पु.क्र. - 5429.

बालब्रह्मचारी श्री नेमिनाथाय नमः
नमो नमो निम्मल दंसणस्स
श्री आनंद-क्षमा-ललित-सुशील-सुधर्मसागर गुरूभ्यो नमः

आगम सुत्ताणि (सटीकं)

भागः २१	
४३-२	उत्तराध्ययनानि-मूलसूत्रम्-२-

-: संशोधकः सम्पादकश्च :-

मुनि दीपरत्नसागर

ता. १४-४-२००० रविवार २०५६ चैत्र सुद ११

४५-आगम सुत्ताणि-सटीकं
मूल्य रू. ११०००/-

卐 आगम श्रुत प्रकाशन 卐

-: संपर्क स्थल :-
"आगम आराधना केन्द्र" शीतलनाथ सोसायटी विभाग-१,
फ्लेट नं. १३, ४-थी मंझिल, व्हायसेन्टर, खानपुर,
अहमदाबाद (गुजरात)

उत्तराध्ययन-मूलसूत्रस्य विषयानुक्रमः

मूलाङ्कः	अध्ययनानि	पृष्ठाङ्कः	मूलाङ्कः	अध्ययनानि	पृष्ठाङ्कः
५३९ ५५९	१७-पापश्रमणीयं	३	-१०७५	२७-खलुङ्कीयं	१२५
-६१३	१८-संयतीयं	९	-११११	२८-मोक्षमार्ग गतिः	१३१
-७१२	१९-मृगापुत्रीयं	२३	-११८८	२९-सम्यक्त्व पराक्रमं	१४७
-७७२	२० महानिर्ग्रन्थीयं	४१	-१२२५	३०-तपोमार्गगतिः	१७५
-७९६	२१-समुद्रपालीयं	५७	-१२४६	३१-चरणविधिः	१८८
-८४६	२२-रथनेमियं	६३	-१३५७	३२ प्रमादस्थानं	१९७
-९३५	२३-केशि-गौतमीयं	७३	-१३८२	३३-कर्मप्रकृतिः	२१८
-९६२	२४-प्रवचनमाता	८९	-१४४३	३४-लेश्याध्ययनं	२२७
-१००६	२५ यज्ञीयं	९७	-१४६४	३५-अनगार-मार्गगतिः	२४२
-१०५८	२६-सामाचारी	११०	-१७३१	३६-जीवाजीव विभक्तिः	२४९

अध्ययनानि-१ आरम्भात् १६-गताः भागः २८

अध्ययनानि-१७ आरम्भात् ३६-अत्र एव वर्तते

नमो नमो निम्मल दंसणस्स
पंचम गणधर श्री सुधर्मा स्वामिने नमः

४३-२ उत्तराध्ययनानि-मूलसूत्रम् -२-

सटीकं

[चतुर्थं मूलसूत्रं]

[मूलम् + भद्रबाहुस्वामि रचिता निर्युक्तिः + शान्त्याचार्य विरचिता टीकाः]

अध्ययानि-१७..................३६

अध्ययन नं - १७ पापश्रमणीयम्

वृ. व्याख्यातं षोडशमध्ययनम्, अधुना सप्तदशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-इहानन्तराध्ययने ब्रह्मचर्यगुप्तय उक्ताः, ताश्च पापस्थानवर्जनादेवासेवितुं शक्यन्ते इति पापश्रमणस्वरूपमभिधानतस्तदेवात्र काक्वोच्यत इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य च चतुरनुयोगद्वारप्ररूपणा प्राग्वत्तावद्यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपेऽस्य पापश्रमणीयमिति नाम, अतः पापस्य श्रमणस्य च निक्षेपमाह निर्युक्तिकृत्

नि.[३८७] पावे छक्कं दव्वे सचित्ताचित्तमीसगं चेव।
खित्तंमि निरयमाई कालो अइदुस्समाईओ॥

नि.[३८८] भावे पावं इणमो हिंस मुसा चोरिअ च अब्बंभं।
तत्तो परिग्गहो च्चिअ अगुणा भणिआ य जे सुत्ते॥

नि.[३८९] समणे चउक्कनिक्खेवओ उ दव्वंमि निह्नगाईआ।
नाणी संजमसहिओ नायव्वो भावओ समणो॥

वृ. 'पापे' पापविषयः 'छक्कं'ति षट्कः षट्परिमानो नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदान्निक्षेप इति गम्यते, तत्र च नामस्थापने सुज्ञाने, द्रव्ये विचार्ये आगमतो ज्ञाताऽनुपयुक्तः, नोआगमतस्तु व्यतिरिक्तमाह-'सचित्ताचित्तमीसगंचेव'त्ति, इह च पापमिति योज्यते, प्राकृतत्वाच्चोभयत्र बिन्दुलोपः, तत्र सचित्तद्रव्यपापं यद्द्विपदचतुष्पदापदेषु मनुष्यपशुवृक्षादिष्वसुन्दरम्, अचित्तद्रव्यपापं-तदेव जीवविप्रयुक्तं चतुरशीतिपापप्रकृतयो वा वक्ष्यमाणाः, मिश्रद्रव्यपापं-तथाविधद्विपदाद्येवाशुभवस्त्रादियुक्तं तत्शरीराणि वा जीववियुक्तैकदेशयुक्तानि, सन्ति हि जीवशरीरेष्वपि जीववियुक्ताः नखकेशादयस्तद्देशदेशाः उक्तं हि

"तस्सेव देसे चिए तस्सेव देसे अनुवचिए" त्ति, जीवप्रदेशापेक्षमेव हि तत्र चितत्वमनुपचितत्वं वा विवक्षितं, पापप्रकृतियुक्तो वा जन्तुरेव मिश्रद्रव्यपापमुच्यते, 'चेवे'ति प्राग्वत्, क्षेत्रे विचार्ये 'पापं' नरकादिपापप्रकृत्युदयविषयभूतं यत्र तदुदयोऽस्ति, 'काल' इति कालपापं-दुष्षमादिको यत्र कालानुभावतः प्रायः पापोदय एव जन्तूनां जायते, आदिशब्दादन्यत्र वा

काले यत्र कस्यचिज्जन्तोस्तादुदयः, भावे विचारयितुमुपक्रान्ते पापम् 'इदम्' अनन्तरमेव वक्ष्यमाणं 'हिंस'त्ति हिंसा प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं 'मृषा' असदभिधानं 'चौर्यं च' स्तैन्यम् 'अब्रह्म' मैथुनं ततः 'परिग्रहः' मूर्च्छात्मकः 'अपिः' समुच्चये 'चः' पूरणे 'गुणाः' सम्यग्दर्शनादयस्तद्विपक्षभूताः अगुणाः-मिथ्यात्वादयो दोषाः, नञो विपक्षेऽपि दर्शनादमित्रादिवत्, 'भणिताः' उक्ताः, 'तुः' समुच्चये व्यवहितक्रमश्च, अगुणाश्च ये 'सूत्रे' आगमे अन्यत्र इहैव वा प्रस्तुताध्ययने।

'श्रमणे' श्रमणविषयः 'चतुष्कनिक्षेपकः' नामादिः 'तुः' पूरणे नामस्थापने पूर्ववत्, द्रव्ये निह्नवादय एव निह्नवादिकाः उक्तरूपाः 'ज्ञानी' प्रशंसायां मत्वर्थीयोत्पत्तेः प्रशस्तज्ञानवान् समिति-सम्यक् सदनुष्ठानप्रवृत्त्या यमनं-पापस्थानेभ्य उपरमणं संयमश्चारित्रमितियावत्तेन सहितः-युक्तः संयमसहितो ज्ञातव्यो भावतः श्रमण इति गाथात्रयार्थः ॥

सम्प्रति प्रस्तुते योजयन्नाह-

नि. [३९०] जे भावा अकरणिज्जा इहमज्झयणंमि वन्निअ जिणेहिं।
ते भावे सेवंतो नायव्वो पावसमणोत्ति ॥

वृ. ये 'भावाः' संसक्तापठनशीलतादयोऽर्थाः 'अकरणीयाः' कर्तुमनुचिताः 'इह' प्रस्तुतेऽध्ययने 'वन्निय'त्ति वर्णिताः प्ररूपिताः 'जिनैः' तीर्थकृद्भिस्तान् भावान् 'सेवमानः' अनुतिष्ठन् 'ज्ञातव्यः' अवबोद्धव्यः पापेन-उक्तरूपेणोपलक्षितः श्रमणः पापश्रमणः, इतिशब्दः पापश्रमणशब्दस्य स्वरूपपरामर्शक इति गाथार्थः ॥ एतद्विपरीतास्तु श्रमणाः, तेषां फलमाह-

नि. [३९१] एयाइं पावाइं जे खलु वज्जंति सुव्वया रिसओ।
ते पावकम्ममुक्का सिद्धिमविग्घेण वच्चंति ॥

वृ. 'एतानि' एतदध्ययनोक्तानि 'पापानि' पापहेतुभूतानि शयालुतादीनि 'ये' इत्यनिर्दिष्टरूपाः 'खलुः' वाक्यालङ्कारे 'वर्जयन्ति' परिहरन्ति सुव्रता ऋषयः पूर्ववत्, ते पापं च तत्कर्म च पापकर्म तेन उपलक्षणत्वात्पुण्यकर्मणा च मुक्ताः-त्यक्ताः पापकर्ममुक्ता 'सिद्धिं' सिद्धिगतिम् 'अविघ्नेन' अन्तरायाभावेन 'वच्चंति'त्ति 'व्रजन्ति' गच्छन्तीति गाथार्थः ॥

गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू. (५३१) *जे केइ उ पव्वइए नियंठे, धम्मं सुणित्ता विनओववन्ने।*
सुदुल्लहं लहिउं बोहिलाभं, विहरिज्ज पच्छा य जहासुहं तु ॥

वृ. 'यः कश्चित्' इत्यविवक्षितविशेषः 'तुः' पूरणे, पठन्ति च -'जे के इम'त्ति तत्र च 'इमे'त्ति अयं 'प्रव्रजितः' निष्क्रान्तः निर्ग्रन्थः प्राग्वत्, कथं पुनरयं प्रव्रजित इत्याह-'धर्मं' श्रुतचारित्ररूपं 'श्रुत्वा' निशम्य विनयेन-ज्ञानदर्शनचारित्रोपचारात्मकेनोपपन्नो-युक्तो विनयोपपन्नः सन् 'सुदुर्लभम्' अतिशयदुष्प्रापं 'लभिउं'त्ति लब्ध्वा 'बोधिलाभं' जिनप्रणीतधर्मप्राप्तिरूपम्, अनेन भावप्रतिपत्त्याऽसौ प्रव्रजित इत्युक्तं भवति, स किमित्याह-'विहरेत्' चरेत्, 'पश्चात्' प्रव्रजनोत्तरकाल 'चः' पुनरर्थो विशेषद्योतकस्ततश्च प्रथमं सिंहवृत्त्या प्रव्रज्य पश्चात्पुनः 'यथासुखं' यथा यथा विकथादिकरणलक्षणेन प्रकारेण सुखमात्मनोऽवभासते तुशब्दस्यैवकारार्थत्वाद्यथासुखमेव शृगालवृत्त्यैव विहरेदित्यर्थः उक्तं हि- "सीहत्ताए निक्खंतो

सीयालत्ताए विहरति"त्ति, स च गुरुणाऽन्येन वा हितैषिणाऽध्ययनं प्रति प्रेरितो यद्वक्ति तदाह-

मू. (५४०) *सिज्जा दढा पाउरणं मि अत्थि, उप्पज्जई भुत्तु तहेव पाउं।*
जाणामि जं वट्टइ आउसुत्ति!, किं नाम काहामि ? सुएण भंते ! ॥

वृ. 'शय्या' वसतिः 'दृढा' वातातपजलाद्युपद्रवैरनभिभाव्या, तथा 'प्रावरणं' वर्षाकल्पादि 'मे' ममास्ति, किञ्च- 'उत्पद्यते' जायते 'भोक्तुं' भोजनाय तथैव 'पातुं' पानाय यथाक्रममशनं पानं चेति शेषः तथा 'जानामि' अवगच्छामि 'यद्वर्तते' यदिदानीमस्ति 'आयुष्मन्नि'ति प्रेरयितुरामन्त्रणमिति, एतस्माद्धेतोः किं नाम ?, न किञ्चिदित्यर्थः 'काहामि'त्ति करिष्यामि 'श्रुतेन' आगमेनाधीतेनेत्यध्याहारः, 'भंते'त्ति पूज्यामन्त्रणम्, इह च प्रक्रमात्क्षेपे, अयं हि किलास्याशयो यथा ये भवन्तो भदन्ता अधीयन्ते तेऽपि नातीन्द्रियं वस्तु किञ्चनमवबुध्यन्ते, किन्तु ?, साम्प्रतमात्रेक्षिण एव, तच्चैतावदस्मास्वेवमप्यस्ति, तत्किं हृदयगलतालुशोषविधायिनाऽधीतेनेति ?, एवमध्यवसितो यः स पापश्रमण इत्युच्यत इतीहापि सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यत इति सूत्रद्वयार्थः ॥ किञ्च-

मू. (५४१) *जे केइ उ पव्वइए, निद्दासीले पगामसो।*
भुच्चा पिच्चा सुहं सुअई, पावसमणित्ति वुच्चई ॥

वृ. यः कश्चित्प्रव्रजितः 'निद्राशीलः' निद्रालुः 'प्रकामशः' बहुशो 'भुक्त्वा' दध्योदनादि 'पीत्वा' तक्रादि 'सुखं' यथा भवत्येवं सकलक्रियानुष्ठाननिरपेक्ष एव 'स्वपिति' शेते, पठ्यते च- 'वसइ'त्ति 'वसति' आस्ते ग्रामादिषु, स इत्थम्भूतः किमित्याह- पापश्रमण इति 'उच्यते' प्रतिपाद्यत इति सूत्रार्थः ॥ इत्थं न केवलमनधीयान एव पापश्रमण उच्यते, किन्तु-

मू. (५४२) *आयरियउवज्झाएहिं, सुअं विनयं च गाहिए।*
ते चेव खिसई बाले, पावसमणित्ति वुच्चई ॥

वृ. आचार्योपाध्यायैः 'श्रुतम्' आगममर्थतः शब्दतश्च 'विनयं च' उक्तरूपं 'ग्राहितः' शिक्षितो यैरिति गम्यते 'तानेव' आचार्यादीन् 'खिसति' निन्दति 'बालः' विवेकविकलो गम्यमानत्वाद्यः स पापश्रमण इत्युच्यत इति सूत्रार्थः ॥ इत्थं ज्ञानाचारनिरपेक्षं पापश्रमणमभिधाय दर्शनाचारनिरपेक्षं तमेवाह-

मू. (५४३) *आयरियउवज्झायाणं, सम्मं नो पडितप्पई।*
अप्पडिपूअए थद्धे, पावसमणित्ति वुच्चई ॥

वृ. आचार्योपाध्यायानां 'सम्यग्' अवैपरीत्येन 'न परितप्यते' न तत्तप्तिं विधत्ते, दर्शनाचारान्तर्गतवात्सल्यविरहितो न तत्कार्येष्वभियोगं विधत्त इति भावः, 'अप्रतिपूजकः' प्रस्तावादर्हदादिषु यथोचितप्रतिपत्तिपराङ्मुखः 'स्तब्धः' गर्वाध्मातः केनचित्प्रेर्यमाणोऽपि न तद्वचनतः प्रवर्त्तते यः स पापश्रमण इत्युच्यत इति सूत्रार्थः ॥ सम्प्रति चारित्राचारविकलं तमेवाह-

मू. (५४४) *संमद्दमाणे पाणाणि, बीयाणि हरियाणि य।*
असंजए संजय मन्नमाणे, पावसमणित्ति वुच्चई ॥

वृ. 'संमर्दन्' हिंसन् 'प्राणानि'ति प्राणयोगात् प्राणिनः-द्वीन्द्रियादीन् 'बीजानि' शाल्यादीनि 'हरितानि च' दूर्वाऽङ्कुरादीनि, सकलैकेन्द्रियोपलक्षणमेतत्, स्पष्टत्वेनैतन्यलिङ्गत्वाच्चैत-

दुपादानम्, अत एवासंयतस्तथाऽपि 'संजय मन्नमाणे'त्ति सोपस्कारत्वात्संयतोऽहमिति मन्यमानः, अनेन च संविग्नपाक्षिकत्वमप्यस्य नास्तीत्युक्तं, पापश्रमण इत्युच्यते ॥

मू. (५४५) *संथारं फलगं पीढं, निसिज्जं पायकंबलं।*
अप्पमज्जियमारुहई, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ. तथा 'संस्तारं' कम्बल्यादि 'फलकं' चम्पकपट्टादि 'पीठम्' आसनं 'निषद्यां' स्वध्याय-भूम्यादियां यत्र निषद्यते 'पादकम्बलं' पादपुञ्छनम् 'अप्रमृज्य' रजोहरणादिनाऽसंशोध्य उपलक्षणत्वादप्रत्युपेक्ष्य च 'आरोहति' समाक्रामिति यः स पापश्रमण इत्युच्यते ॥

मू. (५४६) *दवदवस्स चरई, पमत्ते अ अभिक्खणं।*
उल्लंघणे अ चंडे अ, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ. तथा 'दवदवस्सत्ति द्रुतं द्रुतं तथाविधालम्बनं विनाऽपि त्वरितं २ 'चरति' गोचरचर्यादिषु परिभ्राम्यति, 'प्रमत्तश्च' प्रमादवशगश्च भवतीति शेषः 'अभीक्ष्णं' वारं वारम् 'उल्लङ्घनश्च' बालादीनामुचितप्रतिपत्त्यकरणतोऽधः कर्ता 'चण्डश्च' क्रोधनः, यद्वा 'द्रवदः' अनुपयुक्त ईर्यासमितौ उल्लङ्घनश्च वत्सडिम्भादीनां चण्डश्चारभटवृत्त्याश्रयणतः, शेषं तथैव।

मू. (५४७) *पडिलेहेइ पमत्तो, अवउज्झइ पायकंबलं।*
पडिलेहाअनाउत्ते, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ. तथा 'प्रतिलेखयति' अनेकार्थत्वात्प्रत्युपेक्षते प्रमतः सन् 'अवउज्झइ'त्ति 'अपोज्झति' यत्र तत्र निक्षिपति, प्रत्युपेक्षमानो वा अपोज्झति, न प्रत्युपेक्षत इत्यर्थः, किं तत्?-पाद कम्बलं पात्रकम्बलं वा प्रतीतमेव, समस्तौपध्युपलक्षणं चैतत्, स एवं 'प्रतिलेखनाऽनायक्तः' प्रत्यु-पेक्षानपयुक्तः, शेषं तथैव ॥

मू. (५४८) *पडिलेहेइ पमत्ते, से किंचि हु निसामिआ।*
गुरुं परिभावए निच्चं, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ. तथा प्रतिलेखयति प्रमत्तः सन् 'किंचि हु'त्ति 'हुः' अपिशब्दार्थः, ततः किञ्चिदपि विकथादीति गम्यते, 'निसामिअ'त्ति 'निशम्य' आकर्ण्य तत्राक्षिप्तचित्ततयेति भावः, 'गुरुपरि-भासय'त्ति गुरुन् परिभाषते-विवदते गुरुपरिभाषकः, पाठान्तरतो गुरुपरिभावकः, 'नित्यं' सदा, किमुक्तं भवति?-असम्यक्प्रत्युपेक्षमानोऽन्यद्वा वितथमाचरन्, गुरुभिश्चोदितस्तानेव विवदतेऽभिभवति वाऽसभ्यवचनैः, यथा-स्वयमेव प्रत्युपेक्षध्वं, युष्माभिरेव वयमित्थं शिक्षितास्ततो युष्माकमेवैष दोष इत्यादि, शेषं तथैव, गुरुपरिभाषिकत्वं प्रमत्तत्वस्य च निशमनहेतुत्वं पूर्वस्माद्विशेष इति न पौनरुक्त्यम्। किञ्च-

मू. (५४९) *बहुमाई पमुहरी, थद्धे लुद्धे अनिग्गहे।*
असंविभागी अचियत्ते, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ. 'बहुमायी' प्रभूतवञ्चनाप्रयोगवान् प्रकर्षेण मुखरः प्रमुखरः स्तब्धो लुब्ध इति च प्राग्वत्, अविद्यमानो निग्रहः-इन्द्रियमनोइन्द्रियनियन्त्रणात्मकोऽस्येत्यनिग्रहः, संविभजति-गुरुग्लानबालादिभ्य उचितमशनादि यच्छतीत्येवंशीलः संविभागी न तथा य आत्मपोषकत्वेनैव सोऽसंविभागी, 'अचियत्ते'ति गुर्वादिष्वप्रीतिमान् शेषं पूर्ववत् ॥ अन्यच्च-

मू.(५५०) *विवायं च उदीरेइ, अधम्मे अत्तपन्नहा।*
वुग्गहे कलहे रत्ते, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ.विरूपो वादो विवादः-वाक्कलहस्तं 'चः' पूरणे 'उदीरेइ'त्ति कथञ्चिदुपशान्तमप्युत्प्राबल्यनादिना वृद्धिं नयति, 'अधर्मः' अविद्यमानसदाचारः 'अत्तपण्हह'त्ति आत्मनि प्रश्नः आत्मप्रश्नस्तं हन्त्यात्मप्रश्नहाः, यदि कश्चित्परः पृच्छेत्-किं भवान्तरयायी आत्मा उत नेति?, ततस्तमेव प्रश्नमतिवाचालतया हन्ति, यथा-नास्त्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनुपलभ्यमानत्वात्, ततोऽयुक्तोऽयं प्रश्नः, सति हि धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्त इति, पठ्यते च-'अत्तपन्नह'त्ति तत्र च आप्तां-सिद्धान्तादिश्रवणतो गृहीतामाशां वा इहपरलोकयोः सद्बोधरूपतया हितां प्रज्ञाम्-आत्मनोऽन्येषां वा बुद्धिं कुतर्कव्याकुलकारणतो हन्ति यः स आप्तप्रज्ञाहा आप्तप्रज्ञाहा वा, 'वुग्गहे'त्ति व्युद्ग्रहे दण्डादिघातजनिते विरोधे 'कलहे' तस्मिन्नेव वाचिके 'रक्तः' अभिवष्वक्तः, शेषं प्राग्वत्॥

मू.(५५१) *अथिरासने कुक्कुईए, जत्थ तत्थ निसीअई।*
आसणंमि अनाउत्ते, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ.अपरं च अस्थिरासनः कुकुचः कुकुचो वा द्वयमपि पूर्ववत्, 'यत्र तत्र' इति संसक्तसरजस्कादावपीत्यर्थः 'निषीदति' उपविशति 'आसने' पीठादौ 'अनायुक्तः' अनुपयुक्तः सन्, शेषं प्राग्वत्॥

मू.(५५२) *ससरक्खपाओ सुअई, सिज्जं न पडिलेहई।*
संथारएअनाउत्तो, पावसमणित्ति वुच्चइ॥

वृ. तथा सह रजसा वर्तेते इति सरजस्कौ तथाविधौ पदौ यस्य स तथा 'स्वपिति'शेते, किमुक्तं भवति?-संयमविराधनां प्रत्यभीरुतया पादावप्रमृज्यैव शेते, तथा 'शय्यां'वसतिं न प्रतिलेखयति, उपलक्षणत्वान्न च प्रमार्जयति, 'संस्तारके' फलककम्बलादौ, सुप्त इति शेषः, 'अनायुक्तः' "कुक्कुडिपायपसारण आयामेउं पुणोवि आउंटे" इत्याद्यागमार्थानुपयुक्तः, अन्यसथैवेति सूत्रनवकार्थः॥ इदानीं तपआचारातिक्रमतः पापश्रमणमाह-

मू.(५५३) *दुद्धदहीविगईओ, आहारेइ अभिक्खणं।*
अरए अ तवोकम्मे, पावसमणित्ति वुच्चई॥

वृ.दुग्धं च-क्षीरं दधि च-तद्विकार एव दधिदुग्धे, सूत्रे च प्राग्वद्, विकृतिहेतुत्वाद्विकृती, उपलक्षणत्वाद् घृताद्यशेषविकृतिपरिग्रहः, 'आहारयति' अभ्यवहरति 'अभीक्ष्णं' वारं वारं, तथाविधपुष्टालम्बनं विनाऽपीति भावः, अत एव 'अरतश्च' अप्रीतिमांश्च 'तपःकर्मणि' अनशनादौ, शेषं प्राग्वत्॥ अपि च-

मू.(५५४) *अत्थंतंमि य सूरंमि, आहारेइ अभिक्खणं॥*
चोइओ पडिचोएइ, पावसमणित्ति वुच्चई॥

वृ.'अत्थंतंमि य' त्ति 'अस्तान्ते' अस्तमयपर्यन्ते, 'चः' पूरणे, उदयादारभ्येति गम्यते, 'सूर्ये' भास्वति आहारयत्यभीक्ष्णं, किमुक्तं भवति?-प्रातरारभ्य सन्ध्यां यावत्पुनः पुनर्भुङ्क्ते, यद्विवा 'अत्थंतमयंमि य'त्ति अस्तमयति सूर्ये आहारयति, तिष्ठति तु किमुच्यते? इति भावः, किमेकदैवेत्याह-'अभीक्ष्णं' पुनः पुनः, दिने दिने इत्युक्तं भवति, यदि चासौ केनचिन्दि-

तार्थसाधुना चोद्यते, यथा आयुष्मन्! किमेवं त्वयाऽऽहारतत्परेणैव स्थीयते?, दुर्लभा खल्वियं मनुजत्वादिचतुरङ्गसामग्री, तत एनामवाप्य तपस्येवोद्यन्तुमुचितमिति, ततः किमित्याह- 'चोइओ पडिचोएए'त्ति चोदितः सन् प्रतिचोदयति यथा कुशलस्त्वमुपदेशकर्मणि न तु स्वयमनुष्ठाने, अन्यथा किमेवमवगच्छन्नपि भवान्न विकृष्टं तपोऽनुतिष्ठति?, शेषं तथैव।

मू. (५५५) *आयरियपरिच्चाई, परपासंडसेवए।*
गाणंगणिए दुब्भूए, पावसमणित्ति वुच्चई॥

वृ. 'आचार्यपरित्यागी' ते हि तपःकर्मणि विषीदन्तमुद्यमयन्ति, आनीतमपि चान्नादि बाल-ग्लानादिभ्यो दापयन्त्यतोऽतीवाहारलौल्यात्तत्परित्यजनशीलः परान्-अन्यान् पाषण्डान्-सौगतप्रभृतीन् 'मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया' इत्यादिकदभिप्रायतोऽत्यन्तमाहारप्रसक्तांस्तत एव हेतोः सेवते-तथा तथाऽपसर्पतीति परपाषण्डसेवकः, तथा च स्वेच्छाप्रवृत्ततया 'गाणंगणिए'त्ति गणाद्गणं षण्मासाभ्यन्तर एव संक्रामतीति गाणङ्गणिक इत्यागमिकी परिभाषा, तथा चागमः-"छम्मासऽब्भंतरतो गणा गण संकमं करेमाणो" इत्यादि, अत एव च 'दुर्निन्दायां', ततश्च 'दुः' इति निन्दितं भूतं-भवनमस्येति दुर्भूतः, दुराचारतया निन्द्यो भूत इत्यर्थः, अपरं तथैवेति सूत्रत्रयार्थः॥ सम्प्रति वीर्याविधारमाह-

मू. (५५६) *सयं गेहं परिच्चज्ज, परगेहंसि वावरे।*
निमित्तेन य ववहरई, पावसमणित्ति वुच्चई॥

वृ. स्वमेव स्वकं, निजकमित्यर्थः, 'गेहं' गृहं 'परित्यज्य' परिहृत्य प्रव्रज्याङ्गीकरणतः 'परगेहे' अन्यवेश्मनि 'वावरे'त्ति व्याप्रियते-पिण्डार्थी सन् गृहिणामासभावं दर्शयन् स्वतस्तत्कृत्यानि कुरुते, पठ्यते च-'ववहरे'त्ति तत एव हेतोर्व्यहरति-गृहिनिमित्तं क्रयविक्रयव्यवहारं करोति, 'निमित्तेन च' शुभाशुभसूचकेन 'व्यवहरति' द्रव्यार्जनं करोति, अपरं च पूर्ववत्।

मू. (५५७) *संनाइपिंडं जेमेइ, निच्छई सामुदानियं।*
गिहिनिसिज्जं च वाहेइ, पावसमणित्ति वुच्चई॥

वृ. 'सन्नाय'त्ति स्वज्ञातयः-स्वकीयस्वजनास्तैर्निजक इति यथेप्सितो यः स्निग्धमधुरादिराहारो दीयते स स्वज्ञातिपिण्डस्तं 'जेमति' भुंक्ते, 'नेच्छति' नाभिलषति समुदानानि-भिक्षास्तेषां समूहः सामुदानिकम्, 'अचित्त हस्तिधेनोष्ठक्' इति ठक्, बहुगृहसम्बन्धिनं भिक्षासमूहमज्ञातोञ्छमितियावत्, गृहिणां निषद्या-पर्यङ्कतूल्यादिका शय्या तां च 'वाहयति'त्ति सुखशीलतयाऽऽरोहति, शेषं तथैवेति सूत्रद्वयार्थः॥

सम्प्रत्यध्ययनार्थमुपसंहरन्नुक्तरूपदोषासेवनपरिहारयोः फलमाह-

मू. (५५८) *एयारिसे पंचकुसीलसंवुडे, रूवंधरे मुनिपवराण हिट्ठिमे।*
अयंसि लोए विसमेव गरहिए, न से इहं नेव परत्थलोए॥

वृ. 'एतादृशः' यादृश उक्त 'पञ्चे'त्ति पञ्चसङ्ख्याः कुत्सितं शीलमेषां कुशीलाः-पार्श्वस्थादयः समाहृताः पञ्चकुशीलं तद्वदसंवृतः-अनिरुद्धाश्रवद्वारः पञ्चकुशीलासंवृतो रूपं-रजोहरणादिकं वेषं धारयति रूपधरः सूत्रे तु प्राकृतत्वाद्बिन्दुर्निर्देशः, 'मुनिप्रवराणाम्' अतिप्रधानतपस्विनां 'हिट्ठिमो' अधस्ताद्वर्त्ती, अतिजघन्यसंयमस्थानवर्त्तित्वान्निकृष्ट इत्यर्थः। एतत्फलमाह-

'अयंसि'त्ति अस्मिन् 'लोके' जगति 'विषमिव'त्ति गर इव 'गर्हितः' निन्दितो, भ्रष्टप्रतिज्ञो हि प्राकृतजनैरपि निन्द्यते धिगेनमिति, अत एव न स 'इह' इतीह लोके 'नेवे'ति नापि परत्र लोके, परमार्थतः सन्निति शेषः, यो हि नैहिकमामुष्मिकं वा कञ्चन गुणमुपार्जयति स तद्गुणनाशाम-प्रवेशतस्तत्त्वतोऽविद्यमान एवेति ।

मू. (५५९) *जे वज्जए एए उ सदा उ दोसे, से सुव्वए होइ मुनीन मज्झे ।*
अयंसि लोए अमयं व पूइए, आराहए दुहओ लोगमिणं ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. यः 'वर्जयति' परित्यजति 'एतान्' उक्तरूपान् 'सया उ'त्ति सदैव दोषान् यथासुख विहारादिपापानुष्ठानरूपान् स तथाविधः 'सुव्रतः' निरतिचारतया प्रशस्यव्रतो भवति मुनीनां मध्ये, किमुक्तं भवति ? - भावमुनित्वेनासौ मुनि मध्ये गण्यते, तथा वाऽस्मिन् लोके 'अमृतमिव' सुरभोज्यमिव 'पूजितः' अभ्यर्हित आराधयति 'दुहतो लोगमिणं'ति इहलोकपरलोकभेदेन द्विविधं लोकम् 'इणं'ति इममनेन चातिप्रतीततया प्रत्यक्षं निर्दिशतीति, इहलोके च सकललोक-पूज्यतया परलोके च सुगत्यवाप्तेः, ततः पापवर्जनमेव विधेयमिति भाव इति सूत्रद्वयार्थः ॥

'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवमीति पूर्ववत्, नया अपि तथैव ॥

अध्ययनं - १७ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे सप्तदशअध्ययनस्य भद्रबाहुस्वामिरचिता निर्युक्ति एवं शान्त्याचार्य विरचिता टीका परिसमाप्ता ।

अध्ययनं १८ - संयमीय

वृ. उक्तं सप्तदशमध्ययनम्, अधुनाऽष्टादशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः, इहानन्तराध्ययने पापवर्जनमुक्तं, तच्च संयतस्यैव, स चो भोगर्द्धित्यागत एवेति स एव संजयोदाहरणत इहोच्यत इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य च चतुरनुयोगद्वारप्ररूपणा प्राग्वद्यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे संजयीयमिति नाम, ततः सञ्जयशब्दनिक्षेपायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [३९२] निक्खेवो संजइज्जंमि चउ० ॥

नि. [३९३] जाणगसरीरभविए० ॥

नि. [३९४] संजयनामं गोयं वेयंतो भावसंजओ होइ ।
तत्तो समुट्ठियमिणं अज्झयणं संजइज्जंति ॥

वृ. गाथात्रयं व्याख्यातप्रायं, नवरं 'निक्खेवो संजइज्जंमि'त्ति 'निक्षेपः' न्यासः सञ्जयीया-ध्ययने अर्थात्सञ्जयस्येति गम्यते । तथा च तृतीयगाथायां 'संजयनामं गोयं वेयंतो' इत्युक्तं 'तत' इति सञ्जयादभिधेयभूतात्, 'समुत्थितम्' उत्पन्नम् इदं अध्ययनं सञ्जयीयमिति, तस्मा-द्धेतोरुच्यत इति गाथात्रयार्थः ॥ इत्युक्तो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्नस्या-वसरः, स च सूत्रे सति भवत्यतः सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू. (५६०) *कंपिल्ले नयरे राया, उदिन्नबलवाहणे ।*
नामेणं संजओ नाम, मिगव्वं उवनिग्गए ॥

वृ. काम्पिल्ये नगरे 'राजा' नृपतिरुदीर्णम्-उदयप्राप्तं बलं-चतुरङ्गं वाहनं च-गिल्लिथिल्ल्या-

दिरूपं यस्य सोऽयमुदीर्णबलवाहनः, यद्वा बलं–शरीरसामर्थ्यं वाहनं -गजाश्वादि, पदात्युपलक्षणं चैतत्, स च 'नाम्ना' अभिधानेन सञ्जयः 'नाम' इति प्राकाश्ये, ततोऽयमर्थः–संजय इति नाम्ना प्रसिद्धो, मृगव्यां–मृगयां प्रतीति शेषः, उप - सामीप्येन निर्गतो–निष्क्रान्त उपनिर्गतस्तत एव नगरादिति शेष इति सूत्रार्थः ॥ स च कीदृग् विनिर्गतः किं च कृतवानित्याह–

मू. (५६१) *हयानीए गयानीए, रहानीए तहेव य।*
पायत्तानीए महया, सव्वओ परिवारिए ॥

मू. (५६२) *मिए छुभित्ता हयगओ, कंपिल्लुज्जाणकेसरे।*
भीए संते मिए तत्थ, वहेइ रसमुच्छिए ॥

वृ. पाठसिद्धं, नवरं पदातीनां समूहः पादातं तस्यानीकं–कटकं पादातानीकं तेन, सुब्व्यत्ययः प्राग्वत्, एवं पूर्वेष्वपि, 'महता' बृहत्प्रमाणेन मृगान् क्षिप्त्वा 'कंपिल्लुज्जाणकेसरि'त्ति तस्यैव काम्पील्यस्य नगरस्य सम्बन्धिनि केशरनाम्न्युद्याने 'भीतान्' त्रस्तान् सतो 'मितान्' परिमितान् 'तत्र' तेषु मृगेषु मध्ये 'वहेइ'त्ति व्यथति हन्ति वा, शरैरिति गम्यते, रसः–तत्पिशितास्वादस्तत्र मूर्च्छितो -गृद्धो रसमूर्च्छित इति सूत्रद्वयार्थः ॥ अमुमेवार्थं सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्या स्पष्टयितुमाह–

नि.[३९५] कंपिल्लपुरवरंमि अ नामेणं संजओ नरवरिंदो।
सो सेनाए सहिओ नासीरं निग्गओ कयाइ ॥

नि.[३९६] हयमारूढो राया मिए छुहित्ताण केसरुज्जाने।
ते तत्थ उ उत्तत्थे वहेइ रसमुच्छिओ संतो ॥

वृ. गाथाद्वयं प्रतीतमेव, नवरमिह नासीरं - मृगयां प्रति 'उत्त्रस्तान्' अतिभीतानिति गाथाद्वयार्थः ॥ अत्रान्तरे यदभूत्तदाह सूत्रकृत्-

मू. (५६३) *अह केसरंमि उज्जाने, अनगारे तवोधने।*
सज्झायझाणजुत्ते, धम्मज्झाणं झियायइ ॥

वृ. 'अथ' अनन्तरं केशरे उद्यानेऽनगारस्तपोधनः स्वाध्यायः–अनुप्रेक्षणादिर्ध्यानं–धर्मध्यानादि ताभ्यां युक्तो–यथाकालं तदासेवकतया सहितः स्वाध्यायध्यानयुक्तोऽत एव 'धर्मध्यानम्' आज्ञाविजयादि 'झियायइ'त्ति ध्यायति चिन्तयति क्व ?

मू. (५६४) *अप्फोवमंडवंमी, झायई झवियासवे।*
तस्सागए मिए पासं, वहेइ से नराहिवे ॥

वृ. 'अप्फोवमंडवंमि'त्ति अप्फोवमण्डपमिति वृक्षाद्याकीर्णे, तथा च वृद्धाः -अप्फोव इति, किमुक्तं भवति ?–आस्तीर्णे, वृक्षगुच्छगुल्मलतासंछन्न इत्यर्थः, 'मण्डपे' नागवल्ल्यादि–सम्बन्धिनि ध्यायति धर्मध्यानमिति गम्यते, पुनरभिधानमतिशयख्यापकं, झवियत्ति–क्षपिता निर्मूलिता आश्रवाः–कर्मबन्धहेतवो हिंसादयो येन स तथा, 'तस्य' इत्युक्तविशेषणान्वितस्यानगारस्य 'पार्श्वं' समीपमिति सम्बन्धः, 'आगतान्' प्राप्तान् मृगान् 'वहेइति'त्ति विध्यति हन्ति वा 'स' इति सञ्जयनामा 'नराधिपः' राजेति सूत्रद्वयार्थः ॥ अमुमेवार्थं सविशेषमाह निर्युक्तिकृत्–

नि.[३९७] अह केसरमुज्जाने नामेणं गद्दभालि अनगारो।
अप्फोवमंडवंमि अ झायइ झाणं झविअदोसो ॥

वृ. अहेति गाथा व्याख्यातप्रायैव, नवरं 'नाम्ना' अभिधानेन गर्दभालि- गर्दभालिनामेत्यर्थः, 'झविय'त्ति क्षपिता दोषाः-कर्माश्रवहेतुभूता हिंसादयो येन स तथा ॥ पुनस्तत्र यदभूत्तदाह-

मू. (५६५) *अह आसगओ राया, खिप्पमागम्म् सो तर्हि।*
हए मिए उ पासित्ता, अनगारं तत्थ पासई ॥

वृ. 'अथ' अनन्तरम् 'अश्वगतः' तुरगारूढो राजा 'क्षिप्रं' शीघ्रमागत्य 'स' इति सञ्जयनामा 'तस्मिन्' यत्र मण्डपे स भगवान् ध्यायति, 'हतान्' विनाशितान् मृगान् तुशब्द एवकारार्थस्ततो मृगानेव, न पुनरनगारमित्यर्थः, 'पासित्त'त्ति दृष्ट्वा 'अनगारं' साधुं 'तत्र' इति तस्मिन्नेव स्थाने पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ ततः किमसावकार्षीदित्याह-

मू. (५६६) *अह राया तत्थ संभंतो, अनगारो मनाऽऽहओ।*
मए उ मंदपुन्नेणं, रसगिद्धेण घंतुणा ॥

वृ. अथ राजा 'तत्रे'ती तद्दर्शने सति 'संभ्रान्तः' भयव्याकुलो, यथाऽनगारो-मुनिर्मनागिति-स्तोकेनैव 'आहतः' विनाशितः, तदासन्नमृगहननादित्यभिप्रायः, मया तु मन्दपुण्येन 'रसगृद्धेन' रसमूर्छितेन 'घंतुण'त्ति घातुकेन हनन शीलेनेत्यर्थः ॥ ततश्च-

मू. (५६७) *आसं विसज्जइत्ताणं, अनगारस्स सो निवो।*
विनएणं वंदई पाए, भगवं! इत्थ मे खमे ॥

वृ. 'अश्वं' तुरगं 'विसृज्य' विमुच्य 'णं' प्राग्वत्, 'अनगारस्य' उक्तस्यैव 'सः' सञ्जयनामा नृपः 'विनयेन' उचितप्रतिपत्तिरूपेण 'वन्दते' स्तौति 'पादौ' चरणौ, अत्यादरख्यापकं चैतत् 'पादावपि तस्य भगवतः स्तवनीयाविति, वक्ति च-यथा भगवन्! 'अत्र' एतस्मिन् मृगव्ये, मम अपराधमिति शेषः, 'क्षमस्व' सहस्व ॥

मू. (५६८) *अह मोनेन सो भगवं, अनगारो झाणमस्सिओ।*
रायाणं न पडिमंतेइ, तओ राया भयदुओ ॥

वृ. 'अथ' इत्यनन्तरं 'मौनेन' वाग्निरोधात्मकेन 'सो'त्ति स गर्दभालिनामा भगवान् अनगारः 'ध्यानं' धर्मध्यानम् 'आश्रितः' स्थितः 'राजान्' नृपं 'न प्रतिमन्त्रयते' न प्रतिवक्ति यथाऽहं क्षमिष्ये न वेति, 'ततः' तत्प्रतिवचनाभावतोऽवश्यमयं क्रुद्ध इति न किमपि मां प्रभाषते इति राजा 'भयद्रुतः' अतीव भयत्रस्तो, यथा न ज्ञायते किमसौ क्रुद्धः करिष्यतीति, उक्तवांश्च यथा-

मू. (५६९) *संजओ अहमस्सीति, भगवं! वाहिराहि मे।*
कुद्धे तेएण अनगारे, दहिज्जा नरकोडिओ ॥

वृ. 'सञ्जयः' सञ्जयनामा राजाऽहमस्मि, मा भून्नीच एवायमिति सुतरां कोप इत्येतदभिधान-मिति, 'इति' अस्माद्धेतोर्भगवन्! 'वाहराहि'त्ति व्याहर-संभाषय 'मे' इति सुब्व्यत्ययान्माम्, अथापि स्यात्-किमेवं भवान् भयद्रुत इत्याह-'क्रुद्धः' कुपितः 'तेजसा' तपोमाहात्म्यजनितेन तेजोलेश्यादिना 'अनगारः' मुनिः 'दहेत्' भस्मसात्कुर्यात् नरकोटीः, आस्तां शतं सहस्रं वेति, अतोऽत्यन्तभयद्रुतोऽहमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ इदमेव व्यक्तीकर्तुमाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [३९८] अह आसगओ राया तं पासिअ संभमागओ तत्थ।
भणइ अ हा जह इण्हि इसिवज्झाए मना लित्तो ॥

नि. [३९९] वीसज्जिऊण आसं अह अनगारस्स एइ सो पासं।
जिनएण वंदिऊणं अवराहं ते खमावेइ ॥

नि. [४००] अह मोनमस्सिओ सो अनगारो नवरइं न वाहरइ।
तस्स तवंतेयभीओ इणमट्ठं सो उदाहरइ ॥

नि. [४०१] कंपिल्लपुराहिवई नामेणं संजओ अहं राया।
तुज्झ सरणागओऽम्हि निद्दहिहा मा मि तेएणं ॥

वृ. गाथाचतुष्टयं स्पष्टमेव, नवरं तं पासिय 'संभमागतो'त्ति मुनिरत्र दृश्यत इत्यसावपि मया विद्धो भविष्यतीत्याकुलत्वमापन्नो, 'भणति च' वक्ति च 'हा' इति खेदे यथेदानीं 'इसि-वज्झाए'त्ति ऋषिहत्यया मनागपि लिप्तोऽहं स्वल्पेनैव न स्पृष्टः 'तुब्भ'त्ति तव 'शरणागतोऽस्मि' त्वामेव शरणम्-आश्रयं प्रतिपन्नोऽस्मि, ततश्च निर्द्धाक्षीः 'मा' निषेधे 'मि' इति मां 'तेजसा' तपोजनितेनेति गम्यते, इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ इत्थं तेनोक्ते यन्मुनिरुक्तवांस्तदाह-

मू. (५७०) *अभओ पत्थिवा ! तुज्झं, अभयदाया भवाहि य।*
अनिच्चे जीवलोगंमि, किं हिंसाए पसज्जसि ? ॥

वृ. 'अभओ'त्ति अभयं-भयाभावः 'पार्थिव !' नृपते ! आकारोऽलाक्षणिकः, कस्य ?-'तुब्भ'ति तव, न कश्चित्त्वां दहतीति भावः, इत्थं समाश्वास्योपदेशमाह-'अभयदाता च' प्राणिनां त्राणकर्ता 'भवाहि य'त्ति भव, यथा हि भवतो मृत्युभयमेवमन्येषामपीति भावः, चशब्दो योजित एव, अमुमेवार्थं सहेतुकं व्यतिरेकद्वारेणाह-'अनित्ये' अशाश्वते 'जीवलोके' प्राणिगणे, किमिति परिप्रश्ने 'हिंसायां' प्राणिवधरूपायां 'प्रसजसि' अभिष्वक्तो भवसि ?, जीवलोकस्य ह्यनित्यत्वे भवानप्यनित्यस्तत्किमिति - केन हेतुना स्वल्पदिनकृते पापमित्थमुपार्जयसि ?, नैवेदमुचितमिति भावः ॥ इत्थं हिंसात्यागमुपदिश्य राज्यपरित्यागोपदेशमाह-

मू. (५७१) *जया सव्वं परिच्चज्ज, गंतव्वमवसस्स ते।*
अनिच्चे जीवलोगंमि, किं रज्जंमि पसज्जसि ? ॥

वृ. यदा 'सर्वं' कोशान्तःपुरादि परित्यज्य-इहैव विमुच्य गन्तव्यं भवान्तरमिति शेषः, तदपि न स्ववशस्य किन्तु अवशस्य-अस्वतन्त्रस्य 'ते' तव, क्व सति ?-अनित्ये जीवलोके, ततः किं 'राज्ये' नृपतित्वे प्रसजसि ?, राज्यपरित्याग एव युक्त इति भावः, पाठान्तरतश्च किं हिंसायां प्रसजसि ?, इह च पुनर्वचनमादरातिशयख्यापनार्थमिति न पुनरुक्तता ॥

जीवलोकानित्यत्वमेव भावयितुमाह-

मू. (५७२) *जीवियं चेव रूवं च, विज्जुसंपायचंचलं।*
जत्थ तं मुज्झसी रायं !, पिच्चत्थं नावबुज्झसी ॥

वृ. 'जीवितम्' आयुः 'चः' समुच्चये 'एवे'ति पूरणे 'रूपं च' पिशितादिपुष्टस्य शरीरशोभात्मकं विद्युतः संपातः-चलनचमत्कारी विद्युत्सम्पातस्तद्वच्चञ्चलम्-अतीवास्थिरं विद्युत्सम्पातचञ्चलं 'यत्र' जीविते रूपे च 'तं'ति त्वं 'मुह्यसि' मोहं विधत्से, मूढश्च हिंसादौ प्रसजसीति भावः, 'राजन्' नृपते ! 'प्रेत्यार्थं' परलोकप्रयोजनं नावबुध्यसे, किमुक्तं भवति ?- जानास्यपि न किं, पुनस्तत्करणमिति ॥

मू. (५७३) *दाराणि य सुया चेव, मित्ता य तह बंधवा ।*
जीवंतमनुजीवंति, मयं नानुव्वयंति य ॥

वृ. तथा 'दाराश्च' कलत्राणि प्राकृतत्वाच्चया निर्देशः, सुताश्चैव 'मित्राणि च' प्रतीतान्येव, तथा 'बान्धवाः' स्वजनाः जीवन्तम् 'अनुजीवन्ति' तदुपार्जितवित्ताद्युपभोगत उपजीवन्ति, मृतं 'नानुव्वयंति य'त्ति चशब्दस्यापिशब्दार्थत्वादनुव्रजन्त्यपि न, किं पुनः सह यास्यन्तीति, तदनेन दारादीनामपि कृतघ्नतया न तेष्वास्थां विधाय धर्मे उदासितव्यमित्युक्तमिति, इदं च सूत्रं चिरन्तनवृत्तिकृता न व्याख्यातं, प्रत्यन्तरेषु च दृश्यत इत्यस्माभिरुन्नीतम् ॥

पुनस्तत्प्रतिबन्धनिराकरणायाह-

मू. (५७४) *नीहरंति मयं पुत्ता, पियरं परमदुक्खिया ।*
पियरो अ तहा पुत्ते, बंधू राय ! तवं चरे ॥

वृ. 'नीहरंति'त्ति निस्सारयन्ति 'मृतम्' इति गतायुषं 'पुत्राः' सुताः 'पितरं' जनकं 'परमदुःखिताः' अतिशयसञ्जातदुःखा अपि, किं पुनर्ये न तथा दुःखभाज इति भावः, पितरोऽपि तथा पुत्रान्, 'बंधु'त्ति बन्धवश्च बन्धूनिति शेषः, अतश्च किं कृत्यमित्याह-राजन् ! तप उपलक्षणत्वाद्दानादि 'चरेः' आसेवस्वेति ॥ अपरञ्च-

मू. (५७५) *तओ तेनऽज्जिए दव्वे, दारे य परिरक्खिए ।*
कीलंतऽन्ने नरा राय !, हट्ठतुट्ठमलंकिया ॥

वृ. 'तओ'त्ति मृतानिःसारणादनन्तरं 'तेन' इति मित्रपित्रादिना 'अर्जिते' विढपिते 'द्रव्ये' वित्ते 'दारेषु च' कलत्रेषु च 'परिरक्षितेषु' सर्वापायपरिपालितेषु, उभयत्रार्षत्वादेकवचनं, 'क्रीडन्ति' विलसन्ति तेनैव वित्तेन दारैश्चेति गम्यते 'अन्ये' अपरे राजन् ! 'हट्ठतुट्ठमलंकिय'त्ति हृष्टाः-बहिः पुलकादिमन्तः तुष्टाः-आन्तरप्रीतिभाजः 'अलंकृताः' विभूषिताः, यत ईदृशी भवस्थितिस्ततो राजन् ! तपश्चरेरिति मध्यदीपकत्वादनन्तरसूत्रोक्तेन सम्बन्धः ॥

मृतस्य च वृत्तान्त इत्याह-

मू. (५७६) *तेनावि जं कयं कम्मं, सुहं वा जइ वा दुहं ।*
कम्मुणा तेन संजुत्तो, गच्छई उ परं भवं ॥

वृ. 'तेनापि' मृतेन यत् 'कृतम्' अनुष्ठितं कर्म 'शुभं वा' पुण्यप्रकृतिरूपं, यद्वा 'सुखं वा' सुखहेतुः 'यदिवे'त्यथवा 'दुःखं' दुःखहेतुः पापप्रकृत्यात्मकमित्यर्थः । कर्मणा तेन सुखहेतुना दुःखहेतुना वा, उत्तरत्र तुशब्दस्यैवकार्थत्वाद् भिन्नक्रमत्वाच्च तेनैव, न तु दुःखपरिरक्षितेनापि द्रव्यादिना 'संयुक्तः' सहितः 'गच्छति' याति 'परम्' अन्यं 'भवं' जन्म, यतश्च शुभाशुभयोरेवानुयायिता ततः शुभहेतुं तप एव चरेरिति भाव इति सूत्रसप्तकार्थः ॥

ततस्तद्वचः श्रुत्वा राजा किमचेष्टतेत्याह-

मू. (५७७) *सोऊण तस्स सो धम्मं, अनगारस्स अंतिए ।*
महया संवेगनिव्वेयं, समावन्नो नराहिवो ॥

मू. (५७८) *संजओ चइउं रज्जं, निक्खंतो जिनसासने ।*
गद्दभालिस्स भगवओ, अनगारस्स अंतिए ॥

वृ. 'श्रुत्वा' आकर्ण्य 'तस्य' इत्यनगारस्य 'स' इति सञ्जयाभिधानो राजा 'धर्मम्' उक्तरूपम् 'अनगारस्य' भिक्षोः 'आन्तिके' समीपे 'महय'त्ति महता आदरेणेति शेषः, सुब्व्यत्ययेन वा महत्, 'संवेगनिर्वेदं' तत्र संवेगो–मोक्षाभिलाषो निर्वेदः–संसारोद्विग्नता 'समापन्नः' प्राप्तः 'नराधिपः' राजा 'सञ्जयः' सञ्जयनामा 'चइउं' त्यक्त्वा 'राज्यं' राष्ट्राधिपत्यरूपं 'निष्क्रान्तः' प्रव्रजितः 'जिनशासने' अर्हद्दर्शने, न तु सगुतादिदेशितेऽसद्दर्शने एवेति भावः, 'गर्दभालेः' गर्दभालिनाम्नो भगवतोऽनगारस्यान्तिक इति सूत्रद्वयार्थः ॥ सूत्रनवकोक्तमेवार्थं स्पष्टयितुमाह

नि.[४०२] अभयं तुज्झ नरवई ! जलबुब्बुअसंनिभे अ मानुस्से ।
किं हिंसाइ पसज्जसि जाणंतो अप्पणो दुक्खं ? ॥

नि.[४०३] सव्वंमिणं चइऊणं अवस्स जया य होइ गंतव्वं ।
किं भोगेसु पसज्जसि ?, किंपागफलोवमनिभेसुं ॥

नि.[४०४] सोऊण य सो धम्मं तस्सऽनगारस्स अंतिए राया ।
अनगारो पव्वइओ रज्जं चइउं गुणसमग्गं ॥

वृ. व्याख्यातप्रायमेव, नवरं 'अप्पणो दुक्खं'ति आत्मनो दुःखमिति- दुःखजनकं मरणमिति शेषः, 'किंपागफलोपमणिभेसु'न्ति किम्पाकफलोपमा निभा–छाया येषां ते तथा आपातमधुरत्व–परिणतिदारुणत्वाभ्यां, तथा 'अनगारः' अविद्यमानगृहो, जात इति शेषः, स च शाक्यादिरपि संभवेदत आह- 'पवइओ'त्ति प्रकर्षेण–विषयाभिष्वङ्गादिपरिहाररूपेण व्रजितो–निष्क्रान्तः प्रव्रजितो, भावभिक्षुरितियावत्, तथा गुणाः–कामगुणा मनोज्ञशब्दादय आज्ञैश्वर्यादयो वा तैः समग्रं–सम्पूर्णं गुणसमग्रमिति गाथात्रयार्थः ॥

स चैवं गृहीतप्रव्रज्योऽधिगतहेयोपादेयविभागो दशविधचक्रवालसाचाचारीरतश्चानियतविहारितया विहरन् तथाविधसन्निवेशमाजगाम, तत्र च तस्य यद्भूत्तदाह–

मू. (५७९) *चिच्चा रट्ठं पव्वईओ, खत्तिओ परिभासई ।*
जहा ते दीसई रूवं, पसन्नं ते तहा मनो ।

वृ. त्यक्त्वा 'राष्ट्रं' ग्रामनगरादिसमुदायं 'प्रव्रजितः' प्रतिपन्नदीक्षः 'क्षत्रियः' क्षत्रजातिरनिर्दिष्टनामा परिभाषते, सञ्जयमुनिमित्युपस्कारः, स हि पूर्वजन्मनि वैमानिक आसीत्, ततश्च्युतः क्षत्रियकुलेऽजनि, तत्र च कुतश्चित्तथाविध निमित्ततः स्मृतपूर्वजन्मा तत एव चोत्पन्नवैराग्यः प्रव्रज्यां गृहीतवान्, गृहीतप्रव्रज्यश्च विहरन् सञ्जयमुनिं दृष्ट्वा तद्विमर्शार्थमिदमुक्तवान्–यथा ते 'दृश्यते' अवलोक्यते 'रूपम्' आकृतिः 'प्रसन्नं' विकाररहितं 'ते' तव 'तथा' तेनैव प्रकारेण प्रसन्नमिति प्रक्रमः, किं तत् ?–'मनः' चित्तं, न ह्यन्तः कलुषतायां बहिरप्येवं प्रसन्नतासम्भवः,

मू. (५८०) *किंनामे किंगुत्ते कस्सट्ठाए व माहणे ?,*
कहं पडियरसी बुद्धे ?, कहं विनीयत्ति वुच्चसि ? ॥

वृ. तथा 'किंनामा' किमभिधानः 'किंगोत्रः' किमन्वयः 'कस्सट्ठाए व'त्ति कस्मै वा 'अर्थाय' प्रयोजनाय 'माहणे'त्ति मा वधीत्येवंरूपं मनो वाक् क्रिया च यस्यासौ माहनः, सर्वे धातवः पचादिषु दृश्यन्त इति वचनात्पचादित्वादच्, स चैवंविधः प्रव्रजित एव संभवत्यतः किं वा प्रयोजनमुद्दिश्य प्रव्रजितः, 'कथं' केन प्रकारेण 'प्रतिचरसि' सेवसे, कान् ?–'बुद्धान्'

आचार्यदीन्, कथं 'विनीय'त्ति 'विनीत:' विनयवानित्युच्यत इति सूत्रद्वयार्थ: ॥ सञ्जयमुनिराह -

मू. (५८१) *संजओ नाम नामेणं, तहा गुत्तेण गोयमो ।*
गद्दभाली ममायरिया, विज्जाचरणपारगा ॥

वृ. यदुक्तं त्वया-किंनामा त्वमिति, तत्र सञ्जयो नाम नाम्ना । यच्चावोच:-किंगोत्र: ? इति, तत्राह-तथा 'गोत्रेण' अन्वेयन गोतम:, उभयत्राहमिति गम्यते, शेषप्रश्नत्रयप्रतिवचनमाह - 'गर्दभालय:' गर्दभाल्यभिधाना मम 'आचार्या:' धर्मोपदेशकत्वादिना, विद्यतेऽनया तत्त्वमिति विद्या- श्रुतज्ञानं तथा चर्यत इति चरणं-चारित्रं विद्या च चरणं च विद्याचरणे तयो: पारगा:- पर्यन्तगामिनो विद्याचरणपारगा:, एवं च वदतोऽयमाशय:-यथा गर्दभालिभिर्धर्माचार्यैर्जविद्या- तान्निवर्त्तितोऽहं, विद्याचरणपारगत्वाच्च तैस्तन्निवृत्तौ मुक्तिलक्षणं फलमुक्तं, ततस्तदर्थं माहनो - ऽस्मि, यथा च तदुपदेशात्तथा गुरून् प्रतिचरामि, तदुपदेशासेवनाच्च विनीत इति सूत्रार्थ: ॥

इत्थं विमृश्य तद्गुणबहुमानाकृष्टचेता अपृष्टोऽपि क्षत्रिय इदमाह-

मू. (५८२) *किरियं अकिरियं विनयं, अन्नाणं च महामुनी ! ।*
एएहिं चउहिं ठाणेहिं, मेअन्ने किं पभासई ? ॥

वृ. 'क्रिया' अस्तीत्येवंरूपा, लिङ्गव्यत्ययान्नपुंसकनिर्देश:, 'अक्रिया' तद्विपरीता 'विनय:' नमस्कारकरणादि:, लिङ्गव्यत्यय: प्राग्वत्, तथा ज्ञानं-वस्तुतत्त्वावगमस्तदभावोऽज्ञानं, 'च:' समुच्चये, 'महामुने !' सम्यक्प्रव्रज्याप्रतिपत्तिगुरुपरिचर्यादिकरणत: प्रशस्ययते ! 'एतै:' क्रियादिभिश्चतुर्भि: तिष्ठन्त्येषु कर्मवशगा जन्तव इति स्थानानि-मिथ्याऽध्यवसायाधारभूतानि तै:, 'मेयन्ने'त्ति, मीयत इति मेयं-ज्ञेयं जीवादिवस्तु तज्जानन्तीति मेयज्ञा: क्रियादिभिश्चतुर्भि: स्थानै: स्वस्वाभिप्रायकल्पितैर्वस्तुतत्त्वपरिच्छेदिन इतियावत्, 'किम्' इति कुत्सितं 'पभासइ'- त्ति प्रकर्षेण भाषन्ते प्रभाषन्ते, विचाराक्षमत्वात्, तथाहि-ये तावत्क्रियावादिनस्तेऽस्तिक्रिया- विशिष्टमात्मानं मन्यमाना अपितस्य सदा विभुत्वाविभुत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वादिभिर्विप्रतिपद्यन्ते, उक्तं हि वाचकै:-क्रियावादिनो नाम येषामात्मनोऽस्तित्वं प्रत्यविप्रतिपत्ति:, किन्तु स विभुर- भविभु: कर्त्ताऽकर्त्ता क्रियावानितरो मूर्त्तिमानमूर्त्तिरित्येवमाद्याग्रहोपहतप्रीतयस्तेऽस्ति माता पिताऽस्ति न कुशलाकुशलकर्मवैफल्यं न न सन्ति गतय इत्येवंप्रतिज्ञाश्च, इह च विभुत्वं व्यापित्वं, तच्चात्मनो न घटते, शरीर एव तल्लिङ्गभूत चैतन्योपलब्धे:, न च वक्तव्यमात्मनोऽ- व्यापित्वे 'सुखदु:खबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्न धर्माधर्मसंस्कारा नवात्मगुणा' इतिवचनात्तद्गुणयो- र्धर्माधर्मयोरप्यव्यापित्वं, तथा च द्वीपान्तरगतदेवदत्तादृष्टाकृष्टमणिमुक्तादीनां नेहागमनं स्यादिति, विभिन्नदेशस्याप्ययस्कान्तादेरय: प्रभृतिवस्त्वाकर्षणशक्तिदर्शनाद्धर्माधर्मयोरपि शरीरमात्रव्यापित्वेऽपि तद्वद्विप्रकृष्टवस्त्वाकर्षकत्वादिति न तावद्विभुरात्मा युज्यते ।

तथाऽविभुरप्यंगुष्ठपर्वाद्यधिष्ठानो यैरिष्यते तेषां सकलशरीरव्यापिचैतन्यासत्त्वं, तदसत्त्वाच्च शेषशरीरावयवेषु शस्त्रादिभेदादौ वेदनानुभवासंभवो, न चैतद् दृष्टमिष्टं वा, एवं सर्वदा कर्तृत्वा- दिकमपि यथा न युज्यते तथा स्वधिया वाच्यं १ । ये त्वक्रियावादिनस्तेऽस्तीतिक्रियाविशिष्ट- मात्मानं नेच्छन्त्येव, अस्तित्वे वा शरीरेण सहैकत्वान्यत्वाभ्यामवक्तव्यमिच्छन्ति, एकत्वे ह्यविनष्टशरीरावस्थितौ न कदाचिन्मरणप्रशस्ति:, आत्मन: शरीरानन्यत्वेनावस्थितत्वात्, तथा

मुक्त्यभावाद्यनेकदोषापत्तिश्च, शरीरान्यत्वे तु शरीरच्छेदादौ तस्य वेदनाऽभावप्रसङ्गः, तस्मादवक्तव्य एवेति, अक्रियावादित्वं चैषां कथञ्चिद्भेदाभेदलक्षणप्रकारान्तराभावेन तदभावस्यैवावशिष्यमाणत्वात्, येऽप्युत्पत्त्यनन्तरप्रलयस्वभावमिच्छन्ति तेषामपि तदस्तित्वाभ्युपगमेऽप्यनुपचरितपरलोकाद्यसम्भवात् तत्त्वतस्तदसत्त्वमेवेत्यक्रियावादित्वम्, उक्तं हि वाचकैः "ये पुनरिहाक्रियावादिनस्तेषामात्मैव नास्ति, न चावक्तव्यः शरीरेण सहैकत्वान्यत्वे प्रति, उत्पत्त्यनन्तरप्रलयस्वाभाविको वा, तस्मिन्ननिर्णिक्ते च कर्तृत्वादिविशेषमूढा एवे"ति, अमीषां तु विचाराक्षमत्वमात्माऽस्तित्वस्य प्राक् प्रत्यक्षानुमानलक्षणप्रमाणद्वयसमधिगम्यत्वेन साधनात्, तस्य च शरीरात्कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नरूपतया तत्र तत्र वक्तव्ये (व्यत्वे)न । स्थापितत्वात्, क्षणिकपक्षस्य तु सामुच्छेदिकनिह्नववक्तव्यतायामेवोन्मूलितत्वादिति २।

विनयवादिनो विनयादेव मुक्तिमिच्छन्ति, यत उक्तं-"वैनयिकवादिनो नाम येषां सुरासुरनृपतपस्विकरितुरगहरिणगोमहिष्यजाविकश्वशृगालजलचरकपोतकाकोलूकचटकप्रभृतिभ्यो नमस्कारकरणात् क्लेशनाशोऽभिप्रेतो, विनयाच्छ्रेयो भवति नान्यथेत्यध्यवसिताः" एतेऽपि न विचारसहिष्णवो, न हि विनयमात्रादिहापि विशिष्टानुष्ठानविकलादभिलषितार्थावाप्तिरवलोक्यते, नापि चैषां विनययार्हत्वं, येन पारलौकिकश्रेयोहेतुता भवेत्, तथाहि-लोकसमयवेदेषु गुणाभ्यधिकस्यैव विनयार्हत्वमिति प्रसिद्धिः, गुणास्तु तत्त्वतो ज्ञानध्यानानुष्ठानात्मका एव, न सुरादीनामज्ञानाश्रवाविरमणादिदोषदूषितानामेतेष्वन्यतरस्यापि गुणस्य सम्भव इति कथं यदृच्छया विधीयमानस्य तस्य श्रेयोहेतुतेति ३।

अज्ञानवादिनास्त्वाहुः-यथेदं जगत् कैश्चिद् ब्रह्मादिविवर्त्त इष्यते, अन्यैः प्रकृतिपुरुषात्मकमपरैर्द्रव्यादिषड्भेदं तदपरैश्चतुरार्यसत्यात्मकमितरैर्विज्ञानमयमन्यैस्तु शून्यमेवेत्यनेकधा भिन्नाः पन्थानः, तथाऽऽत्माऽपि नित्यानित्यादिभेदतोऽनेकधैवोच्यते, तत्को ह्येतद्वेद किं चानेन ज्ञातेन ?, अपवर्गं प्रत्यनुपयोगित्वात् ज्ञानस्य, केवलं कष्टं तप एवानुष्ठेयं, न हि कष्टं विनेष्टसिद्धिः, तथा चाह-'अज्ञानिका नाम येषामियमुपधृतिः, यथेह ज्ञानाधिगमप्रयासोऽपवर्गं प्रति अकिञ्चित्करो, घोरैर्व्रततपोभिरपवर्गोऽवाप्यते' इति।

विचारासहत्वं चैषां विज्ञानरहितस्य महतोऽपि कष्टस्य तिर्यग्नारकादीनामिवापवर्गं प्रत्यहेतुत्वात्, तदन्तरेण व्रततपोपसर्गादीनामपि स्वरूपापरिज्ञानतः क्वचित्प्रवृत्त्यसम्भवादिति । एषां च क्रियावादिनामुत्तरोत्तरभेदतोऽनेकविधत्वं, उक्तं वाचकैः-"एषां मौलेषु चतुर्षु कल्पेष्ववस्थितेषु तद्भेदाः सुबहवोऽवनिरुहशाखाप्रशाखानिकरवदवगन्तव्याः", तत्र तावच्छतमशीतं क्रियावादिनां, अक्रियावादिनश्च चतुरशीतिसङ्ख्याः, अज्ञानिकाः सप्तषष्टिविधाः, वैनयिकवादिनो द्वात्रिंशत्, एवं त्रिषष्ट्यधिकशतत्रयं, सर्वेऽपि चामी विचाराक्षमत्वात्कुत्सितं प्रभाषन्ते इति स्थितमिति सूत्रार्थः ॥ न चैतत्स्वाभिप्रायेणैवोच्यते, किन्तु-

मू. (५८३) इइ पाउकरे बुद्धे, नायए परिनिव्वुडे।
विज्जाचरणसंपन्ने, सच्चे सच्चपरक्कमे ॥

वृ. 'इती'त्येतत् क्रियादिवादिनः किं प्रभाषन्ते ? इत्येवंरूपं 'पाउकरे'त्ति प्रादुरकार्षीत्-प्रकटितवान् 'बुद्धः' अवगततत्त्वः सन् ज्ञात एव ज्ञातकः-जगत्प्रतीतः क्षत्रियो वा, स चेह

प्रस्तावान्महावीर एव, 'परिनिर्वृतः' कषायानलविध्यापनात्समन्ताच्छीतीभूतो विद्याचरणाभ्यामर्थात् श्रुतज्ञानचारित्राभ्यां संपन्नो-युक्तो विद्याचरणसंपन्नोऽत एव 'सत्यः' सत्यवाक्, तथा सत्यः-अवितथस्तात्त्विकत्वेन परे-भावशत्रवस्तेषामाक्रमणं आक्रमः-अभिभवो यस्यासौ सत्यपराक्रम इति सूत्रार्थः ॥ तेषां च फलमाह-

मू. (५८४) *पडंति नरए घोरे, जे नरा पावकारिणो।*
दिव्वं च गइं गच्छंति, चरित्ता धम्ममारियं ॥

वृ. 'पतन्ति' गच्छन्ति 'नरके' सीमन्तकादौ 'घोरे' नित्यान्धकारादिना भयानके ये नराः उपलक्षणत्वात्स्त्र्यादयो वा पातयति नरकादिषु जन्तुमिति पापं तच्च हिंसाद्यनेकधा, इह त्वसत्प्ररूपणैव, तत्कर्तुम्-अनुष्ठातुं शीलमषामिति पापकारिणः, ये त्वेवंविधा न भवन्ति ते किमित्याह-'दिव्यां च गतिं' देवलोकगतिं, चशब्दः पुनरर्थे, स च पूर्वेभ्यो विशेषद्योतकः, 'गच्छन्ति' यान्ति 'चरित्वा' आसेव्य धर्मः-श्रुतधर्मादिरनेकविधः, इह च सत्प्ररूपणारूपः श्रुतधर्म एव तं, आर्य-प्राग्वत्, तदयमभिप्रायः-असत्प्ररूपणापरिहारेण सत्प्ररूपणापरणैव च भवता भवितव्यमिति सूत्रार्थः ॥ कथं पुनरमी पापकारिण इत्याह-

मू. (५८५) *मायावुइयमेयं तु, मुसा भासा निरत्थिया।*
संजममानोऽवि अहं, वसामि इरियामि य ॥

वृ. मायया-शाठ्येन वुइयंति-उक्तं मायोक्तम् 'एतत्' यदनन्तरं क्रियादिवादिभिरुक्तं, 'तुः' एवकारार्थो भिन्नक्रमश्च मायोक्तमेव, अतश्चैतत् 'मृषा' अलीका 'भाषा' उक्तिः 'निरर्थिका' सम्यगभिधेयशून्या, तत एव च 'संजममानोऽवि'त्ति 'अपिः' एवकारार्थस्ततः संयच्छन्नेव-उपरमन्नेव तदुक्त्याकर्णनादितः 'अहम्' इत्यात्मनिर्देशे विशेषतस्तत्स्थिरीकरणार्थम्, उक्तं हि-"ठियतो ठावए परं"ति, 'वसामि' तिष्ठामि उपाश्रय इति शेषः, 'इरियामि य'त्ति ईरे च-गच्छामि च गोचरचर्यादिष्विति सूत्रार्थः ॥ इदमपि सूत्रं प्रायो न दृश्यते। कुतः पुनस्त्वं तदुक्त्याकर्णनादिभ्यः संयच्छसीत्याह-अनन्तरसूत्राभावे च यदुक्तं चतुर्भिः स्थानैर्मेयज्ञाः किंप्रभाषन्ते इति, तत्कुत इत्याह-

मू. (५८६) *सव्वे ते बिइया मज्झं, मिच्छादिट्ठी अनारिया।*
विज्जमाणे परे लोए, सम्मं जाणामि अप्पगं ॥

वृ. 'सर्वे' निरवशेषाः 'ते' क्रियादिवादिनः 'विदिताः' ज्ञाता मम, यथाऽमी 'मिच्छदिट्ठि'त्ति मिथ्या-विपरीता परलोकात्माद्यपलापित्वेन दृष्टिः-बुद्धिरेषामिति मिथ्यादृष्टयः तत एव, 'अनार्या' अनार्यकर्मप्रवृत्ताः, कथं पुनस्त एवंविधास्ते विदिता इत्याह-'विद्यमाने' सति 'परलोके' अन्यजन्मनि 'सम्यग्' अविपरीतं 'जानामि' अवगच्छामि 'अप्पगं'ति आत्मानं, ततः परलोकात्मनोः सम्यग्वेदनात् ममैवंविधत्वेन विदितास्ततोऽहं तदुक्त्याकर्णनादितः संयच्छामि किंप्रभाषकाश्चैत इति सूत्रार्थः ॥ कथं पुनस्त्वमात्मानमन्यजन्मनि जानासीत्याह-

मू. (५८७) *अहमासी महापाने, जुइमं वरिससओवमे।*
जा सा पाली महापाली, दिव्वा वरिससओवमा ॥

वृ. 'अहमासि'त्ति अहमभूवं 'महाप्राणे' महाप्राणनाम्नि ब्रह्मलोकविमाने 'द्युतिमान्' दीप्तिमान् 'वरिससतोवमे'त्ति वर्षशतजीविना उपमा-दृष्टान्तो यस्यासौ वर्षशतोपमो मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, ततोऽयमर्थः-यथेह वर्षशतजीवी इदानीं परिपूर्णायुरुच्यते, एवमहमपि तत्र परिपूर्णायुरभूवं, तथाहि-या सा पालिरिव पालिः-जीवितजलधारणाद् भवस्थितिः, सा चोत्तरत्र महाशब्दोपादानादिह पल्योपमप्रमाणा, 'महापाली' सागरोपमप्रमाणा, तस्या एव महत्त्वात्, दिवि भवा दिव्या वर्षशतेनोपमा यस्याः सा वर्षशतोपमा, यथा हि वर्षशतमिह परमायुः तथा तत्र महापाली, उत्कृष्टतोऽपि हि तत्र सागरोपमैरेवायुरुपनीयते, न तूत्सर्पिण्यादिभिः, अथवा-

"योजनं विस्तृतः पल्यस्तथा योजनमुत्सृतः ।
सप्तरात्रप्ररूढाणां, केशाग्राणां स पूरितः ॥१॥
ततो वर्षशते पूर्णे, एकैकं केशमुद्धरेत् ।
क्षीयते येन कालेन, तत्पल्योपममुच्यते ॥२॥"

इति वचनाद्वर्षशतैः केशोद्धारहेतुभिरुपया अर्थात्पल्यविषया यस्या सा वर्षशतोपमा, द्विविधाऽपि स्थितिः, सागरोपमस्यापि पल्योपमनिष्पाद्यत्वात्, तत्र मम महापाली दिव्या भवस्थितिरासीदित्युपस्कारः, अतश्चाहं वर्षशतोपमायुरभूवमिति भावः ।

मू. (५८८) *से चुए बंभलोगाओ, मानुस्सं भवमागए ।*
अप्पणो य परेसिं च, आउं जाणे जहा तहा ॥

वृ. 'से' इत्यथ स्थितिपरिपालनादनन्तरं 'च्युतः' भ्रष्टः 'ब्रह्मलोकात्' पञ्चमकल्पात् 'मानुष्यं' मनुष्यसम्बन्धिनं 'भवं' जन्म 'आगत' आयातः । इत्थमात्मनो जातिस्मरणलक्षणमतिशयमाख्यायातिशयान्तरमाह-आत्मनश्च परेषां वा 'आयुः' जीवितं 'जाने' अवबुध्ये 'यथा' येन प्रकारेण स्थितिमिति गम्यते 'तथा' तेनैव प्रकारेण न त्वन्यथेत्यभिप्रायः, इति सूत्रद्वयार्थः ॥ इत्थं प्रसङ्गतः परितोषतश्चापृष्टमपि स्ववृत्तान्तमावेद्योपदेष्टुमाह-

मू. (५८९) *नाना रुइं च छंदं च, परिवज्जिज्ज संजओ ।*
अनट्ठा जे स सव्वत्था, इइ विज्जामनुसंचरे ॥

वृ. 'नाने' त्यनेकधा 'रुचिं च' प्रक्रमात्क्रियावाद्यादिमतविषयमभिलाषं 'छन्दश्च' स्वमतिकल्पितमभिप्रायम्, इहापि नानेति सम्बन्धादनेकविधं 'परिवर्जयेत्' परित्यजेत् 'संयतः' यतिः । 'अनर्थाः' अनर्थहेतवो ये च 'सर्वार्थाः' अशेषहिंसादयो गम्यमानत्वात्तान् वर्जयेदिति सम्बन्धः, यद्वा 'सव्वत्थे' त्याकारस्यालाक्षणिकत्वात्सर्वत्र क्षेत्रादावनर्था इति-निष्प्रयोजना ये च व्यापारा इति गम्यते, तान् परिवर्जयेत्, 'इती' त्येवंरूपां 'विद्यां' सम्यग्ज्ञानरूपामन्विति-लक्षीकृत्य 'संचरेः' त्वं सम्यक् संयमाध्वनि याया इति सूत्रार्थः ॥ अन्यच्च-

मू. (५९०) *पडिक्कमामि पसिणाणं, परमंतेहिं वा पुनो ।*
अहो उट्ठिओ अहोरायं, इइ विज्जा तवं चरे ॥

वृ. प्रतीपं क्रामामि प्रतिक्रामामि-प्रतिनिवर्त्ते, केभ्यः ?-'पसिणाणं'ति सुब्व्यत्ययात् 'प्रश्नेभ्यः' शुभाशुभसूचकेभ्योऽङ्गुष्ठप्रश्नादिभ्यः, अन्येभ्यो वा साधिकरणेभ्यः, तथा परे-गृहस्थास्तेषां मन्त्राः परमन्त्राः-तत्कार्यालोचनरूपास्तेभ्यः, 'वा' समुच्चये 'पुनः' विशेषणे,

विशेषेण परमन्त्रेभ्यः प्रतिक्रमामि, अतिसावद्यत्वात्तेषां, सोपस्कारत्वात्सूत्रस्यामुनाऽभिप्रायेण यः संयमं प्रत्युत्थानवान् सः 'अहो' इति विस्मये 'उत्थितः' धर्मं प्रत्युत्थितः, कश्चिदेव हि महात्मैवंविधः संभवति 'अहोरात्रम्' अहर्निशम्, 'इति' इत्येतदनन्तरोक्तं 'विज्ज'त्ति विद्वान जानन् 'तवं'ति अवधारणफलत्वाद्वाक्यस्य तप एव न तु प्रश्नादि, 'चरेः' आसेवस्वेति सूत्रार्थः ॥

पुनस्तत्स्थिरीकरणार्थमाह-

मू. (५११)   जं च मे पुच्छसी काले, सम्म सुद्धेण (बुद्धेण) चेयसा।
ताइं पाउकरे. बुद्धे, तं नाणं जिनसासने ॥

वृ. यच्च 'मे' इति मां 'पृच्छसि' प्रश्नयसि 'काले' प्रस्तावे 'सम्यग्बुद्धेन' अविपरीतबोधवता 'चेतसा' चित्तेन, लक्षणे तृतीया, 'ता' इति सूत्रत्वात्तत् 'पाउकरे'त्ति 'प्रादुष्करोमि' प्रकटीकरोमि प्रतिपादयामीतियावत्, 'बुद्धः' अवगतसकलवस्तुतत्त्वः, कुतः पुनर्बुद्धोऽस्यत आह- 'तदि'ति यत्किञ्चिदिह जगति प्रचरति ज्ञानं-यथाविधवस्त्ववबोधरूपं तज्जिनशासनेऽस्तीति गम्यते, ततोऽहं तत्र स्थित इति तत्प्रसादाद्बुद्धोऽस्मीत्यभिप्रायः, इह च यतस्त्वं सम्यग्बुद्धेन चेतसा पृच्छस्यतः प्रतिक्रान्तप्रश्नादिरप्यहं यत्पृच्छसि तत्प्रादुष्करोमीत्यतः पृच्छ यथेच्छमित्यैदम्पर्यार्थः । अथवाऽत एव लक्ष्यते यथा 'अप्पणो य परेसिं च' इत्यादिना तस्यायुर्विज्ञतामवगम्य सञ्जयमुनिनाऽसौ पृष्टः कियन्ममायुरिति, ततोऽसौ प्राह-यच्च त्वं मां कालविषयं पृच्छसि तत्प्रादुष्कृतवान् 'बुद्धः' सर्वज्ञोऽत तज्ज्ञानं जिनशासने व्यवच्छेदफलत्वाज्जिनशासन एव न त्वन्यस्मिन् सुगतादिशासने, अतो जिनशासन एव यत्नो विधेयो येन यथाऽहं जानामि तथा त्वमपि जानीषे, शेषं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥ पुनरुपदेष्टुमाह-

मू. (५१२)   किरियं च रोअए धीरो, अकिरियं परिवज्जए।
दिट्ठि दिट्ठिसंपन्नो, धम्मं चरसु दुच्चरं ॥

वृ. 'क्रियां च' अस्ति जीव इत्यादिरूपां सदनुष्ठानात्मिकां वा 'रोचयत्' तथा तथा भावनातो यथाऽसावात्मने रुचिता जायते तथा विदध्यात् 'धीरः' मिथ्यादृग्भिरक्षोभ्यः, तथा 'अक्रियां' नास्त्यात्मेत्यादिकां मिथ्यादृक्परिकल्पिततत्तदनुष्ठानरूपां वा 'परिवर्जयेत्' परिहरेत्, ततश्च 'दृष्ट्या' सम्यग्दर्शनात्मिकया हेतुभूतया 'दिट्ठिसंपन्नो'त्ति 'धीर्दृष्टिः शेमुषी धिषणा' इति शाब्दिकश्रुतेर्दृष्टिः-बुद्धिः, सा चेह प्रस्तावात्सम्यग्ज्ञानात्मिका तया संपन्नो-युक्तो दृष्टिसंपन्नः, एवं च सम्यग्दर्शनज्ञानान्वितः सन् 'धर्मं' चारित्रधर्मं 'चर' आसेवस्व 'सुदुश्चरम्' अत्यन्तदुरनुष्ठेयमिति सूत्रार्थः ॥ पुनः क्षत्रियमुनिरेव सञ्जयमुनिं महापुरुषोदाहरणैः स्थिरीकर्त्तुमाह-

मू. (५१३)   एयं पुन्नपयं सुच्चा, अत्थधम्मोवसोहियं।
भरहोऽवि भारहं वासं, चिच्चा कामाइं पव्वए ॥

मू. (५१४)   सगरोऽवि सागरंतं, भरहवासं नराहिवो।
इस्सरियं केवलं हिच्चा, दयाए परिनिव्वुडे ॥

मू. (५१५)   चइत्ता भारहं वासं, चक्कवट्टी महिड्डिओ।
पव्वज्जमब्भुवगओ, मघवं नाम महाजसो ॥

मू. (५१६)   सणंकुमारो मनुस्सिंदो, चक्कवट्टी महिड्डिओ।

पुत्तं रज्जे ठवित्ता णं, सोऽवि राया तवं चरे॥

मू. (५९७) चइत्ता भारहं वासं, चक्कवट्टी महिड्ढिओ।
संती संतिकरो लोए, पत्तो गइमनुत्तरं॥

मू. (५९८) इक्खागरायवसहो, कुंथूनाम नरेसरो।
विक्खायकित्ती धिइमं, मुक्खं गओ अनुत्तरं॥

मू. (५९९) सागरंतं जहित्ता णं, भरहवासं नरेसरो।
अरो अ अरयं पत्तो, पत्तो गइमनुत्तरं॥

मू. (६००) चइत्ता भारहं वासं, चक्कवट्टी महिड्ढिओ।
चिच्चा य उत्तमे भोए, महापउमो दमं चरे॥

मू. (६०१) एगच्छत्तं पसाहित्ता, महिं माननिसूरणो।
हरिसेनो, मनुस्सिदो, पत्तो गइमनुत्तरं॥

मू. (६०२) अन्निओ रायसहस्सेहिं, सुपरिच्चाई दमं चरे।
जयनामो जिनक्खायं, पत्तो गइमनुत्तरं॥

मू. (६०३) दसन्नरज्जं मुइयं, चइत्ता णं मुनी चरे।
दसन्नभद्दो निक्खंतो, सक्खं सक्केण चोइओ॥

मू. (६०४) नमी नमेइ अप्पाणं, सक्खं सक्केण चोइओ।
जहित्ता रज्जं वइदेही, सामन्ने पज्जुवट्ठिओ॥ [प्र.]

मू. (६०५) करकंडू कलिंगाणं, पंचालाण य दुम्मुहो।
नमी राया विदेहाणं, गंधाराण य नग्गई॥

मू. (६०६) एए नरिंदवसभा, निक्खंता जिनसासने।
पुत्ते रज्जे ठवित्ता णं, सामन्ने पज्जुवट्ठिआ॥

मू. (६०७) सोवीररायवसभो, चइत्ता न मुनीचरे।
उद्दायनो पव्वइओ, पत्तो गइमनुत्तरं॥

मू. (६०८) तहेव कासिरायावि, सेओ सच्चपरक्कमो।
कामभोगे परिच्चज्ज, पहणे कम्ममहावणं॥

मू. (६०९) तहेव विजओ राया, अनट्ठा कित्तिपव्वए।
रज्जं तु गुणसमिद्धं, पयहित्तु महायसो।

मू. (६१०) तहेवुग्गं तवं किच्चा, अव्वक्खित्तेन चेयसा।
महाबलो रायरिसी, अद्दाय सिरसा सिरं॥

वृ. सूत्राणि सप्तदश। 'एतत्' अनन्तरोक्तं पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं तच्च तत् पद्यते-गम्यतेऽनेनार्थ इति पदं च पुण्यपदं, पुण्यस्य वा पदं-स्थानं पुण्यपदं-क्रियादिवादिस्वरूपनानारुचिपरिवर्जनाद्यावेदकं शब्दसंदर्भं 'श्रुत्वा' आकर्ण्य, अर्थ्यत इत्यर्थः-स्वर्गापवर्गादिः धर्मः-तदुपायभूतः श्रुतधर्मादिस्ताभ्यामुपशोभितं-विभूषितमर्थधर्मोपशोभितं 'भरतोऽपि' भरतनामा चक्रवर्त्यपि, अपिशब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये 'भारहं'ति प्राकृतत्वाद्भारतं 'वर्षं' क्षेत्रं 'त्यक्त्वा'

हित्वा 'कामाइं'ति चस्य गम्यमानत्वात् 'कामांश्च' विषयान् प्राकृतत्वान्नपुंसकनिर्देशः, पव्वए'त्ति प्राव्राजीत्।

'सगरोऽवी' त्यादि सर्व मपि स्पष्टं, नवरं 'सागरान्तं' समुद्रपर्यन्तं दिक्त्रये, अन्यत्र तु हिमवत्पर्यन्तमित्युपस्कारः, तथा 'एश्वर्यम्' आज्ञैश्वर्यादि 'केवलं' परिपूर्णमनन्यसाधारणं वा 'दयया' संयमेन 'परिनिर्वृतः' इहैव विध्यतकषायानलत्वाच्छीतीभूतो मुक्तो वा। तथा 'अरो य'त्ति अरनामा च तीर्थकृच्चक्रवर्ती 'अरयं'ति रतस्य रजसो वाऽभावरूपमरतमरजो वा, पाठान्तरतोऽरसं वा-शृंगारादिरसाभावं, प्राप्तः सन् 'प्राप्तः' गतो गतिमनुत्तरां-मुक्तिमित्यर्थः॥

तथा त्यक्त्वोत्तमान् भोगानिति, पुनस्त्यक्त्वेत्यभिधानं भिन्नवाक्यत्वादपौनरुक्त्यं, 'महापद्मः' महापद्मनामा 'चरे'त्ति आदरत्।

तथा एकं छत्रं-नृपतिचिह्नमस्यामित्येकच्छत्रां तां, कोऽर्थः ?-अविद्यमानद्वितीयनृपतिं 'मही' पृथ्वीं 'प्रसाध्य' वशीकृत्येति सम्बन्धः, 'माणनिसूरणो'त्ति दत्तारात्यहङ्कारविनाशकः 'मनुष्येन्द्रः' इति चक्री। तथा 'अन्नितो'त्ति 'अन्वितः' युक्तः 'सुपरिच्चाइ'त्ति सुष्ठु-शोभनेन प्रकारेण राज्यादि परित्यजतीत्येवंशीलः सुपरित्यागी दमं जिनाख्यातमिति सम्बन्धः, 'चरि'त्ति अचारीच्चरित्वा च जयनामा चक्रीति शेषः प्राप्तो गतिमनुत्तराम्। तथा दशार्णो नाम देशस्तद्राज्यं-तदाधिपत्यं 'मुदितं' सकलोपद्रवविरहितं प्रमोदवत् त्यक्त्वा 'णः' प्राग्वत् 'चरे'त्ति अचारीत्, अप्रतिबद्धविहारतया विहृतवानित्यर्थः, साक्षाच्छक्रेण 'चोदितः' अधिकविभूतिदर्शनेन धर्मं प्रति प्रेरितः॥

तथा 'निष्क्रान्ताः' प्रव्रजिता निष्क्रम्य च 'श्रामण्ये' श्रमणभावे 'पर्युपस्थिताः' तदनुष्ठानं प्रत्युद्यत अभूवन्निति शेषः॥ तथा सौवीरेषु राजवृषभः-तत्कालभाविनृपतिप्रधानत्वात्सौवीरराजवृषभः 'चेच्च'त्ति त्यक्त्वा राज्यमिति शेषः प्राग्वत् 'मुनिः' त्रैकाल्यावस्थावेदी सन् 'चरे'त्ति अचारीत्, कोऽसौ ?-'उदायनो'त्ति उदायननामा प्रव्रजितः, चरित्वा च किमित्याह-प्राप्तो गतिमनुत्तराम्॥

'तथैव' तेनैव प्रकारेण 'काशिराजः' काशिमण्डलाधिपतिः श्रेयसि-अतिप्रशस्ये सत्ये-संयमे पराक्रमः- सामर्थ्यं यस्यासौ श्रेयः-सत्यपराक्रमः 'पहणे'त्ति प्राहन्-प्रहतवान् कर्म महावनमिवातिगहनतया कर्ममहावनम्॥

तथैव 'विजयः' इति विजयनामा 'अनट्ठा किति पव्वए'त्ति, आर्षत्वाद् अनार्त्तः-आर्त्तध्यानविकलः कीर्त्यादीनानाथादिदानोत्थया प्रसिद्धयोपलक्षितः सन् यद्वा अनार्त्ता-सकलदोषविगमतोऽबाधिता कीर्त्तिरस्येत्यनार्त्तकीर्तिः सन्, पठ्यते च 'आनट्ठाकिइपव्वइ'त्ति, आज्ञा-आगमोऽर्थशब्दस्य हेतुवचनस्यापि दर्शनादर्थो-हेतुरस्याः सा तथाविधा आकृतिरर्थान्मुनिवेषात्मिका यत्र तदाज्ञार्थाकृति यथा भवत्येवं प्राव्राजीद्गुणैः-राज्यगुणैः शब्दादिभिर्वा समृद्धं-संपन्नं गुणसमृद्धं, पूर्वत्र तुशब्दस्यापिशब्दार्थत्वाद्व्यवहितसम्बन्धत्वाच्च गुणसमृद्धमपि।

तथा 'अद्दाय'त्ति आर्षत्वाद् 'आदित' गृहीतवांस्तद्गमनेन स्वीकृतवान् शिरसेव शिरसा शिरःप्रदानेनैव जीवितनिरपेक्षमिति योऽर्थः, 'शिरं'ति शिर इव शिरः सर्वजगदुपरिवर्त्तितया मोक्षः, पठ्यते च-'आदाय सिरसो सिरिं'ति, अत्र च 'आदाय' गृहीत्वा 'शिरः श्रियं' सर्वोत्तमां

केवललक्ष्मीं परिनिर्वृत इति शेषः, इति सप्तदशसूत्रार्थः ॥ इत्थं महापुरुषोदाहरणैर्ज्ञानपूर्वकक्रियामाहात्म्यमभिधायोपदेष्टुमाह–

मू. (६११) *कहं धीरो अहेऊहिं, उम्मत्तो व्व महिं चरे ?।*
एए विसेसमादाय, सूरा दढपरक्कमा ॥

वृ. 'कथं' केन प्रकारेण 'धीरः' उक्तरूपः 'अहेतुभिः' क्रियावाद्यादिपरिकल्पितकुहेतुभिः 'उन्मत्त इव' ग्रहगृहीत इव तात्त्विकवस्त्वपलपनेनालजालभाषितया 'महीं' पृथ्वीं 'चरेत्' भ्रमेत् ?, नैव चरेदित्यर्थः, किमिति ?, ये 'एते' अनन्तरोदिता भरतादयः 'विशेषं' विशिष्टतां गम्यमानत्वान्मिथ्यादर्शनेभ्यो जिनशासनस्य 'आदाय' गृहीत्वा मनसि संप्रधार्येतियावत् शूरा दृढपराक्रमा एतदेवाश्रितवन्त इति शेषः, अयमभिप्रायः–यथैते महात्मनो विशेषमादाय कुवादिपरिकल्पिकक्रियावाद्यादिदर्शनपरिहारतो जिनशासन एव निश्चितमतयोऽभूवंस्तथा भवताऽपि धीरेण सताऽस्मिन्नेव निश्चितं चेतो विधेयमिति सूत्रार्थः ॥ किञ्च–

मू. (६१२) *अच्चंतनियाणखमा, एसा मे भासिया वई।*
अतरिंसु तरंतेगे, तरिस्संति अनागया ॥

वृ. अत्यन्तम्–अतिशयेन निदानैः–कारणैः, कोऽर्थः ? -हेतुभिर्न तु परप्रत्ययेनैव, क्षमा–युक्ताऽत्यन्तनिदानक्षमा, यद्वा निदानं–कर्ममलशोधनं तस्मिन् क्षमा-समर्था 'एषा' अनन्तरोक्ता पाठान्तरतः 'सर्वा' अशेषा सत्या वा 'मे' मया 'भाषिता' उक्ता 'वाग्' वाणी जिनशासनमेवाश्रयणीयमित्येवंरूपा, अन्या ऽङ्गीकृतया 'अतीर्णुः' तीर्णवन्तः तरन्ति 'एके' अपरे, पाठान्तरतोऽन्ये, सम्प्रत्यपि तत्कालापेक्षया क्षेत्रान्तरापेक्षया वेत्थमभिधानमिति, तथा तरिष्यन्ति 'अनागताः' भाविनो, भवोदधिमिति सर्वत्र शेष इति सूत्रार्थः ॥ यतश्चैवमतः-

मू. (६१३) *कहं धीरे अहेऊहिं, अद्दायं परियावसे।*
सव्वसंगविनिम्मुक्को, सिद्धे भवइ नीरए ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. कथं धीरोऽहेतुभिः 'आदाय' गृहीत्वा, क्रियादिवादिमतमिति शेषः 'पर्यावसेत्' परीति-सर्वप्रकारमावसेत्–तत्रैव निलीयेत, नैव तत्राभिनिविष्टो भवेदिति भावः, पठ्यते च–'अत्ताणं परियावसि'त्ति आत्मानं पर्यावासयेद्, अहेतुभिः कथमात्मानमहेत्वावासं कुर्यात् ?, नैव कुर्यादित्यर्थः। किं पुनरित्थमकरणे फलमित्याह–सर्वे-निरवशेषाः सजन्ति कर्मणा सम्बध्यन्ते जन्तव एभिरिति सङ्गाः–द्रव्यतो द्रविनादयो भावतस्तु मिथ्यात्वरूपत्वादेत एव क्रियादिवादस्तैर्विनिर्मुक्तो–विरहितः सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः सन् सिद्धो भवति नीरजाः, तदनेनाहेतुपरिहारस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वेन सिद्धत्वं फलमुक्तमिति सूत्रार्थः ॥ इत्थं तमनुशास्य गतो विवक्षितं स्थानं क्षत्रियः, शेषसञ्जयवक्तव्यतां त्वाह निर्युक्तिकृत्–

नि. [४०५] काऊण तवच्चरणं बहूनि वासाणि सो धुयकिलेसो।
तं ठाणं संपत्तो जं संपत्ता न सोयंति ॥

वृ. सुगमैव, नवरं धुताः–अपनीताः क्लिश्यन्त्येषु सत्सु जन्तव इति क्लेशाः–रागादयो येन स धृतक्लेशो, यत्संप्राप्ता न शोचन्ते, शोकहेतुशरीरमानसदुःखाभावादिति गाथार्थः ॥

'इति:' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्, नयाश्च ॥

अध्ययनं - १८ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे अष्टादशमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं समाप्तम्

अध्ययनं १९ मृगापुत्रीयम्

वृ. व्याख्यातमष्टादशमध्ययनम्, अधुनैकोनविंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-इहानन्तराध्ययने भोगर्द्धित्याग उक्तः, तस्माच्च श्रामण्यमुपजायते, तच्चाप्रतिकर्मतया प्रशस्यतरं भवतीत्यप्रतिकर्मतोच्यत इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य तु चतुरनुयोगद्वारचर्चा प्राग्वद्यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे मृगापुत्रीयमिति नामातो मृगायाः पुत्रस्य च निक्षेपमाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४०६] निक्खेवो अ मिआए चउक्कओ दुविहो० ॥

नि.[४०७] जाणग भविय सरीरे० ॥

नि.[४०८] मिअआउनामगोयं वेयंतो भावओ मिओ होइ ।
एमेव य पुत्तस्सवि चउक्कओ होइ निक्खेवो ॥

वृ. गाथात्रयं प्राग्वत्, नवरं मृगाभिलापन नेयम् ॥ नामनिरुक्तिमाह-

नि.[४०९] मिगदेवीपुत्ताओ बलसिरिनामा समुट्ठियं जम्हा ।
तम्हा मिगपुत्तिज्जं अज्झयणं होइ नायव्वं ॥

वृ. मृगा-नाम्ना देवी-अग्रमहिषी तस्याः पुत्रः-सुतो मृगादेवीपुत्रस्तस्माद्बलश्रीनाम्नः 'समुत्थितं' समुत्पन्नं यस्मात्तस्मान्मृगापुत्रीयं-मृगापुत्रीयनामकं मृगाशब्देन मृगादेव्युक्तेरध्ययनमिदमिति शेषः, भवति 'ज्ञातव्यम्' अवबोद्धव्यमिति गाथार्थः ॥ गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपस्यावसरः, स च सूत्रे सति भवति, अतः सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं,

मू.(६१४) *सुग्गीवे नयरे रम्मे, काननुज्जानसोहिए ।*
राया बलभद्दुत्ति, मिया तस्सग्गमाहिसी ॥

वृ. 'सुग्रीवे' सुग्रीवनाम्नि नगरे 'रम्ये' रमणीये काननैः-बृहद्वृक्षाश्रयैर्वनैरुद्यानैः-आरामैः क्रीडावनैर्वा शोभिते-राजिते काननोद्यानशोभिते 'राजा' नृपो बलभद्र इति नाम्नेति शेषः, 'मृगा' मृगानाम्नी 'तस्य' इति बलभद्रस्य राज्ञः 'अग्गमहिसि'त्ति 'अग्रमहिषी' प्रधानपत्नी ॥

मू.(६१५) *तेसिं पुत्ते बलसिरी, मियापुत्तत्ति विस्सुए ।*
अम्मापिऊहिं दइए, जुवराया दमीसरे ।

वृ. 'तयोः' राज्ञोः पुत्रः 'बलश्रीः' बलश्रीनामा मातापितृविहितनाम्ना लोके च मृगापुत्र इति 'विश्रुतः' विख्यातः, 'अम्मापिऊणं'ति अम्बा(म्बा)पित्रोः 'दयितः' वल्लभः 'युवराजः' कृतयौवराज्याभिषेको दमिनः-उद्धतदमनशीलास्ते च राजानस्तेषामीश्वरः-प्रभुर्दमीश्वरः, यद्वा दमिनः-उपशमिनस्तेषां सहजोपशमभावत ईश्वरो दमीश्वरः, भाविकालापेक्षं चैतत् ।

मू.(६१६) *नंदने सो उ पासाए, कीलए सह इत्थिहिं ।*
देवो दोगुंदगो चेव, निच्चं मुइयमानसो ।

वृ. 'नन्दने' लक्षणोपेततया समृद्धिजनके 'सः' मृगापुत्रः 'तुः' वाक्यान्तरोपन्यासार्थः प्रासादे 'क्रीडति' बिलसति 'सह' समं 'स्त्रीभिः' प्रमदाभिः, क इव ? -'देवः' सुरः 'दोगुंदगो चेव' त्ति 'चः' पूरणे दोगुन्दग इव, दोगुन्दगाश्च त्रायस्त्रिंशाः, तथा च वृद्धाः-''त्रायस्त्रिंशा देवा नित्यं भोगपरायणा दोगुंदुगा इति भण्णंति'', 'नित्यं' सदा 'मुदितमानसः' हृष्टचित्तः ॥

मू. (६१७) *मणिरयणकुट्टिमतले, पासायालोअणे ठिओ।*
आलोएइ नगरस्स, चउक्कतियचच्चरे ॥

वृ. स चैवं क्रीडन् कदाचिन्मणयश्च-विशिष्टमाहात्म्यश्चन्द्रकान्तादयो रत्नानि च-गोमेयकादीनि मणिरत्नानि तैरुपलक्षितं कुट्टिमतलं यस्मिन्नसौ मणिरत्नकुट्टिमतलः, गमकत्वाद्बहुव्रीहिः, तस्मिन्, आलोक्यन्ते दिशोऽस्मिन् स्थितैरित्यालोकनं प्रासादे प्रासादस्य वाऽऽलोकनं प्रासादलोकनं तस्मिन्-सर्वोपरिवर्त्तिचतुरिकारूपे गवाक्षे वा स्थितः-उपविष्टः 'आलोकते' कुतूहलतः पश्यति, कानि ? -'नगरस्य' तस्यैव सुग्रीवनाम्नः सम्बन्धीनि 'चतुष्कत्रिकचत्वराणि' प्रतीतान्येवेति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ ततः किमित्याह-

मू. (६१८) *अह तत्थ अइच्छंतं, पासई समणसंजयं।*
तवनियमसंजमधरं, सीलड्ढं गुणआगरं।

मू. (६१९) *तं पेहई मियापुत्ते, दिट्ठीए अनिमिसाइ उ।*
कहिं मन्नेरिसं रूवं, दिट्ठपुव्वं मए पुरा ? ॥

मू. (६२०) *साहुस्स दरिसणे तस्स, अज्झवसाणंमि सोहणे।*
मोहं गयस्स संतस्स, जाईसरणं समुप्पन्नं ॥

मू. (६२१) *देवलोगचुओ संतो, मानुसं भवमागओ।*
सन्निनाणसमुप्पन्ने, जाइं सरइ पुराणयं ॥ [प्र.]

मू. (६२२) *जाईसरणे समुप्पन्ने, मियापुत्ते महिड्ढिए।*
सरइ पोराणिअं जाइं, सामन्नं च पुराकयं ॥

वृ. 'अथ' अनन्तरं 'तत्र' इति तेषु चतुष्कत्रिकचत्वरेषु 'अतिच्छंत' न्ति अतिक्रामन्तं पश्यति श्रमणसंयतमिति श्रमणस्य शाक्यादेरपि सम्भवात्तद्व्यवच्छेदार्थं संयतग्रहणं, तपश्च-अनशनादि नियमश्च-द्रव्याद्यभिग्रहात्मकः संयमश्च-उक्तरूपस्तान्, धारयति तपोनियमसंयमधरस्तम्, अत एव शीलम्-अष्टादशशीलाङ्गसहस्ररूपं तेनाढ्यं परिपूर्णं शीलाढ्यं, तत एव च गुणानां, ज्ञानादीनामाकर इव गुणाकरतं ॥

'तमि'ति श्रमणसंयतं 'पेहइ'त्ति पश्यति 'मृगापुत्रः' युवराजः 'दृष्ट्वा' दृशा 'अनमिसाइ उ'त्ति तुशब्दस्यैवकारार्थत्वादविद्यमाननिमेषयैव, क्व 'मन्ये' जाने 'ईदृशम्' एवंविधं 'रूपम्' आकारो दृष्टपूर्वम्-अवलोकितं मया 'पुरा' इति पूर्वजन्मनि ?, शेषं प्रतीतमेव, नवरम् 'अध्यवसाने' इत्यन्तःकरणपरिणामे 'शोभने' प्रधाने क्षायोपशमिकभाववर्त्तिनीतियावत् 'मोहं' क्वेदं मया दृष्टं क्वेदमित्यतिचिन्तातश्चित्तसङ्घट्टजमूर्च्छात्मकं 'गतस्य' प्राप्तस्य सतः ॥

तथा 'सरति'त्ति स्मरति पौराणिकीं 'जातिं' जन्म 'श्रामण्यं च' श्रमणभावं 'पुराकृतं' जन्मान्तरानुष्ठितमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ एतदेवातिस्पष्टताहेतोरनुगमयितुमाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [४१०] सुग्गीवे नयरंमि अ राया नामेन आसि बलभद्दो ।
तस्सासि अग्गमहिसी देवी उ मिगावई नामं ॥

नि. [४११] तेसिं दुण्हवि पुत्तो आसी नामेन बलसिरी धीमं ।
वयरोसभसंघयणो जुवराया चरमभवधारी ॥

नि. [४१२] उन्नंदमाणहिअओ पासाए नंदनंमि सो रम्मे ।
किलई पमदासहिओ देवो दुगुंदगो चेव ॥

नि. [४१३] अह अन्नया कयाई पासायतलंमि सो ठिओ संतो ।
आलोएइ पुरवरे रुंदे मग्गे गुणसमग्गे ॥

नि. [४१४] अह पिच्छइ रायपहे वोलंतं समणसंजयं तत्थ ।
तवनियमसंजमधरं सुअसागरपारगं धीरं ॥

नि. [४१५] अह देहइ रायसुओ तं समणं अनमिसाइ दिट्ठीए ।
कहि एरिसयं रूवं दिट्ठ मन्ने मए पुव्वं ? ॥

नि. [४१६] एवमनुचिंतयंतस्स सन्नीनाणं तहिं समुप्पन्नं ।
पुव्वभवे सामन्नं मज्झवि एवं कयं आसि ॥

वृ. गाथासप्तकं स्पष्टमेव, नवरं 'धृतिमान्' चित्तस्वास्थ्यवान् 'वज्रऋषभ'मिति अर्थाद्वज्रऋषभनाराचं संहननं यस्य स तथा 'चरमभवधारी' पर्यन्तजन्मवर्त्ती, तथा 'उन्नंदमाणहियओ'-त्ति, उत्-प्राबल्येन नन्दद्-आनन्दं गच्छत् हृदयं-मनो यस्य स तथा, प्राकृतत्वाच्छतृविषये शानच्, तथा 'रुन्दान्' विस्तीर्णान् 'मार्गान्' विपणिमार्गादीन् गुणैः- ऋजुत्वसमत्वादिभिः समग्राः-परिपूर्णा गुणसमग्रास्तान्, तथा श्रुतसागरपारगं धीरमिति तपोनियमसंयमधरमित्यस्य सूत्रपदस्य हेतुदर्शनद्वारतस्तात्पर्यव्याख्यानम्, अनेनैव च भावभिक्षुत्वमुपदर्शितम्, अत एवान्यस्यैवं विशेषणायोगाच्छ्रमणसंयतमित्याह, सञ्ज्ञिज्ञानं चेह सम्यग्दृशः स्मृतिरूपमतिभेदात्मकमिति गाथासप्तकावयवार्थः ॥ सम्प्रति यदसावुत्पन्नजातिस्मरणः कृतवांस्तदाह-

मू. (६२३) विसएसु अरज्जंतो, रज्जंतो संजमंमि य ।
अम्मापियरं उवागम्म, इमं वयणमब्बवी ॥

वृ. 'विसएहिं'त्ति सुब्व्यत्ययाद्, 'विषयेषु' मनोज्ञशब्दादिषु 'अरजन्' अभिष्वङ्गमकुर्वन् क्व ?-'संयमे' उक्तरूपे 'चः' पुनरर्थः 'अम्मापियरं'ति अम्मा(म्बा)पितरौ 'उपागम्य' उपसृत्य 'इदम्' अनन्तरवक्ष्यमाणं वचनम् 'अब्रवीत्' इत्याह, इति सूत्रार्थः ॥ किं तदब्रवीदित्याह-

मू. (६२४) सुआणि मे पंच महव्वयाणि, नरएसु दुक्खं च तिरिक्खजोणिसु ।
निव्विन्नकामो मि महण्णवाओ, अनुजाणह पव्वइस्सामि अम्मो ! ॥

वृ. 'श्रुतानि' आकर्णितानि, अन्यजन्मनीत्यभिप्रायः, 'मे' मया 'पञ्च' इति पञ्चसङ्ख्यानि 'महाव्रतानि' हिंसाविरमणादीनि, तथा नरकेषु 'दुःखं च' असातमिहैव वक्ष्यमाणं 'तिरिक्खजोणिसु'त्ति चशब्दस्याप्रयुज्यमानस्यापि "अरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्" इत्यादाविव गम्यमानत्वात् तिर्यग्योनिषु च, सर्वत्र चायं न्यायो द्रष्टव्यः, उपलक्षणं चैतद् देवमनुष्यभवयोः, ततः किमित्याह-'निव्विन्नकामोमि'त्ति 'निर्विन्नकामः' प्रतिनिवृत्ताभिलाषोऽस्म्यहं, कुतः ?-

महार्णव इव महार्णवः-संसारस्तस्माद्, यतश्चैवमतः 'अनुजानीत' अनुमन्यध्वं, मामिति शेषः, 'पव्वइस्सामी'ति प्रव्रजिष्यामि 'अम्मो'त्ति पूज्यतरत्वाद्विशिष्टप्रतिबन्धास्पदत्वाच्च मातुरामन्त्रणं, यो हि भविष्यदुःखं नावैति तत्प्रतिकारहेतुं वा स कदाचिदित्थमेवासीत, अहं तूभयत्रापि विज्ञ इति कथं न दुःखप्रतीकारोपायभूतां महाव्रतात्मिकां प्रव्रज्यां प्रतिपत्स्य इति सूत्रगर्भार्थः ॥ अमुमेवार्थमनुवादतः स्पष्टयितुमाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४१७] सो लद्धबोहिलाभो चलणे जणगाण वंदिउं भणइ।
वीसज्जिउमिच्छामो काहं समणत्तणं ताया ! ॥

वृ. 'सः' इति मृगापुत्रो लब्धः-प्राप्तो बोधिलाभो-जिनधर्मप्राप्तिरूपो येन स तथा, 'चरणान्' पादान् 'जनकयोः' मात्रापित्रोर्वन्दित्वा भणति, यथा 'विसर्जयितुम्' मुत्कलयितुं वयमात्मानमिति गम्यते 'इच्छामः' अभिलषामः, किमिति ?, यतः 'काहं'ति वचनव्यत्ययात्करिष्यामः 'श्रमणत्वं' प्रव्रज्यां 'तात !' इति पितः !, उपलक्षणत्वान्मातश्चेति गाथार्थः ॥ इदानीं तौ कदाचिद्भोगैरुपनिमन्त्रयेयातामित्यभिप्रायतो यत्तेनोक्तं तत्सूत्रकृदाह-

मू. (६२५) *अम्मताय ! मए भोगा, भुत्ता विसफलोवमा।*
पच्छा कडुयविवागा, अनुबंधदुहावहा।

मू. (६२६) *इमं सरीरं अनिच्चं, असुई असुइसंभवं।*
असासयावासमिणं, दुक्खकेसाण भायणं॥

मू. (६२७) *असासए सरीरंमि, रइं नोवलभामहं।*
पच्छा पुरा व चइयव्वे, फेणबुब्बुयसंनिभे॥

वृ. सूत्रत्रयं प्रतीतार्थमेव, नवरं विषमिति-विषवृक्षस्तस्य फलं विषफलं तदुपमाः, तदुपमत्वमेव भावयितुमाह-पश्चात्कटुक इव कटुकोऽनिष्टत्वेन विपाको येषां ते तथा, आपात एव मधुरा इति भावः, 'अनुबन्धदुःखावहाः' अनवच्छिन्नदुःखदायिनः, यथा हि विषफलमास्वाद्यमानमादौ मधुरमुत्तरकालं च कटुकविपाकं सातत्येन च दुःखोपनेतृ एवमेतेऽपीति, किञ्च-अमी कामाः स्पर्शप्रधानाः, स्पर्शश्च शरीराश्रयः, तच्चेदं शरीरम् 'अनित्यम्' अशाश्वतम् 'अशुचि' स्वाभाविकशौचरहितम् 'अशुचिसंभवम्' अशुचिरूपशुक्रशोणितोत्पन्नम्, अशाश्वतः-कथञ्चिदवस्थितत्वेऽप्यनित्य आवासः-प्रक्रमाज्जीवस्यावस्थानं यस्मिन्नित्यशाश्वतावासं,

पुनः 'इदमि'त्यभिधानमतीवासारत्वावेशसूचकं, दुःखम्-असातं तद्धेतवः क्लेशाः-ज्वरादयो रोगा दुःखक्लेशा शाकपार्थिवादिवत्समासस्तेषां 'भाजनं' स्थानं, यतश्चैवमतोऽशाश्वते शरीरे 'रतिं' चित्तस्वास्थ्यं 'नोपलभे' न प्राप्नोम्यहं, भोगेषु सत्स्वपीति गम्यते, शरीराश्रयत्वात्तेषामिति भावः, शरीराशाश्वतत्वमेवा-पश्चात्पुरा वा त्यक्तव्ये शरीरे इति प्रक्रमः, तद्धि पश्चादिति भुक्तभोगावस्थायां वार्द्धक्यादौ, पुरा अभुक्तभोगितायां वा बाल्यादौ त्यज्यत इति, यद्वा पश्चादिति-यथास्थित्यायुःक्षयोत्तरकालं पुरा वेत्युपक्रमहेतोर्वर्षशताद्यासंकलितजीवितप्रमाणात्प्रागपि 'त्यक्तव्ये' अवश्यत्याज्ये 'फेनबुद्बुदसंनिभे' क्षणदृष्टनष्टतया, अनेनाशाश्वतत्वमेव भावितमिति न पौनरुक्त्यमिति सूत्रत्रयार्थः ॥

एवं भोगनिमन्त्रणपरिहारमभिधाय प्रस्तुतस्यैव संसारनिर्वेदस्य हेतुमाह-

प्रस्तावान्महावीर एव, 'परनिर्वृत्तः' कषायानलविध्यापनात्समन्ताच्छीतीभूतो विद्याचरणाभ्यामर्थात् क्षायिकज्ञानचारित्राभ्यां संपन्नो-युक्तो विद्याचरणसंपन्नोऽत एव 'सत्यः' सत्यवाक्, तथा सत्यः-अवितथस्तात्त्विकत्वेन परे- भावशत्रवस्तेषामाक्रमणं आक्रमः-अभिभवो यस्यासौ सत्यपराक्रम इति सूत्रार्थः ॥ तेषां च फलमाह

मू. (५८४) *पडंति नरए घोरे, जे नरा पावकारिणो।*
दिव्वं च गइं गच्छंति, चरित्ता धम्ममारियं ॥

वृ. 'पतन्ति' गच्छन्ति 'नरके' सीमन्तकादौ 'घोरे' नित्यान्धकारादिना भयानके ये नराः उपलक्षणत्वात्स्त्र्यादयो वा पातयति नरकादिषु जन्तुमिति पापं तच्च हिंसाद्यनेकधा, इह त्वसत्प्ररूपणैव, तत्कर्तुम्-अनुष्ठातुं शीलमपामिति पापकारिणः, ये त्वेवंविधा न भवन्ति ते किमित्याह- 'दिव्यां च गतिं' देवलोकगतिं, चशब्दः पुनरर्थे, स च पूर्वेभ्यो विशेषद्योतकः, 'गच्छन्ति' यान्ति 'चरित्वा' आसेव्य धर्मः-श्रुतधर्मादिरनेकविधः, इह च सत्प्ररूपणारूपः श्रुतधर्म एव तं, आर्य-प्राग्वत्, तदयमभिप्रायः-असत्प्ररूपणापरिहारेण सत्प्ररूपणापरेणैव च भवता भवितव्यमिति सूत्रार्थः ॥ कथं पुनरमी पापकारिणा इत्याह-

मू. (५८५) *मायावुइयमेयं तु, मुसा भासा निरत्थिया।*
संजममानोऽवि अहं, वसामि इरियामि य ॥

वृ. मायया-शाठ्येन वुइयंति-उक्तं मायोक्तम् 'एतत्' यदनन्तरं क्रियादिवादिभिरुक्तं, 'तुः' एवकारार्थो भिन्नक्रमश्च मायोक्तमेव, अतश्चैतत् 'मृषा' अलीका 'भाषा' उक्तिः 'निरर्थिका' सम्यगभिधेयशून्या, तत एव च 'संजममानोऽवि'त्ति 'अपिः' एवकारार्थस्ततः संयच्छन्नेव-उपरमन्नेव तदुक्त्याकर्णनादितः 'अहम्' इत्यात्मनिर्देशे विशेषतस्तत्स्थिरीकरणार्थम्, उक्तं हि-"ठियतो ठावए परं"ति, 'वसामि' तिष्ठामि उपाश्रय इति शेषः, 'इरियामि य'त्ति ईरे च-गच्छामि च गोचरचर्यादिष्विति सूत्रार्थः ॥ इदमपि सूत्रं प्रायो न दृश्यते। कुतः पुनस्त्वं तदुक्त्याकर्णनादिभ्यः संयच्छसीत्याह-अनन्तरसूत्राभावे च यदुक्तं चतुर्भिः स्थानैर्मेयज्ञाः किंप्रभाषन्ते इति, तत्कुत इत्याह-

मू. (५८६) *सव्वे ते विइया मज्झं, मिच्छादिट्ठी अनारिया।*
विज्जमाणे परे लोए, सम्मं जाणामि अप्पगं ॥

वृ. 'सर्वे' निरवशेषाः 'ते' क्रियादिवादिनः 'विदिताः' ज्ञाता मम, यथाऽमी 'मिच्छदिट्ठि'त्ति मिथ्या-विपरीता परलोकात्माद्यपलापित्वेन दृष्टिः-बुद्धिरेषामिति मिथ्यादृष्टयः तत एव, 'अनार्याः' अनार्यकर्मप्रवृत्ताः, कथं पुनस्त एवंविधास्ते विदिता इत्याह-'विद्यमाने' सति 'परलोके' अन्यजन्मनि 'सम्यग्' अविपरीतं 'जानामि' अवगच्छामि 'अप्पगं'ति आत्मानं, ततः परलोकात्मनोः सम्यग्वेदनात् ममैवंविधत्वेन विदितास्ततोऽहं तदुक्त्याकर्णनादितः संयच्छामि किंप्रभाषकाश्चैत इति सूत्रार्थः ॥ कथं पुनस्त्वमात्मानमन्यजन्मनि जानासीत्याह-

मू. (५८७) *अहमासी महापाने, जुइमं वरिससओवमे।*
जा सा पाली महापाली, दिव्वा वरिससओवमा ॥

व्यतिरेक उक्तः, तत्र सुखित्वे हुतः क्षुत्तृष्णाविवर्जितत्वमुक्तम्। 'धर्मं' पापविरतिरूपम् 'अपिः' पूरणे 'कृत्वा' विधाय गच्छन्नुपलक्षणत्वाद्गतश्च 'सः' इति धर्मकर्ता प्रक्रमात्माथेयोपमधर्म-सहितः सुखी भवति, सुखित्वे चाल्पकर्मत्वं हेतुरवेदनत्वं च, अत्र च प्रस्तावात्कर्म पापं वेदना चासातरूपा गृह्यते, अनेन धर्मकर्मकरणाकरणयोर्गुणदोषदर्शनाद्धर्मकरणाभिप्रायः प्रकटितः।

'जहे'त्यादिना च सूत्रद्वयेन तमेव दृढयति, अत्र च यथा सारभाण्डानि-महामूल्यवस्त्रादीनि 'नीनेइ'त्ति निष्काशयति 'असारं' जरद्वस्त्रादि 'अवउज्झइ'त्ति अपोहति-त्यजति, एवं 'लोके' जगति 'पलित्तंमि'त्ति प्रदीप्त इव प्रदीप्ते अत्याकुलीकृते 'आत्मानं' सारभाण्डतुल्यं 'तारयिष्यामि' जरामरणप्रदीप्तलोकपारं नेष्यामि, धर्मकरणेनेति प्रक्रमः, असारं तु कामभोगादि त्यक्ष्यामिति भावः, अनेन धर्मकरणे विलम्बासहिष्णुत्वमुक्तं, युष्माभिरिति द्वित्वेऽपि पूज्यत्वाद् बहुवचनम्, 'अनुमन्निओ'त्ति अनुमतः-अभ्यनुज्ञात इति सूत्रपट्कावयवार्थः॥ एवं च तेनोक्ते-

मू. (६३८) *तं बिंतऽम्मापियरो, सामन्नं पुत्त! दुच्चरं।*
गुणाणं तु सहस्साणि, धारेयव्वाइं भिक्खुणा॥

मू. (६३९) *समया सव्वभूएसु, सत्तुमित्तेसु वा जगे।*
पाणाइवायविरई, जावज्जीवाय दुक्करं॥

मू. (६४०) *निच्चकालऽप्पमत्तेणं, मुसावायविवज्जणं।*
भासियव्वं हियं सच्चं, निच्चाउत्तेण दुक्करं॥

मू. (६४१) *दंतसोहणमाइस्स, अदत्तस्स विवज्जणं।*
अनवज्जेसणिज्जस्स, गिण्हणा अवि दुक्करं॥

मू. (६४२) *विरई अबंभचेरस्स, कामभोगरसन्नुणा।*
उग्गं महव्वयं बंभं, धारेयव्वं सुदुक्करं॥

मू. (६४३) *धनधन्नपेसवग्गेसु, परिग्गहविवज्जणं।*
सव्वारंभपरिच्चागो, निम्ममत्तं सुदुक्करं॥

मू. (६४४) *चउव्विहेऽवि आहारे, राईभोयणवज्जणा।*
संनिहीसंचओ चेव, वज्जेयव्वो सुदुक्करं॥

मू. (६४५) *छुहा तण्हा य सीउण्हं, दंसमसगा य वेयणा।*
अक्कोसा दुक्खसिज्जा य, तनफासा जल्लमेव य॥

मू. (६४६) *तालणा तज्जणा चेव, वहबंधपरीसहा।*
दुक्खं भिक्खायरिया, जायणा य अलाभया।

मू. (६४७) *कावोया जा इमा वित्ती, केसलोओ अ दारुणो।*
दुक्खं बंभव्वयं घोरं, धारेउं अमहप्पणो॥

मू. (६४८) *सुहोइओ तुमं पुत्ता!, सुकुमालो सुमज्जिओ।*
न हुसी पभू तुमं पुत्ता!, सामन्नमनुपालिया॥

मू. (६४९) *जावज्जीवमविस्सामो, गुणाणं तु महब्भरो।*
गरुओ लोहभारु व्व, जो पुत्ता! होइ दुव्वहो॥

मू. (६५०) *आगासे गंगसोउ व्व, पडिसोउव्व दुत्तरो।*
बाहाहिं सागरो चेव, तरियव्वो य गुणोयही॥

मू. (६५१) *वालुयाकवले चेव, निरस्साए उ संजमे।*
असिधारागमनं चेव, दुक्करं चरिउं तवो॥

मू. (६५२) *अहिवेगतदिट्ठीए, चरित्ते पुत्त दुच्चरे।*
जवा लोहमया चेव, चावेयव्वा सुदुक्करं॥

मू. (६५३) *जहा अग्गिसिहा दित्ता, पाउं होइ सुदुक्करं।*
तह दुक्करं करेउं जे, तारुन्ने समणत्तणं॥

मू. (६५४) *जहा दुक्खं भरेउं जे, होइ वायस्स कुत्थलो।*
तहा दुक्खं करेउं जे, कीवेणं समणत्तणं॥

मू. (६५५) *जहा तुलाए तोलेउं, दुक्करं मंदरो गिरी।*
तहा निहुअनीसंकं, दुक्करं समणत्तणं॥

मू. (६५६) *जहा भुयाहिं तरिउं, दुक्करं रयणायरो।*
तहा अनुवसंतेणं, दुक्करं दमसायरो॥

मू. (६५७) *भुंज मानुस्सए भोए, पंचलक्खणए तुमं।*
भुत्तभोगी तओ जाया!, पच्छा धम्मं चरिस्ससि॥

वृ. सूत्रविंशतिः सुगमैव, नवरं 'त'मिति बलश्रियं मृगापुत्रापरनामकं युवराजं 'बिंति'त्ति ब्रूतः-अभिधत्तः 'अम्मापियरो'त्ति अम्बापितरौ श्रामण्यं पुत्र ! दुश्चरं, यतस्तत्र 'गुणानां' श्रामण्योपकारकाणां शीलाङ्गरूपाणां सहस्राणि 'धारयितव्यानि' आत्मनि स्थापयितव्यानि, प्राक्तुशब्दस्यैवकारार्थस्येह सम्बन्धाद्धारयितव्यान्येव व्रतग्रहण इति गम्यते 'भिक्षुणा' भिक्षणशीलेन सता, पठ्यते च-'भिक्खुणो'त्ति भिक्षोः सम्बन्धिनां गुणानामिति योगः।

तथा 'समता' रागद्वेषाविधानतस्तुल्यता 'सर्वभूतेषु' समस्तजन्तुषु, उदासीनेष्विति गम्यते, 'शत्रुमित्रेषु वा' अपकार्युपकारिषु, 'जगति' लोके, अनेन सामायिकमुक्तं, तथा 'प्राणातिपातविरतिः' प्रथमव्रतरूपा 'जावज्जीव (वा य)'त्ति यावज्जीवं 'दुष्करं' दुरनुचरमेतदिति शेषः।

नित्यकालाप्रमत्तेनेत्यप्रमत्तग्रहणं निद्रादिप्रमादवशगो हि मृषाऽपि भाषेतेति, नित्यायुक्तेन-सततोपयुक्तेन अनुपयुक्तस्यान्यथाऽपि भाषणसंभवाद्, एतच्च दुष्करं, यच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेकस्याप्यर्थस्याभिधानं तत्स्पष्टतार्थमदुष्टमेवेत्येवं सर्वत्र भावनीयम्, अनेन द्वितीयव्रतदुष्करत्वमभिहितम्। 'दंतसोहणमादिस्स'त्ति, मकारोऽलाक्षणिकः, अपिशब्दस्य गम्यमानत्वात्, 'दन्तशोधनादेरपि' अतितुच्छस्यास्तामन्यस्य, तथाऽनवद्यैषणीयस्य दत्तस्यापीति गम्यते 'गिण्हण'त्ति ग्रहणमिति तृतीयव्रतदुष्करत्वोक्तिः।

'कामभोगरसन्नुन'त्ति कामभोगाः-उक्तरूपास्तेषां रसः-आस्वादः कामभोगारसः यद्वा रसाः-शृङ्गारादयस्ततः कामभोगाश्च रसाश्च कामभोगारसास्तज्ज्ञेन, तदज्ञस्य हि तदनवगमात्तद्विषयोऽभिलाष एव न भवेत् तथा च सुकरत्वमपि स्यादित्याशयेनैवमभिधानम्, अनेन चतुर्थव्रतदुष्करत्वमुक्तम्।

परिग्रहः-सत्सु स्वीकारस्तद्विवर्जनं, तथा सर्वे-निरवशेषा ये आरम्भाः-द्रव्योत्पादनव्यापारास्तत्परित्यागः, अनेन निराकाङ्क्षत्वमुक्तं निर्ममत्वं च, गम्यमानत्वाच्चास्य, सर्वत्र ममेति बुद्धिपरिहारः, अने पञ्चमहाव्रतदुष्करतोक्ता।

संनिधीयते नरकादिष्वनेनात्मेति संनिधिः-घृतादेरुचितकालातिक्रमेण स्थापनं स चासौ सञ्चयश्च संनिधिसञ्चयः स चैव वर्जयितव्य इत्येतत्सुदुष्करम्, अनेन षष्ठव्रतदुष्करत्वमुक्तं, दिवागृहीतदिवाभुक्तादिभङ्गचतुष्टयरूपत्वात्तस्य।

'छुहे'त्यादिना परीषहाभिधानम्, अत्र च 'दंशमशकवेदना' तद्भक्षणोत्थदुःखानुभवरूपा 'दुःखशय्या च' विषमोन्नतत्वादिना दुःखहेतुर्वसतिः, 'ताडना' करादिभिराहननं 'तर्जना' अंगुलिभ्रमणभ्रूत्क्षेपादिरूपा वधश्च-लकुटादिप्रहारो बन्धश्च-मयूरबन्धादिस्तानेन परीषहौ वधबन्धपरीषहौ, 'याञ्चा' प्रार्थना चकारोऽनुक्ताशेषपरीषहसमुच्चयार्थः, दुःखशब्दश्चेह क्षुद्दुःखमित्यादि प्रत्येकं योजनीयः, इह च बन्धताडने वधपरीषहेऽन्तर्भवतः, तर्जना आक्रोशे, भिक्षाचर्या च याञ्चायां, भेदोपादानं च व्युत्पत्त्यर्थमिति भावनीयं, कपोताः-पक्षिविशेषास्तेषामियं कापोती येयं वृत्तिः-निर्वहणोपायः, यथा हि ते नित्यशङ्किताः कणकीटकादिग्रहणे प्रवर्त्तन्ते, एवं भिक्षुरप्येषणादोषशङ्कयैव भिक्षादौ प्रवर्त्तते, सा च दुरनुचरत्वेन दारयति कातरमनांसीति दारुणेत्युत्तरेण योगः, अभिधेयवशाच्च लिङ्गविपरिणामः, उपलक्षणं चैतत्समस्तोत्तरगुणानामिति, यच्चेह ब्रह्मव्रतस्य पुनर्दुर्द्धरत्वाभिधानं तदस्यातिदुष्करत्वख्यापनार्थम्।

उपसंहारमाह-सुखं-सातं तस्योचितो-योग्यः सुखोचितः 'सुकुमारः' अकठिनदेहः 'सुमज्जितः' सुष्ठु स्नपितः, सकलनेपथ्योपलक्षणं चैतत्, इह च सुमज्जितत्वं सुकुमारत्वे हेतुः, उभयं चैतत्सुखोचितत्वे, अतश्च 'न हुसि'त्ति नैव असि-भवसि 'प्रभुः' समर्थः 'श्रामण्यम्' अनन्तरोदितगुणरूपम् 'अनुपालेउ'न्ति अनुपालयितुम्, इह च सुखोचितत्वाभिधानमनीदृशो हीदृशं दुःखमपि न दुःखमिति मन्यते।

पुनरप्रभुत्वमेवोदाहरणैः समर्थयितुमाह-'अविश्रामः' यत्रोद्धृते न विश्रम्यते' 'गुणानां' यतिगुणानां, 'तुः' पूरणे 'महाभरः' महासमूहो गुरुको लोहभार इव यो दुर्वहः स वोढव्य इति शेषः, त्वं तु सुखोचित इत्यतो न प्रभुरसीत्युत्तरत्रापि योजनीयम्॥

आकाशे गङ्गाश्रोतोवद् दुस्तर इति योज्यते, लोकरूढ्या चैतदुक्तं, तथा 'प्रतिश्रोतोवत्' यथा प्रतीपं जलप्रवाहो 'दुस्तरः' दुःखेन तीर्यत इति, बाहुभ्यां 'सागरो चेव'त्ति, सागरवच्च दुस्तरो यः सः 'तरितव्यः' पारगमनायावगाहयितव्यः, कोऽसौ?, गुणाः-ज्ञानादयस्त उदधिरिव गुणोदधिः, कायवांमनोनियन्त्रणा चात्र दुष्करत्वे हेतुः, 'निरास्वादः' नीरसो विषयगृद्धानां वैरस्यहेतुत्वात्॥

'अही'त्यादि, अहिरिवैकोऽन्तो-निश्चयो यस्याः सा तथा, सा चासौ दृष्टिश्चैकान्तदृष्टिस्तया-अनन्याक्षिप्तया, अहिपक्षे दशा, अन्यत्र तु बुद्धयोपलक्षितम्, एकान्तदृष्टिकं वा चारित्रं दुश्चरं, विषयेभ्यो मनसो दुर्निवारत्वादिति भावः, 'जवा लोहमया चेव'त्ति एवकारस्योपमार्थत्याद्यवा लोहमया इव चर्वयितव्याः, किमुक्तं भवति?-लोहमययवचर्वणवत्सुदुष्करं चारित्रम्॥

'अग्निशिखा' अग्निज्वाला 'दीप्ते' त्युज्ज्वला ज्वालाकराला वा, द्वितीयार्थे चात्र प्रथमा,

ततो यथाऽग्निशिखां दीप्तां पातुं सुदुष्करं, नृभिरिति गम्यते, यदिवा लिङ्गव्यत्ययात् सर्वधात्वर्थत्वाच्च करोतेः 'सुदुष्करा' सुदुःशका यथाऽग्निशिखा दीप्ता पातुं भवतीति योगः, एवमुत्तरत्रापि भावना, 'जे' इति निपातः सर्वत्र पूरणे, कोत्थल इह वस्त्रकम्बलादिमयो गृह्यते, चर्ममयो हि सुखेनैव भ्रियेतेति, 'क्लीबेन' निःसत्त्वेन 'निभृतं निःशङ्क' मित्यत्र निभृतं-निश्चलं विषयाभिलाषादिभिरक्षोभ्यं 'निःशङ्कं' शरीरादिनिरपेक्षं शङ्काख्यसम्यक्त्वातिचारविरहितं वा ॥

'अनुपशान्तेन' उत्कटकषायेण, इह च दमसागर इत्यनेन प्राधान्यख्यापनार्थं केवलस्यैवोपशमस्य समुद्रोपमाभिधानं, पूर्वत्र तु गुणोदधिरित्यनेन निःशेषगुणानामिति न पौनरुक्त्यं ॥

यतश्चैवं तारुण्ये दुष्करा प्रव्रज्याऽतो भुङ्क्ष्वेत्यादिना पितरौ कृत्योपदेशं ब्रूतः, भुज्यन्त इति भोगास्तान् 'पञ्चलक्षणकान्' शब्दादिपञ्चकस्वरूपान् 'ततः' इति भोगभुक्तेरनन्तरं 'जाय'त्ति जातभुक्तः 'पश्चाद्' [illegible] 'चरिष्यसि' [illegible] चरेरिति विंशतिसूत्रावयवार्थः ॥

सम्प्रति तद्वचनानन्तरं यन्मृगापुत्र उक्तवांस्तदाह-

मू. (६५८) *तं बितऽम्मापियरो, एवमेयं जहाफुडं ।*
इहलोगे निप्पवासस्स, नत्थि किंचिवि दुक्करं ॥

मू. (६५९) *सारीरमानसा चेव, वेयणा उ अनंतसो ।*
मए सोढाओ (इं) भीमाओ (इं), असइं दुक्खभयाणि य ॥

मू. (६६०) *जरामरणकंतारे, चाउरंते भयागरे ।*
मया सोढाणि भीमाइं, जम्माइं मरणाणि य ॥

मू. (६६१) *जहा इहं अगनी उण्हो, इत्तोऽनंतगुणो तहिं ।*
नरएसु वेयणा उण्हा, अस्साया वेइया मए ॥

मू. (६६२) *जहा इहं इमं सीयं, इत्तोऽनंतगुणं तहिं ।*
नरएसु वेयणा सीया, अस्साया वेइया मए ॥

मू. (६६३) *कंदंतो कंदुकुंभीसु, उद्धपाओ अहोसिरो ।*
हुयासने जलंतंमि, पक्कपुव्वो अनंतसो ॥

मू. (६६४) *महादवग्गिसंकासे, मरुंमि वइरवालुए ।*
कालंबवालुआए उ, दड्ढपुव्वो अनंतसो ॥

मू. (६६५) *रसंतो कंदुकुंभीसु, उड्ढं बद्धो अबंधवो ।*
करवत्तकरकयाईहिं, छिन्नपुव्वो अनंतसो ॥

मू. (६६६) *अइतिक्खकंटगाइन्ने, तुंगे सिंबलिपायवे ।*
खेवियं पासबद्धेणं, कड्ढोकड्ढाहिं दुक्करं ॥

मू. (६६७) *महाजंतेसु उच्छूवा, आरसंतो सुभेरवं ।*
पीलिओमि सकम्मेहिं, पावकम्मो अनंतसो ॥

मू. (६६८) *कूवंतो कोलसुणएहिं, सामेहिं सबलेहि य ।*
पडिओ फालिओ छिन्नो, विप्फुरंतो अनेगसो ॥

मू. (६६९) *असीहिं अयसिवन्नेहिं, भल्लीहिं पट्टिसेहि य ।*

छिन्नो भिन्नो विभिन्नो य, उववन्नो पावकम्मुणा ॥
मू. (६७०) अवसो लोहरहे जुत्तो, जलंते समिलाजुए।
चोइओ तुत्तजुत्तेहिं, रुज्झो वा जह पाडिओ ॥
मू. (६७१) हुआसने जलंतंमि, चिआसु महिसो विव।
दड्ढो पक्को अ अवसो, पावकम्मेहिं पाविओ ॥
मू. (६७२) बला संडासतुंडेहिं, लोहतुंडेहिं पक्खिहिं।
विलुत्तो विलवंतोऽहं, ढंकगिद्धेहिंऽनंतसो ॥
मू. (६७३) तण्हाकिलंतो धावंतो पत्तो वेयरणिं नइं।
जलं पाहंति चिंततो, खुरधाराहिं विवाइओ ॥
मू. (६७४) उण्हाभितत्तो संपत्तो, असिपत्तं महावनं।
असिपत्तेहिं पडतेहिं, छिन्नपुव्वो अनेगसो ॥
मू. (६७५) मुग्गरेहिं मुसुंढीहिं, सूलेहिं मुसलेहि य।
गयासंभग्गगत्तेहिं, पत्तं दुक्खं अनंतसो ॥
मू. (६७६) खुरेहिं तिक्खधाराहिं, छुरियाहिं कप्पणीहि य।
कप्पिओ फालिओ छिन्नो, उक्कित्तो अ अनेगसो ॥
मू. (६७७) पासेहिं कूडजालेहिं, मिओ वा अवसो अहं।
वाहिओ बद्धरुद्धो अ, विवसो चेव विवाइओ ॥
मू. (६७८) गलेहिं मगरजालेहिं, वच्छो वा अवसो अहं।
उल्लिओ फालिओ गहिओ, मारिओ अ अनंतसो ॥
मू. (६७९) विदंसएहिं जालेहिं, लिप्पाहिं सउणो विव!
गाहिओ लग्गो अ बद्धो अ, मारिओ अ अनंतसो ॥
मू. (६८०) कुहाडफरसुमाईहिं, वड्ढईहिं दुमो विव।
कुट्टिओ फालिओ छिन्नो, तच्छिओ अ अनंतसो ॥
मू. (६८१) चवेडमुट्ठिमाईहिं, कुमारेहिं अयं पिव।
ताडिओ कुट्टिओ भिन्नो, चुन्निओ अ अनंतसो ॥
मू. (६८२) तत्ताइं तंबलोहाइं, तउआइं सीसगाणि य।
पाइओ कलकलंताइं, आरसंतो सुभेरवं ॥
मू. (६८३) तुहप्पियाइं मंसाइं, खंडाइं सुल्लगाणि य।
खाविओ मि समंसाइं, अग्गिवन्नाइं नेगसो ॥
मू. (६८४) तुहं पिया सुरा सिहू, मेरओ अ महूणि य।
पज्जिओ मि जलंतीओ, वसाओ रुहिराणि य ॥
मू. (६८५) निच्चं भीएण तत्थेणं, दुहिएणं वहिएण य।
परमा दुहसंबद्धा, वेयणा वेइया मए ॥
मू. (६८६) तिव्वचंडप्पगाढाओ, घोराओ अइदुस्सहा।

महब्भयाओ भीमाओ, नरएसु वेइया मए ॥

मू. (६८७) *जारिसा माणुसे लोए, ताया ! दीसंति वेयणा ।*
इत्तो अनंतगुणिया, नरएसुं दुक्खवेयणा ॥

मू. (६८८) *सव्वभवेसु अस्साया, वेयणा वेइया मए ।*
निमिसंतरमित्तंपि, जं साया नत्थि वेयणा ॥

वृ. सूत्राण्येकत्रिंशत् प्रतीतान्येव, नवरं 'तद्' अनन्तरोक्तं 'बिंति'त्ति वचनव्यत्ययात्तरे ब्रूते अम्बापितरौ मृगापुत्र इति प्रक्रमः, 'एव'मिति यथोक्तं भवद्‌भ्य् तथा 'एतत्' प्रव्रज्या-दुष्करत्वं 'यथास्फुटं' सत्यतामनतिक्रान्तमवितथमिति-यावत्, तथाऽपीहलोके 'निप्पिपासस्य' निःस्पृहस्य, इहलोकशब्देन च 'तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश' इतिकृत्वा ऐहलौकिकाः स्वजनधनसम्ब-न्धादयो गृह्यन्ते, 'नास्ति' न विद्यते 'किञ्चित्' अतिकष्टमपि शुभानुष्ठानमिति गम्यते, 'अपिः' संभावने 'दुष्करं' दुरनुष्ठेयं, भोगादिस्पृहायामेवास्य दुष्करत्वादिति भावः ॥

निःस्पृहताहेतुमाह-'शारीरे'त्यादिना, तत्राप्याद्यसूत्रद्वयेन सामान्येन संसारस्य दुःखरूपत्व-मुक्तम्, इह च शरीरमानसयोर्भवाः शारीरमानस्यो वेदनाः प्रस्तावादसातरूपाः 'दुक्खभयाणि य'त्ति दुःखोत्पादकानि राजविड्वरादिजनितानि (भयानि) दुःखभयानि, जरामरणाभ्यामति-गहनतया कान्तारं जरामरणकान्तारं तस्मिंश्चत्वारो-देवादिभवा अन्ता- अवयवा यस्यासौ चतुरन्तः- संसारः तत्र 'सोढानि' तदुत्थवेदनासहनेनानुभूतानि 'भीमानि' अतिदुःखजनकत्वेन रौद्राणि ॥

शारीरमानस्यो वेदना यत्रोत्कृष्टाः सोढा यथेत्यादिभिः सूत्रैस्तदाह- यथा 'इह' मनुष्यलोकेऽ-ग्निरुष्णोऽनुभूयते 'अत' इत्येवमनुभूयमानादनन्तगुणः 'तहिं'ति तेषु, येष्वहमुत्पन्न इति भावः, तत्र च बादराग्नेरभावात्पृथिव्या एव तथाविधः स्पर्श इति गम्यते, ततश्चोष्णानुभवात्मकत्वेन 'असातः' दुःखरूपा वेदिता मया, पठन्ति च-'इत्तोऽनंतगुणा तहिं'ति अत्र चातः-इहत्याग्नेर-नन्तगुणा नरके पृष्णाख्य वेदना वेदिता मयेति योज्यम् ॥

तथा 'इदं' यदनुभूयते 'इह' मनुष्यलोके 'शीतं' तच्च माघादिसंभवं हिमकणानुषक्त-मात्यन्तिकं परिगृह्यते, इहापि पठन्ति-'एतोऽनंतगुणा तहिं'ति प्राग्वत्, 'कंदुकुम्भीषु' पाक-भाजनविशेषरूपासु लोहादिमयीषु 'हुताशने' अग्नौ देवमायाकृते, महादवाग्निना संकाशः-सदृशोऽतिदाहकतया महादवाग्निसङ्काशस्तस्मिन्, इह चान्यस्य दाहकतरस्यासंभावादित्थ-मुपमाभिधानम्, अन्यथेहत्याग्नेरनन्तगुण एव तत्रोष्णपृथिव्यनुभाव उक्तः, 'मरौ' इति मरुवालु-कानिवह इव तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेशसंभवादन्तर्भूतिवार्थत्वाच्चात एव वज्रवालुकानदीसम्बन्धि-पुलिनमपि वज्रवालुका तत्र, यद्वा वज्रवद्वालुका यस्मिंस्त (स्मिन् स त) था तस्मिन्नरकप्रदेश इति गम्यते, 'कदम्बवालुकयां च' तथैव कदम्बवालुकानदीपुलिने च महादवाग्निसङ्काश इति योज्यते । 'ऊर्ध्वम्' उपरि वृक्षशाखादौ 'बद्धः' नियन्त्रितो माऽयमितो नङ्क्षीदित्यबान्धव इति च तत्राशरणतामाह, करपत्रं-प्रतीतं क्रकचमपि तद्विशेष एव 'खेदियं'ति खिन्नं खेदः क्लेशोऽनुभूतः क्षिपितं वा पापमिती गम्यते, 'कड्ढोकड्ढाहिं'ति कर्षणापकर्षणैः परमाधार्मिक-

कृतैः 'दुष्करम्' इति दुस्सहम् ॥

'उच्छू व'त्ति वाशब्द उपमार्थे, तत इक्षुरिव 'आरसन्' आक्रन्दन् 'स्वकर्मभिः' हिंसाद्युपार्जितैर्ज्ञानावरणादिभिः 'पापकर्मा' पापानुष्ठानः ॥ 'कूवंतो'त्ति कूजन, 'कोलसुणएहिं'ति सूकरस्वरूपधारिभिः श्यामैः शबलैश्च परमाधार्मिकविशेषैः 'पातितो' भुवि 'फाटितो' जीर्णवस्त्रवत् 'छिन्नो' वृक्षवदुभयदंष्ट्रादिभिरिति गम्यते 'विस्फुरन्' इतस्ततश्चलन् 'असीहिं'ति प्रहरणविशेषैः, पठ्यते च-'असीहिं'ति 'असिभिः' खड्गैः अत एव 'अतसी'त्यतसीपुष्पं तद्वर्णाभिः-कृष्णाभिः 'पट्टिशैश्च' प्रहरणविशेषैः 'छिन्नः' द्विधाकृतः 'भिन्न' विदारितः 'विभिन्नः' सूक्ष्मखण्डीकृतः, दर्शनं पापानुष्ठानपरिहार्यताख्यापनार्थम् ।

'लोहरथे' लोहमयशकटे 'जुत्तो'त्ति युजेरन्तर्भाविलण्यर्थत्वाद्योजितः परमाधार्मिकैरिति सर्वत्र गम्यते, 'ज्वलति' दीप्यमाने, कदाचिद्दाहभीत्या ततो नश्येदपीत्याह -समिलोपलक्षितं युगं यस्मिन् स तथा तत्र समिलायुते वा, पाठान्तरतश्च ज्वलत्समिलायुगे, 'चोइओ'त्ति प्रेरितः 'तोत्रयोक्त्रैः' प्राजनकबन्धनविशेषैर्मर्मघट्टनाहननाभ्यामिति गम्यते, 'रोज्झः' पशुविशेषः 'वा' समुच्चये भिन्नक्रमः 'यथा' औपम्ये ततो रोज्झवत्पातितो वा लकुटादिपिट्टनेनेति गम्यते, हुताशने ज्वलित, केत्याह-'चितासु' परमाधार्मिकनिर्मितेन्धनसञ्चयरूपासु 'महिसो विव'त्ति, 'पिव मिव विव वा इवार्थे' इति वचनात्, महिष इव 'दग्धः' भस्मसात्कृतः 'पक्वः' भटित्रीकृतः 'पावितो'त्ति पापमस्यास्तीति भूम्नि मत्वर्थीयष्ठक् पापिकः 'बलात्' हठात् संदंशः-प्रतीतस्तदाकृतीनि तुण्डानि-मुखानि येषां ते संदंशतुण्डास्तैः, तथा लोहवन्निष्ठुरतया तुण्डानि येषां तैर्लोहतुण्डैः 'पक्खिहिं'ति पक्षिभिर्ढङ्कगृद्धैरिति योगः, एते च वैक्रिया एव, तत्र तिरश्चामभावात्, 'विलुप्तः' विविधं छिन्नः ॥

तस्य चैवं कदर्थ्यमानस्य तुड्डत्पत्तौ का वार्तेत्याह-तृष्णया क्लान्तो-ग्लानिमुपगतस्तृष्णाक्लान्तः 'पाहंति'त्ति पास्यामीति चिन्तयन् 'खुरधाराहिं'न्ति क्षुरधाराभिरतिच्छेदकतया वैतरणीजलोर्मिभिरिति शेषः, विपाटितः, पाठान्तरतश्च विपादितः-व्यापादित इत्यर्थः, उष्णेन-वज्रवालुकादिसम्बन्धिना तापेनाभि-आभिमुख्येन तप्त उष्णाभितप्तः संप्राप्तोऽसयः-खड्गास्तद्वद्भेदकतया पत्राणि-पर्णानि यस्मिंस्तदसिपत्रं, 'मुद्गरादिभिः' आयुधविशेषैर्गता-नष्टा आशा-परित्राणोचरमनोरथात्मिका यत्र तद्गताशं यथा भवत्येवं 'भग्गगत्तेहिं'ति भग्नगात्रेण सता प्राप्तं दुःखमिति योगः, कल्पितः वस्त्रवत् खण्डितः कल्पनीभिः पाटीतः द्विधाकृतः ऊर्ध्वं छुरिकाभिश्छिन्नः खण्डितः क्षुरैरिति पश्चानुपूर्व्या सम्बन्धः, इत्थं च 'उक्कंतो य'ति उत्क्रान्तश्चायुःक्षये मृतश्चेत्यर्थः, पाठान्तरतो चोत्कृतः-त्वगपनयनेन प्रत्येकं वा क्षुरादिभिः कल्पितादीनां सम्बन्धः ॥

'पाशैः कूटजालैः' प्रतीतैरेव बन्धनविशेषैः, 'अवशः' परवशः 'वाहितः' विप्रलब्धः, पठ्यते च-'ग्रहितो'त्ति गृहीतो बद्धो बन्धनेन रुद्धो बहिःप्रचारनिषेधनेन, अनयोर्विशेषणसमासः, 'विवाइतो'त्ति विपादितो विनाशित इत्यर्थः, तथा 'गलैः' बडिशैर्मकरैः-मकराकारानुकारिभिः परमाधार्मिकैर्जालैश्च-तद्विरचितैर्निक्रियैरनयोर्द्वन्द्वः, समूहवाची वा जालशब्दस्तत्पुरुषश्च समासः, तथा 'उल्लिउ'त्ति आर्षत्वाद् उल्लिखितो गलैः पाटितो मकरैर्गृहीतश्च जालैः, यद्वा

गृहीतोऽपि मकरजालैरेव मारितश्च सर्वैरपि, विशेषेण दशन्तीति विदंशकाः-श्येनादयस्तैर्जालैः तथाविधबन्धनैः 'लेप्पाहिं'ति लेपैर्वज्रलेपादिभिः श्लेषद्रव्यैः 'सउणोविव'त्ति 'शकुन इव' पक्षीव गृहीतो विदंशकैर्जालैश्च लग्नश्च 'श्लिष्टो' लेपद्रव्यैर्बद्धः, तैर्जालैश्च, मारितश्च सर्वैरपि, 'कुट्टितः' सूक्ष्मखण्डीकृतः पाटितश्छिन्नश्च प्राग्वत्, तक्षितश्च त्वगपनयनतो द्रुम इवेति सर्वत्र योज्यं ।

'चवेडमुट्ठिमाईहिं'ति चपेटामुष्ट्यादिभिः प्रतीतैरेव 'कुमारैः' अयस्कारैः 'अयं पिव'त्ति अय इव घनादिभिरिति गम्यते 'ताडितः' आहतः कुट्टितः' इह छिन्नः 'भिन्नः' खण्डीकृतः 'चूर्णितः' श्लक्ष्णीकृतः प्रक्रमात्परमाधार्मिकैः तप्तताम्रादीनि वैक्रियाणि पृथव्यनुभावभूतानि ता 'कलकलंत'त्ति अतिस्फारितः कलकलशब्दं कुर्वन्ति ।

तव प्रियाणि मांसानि खण्डरूपाणि 'सोल्लगाणि'त्ति भडित्रीकृतानि स्मारयित्वेति शेषः, स्वमांसानि मच्छरीरादेवोत्कृत्योत्कृत्य ढौकितानि 'अग्निवर्णानि' अतितमतयाऽग्निच्छायानि सुरादीनि मद्यविशेषणरूपाणि, इहापि स्मारयित्वेति शेषः, 'पज्जितोमि'त्ति पायितोऽस्मि 'जलंतीओ'त्ति ज्वलन्तिरिव ज्वलन्तीरत्युष्णतया वशा रुधिराणि च, ज्वलन्तीति लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धनीयम् ॥

'निच्च' मित्यादि, नरकवक्तव्यतोपसंहर्तृ सूत्रत्रयम्, अत्र च 'भीतेन' उत्पन्नासाध्वसेन तथा 'त्रसी उद्वेगे' 'त्रस्तेन' उद्विग्नेनात एव 'दुःखितेन' संजातविविधदुःखेन 'व्यथितेन च' कम्पमानसकलाङ्गोपाङ्गतया चलितेन, दुःखसंबद्धेति वेदनाविशेषणं सुखसम्बन्धिन्या अपि वेदनायाः सम्भवाद्, 'वेदित'त्ति चानुभूता, तीव्रा अनुभागतोऽत एव चण्डाः-उत्कटाः प्रगाढाः-गुरुस्थितिकास्तत एव 'घोराः' रौद्राः 'अतिदुस्सहाः' अत्यन्तदुरध्यासास्तत एव च महद्भयं यकाभ्यस्ता महाभयाः, पठ्यते च-महालयाः-महत्यः, 'भीमाः' श्रूयमाणा अपि भयप्रदाः, एकार्थिकानि वैतान्यत्यन्तभयोत्पादनायोक्तानि, इह च वेदना इति प्रक्रमः ॥ कथं पुनस्तस्यास्तीव्रादिरूपत्वमित्याशङ्क्य 'जारिसे' त्यादिना इहत्यवेदनापेक्षया नरकदुःखवेदनाया अनन्तगुणत्वमाह-'वेयण'त्ति प्रक्रमाद् दुःखवेदना ॥

न केवलं नरक एव दुःखवेदना मयाऽनुभूता किन्तु सर्वास्वपि गतिष्विति पुनर्निगमन-द्वारेणाह-'सव्वे' त्यादिना, इह च 'असाता' दुःखरूपा निमेषः-अक्षिनिमीलनं तस्यान्तरं-व्यवधानं यावता कालेनासौ भूत्वा पुनर्भवति तन्मात्रमपि-तत्परिमाणमपि कालमिति शेषः 'यद्' इति यस्मात् 'साता' सुखरूपा नास्ति वेदना, तत्त्वतो वैषयिकसुखमसुखमेव, ईर्ष्या-द्यनेकदुःखानुविद्धत्वाद्विपाकदारुणत्वाच्च ॥ सर्वस्य चास्य प्रकरणस्यायमाशयः-य एवमहं निमेषान्तरमात्रमपि कालं न सुखं लब्धवान् स कथं तत्त्वतः सुखोचितः सुकुमारो वेति शक्यते वक्तुं?, येन च नरकेष्वत्युष्णशीतादयो महावेदना अनेकशः सोढास्तस्य महाव्रतपालनं क्षुदादि-सहनं वा कथमिव बाधाविधायि?, तत्त्वस्तस्य परमानन्दहेतुत्वात्, तत्प्रव्रज्यैव मया प्रतिपत्त-व्येत्येकत्रिंशत्सूत्रावयवार्थः ॥ तत्रैवमुक्त्वोपरते-

मू. (६८१)   *तं बितऽम्मापियरो, छंदेणं पुत्त ! पव्वया ।*
नवरं पुन सामन्ने, दुक्खं निप्पडिकम्मया ॥

वृ. 'तं' मृगापुत्रं ब्रुतोऽम्बापितरौ छन्दः-अभिप्रायस्तेन स्वकीयेनेति गम्यते, किमुक्तं भवती ?-यथाऽभिरुचितं पुत्र! 'प्रव्रज' प्रव्रजितो भव, 'नवरम्' इति केवलं 'पुनः' विशेषणे 'श्रामण्ये' श्रमणभावे 'दुःखं' दुःखहेतुः 'निष्प्रतिकर्मता' कथञ्चिद्रोगोत्पत्तौ चिकित्साऽकरणरूपेति सूत्रार्थः ॥ इत्थं जनकाभ्यामुक्ते

मू. (६९०) सो बिंतऽम्मापियरो!, एवमेयं जहाफुडं।
परिकम्मं को कुणई, अरन्ने मिगपक्खिणं? ॥

मू. (६९१) एगब्भूओ अरन्ने वा, जहा ऊ चरई मिगो।
एवं धम्मं चरिस्सामि, संजमेण तवेण य ॥

मू. (६९२) जया मिगस्स आयंको, महारण्णंमि जायई।
अच्छंतं रुक्खमूलंभि, को णं ताहे चिगिच्छई? ॥

मू. (६९३) कोवा से ओसहं देइ, को वा से पुच्छई सुहं।
को से भत्तं व पानं वा, आहरितु पणामई? ॥

मू. (६९४) जया य से सुही होइ, तया गच्छइ गोअरं।
भत्तपाणस्स अट्ठाए, वल्लराणि सराणि य ॥

मू. (६९५) खाइत्ता पाणियं पाउं, वल्लरेहिं सरेहि य।
मिगचारियं चरित्ता णं, गच्छई मिगचारियं ॥

मू. (६९६) एवं समुट्ठिए भिक्खू, एवमेव अनेगए।
मिगचारियं चरित्ता णं, उड्ढं पक्कमई दिसं ॥

मू. (६९७) जहा मिए एग अनेगचारी, अनेगवासे धुवगोअरे अ।
एवं मुनी गोयरियं पविट्ठे, नो हिलए नोवि य खिंसइज्जा ॥

वृ. 'स' इति युवराजः 'बिन्ति'त्ति आर्षत्वाद् ब्रूतेऽम्बापितरौ, यथैतन्निष्प्रतिकर्मतया दुःखरूपत्वं युवाभ्यामुक्तं यथास्फुटमिति प्राग्वत्, परं परिभाव्यतामिदं-परिकर्म रोगोत्पत्तौ चिकित्सारूपं कः करोति?, न कश्चिदित्यर्थः, क्व?-अरण्ये, केषां?-मृगपक्षिणाम्, अथचैतेऽपि जीवन्ति विचरन्ति च, ततः किमस्या दुःखरूपत्वमिति भावः, यतश्चैवमतः 'एग'त्यादि सर्वं स्पष्टमेव, नवरम् 'एकभूतः' एकत्वं प्राप्तोऽरण्ये, 'वे'ति वा पूरणे 'जहा उ'त्ति यथैव एवमित्येकभूतः संयमेन तपसा चेति धर्मचरणहेतुः, यदा 'आतङ्कः' आशुघाती रोगो, 'महारण्य' इति महाग्रहणममहति ह्यरण्येऽपि कश्चित्कदाचित्पश्येत् दृष्ट्वा च कृपातश्चिकित्सेदपि, श्रूयते हि केनचिद्द्विपजा व्याघ्रस्य चक्षुरुद्घाटितमटव्यामिति, वृक्षमूल इति तथाविधावासाभावदर्शनं, 'को णं'ति 'अचां सन्धिलोपौ बहुल' मितिवचनादजलोपे क एनं 'तदा' आतङ्कोत्पत्तिकाले चिकित्सति-औषधाद्युपदेशेन नीरोगं कुरुते?, न कश्चिदित्यर्थः, चिकित्सके चासति को वेति चाशब्दः समुच्चये औषधं ददातीत्येवमुत्तरोत्तरप्राप्तिरुपदर्शनीया॥ 'आहरितु'त्ति आहृत्य 'प्रणामयेत्' अर्पयेत्, 'अर्पेः पणाम' इति वचनात्।

कथं तर्हि तस्य निर्वहणमित्याह-यदा स सुखी भवति, स्वत एव रोगाभाव इति गम्यते, 'गच्छति'याति गौरिव परिचितेतरभूभागपरिभावनारहितत्वेन चरणं-भ्रमणमस्मिन्निति गोचरस्तं

भक्तमिव भक्तं तद्भक्ष्यं तृणादि तच्च पानं च भक्तपानं तस्य 'अर्थाय' प्रयोजनाय, गोचरमेव विशेषत आह- 'वल्लराणि' गहनानि, उक्तञ्च- ''गहणमवाणियदेसं रन्ने छेत्तं च वल्लरं जाण'' 'सरांसि च' जलस्थानानि। स्वादित्वा निजभक्ष्यमिति गम्यते, वल्लरेषु सरःसु वेति सुब्व्यत्ययेन नेयं, तथा मृगाणां चर्या- इतश्चेतश्चोत्प्लवनात्मकं चरणं मृगचर्या तां, 'मितचारिता' वा परिमितिभक्षणात्मिकां 'चरित्वा' आसेव्य परिमिताहारा एव हि स्वरूपेणैव मृगा भवन्ति, विशेषाभिधायित्वाच्च न पौनरुक्त्यं, ततश्च 'गच्छति' याति मृगाणां चर्या-चेष्टा स्वातन्त्र्यो पवेशनादिका यस्यां सा मृगचर्या-मृगाश्रयभूस्ताम्।

अनेन च सूत्रपञ्चकेन दृष्टांत उक्तः, उत्तरेण सूत्रद्वयेनात्मन्येतदुपसंहारः, इह च 'एव'मिति मृगवत्समुत्थितः-संयमानुष्ठानं प्रत्युद्यतस्तथाविधाऽऽतङ्कोत्पत्तावपि न कश्चित् चिकित्साऽ-भिमुख इति भावः, 'एवमेव' मृगवदेव 'अनेगय'त्ति अनेकगो यथा ह्यसौ वृक्षमूले नैकस्मिन्ने-वास्ते किन्तु कदाचित्क्वचिदेवमेषोऽप्यनियतस्थानस्थतया, पठ्यते च-'अनिएयणे'त्ति 'अनिकेतनः' अगृहः, स चैवं मृगचर्यां चरित्वा मृगवदातङ्काभावे भक्तपानार्थं गोचरं गत्वा तल्लब्धभक्तपानोपष्टम्भतश्च विशिष्टसम्यग्ज्ञानादिभावतः शुक्लध्यानारोहणादपगताशेषकर्मांश ऊर्ध्वं दिशमिति सम्बन्धः प्रकर्षेण क्रामति-गच्छति प्रक्रामति, किमुक्तं भवति ?-सर्वो-परिस्थानस्थितो भवति, निर्वृत इतियावत्, एवं च निर्वृतिरेवेह मृगचर्योपमार्थत उक्ता, तत्र हि मृगोपमा मुनय इत इतश्चाप्रतिबद्धविहारितया विहृत्य गच्छन्तीति। मृगचर्यामेव स्पष्टयितुमाह-यथा मृगः 'एग'त्ति 'एकः' अद्वितीयः 'अनेकचारी' नैकत्रैव भक्तपानार्थं चरतीत्येवंशीलः, 'अनेकवासः' नैकत्र वासः-अवस्थानमस्यास्तीति, 'ध्रुवगोचरश्च' सर्वदा गोचरलब्धमे-वाहारमाहारयतीति, 'एवं' मृगवदेकत्वादिविशेषणविशिष्टो मुनिः 'गोचर्यां' भिक्षाटनं प्रविष्टो न 'हीलयेद्' अवजानीयात् कुदशनादीति गम्यते, नापि च 'खिसएज्ज'त्ति निन्देत्तथा-विधाहाराप्राप्तौ स्वं परं वा।

इह च मृगपक्षिणामुभयेषामुपक्षेपे यन्मृगस्यैव पुनः पुनर्दृष्टान्तत्वेन समर्थनं तत्तस्य प्रायः प्रशमप्रधानत्वादिति सम्प्रदाय इति सूत्राष्टकार्थः ॥ एवं मृगचर्यास्वरूपमुक्त्वा यत्तेनोक्तं यच्च पितृभ्यां पितृवचनानन्तरं च यदसौ कृतवांस्तदाह-

मू. (६९८) *मिगचारियं चरिस्सामि, एवं पुत्ता! जहासुहं।*
अम्मापिऊहिंऽणुन्नाओ, जहाइ उवहिं तओ॥

मू. (६९९) *मिगचारियं चरिस्सामो, सव्वदुक्खविमुक्खणिं।*
तुब्भेहिं अम्ब! ऽणुन्नाओ, गच्छ पुत्त! जहासुहं॥

मू. (७००) *एवं सो अम्मापियरं, अनुमानित्ता न बहुविहं।*
ममत्तं छिंदई ताहे, महानागुव्व कंचुयं॥

मू. (७०१) *इड्ढी वित्तं च मित्ते य, पुत्तदारं च नायओ।*
रेणुअं व पडे लग्गं, निद्धुणित्ता न निग्गओ॥

वृ. गाथा चतुष्टयं स्पष्टमेव, नवरं मृगस्येव चर्या-चेष्टा मृगचर्या तां निष्प्रतिकर्मतादिरूपां चरिष्यामीति बलश्रिया युवराजेनोक्ते पितृभ्यामभाणि-एवं यथा भवतोऽभिरुचितं तथा

यथासुखं तेऽस्त्विति शेषः, एवं चानुज्ञातः सन् 'जहाति' त्यजति उपधिम्-उपकरणमाभरणादि द्रव्यतो भावतस्तु छद्मादि येनात्मा नरक उपधीयते, ततश्च प्रव्रजतीत्युक्तं भवति । उक्तमेवार्थं सविस्तरमाह-'सव्वदुक्खविमोक्खणिं' सकलासातविमुक्तिहेतुं 'तुब्भेहिं'ति युवाभ्यामम्ब ! उपलक्षत्वात्पितश्च 'अनुज्ञातः' अनुमतः सन्, तावाहतुः-गच्छ मृगचर्येति प्रक्रमः पुत्र ! 'यथासुखं' सुखानतिक्रमेण ।

'अनुमन्य' अनुज्ञाप्य 'ममत्वं' प्रतिबन्धं 'छिनत्ति' अपनयति महानाग इव कञ्चुकं, यथाऽ-सावतिरोपधित्याग उक्तः, बहिरुपधित्यागमाह-'ऋद्धिं' करितुरगादिसम्पदं 'वित्तं' द्रव्यं 'नायओ'त्ति 'ज्ञातीन्' सोदरादीन् 'निद्धुणित्त'त्ति निर्द्धूयेव निर्द्धूय त्यक्त्वेतियावत् 'निर्गतः' निष्क्रान्तो गृहादिति गम्यते, प्रव्रजित इति सोऽर्थः ॥ इति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

नि.[४१८] नाऊण निच्छयमई एव करेहित्ति तेहिं सो भणिओ ।
धन्नोऽसि तुमं पुत्ता ! जंसि विरत्तो सुहसएसु ॥

नि.[४१९] सीहत्ता निक्खमिउं सीहत्ता चेव विहरसू पुत्ता ! ।
जह नवरि धम्मकामा विरत्तकामा उ विहरंति ॥

नि.[४२०] नाणेन दंसणेन य चरित्ततवनियमसंजमगुणेहिं ।
खंतीए मुत्तीए होहि तुमं वड्ढमानो उ ॥

नि.[४२१] संवेगजणिअहासो मुक्खगमणबद्धचिंधसन्नाहो ।
अम्मापिऊण वयणं सो पंजलिओ पडिच्छीय ॥

वृ. गाथाचतुष्टयं पाठसिद्धमेव, नवरमाद्यगाथात्रयेण 'एवं पुत्र ! यथासुख' मित्येतत्सूचितार्थाभिधानतो व्याख्यातं, चतुर्थगाथया त्ववशिष्टसूत्रं भावार्थाभिधानतः, 'सुखशतेभ्य' इति बहुत्वोपलक्षणं शतग्रहणं, 'सीहत्ता' इति सिंहतया 'निष्क्रम्य' प्रव्रज्य सिंहतयैव विहर 'पुत्र !' इति जात !, किमुक्तं भवति ?-यथा सिंहः स्वस्थानादिनिरपेक्ष एव निष्क्रामति, निष्क्रम्य च तथैव निरपेक्षवृत्त्या विहरति, एवं त्वमपि विहरेति, 'नवरं'ति परं धर्म एव कामः- अभिलाषो येषां ते धर्मकामाः, 'विरक्तकामे'त्ति प्राग्वत् 'कामविरक्ताः' विषयपरांमुखाः, 'चरित्रतपोनियमसंयमगुणैः'रित्यत्र चारित्रान्तर्गतत्वेऽपि तपःप्रभृतीनामुपदेशात्सामान्यविशेषयोश्च कथञ्चिद्भिन्नत्वाच्च न पौनरुक्त्यं, तथा संवेगो-मोक्षाभिलाषस्तेन जनितो हासो-मुखविकाशात्मकोऽस्येति संवेगजनितहासः-मुक्त्युपायोऽयं दीक्षेत्युत्सवमिव तां मन्यमानः प्रहसितमुख इत्यर्थः, पठन्ति च-'संवेगजणियसुद्धो'त्ति स्पष्टमेव, तथा मोक्षो-मुक्तिस्तद्गमनाय बद्धमितिधृतं चिह्नं-धर्मध्वजादि तदेव सन्नाहो-दुर्वचनशरप्रसरनिवारकः क्षान्त्यादिर्वा येन स तथा, 'पडिच्छीय'त्ति 'प्रत्यैषीत्' प्रतिपन्नवानिति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ ततोऽसौ कीदृक् सञ्जात इत्याह-

*मू.(७०२) पंचमहव्वयजुत्तो पंचसमिओ तिगुत्तिगुत्तो अ ।
सब्भिंतरबाहिरिए, तवोकम्मंमि उज्जुओ ॥*

*मू.(७०३) निम्ममो निरहंकारो, निस्संगो चत्तगारवो ।
समो अ सव्वभूएसु, तसेसु थावरेसु अ ।*

मू.(७०४) लाभालाभे सुहे दुक्खे, जीविए मरणे तहा ।

समो निंदापसंसासु, तहा मानावमानओ ॥

मू. (७०५) *गारवेसु कसाएसु, दंडसल्लभएसु अ ।*
नियत्तो हाससोगाओ, अनियाणो अबंधणो ॥

मू. (७०६) *अनिस्सिओ इहं लोए, परलोए अनिस्सिओ ।*
वासीचंदनकप्पो अ, असने अनसने तहा ॥

मू. (७०७) *अप्पसत्थेहिं दारेहिं, सव्वओ पिहियासवो ।*
अज्झप्पज्झाणजोगेहिं, पसत्थदमसासनो ॥

वृ. सूत्रषट्कं निगदसिद्धमेव, नवरं 'सब्भितरबाहिरिए'त्ति सहाभ्यन्तरैः-प्रायश्चित्तादि-भिर्बाह्यैश्च-अनशनादिभिर्भेदैर्वर्त्तत इति सबाह्याभ्यन्तरं तस्मिन्, प्रधानत्वाच्च प्रथममभ्यन्तरो-पादानं ॥ 'निर्ममः' ममत्वबुद्धिपरिहारतः 'निस्सङ्गः' सङ्गहेतुधनादित्यागतः 'समश्च' न रागद्वेष वान्निर्ममत्वादेरेव ॥ लाभेत्यिदना समत्वमेव प्रकारान्तरेणाह, अत्र च 'समः' न लाभादौ चित्तो-त्कर्षभाग् नाप्यलाभादौ दैन्यवान्, जीविते मरणे समो, नैकत्राप्याकाङ्क्षावान्, 'मानावमानओ'त्ति मानापमानयोः, गौरवादीनि सूत्रे सुब्व्यत्ययेन सप्तम्यन्ततया निर्दिष्टानि पञ्चम्यन्ततया व्याख्येयानि, निर्वृत्त इति च सर्वत्र सम्बन्धनीयम्, 'अबन्धनः' रागद्वेषबन्धनरहितः ।

अत एव 'अनिश्रितः' इहलोके परलोके वाऽनिश्रितो नेहलोकार्थं परलोकार्थं वाऽनुष्ठानवान् 'नो इहलोगट्ठयाए तवमहिट्ठेज्जा नो परलोगट्ठयाए तवमहिट्ठेज्जा' इत्याद्यागमात् पुनरनिश्रिता-भिधानं च मन्दमतिविनेयानुग्रहार्थमदुष्टमेव, वासीचन्दनकल्प इत्यनेन समत्वमेव विशेषत आह, वासीचन्दनशब्दाभ्यां च तद्व्यापारकपुरुषावुपलक्षितौ, ततश्च यदि किलैको वास्या तक्ष्णोति, अन्यश्च गोशीर्षादिना चन्दनेनालिम्पति, तथाऽपि रागद्वेषाभावतो द्वयोरपि तुल्यः, कल्पशब्दस्येह सदृशपर्यायत्वात्, 'अनशने' इति च नञोऽभावे कुत्सायां वा, ततश्चाशनस्य-भोजनस्याभावे कुत्सिताशनभावे वा कल्पः, इह चेष्टितोऽधिकाराणां प्रवृत्तिरिति पूर्वत्र समस्तमपि कल्प इत्यनुवर्त्तते, 'अप्रशस्तेभ्यः' प्रशंसाऽनास्पदेभ्यः 'द्वारेभ्यः' कर्मोपार्जनोपायेभ्यो हिंसा-दिभ्यः 'सर्वतः' सर्वेभ्यो य आश्रवः-कर्मसंलगनात्मकः स पिहितः-तद्द्वारस्थगनतो निरुद्धो येनासौ पिहिताश्रवः, सापेक्षस्यापि गमकत्वात्समासः, यद्वाऽप्रशस्तेभ्यो द्वारेभ्यः सर्वेभ्यो निर्वृत्त इति गम्यते, अत एव पिहिताश्रवः, कैः पुनरयमेवंविधः ?-अध्यात्मेत्यात्मनि ध्यानयोगाः-शुभध्यानव्यापारा अध्यात्मध्यानयोगास्तैः, अध्यात्मग्रहणं तु परस्थानां तेषामकिञ्चित्करत्वाद्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, प्रशस्तः प्रशंसास्पदो दमश्च-उपशमः शासनं च-सर्वज्ञागमात्मकं यस्य स प्रशस्तदमशासन इति सूत्रषट्कार्थः । सम्प्रति तत्फलोपदर्शनायाह-

मू. (७०८) *एवं नाणेन चरणेन, दंसणेन तवेन य ।*
भावनाहिं विसुद्धाहिं, सम्मं भावित्तु अप्पयं ॥

मू. (७०९) *बहुयाणि उ वासाणि, सामन्नमनुपालिया ।*
मासिएण उ भत्तेणं, सिद्धिं पत्तो अनुत्तरं ॥

वृ.-सूत्रद्वयमुत्तानार्थमेव, नवरं 'भावनाभिः' महाव्रतसम्बन्धिनीभिर्वक्ष्यमाणाभिरनित्य-

त्वादिविषयाभिर्वा 'विशुद्धाभिः' निदानादिदोषरहिताभिर्भावयित्वा-तन्मयतां नीत्वा 'अप्पयं'ति आत्मानं, 'मासिएण उ भत्तेणं'ति मासे भवं मासिकं तेन तुः पूरणे 'भक्तेन' भोजनेन मासोपवासोपलक्षणकत्वादस्य मासोपवासेनेतियावत् 'सिद्धिं' निष्ठितार्थतां सकलकर्मक्षयेणेति गम्यते, 'अनुत्तरां' सकलसिद्धिप्रधानाम्, अनेनाञ्जनसिद्ध्यादिव्यवच्छेदमाहेति सूत्रद्वयार्थः ॥ इड्ढीत्यादिसूत्रकदम्बकस्य तात्पर्यार्थमाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४२२]　　　इड्ढीए निक्खंतो काऊं समणत्तणं परमघोरं।
तत्थ गओ सो धीरो जत्थ गया खीणसंसारा ॥

वृ. सुगमेव, नवरम्, 'ऋद्धया' दीनानाथदानादिकया विभूत्या निष्क्रान्तः सन् 'परमघोरं' कातरजनातिशयदुरनुचरं यत्र गताः क्षीणसंसारा इति मोक्ष इत्यभिप्राय इति गाथाऽवयवार्थः ॥

साम्प्रतं सकलाध्ययनार्थं निगमनद्वारेणोपदिशन्नाह सूत्रकृत्-

मू. (७१०)　　***एवं करंति संबुद्धा, पंडिया पवियक्खणा।***
विनियट्टंति भोगेसु, मियापुत्ते जहामिसी ॥

वृ. व्याख्यातप्रायमेव, संगता प्रज्ञा येषां ते संप्रज्ञाः संपन्ना वा ज्ञानादिभिः 'जहामिसि'त्ति मकारोऽलाक्षणिको यथेत्यौपम्याभिधायी 'ऋषिः' मुनिरिति सूत्रावयवार्थः।

इत्थमन्योक्त्योपदिश्य पुनर्भङ्गयन्तरेणोपदिशन्नाह-

मू. (७११)　***महप्पभावस्स महाजसस्स, मियाइपुत्तस्स निसम्म भासियं।***
तवप्पहाणं चरियं च उत्तमं, गइप्पहाणं च तिलोअविस्सुतं ॥

मू. (७१२)　***वियाणिया दुक्खविवद्धणं धनं, ममत्तबंधं च महाभयावहं।***
सुहावहं धम्मधुरं अनुत्तरं, धारेह निव्वाणगुणावहं महं ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. सूत्रद्वयं निगदसिद्धमेव, नवरं मृगापुत्रस्य 'भाषितं' संसारदुःखरूपतावेदकं यत्तेन पित्रोः पुरत उक्तं, प्रधानं तपो यत्र चरिते तत्प्रधानतपो, व्यत्ययनिर्देशश्च प्राग्वत्, 'चरितं' च चेष्टितं 'गतिप्पहाणं च' इति प्रधानगतिं च मुक्तिमिति योऽर्थः, 'त्रिलोकविश्रुतां' जगत्त्रितयप्रतीताम्, अनेन च फललिप्सवो हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्त्तन्त इति काक्वा फलमाह-

एतान्निशमनाच्च ममत्वं बन्ध इव सत्प्रवृत्तिविघातितया मात्वबन्धस्तं च, महाभयावहं तत एव चौरादिभ्यो महाभयावहं तत एव चौरादिभ्यो महाभयावाप्तेः, धर्मो धूरिव महासत्त्वैरुह्यमानतया धर्मधुरा-महाव्रतपञ्चकात्मिका तां, तथा निर्वाणगुणा-अनन्तज्ञानदर्शनवीर्यसुखादयस्तदावहां-तत्प्रापिकां धर्मधुरां धारयतेति सम्बन्धः। इह च निवार्णगुणावहत्वं सुखावहत्वे हेतुः 'महंति' अपरिमितमाहात्म्यतया महतीं, सूत्रत्वाच्चैवं निर्देश इति सूत्रद्वयार्थः ॥

'इति' परिसमाप्तौ ब्रवीमीति पूर्ववत्, उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयास्तेऽपि प्राग्वदेव ॥

अध्ययनं १९ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे
एकोनविंशतितमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं समाप्तम्

अध्ययनं २० महानिर्ग्रन्थीयं

वृ. व्याख्यातमेकोनविंशमध्ययम्, अधुना विंशतितमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः अनन्तराध्ययने निष्प्रतिकर्मतोक्ता, इयं चानाथत्वपरिभावनेनैव पालयितुं शक्येति महानिर्ग्रन्थहितमभिधातुमनाथतैवानेकधाऽनेनोच्यते इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य च चतुरनुयोगद्वारप्ररूपणा प्राग्वत् यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे महानिर्ग्रन्थीयमिति नाम, क्षुल्लकप्रतिपक्षश्च महान् इति क्षुल्लकस्य निर्ग्रन्थस्य च निक्षेपमाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४२३] नामं ठवणादविए खित्ते काले अ ठाण पइ भावे ।
एएसि खुड्डगाणं पडिवक्ख महंतगा हुंति ॥

नि.[४२४] निक्खेवो नियंठंमि चउक्कओ दुविह० ॥

नि.[४२५] जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते अ निण्हगाईसु ।
भावे पंचविहे खलु इमेहिं दारेहिं सो नेओ ॥

वृ. अत्र च नामस्थापने सुगमे, द्रव्यक्षुल्लकादीनि क्षुल्लकनिर्ग्रन्थीयाध्ययन एव महत्प्रतिपक्षव्याख्यानयद्भिर्व्याख्यातानीति न पुनः प्रतन्यन्ते । 'निक्खेवो नियंठंमी'त्यादि प्रतीतार्थं, नवरम् 'एभिः' इति वक्ष्यमाणैः 'द्वारैः' व्याख्यानोपायैः 'सः' इति निर्ग्रन्थो ज्ञेय इति गाथात्रयार्थः ॥ तानि चामूनि द्वाराणि-

नि.[४२६] पन्नवण १ वेय २ रागे ३ चरित्त ५ पडिसेवणा ६ नाणे ७ ।
तित्थ ८ लिंग ९ सरिर १० खित्ते ११ काल १२ गइ १३ ठिइ १४ संजम १५ निगासे १६ ॥

नि.[४२७]जोगु १७ वओग १८ कसाए १९ लेसा २० परिणाम २१ बंधने २२ उदए २३
कम्मोदीरण २४ उवसंपजहण २५ सन्ना २६ य आहारे २७ ॥

नि.[४२८] भावा २८ ऽऽगरिसे २९ कालं ३० तरे ३१ समुग्घाय ३२ खित्त ३३
फुसणा य ३४ । भावे ३५ परिणामे ३६ खलु महानियंठाण अप्पबहू ३७ ॥

वृ. तत्र प्रज्ञापना-स्वरूपनिरूपणं, तच्चैषां क्षुल्लकनिर्ग्रन्थीयाध्ययन एवाभिहितमिति नेहाभिधीयते १ द्वारं ।

'वेद'त्ति वेदः-स्त्रीपुनपुंसकभेदः, तत्र पुलाकः पुंनपुंसकवेदयोर्न तु स्त्रीवेदे, तत्र तथाविधलब्धेरभावात्, बकुशः स्त्रीपुंनपुंसकवेदस्तेषु त्रिष्वपि, एवं प्रतिसेवनाकुशीलोऽपि, कषायकुशीलः, सवेदो वा स्यादवेदो वा, यदि सवेदस्त्रिष्वपि वेदेषु, अथावेद उपशान्तवेदः क्षीणवेदो वा, निर्ग्रन्थस्त्ववेद एव, सोऽप्युपशान्तवेदः क्षीणवेदो वा, एवं स्नातकोऽपि, न त्वसावुपशान्तवेदः, क्षीणमोहत्वात्, २ द्वारं ।

'राग' इति पुलाकबकुशप्रतिसेवककषायकुशीलाः सरागा एव, कषायोदयवर्त्तित्वात्तेषां, निर्ग्रन्थो वीतरागः, स चोपशान्तकषायवीतरागः क्षीणकषायो वा वीतरागः, एवं स्नातकोऽपि, नवरमयं क्षीणकषायवीतराग एव ३ । द्वारं ।

'कप्पो'त्ति 'कल्पः' स्थितास्थितकल्पो जिनकल्पादिर्वा, तत एव पुलाकादयः किं स्थितकल्पेऽस्थितकल्पे वा ?, द्वयोरपि स्युः, स्थविरकल्पादिरूपकल्पापेक्षया तु पुलाकः

स्थविरकल्पे जिनकल्पे वा, न तु कल्पातीतः, तथा चागमः-"पुलाए णं भंते! किं जिनकप्पे होज्जा? थेरकप्पे होज्जा? कप्पाईए होज्जा?, गोयमा! जिनकप्पे वा होज्जा थेरकप्पे वा होज्जा नो कप्पातीते होज्ज"त्ति, अन्ये त्वाहुः- स्थविरकल्प एवेति, बकुशप्रतिसेवना-कुशीलावपि जिनकल्पे स्थविरकल्पे वा, न तु कल्पातीतौ कषायकुशीलस्त्रिष्वपि स्यात्, निर्ग्रन्थस्नातकारौ कल्पातीतावपि ४। द्वारं।

'चरित्त'मित्ति पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः सामायिकच्छेदोपस्थापनीययोः, कषाय-कुशीलश्चैतयोः परिहारविशुद्धसूक्ष्मसंपराययोश्च, निर्ग्रन्थो यथाख्यात एव, एवं स्नातकोऽपि ५। द्वारं।

'पडिसेवण'त्ति, पुलाकः प्रतिसेवको नाप्रतिसेवकः, स हि मूलगुणोत्तरगुणानाम-न्यतमविराधनात एव भवति, बकुशोऽपि प्रतिसेवक एव, नवरमुत्तरगुणविराधनातः, प्रतिसेवना कुशीलः पुलाकवत्, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका अप्रतिसेवका एव ६ द्वारं।

'णाण'त्ति पुलाकबकुशप्रतिसेवका द्वयो ज्ञानयोस्त्रिषु वा, तत्र द्वयोर्मतिश्रुतयोस्त्रिषु मतिश्रुता-वधिषु, इह च पुलाकस्य श्रुतं नवमपूर्वतृतीयाचारवस्तुन आरभ्य यावन्नव पूर्वाणि, उक्तं हि-"आरतो परओ वा न लद्धी लभइ" कषायकुशीलो द्वयोस्त्रिषु चतुर्षु वा, तत्र द्वयोर्मतिश्रुतयोस्त्रिषु मतिश्रुतावधिषु मतिश्रुतमनःपर्यायेषु (वा चतुर्षु) मतिश्रुतावधिमनःपर्यायेषु, निर्ग्रन्थोऽप्येवमेव, स्नातकस्तु केवलज्ञान एव, श्रुतज्ञाने तु कः कुत्र वर्त्तते इतत् क्षुल्लकनिर्ग्रन्थीय एवोक्तत्वान्न पुनरुच्यते ७ द्वारं।

'तित्थ'त्ति इह च 'तीर्थं' यत्तीर्थकरेण क्रियते, पुलाको बकुशप्रतिसेवकौ च तीर्थे, कषाय-कुशीलस्तु तीर्थेऽतीर्थे वा, अतीर्थे च भवन् तीर्थकरो वा स्यात् प्रत्येकबुद्धो वा, एवं निर्ग्रन्थ-स्नातकावपि ८। द्वारं।

'लिंग'त्ति लिङ्गं द्विधा-द्रव्यभावभेदात्, तत्रामी द्रव्यतः स्वलिङ्गे अन्यलिङ्गे गृहिलिङ्गे वा स्युः, भावतस्तु स्वलिङ्ग एव ९। द्वारं।

'सरिरे'त्ति पुलाकस्त्रिष्वौदारिकतैजसकार्मणेषु, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलौ त्रिषु चतुर्षु वा, वैक्रियस्यापि तयोः संभवात्, कषायकुशीलोऽप्येवं पञ्चसु च, तस्याहारकेऽपि सम्भवात्, निर्ग्रन्थः स्नातकश्च पुलाकवत् १०। द्वारं।

'खेत्त'त्ति 'क्षेत्रं' कर्मभूम्यादि, तत्र जन्म सद्भावं च प्रतीत्य पञ्चाप्यमी कर्मभूमावेव स्युः, यथासम्भवं च संहरण प्रतीत्य कर्मभूमावकर्मभूमौ वा ११। द्वारं।

'कालो'त्ति कालतः पञ्चापि पुलाकादयो जन्मतः सद्भावतश्चावसर्पिण्यां सुष्मदुष्मा दुष्मसुषमादुष्माभिधानेषु कालेषु स्युः, उत्सर्पिण्यां दुष्मसुषमासुषमदुष्मयोः, इदं च भरतै-रावतदशके, विदेहपञ्चकेषु चतुर्थकालप्रतिभागे यथासम्भवं संहरणं प्रतीत्य यथोक्तादन्यत्रापि काले स्युः, प्रज्ञप्त्यभिप्रायस्त्वयं-जन्मतः सद्भावतश्च पुलाकोऽवसर्पिण्यां सुष्मदुष्मदुष्म-मसुषमाकाले च, न तु शेषेषु, उत्सर्पिण्यां जन्मतो दुष्मायां दुष्मासुषमायां सुषमादुष्मायां, सद्भावश्च दुष्मासुषमायां सुषमादुष्मायां चेति भरतैरावतयोः, महाविदेहे तु चतुर्थप्रतिभागे पञ्चापि सर्वदैव स्युः, यथासम्भवं संहरणतो न कदाचिन्निषिध्यन्ते, नवरं तत्पुलाकस्य नास्ति,

स्नातकादीनां तु पूर्वसुहृत्त्वेन तत्संभवः, उक्तं हि-"पुलागलद्धीए वट्टमानो न संकिज्जइ उवसंहरिउं, तहा सिणाइयाणं जो संहरणादिसंभवो सो पुव्वोवसंहरियाणं, जओ केवलियादिणो नोवसंहरिज्जंति" त्ति १२। द्वारं।

'गति'त्ति 'गतिः' प्रागुक्तैव नवरंमहाराधनाविराधनाकृतो विशेष उच्यते-तत्र पुलाकोऽविराधनाद् इन्द्रेषूत्पद्यते, विराधनातस्त्विन्द्रसामानिकत्रयस्त्रिंशलोकपालानामन्यतमेषु, एवं बकुशप्रतिसेवनाकुशीलावपि, कषायकुशीलः पुनरविराधनया इन्द्रेष्वहमिन्द्रेषु वा जायते, विराधनयेन्द्रादीनामन्यतमेषु, निर्ग्रन्थस्त्वहमिन्द्रेष्वेवोत्पद्यते १३। द्वारं।

'ठिति'त्ति, पुलाकस्य जघन्येन पल्योपमपृथक्त्वं स्थितिरुत्कृष्टतोऽष्टादश सागरोपमाणि, बकुशप्रतिसेवनाकषायकुशीलानामपि जघन्यतः पल्योपमपृथक्त्वमुत्कृष्टतो बकुशप्रतिसेवकयोर्द्वाविंशतिसागरोपमाणि, कषायकुशीलस्य तु त्रयस्त्रिंशत्, निर्ग्रन्थस्याजघन्योत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशदेवेति १४। द्वारं।

'संजमे'त्ति पुलाकबकुशप्रतिसेवककषायाकुशीलानामसङ्ख्येयानि संयमस्थानानि, निर्ग्रन्थस्नातकयोरजघन्योत्कृष्टमेकमेव संयमस्थानं १५। द्वारं।

'निगासि'त्ति, आर्षत्वात्समा(मो)लोणे सन्निकर्षः-स्वस्थानपरस्थानादेशतस्तुल्याधिकहीनत्वचिन्तनं, तत्र च संयमस्थानापेक्षया सर्वस्तोकं निर्ग्रन्थस्य, स्नातकस्य चैकमजघन्योत्कृष्टं संयमस्थानं ततः पुलाकस्यासङ्ख्येयगुणानि, एवं बकुशप्रतिसेवककषायाकुशीलानामपि पूर्वपूर्वापेक्षयाऽसङ्ख्येयगुणत्वं भावनीयम्, अमीषां च पञ्चानामपि प्रत्येकमनन्ताश्चारित्रपर्यायाः, यत उक्तम्-"पुलाकस्य णं भंते! केवतिया चरित्तपज्जवा पन्नत्ता?, गोयमा! अनंता चरित्तपज्जवा पन्नत्ता, एवं जाव सिणायस्सत्ति" तथा च-चारित्रपर्यायापेक्षया स्वस्थानं सन्निकर्षचिन्तायां पुलाकः पुलाकस्य चरित्रपर्यायैः स्याद्धीनस्तुल्योऽधिको वा, तत्र हीनोऽधिको वा भवन्ननन्तासङ्ख्यसङ्ख्येयभागसङ्ख्यातासङ्ख्यातानन्तगुणलक्षणेन षट्कस्थानके स्यात्, एवं बकुशप्रतिसेवककषायाकुशीला अति स्वस्थानहीनाधिक चिन्ताया षट्स्थानपतिता एव, निर्ग्रन्थस्नातकौ तु स्वस्थानचिन्तायां तुल्यावेव, परस्थानसन्निकर्षचिन्तायां पुलाको बकुशप्रतिसेवकनिर्ग्रन्थस्नातकेभ्यश्चरित्रपर्यायैरनन्तगुणहीनो न तु तुल्योऽधिको वा, कषायकुशीलापेक्षया षट्स्थानपतितः, तथा चागमः-"पुलाए णं भंते! बउसस्स परट्ठाणसन्निगासेणं चरित्तपज्जवेहिं किं हीणे तुल्ले अब्भहिए?, गोयमा! हीने नो तुल्ले नो अब्भहीए, अनंतगुणहीने, एवं पडिसेवणाकुसीलस्सवि, कसायकुसीलेण समं छट्ठाणवडिए, जहेव सट्ठाणनियंठस्स, जहा बउसस्स एवं सिणायस्सवि" केचित्तु प्रतिसेवनाकुशीलापेक्षयापि षट्स्थानपतित इत्याहुः, बकुशः पुलाकापेक्षया चरित्रपर्यायैरनन्तगुणाधिकः प्रतिसेवककषायकुशीलौ तु प्रति षट्स्थानपतितः निर्ग्रन्थस्नातकाभ्यामनन्तगुणहीनः, एवं प्रतिसेवककषायकुशीलयोरपि परस्थानसंनिकर्षो वाच्यो नवरं कषायकुशीलः पुलाकापेक्षया षट्स्थानपतितः, निर्ग्रन्थस्नातकौ पुलाकाद्यपेक्षयाऽनन्तगुणाधिकाविति १६। द्वारं।

'जोग'त्ति पुलाकादीनां निर्ग्रन्थावसानानां मनोवाक्कायास्त्रयोऽपि योगाः स्युः, स्नातकः सयोगोऽयोगो वा स्यात् १७। द्वारं।

'उवओग'त्ति, पुलाकादयश्चत्वारो मतिश्रुतावधिमनः पर्यायभेदतश्चतुर्भेदे साकारोपयोगे चक्षुरचक्षुरवधिविकल्पतस्त्रिविधे चानाकारोपयोगे स्युः, स्नातकः केवलज्ञानदर्शनाख्ययोर्द्वयोरेव १८। द्वारं।

'कसाय'त्ति पुलाकबकुशप्रतिसेवकाः संज्वलनकषायैश्चतुः कषायाः कषायकुशीलश्चतुर्षु संज्वलनक्रोधादिषु त्रिषु द्वयोरेकस्मिन् वा स्यात्, निर्ग्रन्थोऽकषायः स चोपशमतः क्षयतो वा, एवं स्नातको, नवरमसौ क्षीणकषाय एव १९। द्वारं।

'लेस'त्ति पुलाकबकुशप्रतिसेवकाः पीतपद्मशुक्लाभिधानासु तिसृषु लेश्यासु, कषायकुशीलः षट्स्वपि, निर्ग्रन्थः शुक्लेश्यायां, स्नातकस्तस्यामेवातिशुद्धायाम्, २०। द्वारं।

'परिणामे य'त्ति पुलाकबकुशप्रतिसेवककषायकुशीला वर्द्धमाने हीयमानेऽवस्थिते वा परिणामे स्युः, निर्ग्रन्थस्नातकौ वर्द्धमानवस्थितपरिणामावेव, तत्र च पुलाकदयस्त्रयो वर्द्धमाने परिणामे, अवस्थिते तु जघन्येनैकं समयं, समयानन्तरं कषायकुशीलत्वादिगमनने मरणेन वा, नवरं पुलाकस्य मरणं नास्ति, उक्तं च-"पुलाके तत्थ नो मरति"त्ति। उत्कृष्टेनान्तर्मुहूर्त्तम्, एवं हीयमानेऽपि, अवस्थिते तु जघन्येनैकं, समयम् उत्कृष्टेनान्तर्मुहूर्त्तं, तथा चागमः-"नियंठे णं भंते! केवतियं कालं वद्धमाणपरिणामे होज्जा?, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणपि अंतोमुहुत्तं। केवइयं कालं अवट्ठियपरिणामे होज्जा?, गोयमा! जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं'ति। अपरे त्वमृत्कृष्टताऽवस्थितपरिणामे सप्त समयानित्यादुः, स्नातको जघन्येन उत्कृष्टेन च वर्द्धमानपरिणामेऽन्तर्मुहूर्त्तमवस्थितपरिणामे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टेन देशोनां पूर्वकोटीम् २१। द्वारं।

'बंधन'त्ति कर्मबन्धनं, तत्रायुर्वर्जाः, सप्त कर्मप्रकृतीः पुलाकोबन्धाति, बकुशप्रतिसेवकौ तु सप्त अष्टौ वा, आयुषोऽपि तयोर्बन्धसम्भवात्, कषायकुशीलाऽष्टौ सप्त षड् वाऽऽयुर्मोहवर्जाः, निर्ग्रन्थस्त्वेकमेव सातं, स्नातकोऽप्येवमबन्धको वा २२। द्वारं।

'उदयं'ति कर्मोदयः, पुलाकबकुशप्रतिसेवककषायकुशीला अष्टविधमपि कर्म वेदयन्ते, निर्ग्रन्थो मोहवर्जाः सप्त, स्नातको वेद्यायुर्नामगोत्राख्याश्चतस्रः २३। द्वारं।

'कम्मोदीरण'त्ति पुलाक आयुर्वेदनीयवर्जाः षट् कर्मप्रकृतिरुदीरयति, बकुशप्रतिसेवकावष्टावायुर्वर्जाः, सप्त षड् आयुर्वेदनीयवर्जाः, कषायस्त्वेते एव द्वे अनुदीरकौ वा २४। द्वारं।

'उवसंपजहण'त्ति उवसंपदनम्-उपसम्पद-अन्यरूपप्रतिपत्तिः, सा च हानं च-स्वरूपपरित्याग उपसम्पद्धानं, तत्र पुलाकः पुलाकतां त्यजंस्तां परित्यजति कषायकुशीलत्वमसंयमं वोपसम्पद्यते, कोऽभिप्रायः?-न रूपान्तरापत्ति विना पूर्वरूपपरित्यागो नापि तत्परित्यागं विना तत्प्राप्तिः, कथञ्चिन्नित्यानित्यरूपत्वाद्वस्तुनः, एवं सर्वत्र भावनीयं, बकुशोऽपि बकुशतां त्यजन् तां परित्यजति प्रतिसेवकत्वं कषायकुशीलत्वमसंयमं संयमासंयमं वोपसंपद्यते, प्रतिसेवनाकुशीलः प्रतिसेवनाकुशीलत्वं त्यजंस्तत्परित्यजति पुलाकादित्रयं निर्ग्रन्थत्वमसंयमं संयमासंयमं वोपसम्पद्ते, निर्ग्रन्थो निर्ग्रन्थत्वं त्यजंस्तत्परित्यजति कषायकुशलीत्वं स्नातकत्वमसंयमं वोपसम्पद्यते, स्नातकः स्नातकत्वं त्यजंस्तत्परित्यजति सिद्धिगतिमुपसम्पद्यते २५। द्वारं।

'सन्न'त्ति सञ्ज्ञा, तत्र पुलाकनिर्ग्रन्थस्नातका नोसञ्ज्ञोपयुक्ताः, बकुशप्रतिसेवककषाय

यम्, इह चानुशिष्टरभिधेया, अर्थधर्मगतिः प्रयोजनम्, अनयोश्च परस्परमुपायोपेयभावलक्षणः सम्बन्धः सामर्थ्यादुक्त इति सूत्रार्थः ॥

सम्प्रति धर्मकथानुयोगत्वादस्य धर्मकथाकथनव्याजेन प्रतिज्ञातमुपक्रमितुमह-

मू.(७१४) *पभूयरयणो राया, सेणिओ मगहाहिवो।*
विहारजत्तं निज्जाओ, मंडिकुच्छिसि चेइए।

मू.(७१५) *नानादुमलयाइन्नं, नानापक्खिनिसेवियं।*
नानाकुसुमसंछन्नं उज्जानं नंदनोवमं ॥

मू.(७१६) *तत्थ सो पासए साहुं, संजयं सुसमाहियं।*
निसन्नं रुक्खमूलंमि, सुकुमालं सुहोइयं ॥

मू.(७१७) *तस्स रूवं तु पासित्ता, राइणो तंमि संजए।*
अच्चंतपरमो आसी, अउलो रूवविम्हो ॥

मू.(७१८) *अहो वन्नो अहो रूवं, अहो अज्जस्स सोमया।*
अहो खंती, अहो मुत्ती, अहो भोगे असंगया ॥

मू.(७१९) *तस्स पाए उ वंदित्ता, काऊण य पयाहिणं।*
नाइदूरमणासन्ने, पंजली पडिपुच्छई ॥

मू.(७२०) *तरुणोऽसि अज्जो! पव्वइओ, भोगकालंमि संजया!।*
उवट्ठिओऽसि सामन्ने, एअमट्ठं सुणेमु ता ॥

वृ. सूत्रसप्तकं पाठसिद्धमेव, नवरं प्रभूतानि रत्नानि-मरकतादीनि प्रवरगजाश्वादिरूपाणि वा यस्यासौ प्रभूतरत्नः 'विहारजत्त'न्ति सुब्व्यत्ययाद् विहारयात्रया क्रीडार्थमश्ववाहनि-कादिरूपया 'निर्यातः' निर्गतो नगरादिति गम्यते, 'मंडिकुच्छिसि'त्ति मण्डिकुक्षौ मण्डिकु-क्षिनाम्नि 'चैत्ये' इत्युद्याने। तदेव नानेत्यादिना विशिनष्टि- 'साहुं संजयं सुसमाहियं'ति, साधुः सर्वोऽपि शिष्ट उच्यते तद्व्यवच्छेदार्थं संयतमित्युक्तं, सोऽपि च बहिःसंयमवान्निह्नवादिरपि स्यादिति सुष्ठु समाहितो-मनःसमाधानवान् सुसमाहितस्तमित्युक्तं, 'सुहोइयं'ति सुखोचित्तं शुभोचितं वा।

'अत्यन्तपरमः' अतिशयप्रधानः 'अतुलः' अनन्यसदृशो रूपविषयो रूपविस्मयः 'अहो ?' इत्यादिना विस्मयरूपमुक्तम्, इह च 'अहो ?' इत्याश्चर्ये 'वर्णः' सुस्निग्धो गौरतादिः 'रूपम्' आकारः 'सौम्यता' चन्द्रस्येव द्रष्टुरानन्ददायिता 'असङ्गता' निःस्पृहता, पादवन्दनानन्तरं प्रदक्षिणाऽभिधानं पूज्यानामालोक एव प्रणामः क्रियत इति ख्यापनार्थं, तथा चागमः-"आलोए जिनपडिमाणं पणामं करेति"त्ति।

'प्रतिपृच्छति' प्रश्नयति, तरुणेत्यादिना प्रश्नस्वरूपमुक्तम्, इह च यत एव तरुणोऽत एव प्रव्रजितो भोगकाल इत्युच्यते, तारुण्यस्य भोगकालत्वात्, यद्वा तारुण्येऽपि रोगादिपीडायां न भोगकालः स्यादित्येवमभिधानं, सोऽपि कदाचित्संयमेऽनुद्यत एव स्यात् त्वं पुनरुपस्थितश्च-कृतोद्यमश्च श्रामण्ये, पठन्ति च 'उवहितोऽसि'त्ति, एनम्, 'अर्थं' निमित्तं येनार्थेन त्वमीदृश्याम प्यवस्थायां प्रव्रजितः शृणोमि 'ता' इति तावत्, पश्चात्तु यत्त्वं भणिष्यसि तदपि श्रोष्यामीति

कुशीलाः सञ्ज्ञोपयुक्ता नो सञ्ज्ञोपयुक्ता, २६। द्वारम्।

'आहार'त्ति पुलाकादयो निर्ग्रन्थावसाना आहारका एव, स्नातकस्तु आहारकोऽनाहारको वा २७। द्वारं।

तथा 'भव'त्ति पुलाकदयश्चत्वारो जघन्यत एकं भवग्रहणमुत्कृष्टतस्तु पुलाकनिर्ग्रन्थयोस्त्रीणि, बकुशप्रतिसेवककषायकुशीलानामष्टौ स्नातकस्याजघन्योत्कृष्टमेकमेव २८। द्वारं।

'आगरिस'त्ति आकर्षणमाकर्षः, स चेह सर्वविरतेर्ग्रहणमोक्षौ, पुलाकादीनां चतुर्णां जघन्येनैकभविक एव एवाकर्षः, उत्कृष्टेन पुलाकस्य त्रयो बकुशप्रतिसेवककषायकुशीलानां शतशो, निर्ग्रन्थस्य द्वौ, स्नातकस्याजघन्योत्कृष्ट एकः, नानाभविकाकर्षापेक्षया पुलाकादीनां चतुर्णां जघन्येन द्वौ उत्कृष्टेन पुलाकस्य सप्त, बकुशस्य कुशीलद्वयस्य च सहस्रशो, निर्ग्रन्थस्य पञ्च, स्नातकस्य तु नास्त्येव २९। द्वारं।

'काले'त्ति पुलाको जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तं यावद्भवति, बकुशप्रतिसेवककषायकुशीलास्तु जघन्येनैकसमयमुत्कृष्टेन देशोनां पूर्वकोटिं, निर्ग्रन्थोऽपि जघन्यत एकं समयमुत्कृष्टेनान्तर्मुहूर्त्तं, तथा च भगवत्याम्- "नियंठे पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं" अन्ये तु निर्ग्रन्थोऽपि जघन्यत उत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्त्तमेवेति मन्यन्ते, स्नातको जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतो देशोनां पूर्वकोटिम्, एवमेकजीवापेक्षया, बहुजीवापेक्षया तु पुलाकनिर्ग्रन्थौ जघन्यत एकं समयमुत्कृष्टेनान्तर्मुहूर्त्तं, बकुशः सर्वाद्धम्, एवं प्रतिसेवककषायकुशीलास्नातका अपि ३०। द्वारम्।

'अंतरे य'त्ति पुलाकादीनां चतुर्णामन्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतोऽनन्तं कालं, स च कालतोऽनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, क्षेत्रत उपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तो देशोनः, स्नातकस्य नास्त्यन्तरम्, इत्थमेकं प्रति, बहूनां तु पुलाकानिर्ग्रन्थानां जघन्येनैकसमय उत्कृष्टेन पुलाकस्य सङ्ख्येयानि वर्षाणि निर्ग्रन्थस्य षण्मासाः, उक्तं हि-'सेढिं नियमा छम्मासाउ पडिवज्जंतित्ति' शेषाणां नास्त्येव ३१। द्वारं।

'समुग्घाय'त्ति पुलाकस्य वेदनाकषायमारणान्तिकसमुद्घातास्त्रयो, बकुशप्रतिसेवकयोस्त एव वैक्रियतैजसान्विताः पञ्च, कषायकुशीलस्य तु त एवाहारकसहिताः षड्, निर्ग्रन्थस्यैकोऽपि नास्ति, स्नातकस्य केवलिसमुद्घात एकः ३२। द्वारं।

'खेत'त्ति पुलाकादयश्चत्वारो लोकस्यासङ्ख्येयभागे नो सङ्ख्येयभागे न सङ्ख्येयेष्वसङ्ख्येयेषु वा भागेषु नापि सर्वलोके,

स्नातकोऽसङ्ख्येयभागेऽसङ्ख्येयेषु भागेषु सर्वलोके वा, न शेषेषु, तथा च प्रज्ञप्तिः- "सिणाए पुच्छा, गोयमा! नो संखिज्जे भागे हुज्जा असंखिज्जे भागे हुज्जा नो संखेज्जेसु भागेसु होज्जा असंखिज्जेसु भागेसु हुज्जा सव्वलोए वा होज्जत्ति" चूर्णिकारस्त्वाह-सङ्ख्येयभागादिषु सर्वेषु भवति ३३। द्वारं।

'फुसणा उ'त्ति स्पर्शना च क्षेत्रवद्व्याख्या ३४। द्वारं।

'भावे'त्ति पुलाकादयस्त्रयः क्षायोपशमिके भावे निर्ग्रन्थ औपशमिके क्षायिके वा, स्नातकः क्षायिके, इह तु पुलाकादयो निर्ग्रन्थाः, निर्ग्रन्थत्वं तु चारित्रनिमित्तमिति तद्धेतुभूतस्यैव भावस्य

विवक्षितत्वादित्थमभिधानम्, अन्यथा मनुष्यत्वादेरौदयिकादेरपि भावस्य सम्भवात् ३५।

'परिणाम'त्ति पुलाकाः प्रतिपद्यमानकाः कदाचित्सन्ति कदाचिन्नेति, यदा सन्ति तदा जघन्येनैको द्वौ वा त्रयो वा, उत्कृष्टः शतपृथक्त्वं, पूर्वप्रतिपन्ना अपि यदि स्युस्तदा जघन्येन तथैवोत्कृष्टेन सहस्रपृथक्त्वं, बकुशाः प्रतिपद्यमानका यदा स्युस्तदा जघन्येनोत्कृष्टेन च पुलाकवद्वाच्या, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु, जघन्येन कोटिशतपृथक्त्वमुत्कृष्टेनापि तदेव, एवं प्रतिसेवका अपि, कषायकुशीलाः प्रतिपाद्यमानका जघन्येन तथैव उत्कृष्टेन सहस्रपृथक्त्वं, पूर्वप्रतिपन्ना जघन्येनोत्कृष्टेन च कोटिसहस्रपृथक्त्वं, निर्ग्रन्थाः प्रतिपद्यमानका जघन्येन तथैव उत्कृष्टेन द्विषष्ट्यधिकं शतं, तत्राष्टोत्तरं शतं क्षपकाणां चतुष्पञ्चाशदुपशमकानां, पूर्वप्रतिपन्नका अपि यदा स्युस्तदा जघन्येन तथैव उत्कृष्टेन शतपृथक्त्वं, स्नातकाः प्रतिपद्यमानका जघन्येन तथैव उत्कृष्टेनाष्टोत्तरं शतं, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु जघन्येनोत्कृष्टेन च कोटिपृथक्त्वम्, इह च जघन्यत उत्कृष्टतस्तु पृथक्त्वमेवोच्यते, तत्र तज्जघन्यं लघुतरमुत्कृष्टं बृहत्तरमिति भावनीयं ३६। द्वारं।

'खलु महानिग्गंथाण अप्पबहुं'ति 'खलुः' वाक्यालङ्कारे महानिर्ग्रन्थानां द्रव्यनिर्ग्रन्थापेक्षयाऽमीषामेव प्रशस्यमुनीनामल्पबहुत्वं वाच्यमिति शेषः, तथा सर्वस्तोका निर्ग्रन्थास्ततः पुलाकाः सङ्ख्येयगुणाः, पुलाकेभ्यः स्नातकाः, स्नातकेभ्यो बकुशाः, बकुशेभ्यः प्रतिसेवकाः, प्रतिसेवकेभ्यः कषायकुशीला इति ३७ द्वारगाथात्रयार्थः ॥

साम्प्रतं निर्ग्रन्थनिरुक्तिद्वारेणोपसंहरन्नाह-

नि. [४२१] सबाज्झगंथमुक्का अब्भंतरबाहिरेण गंथेण।
एसा खलु निज्जुत्ती महानियंठस्स सुत्तस्स ॥

वृ. प्राग्वत्। गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीय, तच्चेदम् -

मू. (७१३) *सिद्धाण नमो किच्चा संजयाणं च भावओ।*
अत्थधम्मगइं तच्चं, अनुसिट्ठिं सुणेह मे ॥

वृ. सितं-बद्धमिहाष्टविधं कर्म तद् ध्मातं-भस्मसाद्भूतमेषामिति सिद्धाः-ध्यानानलनिर्दग्धाष्टकर्मेन्धनाः, उक्त हि-"सियं धंतन्ति सिद्धस्स, सिद्धत्तमुवजायति"त्ति, तेभ्यः, कोऽभिप्रायः ?-तीर्थकरसिद्धेभ्य इतरेभ्यश्च 'नमो' नमस्कारं 'कृत्वा'-विधाय 'संयतेभ्यश्च' सकलसावद्यव्यापारोपरतेभ्य आचार्योपाध्यायसर्वसाधुभ्यः इतियावत् 'भावतः' परमार्थतो न तु संवृत्त्यैव, इत्थं पञ्चपरमेष्ठिरूपेष्टदेवतास्तवमभिधायाभिधेयादित्रयमेवाह-अर्थश्च धर्मश्चार्थधर्मौ यदिवाऽर्थ्यते-हितार्थिभिरभिलष्यते इत्यर्थः, स चासौ धर्मश्चार्थधर्मस्ततस्योस्तस्य वा गतिः-गत्यर्थानां ज्ञानार्थतया हिताहितलक्षणा स्वरूपपरिच्छित्तिर्यया यस्यां वा साऽर्थधर्मगतिस्तां, पाठान्तरतोऽर्थधर्मवतीं वा 'तच्चं'ति तथ्याम्-अविपरीताम् 'अनुशिष्टिं' हितोपदेशरूपां शिक्षां 'शृणुत' आकर्णयत 'मे' इति मम मया वा कथयतः कथ्यमानां वेति शेषः, स्थविरवचनमेतत्, अनेन च पूर्वोत्तरकालभाविक्रियाद्वयानुगतैककर्तृप्रतिपादनेनात्मनो नित्यानित्यत्वमाह, एकान्तनित्यत्वे ह्यविचलितरूपत्वान्न पूर्वक्रियाकर्तृत्वस्वरूपपरिहारेणोत्तरक्रियाकर्तृत्वाख्यस्वरूपान्तरसम्भवः, एकान्तानित्यत्वपक्षे तु क्षणध्वंसित्वादुत्तरक्रियाकाल आत्मनोऽसत्त्वमेवेति नैकान्तनित्यानित्यपक्षयोः पूर्वोत्तरक्रियानुगतैककर्तृसम्भव इति भावनी-

भाव इति श्लोकसमासकार्थः ॥ इत्थं राज्ञोक्ते मुनिराह-

मू. (७२१) *अनाहो मि महारायं!, नाहो मज्झ न विज्जई।*
अनुकंपगं सुहिं वावि, कंची नाहि तुमे महं॥

वृ. 'अनाथः' अस्वामिकोऽस्मीत्यहं 'महाराज!' प्रशस्यनृपते!, किमित्येवं? यतो 'नाथः' योगक्षेमविधाता मम न विद्यते, तथा 'अनुकंपग'त्ति आर्षत्वादनुकम्पको यो मामनुकम्पते, 'सुहि'त्ति तत एव सुहृद् 'वावि'त्ति प्राग्वदेव 'कंचित्ति कश्चिन्न विद्यते, ममेति सम्बन्धः, 'नाहि'त्ति प्रक्रमादनन्तरोक्तमर्थं जानीहि 'तुमि'त्ति त्वं, पठ्यते च- 'कंची नाभिसमेमहं' कश्चिदनुकम्पकं सुहृदं वाऽपि 'नाभिसमेमि' नाभिसंगच्छामि, न केनचिदनुकम्पेन सुहृदा वा सङ्गतोऽह-मित्यादिनाऽर्थेन तारुण्येऽपि प्रव्रजित इति भाव इति सूत्रार्थः ॥ एवं च मुनिनोक्ते-

मू. (७२२) *तो सो पहसिओ राया, सेणिओ मगहाहिवो।*
एवं ते इड्डिमंतस्स, कहं नाहो न विज्जई?॥

मू. (७२३) *होमि नाहो भयंताणं, भोगे भुंजाहि संजया!।*
मित्तनाईपरिवुडो, मानुस्सं खु सुदुल्लहं॥

वृ. सूत्रद्वयं प्रतीतार्थमेव, नवरम् 'एव'मिति दृश्यमानप्रकारेण 'ऋद्धिमतः' विस्मयनीय-वर्णादिसम्पत्तिमतः 'कथम्' इति केन प्रकारेण नाथो न विद्यते ?, तत्कालापेक्षया सर्वत्र वर्त्तमाननिर्देशः, "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" तथा 'गुणवति धनं ततः श्रीः श्रीमत्याज्ञा ततो राज्य'मिति हि लोकप्रवादः, तथा च न कथञ्चिदनाथत्वं भवतः संभवतीति भावः, यदि चानाथतैव भवतः प्रव्रज्याप्रतिपत्तिहेतुस्ततः 'होमि'त्ति भवाम्यहं 'भदन्तानां' पूज्यानां, ततश्च मयि नाथे मित्राणि ज्ञातयो भोगाश्च तव सुलभा एवेत्यभिप्रायेण भोगेत्याद्युक्तवान्, मानुष्यं खलु सुदुर्लभमिति च हेत्वभिधानमिति सूत्रद्वयार्थः ॥ मुनिराह-

मू. (७२४) *अप्पणावि अनाहोऽसि, सेनिया! मगहाहिवा।*
अप्पणा अनाहो संतो, कहं नाहो भविस्ससि?॥

मू. (७२५) *एवं वुत्तो नरिंदो सो, सुसंभंतो सुविम्हिओ।*
वयणं अस्सुअपुव्वं, साहुणा विम्हयं निओ॥

मू. (७२६) *अस्सा हत्थी मनुस्सा मे, पुरं अंतेउरं च मे।*
भुंजामि मानुसे भोए, आणा इस्सरियं च मे॥

मू. (७२७) *एरिसे संपयग्गंमि, सव्वकामसमप्पिओ।*
कहं अनाहो भवई?, मा हु भंते! मुसं वए॥

वृ. 'अप्पणावि' सूत्रं सुगमेव, एवं च मुनिनोक्ते एवं सूत्रत्रयं स्पष्टमेव, नवरमाद्यस्य घटनैवं-स श्रेणिकनामा नरेन्द्रोविस्मयान्वितः प्रागपि रूपादिविषयविस्मयोपेतः सन् 'एवम्' उक्तनीत्या वचनमात्मनाऽप्यनाथस्त्वमित्यादिरूपमश्रुतपूर्वं साधुनोक्तः सुसम्भ्रान्तः-अत्याकुलः सुविस्मितश्च-अतीव विस्मयोपेतो भूत्वोक्तवानिति शेषः, यदुक्तवांस्तदाह-'अस्सा' इत्यादिना सूत्रद्वयेन, अत्र चाश्वा मे सन्तीत्यादिक्रिया सर्वत्राध्याहर्त्तव्या, अत एव भुनज्मि 'मानुसि'त्ति मानुष्यकान् भोगान् 'आज्ञा' अस्खलितशासनात्मिका 'ऐश्वर्यं च' द्रव्यादिसमृद्धिः, यद्वा

आज्ञया ऐश्वर्यम्-प्रभुत्वं आज्ञैश्वर्यं, तथा च 'ईदृशे' अनन्तरमुक्तरूपे सम्पदामग्रं सम्पदग्रं-समृद्धिप्रकर्षस्तस्मिन् सति, पठ्यते च-'एरिसे संपयायंमि'त्ति तत्र च सम्पदामायो-लाभः सम्पदायस्तस्मिन् 'सव्वकामसमप्पिय'त्ति प्राकृतत्वात् समर्पितसर्वकामे 'कथं' केन प्रकारेण 'अनाथः' अस्वामी 'भवई'त्ति पुरुषव्यत्ययेन भवामि 'मा हु'त्ति हुशब्दस्तस्मादर्थे, यत एवं तस्मान्मा भदन्त ! मृषा 'वए'त्ति वादीः, पठन्ति च-'भंते ! मा हु मुसं वय'त्ति सूत्रत्रयार्थः ॥ यतिस्तमुवाच-

मू. (७२८) *न तुमं जाणसि अ नाहस्स, अत्थं पुच्छं च पत्थिवा ।*
जहा अनाहो भवई, सनाहो वा नराहिव ! ॥

मू. (७२९) *सुणेहि मे महाराय !, अव्वक्खित्तेण चेयसा ।*
जहा अनाहो भवई, जहा मेअ पवत्तियं ॥

मू. (७३०) *कोसंबीनाम नयरी, पुराणपुरभेयिणी ।*
तत्थ आसी पिया मज्झं, पभूयधनसंचओ ॥

मू. (७३१) *पढमे वए महाराय !, अउला मे अच्छिवेयणा ।*
अहुत्था तिउलो दाहो, सव्वगत्तेसु पत्थिवा ! ॥

मू. (७३२) *सत्थं जहा परमतिक्खं, सरीरविवरंतरे ।*
पविसिज्ज अरी कुद्धो, एवं मे अच्छिवेयणा ॥

मू. (७३३) *तिअं मे अंतरिच्छं, च उत्तिमंगु च पीडई ।*
इंदासनिसमा घोरा, वेयणा परमदारुणा ॥

मू. (७३४) *उवट्ठिया मे आयरिया, विज्जामंतचिगिच्छगा ।*
अबीआ सत्थकुसला, मंतमूलविसारया ॥

मू. (७३५) *ते मे तिगिच्छं कुव्वंति, चाउप्पायं जहाहियं ।*
न य मे दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अनाहया ॥

मू. (७३६) *पिया मे सव्वसारंपि, दिज्जाहि मम कारणा ।*
न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अनाहया ॥

मू. (७३७) *माया(वि) मे महाराय!, पुत्तसोगदुहट्टिया ।*
न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अनायहा ॥

मू. (७३८) *भायरा मे महाराय !, सगा जिट्ठकनिट्ठिया ।*
न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अनायहा ॥

मू. (७३९) *भइणीओ मे महाराय !, सगा जिट्ठकनिट्ठगा ।*
न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अनायहा ॥

मू. (७४०) *भारिया मे महाराय !, अनुरत्तमनुव्वया ।*
अंसुपुन्नेहिं नयनेहिं, उरं मे परिसिंचई ॥

मू. (७४१) *अन्नं पानं च न्हाणं च, गंधमल्लविलेवणं ।*

मए नायमनायं वा, सा बाला नोवभुंजई ॥

मू. (७४२) खणंपि मे महाराय !, पासाओवि न फिट्टई ।
न य दुक्खा विमोयइ, एसा मज्झ अनायहा ॥

मू. (७४३) तओऽहं एवमाहंसु, दुक्खमा हु पुनो पुनो ।
वेयणा अनुहविउं जे, संसारंमि अनंतए ॥

मू. (७४४) सयं च जइ मुंचिज्जा, वेयणा विउला इओ ।
खंतो दंतो निरारंभो, पव्वईओ अनगारियं ॥

मू. (७४५) एवं च चिंतइत्ता णं, पासुत्तो मि वंधवे ।
परियत्तंतीइ राईए, वेयणा मे खयं गया ॥

मू. (७४६) तओ कल्ले, पभायंमि, आउच्छित्ता न बंधवे ।
खंतो दंतो निरारंभो, पव्वईओ अनगारियं ॥

मू. (७४७) तोऽहं नाहो जाओ, अप्पणो अ परस्स य ।
सव्वेसिं चेव भूयाणं, तसाणं थावराण य ॥

वृ. विंशतिः सूत्राणि प्रायः प्रतीतार्थान्येव, नवरं 'न तुमं जाणे अनाहस्स'त्ति न त्वं 'जानीषे' अवबुध्यसे, अनाथस्येति अनाथशब्दस्यार्थं च-अभिधेयमुत्थां वा-उत्थानं मूलोत्पत्तिं केना-भिप्राये मयोक्त इत्येवंरूपां, पठ्यते च-'अत्थं पोत्थं व'त्ति अर्थं प्रोत्था वा-प्रकृष्टोत्थानरूपामत एव यथाऽनाथः सनाथो वा भवति तथा च न जानीषे इति सम्बन्धः ॥ शृणु 'मे' मम कथयत इति शेषः, किं तदित्याह-यथाऽनाथो भवतीत्यनाथशब्दस्याभिधेयः पुरुषो भवति, यथा 'मेय'त्ति मया च प्रवर्त्तितमिति-प्ररूपितमनाथत्वमिति प्रक्रमः, अनेनोत्थानमुक्तम् ॥

'पुराणपुरभेयिणि'त्ति, पुराणपुराणि भिनत्ति-स्वगुणैरसाधारणत्वाद्भेदेन व्यवस्थापयति पुराणपुरभेदिनी, बहुलवचनात्कर्त्तरि ल्युट्, पठ्यते च-'नगराण पुडभेयणुत्ति लिङ्गव्यत्ययात्नगराणां मध्ये पुटभेदनं, पुनरिदमुक्तं भवति-प्रधानगनरी ॥ प्रथमे वयसि, इह प्रक्रमाद्यौवने 'अतुला' अनुपमा अक्ष्णोर्वेदना-अक्षिरोगजनिता व्यथा, 'अहोत्थ'त्ति अभूत् 'तिउले'त्ति आर्षत्वात् 'तोदकः' व्यथकः 'सर्वगोत्रेषु' सर्वाङ्गेषु, पठ्यते च 'विउलो दाहो सव्वंगेसु य'त्ति गतार्थं, 'सरीरविवरंतरे'त्ति शरीरविवराणि-कर्णरन्ध्रादीनि तेषामन्तरं मध्यं शरीरविवरान्तरं तस्मिन् 'पवेसेज्ज'त्ति 'प्रवेशयेत्' प्रक्षिपेत्, शरीरविवरग्रहणमतिसुकुमारत्वादान्तरत्वचो गाढवेदनोपलक्षणं, पठ्यते च-'सरीरबीयअंतरे आवेलिज्ज'त्ति शरीरबीजं-सप्तधातवस्तदन्तरे-तन्मध्ये 'आपीडयेद्' गाढमवगाहयेत्, 'एव'मित्यापीड्यमानस्य शस्त्रवत् 'मे' ममाक्षिवेदाना, कोऽर्थः ?-यथा तदत्यन्तबाधाविधायि तथैषापीति ।

'त्रिक'मिति कटिभागम् 'अन्तरा'मध्ये 'इच्छां या' अभिमतवस्त्वभिलाषु न केवलं बहिस्त्रिकाद्येवेति भावः 'पीडयति' बाधते, वेदनेति सम्बन्धः, तत्कालापेक्षया च वर्त्तमान-निर्देशः, एवमन्यत्रापि, इन्द्राशनिः-इन्द्रवज्रं तत्समाना-तुल्या अतिदाहोत्पादकत्वादिति भावः 'घोरा'परेषामपि दृश्यमाना भयोत्पादनी 'परमदारुणा' अतीवदुःखोत्पादिका ।

किं न कश्चित्त्वां प्रतिकृतवानित्याह-'उपस्थिताः' वेदनाप्रतीकारं प्रत्युद्यताः 'मे' मम

'आचार्याः' इति प्राणाचार्यं वैद्या इतियावत्, 'विद्यामन्त्रचिकित्सकाः' विद्यामन्त्राभ्यास-उक्तरूपाभ्यां व्याधिप्रतिकर्त्तारः, 'अद्वितीयाः' अनन्यसाधारणतया तथाविधद्वितीयाभावात्, 'सत्थकुसल'त्ति शस्त्रेषु शास्त्रेषु वा कुशलाः शस्त्रकुशला शास्त्रकुशला वा, पठ्यते च 'नानासत्थत्थकुसल'त्ति सुगमं, मन्त्राणि च-उक्तरूपाणि मूलानि च-ओषधयस्तेषु विशारदाः-विज्ञामन्त्रमूलविशारदाः।

नैवोपस्थानमात्रेणैव ते स्थिताः किन्तु ते मे चिकित्सां कुर्वन्ति 'चाउप्पयं'ति 'चतुष्पदां' भिषग्भैषजातुरप्रतिचारकात्मकचतुर्भा(त्मकभा)गचतुष्टात्मिकां 'जहाहियं'त्ति 'यथाहितं' हितानतिक्रमेण यथाऽधीतं वा-गुरुसम्प्रदायागतवमनविरेचकादिरूपां, ततः किमित्याह-न चैवं कुर्वन्तोऽपि 'दुःखद' एवंविधरोगजनितादसाताद् 'विमोचयन्ति' विशेषेण मुत्कलयन्ति, एषा दुःखाविमोचनात्मिका ममानाथता ॥ अन्यच्च-'सर्वसारमपि' निःशेषप्रधानं वस्तुरूपं 'दिज्जाहि'त्ति दद्यात् न त्वेवमादरवानपि दुःखात् 'विमोचयंति'त्ति वचनव्यत्ययाद्विमोचयति, एवं सर्वत्र ॥

तथा पुत्रविषयः शोकः पुत्रशोकः, हा ! कथमित्थं दुःखी मत्सुतो जात इत्यादिरूपस्ततो दुःखं तेन 'अट्टिय'त्ति आर्त्ता 'अद्दिय'त्ति वा 'अर्दिता' उभयत्र पीडितेत्यर्थः, ततः पुत्रशोकदुःखार्त्ता पुत्रशोकदुःखार्दिता वा ॥ तथा 'सग'त्ति लोकरूढितः सौदर्याः स्वका वा-आत्मगा वा ॥ तथा 'भइणि'त्ति भगिन्यः ॥

अपरं च 'भार्या'पत्नी 'अनुरक्ता' अनुरागवती 'अणुव्वय'त्ति अन्विति-कुलानुरूपं व्रतम्-आचारोऽस्या अनुव्रता पतिव्रतेति यावत्, वयोऽनुरूपा वा, पठ्यते च-'अनुत्तरमणुव्वय'त्ति, इह च मकारोऽलाक्षणिकः, अनुत्तरा-अतिप्रधाना 'उर'न्ति 'उरः' वक्षः 'परिपिञ्चति' समन्तात्प्लावयति ॥ स्नात्यनेनेति स्नानं-गन्धोदकादि मया ज्ञातमज्ञातं वेत्यनेन सद्भावसारतामाह, पठ्यते च-'तारिसं' रोगमावन्ने'त्ति 'तादृशम्' उक्तरूपं 'रोगम्' अक्षिरोगादिकम् 'आपन्ने' प्राप्ते मयीति गम्यते, सेति-भार्या बालेव बाला-अभिनवयौवना 'नोपभुंक्ते' नासेवते ॥

'पासाओऽवि न फिट्टइ'त्ति, अपिः चशब्दार्थः, मत्पार्श्वाच्च नापयाति, सदा सन्निहितैवास्ते, अनेन तस्या अतिवत्सलत्वमाह ॥ 'ततः' इति रोगाप्रतिकार्यतानन्तरमहम् 'एवं' वक्ष्यमाणप्रकारेण 'आहंसु'त्ति उक्तवान्, यथा 'दुक्खमा हु'त्ति, हु एवकारार्थ, ततो दुःक्षमैव-दुःसहैव पुनः पुनः 'वेदना' उक्तस्वरूपा रोगव्यथा 'अनुभवितुं' वेदयितुं जे इति निपातः पूरणे ॥ यतश्चैवमतः 'सयं च'त्ति चशब्दोऽपिशब्दार्थस्ततः सकृदपि-एकदाऽपि यदि मुच्येऽहमिति गम्यते, कुतः ?-'वेयण'त्ति वेदनायाः 'विउल'त्ति विपुलायाः-विस्तीर्णायाः 'इतः' इत्यनुभूयमानायाः, ततः किमित्याह-'क्षान्तः' क्षमावान् 'दान्तः' इन्द्रियनोइन्द्रियदमेन 'पव्वइए अनगारियं'त्ति, 'प्रव्रजेयं' गृहान्निष्क्रामेयं ततश्च 'अनगारतां' भावभिक्षुतामङ्गीकुर्यामिति शेषः, यद्वा 'प्रव्रजेयं' प्रतिपद्येयमनगारितां येन संसारोच्छित्ततो मूलत एव न वेदनासम्भवः स्यादिति।

'एवं च चिंतइत्ता णं'ति न केवलमुक्त्वा चिन्तयित्वा चैवं' पासुत्तोमि'त्ति प्रसुप्तोऽस्मि 'परियट्टंतिय'त्ति परिवर्त्तमानायाम्-अतिक्रामत्यां 'ततः' वेदनोपामानन्तरं 'कल्लु'त्ति कल्यो नीरोगः सन् 'प्रभाते' प्रातः, यद्वा 'कल्ल' इति चिन्तादिनापेक्षया द्वितीयदिने प्रकर्षेण व्रजितो-

गतः प्रव्रजितः, कोऽर्थः ? -प्रतिपन्नवाननगारिताम् ॥ तत इति प्रव्रज्याप्रतिपत्तेरहं नाथो जातः संवृत्तो, योगक्षेमकरणक्षम इति भावः, 'आत्मनः' स्वस्य 'परस्य वा' अन्यस्य पुरुषादेः सर्वेषां भूतानां-जीवानां त्रसानां स्थावराणां चेति त्रसस्थावरभेदभिन्नानामिति विंशतिसूत्रावयवार्थः ॥

किमिति प्रव्रज्याप्रतिपत्त्यनन्तरं नाथस्त्वं जातः पुरा तु न इत्याह-

मू. (७४८) *अप्पा नेई वेयरणी, अप्पा मे कूडसामली ।*
अप्पा कामदुहा धेनू, अप्पा मे नंदनं वनं ॥

वृ. 'आतो'ति छान्दसत्वादात्मा ह्यात्मैव नान्यः कश्चित्, किमित्याह-'नदी' सरित् 'वैतरणी' नरकनद्या नाम, ततो महाऽनर्थहेतुतया नरकनदीव, अत एवात्मैव कूटमिव जन्तुयातनाहेतुत्वाच्छाल्मली कूटशाल्मली नरकोद्भवा । तथाऽऽत्मैव कामान्-अभिलाषान् दोग्धि-कामितार्थप्रापकतया प्रपूरयति कामदुधा धेनुरिवधेनुः, इयं च रूढित उक्ताः, एतदुपमत्वं चाभिलाषितस्वर्गापवर्गावाप्तिहेतुतया, आत्मैव 'मे' मम 'नन्दनं' नन्दननामकं 'वनम्' उद्यानम्, एतदौपम्यं चास्य चित्तप्रल्हत्तिहेतुतया ।

मू. (७४९) *अप्पा कत्ता विकत्ता य, दुहाण य सुहाण य ।*
अप्पा मितममित्तं च, दुप्पट्ठियसुपट्ठिओ ॥

वृ. यथा चैतदेवं तथाऽऽह- आत्मैव 'कर्त्ता' विधायको दुःखानां सुखानां चेति योगः, प्रक्रमाच्चात्मन एव 'विकरिता च' विक्षेपकश्चात्मैव तेषामेव, अतश्चात्मैव 'मित्रम्' उपकारितया सुहृत् 'अमित्तं'ति 'अमित्रं च' अपकारितयाऽसुहृत् । कीदृक् सन् ? -'दुप्पट्ठियसुप्पट्ठिओ'त्ति, दुष्टं प्रस्थितः-प्रवृत्तो दुष्प्रस्थितः दुराचारविधातेतियावत् सुष्ठु प्रस्थितः सुप्रस्थितः सदनुष्ठान-कर्त्तेतियावत् योऽर्थः, एतयोर्विशेषणसमासः, दुष्प्रस्थितो ह्यात्मा समस्तदुःखहेतुरिति वैतरण्या-दिरूपः सुप्रस्थितश्च सकलसुखहेतुरिति कामधेन्वादिकल्पः । तथा च प्रव्रज्याऽवस्थायामेव सुप्रस्थितत्वेनात्मनोऽन्येषां च योगकरणसमर्थत्वान्नाथत्वमिति सूत्रद्वयगर्भार्थः ॥

पुनरन्यथाऽनाथत्वमाह-

मू. (७५०) *इमा हु अन्नावि अनाहया निवा !, तामेगचित्तो निहुओ सुणेहि मे ।*
नियंठधम्मं लहियाणवी जहा, सीयंति एगे बहुकायरा नरा ॥

वृ. 'इयम्' अनन्तरमेव वक्ष्यमाणा 'हुः' पूरणे 'अन्या' अपरा 'अपिः' समुच्चये 'अनाथता' अस्वामिता, यद्भावतोऽह नाथो जात इत्याशयः, 'निव'त्ति नृप 'ता' मित्यनाथताम्, 'एकचित्तः' एकाग्रमनाः 'निभृतः' स्थिरः शृणु, का पुनरसावित्याह- निर्ग्रन्थानां धर्मः-आचारो निर्ग्रन्थ-धर्मस्तं 'लभियाणवि'त्ति लब्ध्वाऽपि 'यथा' इत्युपप्रदर्शने 'सीदन्ति' तदनुष्ठानं प्रति शिथिलीम-वन्ति 'एके' केचन ईषदपरिसमाप्ताः कातराः-निःसत्त्वाः बहुकातराः 'विभाषा सुपोबहु च पुरस्तात्त्वि'ति प्राग्बहुचप्रत्ययः, ये हि सर्वथा निःसत्त्वास्ते मूलत एव न निर्ग्रन्थमार्गं प्रतिपद्यन्त इत्येवमुच्यते, यदिवा कातरा एव बहवः संभवन्तीति बहुशब्दो विशेषणं 'नराः' पुरुषाः सीदन्तश्च नात्मानमन्यांश्च रक्षयितुं क्षमा इतीयं सीदनलक्षणाऽपराऽनाथतेति भावः ॥

मू. (७५१) *जे पव्वइत्ताण महव्वयाइं, सम्मं (च) नो फासयई पमाया ।*
अनिग्गहप्पा य रसेसु गिद्धे, न मूलओ छिंदइ बंधनं से ॥

वृ. 'जो पव्वइत्ताणे'त्यादि सूत्राणि सीदनस्यैवानेकधा स्वरूपानुवादतः फलदर्शकानि स्पष्टान्यैव नवरं 'नो स्पृशति' इति नासेवते 'प्रमादात्' निद्रादेरनिगृहीतः- अविद्यामानविषय-नियन्त्रण आत्मा ऽस्येत्यनिग्रहात्मा, अत एव 'रसेषु' मधुरादिषु 'गृद्धः' गृद्धिमान् बध्यतेऽनेन कर्मेति बन्धनं रागद्वेषात्मकं 'से' इति सः ॥

मू. (७५२) आउत्तया जस्स य नत्थि कावि, इरियाइ भासाइ तहेसणाए।
आयाणनिक्खेवदुगुंछणाए, न वीरजायं अनुजाइ मग्गं ॥

वृ. 'आयुक्तता' दत्तावधानता 'काचिदि'ति स्वल्पाऽपि 'आयाणनिक्खेदुगुंछणाए'त्ति आदाननिक्षेपयोः-उपकरणग्रहणन्यासयो जुगुप्सनायाम्, इह चोच्चारादीनां संयमानुपयोगितया जुगुप्सनीयत्वेनैव परिस्थापना जुगुप्सनोक्ता, स ईदृक् किमि-त्याह-वीरैर्यातो गतो वीरयातस्तम् 'अनुयाति' अनुगच्छति, नेति सम्बन्धः, अल्पसत्त्वतयेति भावः, क ? 'मार्ग' सम्यग्दर्शनादिकं मुक्तिपथम् ॥

मू. (७५३) चिरंपि से मुंडरुई भवित्ता, अथिरव्वए तवनियमेहिं भट्ठे।
चिरंपि अप्पाण किलेसइत्ता, न पारए होइ हु संपराए ॥

वृ. तथा च 'चिरमपि' प्रभूतकालमपि मुण्ड एव-मुण्डन एव केशापनयनात्मनि शेषानुष्ठान-पराङ्मुखतया रुचिर्यस्यासौ मुण्डरुचिः, अस्थिराणि- गृहीतमुक्ततया चलानि व्रतान्यस्येत्य-स्थिरव्रतः 'तपोनियमेभ्यः' उक्तरूपेभ्यः 'भ्रष्टः' च्युतश्चिरमपि 'अप्पाण'त्ति आत्मानं 'क्लेश-यित्वा' लोचादिना बाधयित्वा, आत्मनैवेति गम्यते, न 'पारगः' पर्यन्तगामी भवति 'हुः' वाक्या-लङ्कारे 'संपराए'त्ति सपरायन्ति- भृशं पर्यटन्त्यस्मिन् जन्तव इति सम्परायः-संसारस्तस्य, सूत्रे च सुब्व्यत्यायात्सप्तमी ॥

मू. (७५४) पुल्लेव मुट्ठी जह से असारे, अयंतिते कूडकहावणे य।
राढामणी वेरुलियप्पगासे, अमहग्घए होइ हु जाणएसु ॥

वृ. स चैवंविधः पोल्लेत्यन्तः शुषिरा 'एव' इत्यवधारणे तेन पोल्लैव, न मनागपि निबिडा 'मुष्टिः' अंगुलिसन्निवेशविशेषात्मिका 'यथा' इति सादृश्ये, पठ्यते वा-पोल्लारमुट्ठी जह'त्ति इहापि 'पोल्लर'त्ति शुषिरा, असारत्वं चोभयोरपि सदर्थशून्यतया 'अयंतिय'त्ति 'अयन्त्रितः' अनियमितः कूटकार्षापणवत्, वाशब्दस्येहोपमार्थत्वात्, यथा ह्यसौ न केनचित्कूटतया नियन्त्रते, तथैषोऽपि गुरूणामप्यविनीततयोपेक्षणीयत्वात्, 'राढामणि'त्ति काचमणिर्वैडूर्यवत्प्रकाशते-प्रतिभासत इति वेडूर्यप्रकाशः-वैडूर्यमणिसदृशः 'अमहार्धकः' इत्यमहामूल्यो भवति, 'चः' समुच्चये भिन्न-क्रमस्ततोऽमहार्धकश्च 'जाणएसु'त्ति ज्ञेषु मुग्धजनविप्रतारकत्वात्तस्य ॥

मू. (७५५) कुसीललिंगं इह धारइत्ता, इसिज्झयं जीविय बूहइत्ता।
असंजए संजय लप्पमाणे, विणिधायमागच्छइ से चिरंपि ॥

वृ. 'कुशीललिङ्गं' पार्श्वस्थादिवेषम् 'इह' अस्मिन् जन्मनि धारयित्वा 'ऋषिध्वजं' मुनिचिह्नं रजोहरणादि 'जीविय'त्ति आर्षत्वाज्जीविकायै 'बृंहयित्वा' असंयमजीवितं जीविकां वा-निर्वहणोपायरूपां बृंहयित्वेति-पोषयित्वाऽत एवासंयतः सन् 'संजय लप्पमाणे'त्ति प्राकृतत्वा-त्सोपस्कारत्वाच्च संयमतमात्मानं लपन्, पठ्यते च 'संजयलाभमाणे'त्ति आर्षत्वात् संयत-

लाभः स्वर्गापवर्गाप्राप्तिरूपस्तं मन्यमानो ममायं भविष्यतीति गणयन् 'विनिघातं' विविधाभिघातरूपम् 'आगच्छति' आयाति स 'चिरमपि' प्रभूतकालमप्यास्तामल्पं नरकगत्यादाविति भावः ॥

मू. (७५६) *विसं तु पीयं जह कालकूडं, हणाइ सत्थं जह कुग्गहीअं।*
एसेव धम्मो विसओववन्नो, हणाइ वेयाल इवाविवन्नो ॥

वृ. इहैव हेतुमाह-विषं पिबन्तीति आर्षत्वात्पीतं यथा 'कालकूटं' कालकूटनामकं 'हणाइ'त्ति हन्ति, चस्य च गम्यमानत्वात्, शस्त्रं च, यथा कुत्सितं गृहीतं कुगृहीतम् 'एसेव'त्ति एष एवं विषादिवत् 'धम्मो'त्तिधर्मो-यतिधर्मः 'विषयोपपन्नः' शब्दादिविषययुक्तो हन्ति, दुर्गतिपातहेतुत्वेन, द्रव्ययतिमिति शेषः 'वेताल इवाविवन्न'त्ति अविपन्नः अप्राप्तविपत् मन्त्रादिभिरनियन्त्रित इत्यर्थः, पठ्यते च-'वेयाल इवाविबंधणो'त्ति इह च 'अविबन्धनः' अविद्यमानमन्त्रादिनिबन्धनः, उभयत्र सावधानेति गम्यते ॥

मू. (७५७) *जो लक्खणं सुविण पउंजमाणो, निमित्तकोऊहलसंपगाढे।*
कुहेडविज्जासवदारजीवी, न गच्छई सरणं तंमि काले ॥

वृ. यो लक्षणं 'सुविनो'त्ति स्वप्नं चोक्तरूपं 'प्रयुञ्जानः' व्यापारयन् निमित्तं च-भौमादि कौतुकं च-अपत्याद्यर्थं स्नपनादि तयोः संप्रगाढः-अतिशयासक्तो निमित्तकौतुकसंप्रगाढः 'कुहेडविज्ज'त्ति कुहेटकविद्या-अलीकाश्चर्यविधायिमन्त्रतन्त्रज्ञानात्मिकास्ता एव कर्मबन्धहेतु-तयाऽऽश्रवद्वाराणि तैर्जीवितुं शीलमस्येति कुहेटकविद्याऽऽश्रवद्वारजीवी 'न गच्छति' न प्राप्नोति 'शरणं' त्राणं दुष्कृतरक्षाक्षमं 'तस्मिन्' फलोपभोगोपलक्षिते 'काले' समये ॥

मू. (७५८) *तमंतमेणेव उ से असीले, सया दुही विप्परियासुवेइ।*
संधावई नरगतिरिक्खजोणी, मोनं विराहितु असाहुरूवे ॥

वृ. अमुमेवार्थं भावयितुमाह-'तमंतमेणेव उ'त्ति अतिमिथ्यात्वोपहततया 'तमस्तमसैव' प्रकृष्टाज्ञानेनैव 'तुः' पूरणे 'सः' द्रव्ययतिः अशीलः सदा दुःखी विराधनाजनितदुःखेनैव 'विप्परियासुवेइ'त्ति विपर्यासं तत्त्वादिषु वैपरीत्यम् 'उपैति' उपगच्छति, ततश्च 'संधावति' सततं गच्छति नरकतिर्यग्योनीः 'मौनं' चारित्रं विराध्य 'असाधुरूपं' तत्त्वतोऽयतिस्वभावः सन्, अनेन विराधनाया अनुबन्धवत्फलमुक्तम् ॥

मू. (७५९) *उद्देसियं कीयगडं नियागं न मुच्चई किंचि अनेसणिज्जं।*
अग्गीविवा सव्व भक्खी भवित्ता, इओ चुओ गच्छइ कट्टु पावं ॥

वृ. कथं पुनर्मौनं विराध्य कथं वा नारकतिर्यग्गतीः संधावतीत्याह-'उद्देसिय'मित्यादि, क्रयणं क्रीतं तेन कृतं-निर्वर्त्तितं क्रीतकृतं 'नित्यागं' नित्यपिण्डम् 'अग्गीविव'त्ति अग्निरिव प्राकृतत्वादाकारः सर्वम्-अप्राशुकमपि भक्षयतीत्येवंशीलः सर्वभक्षी भूत्वा कृत्वा च पापमिति योगः, 'गच्छति' याति कुगतिमिति शेषः ॥

मू. (७६०) *न तं अरीकंठ छित्ता करेइ, जं से करे अप्पणिया दुरप्पा।*
से नाहिई मच्चुमुहं तु पत्ते, पच्छानुतावेण दयाविहूणो ॥

वृ. यतश्चैवं दुश्चरितैरेव दुर्गतिप्राप्तिरतः 'न' नैव 'तम्' इति प्रस्तावादनर्थं 'कण्ठछेत्ता' प्राणहर्ता

'से' तस्य 'दुरप्प' त्ति प्राकृतत्वात् 'दुरात्मता' दुराचारप्रवृत्तिरूपा, न चैनामाचरन्नपि जन्तुरत्य न्तमूढतया वेत्ति, ततः किमुत्तरकालमपि न वेत्स्यतीत्याह 'सः' दुरात्मताकर्त्ता ज्ञास्यति प्रक्रमाद् दुरात्मतां 'मृत्युमुखं तु' मरणसमयं पुनः प्राप्तः पश्चादनुतापेन-हा दुष्टु मयाऽनुष्ठितमित्येवंरूपेण, दया-संयमः सत्याद्युपलक्षणमहिंसा वा तद्विहीनः सन्, मरणसमये हि प्रायोऽतिमन्दधर्मस्यापि धर्माभिप्रायोत्पत्तिरित्येवमभिधानं, यतश्चैवं महाऽनर्थहेतुः पश्चात्तापहेतुश्च दुरात्मता तत आदित एव मूढतामपहाय परिहर्त्तव्येयमिति भावः ॥

मू. (७६१) *निरत्थया नग्गरुई उ तस्स, जे उत्तमट्ठे विवयासमेइ ।*
इमेवि से नत्थि परेवि लोए, दुहओऽवि से झिज्झइ तत्थ लोए ॥

वृ. यस्तु मृत्युमुखप्राप्तोऽपि न तां वेत्स्यति तस्य का वार्त्तेत्याह-'निरट्ठीए' इत्यादि, निरर्थिका तुशब्दस्यैवकारार्थस्येह सम्बन्धात् 'निरर्थकैव' निष्फलैव नाग्न्ये श्रामण्ये रुचि: इच्छा नाग्न्यरुचिस्तस्य 'जे उत्तमट्ठे' त्ति सुब्व्यत्ययादपेक्षं गम्यमानत्वाद् 'उत्तमार्थेऽपि' पर्यन्तसमयाराधनारूपेऽपि आस्तां पूर्वमित्यपिशब्दार्थः 'विपर्यासं' दुरात्मतायामपि सुन्दरात्मतापरिज्ञानरूपम् 'एति' गच्छति, इतरस्य तु कथञ्चित्स्यादपि किञ्चित्फलमिति भावः, किमेवमुच्यते ?, यतः 'इमेवि' त्ति अयमपि प्रत्यक्षो लोक इति सम्बन्धः, 'से' इति तस्य 'नास्ति' न विद्यते, न केवलमयमेव परोऽपि लोको-जन्मान्तरलक्षणः, तत्रैहलोकाभावः शरीरक्लेशहेतुलोचादिसेवनात् परलोकाभावश्च कुगतिगमनतः शारीरमानसदुःखसम्भवात्, तथा च 'दुहतोऽवि' त्ति द्विधाऽपि ऐहिकपारत्रिकार्थाभावेन 'स झिज्झइ' त्ति, स ऐहिकपारत्रिकार्थसम्पत्तिमतो जनान् विलोक्य धिग् मामपुण्यभाजनमुभयभ्रष्टतयेति चिन्तया क्षीयते, 'तत्र' इत्युभयलोकाभावे सति 'लोके' जगति ॥

मू. (७६२) *एमेवऽहाछंदकुसीलरूवे, मग्गं विराहित्तु जिनुत्तमाणं ।*
कुररी विवा भोगरसानुगिद्धा, निरट्ठसोया परितावमेइ ॥

वृ. यदुक्तं स ज्ञास्यति पश्चादनुतापेनेति, तत्र यथाऽसौ परितप्यते तथा दर्शयन्नुपसंहारमाह-'एवमेव' उक्तरूपेणैव महाव्रतास्पर्शादिना प्रकारेण 'यथाच्छन्दाः' स्वरुचिविरचिताचाराः कुशीलाः-कुत्सितशीलास्तद्रूपः-तत्स्वभावः 'कुररीव' पक्षिणीव 'निरट्ठसोय' त्ति निरर्थो-निष्प्रयोजनः शोको यस्याः सा निरर्थशोका 'परितापं' पश्चात्तापरूपम् 'एति' गच्छति, यथा चैषाऽऽमिषगृद्धा पक्ष्यन्तरेभ्यो विपत्प्राप्ता शोचते न च ततः कश्चिद् विपत्प्रतीकार इति, एवमसावपि भोगरसगृद्ध ऐहिकामुष्मिकानर्थप्राप्तौ, ततोऽस्य स्वपरपरित्राणासमर्थत्वेनानाथत्वमिति भाव इति त्रयोदशसूत्रार्थः ॥ एतत् श्रुत्वा यत्कृत्यं तदुपदेष्टुमाह-

मू. (७६३) *सुच्चाण मेहावि सुभासियं, इमं अनुसासनं नाणगुणोववेयं ।*
मग्गं कुसीलाण जहाय सव्वं, महानियंठाण वए पहेणं ॥

वृ. सुगमं, नवरं 'मेहावि' त्ति मेधाविन् ! सुष्ठु-शोभनप्रकारेण भाषितं सुभाषितम् 'इमम्' इत्यनन्तरोक्तम् 'अनुशासनं' विपदनदोषदर्शनेनार्थाशृत्या शिक्षणं ज्ञानस्य गुणो ज्ञात्वा विरमणात्मकस्तेन, ज्ञानगुणाभ्यां वोपपेतं-युक्त ज्ञानगुणोपपेतं 'वये' त्ति व्रजेस्त्वं 'पहेणं' ति 'पथा' मार्गेण महानिर्ग्रन्थानामिति सम्बन्धः । ततः किं फलमित्याह-

मू. (७६४) *चरित्तमायारगुणन्निए तओ, अनुत्तरं संजम पालिया णं।*
निरासवे संखविया न कम्मं, उवेइ ठाणं विलुउत्तमं धुवं ॥

वृ. 'चरित्तमायारगुणन्निए' त्ति मकारोऽलाक्षणिकः, चरित्रस्याचरणम् आचारः -आसेवनं स एव गुणः, यद्वा गुणोज्ञानं ततस्तेन ताभ्यां वाऽन्वितश्चारित्राचारगुणान्वितः 'ततः' महानिर्ग्रन्थमार्गगमनाद्, 'अनुत्तरं' 'संजमपालिया णं'ति 'संयमं' यथाख्यातचारित्रात्मकं 'पालयित्वा' आसेव्य 'निराश्रवः' हिंसाद्याश्रवरहितः सन् क्षपयित्वा यदिवा 'संखविया णं'ति 'सङ्क्षप्य' संक्षयं नीत्वा 'कर्म' ज्ञानावरणीयादि 'उपैति' उपगच्छन्ति 'स्थानं' पदं विपुलं च तदनन्तानामपि तत्रावस्थितेरुत्तमं च प्रधानत्वाद् विपुलोत्तमं 'ध्रुवं' नित्यं मुक्तिपदमितियावदिति सूत्रार्थः ॥

मू. (७६५) *एवुग्गदंतेऽवि महातवोधने, महामुनी महापइण्णे महायसे।*
महानियंठिज्जमिणं महासुअं, से काहए महया वित्थरेणं ॥

वृ. 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'से काहए'त्ति स श्रेणिकपृष्टो मुनिरकथयत्, अकथयदपेक्षया कथयति वेति सम्बन्धः, उग्रः-उत्कटः कर्मशत्रुजयं प्रति स एव 'दान्तः' प्राग्वत् उग्रदान्तः अपिः पूरणे 'महाप्रतिज्ञः' अतिदृढव्रताभ्युपगमोऽ एव महायशा महानिर्ग्रन्थेभ्यो हितं महानिर्ग्रन्थीयम्, 'इदम्' अनन्तरोक्तं, शेषं स्पष्टमिति सूत्रार्थः ॥ ततश्च-

मू. (७६६) *तुट्ठो अ सेणिओ राया, इणमुदाहु कयंजली।*
अनाहयं जहाभूयं, सुट्ठु मे उवदंसियं ॥

मू. (७६७) *तुज्झं सुलद्धं खु मनुस्सजम्मं, लाभा सुलद्धा य तुमे महेसी!।*
तुब्भे सणाहा य सबंधवा य, जं भे ठिया मग्गि जिनुत्तमाणं ॥

मू. (७६८) *तंसि नाहो अनाहाणं, सव्वभूयाण संजया!।*
खामेमि ते महाभाग!, इच्छामि अनुसासिउं ॥

मू. (७६९) *पुच्छिऊण मए तुब्भं, झाणविग्घो य जं कओ।*
निमंतिया य भोगेहिं, तं सव्वं मरिसेहि मे ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयं स्पष्टमेव, नवरं तुष्टश्चेति, 'चः' पुनरर्थे भिन्नक्रमश्च, ततः श्रेणिकः पुनरिदमाह- 'यथाभूतं' यथाऽवस्थितम् उपदर्शितं त्वयेति प्रक्रमः, 'सुलद्धं खु'त्ति सुलब्धमेव 'लाभाः' वर्णरूपाद्यवाप्तिरूपा धर्मविशेषोपलम्भात्मका वा सुलब्धा उत्तरोत्तरगुणप्रकर्षहेतुत्वात्, सनाथाश्च सबान्धवाश्च तत्त्वत इति गम्यते, 'यद्' यस्माद् 'भे' इति भवन्तो, जिनोत्तममार्गस्थितत्वं सुलब्धजन्मत्वादौ हेतुः 'तंसि'त्ति पूर्वार्द्धेन पुनरुपबृंहणा कृता, उत्तरार्द्धेन तु क्षमणोपसंपन्नते दर्शिते, इह तु 'ते'त्ति त्वां। 'अनुसासिउं'ति 'अनुशासयितुं' शिक्षयितुमात्मानं भवतेति गम्यते, पुनः क्षमणामेव विशेषत आह-पृष्ट्वा 'कथं त्वं प्रथमवयसि प्रव्रजित' इत्यादि पर्युनुयुज्य निमन्त्रिताश्च भोगैर्यदिति सम्बन्ध इति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ सकलाध्ययनार्थोपसंहारमाह-

मू. (७७०) *एवं थुणित्ताण स रायसिहो, अनगारसीहं परमाइ भत्तिए।*
सओरोहो य सपरियणो सबंधवोय धम्मानुरत्तो विमलेन चेयसा ॥

मू. (७७१) *ऊससियरोमकूवो, काऊण य पयाहिणं।*
अभिवंदिऊण सिरसा, अइयाओ नराहिवो ॥

मू. (७७२) *इयरोऽवि गुणसमिद्धो तिगुत्तिगुत्तो तिदंडविरओ य।*
विहग इव विप्पमुक्को विहरइ वसुहं विगयमोहु ॥

वृ. राजा चासौ सिंहश्चातिपराक्रमवत्तया राजसिंहः, अनगारस्य च सिंहत्वं कर्ममृगान् प्रत्यतिदारुणत्वात् प्रशंसाख्यापकं वा उभयत्र सिंह इति, 'सावरोधः' सान्तःपुरः 'सपरिजनः' सपरिवारः 'विमलेन' विगत मिथ्यात्वमेलेन। उच्छ्वसिताइवोच्छ्वसिताः-उद्भिन्ना रोमकूपा-रोमरन्ध्राणि यस्य, स उच्छ्वसितरोमकूपः, 'अतियाते' ति 'अतियातः' गतः स्वस्थानमिति गम्यते, 'इतरः' संयतः सोऽपि हि 'विहग इव' पक्षीव 'विप्रमुक्तः' क्वचिदपि प्रतिबन्धविरहितो विहरतीति वर्त्तमाननिर्देशः प्राग्वत्, 'विगतमोहः' विगतवैचित्त्य, शेषं सुगममिति सूत्रत्रयार्थः॥

'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्। उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयास्तेऽपि प्राग्वदेव॥

अध्ययनं - २० समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे विंशतितमध्ययनस्य भद्रबाहुस्वामिविरचिता निर्युक्तिः एवं शान्त्याचार्य विरचिता टीका परिसमाप्ता।

अध्ययनं २१ समुद्रपालितं

वृ. व्याख्यातं महानिर्ग्रन्थीयं नाम विंशतितममध्ययनम्, इदानीमेकविंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः- अनन्तराध्ययनेऽनाथत्वमनेकधोक्तम्, इह तु तदालोचनाद्विविक्तचर्यैव चरितव्यमित्यभिप्रायेण सैवोच्यत इत्यनेनाभिसम्बन्धेनायातस्याध्ययनस्य प्राग्वदनुयोग-द्वारचतुष्टयं प्ररूप्यं तावद् यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे समुद्रपालीयमिति नामातः समुद्रपालनि-क्षेपाभिधानायाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४३०] समुद्देण पालिअंमि अ निक्खेवु चउक्कओ दुविह दव्व।
नि.[४३१] समुद्दपालिआऊ वेयंतो भावओ य नायव्वो।
तत्तो समुट्ठिअमिणं समुद्दपालिज्जमज्झयणं॥

वृ. गाथाद्वयं प्रतीतार्थमेव, नवरं समुद्रपालनिक्षेपप्रस्तावे यत्समुद्रेण पालित इत्युक्तं तत्स-मुद्रपाल इत्यत्र समुद्रेण पाल्यते स्मेति समुद्रपाल इति व्युत्पत्तिख्यापनार्थमिति गाथाद्वयार्थः॥

गतो नामनिष्पन्नो निक्षेपः, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपावसरः, स च सति सूत्र इति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू. (७७३) *चंपाए पालिए नाम, सावए आसि वाणिए।*
महावीरस्स भगवओ, सीसो सो उ महप्पणो॥

मू. (७७४) *निग्गंथे पावयणे, सावए से विकोविए।*
पोएण ववहरंते, पिहुंडं नयरमागए॥

मू. (७७५) *पिहुंडे ववहरंतस्स, वाणिओ देइ धूअरं।*
तं ससत्तं पइगिज्झ, सदेसमह पत्थिओ॥

मू. (७७६) *अह पालियस्स धरणी, समुद्दंमि पसवई।*
अह दारए तहिं जाए, समुद्दपालित्ति नामए॥

मू. (७७७) खेमेण आगए चंपं, सावए वाणिए घरं।
संवड्ढई घरे तस्स, दारए से सुहोइए॥

मू. (७७८) बावत्तरीकलाओ अ, सिक्खिए नीइकोविए।
जुव्वनेन य अप्फुन्ने, सुरूवे पियदंसणे॥

मू. (७७९) तस्स रूववइं भज्जं, पिया आनेइ रूविणिं।
पासाए कीलए रम्मे, देवो दोगुंदगो जहा॥

मू. (७८०) अह अन्नया कयाई, पासायालोअने ठीओ।
वज्झमंडनसोभागं, वज्झं पासइ वज्झगं॥

मू. (७८१) तं पासिऊण संविग्गो, समुद्दपालो इणमब्बवी।
अहो असुहान कम्माणं, निज्जाणं पावगं इमं॥

मू. (७८२) संबुद्धो सो तहिं भयवं परमं संवेगमागओ।
आपुच्छऽम्मापियरो, पव्वए अनगारियं॥

वृ. सूत्राणि दश। इदमुत्तरं चाध्ययनं क्वचित्सोपस्कारतया व्याख्यास्यते-'चम्पायां' चम्पाऽभिधानायां पुरि पालितो नाम सार्थवाहः 'श्रावकः' श्रमणोपासकः 'आसीत्' अभूद् वणिगेव वणिजः-वनिग्जातिः महावीरस्य भगवतः 'शिष्यः' विनेयः स इति, सतुः विशेषणे 'महात्मनः' प्रशस्यात्मनः। स च कीदृगित्याह-'नैर्ग्रन्थे' निर्ग्रन्थसम्बन्धिनि 'पावयणे'त्ति प्रवचने श्रावकः सः इति पालितो विशेषेण कोविदः-पण्डितो विकोविदः, कोऽर्थः?-विदित-जीवादिपदार्थः 'पोतेन व्यवहरन्' प्रवहणवाणिज्यं कुर्वन् 'पिहुण्डं' पिहुण्डनामकं नगरम् 'आगतः' प्राप्तः। तत्र च पिहुण्डे व्यवहरतो तद्गुणाकृष्टचेताः कश्चिद्वाणिजो 'ददाति' यच्छति 'धूयरं'ति दुहितरम्, उदूढवांश्च तामसौ, स्थित्वा च तत्र कियन्तमपि कालं तां 'ससत्त्वा'मित्या-पन्नसत्त्वां 'परिगृह्य' आदाय स्वदेशम् 'अथ' अनन्तरं 'प्रस्थितः' चलितः। तत्र चागच्छतोऽथ पालितस्य गृहिणी 'समुद्रे' जलधौ 'प्रसूते' गर्भं विमुञ्चति स्मेति शेषः, 'अथे'त्युपन्यासे 'दारकः' सुतः 'तस्मिन्' इति प्रसवने 'जातः' उत्पन्नः समुद्रपाल इति 'नामतो' नामाश्रित्य।

क्रमेण चागच्छन् 'क्षेमेण' कुशलेनागतश्चम्पायां श्रावको वाणिजः 'घरं'ति चस्य गम्यमान-त्वाद्, गृहं च स्वकीयं, कृतं च तत्र वर्द्धापनकादि, संवर्द्धते च 'गृहे' वेश्मनि, 'तस्य' इति पालिताभिधानवणिजो दारकः सः 'सुखोचितः' सुकुमारः। एवं च प्राप्तः कलाग्रहणयोग्यतां द्विसप्ततिकलाश्च शिक्षितः, शिक्षते वा पाठान्तरतः, जातश्च 'नीतिकोविदः' न्यायाभिज्ञः, 'जोव्वनेन य अप्फुन्ने'त्ति, चस्य भिन्नक्रमत्वाद्यौवनेन 'आपूर्णश्च' परिपूर्णशरीरश्च, पठ्यते च-'जोव्वनेन य संपन्ने'त्ति, तत्र च 'संपन्नः' युक्तोऽत एव 'सुरूपः' सुसंस्थानः 'प्रियदर्शनः' सर्वस्यैवानन्ददाता।

परिणयनयोग्यतां च तस्य विज्ञाय 'रूपवतीं' विशिष्टाकृतिं भार्यां पत्नीं 'पिता' पालितवणिग् 'आनयति' तथाविधकुलादागमयति 'रूपिणीं' रूपिणीनाम्नीं, परिणायितश्च तामसौ, प्रासादे क्रीडति-रमति तया सह 'रम्ये' अभिरतिहेतौ देवो दोगुन्दको यथा। अथान्यदा कदाचित् 'प्रासादालोकने' उक्तरूपे स्थितः सन् वधमर्हतीति वध्यस्तस्य मण्डनानि-रक्तचन्दनकरवीरादीनि

तैः शोभा-तत्कालोचितपरभागलक्षणा यस्यासौ वध्यमण्डनशोभाकरस्तं 'वध्यं' वधार्हं कञ्चन तथाविधाकार्यकारिणं पश्यति-बाह्यं-नगरबहिर्वर्तिप्रदेशं गच्छतीति बाह्यगस्तं, कोऽर्थः ?-बहिर्निष्क्रामन्तं, यद्वा 'वध्यगम्' इह वध्यशब्देनोपचाराद्वध्यभूमिरुक्ता ।

तथाविधं वध्यं दृष्ट्वा संवेगः-संसारवैमुख्यतो मुक्त्यभिलाषस्तद्धेतुत्वात्सोऽपि संवेगस्तं समुद्रपालः 'इदं' वक्ष्यमाणमब्रवीत्, यथा-अहो ! 'अशुभानां कर्मणां' पापानामनुष्ठानानां 'निर्याणम्' अवसानं 'पापकम्' अशुभम् 'इदमं' प्रत्यक्षं यदसौ वराको वधार्थमित्थं नीयत इति भावः । एवं परिभावयन्, 'संबुद्धः' अवगततत्त्वः 'सः' वणिकपुत्रः 'तत्रे'ति तस्मिन्नेव प्रासादालोकने 'भगवान्' माहात्म्यवान्, माहात्म्येऽपि भगवच्छब्दस्य दर्शनात्, परं-प्रकृष्टं संवेगमागतः, ततश्चापृच्छय मातापितरौ 'पव्वये'त्ति 'प्राव्राजीत्' प्रकर्षेण गतवान्, कोऽर्थः ?-प्रतिपन्नवान्, 'अनगारितां' निस्सङ्गतामिति सूत्रदशकार्थः ॥ सम्प्रति अनुवादोऽपि स्पष्टताहेतु र्व्याख्याङ्गमिति ख्यापनायैवोक्तमेवार्थमनुवदन् विशेषं च वदन्नाह निर्युक्तिकारः-

नि.[४३२] चंपाए सत्थवाहो नामेणं आसि पालिओ नामं ।
वीरवरस्स भगवओ सो सीसो खीणमोहस्स ॥

नि.[४३३] अह अन्नया कयाई पोएणं गणिमधरिमभरिएणं ।
तो नगरं संपत्तो पीहुंडं नाम नामेणं ॥

नि.[४३४] ववहरमाणस्स तहिं पिहुंडे देइ वाणिओ धूअं ।
तंपि अ पत्तिं धित्तूण निग्गओ सो सदेसस्स ॥

नि.[४३५] अह सा सत्थाहसुआ समुद्दमज्झंमि पसवई पुत्तं ।
पिअदसणसव्वंगं नामेण समुद्दपालित्ति ॥

नि.[४३६] खेमेणं संपत्तो सो पालिअ सावगो घरं नियगं ।
धाईदसद्धपरिवुडो अह वड्ढइ सो उदहिनामो ॥

नि.[४३७] बावत्तरि कलाओ अ सिक्खिओ नीइकोविओ जाहे ।
तो जुव्वनमुप्फन्नो जाओ पिअदंसणो अहिअं ॥

नि.[४३८] अह तस्स पिआ पत्तिं आणेई रूविणित्ति नामेणं ।
चउसट्ठिगुणोवेयं अमरवहूणं सरिसरूवं ॥

नि.[४३९] अह रूविनीइ सहिओ कीलइ सो भवनपुंडरीअंमि ।
दोगुंदगुव्व देवो किंकरपरिवारिओ निच्चं ॥

नि.[४४०] अह अन्नया कयाई ओलोअनसंठिओ सदेवीओ ।
वज्झं नीनिज्जंतं अभिज्जंतं जनसएहिं ॥

नि.[४४१] अह भणइ सन्निनाणी भीओ संसारिआण दुक्खाणं ।
नीआण पावकम्माण हा जहा पावगं इनमो ॥

नि.[४४२] संबद्धो सो भयवं संवेगमनुत्तरं च संपत्तो ।
आपुच्छिऊण जणए निक्खंतो खायजसकित्ती ॥

वृ. व्याख्यातप्राया एव, नवरं 'वीरवरस्स'त्ति नामतोऽन्येऽपि वीराः संभवन्ति स तु भगवान्

भावतोऽपि वीर इति प्राधान्यख्यापकं वरग्रहणम्, अनेन भगवत्समकालतामप्यस्य दर्शयति, 'गणिमधरिमधरिएणं'ति गणिमं-पूगफलादि धरिमं-सुवर्णकादि। प्रियदर्शनानि-सकल-जनाभिमतावलोकनानि सर्वाण्यङ्गानि-शिरउरःप्रभृतीन्यस्येति प्रियदर्शनसर्वाङ्गस्तम्। 'धाईदसद्धपरिवुडे'त्ति दशार्द्धधात्रीपरिवृतो, दशार्द्धं च पञ्च ताश्च क्षीरमज्जनमण्डन क्रीडनाङ्कधात्र्यः, 'उदधिसमानार्थसमुद्रपदोपलक्षिताभिधानः समुद्रपालनामेति यावत्। 'जोव्वन-मण्फुन्न'त्ति मकारोऽलाक्षणिको जातः प्रियदर्शनः 'अधिक'मित्यतिशयेन सविशेष-लावण्यहेतुत्वाद् यौवनस्य, चतुःषष्टिगुणा अश्वशिक्षादिकलाष्टकरहिताः कला एव विज्ञाना-परनामिका उच्यन्ते, 'भवनपुण्डरीके' भवनप्रधाने, पुण्डरीकशब्दस्येह प्रशंसावचनत्वात्।

वध्यं पश्यतीति शेषः, 'नीनिज्जंत'न्ति नीयमानम् ('अनिज्जंत'न्ति) 'अन्वीयमानम्' अनुगम्यमानं जनशतैरविवेकिभिरिति गम्यते, पठन्ति च-'वज्झं नीनीज्जंतं पेच्छइ तो सो जनव-एहिं'ति स्पष्टं, सञ्ज्ञी-सम्यग्दृष्टिः स चासौ ज्ञानी च सञ्ज्ञिज्ञानी 'भीतः' त्रस्तः सन् सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्य इति, आर्षत्वाच्च सुब्व्यत्ययः, किं भणतीत्याह-'नीचानां' निकृष्टानां 'पापकर्मणां' पापहेत्वनुष्ठानानां चौर्यादीनां 'हा' इति खेदे यथा पापकं फलमिति गम्यते, 'इणमो'त्ति 'इदं' प्रत्यक्षं, किमुक्तं भवति ?-यथाऽस्य चौरस्यानिष्टं फलं पापकर्मणां तथाऽस्माऽशामपीति निर्युक्तिगाथैकादशकार्थः ॥ प्रव्रज्य च यदसौ कृतवांस्तदाह सूत्रकृत्-

मू. (७८३) जहित्तु सग्गंथ महाकिलेसं, महंतमोहं कसिणं भयावगं।
परियायधम्मं चऽभिरोअइज्जा, वयाणि सीलाणि परीसहे य॥

मू. (७८४) अहिंस सच्चं च अतेनगं च, तत्तो अ बंभं अपरिग्गहं च।
पडिवज्जिया पंच महव्वयाणि, चरिज्ज धम्मं जिनदेसियं विऊ॥

मू. (७८५) सव्वेहिं भूएहिं दयानुकंपी, खंतिक्खमे संजयबंभयारी।
सावज्जजोगं परिवज्जयंतो, चरिज्ज भिक्खू सुसमाहिइंदिए॥

मू. (७८६) कालेन कालं विहरिज्ज रट्ठे, बलाबलं जाणिय अप्पणो अ।
सीहो व सद्देण न संतसिज्जा, वइजोग सुच्चा न असब्भमाहु॥

मू. (७८७) उवेहमाणो उ परिव्वइज्जा, पियमप्पियं सव्व तितिक्खइज्जा।
न सव्व सव्वत्थऽभिरोअइज्जा, न यावि पूयं गरिहं च संजए॥

मू. (७८८) अनेग छंदा मिह मानवेहिं, जे भावओ से पकरेइ भिक्खू।
भयभेरवा तत्थ उइंति भीमा, दिव्वा मनुस्सा अदुवा तिरिच्छा॥

मू. (७८९) परीसहा दुव्विसहा अनेगे, सीयंति जत्था बहुकायरा नरा।
से तत्थ पत्ते न वहिज्ज पंडिए, संगामसीसे इव नागराया॥

मू. (७९०) सीओसिणा दंसमसगा य फासा, आयंका विविहा फुसंति देहं।
अकुक्कुओ तत्थऽहियासइज्जा, रयाइं खेविज्ज पुराकडाइं॥

मू. (७९१) पहाय रागं च तहेव दोसं, मोहं च भिक्खू सययं वियक्खणो।
मेरुव्व वाएण अकंपमाणो, परीसहे आयगुत्ते सहिज्जा॥

मू. (७९२) अणुन्नए नावणए महेसी, न यावि पूयं गरिहं च संजए।

से उज्जं भावं पडिवज्ज संजए, निव्वाणमग्गं विरए उवेइ ॥

मू. (७१३) *अरइरइसहे पहीणसंथवे, विरए आयहिए पहाणवं ।*
परमट्ठपएहिं चिट्ठइ, छिन्नसोए अममे अकिंचने ॥

मू. (७१४) *विवित्तलयनाइं भइज्ज ताई, निरोवलेवाइं असंथडाइं ।*
इसीहिं चिन्नाइं महायसेहिं, काएण फासिज्ज परीसहाइं ॥

मू. (७१५) *सन्नाणनाणोवगए महेसी, अनुत्तरं चरियं धम्मसंचयं ।*
अनुत्तरेनाणधरे जसंसी, ओभासई सूरिए वंऽतलिक्खे ॥

वृ. त्रयोदश सूत्राणि प्रायः सुगमान्येव, नवरं 'हित्वा' त्यक्त्वा संश्चासौ ग्रन्थस्य सद्ग्रन्थः, प्राकृतत्वाद्बिन्दुलोपस्तं, पठन्ति च- 'जहित्तु संगं चत्ति जहाय संगं च'त्ति वा उभयत्र हित्वा 'सङ्गं' स्वजनादिप्रतिबन्धं 'चः' पूरणे निपातः, महान् क्लेशो यस्माद्यस्मिन् वा तं महाक्लेशं, 'महंतमोहं'ति महान् मोहः-अभिष्वङ्गो यस्मिन् यतो वा तं तथाविधं, 'कसिणं'ति कृत्स्नं कृष्णं वा कृष्णलेश्यापरिणामहेतुत्वेन 'भयानकं' महाक्लेशादिरूपत्वादेव विवेकिनां भयावहं 'परियाय'त्ति प्रक्रमात् प्रव्रज्यापर्यायस्तत्र धर्मः पर्यायधर्मस्तं, चशब्दः पादपूरणे, 'अभिरोय-एज्ज'त्ति आर्षत्वाद् ह्यस्तन्यर्थे सप्तमी, ततः 'अभ्यरोचत' अभिरोचितवान् तदनुष्ठानविषयां प्रीतिं कृतवान्, उपदेशरूपतां च तन्त्रन्यायेन ख्यापयितुमित्थं प्रयोगः, यद्वाऽऽत्मानमेवाय-मनुशास्ति-यथा हे आत्मन्! सङ्गं त्यक्त्वा प्रव्रज्याधर्ममभिरोचयेद् भवान्, एवमुत्तरक्रियास्वपि यथासम्भवं भावनीयं, प्रव्रज्यापर्यायधर्ममेव विशेषत आह- 'व्रतानि' महाव्रतानि 'शीलानि' पिण्डविशुद्ध्याद्युत्तरगुणरूपाणि 'परीषहान्' इति भीमसेनन्यायेन परीषहसहनानि च ।

एतदभिरुच्य तदनन्तरं च यत् कृतवांस्तदाह- अहिंसां सत्यमस्तैन्यकं च 'तत्तो अ बंभं अपरिग्गहं च'त्ति ततश्च ब्रह्मचर्यमपरिग्रहं च 'प्रतिपद्य' अङ्गीकृत्य 'अब्बंभपरिग्गहं च' इति तु पाठे परिवर्ज्य चेत्यध्याहार्यं 'पञ्च महाव्रतानि' उक्तरूपाणि 'चरेज्ज'त्ति प्राग्वद्चरत्, नाङ्गी-कृत्यैव तिष्ठेदिति भावः, 'धर्मं' श्रुतचारित्ररूपं जिनदेशितं 'विऊ'त्ति विद्वान् जानानः । 'सव्वेहिं भएहिं' सुब्व्यत्ययात् 'सर्वेषु' अशेषेषु प्राणिषु दयया-हितोपदेशादिदानात्मिकया रक्षणरूपया वाऽनुकम्पनशीलो दयानुकम्पी पाठान्तरतो दयानुकम्पो वा, क्षान्त्या न त्वशक्त्या क्षमते-प्रत्यनीकाद्युदीरितदुर्वचनादिकं सहत इति क्षान्तिक्षमः, संयत इति संयतः स चासौ ब्रह्मचारी च संयतब्रह्मचारी च संयतब्रह्मचारी पूर्वं ब्रह्मप्रतिपत्त्या गतत्वेऽपि ब्रह्मचारीत्यभिधानं ब्रह्म-चर्यस्य दुरनुचरत्वख्यापनार्थम्, अनेन च मूलगुणरक्षणोपाय उक्तः ।

'कालेन कालं'ति रूढितः काले-प्रस्तावे यद्वा कालेन-पादोनपौरुष्यादिना कालमिति-कालोचितं प्रत्युपेक्षणादि कुर्वन्निति शेषः, 'राष्ट्रे' मण्डले 'बलाबलं' सहिष्णुत्वासहिष्णुत्वलक्षणं ज्ञात्वाऽऽत्मनः यथा यथाऽऽत्मनः संयमयोगहानिर्न जायते तथा तथेत्यभिप्रायः, अन्यच्च सिंहवत् 'शब्देन' प्रस्तावाद्भयोत्पादकेन 'न समत्रस्यत्' नैव सत्त्वाच्चलितवान्, सिंहदृष्टान्ता-भिधानं च तस्य सात्त्विकत्वेनातिस्थिरत्वात्, अत एव च वाग्योगम् अर्थाद् दुःखोपादकं 'सोच्च'त्ति श्रुत्वा 'न' नैव 'असभ्यम्' अश्लीलरूपम् 'आहु'त्ति उक्तवान् । तर्हि किमय-मकरोदित्याह- 'उपेक्षमाणः' तमवधीरयन् पर्यव्रजत्, तथा 'प्रियम्' अनुकूलम 'अप्रियम्'

अननुकूलं 'सव्व तितिक्खएज्ज'त्ति सर्वम् 'अतितिक्षत' सोढवान्, किञ्च-'न सव्व'त्ति सर्वं वस्तु सर्वत्र स्थानेऽभ्य रोचयत, न यथादृष्टाभिलाषुकोऽभूदिति भावः, यदिवा यदेकत्र पुष्टालम्बनतः सेवितं न तत्सर्वम्-अभिमताहारादि सर्वत्राभिलषितवान्, न चापि पूजां गर्हां वाऽभ्यरोचयतेति सम्बन्धः, इह च गर्हातोऽपि कर्मक्षय इति केचिदतस्तन्मतव्यवच्छेदार्थं गर्हाग्रहणं, यद्वा गर्हा-परापवादरूपा।

ननु भिक्षोरपि किमन्यथाभावः संभवति ? येनेत्थमित्थं च तद्गुणाभिधानमित्याह-'अनेग'त्ति वृत्तार्द्धं, तत्र च 'अनेग'ति अनेके 'छन्दाः' अभिप्रायाः संभवन्तीति गम्यते, 'मिह'त्ति मकारोऽलाक्षणिकः 'इह' जगति 'माणवेहिं'ति सुब्व्यत्ययान्मानवेषु 'जे' इति याननेकान् छन्दान् 'भावतः' तत्त्ववृत्त्यौदायिकादिभावतो वा सः 'प्रकरोति' भृशं विधत्ते 'भिक्खू'त्ति अपिशब्दस्य गम्यमानत्वाद् भिक्षुरपि अनागारोऽपि सन्, अत इत्थमित्थं च तद्गुणाभिधानमिति भावः। अपरञ्च-'भयभैरवाः' भयोत्पादकत्वेन भीषणाः 'तत्र' इति ब्रह्मप्रतिपत्तौ 'उइंति'त्ति 'उद्यन्ति' उदयं यान्ति, पठ्यते च-'उवेंति'त्ति, उपयन्ति भयभैरवा इत्यनेनापि गते भीमा इति पुनरभिधान-मतिरौद्रताख्यापनायोक्तं, 'दिव्या' इत्यादावपुसर्गा इति गम्यते, 'तिचित्त्थ'त्ति तैरश्चाः॥

तथा 'परिसह'त्ति परीषहाश्च उद्यन्तीति सम्बन्धः, 'सीदन्ति' संयमं प्रति शिथिलीभवन्ति 'जत्थ'त्ति यत्र-येषूपसर्गेषु परीषहेषु च सत्सु 'से' इति सः 'तत्र' तेषु 'पत्ते'त्ति वचनव्यत्य-यात्प्राप्तेषु प्राप्तो वा-अनुभवद्वारेणायातो न ('व्यथेत' स्यात्' व्यथाभीतश्चलितो वा सत्त्वाद्, भिक्षुः सन् 'संग्रामशीर्ष इव' युद्धप्रकर्ष इव 'नागराजः' हस्तिराजः। 'स्पर्शाः' तृणस्पर्शादयः 'आतङ्काः' रोगाः 'स्पृशन्ति' उपतापयन्ति 'अकुक्कुय'त्ति आर्षत्वात् कुत्सितं कूजति-पीडितः सन्नाक्रन्दति कुकूजो न तथेत्यकुकूजः, पठ्यते च-'अकक्करे'त्ति कदाचिद्वेदहनाऽऽकुलितो न कर्कशरायितकारी, अनेन चानन्तरसूत्रोक्त एवार्थो विस्पष्टतार्थमन्वयेनोक्तः, एवंविधश्च स रजांसीव रजांसि-जीवमालिन्यहेतुतया कर्माणि 'खेविज्जे'त्ति अक्षिपत् परीषहसहनादिभिः क्षिप्तवान्। 'मोह(म्)' इति मिथ्यात्वहास्यादिरूपोऽज्ञानं वा गृह्यते, आत्मना गुप्तः आत्मगुप्तः-कूर्मवत्संकुचितसर्वाङ्गः, अनेन परीषहसहनोपाय उक्तः।

किञ्च-'नयावि पूयं गरिहं च संजये'त्ति न चापि पूजां गर्हां च प्रतीति शेषः 'असजत्' सङ्गं विहितवान्, तत्र च अनुन्नतत्वमनवनतत्वं च हेतुर्भावतः, उन्नतो हि पूजां प्रति अवनतश्च गर्हां प्रति सङ्गं कुर्यान्न त्वन्ययेति भावः, पूर्वत्राभिरुचिनिषेध उक्तः, इह तु सङ्गस्येति पूर्वस्माद्वि-शेषः, 'स' इति 'सः' एवंगुणः 'ऋजुभावम्' आर्जवं 'प्रतिपद्य' अङ्गीकृत्य संयतो 'निर्वाणमार्गं' सम्यग्दर्शनादिरूपं विरतः सन् 'उपैति' विशेषेण प्राप्नोति, वर्तमाननिर्देश इहोत्तरत्र च प्राग्वत्।

ततः स तदा कीदृशः किं करोतीत्याह-अरतिरती संयमासंयमविषये सहते-न ताभ्यां बाध्यत इत्यरतिरतिसहः, 'पहीणसंथवे'त्ति प्रक्षीणसंस्तवः संस्तवप्रहीणो वा, संस्तवश्च पूर्वप-श्चात्संस्तवरूपो वचनसंवासरूपो वा गृहिभिः सह, प्रधानः स च संयमो मुक्तिहेतुत्वात् स यस्यास्त्यसौ प्रधानवान्, परमः-प्रधानोऽर्थः पुरुषार्थो वाऽनयोः कर्मधारयो परमार्थो-मोक्षः स पद्यते गम्यते यैस्तानि परमार्थपदानि-सम्यग्दर्शनादीनि सुब्व्यत्ययात् तपु तिष्ठति अविराध-कतयाऽऽस्ते 'छिन्नसोय'त्ति छिन्नशोकः छिन्नानि वा श्रोतांसीव श्रोतांसि-मिथ्यादर्शनादीनी

येनासौ छिन्नश्रोताः अत एवाममोऽकिञ्चनः, इह च संयमविशेषणामानन्त्यात्तदभिधायिपदानां पुनः पुनर्वचनेऽपि न पौनरुक्त्यं, तथा 'विवक्तलयनानि' स्त्र्यादिविरहितोपाश्रयरूपाणि विविक्तत्वादेव च 'निरोवलेवाइं'ति निरुपलेपानि-अभिष्वङ्गरूपोलेपवर्जितानि भावतो द्रव्यतस्तु तदर्थं नोपलिप्तानि 'असंसृतानि' बीजादिभिरव्याप्तानि, अत एव च निर्दोषतया 'ऋषिभिः' मुनिभिः 'चीर्णानि' आसेवितानि, चीर्णशब्दस्य तु 'सुचीर्णं प्रोषितव्रत' मितिवत्साधुता, 'फासेज्ज'त्ति अस्पृशत्, सोढवानित्यर्थः, पुनः पुनः परीषहस्पर्शनाभिधानमतिशयख्यापनार्थं, ततः स कीदृगभूदित्याह-

'सः' इति समुद्रपालनामा मुनिर्ज्ञानमिह श्रुतज्ञानं तेन ज्ञानम् -अवगमः प्रक्रमाद् यथावत्क्रियाकलापस् तेनोपगतो-युक्तो ज्ञानज्ञानोपगतः, पाठान्तरतः-सन्ति-शोभनानि 'नाणे' त्यनेकरूपाणि ज्ञानानि-सङ्गत्यागपर्यायधर्माभिरुचितत्त्वाद्यवबोधात्मकानि तैरुपगतः सज्ज्ञानाज्ञानोपगतः 'धर्मसञ्चयं' क्षात्यादियतिधर्मसमुदयम् 'अनुत्तरेनानधरे'त्ति एकारस्यालाक्षणिकत्वादनुत्तरज्ञानं-केवलाख्यं तद्धारयत्यनुत्तरज्ञानधरः, पठ्यते च-'गुणोत्तरं नानधरे'त्ति, च गुणोत्तरो-गुणप्रधानो, ज्ञानं प्रस्तावात्केवलज्ञानं तद्धरः, एकारस्यालाक्षणिकत्वाद् गुणोत्तरं यद् ज्ञानं तद्धरो वाऽत एव यशस्वी 'ओभासइ व'त्ति अवभासते प्रकाशते सूर्यवदन्तरिक्षे. यथा नभसि सूर्योऽवभासते तथाऽसावप्युत्पन्नकेवलज्ञान इति त्रयोदशसूत्रार्थः ॥

सम्प्रत्यध्ययनार्थमुपसंहरंस्तस्यैव फलमाह-

मू. (७१६) *दुविहं खवेऊण य पुन्नपावं, निरंजने सव्वओ विप्पमुक्के ।*
तरित्ता समुद्दं व महाभवोहं, समुद्दपाले अपुनागमं गए ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. 'द्विविधं' द्विभेदं घातिकर्मभवोपग्राहिभेदेन 'पुण्यपापं' शुभाशुभप्रकृतिरूपं 'निरञ्जनः' कर्मसङ्गरहितः, पठ्यते च-'निरंगने'त्ति अङ्गेर्गत्यर्थत्वात् निरङ्गनः प्रस्तावात्संयमं प्रति निश्चलः शैलेश्यवस्थाप्राप्त इतियावत्, अत एव 'सर्वतः' इति बाह्यादान्तराच्च प्रक्रमादभिष्वङ्गहेतोः 'तीर्त्वा' उल्लङ्घ्य 'समुद्रमिव' अतिदुस्तरतया महांश्चासौ भवौघश्च देवादिभवसमूहस्तं, शेषं स्पष्टमिति सूत्रार्थः ॥ अमुमेवार्थं स्पष्टयितुमाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [४४३] काऊण तवच्चरणं बहूनि वासाणि सो धुयकिलेसो ।
तं ठाणं संपत्तो जं संपत्ता न सोयंति ॥

वृ. सुगमैव । 'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमिति पूर्ववत् । उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयास्तेऽपि प्रागवत् ॥

अध्ययनं - २१ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे एकविंशतितमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं परिसमाप्तम्

अध्ययनं-२२-रथनेमीयं

वृ. व्याख्यातं समुद्रपालीयं नामैकविंशमध्ययनम्, अधुना द्वाविंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-अनन्तराध्ययने विविक्तचर्योक्ता, सा च चरणसहितेन धृतिमता चरण एव शक्यते

कर्तुमतो रथनेमिवक्तव्यतां तत्र च कथञ्चिदुत्पन्नविस्रोतसिकेनापि धृतिश्राधेयेत्यनेनोच्यत इत्यमुना सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्यापि चतुरनुयोगद्वारचर्चा प्राग्वद्विधाय नामनिष्पन्ननिक्षेप एवाभिधेय इति चेतसि व्यवस्थाप्याह निर्युक्तिकृत्

नि.[४४४] रहनेमीनिक्खेवो चउक्कओ दुविह होइ दव्वंमि ।

नि.[४४५] जाणग सरीरं भविर्य० ॥

नि.[४४६] रहनेमिनामगोअं वेअंतो भावओ अ रहनेमि ।

ततो समुट्ठियमिणं रहनेमिज्जंति अज्झयणं ॥

वृ. [illegible] रथनेमि[illegible]मिह विशेषः इत्यवसितो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपावसरः, स च सूत्रे सति भवत्यतः सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं,

मू.(७९७) *सोरियपुरंमि नयरे, आसि राया महड्ढिए ।*
वसुदेवत्तिनामेणं, रायलक्खणसंजुए ॥

मू.(७९८) *तस्स भज्जा दुवे आसि, रोहिणी देवई तहा ।*
तासिं दुण्हंपि दो पुत्ता, इट्ठा (जे) रामकेसवा ॥

मू.(७९९) *सोरियपुरंमि नयरे, आसि राया महड्ढिए ।*
समुद्दविजये नामं, रायलक्खणसंजुए ॥

मू.(८००) *तस्स भज्जा सिवा नाम, तीसे पुत्तो महायसो ।*
भयवं अरिट्ठनेमित्ति, लोगनाहे दमीसरे ॥

मू.(८०१) *सोऽरिट्ठनेमिनामो अ, लक्खणस्सरसंजुओ ।*
अट्ठसहस्सलक्खणधरो, गोयमो कालगच्छवि ॥

मू.(८०२) *वज्जरिसहसंघयणो, समचउरंसो झसोदरो ।*
तस्स राईमई कन्नं, भज्जं जायइ केसवो ॥

मू.(८०३) *अह सा रायवरकन्ना, सुसीला चारुपेहिणी ।*
सव्वलक्खणसंपन्ना, विज्जुसोआमणिप्पभा ॥

मू.(८०४) *अहाह जणओ तीसे, वासुदेवं महड्ढियं ।*
इहागच्छउ कुमरो, जा से कन्नं ददामहं ॥

मू.(८०५) *सव्वोसहीहिं ण्हविओ, कयकोउयमंगलो ।*
दिव्वजुयलपरिहिओ, आभरणेहिं विभूसिओ ॥

मू.(८०६) *मत्तं च गंधहत्थिं च, वासुदेवस्स जिट्ठयं ।*
आरूढो सोहई अहियं, सिरे चूडामणी जहा ॥

मू.(८०७) *अह ऊसिएण छत्तेण, चामराहि य सोहिओ ।*
दसारचक्केण तओ, सव्वओ परिवारिए ॥

मू.(८०८) *चउरंगिणीए सेनाए, रइयाए जहक्कमं ।*
तुडियाणं सन्निनाएणं, दिव्वेणं गगनं फुसे ॥

मू.(८०९) *एयारिसीइ इड्ढीए, जुइए उत्तमाइ य ।*

नियगाओ भवनाओ, निज्जाओ वण्हिपुंगवो ॥

मू. (८१०) अह सो तत्थ निज्जंतो, दिस्स पाने भयद्दुए।
वाडेहिं पंजरेहिं च, संनिरुद्धे सुदुक्खिए ॥

मू. (८११) जीवियंतं तु संपत्ते, मंसट्ठा भक्खियव्वए।
पासित्ता से महापन्ने, सारहिं इणमब्बवी ॥

मू. (८१२) कस्स(अ)ट्ठा इमे पाणा, एए सव्वे सुहेसिणो।
वाडेहिं पंजरेहिं च, संनिरुद्धा य अच्छहि ? ॥

वृ. सूत्रषोडशकं प्रायः प्रकटार्थमेव, नवरं राजेव राजा तस्य लक्षणानि-चक्रस्वस्तिकांकुशादीनि त्यागसत्यशौर्यादीनि वा तैः संयुतो-युक्तो राजलक्षणसंयुतो ऽत एव राजेत्युक्तं, 'भज्जा दुवे आसि'त्ति भार्ये द्वे अभूतां, 'तासिं'न्ति तयो रोहिणीदेवक्योर्द्वौ पुत्रौ 'इष्टौ' वल्लभौ 'रामकेसवौ' बलभद्रवासुदेवावभूतामितिहापि योज्यते, तत्र रोहिण्या रामो देवक्याश्च केशवः, इह च रथनेमिवक्तव्यतायां कस्यायं तीर्थ इति प्रसङ्गेन भगवच्चरिते ऽभिधित्सिते ऽपि तद्विवाहादिषूपयोगिनः केशवस्य पूर्वोत्पन्नत्वेन प्रथममभिधानं, तत्सहचरितत्वाच्च रामस्येतिभावनीयं, पुनः सौर्यपुराभिधानं च समुद्रविजयवसुदेवयोरेकत्रावस्थितिदर्शनार्थम्, इह च राजलक्षणसंयुत इत्यत्र राजलक्षणानि-छत्रचामरसिंहासनादिन्यपि गृह्यन्ते।

दमिनः उपशमिनस्तेषामीश्वरः-अत्यन्तोपशमवत्तया नायको दमीश्वरः कौमार एव क्षतमारवीर्यत्वात्तस्य। 'लक्खणस्सरसंजुतो'त्ति प्राकृतत्वात्स्वरस्य यानि लक्षणानि-सौन्दर्यगाम्भीर्यादीनि तैः संयुतः स्वरलक्षणसंयुतः, लक्षणोपलक्षितो वा स्वरो लक्षणस्वरः प्राग्वन्मध्यपदलोपी समासः, तेन संयुतो लक्षणस्वरसंयुतः, पठन्ति च-'वंजनस्सरसंजुओ'त्ति व्यञ्जनानि-प्रशस्ततिलकादीनि स्वरो-गाम्भीर्यादिगुणोपेतस्तत्संयुतः' 'अट्ठसहस्सलक्षणधरः' अष्टोत्तरसहस्रसङ्ख्यशुभसूचककरादिरेखाद्यात्मकचक्रादिलक्षणधारकः 'गौतमः' गौतमसगोत्रः 'कालकच्छविः' कृष्णत्वक्। 'झसोदरो'त्ति झषो-मत्स्यस्तदुदरमिव तदाकारतयोदरं यस्यासौ झषोदरो, मध्यपदलोपी समासः, इतश्च गतेषु द्वारकापुरीं यदुषु निहते जरासिन्धनृपतावधिगतभरतार्द्धराज्यः केशवो यौवनस्थे ऽरिष्टनेमिनि समुद्रविजयादेशतो यदचेष्टत तदाह-'तस्य' अरिष्टनेमिनो राजीमतीं भार्यां गन्तुमिति शेषः, याचते केशवस्तज्जनकमिति प्रक्रमः।

सा च कीदृशीत्याह-'अथ' इत्युपन्यासे, राजवर इहोग्रसेनस्तस्य कन्या राज्ञो वा-तस्यैव वरकन्या राजवरकन्या सुष्ठु शीलं-स्वभावो यस्याः सा सुशीला चारु प्रेक्षितुं-अवलोकितुं शीलमस्याः चारुप्रेक्षिणी, नाथोदृष्टितादिदोषदुष्टा, 'विज्जुसोयामणिप्पह'त्ति विशेषेण द्योततेदीप्यत इति विद्युत् सा चासौ सौदामनी च विद्युत्सौदामनी, अथवा विद्यदग्निः सौदामिनी च तडित् अन्ये तु सौदामिनी प्रधानमणिरित्याहुः।

'अथ' इति याञ्चाऽनन्तरमाह जनकस्तस्याः-राजीमत्या उग्रसेन इत्युक्तं, 'जा से'त्ति सुव्यत्याद् येन तस्मै 'ददामि' विवाहविधिनोपढौकयाम्यहम्। एवं च प्रतिपन्नायामुग्रसेनेन राजीमत्यामासन्ने च क्रौष्टिक्यादिष्टे विवाहलग्ने यदभूत्तदाह-सर्वाश्च ता औषधयश्च-जयाविजयर्द्धि-

वृद्धयादयः सर्वौषधयस्ताभिः स्नपितः-अभिषिक्तः, कृतकौतुकमङ्गल इत्यत्र कौतुकानि ललाटस्य मुशलस्पर्शनादीनि मङ्गलानि च-दध्यक्षतदूर्वाचन्दनादीनि 'दिव्वजुयलपरिहिय'त्ति प्राग्वत्परिहितं दिव्ययुगलमिति प्रस्तावाद् दूष्ययुगलं येन स तथा, वासुदेवस्य सम्बन्धिनमिति गम्यते, ज्येष्ठमेव ज्येष्ठकम्-अतिशयप्रशस्यमतिवृद्धं वा गुणैः पट्टहस्तिनमित्यर्थः, शोभत इति वर्त्तमाननिर्देशः प्राग्वत्, 'चूडामणिः' शिरोऽलङ्काररत्नम्।

'अथ' अनन्तरम् 'उच्छ्रितेन' उपरिधृतेन पाठान्तरतश्च-श्वेतोच्छ्रितेन 'चामराहि य'त्ति चामराभ्यां च शोभितः 'दसारचक्केणं'ति दशार्हचक्रेण यदुसमूहेन 'चतुरङ्गिण्या' हस्त्यश्वरथ-पदातिरूपाङ्गचतुष्टयान्वितया 'रचितया' न्यस्तया 'यथाक्रमं' यथापरिपाटी तूर्याणां-मृदङ्ग-पटहादीनां सन्निनादेनेति-संनहत इत्यादिषु समो भृशार्थस्यापि दर्शनादतिगाढध्वनिना 'दिव्येन' इति प्रधानेन देवागमनस्यापि तदा सम्भवादेवलोकोद्भवेन वा 'गयणं फुसे'त्ति आर्षत्वाद्, 'गगनस्पृशा' अतिप्रबलतया नभोऽङ्गणव्यापिना, सर्वत्र च लक्षणे तृतीया, 'एतादृश्या' अनन्त-राभिहितरूपया 'ऋद्धया' विभूत्या 'द्युत्या' दीप्त्या, उत्तरत्र चशब्दोऽभिन्नक्रमतो द्युत्या चोत्त मयोपलक्षितः स्वनिजकाद्भुवनात् 'निर्यातः' निष्क्रान्तः 'वृष्णिपुङ्गवः' यादवप्रधानो भगवान-रिष्टनेमिरितियावत्।

ततश्चासौ क्रमेण गच्छन् प्राप्तो विवाहमण्डपासन्नदेशम्, 'अथ' अनन्तरं स तत्र 'निर्यन्' अधिकं गच्छन् 'दिस्स'त्ति दृष्ट्वा अवलोक्य 'प्राणान्' स 'प्राणिनः' मृगलावकादीन् 'भयद्रुतान्' भयत्रस्तान् वाटैरिति-वाटकैः-वृत्तिवरण्डकादिपरिक्षिप्तप्रदेशरूपैः 'पञ्जरैश्च' बन्धनविशेषैः 'सन्निरुद्धान्' गाढनियन्त्रितान्, पाठान्तरतस्तु-बद्धरुद्धान्, अत एव सुदुःखितान्, तथा जीवित-स्यान्तो-जीवितानतो मरणमित्यर्थस्तं संप्राप्तानिव संप्राप्तान्, अतिप्रत्यासन्नत्वात्तस्य, यद्वा जीवितस्यान्तः-पर्यन्तवर्ती भागस्तमुक्तहेतोः संप्राप्तान् 'मांसार्थं' मांसनिमित्तं च भक्षयितव्यान् मांसस्यैवातिगृद्धिहेतुत्वेन तद्भक्षणनिमित्तत्वादेवमुक्तं, यदिवा 'मांसेनैव मांसमुपचीयते' इति प्रवादतो मांसमुपचितं स्यादिति मांसार्थं भक्षयितव्यानविवेकाभिरिति शेषः, 'पासित्त'ति दृष्ट्वा, कोऽर्थः ?-उक्तविशेषणविशिष्टान् हृदि निधाय 'सः' इति भगवानरिष्टनेमिर्महती प्रज्ञा-प्रक्रमान्मतिश्रुतावधिज्ञानत्रयात्मिका यस्यासौ महाप्रज्ञः 'सारथिं' प्रवर्त्तयितारं प्रक्रमाद्गन्ध-हस्तिनो हस्तिपकमितियावत्, यद्वाऽत एव तदा रथारोहणमनुमीयत इति रथप्रवर्तयितारम्।

'कस्सट्ठ'त्ति कस्य 'अर्थात्' निमित्तादिमे प्राणाः, एते सर्वे 'इमे' इत्यनेनैव च गते एते इति पुनरभिधानमतिसार्द्रहृदयतया पुनः पुनस्त एव भगवओ हृदि विपरिवर्त्तन्त इति ख्यापनार्थं, यदिवा 'इमे' प्रत्यक्षाः 'एते' समीपतरवर्त्तिनः, उक्तं हि 'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम्' पठ्यते च-'बहुपाणे'त्ति प्रतीतं, 'सुखैषिणः' साताभिलाषिणः 'सन्निरुद्धे य'त्ति सन्निरुद्धाः 'च' पूरणे 'अच्छिहिं'त्ति आसत इति षोडशसूत्रार्थः ॥ एवं च भगवतोक्ते-

मू. (८१३) *अह सारही तओ भणइ, एए भद्दा उ पाणिणो।*
तुज्झं विवाहकज्जंमि, भोआवेउं बहुं जणं ॥

वृ. सुगममेव, नवरम् 'अथ' इति भगवद्वचनानन्तरं 'भद्दा उ'त्ति 'भद्रा एव' कल्याणा एव न तु श्वशृगालादय एव कुत्सिताः अनपराधतया वा भद्रा इत्युक्तं भवति, तव 'विवाहकार्ये'

परिणयनरूपप्रयोजने 'भोयावेउं'ति भोजयितुम्, अनेन यदुक्तं 'कस्यार्थादि'ति तत्प्रत्युत्तरमुक्तमिति सूत्रार्थः ॥ इत्थं सारथिनोक्ते यद्भगवान् विहितवांस्तदाह-

मू.(८१४) *सोऊण तस्स वयण, बहुपाणिविनासणं।*
चिंतेइ से महापन्ने, सानुक्कोसे जिएहि उ॥

मू.(८१५) *जइ मज्झ कारणा एए, हम्मंति सुबहू जिया।*
न मे एयं तु निस्सेसं, परलोगे भविस्सई॥

मू.(८१६) *सो कुंडलाण जुयलं, सुत्तगं च महायसो।*
आभरणाणि य सव्वाणि, सारहिस्स पणामई॥

मू.(८१७) *मनपरिणामो अ कओ, देवा य जहोइयं समोइन्ना।*
सव्विड्ढिइ सपरिसा, निक्खमणं तस्स काउं जे॥

मू.(८१८) *देवमणुस्सपरिवुडो, सिबियारयणं तओ समारूढो।*
निक्खमिय बारगाओ, रेवययंमि ठिओ भयवं॥

मू.(८१९) *उज्जाने संपत्तो, ओइन्नो उत्तमाउ सीयाओ।*
साहस्सीए परिवुडो अह निक्खमइ उ चित्ताहिं॥

मू.(८२०) *अह सो सुगंधगंधिए तुरियं मउअकुंचिए।*
सयमेव लुंचई केसे, पंचट्ठिहिं समाहिओ॥

वृ. सुगममेव नवरं 'तस्य' इति सारथेः बहूनां-प्रभूतानां प्राणानां-प्राणिनां विनाशनं-हननमर्थादिभिधेयं यस्मिंस्तद्बहुप्राणविनाशनं 'सः' भगवान् 'सानुक्रोशः' सकरुणः, केषु ?-'जिएहि उ'त्ति जीवेषु 'तु' पूरणे ॥ मम कारणादितिहेतोर्मद्विवाहप्रयोजने भोजनार्थत्वादभीषामित्यभिप्रायः, 'हम्मंति'त्ति हन्यन्ते वर्त्तमानसामीप्ये लट्, ततो हनिष्यन्त इत्यर्थः, पाठान्तरतः 'हम्मिहंति'त्ति स्पष्टं, 'सुबहवः' अतिप्रभूताः 'जिय'त्ति जीवाः, 'एतदि'ति जीवहननं 'तुः' एवकारार्थो नेत्यनेन योज्यते, ततः 'न तु' नैव 'निस्सेसं'त्ति 'निःश्रेयसं' कल्याणं परलोके भविष्यति, पापहेतुत्वादस्येति भावः, भवान्तरेषु परलोकभीरुत्वस्यात्यन्तमभ्यस्ततयैवमभिधानमन्यथा चरमशरीरत्वादतिशयज्ञानित्वाच्च भगवतः कुत एवंविधचिन्तावसरः ?, एवं च विदितभगवदाकूतेन सारथिना मोचितेषु सत्त्वेषु परितोषितोऽसौ यत्कृत्वांस्तदाह-'सो' इत्यादि 'सुत्तकं चे'त्ति कटीसूत्रम्, अपर्यतीति योगः, किमेतदेवेत्याह-आभरणानि च सर्वाणि शेषाणीति गम्यते, ततश्च 'मनःपरिणामश्च' अभिप्रायः कृतो निष्क्रमणं प्रतीति गम्यते, 'देवाः' चतुर्निकाया एव 'यथोचितम्' औचित्यानतिक्रमेण समवतीर्णाः, पाठान्तरतः समवपतिताः, चकाराभ्यां चेह समुच्चयार्थाभ्यामपि तुल्यकालताया ध्वन्यमानत्वात्तदैवेति गम्यते, 'सर्वर्ध्या' समस्तविभूत्या 'सपरिषदः' बाह्यमध्याभ्यन्तरपर्षत्त्रयोपेताः 'निष्क्रमणम्' इति प्रक्रमान्निष्क्रमणमहिमानं 'तस्य' इति भगवतोऽरिष्टनेमिनः कर्तुं 'जे' इति निपातः पूरणे।

'शिबिकारत्नं' देवनिर्मितमुत्तरकुरुनामकमिति गम्यते, 'ततः' तदनन्तरं 'समारूढः' अध्यासीनः 'निष्क्रम्य' निर्गत्य 'द्वारकातः' द्वारकापुर्याः 'रैवतके' उज्जयन्ते 'स्थितः' गमनान्निवृत्तः।

तत्रापि कतरं प्रदेशं प्राप्तः स्थित इत्याह-'उद्यानं' सहस्राम्रवणनामकं संप्राप्तः, तत्र चावतीर्णः

'सीयातो'त्ति शिबिकातः 'साहस्सीय'त्ति सहस्रेण प्रधानपुरुषाणामिति शेषः 'परिवृत्तः' परिवेष्टितः 'अथे' त्यानन्तर्यें 'निष्क्रामति' श्रामण्यं प्रतिपद्यते 'तुः' पूरणे 'चित्ताहिं'त्ति चित्रासु चित्रनाम्नि नक्षत्रे। कथमित्याह-'सुगन्धिगन्धिकान्' स्वभावत एव सुरभिगन्धीन् 'त्वरितं' शीघ्रं 'मृदुकत्वकुञ्चितान्' कोमलकुटिलान् 'स्वयमेव' आत्मनैव 'लुञ्चति' अपनयति केशान् 'पञ्चाष्टभिः'-पञ्चमुष्टिभिः 'समाहितः' समाधिमान्, सर्वं सावद्यं मयाऽकर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञारोहणोपलक्षणमेतत्।

इह तु वन्दिकाचार्यः सत्त्वमोचनसमयेसारस्वतादिप्रबोधनभवनगमनमहादानानन्तरं निष्क्रमणाय पुरीनिर्गममुपवर्णयांबभूवेति सूत्रसप्तकार्थः ॥ एवं च प्रतिपन्नप्रव्रज्ये भगवति-

मू.(८२१) *वासुदेवो अ णं भणई, लुत्तकेसं जिइंदियं।*
इच्छियमनोरहे तुरियं, पावसू तं दमीसरा!॥

मू.(८२२) *नाणेणं दंसणेणं च, चरित्तेणं तवेण य।*
खंतिए मुत्तीए, वड्ढमानो भवाहि य॥

मू.(८२३) *एवं ते रामकेसवा, दसारा य बहू जना।*
अरिट्ठनेमिं वंदिता, अइगया बारगाउरिं॥

वृ. सूत्रत्रयं स्पष्टं, नवरं वासुदेवश्चेति चशब्दाद्बलभद्रसमुद्रविजयादयश्च 'लुप्तकेशम्' अपनीतिशिरोरुहं ईप्सितः-अभिलषितः स चासौ मनोरथश्च भगवन्मनोरथविषयत्वान्मुक्तिरूपोऽर्थ ईप्सितमनोरथस्तं 'तुरियं'ति त्वरितं 'पावसु'त्ति प्राप्नुहि, आशीर्वचनत्वादस्य आशिषि 'लिङ्लोटा'वित्याशिषि लोट्॥ 'तम्' इति त्वं 'वर्द्धमानः' इति वृद्धिभाक् 'भवाहि य'त्ति भव, चशब्द आशीर्वादान्तरसमुच्चये। 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'वन्दित्वा' स्तुत्वेति योगः, इह चैवंविधाशीर्वचनानामपि गुणोत्कर्षसूचकत्वेन स्तवनरूपत्वमविरुद्धमिति भावनीयं, 'दसारा य'त्ति दशार्हाः, चशब्दो भिन्नक्रमस्ततः 'बहु'त्ति बहवो जनाश्च 'अतिगताः' प्रविष्टा इति सूत्रत्रयार्थः॥ तदा च कीदृशी सती राजीमती किमचेष्टतेत्याह-

मू.(८२४) *सोऊणा रायकन्ना, पव्वज्जं सा जिनस्स उ।*
नीहासा उ नीरानंदा, सोगेण उ समुच्छिया॥

मू.(८२५) *राईमई विचिंतेइ, धिरत्थु मम जीवियं।*
जाऽहं तेणं परिचत्ता, सेयं पव्वइउं मम॥

मू.(८२६) *अह सा भमरसंनिभे, कुच्चफणगप्पसाहिए।*
सयमेव लुंचई केसे, धिइमंती ववस्सया॥

वृ. सूत्रत्रयं स्पष्टं, नवरं निष्क्रान्ता हासान्निर्हासा, चशब्दो भिन्नक्रमस्ततो निरानन्दा च, 'समवसृता' अवष्टब्धा। धिगस्तु मम जीवितमिति स्वजीवितनिन्दोद्भावकं खेदवचो, याऽहं तेन परित्यक्तेति खेदहेतुपदर्शनं, ततश्च 'श्रेयः' अतिशयप्रशस्यं 'प्रव्रजितुं' प्रव्रज्यां प्रतिपत्तुं मम येनान्यजन्मन्यपि नैवं दुःखभागिनी भवेयमिति भावः।

इत्थं चासौ तावदवस्थिता यावदन्यत्र प्रविहृत्य तत्रैव भगवानाजगाम, तत उत्पन्नकेवलस्य भगवतो निशम्य देशनां विशेषत उत्पन्नवैराग्य किं कृतवतीत्याह-'अहे'त्यादि, 'अथ' अनन्तरं

'सा' राजीमती 'भ्रमरसन्निभान्' कृष्णतया आकुञ्चिततया च, कूर्चो-गूढकेशोन्मोचको वंशमयः फणकः-कङ्कतकस्ताभ्यां प्रसाधिताः-संस्कृता ये तान् 'स्वयम्' आत्मनैव 'लुञ्चति' अपनयति, भगवदनुज्ञयेति गम्यते, 'केशान्' कचान् 'धिइमंति'त्ति धृतिमति व्यवसितेति-अध्यवसिता सती, धर्मं विधातुमिति शेष इति सूत्रत्रयार्थः ॥ तत्प्रव्रज्याप्रतिपत्तौ च-

मू. (८२७) वासुदेवो अ णं भणइ, लुत्तकेसिं जिइंदियं ।
संसारसागरं घोरं, तर कन्ने ! लहुं लहुं ॥

वृ. स्पष्टमेव, नवरं 'तर' इत्युल्लङ्घय; आशीर्वचनत्वादयमप्याशिषि लोट्, 'लघु लघु' त्वरितं त्वरितं, संभ्रमे द्विर्वचनमिति सूत्रार्थः ॥ तदुत्तरवक्तव्यतामाह-

मू. (८२८) सा पव्वईया संती, पव्वावेसी तहिं बहुं ।
सयणं परियणं चेव, सीलवंता बहुस्सुआ ॥

मू. (८२९) गिरिं रेवययं जंती, वासेणोल्ला उ अंतरा ।
वासंते अंधयारंमि, अंतो लयणस्स सा ठिया ॥

मू. (८३०) चीवराणि विसारंती, जहा जायत्ति पासिया ।
रहनेमि भग्गचित्तो, पच्छा दिट्ठो अ तीइवि ॥

मू. (८३१) भीया य सा तहिं दट्ठुं, एगंते संजयं तयं ।
बाहाहिं काउं संगुप्फं, वेवमाणी निसीयई ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयं स्पष्टमेव, नवरं 'सा' इति राजीमती 'पव्वावेसि'त्ति प्राविव्रजत्-प्रव्राजितवती 'तहिं'ति तस्यां द्वारकापुरि। 'रैवतकम्' उज्जयन्तं 'यान्ती' गच्छन्ति, भगवद्वन्दनार्थमिति गम्यते, 'वर्षेण' वृष्टया 'उल्ल'त्ति आर्द्रा स्तिमितसकलचीवरेतियावत्, 'अन्तरे' त्यन्तराले ऽर्द्धपथ इत्यर्थः, 'वासंति'त्ति वर्षति, नीरद इति गम्यते, 'अन्धकारे' अपगतप्रकाशे, कस्मिन्?-'अन्तः' मध्ये, उक्तं हि-'अन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधानं मध्यमाह' लयनमिह गुहा तस्यां 'सा' राजीमती 'स्थिता' इत्यासिता, असंयमभीरुतयेति गम्यते, तत्र च 'चीवराणि' सङ्घाट्यादिवस्त्राणि 'विसारयन्ती' विस्तारयन्ती अत एव 'यथाजाता' अनाच्छादितशरीरतया जन्मावस्थोपमा 'इती' त्येवंरूपा 'पासिय' त्ति दृष्ट्व(ष्टा), तद्दर्शनाच्च 'रथनेमिः' रथनेमिनामा मुनिः 'भग्नचित्तः भग्नपरिणामः सन् प्रक्रमात्संयमं प्रति, स हि तामुदाररूपामवलोक्य समुत्पन्नतदभिलाषातिरेकः परवशमनाः समजनि, पश्चाद्दृष्टश्च 'तया' राजीमत्या 'अपि' पुनरर्थे, प्रथमप्रविष्टैर्हि नान्धकारप्रदेशे किञ्चि दवलोक्यते, अन्यथा हि वर्षणसम्भ्रमादन्यान्याश्रयगतासु शेषसाध्वीष्वेकाकिनीप्रविशेदपि न तत्रेयमिति भावः, भीता च मा कदाचिदसौ मम शीलभङ्गं विधास्यतीति, 'तस्मिन्' इति लयने दृष्ट्वा 'एकान्ते' विविक्ते 'तकम्' इति रथनेमिं, किं कृतवत्यसावित्याह-'बाहाहिं'ति बाहुभ्यां कृत्वा 'संगोपं' परस्परबाहुगुम्फनं स्तनोपरिमर्कटबन्धमितियावत्, 'वेपमाना' शील-भङ्गभयात्कम्पमाना 'निषीदति' उपविशति, तदाश्लेषादिपरिहारार्थमिति भाव इति सूत्र-चतुष्टयार्थः ॥ अत्रान्तरे-

मू. (८३२) अह सोऽवि रायपुत्तो, समुद्दविजयंगओ ।
भीयं पवेविरं दट्ठुं, इमं वक्कमुदाहरे ॥

मू. (८३३)　　रहनेमी अहं भद्दे !, सुरूवे ! चारुभासिणी ! ।
मम भयाहि सुअनु !, न ते पीला भविस्सई ॥
मू. (८३४)　　एहि ता भुंजिमो भोगे, माणुस्सं खु सुदुल्लहं ।
भुत्तभोगा पुनो पच्छा, जिनमग्गं चरिस्सिमो ॥

वृ. अथ च 'सोऽपी'ति स पुनः 'राजपुत्रः' रथनेमिः भीतां प्रवेपितां च प्रक्रमाद्राजीमतीम् 'उदाहरे'त्ति उदाहरत्-उक्तवान्, किं तदित्याह 'रथनेमिरहमिति, अनेनात्मनि रूपवत्त्वाद्य-भिमानतः स्वप्रकाशनं तस्याभिलाषोत्पादनार्थं विश्वासविशसनहेत्वन्यशङ्कानिरासार्थं वा स्वनामख्यापनं, 'ममं'ति मां 'भजस्व' सेवस्व सुतनु ! न 'ते' तव 'पीडा' बाधा भविष्यति, सुखहेतुत्वाद्विषयसेवनस्येति भावः, यद्वा तां ससम्भ्रमां दृष्ट्वैवमाह-'म म भयाहि'त्ति मा भा भैषीः सुतनु ! यतो न 'ते' तव पीडा भविष्यति, कस्यचिदिह पीडाहेतोरभावात्, पीडया शङ्कया च भयं स्यादित्येवमुक्तम्, 'एहि' आगच्छ 'ता' इति तस्मात्तावद्भा मानुष्यं 'खुः' इति निश्चितं सुदुर्लभं, तदेतदत्रासाविदमपितावद्भोगलक्षणमस्य फलमुपभुञ्जमहे इत्याशयः, भुक्तभोगाः पुनः 'पश्चाद्' इति वार्द्धक्ये 'जिनमार्गं' जिनोक्तमुक्तिपथं 'चरिस्सामो'त्ति चरिष्यामः, शेषं स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः ॥ ततो राजीमती किमचेष्टतेत्याह-

मू. (८३५)　　दट्ठूण रहनेमिं तं, भग्गुज्जोयपराइयं ।
राईमई असंभंता, अप्पाणं संवरे तहिं ॥
मू. (८३६)　　अह सा रायवर, कन्ना, सुट्ठिया नियमव्वए ।
जाई कुलं च सीलं च, रक्खमाणी तयं वदे ॥
मू. (८३७)　　जइऽसि रूवेण वेसमणो, ललिएण नलकूबरो ।
तहावि ते न इच्छामि, जइऽसि सक्खं पुरंदरो ॥
मू. (८३८)　　धिरत्थु ते जसो कामी !, जो तं जीवियकारणा ।
वंतं इच्छसि आवेउं, सेयं ते मरणं भवे ॥
मू. (८३९)　　अहं च भोगरायस्स, तं चऽसि अंधगवण्हिणो ।
मा कुले गन्धणा होमो, संजमं निहुओ चर ॥
मू. (८४०)　　जइ तं काहिसी भावं, जा जा दिच्छसि नारिओ ।
वायाविद्धुव्व हडो, अट्ठिअप्पा भविस्ससि ॥
मू. (८४१)　　गोवालो भंडवालो वा जहा तद्दव्वऽनिस्सारो ।
एवं अनीसरो तंपि, सामन्नस्स भविस्सि ॥
मू. (८४२)　　कोहंमाणं निगिण्हित्ता मायं लोभं य सव्वसो
इंदियाइं वसेकाउं अप्पाणं उवसंहरं ।　　॥ प्र ॥

वृ. सूत्रसप्तकं पाठसिद्धं, नवरं 'भग्गुज्जोयपराइयं'ति भग्नोद्योगः-अपगतोत्साहः प्रस्तावात्संयमे स चासौ पराजितश्च-अभिभूतः स्त्रीपरीषहेण भग्नोद्योगपराजितस्तम् 'असम्भ्रान्ता' नायं बलादकार्ये प्रवर्त्तयितेत्यभिप्रायेणात्रस्ता 'आत्मानं' स्वं 'संवरे'त्ति समवारीत्-आच्छादितवती चीवरैरिति गम्यते, 'तस्मिन्' इति लयनमध्ये पीडया शङ्कया च भयं स्यादि-

त्येवमुक्तं । 'सुस्थिता' निश्चला 'नियमव्रते' इतीन्द्रियनोइन्द्रियनियमने प्रव्रज्यायां च जातिं कुलं शीलं च 'रक्खमाणी'त्ति रक्षन्ती, शीलध्वंसे हि कदाचिदस्या एवंविधैव जातिः कुलं चेति सम्भावनातस्ते अपि विनाशिते स्यातामित्येवमुक्तं, यद्यपि 'असि' भवसि 'रूपेण' आकारसौन्दर्येण 'वैश्रमणः' धनदः 'ललितेन' सविलासचेष्टितेन 'नलकूबरः' देवविशेषः 'ते' इति त्वां 'साक्षात्' समक्षः 'पुरन्दरः' इन्द्रो रूपाद्यनेकगुणाश्रयो य इति भावः, रूपाद्यभिमानी चायमित्येवमुक्तः ॥

अपरं च धिगस्तु 'ते' तव पौरुषमिति गम्यते, अयशःकामिन्निव अयशः कामिन् !-अकीर्त्यभिलापिन्!, दुराचारवाञ्छितया, यद्वा 'ते' तव यशो-महाकुलसंभवोद्भूतं धिगस्त्विति सम्बन्धः 'कामिन्!' भोगाभिलापिन्! 'जीवितकारणात्' जीवितनिमित्तमाश्रित्य, तदनासेवने हि तथाविधदशावाप्तौ मरणमपि स्यादित्येवमभिधानं, 'वान्तम्' उद्‌गीर्णं यत् शृगालैरपि परिहृतं तदिच्छस्यापातुं, यथा हि कश्चिद्वान्तमापातुमिच्छत्येवं भवानपि प्रव्रज्याग्रहणतस्त्यक्तान् भोगान् पुनरापातुमिवापातुम्-उपभोक्तुमिच्छति अतः 'श्रेयः' कल्याणं 'ते' तव मरणं भवेत्, न तु वान्तापानं, यतो मरणमेवाऽल्पदोषं स्यात्, अभिहितं चेदम्

''विज्ञाय वस्तु निन्द्यं त्यक्त्वा गृह्णन्ति किं क्वचित्पुरुषाः ? ।
वान्तं पुनरपि भुंक्ते न च सर्वः सारमेयोऽपि ॥''

'अहमि' त्यात्मनिर्देशे 'चः' पूरणे 'भोजराजस्य' उग्रसेनस्य त्वं च 'असि' भवसि अन्धकवृष्णेः, कुले जात इत्युभयत्र शेषः, अतश्च 'मा' इति निषेधे 'कुले' अन्वये 'गंधणे'त्ति गन्धनानां सर्पविशेषाणां 'होमो'त्ति भूव, तच्चेष्टितानुकारितयेति भावः, ते हि वान्तमपि विषं ज्वलद्वह्निपातभीरुतया पुनरपि पिबन्ति, तथा च वृद्धाः-''सप्पाणं किल दो जाईओ-गंधणा य अगंधणा य, तत्थ गंधणा नाम जे डसिए मंतेहिं आकड्डिया तं विसं वणमुहातो आवियंति, अगंधणा उण अवि मरणमज्झवसंति न य वंतमाइयंति।

किं तर्हि कृत्यमित्याह-संयमं निभृतः स्थिरः 'चर' आसेवस्व, यदि त्वं 'भावं' प्रक्रमाद्-भोगाभिलाषरूपं या याः 'दिच्छसि'त्ति द्रक्ष्यसि तासु तास्विति गम्यते, ततः किमित्याह-वातेनाविद्धः-समन्तात्ताडितो वाताविद्धो भ्रमति इतियावत्, हठो-वनस्पतिविशेषः स इवास्थितात्मा-चञ्चलचित्ततयाऽस्थिरस्वभावः । 'गोपालः' यो गाः पालयति 'भाण्डपालो वा' यः परकीयानि भाण्डानि भाटकादिना पालयति, पठ्यते च -'दण्डपालो वा' नगररक्षको वा यथा 'तद्द्रव्यस्य' गवादेः सततरक्षणीयस्य 'अनीश्वरः' अप्रभुः, विशिष्टतत्फलोपभोगाभावात्, एवमनीश्वरत्वमपि श्रामण्यस्य भविष्यसि, भोगाभिलाषतस्तत्फलस्यापि विशिष्टस्याभावादिति भाव इति सूत्रसप्तकार्थः ॥ एवं तयोक्तो रथनेमिः किं कृतवानित्याह-

मू. (८४३) *तीसे सो वयणं सुच्चा, संजईए सुभासियं ।*
अंकुसेण जहा नागो, धम्मे संपडिवाइओ ॥

मू. (८४४) *मनगुत्तो, वयगुत्तो, कायगुत्तो जिइंदिओ ।*
सामन्नं निच्चलं फासे, जावज्जीवं दढव्वओ ॥

वृ. सूत्रद्वयम् 'तस्याः' राजीमत्याः 'सः' रथनेमिः 'वचनम्' अनन्तरोक्तानुशिष्टिरूपं 'श्रुत्वा'

आकर्ण्य 'संयतायाः' प्रव्राजितायाः सुष्ठु-संवेगजनकत्वेन भाषितम्-उक्तं सुभाषितम् 'अंकुशेन' प्रतीतेन यथा 'नागः' हस्ती पथीति शेषः, एवं 'धर्मे' चारित्रधर्मे 'संपडिवाइओ'त्ति संप्रतियातितः' संस्थितः, तद्वचसैवेति गम्यते। अत्र च वृद्धसंप्रदायः- "नेउरपंडियाक्खानययं भणिऊण जाव ततो रुट्ठेण राइणा देवी मेंठो हत्थी य तिन्निवि छिन्नकडगे चडाविया‍णि, भणिओ य मेंठो-एत्थं वाहेही हत्थि वाहेहि हत्थि, दोहि य पासेहिं वेणुग्गहा ठविया, जाव एगो पाओ आगासे ठविओ, जणो भणइ-किं एस तिरियो जाणइ ?, एयाणि मारेयव्वाणि, तहावि राया रोसं न मुञ्चति, ततो अ तिन्नि पाया आगासे कया, एगेन ठिओ, लोगेन अक्कंदो कतो-किमेयं हत्थिरयणं वावाइज्जति ?, रन्ना मिंठो भणिओ-तरसि नियत्तेउं ?, भणइ- जइ दुयग्गाणवि अभयं देसि, दिन्नं, ततो अंकुसेण नियत्तिओ हत्थित्ति।"

इह चायमभिप्रायः-यथाऽयमीदृगवस्थो द्विपोऽङ्कुशवशतः पथि संस्थित एवमयमप्युत्पन्नविस्रोतसिकस्तद्वचनेन अहितप्रवृत्तिनिर्वर्त्तकतयाऽङ्कुशप्रायेण धर्म इति, ततश्च श्रामण्यं 'निश्चलं' स्थिरं 'फासे'त्ति अस्माक्षीद्-आसेवितवान्, शेषं स्पष्टमिति सूत्रद्वयार्थः ॥

उभयोरप्युत्तरवक्तव्यतामाह-

मू. (८४५) उग्गं तवं चरित्ता णं, जाया दुन्निवि केवली।
सव्वं कम्मं खवित्ता णं, सिद्धिं पत्ता अनुत्तरं॥

वृ. उग्रं कर्मरिपुदारणतया 'तपः' अनशनादि 'चरित्ता णं'ति चरित्वा 'जातौ' भूतौ 'द्वावपी'त्ति रथनेमिराजीमत्यौ 'केवली'ति केवलिनौ 'सर्वं' निरवशेषं 'कर्म' भवोपग्राहि 'खवित्ता णं'त्ति क्षपयित्वा सिद्धिं प्राप्तावनुत्तरामिति सूत्रार्थः ॥ सम्प्रति निर्युक्तिरनुश्रियते-

नि.[४४७] सोरियपुरंमि नयरे आसी राया समुद्दविजओत्ति।
तस्सासि अग्गमहिसी सिवत्ति देवी अनुज्जंगी॥

नि.[४४८] तेसिं पुत्ता चउरो अरिट्ठनेमि तहेव रहनेमी।
तइओ अ सच्चनेमी चउत्थओ होइ दढनेमी॥

नि.[४४९] जो सो अरिट्ठनेमी बावीसइमो अहेसि सो अरिहा।
रहनेमि सच्चनेमी एए पत्तेयबुद्धा उ॥

नि.[४५०] रहनेमिस्स भगवओ गिहत्थए चउर हुंति वाससया।
संवच्छर छउमत्थो पंचसए केवली हुंति॥

नि.[४५१] नववाससए वासाहिए उ सव्वाउगस्स नायव्वं।
एसो उ चेव कालो रायमईए उ नायव्वो॥

वृ. अत्र च प्रथमगाथया रथनेमेरन्वय उक्तः। 'तेसिं'ति 'तयोः' समुद्रविजयशिवादेव्योः, 'प्रसङ्गतश्चेह शेषपुत्राभिधानम्, 'अहेसि'त्ति अभूत्, ह च यदरिष्टनेमेरर्हत्त्वं रथनेमेश्च प्रत्येकबुद्धत्वमुक्तं तदर्हद्भ्रातृत्वेन स्वगुणप्रकर्षेण च रथनेमेर्माहात्म्यख्यापनार्थम्। चतुर्थगाथया पर्यायपरिमाणाभिधानं, तत्र चत्वारि वर्षशतानि गृहस्थपर्यायः वर्षं छद्मस्थपर्यायः वर्षशतकपञ्चकं केवलिपर्याय इति मिलितानि नव वर्षशतानि वर्षाधिकानि सर्वायुरभिहितम्, एष 'चैवत्ति'ति चतुशब्दौ पूरणे, तत एष एव च वर्षाधिकवर्षशतनवकलक्षणः, शेषं स्पष्टमिति

गाथापञ्चकार्थः ॥ सम्प्रति प्रतिभग्नपरिणामतया मा भूद्रथनेमौ कस्यचिदवज्ञेति सूत्रकृदाह-

मू.(८४६) *एवं करेंति संबुद्धा, पंडिया पवियक्खणा।*
विणियट्टंति भोगेसुं, जहा सो पुरुसोतमो ॥ त्तिबेमि

वृ. 'एवम्' इति वक्ष्यमाणं 'कुर्वन्ति' विदधति 'संबुद्धाः' बोधिलाभतः 'पण्डिताः' बुद्धिमत्त्वेन 'प्रविचक्षणाः' प्रकर्षेण शास्त्रज्ञतया न त्वनीदृशाः, किमित्याह- अविशेषेण किथञ्चिद्विश्रोतासिकोत्पत्तावपि तन्निरोधलक्षणेन निवर्त्तन्ते, 'भोगेसु'न्ति भोगेभ्यो यथा सः 'पुरुषोत्तमो' रथनेमिः, अनीदृशा ह्येकदा भग्नपरिणामा न पुनः संयमे प्रवर्त्तितुं क्षमाः, ततो भोगविनिवर्त्तनात् संबुद्धादिविशेषणान्वितत्वेन कथमयमवज्ञास्पदं भवेदिति भावः, उपदेशपरतया वा प्राग्वद्व्याख्येयमिति सूत्रार्थः ॥ 'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्, उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वदेव

अध्ययनं - २२ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे
द्वाविंशतितमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं समाप्तम्

अध्ययनं २३ केशि गौतमीयं

वृ. व्याख्यातं रथनेमीयनामकं द्वाविंशतितममध्ययनम्, अधुना त्रयोविंशतितमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-इहानन्तराध्ययने कथञ्चिदुत्पन्नविश्रोतसिकेनापि रथनेमिवद् धृतिश्चरणे विधेयेत्यभिहितम्, इह तु परेषामपि चित्तविप्लुतिमुपलभ्य केशिगौतमवत्तदपनयनाय यतितव्यमित्यभिप्रायेण यथा शिष्यसंशयोत्पत्तौ केशिपृष्टेन गौतमेन धर्मस्तदुपयोगि च लिङ्गादि वर्णितं तथाऽनेनाभिधीयत इत्यमुना सम्बन्धेन प्राप्तस्यास्याध्ययनस्य प्राग्वदुपक्रमादि प्रतिपाद्यं यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे केशिगौतमीयमिति नाम, अतः केशिगौतमशब्दयोर्निक्षेपोऽभिधेयः, तत्र च वर्त्तमानतीर्थाधिप्रथमगणधरतयैतत्तीर्थापेक्षया गौतमस्य ज्येष्ठत्वादादौ तदभिधानस्य तदनु केशिशब्दस्य् निक्षेपमाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४५२] निक्खेवो गोअमंमी चउक्कओ दुवि० ॥

नि.[४५३] जाणग सरीरं भवियं० ॥

नि.[४५४] गोयमनामागोयं वेयंतो भावगोयमो होइ।
एमेव य केसिस्सवि निक्खेवो चउक्कओ होइ ॥

वृ. गाथात्रयं प्राग्वन्नवरं गौतमाभिलाप एव विशेषः, 'एवमेव' उक्तप्रकारेणैव 'केशेरपि' केशिशब्दस्यापि निक्षेप(:) चतुष्कको भवति, ज्ञातव्य इति शेषः, गाथात्रयार्थः ॥ नामान्वर्थमाह-

नि.[४५५] गोअम केसीओ अ संवायसमुट्ठियं तु जम्हेयं।
तो केसिगोयमिज्जं अज्झयणं होइ नायव्वं ॥

वृ. गौतमात् केशिनश्च संवादः-परस्परभाषणं वचनैक्यं वा यतस्तयोस्तात्पर्यत एकार्थाभिधायितयै(तै)व ततः संवादात्समुत्स्थितम्-उत्पन्नं संवादसमुत्थितम्, अनेन भावार्थ उक्तः, तुः अवधारणे, ततो गौतमत्केशिनश्च संवादसमुत्थितमेव यस्मादेतत्-प्रस्तुतं ततः केशिगौत-

मयो भवामित्यर्थं 'नामधेयेन नामधेयस्वेऽस्ये'ति वृद्धसञ्ज्ञत्वात्, 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये केशिगौतमीयमध्ययनं 'भवति' ज्ञातव्यमिति गाथार्थः ॥ उक्तो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, इदानीं सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपावसरः, स च सूत्रे सति भवतीति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू. (८४७) *जिने पासित्ति नामेणं, अरहा लोगपूइए।*
संबुद्धप्पा य सव्वन्नू, धम्मतित्थयरे जिने ॥

वृ. 'जिनः' परीषहोपसर्गजेता पार्श्व इति नाम्नाऽभूदिति शेषः, स चान्योऽपि संभवत्यत आह-अर्हति देवेन्द्रादिविहितानि वन्दननमस्करणादीन्यर्हन् तीर्थकृदित्यर्थः, अत एव लोकपूजितः संबुद्धः-तत्त्वावगमवानात्माऽस्येति संबुद्धात्मा, 'चः पूरणे, स चानुत्पन्न-केवलोऽपि स्यादित्याह-'सर्वज्ञः' सकलद्रव्यपर्यायवित्, तथा धर्म एव तीर्यते भवाम्भोधि-रनेनेति तीर्थं धर्मतीर्थं तत्करणशीलो धर्मतीर्थकरः 'जिनः' जितसकलकर्मा, भवोपग्राहि-कर्मणामपि दग्धरज्जुसंस्थानतयैव तेन् व्यवस्थापनात्, मुक्त्यवस्थाऽपेक्षया वा, पठ्यते च-'अरिहा लोयविस्सुए। सव्वन्नू सव्वदंसी य, धम्मतित्थस्स देसए॥' स्पष्टमेवेति सूत्रार्थः ॥

ततः किमित्याह-

मू. (८४८) *तस्स लोगपईवस्स, आसि सीसे महायसे।*
केसी कुमारसमणे, विज्जाचरणपारगे।

मू. (८४९) *ओहिनाणसुए बुद्धे, सीससंघसमाउले।*
गामानुगामं रीयंते, सेऽवि सावत्थिमागए॥

मू. (८५०) *तिंदुयं नाम उज्जाणं, तंमि नयरमंडले।*
फासुएसिज्जसंथारे, तत्थ वासमुवागए॥

वृ. 'तस्य' इति पार्श्वनाम्नोऽर्हतो लोके प्रदीप इव प्रदीपस्तद्गतसकलवस्तुप्रकाशकतया लोकप्रदीपस्तस्यासीच्छिष्यो महायशाः 'केशिः' केशिनामा कुमारश्चासावपरिणीततया श्रमणश्च तपस्वितया कुमारश्रवणो विद्याचरणे-ज्ञानचारित्रे तयोः पारगः-पर्यन्तगामी। विद्याचरणपारगः, 'ओहिनाणसुए'त्ति सुब्व्यत्ययादवधिज्ञानश्रुताभ्यां 'मइपुव्वं जेण सुयं'इत्यागमात्मतिपूर्वकतया श्रुतस्य मत्या च 'बुद्धः' अवगतहेयोपादेयविभागो विशेषाभिधायित्वादस्यापुनरुक्तता, शिष्याणां सङ्घः-समूहस्तेन समाकुलः- आकीर्णः परिबृंहित इतियावत् शिष्यसङ्घसमाकुलो ग्रामानुग्रामं पूर्ववत् 'रीयंते'-त्ति 'रीयमाणः' विहरन् 'श्रावस्तीं' श्रावस्तीनाम्नीं, 'तम्मि'त्ति तस्याः श्रावस्त्याः 'नगरमण्डले' पुरपरिक्षेपपरिसरे 'प्रासुके' स्वभाविकागन्तुकसत्त्वरहिते, केत्याह, शय्या-वसतिस्तस्यां संस्तारकः-शिलाफलकादिः शय्यासंस्तारकस्तस्मिन् 'तत्रे'ति तिन्दुकोद्याने वासम्, -अवस्थानम् 'उपागतः' प्राप्तः, शेषं स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः ॥

अस्मिश्चान्तरे यदभूत्तदाह-

मू. (८५१) *अह तेनेव कालेणं, धम्मतित्थयरे जिने।*
भयवं वद्धमानुत्ति, सव्वलोगंमि विस्सुए॥

मू. (८५२) *तस्स लोगपईवस्स, आसि सीसे महायसे।*
भयवं गोयमे नाम, विज्जाचरणपारगे॥

मू. (८५३) *बारसंगविऊ बुद्धे सीससंघसमाउले ।*
गामाणुगामं रीयंते, सेऽवि सावत्थिमागए ।

मू. (८५४) *कुट्ठगं नाम उज्जाणं, तंमि नयरमंडले ।*
फासुएसिज्जसंथारे, तत्थ वासमुवागए ॥

वृ. स्पष्टमेव, नवरम् 'अथ' इति वक्तव्यान्तरोपन्यासे 'तेनेव कालेणं'ति तस्मिन्नेव काले, सूत्रत्वात्सप्तम्यर्थे तृतीया, वर्द्धमानो नाम्नाऽभूदिति शेषः, 'विश्रुतः' विख्यातः, गौतमो नामेति गोत्रनामतोऽन्यथा हि इन्द्रभूत्यभिधान एवासौ, 'बारसंगविउ'त्ति द्वादशाङ्गवित् 'सेऽवि'त्ति सोऽपि गौतमनामा भगवान् 'तम्मि'न्ति इहापि तस्याः श्रावस्त्या इति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

ततः किमजनीत्याह-

मू. (८५५) *केसीकुमारसमणे, गोयमे अ महायसे ।*
उभओऽवि तत्थ विहरींसु, अल्लीणा सुसमाहिया ॥

मू. (८५६) *उभओ सीससंघाणं, संजयाणं तवस्सिणं ।*
तत्थ चिंता समुप्पन्ना, गुणवंताण ताइणं ॥

मू. (८५७) *केरिसो वा इमो धम्मो, इमो धम्मो व केरिसो ? ।*
आयारधम्मप्पणिही, इमा वा सा व केरिसी ? ॥

मू. (८५८) *चाउज्जामो अ तो धम्मो, जो इमो पंचसिक्खिओ ।*
देसिओ वद्धमाणेणं, पासेण य महामुनी ॥

मू. (८५९) *अचेलगो अ जो धम्मो, जो इमो संतरुत्तरो ।*
एगकज्जपवन्नाणं, विसेसे किं नु कारणं ? ॥

वृ. ततः 'उभओवि'त्ति उभावपि केशिगौतमौ 'तत्र' इति श्रावस्त्यां 'विहरिंसु'त्ति वचनव्यत्ययाद् व्यहार्ष्टां, विहृतवन्तावित्यर्थः, 'अल्लीण'त्ति 'आलीनौ' मनोवाक्कायगुप्तावाश्रितौ वा, प्रक्रमात्तस्यामेव पुरि, यद्वा 'अलीनौ' पृथगवस्थानेन परस्परमश्लिष्टौ 'सुसमाहितौ' सुष्ठु ज्ञानादिसमाधिमन्तौ 'उभयोः' द्वयोः तयोरेव केशिगौतमयोः 'शिष्यसङ्घानां' शिष्यसमूहानां 'संयतानां' संयमिनां 'तपस्विनां' विशिष्टतपोऽन्वितानां 'तत्रे'ति तस्यामेव श्रावस्तीपुरि 'चिन्ते'ति वक्ष्यमाणविकल्पा गुणाः-सम्यग्दर्शनादयस्तद्वतां, 'ताइणं'ति प्राग्वत् तायिनां त्रायिणां वा, चिन्तास्वरूपमाह-'कीदृशः ?' किंस्वरूपः 'वा' विकल्पे पुनरर्थे वा 'इमो'त्ति अयम्-अस्मत्सम्बन्धी 'धर्मः' महाव्रतात्मकः 'अय'मिति परिदृश्यमानगणभृच्छिष्यसम्बन्धी 'धम्मो व'त्ति वाशब्दो भिन्नक्रमस्ततश्चायं वा धर्मः कीदृशः ?, आचरणमाचारो-वेषधारणादिको बाह्यः क्रियाकलाप इत्यर्थः, स एव सुगतिधारणाद्धर्मः, प्राप्यते हि बाह्यक्रियामात्रादपि नवमग्रैवेयकमितिकृत्वा, तस्य प्रणिधिः-व्यवस्थापनमाचारधर्मप्रणिधिः, 'इमावि'त्ति प्राकृतत्वादयं वाऽस्मत्सम्बन्धी 'सा व'त्ति तत एव स वा द्वितीययतिसत्कः, अयं चाशयः- अस्माकममीषां च सर्वज्ञप्रणीत एव धर्मस्ततिकमस्यैतत्साधनानां च भेद इति तदेतदवबोद्धुमिच्छामो वयमिति।

उक्तामेव चिन्तामभिव्यक्तीकर्तुमेवाह-'चाउज्जामो य'त्ति चातुर्यामः-महाव्रतचतुष्टयात्मको यो धर्मः 'देशितः' कथितः 'पार्श्वेन' पार्श्वनाम्ना तीर्थकृतेति सम्बन्धः, 'जो इमो'त्ति

चकारस्य प्रश्लेपाद् यश्चायं पञ्च शिक्षाः-प्राणातिपातादिविरमणोपदेशात्मिकाः संजाता यस्मिन्नसौ पञ्चशिक्षितः, तारकादेराकृतिभणत्वादितच्, यद्वा पञ्च शिक्षितानि उक्तशिक्षारूपाणि यस्मिन्नसौ पञ्चशिक्षितो वर्द्धमानेन देशित इति योगः, 'महामुनि'त्ति सुब्व्यत्ययान्महामुनिनेत्युभयोरपि विशेषणं महामुनीना वा, अनयोर्विशेषे किं नु कारणमित्युत्तरेण सम्बन्धः, अनेन धर्मविषयः संशयो व्यक्तीकृतः ।

सम्प्रत्याचारधर्मप्रणिधिविषयं तमेवाभिव्यनक्ति-'अचेलकश्च' उक्तन्यायेनाविद्यमानचेलकः कुत्सितचेलको वा यो धर्मो वर्धमानेन देशित इत्यपेक्ष्यते, तथा 'जो इमो'त्ति पूर्ववद्, यश्चायं सान्तराणि-वर्द्धमानस्वामिसत्कयतिवस्त्रापेक्षया कस्यचित्कदाचिन्मानवर्णविशेषतो विशेषितानि उत्तराणि च-महाधनमूल्यतया प्रधानानि प्रक्रमाद्वस्त्राणि यस्मिन्नसौ सान्तरोत्तरो धर्मः पार्श्वेन देशित इतीहापेक्ष्यते, एकं कार्यं-मुक्तिलक्षणं फलं तदर्थं प्रपन्नौ-प्रवृत्तावेककार्यप्रपन्नौ तयोः प्रक्रमात्पार्श्ववर्द्धमानयोः, उभावपि हि मुक्त्यर्थमेव प्रवृत्ताविति कृत्वा, 'विशेषे' उक्तरूपे 'किमि'ति संशये 'नु' वितर्के 'कारणं' हेतुः ?, कारणभेदेन हि कार्यभेदसम्भव इति भावः, शेषं स्पष्टमिति सूत्रपञ्चकार्थः ॥

एवं च विनेयचिन्तोत्पत्तौ यत्केशिगौतमावकार्ष्टां तदाह-

मू. (८६०) *अह ते तत्थ सीसाणं, विन्नाय पवियक्कियं ।*
समागमे कयमई, उभओ केसिगोयमा ॥

मू. (८६१) *गोअमो पडिरूवन्नू, सीससंघसमाउले ।*
जिट्ठं कुलमविक्खंतो, तिंदुयं वनमागओ ॥

मू. (८६२) *केसी कुमारसमणे, गोअमं दिस्समागयं ।*
पडिरूवं पडिवत्तिं, सम्मं संपडिवज्जई ॥

मू. (८६३) *पलालं फासुअं तत्थ, पंचमं कुसुतिनानि य ।*
गोयमस्स निसिज्जाए, खिप्पं संपणामए ॥

वृ. 'अथे'त्यनन्तरं 'ते' इति तौ प्रक्रान्तौ 'तत्रे'ति श्रावस्त्यां प्रकर्षेण वितर्कितं-विकल्पितं प्रवितार्कितं 'समागमे' मीलके 'कृतमती' विहिताभिप्रायावभूतामिति शेषः, केसिगोयमे'त्ति केशिगौतमौ, ततश्च 'पडिरूवन्नु'त्ति प्रतिरूपविनयो-यथोचितप्रतिपत्तिरूपस्तं जानातीति प्रतिरूपज्ञः 'ज्येष्ठं' प्रथमभावितया 'कुलं' पार्श्वनाथसन्तानम् 'अपेक्षमाणः' विगणयन् 'प्रतिरूपाम्' उचितां 'प्रतिपत्तिम्' अभ्यागतकर्त्तव्यरूपां 'सम्यग्' अवैपरीत्येन समिति-सांमुख्येन प्रतिपद्यते-अङ्गीकरोति संप्रतिपद्यते ।

प्रतिपत्तिमेवाह-'पलालं' प्रतीतं 'प्रासुकं' विगतजीवं 'तत्रे'ति तस्मिंस्तिन्दुकोद्याने 'पंचमं'त्ति वचनव्यत्ययात् 'पञ्चमानि' पञ्चसङ्ख्यापूरणानि, कानीत्याह-कुशतृणानि, चशब्दादन्यान्यपि साधुयोग्यतृणानि, पञ्चमत्वं चैषां पलालभेदापेक्षया, तस्य हि शाल्यादिसम्बन्धिभेदापेक्षया चत्वारो भेदाः, यत उक्तम्-

"तिनपनगं पुन भणियं, जिनेहिं कम्मट्ठगंठिमहणेहिं ।
साली वीही कोद्दवरालगरन्ने तिनाइं च ॥"

गौतमस्य 'निपद्यायै' निपद्यानिमित्तमुपवेशनार्थमित्यर्थः, 'संपणामए'त्ति समर्पयति, शेषं सूत्रसिद्धमेवेति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ तौ च तत्रोपविष्टौ यथा प्रतिभातस्तथाऽऽह-

मू. (८६४) *केसी कुमारसमणे, गोअमे य महायसे।*
उभओ निसन्ना सोहंति, चंदसूरसमप्पहा ॥

वृ. निगदसिद्धं, नवरं 'सोहंति'त्ति शोभते चन्द्रसूर्यसमा प्रभा-छाया ययोस्तौ तथा चन्द्रसूर्योपमावितियावदिति सूत्रार्थः ॥ तत्सङ्गमे च यदभूत्तदाह-

मू. (८६५) *समागया बहू तत्थ, पासंडा कोउगासिया।*
गिहत्थाण अनेगाओ, साहस्सीओ समागया ॥

मू. (८६६) *देवदानवगंधव्वा, जक्खरक्खसकिंनरा।*
अदिस्साण य भूआणं, आसि तत्थ समागमो ॥

वृ. 'समागताः' मिलिताः पाषण्डं-व्रतं तद्योगात् 'पाषण्डाः' शेषव्रतिनः कौतुकं-कुतूहलम् आश्रिताः-प्रतिपन्नाः कौतुकाश्रिताः, पठ्यते च- 'कोउगामिग'त्ति, तत्र कौतुकात् मृगा इव मृगा अज्ञत्वात्प्राकृतत्वादामितकौतुका वा, 'साहस्सीओ'त्ति सूत्रत्वात्सहस्राणि। देवा ज्योतिष्कवैमानिकाः दानवाः भवनपतयो गन्धर्वयक्षादयो-व्यन्तरविशेषाः, समागता इति पूर्वेण सम्बन्धः, एते चानन्तरमदृश्यविशेषणाद् दृश्यरूपाः, अदृश्यमानां च भूतानां केलीकिल-व्यन्तरविशेषाणामासीत् 'समागमः' मीलकः, शेषं सुगममिति सूत्रद्वयार्थः ॥

सम्प्रति तयोर्जल्पमाह-

मू. (८६७) *पुच्छामि ते महाभाग!, केसी गोयममब्बवी।*
तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (८६८) *पुच्छ भंते! जहिच्छं ते, केसिं गोयममब्बवी।*
तओ केसी अणुन्नाए, गोअमं इणमब्बवी ॥

वृ. 'पृच्छामि' प्रश्नयामि 'ते' इति त्वां 'महाभाग!' अतिशयाचिन्त्यशक्ते! 'अब्रवीत्' उक्तवान् 'ततः' तद्वचनानन्तरं केशिं 'ब्रुवन्तम्' अभिदधतं 'तुः' पुनरर्थे भिन्नक्रमश्च केशिं पुनर्ब्रुवन्तमिति योज्यते, 'जहिच्छं'ति इच्छाया अनतिक्रमेण यथेच्छं यदवभासत इत्यर्थोऽनुज्ञात इति-अनुमतो गौतमेनेति प्रक्रमः, शेषं प्रतीतमिति सूत्रद्वयार्थः ॥

यच्चासौ गौतमं पृष्टवांस्तत्संग्राहकं निर्युक्तिकृद् द्वारगाथात्रयमाह-

नि. [४५६] सिक्खावए अ लिंगे अ, सत्तूणं च पराजए।
पासावगत्तणे चेव, तंतूद्धरणबंधने ॥

नि. [४५७] अगनिनिव्वावणे चेव, तहा दुट्ठस्स निग्गहे।
तहा पहपरिन्नाय, महासोअनिवारणे ॥

नि. [४५८] संसारपारगमने, तमस्स अ विघायणे।
ठाणोवसंपया चेव, एवं बारससू कमो ॥

वृ. एतच्च यथाऽवसरं सूत्रव्याख्यान एव व्याख्यास्यते, तत्र प्रथमं 'सिक्खावय'त्ति द्वारम्, अत्र च शिक्षा-अभ्यासस्तत्प्रधानानि व्रतानि प्रतिदिनं यतिभिरभ्यस्यमानतया शिक्षाव्रतानि

शिक्षापदानि वा प्राणिवधविरमणादीनि, सत्सु हि तेषु शेषाऽपि शिक्षा शिष्योपदेशात्मिका संभवतीति। एतदधिकृत्याह सूत्रकृत्-

मू. (८६९) चाउज्जामो अ जो धम्मो, जो इमो पंचसिक्खिओ।
देसिओ वद्धमाणेणं, पासेण य महामुनी॥

मू. (८७०) एगकज्जपवन्नाणं, विसेसे किं नु कारणं?।
धम्मे दुविहे मेहावी, कहं विप्पच्चओ न ते?॥

वृ. 'चतुर्याम:' हिंसाऽनृतस्तेयपरिग्रहोपरमात्मकव्रतचतुष्टयरूप: 'पञ्चशिक्षित:' स एव मैथुनविरमणात्मकपञ्चमव्रतसहित:। इत्थं च 'धर्मे' साधुधर्मे 'द्विविधे' द्विभेदे हे 'मेधाविन्!' विशिष्टावधारणशक्त्यन्वित! कथञ्चित् (कथं विप्र) प्रत्यय:' अनाश्वासो न 'ते' तव?, तुल्ये हि सर्वज्ञत्वे किंकृतोऽसौ मतभेद इत्यभिप्राय:, शेषं प्रकटार्थमेवेति सूत्रद्वयार्थ:॥

एव केशिनोक्ते-

मू. (८७१) तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी।
पन्ना समिक्खए धम्मंततं ततविनिच्छियं॥

मू. (८७२) पुरिमा उज्जुजड्डा उ, वक्कजड्डा य पच्छिमा।
मज्झिमा उज्जुपन्ना उ, तेन धम्मे दुहा कए॥

मू. (८७३) पुरिमाणं दुव्विसुज्झो उ, चरिमाणं दुरनुपालओ।
कप्पो मज्झिमगाणं तु, सुविसुज्झो सुपालओ॥

वृ. 'तत:' तदनन्तरं केशिं ब्रुवन्ते तु: पूरणेऽवधारणे वा ततो ब्रुवन्तमेव जल्पादनुपरतमेव, अनेनादरातिशयमासन्नलब्धप्रतिभतां च गौतमस्याह। किं तदब्रवीदित्याह-'प्रज्ञा' बुद्धि: 'समीक्षते' सम्यक् पश्यति, किं तदित्याह-'धम्मंततं'ति बिन्दुरलाक्षणिकस्तत: 'धर्मतत्त्वं' धर्मपरमार्थं तत्त्वानां-जीवादीनां विनिश्चयो-विशिष्टनिर्णयात्मको यस्मिंस्तत्तथा, इदमुक्तं भवति-न वाक्यश्रवणमात्रादेव वाक्यार्थनिणर्यो भवति, किन्तु प्रज्ञावशात्, तत: 'पुरमि'त्ति 'पूर्वे' प्रथमतीर्थकृत्साधव: 'उज्जुजड्डे'ति ऋजवश्च प्राञ्जलतया जडाश्च तत एव दुष्प्रतिपाद्यतया ऋजुजडा:, तुरिति यस्मात् 'वक्कजड्डा य'त्ति, वक्राश्च वक्रबोधतया जडाश्च तत एव स्वकानेककुविकल्पो विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यक्षमतया वक्रजडा: 'च:' समुच्चये 'पश्चिमा:' पश्चिमतीर्थकृद्यतय: 'मध्यमास्तु' मध्यमतीर्थकृत्सम्बन्धितपस्विन:, 'ऋजुप्रज्ञा:' ऋजवश्च ते प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाश्च सुखेनैव विवक्षितमर्थं ग्राहयितुं शक्यन्त इति ऋजुप्रज्ञा:, तेन हेतुना धर्मो द्विभेद: 'कृत:' विहित:, एककार्यप्रतिपन्नत्वेऽपीति प्रक्रम:।

यदि नाम पूर्वादीनामेवंविधत्वं तथाऽपि कथमेतद् द्वैविध्यमित्याह-'पुरिमाणं'ति पूर्वेषां दु:खेन विशोध्यो विशोधयितुं-निर्मलतां नेतुं शक्यो दुर्विशोध्य:, कल्प इति संबध्यते, ते ह्यतिऋजुतया गुरुभिरनुशिष्यमाणा अपि न तदनुशासनं स्वप्रज्ञाऽपराधाद्यथावत्प्रतिपत्तुं क्षमन्त इति तेषामसौ दुर्विशोध्य उच्यते, तुशब्द उत्तरेभ्यो विशेषं द्योतयति, 'चरमाणां' चरमतीर्थकृत्तपस्विनां दु:खेनानुपाल्यत इति दुरनुपाल: स एव दुरनुपालक: 'कल्प:' यतिक्रियाकलाप:, ते हि वक्रत्वेन कु विकल्पाकुलितचित्ततया कथञ्चिज्जानाना अपि न यथावदनुष्ठातुमीशते,

मध्यमकानां तु सुखेन विशोध्यो-विशोधयितुं शक्यः सुविशोध्यः, 'सुपाउल'त्ति चशब्दस्य गम्यमानत्वात्सुपालश्च, कोऽसौ ?-कल्पः इतीहापि योज्यते, ते हि ऋजुप्रज्ञा इति सम्यग्-मार्गानुसारिबोधतया सुखेनैव यथावदगच्छन्ति पालयन्ति च, अतस्ते चतुर्यामोक्तावपि पञ्चममपि याममुक्तहेतोर्ज्ञातुं पालयितुं च क्षमा इति तदपेक्षया पार्श्वेण चतुर्याम उक्तः, पूर्वपश्चिमा-श्चोक्तनीतितो नेत्थमिति ऋषभवर्द्धमानाभ्यां पञ्चमं व्रतमुक्तम्, अयमर्थः-न यादृशाद्वाच-कादेकस्य श्रोतुर्विवक्षितार्थप्रतिपत्तिस्तादृशादेवाशेषाणामपि, स्वप्रज्ञाऽपेक्षया हि कोऽपि कीदृशादेव वाचकादेकमप्यर्थं प्रतिपद्यत इति विचित्रप्रज्ञविनेयानुग्रहायोपात्ताद्वाचकभेदादेव धर्मस्य द्वैविध्यं, न तु वस्तुभेदात्, यद्वाचकभेदेऽपि वस्तुतो व्रतपञ्चकस्यैवात्र विवक्षितत्वात्, प्रसङ्गतश्चेहाद्यजिनाभिधानमिति सूत्रत्रयार्थः ॥ इत्थं गौतमेनोक्ते केशिराह-

मू. (८७४) साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

मू. (८७५) अचेलओ अ जो धम्मो, जो इमो संतरुत्तरो ।
देसिओ वद्धमाणेणं, पासेण य महामुनी ॥

मू. (८७६) एगकज्जपवन्नाणं, विसेसे किं नु कारणं ? ।
लिंगे दुविहे मेहावी !, कहं विप्पच्चओ न ते ?

वृ. 'साधु'त्ति साधुः-शोभना गौतम ! 'प्रज्ञा' बुद्धिः 'ते' तव, यतः 'छिन्नः' अपनीतस्त्वयेति गम्यते, मम 'संशयः' सन्देहः 'इमो'त्ति अयम्-उक्तरूपः, पठन्ति च-'पन्नाए'त्ति, तत्र च साधु यथा भवत्येवं गौतम ! 'प्रज्ञया' बुद्ध्या छिन्नो मे संशयोऽयं, त्वयेति व्याख्येयं, विनेयापेक्षं चेत्थमभिधानं, न तु तस्य मतिश्रुतावधिज्ञानत्रयसमन्वितस्यैवंविधसंशयसम्भव इति सर्वत्र भावनीयम् । 'अन्योऽपि' वक्ष्यमाणः संशयो मम तं मे कथय गौतम !, तद्विषयमप्यर्थं यथावत्प्रतिपादयेति भावः ।

अत्र च द्वितीयं द्वारं 'लिंग'त्ति, लिङ्ग्यते- गम्यतेऽनेनायं व्रतीति लिङ्गं-वर्षाकल्पादिरूपो वेषः, तदधिकृत्याह-'अचेलओ' इत्यादि, प्राग् व्याख्यातमेव, नवरं 'महामुनि'त्ति महामुने !, पठन्ति च 'महाजस'त्ति महायशाः, लिङ्गे द्विविधे-अचेलकतया विविधवस्त्रधारकतया च द्विभेदे सूत्रत्रयार्थः ॥ एवं केशिनाऽभिहिते गौतमवचोऽभिधायकं सूत्रत्रयम्-

मू. (८७७) केसिं एवं बुवाणं तु, गोयमो इणमब्बवी ।
विन्नाणेण समागम्म, धम्मसाहणमिच्छियं ॥

मू. (८७८) पच्चयत्थं च लोगस्स, नानाविहविकप्पणं ।
जत्तत्थं गहणत्थं च, लोगे लिंगपओअणं ॥

मू. (८७९) अह भवे पइन्ना उ, मुक्खसब्भूयसाहणा ।
नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं चेव निच्छए ॥

वृ. अत्र च विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं-तच्च केवलमेव तेन समागम्य यद्यस्योचितं तत्तथैव ज्ञात्वा 'धर्मसाधनं' धर्मोपकरणं वर्षाकल्पादिकम् 'इच्छियं'न्ति 'इष्टम्' अनुमतं पार्श्वनाथ-वर्द्धमानतीर्थकृद्भ्यामिति प्रक्रमः, वर्द्धमानविनेयानां हि रक्तादिवस्त्रानुज्ञाने वक्रजडत्वेन

वस्त्ररञ्जनादिषु प्रवृत्तिरतिदुर्निवारैव स्यादिति न तेन तदनुज्ञानं, पार्श्वशिष्यास्तु न तथेति रक्तादीनामपि (धर्मोपकरणत्वं) तेनानुज्ञातमिति भावः, किञ्च -प्रत्ययार्थं वा-अमी व्रतिन इति प्रतीतिनिमित्तं, कस्य ? -लोकस्य, अन्यथा हि यथाऽभिरुचितं वेषमादाय पूजादिनिमित्तं विडम्बकादयोऽपि वयं व्रतिन इत्यभिदधीरन्, ततो व्रतिष्वपि न लोकस्य व्रतिन इति प्रतीतिः स्यात्, किं तदेवमित्याह-'नानाविधविकल्पनं' प्रक्रमान्नानाप्रकारोपकरणपरिकल्पनं, नानाविधं हि वर्षाकल्पाद्युपकरणं, यथावद्यतिष्वेव संभवतीति कथं न तत्प्रत्ययहेतुः स्यात् ?, तथा यात्रा-संयमनिर्वाहस्तदर्थं, विना हि वर्षाकल्पादिकं वृष्ट्यादौ संयमबाधैव स्यात्, ग्रहणंज्ञानं तदर्थं च, कथञ्चिच्चित्तविप्लवोत्पत्तावपि गृह्णातु-यथाऽहं व्रतीत्येतदर्थं, लोके लिङ्गस्य-वेषधारणस्य प्रयोजनमिति-प्रवर्त्तनं लिङ्गप्रयोजनम् ।

'अथे' त्युपन्यासे 'भवे पइन्ना उ'त्ति तुशब्दस्यैवकारार्थत्वाद् भिन्नक्रमत्वाच्च भवेदेवो प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा-अभ्युपगमः, प्रक्रमात्पार्श्ववर्द्धमानयोः, प्रतिज्ञास्वरूपमाह-'मोक्ख-सब्भूयसाहण'त्ति मोक्षस्य सद्भूतानि च तानि तात्त्विकत्वात्साधनानि च हेतुत्वान्मोक्षसद्भूत-साधनानि, कानीत्याह-'ज्ञानं च' यथावदवबोधः 'दर्शनं च' तत्त्वरुचिः 'चारित्रं च' सर्वसावद्य-विरतिः 'एवे' त्यवधारणे, स च लिङ्गस्य मुक्तिसद्भूतसाधनता व्यवच्छिनत्ति, ज्ञानाद्येव मुक्तिसाधनं न तु लिङ्गमिति, श्रूयते हि भरतादीनां लिङ्गं विनाऽपि केवलज्ञानोत्पत्तिः, 'निश्चये' इति निश्चयनये विचार्ये, व्यवहारनये तु लिङ्गस्यापि कथञ्चिन्मुक्तिसद्भूतहेतुतेष्यत एव, तदयमभिप्रायः-निश्चयस्तावलिङ्गं प्रत्याद्रियत एव न, व्यवहार एव तूक्तहेतुभिस्तदिच्छतीति तद्भेदस्य तत्त्वतोऽकिञ्चित्करत्वान्न विदुषां विप्रत्ययहेतुता, शेषं स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः ॥

मू. (८८०)　*साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

वृ. प्राग्वत् । अत्र च तृतीयद्वारं शत्रूणां पराजय इति, एतदधिकृत्याह-

मू. (८८१)　*अनेगाण सहस्साणं, मज्झे चिट्ठसि गोयमा ! ।*
ते अ ते अभिगच्छंति, कहं ते निज्जिया तुमे ? ॥

मू. (८८२)　*एगे जिए जिया पंच, पंच जिए जिया दस ।*
दसहा उ जिणित्ता णं, सव्वसत्तू जिणामहं ॥

मू. (८८३)　*सत्तू अ इइ के वुत्ते ?, केसी गोयममब्बवी ।*
तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (८८४)　*एगप्पा अजिए सत्तू, कसाया इंदियाणि य ।*
ते जिणित्तु जहानायं, विहरामि अहं मुनी ॥

वृ. अविद्यमानमेक इति-भावप्रधानत्वान्निर्देशस्यैकत्वं येषु तेऽनेकास्तेषाम् अनेकानां-बहूनां सहस्राणां प्रक्रमाच्छत्रुसम्बन्धिनां मध्ये त्वं 'तिष्ठसि' आस्से गौतम !, 'ते च' अनेक-सहस्रसङ्ख्याः शत्रवः 'ते' इति सूत्रत्वात्त्वामभिलक्षीकृत्य गच्छन्ति-धावन्ति, अर्थाज्जेतुम्, इत्थं चैतत् केवलानुत्पत्तिदर्शनात्, दृश्यते च तज्जफलमपि तव प्रशमादि, तत् 'कथं' केन प्रकारेण 'ते' इत्युक्तरूपाः शत्रवः 'निर्जिताः' अभिभूतास्त्वया ?, भूयस्त्वादभियोक्तृत्वाच्च

तेषामिति भावः । इत्थं केशिनोक्ते गौतम आह- 'एकस्मिन्' सकलभावशत्रुप्रधाने आत्मनि 'जिते' अभिभूते जिताः पञ्च, कथम् ? एकः स एवान्ये च चत्वारः कषायाः, तथा 'पंच जिए'त्ति सूत्रत्वात्पञ्चसु जितेषु जिता दश, अत्रापि पञ्चोक्ता एवापराणि च पञ्चेन्द्रियाणि, ततः 'दशधा' दशप्रकारानुक्तरूपान् 'तुः' पुनरर्थे शत्रून् जित्वा 'णं'ति प्राग्वत् 'सर्वशत्रून्' नोकषायादींस्तदुत्तरोत्तरभेदांश्चानेकसहस्रसङ्ख्यान् 'जयामि' अभिभवाम्यहं, तदनेन प्रथमतः प्रधानजयो जयनप्रकारउक्तः, ततश्च 'सत्तू य इइ'त्ति 'चः' पूरणे इति भिन्नक्रमो जातौ चैकवचनं, ततः शत्रुः क उक्त इति केशिगौतममब्रवीत्, ननु यद्यसौ शत्रूनपि न वेत्ति कथं तन्मध्यगतस्त्वं तिष्ठसीत्यादिकमनेन प्रागुक्तम् ?, उच्यते, अज्ञजनप्रतिबोधार्थं सर्वा अपि ज्ञपृच्छा एवैताः, उक्तं हि प्राग् 'ज्ञानत्रयान्वितोऽसाविति कथमस्यैवंविधवस्तुपरिज्ञानसम्भव' इति, उत्तरार्धं प्राग्वत् ।

एक आत्मेति -जीवश्चित्तं वाऽतति- गच्छति तांस्तान् भावान् अर्थान्वेति व्युत्पत्तेः 'अजितः' अवशीकृतः अनेकानर्थावाप्तिहेतुत्वाच्छत्रुरिव शत्रुस्तथोक्तहेतोरेव 'कषायाः' क्रोधादयः 'इन्द्रियाणि' स्पर्शनादीनि, चशब्दान्नोकषायादयः कषायाद्युत्तरोत्तरभेदाश्च, अजिताः शत्रव इति वचनविपरिणामेन योज्यते । इह च कषायाणां प्रथमत उपादानमिन्द्रियाणामपि कषायावशत एवानर्थहेतुत्वख्यापनार्थं, सम्प्रत्युपसंहरव्याजेन तज्जये फलमाह- 'तान्' उक्तरूपान् शत्रून् 'जित्वा' अभिभूय 'यथान्यायं' यथोक्तनीत्यनतिक्रमेण ततो विहरामि -तन्मध्येऽपि तिष्ठन्नप्रतिबद्धविहारितयेति गम्यते, तेषामेव प्रतिबन्धहेतुत्वेन तद्विबन्धकाभावादिति भावः, 'अह' मित्यात्मनिर्देशः 'मुने' इति केश्यामन्त्रणमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ एवं गौतमेनाभिहिते-

मू.(८८५) *साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

वृ. प्राग्वत् ॥ सम्प्रति 'पासावगत्तणं'ति चतुर्थद्वारमधिकृत्याह-

मू.(८८६) *दीसंति बहवे लोए, पासबद्धा सरीरिणो ।*
मुक्कपासो लहुब्भूओ, कहं तं विहरसी मुनी ! ? ॥

मू.(८८७) *ते पासे सव्वसो छित्ता, निहंतूण उवायओ ।*
मुक्कपासो लहुब्भूओ, विहरामि अहं मुनी ? ॥

मू.(८८८) *पासा अ इह के वुत्ता ?, केसी गोयममब्बवी ।*
केसिं एवं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू.(८८९) *रागद्दोसादओ तिव्वा, नेहपासा भयंकरा ।*
ते छिंदित्तु जहानायं, विहरामि जहक्कमं ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयं स्पष्टमेव नवरं पाशैर्बद्धा- नियन्त्रिताः पाशबद्धाः 'शरीरिणः' प्राणिनः, 'मुक्तपाशः' त्यक्तपाशोऽत एव लघुभूतो-वायुः, ततो लघुभूत इव लघुभूतः सर्वत्राप्रतिबद्धत्वात् । गौतम आह- 'ते' इति तान्- लोकबन्धकान पाशान् 'सद्दशो'त्ति सूत्रत्वात्सर्वान् 'छित्त्वा' त्रोटयित्वा 'निहत्य' पुनर्बन्धाभावलक्षणेनातिशयेन विनाश्य, कथम् - 'उपायतः' सद्भूत-

भावनाऽभ्यासात् । ततः पाशाश्च-पाशशब्दवाच्याः के 'वुत्ते'ति उक्ताः ।

रागद्वेषादयः, आदिशब्दान्मोहपरिग्रहः 'तीव्राः' इति गाढाः, तथा 'नेह'त्ति स्नेहाः-पुत्रकलत्रादिसम्बन्धास्ते पाशा इव पारवश्यहेतुतया पाशा इत्युक्ता इति क्रमः, अतिगाढत्वाच्च रागान्तर्गतत्वेऽप्यमीषां पुनरुपादानं, 'भयङ्कराः' अनर्थहेतुतया त्रासोत्पादकाः 'यथान्यायम्' इति कल्पे यतिविहित आचारस्तदनतिक्रमेणेति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

मू. (८९०) *साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

वृ. पूर्ववत् । सम्प्रति 'तन्तूद्धरणबंधणे'त्ति पञ्चमद्वारावसरः, तत्र च तन्यते भवोऽनेनेति तन्तुः-भवतृष्णा स एव बन्धहेतुत्वाद्बन्धनं तस्योद्धरणम्-उन्मूलनं तन्तुबन्धनोद्धरणं, प्राग्वत्परनिपातः ॥ तदधिकृत्याह-

मू. (८९१) *अंतो हिअयसंभूया, लया चिट्ठई गोयमा ! ।*
फलेइ विसभक्खीणं, सा उ उद्धरिया कहं ? ॥

मू. (८९२) *तं लयं सव्वसो छित्ता, उद्धरित्ता समूलियं ।*
विहरामि जहानायं, मुक्कोमि विसभक्खणं ॥

मू. (८९३) *लया य इति का वुत्ता ?, केसी गोयममब्बवी ।*
केसिमेवं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (८९४) *भवतण्हा लया वुत्ता, भीमा भीमफलोदया ।*
तमुच्छित्तु जहानायं, विहरामि महामुनी ॥

वृ. हृदयस्यान्तरन्तर्हृदयं-मन इत्यर्थस्तत्र संभूता-उत्पन्ना लता 'तिष्ठति' आस्ते हे गौतम !, 'फलेइ विसभक्खीणं'ति आर्षत्वात्फलति विषयद्भक्ष्यन्त इति विषभक्ष्याणि-पर्यन्तदारुणतया विषोपमानि फलानीति गम्यते, सा पुनः 'उद्धृता' उत्पाटिता त्वयेति गम्यते, 'कथं' केन प्रकारेण, इति केशिप्रश्नः । गौतम आह-'ताम्' इत्युक्तविशेषणां लतां 'सव्वसो'त्ति सर्वतः 'छित्वा' खण्डीकृत्य 'उद्धृत्य' उत्पाट्य समूलामेव समूलिकां रागद्वेषलक्षणमूलनिर्मूलनेन यथान्यायं विहरामीति प्राग्वत्, अनेन सर्वच्छेदसमूलोद्धरणं चोद्धरणप्रकार उक्तः, तत्फलमाह-मुक्तोऽस्मि 'विसभक्खणं'ति सुब्व्यत्ययाद् विषभक्षणाद्-विषफलाभ्यवहारोपमात् क्लिष्टकर्मणः ।

'लते'त्यादि स्पष्टं, भवः-संसारस्तस्मिन् तृष्णा लोभात्मिका भवतृष्णा लतोक्ता 'भीमा' भयदा स्वरूपतः कार्यतश्च भीमो दुःखहेतुतया फलानामर्थात्क्लिष्टकर्मणामुदयः-परिपाको यस्याः सा तथा, न चेह प्राग् लतामात्रस्यैव प्रश्न इति विशेषणाभिधानमयुक्तं, सविशेषणाया एव तस्याः प्रक्रान्तत्वात्, प्रक्रमापेक्षत्वाच्च प्रश्नस्य, शेषमुपसंहाराभिधायीति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

मू. (८९५) *साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसं गोयमा ॥

वृ. गतार्थम् । 'अग्गिनिर्वापणं चेव'त्ति षष्ठद्वारमङ्गीकृत्याह-

मू. (८९६) *संपज्जलिया घोरा, अग्गी चिट्ठइ गोयमा ! ।*
जे डहंति सरीरत्था, कहं विज्झाविया तुमे ? ॥

मू. (८९७) महामेहप्पसूयाओ, गिज्झ वारि जलुत्तमं ।
सिंचामि सययं ते उ, सित्ता नो व डहंति मे ॥

मू. (८९८) अग्गी अ इइ के वुत्ते ?, केसी गोयममब्बवी ।
तओ केसिं, बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (८९९) कसाया अग्गिणो वुत्ता:, सुअसीलतवो जलं ।
सुयधाराभिहया संता, भिन्ना हु न डहंति मे ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयम् । [illegible] अत एव 'घोराः' रौद्राः 'अग्गी चिट्ठइ'त्ति आर्षत्वाद्वचनव्यत्ययात्ततोऽग्नयस्तिष्ठन्ति हे गौतम ! ये दहन्तीव दहन्ति परितापकारितया 'शरीरस्थाः' देहस्थाः, न बहिर्वर्त्तिन इत्यर्थः, एते च यद्यप्यात्मस्थास्तथाऽपि शरीरात्मनोरन्योऽन्यानुगमख्यापनायेत्थमुक्ताः, कथं 'विध्यापिताः' निर्वापितास्त्वया ? । गौतम आह-महामेघात् प्रसूतम्-उत्पन्नं महामेघप्रसूत तस्मात्, महाश्रोतस इति गम्यते, 'गिज्झ'त्ति गृहीत्वा वारयति तृष्णादिदोषानिति वारि-पानीयं 'जलोत्तमं' शेषजलापेक्षया प्रधानं तेन 'सिञ्चामि' उक्षामि विध्यापयामीतियावत्, 'सततम्' अनवरतं, 'त उ'त्ति तुशब्दस्य भिन्न(:) क्रमस्ततस्तानग्नीन्, प्रसङ्गतस्तेत्सेचनफलमाह-सिक्तास्तु 'नो वे'ति नैव दहन्ति 'मे'त्ति मां, पठ्यते च-'सययं देहि'त्ति, इह च देहस्थितत्वेनाग्नयोऽपि देहा उक्ताः, उक्तं हि 'तास्थ्यात्तद्व्यपदेश'इति, अन्ये तु पूर्वसूत्रं पठन्ति-'जा डहेति सरीरत्थे'ति, अत्र तु पठन्ति-'सिंचामी सययं तं तु' इति, इह च 'तं' मित्यग्निमन्यत् प्राग्वद्, एकवचनान्तत्वमेव तु सर्वत्र विशेषः ।

''अग्गी ये'त्यादि प्राग्वत्, नवरमग्निप्रश्नो महामेघादिप्रश्नोपलक्षणं, 'कषायाः' क्रोधादयः अग्नयः परितापकतया शोषकतया चोक्तास्तीर्थकृद्भिरिति गम्यते, श्रुतं चेहोपचारात्कषायोपशमहेतवः श्रुतान्तर्गतोपदेशाः शीलं च-महाव्रतानि तपश्च-अनशनप्रायश्चित्तादि श्रुतशीलतप इति समाहारः-तत्किमित्याह- जलं-पानीयमुपलक्षणत्वाच्चास्य महामेघश्चिजगदानन्दकतया शेषमेघातिशायित्वेन भगवांस्तीर्थकरो महाश्रोताश्च तत उत्पन्न आगमः, उक्तमेवार्थं सविशेषमुपसंहरन्नाह- श्रुतस्य आगमस्योपालक्षणत्वाच्छीलतपसोश्च धारा इव धारा-आक्रोशहननतर्जनधर्मभ्रंशेषूत्तरोत्तरभावस्यालाभरूपतादिसततपिभावनास्ताभिराभिहताः-ताडिताः श्रुतधाराभिहताः सन्तः प्रक्रमादुक्तरूपा अग्नयः 'भिन्नाः' विदारितास्तदभिधातेन लवमात्रीकृता इतियावत् 'हुः' पूरणे न दहन्ति मामिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

मू. (९००) साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

वृ. प्राग्वत् । 'दुष्टाश्वनिग्रह' इति सप्तमद्वारमुररीकृत्याह-

मू. (९०१) अयं साहस्सिओ भीमो, दुट्ठस्सो परिधावई ।
जंसि गोयम ! आरूढो, कहं तेन न हीरसि ? ॥

मू. (९०२) पहावंतं निगिण्हामि, सुयरस्सीसमाहियं ।
न मे गच्छइ उम्मग्गं, मग्गं च पडिवज्जइ ॥

मू. (९०३) अस्से अ इइ के वुत्ते ?, केसी गोयममब्बवी ।

तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (१०४) *मनो साहस्सिओ भीमो, दुट्ठस्सो परिधावई ।*
तं सम्मं तु निगिण्हामि, धम्मसिक्खाइ कंथगं ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयम् । 'अश्वं' प्रत्यक्ष, सहसा-असमीक्ष्य प्रवर्त्तत इति साहसिको भीमः प्राग्वत्, दुष्टश्चासावकार्य प्रवृत्त्याऽश्वश्च दुष्टाश्वः 'परिधावति' समन्ताद्गच्छति, यः कीदृगित्याह-यं दुष्टाश्वमभिभवसि, यदिवा 'यंसि'त्ति यस्मिन् हे गौतम ! 'आरूढः' चटितः, अनारूढस्य हि न वक्ष्यमाणापायहेतुरसौ स्यादित्येवमभिधानं, ततः कथमीति प्रश्ने 'तेन' इति दुष्टाश्वेन 'न ह्रियसे' प्रस्तावशोन्मार्गं नीयसे ? ।

गौतम आह-'प्रधावन्तम्' उन्मार्गाभिमुखं गच्छन्तं 'निगृह्णामि' निरुणध्मी, कीदृशं तमित्याह-श्रुतम्, आगमो नियन्त्रकतया रश्मिरिव रश्मिः-प्रग्रहः श्रुतरश्मिस्तेन समाहितो-बद्धः श्रुतरश्मिसमाहितस्तम्, अतो न 'मे' मम सम्बन्धि दुष्टाश्वः 'गच्छति' याति 'उन्मार्गम्' उत्पथं, ततो न मम तेन हरणमिति भावः, ततश्च किमुदास्त एवेत्याह-'मार्गं च' सत्पथं पुनः 'प्रतिपद्यते' अङ्गीकुरुते । 'अस्से य' इत्यादि सुगमं, नवरं 'मनः' चित्तम्, इह च साहसिक इत्याद्यभिधानं प्रक्रमानुस्मरणार्थं, विशेषमुपदर्शयन्नुपसंहारमाह-तं सम्यग् निगृह्णामि धर्मविषया शिक्षा-उपदेशो धर्मशिक्षा तया, यद्वा शिक्षा-अभ्यासस्ततो 'धर्मशिक्षायै' धर्माभ्यासनिमित्तं कन्थको-जात्याश्वस्ततश्च कन्थकमिव कन्थकं, किमुक्तं भवति ?-दुष्टाश्वोऽपि निग्रहणयोग्यः कन्थकप्राय एवेति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ केशिराह-

मू. (१०५) *साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

वृ. साहुसूत्रं तथैव । तथा 'पथपरिज्ञाते' त्यष्टमं द्वारमाश्रित्याह-

मू. (१०६) *कुप्पहा बहवे लोए, जेसिं नासंति जंतवो ।*
अद्धाणे कह वट्टंतो, तं न नाससि गोयमा ! ? ॥

मू. (१०७) *जे अ मग्गेण गच्छंति जे अ उम्मग्गपट्ठिया ।*
ते सव्वे विइया मज्झं, तो न नस्सामहं मुनी ! ॥

मू. (१०८) *मग्गे अ इति के वुत्ते ?, केसी गोयममब्बवी ।*
तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (१०९) *कुप्पवयणपासंडी, सव्वे उम्मग्गपट्ठिया ।*
सम्मग्गं तु जिनक्खायं, एस मग्गे हि उत्तमे ॥

वृ. सूत्राणि चत्वारि । कुत्सिताः पथाः कुपथाः-अशोभनमार्गाः 'बहवः' अनेके 'लोके' जगति 'यैः' कुपथैः 'नश्यन्ति' सन्मार्गाद्भ्रश्यन्ति 'जन्तवः' प्राणिनः, ततश्चाध्वनि प्रस्तावात्सन्मार्गे 'कह'न्ति कथं वर्त्तमानस्त्वं न 'नश्यसि ?' सत्पथाच्यवसे ? हे गौतम ! । गौतम आह-'ये' केचित् 'मार्गेणे'ति सन्मार्गेण 'गच्छन्ति' यान्ति ये च 'उन्मार्गप्रस्थिताः' उत्पथ-प्रवृत्ताः, ते 'सर्वे' निरवशेषा विदिताः-प्रतीता मम, न चैते पथापथपरिज्ञानमन्तरेण सम्यग् ज्ञायन्त इति सैवानेन भङ्ग्यन्तरेणोक्ता, विचित्रत्वाच्च ऋषीणां सूत्रकृतेरेवमभिधानं, ततश्च

'तत' इति पथापथपरिज्ञातो न नश्याम्यहं मुने ! ये हि स्वयं कुपथसत्पथस्वरूपानभिज्ञा भवन्ति ते बहुतरकुपथदर्शनात्तेष्वेव सुपथभ्रान्त्या नश्येयु:, अहं तु न तथेति कथं बहुतरकुपथदर्शनेऽपि नश्येयमिति भाव: ? ।

'मग्गे'त्यादि (सूत्र) सुगमं, नवरं मार्ग:-सन्मार्ग: क: ?, उपलक्षणत्वात्कुमार्गाश्च के ?, कुप्रवचनेषु-कपिलादिप्ररूपितकुत्सितदर्शनेषु पाषंण्डिनो-व्रतिन: कुप्रवचनपाषण्डिन: सर्वे उन्मार्गप्रस्थिता:, बहुविधापायभाजनत्वात्तेषामिति भाव:, अनेनापि भङ्ग्या कुप्रवचनानि कुपथा इत्युक्तं भवति, 'सन्मार्गं तु' प्रशस्तमार्गं पुनर्विद्यादिति शेष: 'जिनख्यातं' जिनप्रणीतं मार्गमिति प्रक्रम:, कुत: इत्याह-एष मार्गो 'हि'रिति यस्माद् 'उत्तम:' अन्यमार्गेभ्य: प्रधान:, तस्मादयमेव सन्मार्ग इत्यभिप्राय:, उत्तमत्वं चास्य प्रणेतृणां रागादिविकलत्वेनेति भावनीयमिति ।

मू. (९१०) साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

वृ. साधुसूत्रं प्राग्वत् ! सम्प्रति 'महाश्रोतोमिवारणे'त्ति नवमद्वारमुरीकृत्याह-

मू. (९११) महाउदगवेगेणं, वुज्झमाणाण पाणिणं ।
सरणं गई पइट्ठं च, दीवं कं मन्नसी ? मुनी ॥

मू. (९१२) अत्थि एगो महादीवो, वारीमज्झे महालओ ।
महाउदगवेगस्स, गई तत्थ न विज्जई ॥

मू. (९१३) दीवे अ इइ के वुत्ते ?, केसी गोयममब्बवी ।
तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (९१४) जरामरणवेगेणं, वुज्झमाणाण पाणिणं ।
धम्मो दीवो पइट्ठा य, गई सरणमुत्तमं ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयम्, महदुदकं यत्र तत् महोदकं प्रक्रमान्महाश्रोतस्तस्य वेगो-रयो महोदकवेगस्तेन 'उह्यमानानां' नीयमानानां 'पाणिणं'ति प्राणिनां 'शरणं' तन्निवारणक्षममत एव गम्यमानत्वाद् गतिं तत एव च प्रतीत्य - आश्रित्य तिष्ठन्त्यत्र दु:खाभिहता: प्राणिन इति प्रतिष्ठा, 'अन्नत्रापी'ति(वा०) सद्वचनाद् तां च द्वीपं कं मन्यसे ? मुने ! नास्त्येव कश्चन तादृशो द्वीप इति प्रश्नयितुराशय: । गौतम आह अस्ति-विद्यते एको महांश्चासौ प्रशस्यतया द्वीपश्च महाद्वीप:, क्व ?-'वारिमध्ये' जलस्यान्त: समुद्रान्तर्वर्त्यन्तरद्वीप इत्यर्थ: ।

कीदृश् ?-'महालओ'त्ति महान्-उच्चैस्त्वेन विस्तीर्णतया च अत एव महोदकवेगस्य-क्षुभितपापालकलशवातेरीतप्रवृद्धजलमहाश्रोतोवेगस्य 'गति:' गमनं 'तत्र'ति महाद्वीपे न विद्यते। 'दीवे' इत्यादि, गतार्थं। जरामरणे एव च निरन्तरप्रवाहप्रवृत्ततया वेग: प्रक्रमादुदकमहाश्रोतसो जरामरणवेगस्तेनोह्यमानानामपरापरपर्यायमयनेन 'प्राणिनां' जीवानां 'धर्म:' श्रुतधर्मादि: द्वीप इव द्वीप उक्त इति प्रक्रम:, स ही भवोदधिमध्यवर्ती मुक्तिपदनिबन्धनतया न जरामरणवेगेन गन्तुं शक्यत इति, तत्र तथाविधजरामरणाभावाद्, अत एव विवेकिनस्तमाश्रित्य तिष्ठन्तीति प्रतिष्ठा, तथा गति: शरणं चोत्तमं प्राग्वत् ।

इहापि द्वीपमात्रप्रश्नाभिधानेऽपि शेषाभिधानं प्रक्रमोपलक्षणत्वात्तत्प्रश्नस्येति भावनीयमिति

सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

मू.(११५) *साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इहो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ! ॥

वृ. साहुसूत्रमुक्तार्थम् । इदानीं संसारपारगमनाख्यं दशमद्वारमाश्रित्याह-

मू.(११६) *अन्नवंसि महोहंसि, नावा विपरिधावई ।*
जंसि गोयममारूढो, कहं पारं गमिस्ससी ? ॥

मू.(११७) *जा उ अस्साविणी नावा, न सा पारस्स गामिणी ।*
जा निरस्साविणी नावा, सा उ पारस्स गामिणी ॥

मू.(११८) *नावा अ इइ का वुत्ता ?, केसी गोयममब्बवी ।*
तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू.(११९) *सरीरमाहु नावत्ति, जीवो वुच्चइ नाविओ ।*
संसारो अन्नवो वुत्तो, जं तरंति महेसिणो ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयं, 'अन्नवंसि महोहंसि'त्ति, 'अर्णवे' समुद्रे 'महौघे' बृहज्जलप्रवाहे 'नावा विपरिधावई'त्ति 'नौः' द्रोणी 'विपरिधावति' विशेषेण समन्तादगच्छति, 'यां' नावम् 'असि' भवसि, [illegible] 'आरूढः' [illegible] गम्यते, ततः 'कथं' केन प्रकारेण 'पारं' पर्यन्तं प्रक्रमादर्णवस्य 'गमिष्यसि ?' यास्यसि ?, न कथञ्चिदिति प्रष्टुराशयः । गौतम आह-'जा उ'त्ति या 'तुः' पूरणे आश्राविनी-जलसंग्राहिणी पाठान्तरतः साश्राविनी वा-सहाश्राविभिः-जलप्रवेशान्तिवर्तैः प्रक्रमात्सन्धिभिर्वर्तत इतिकृत्वा 'नौः' द्रोणी न सा 'पारस्य' प्रस्तावात्समुद्रपर्यन्तस्य 'गामिनी' अवश्यंयायिनी, 'जा निरस्साविनी'त्ति उत्तत्र तुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद् या पुनर्निष्क्रान्ता आश्राविभ्यः प्राग्वत् सन्धिभ्यो निराश्राविनी नौः सा 'पारस्य' उक्तरूपस्य 'गामिनी' अवश्यं पारप्रापिका, ततोऽहं निराश्राविनीमारूढ उपायतः पारगाम्येव भविष्यामीति भावः ।

'नावे'त्यादि प्रतीतार्थं, नवरं नावस्तरणत्वात्तरिता तार्यं च पृष्टमेवात एवोत्तरमाह-शरीरम् 'आहुः' ब्रुवते नौरिति, तस्यैव सम्यग्दर्शनादि त्रयानुष्ठानहेतुतया, भवोदधिनिस्तारकत्वाज्जीवः 'उच्यते' प्रतिपाद्यते तीर्थकृद्भिरिति शेषो नाविकः, स ह्युक्तरूपया नावा भवोदधितरतीति, संसारः 'अर्नवः' समुद्र उक्तः, तस्यैव तत्त्वतस्तार्यत्वात्, 'यं' संसारमर्णवप्रायं तरन्ति 'महेसिणो'त्ति प्राग्वन्महदेषिणो महर्षयो वा, तदा च तथाविधमहर्षीणां प्रत्यक्षत्वात् श्रोतृप्रतीत्यर्थमेतदिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

मू.(१२०) *साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ।

वृ. साहुसूत्रं प्राग्वत् । अधुना 'तमसश्च विघाटने' त्येकादशद्वारमधिकृत्याह-

मू.(१२१) *अंधयारे तमे घोरे, चिट्ठंति पाणिणो बहू ।*
को करिस्सइ उज्जोयं ?, सव्वलोगंमि पाणिणं ॥

मू.(१२२) *उग्गओ विमलो भानू, सव्वलोगपभंकरो ।*

सो करिस्सइ उज्जोयं, सव्वलोगंमि पाणिणं ॥

मू. (१२३)　*भानू अ इति के वुत्ते ?, केसी गोयममब्बवी ।*
तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (१२४)　*उग्गओ खीणसंसारो, सव्वन्नू जिनभक्खरो ।*
सो करिस्सइ उज्जोयं, सव्वलोगंमि पाणिणं ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयं, अन्धमिवान्धं चक्षुःप्रवृत्तिनिवर्तकत्वेनार्थात् जनं करोतीत्यन्धकारस्तस्मिन् 'तमसि' प्रतीते 'घोरे' भयानके तिष्ठन्ति प्राणीनो बहवः, कः करिष्यत्युद्‌घोतं 'सर्वलोके' समस्तजगति प्राणिनां ?, न कञ्चित्ताद्दशं निर्द्धारयाम इति भावः ।

गौतम आह- 'उद्‌गतः' उदितः 'विमलः' निर्मलः 'भानुः' आदित्यः 'सव्वलोगपहंकरे'त्ति सर्वलोकप्रभाकरः-सकलजगत्प्रकाशविधाता, 'भाणू य'त्ति भानुः क उक्तो य उद्योतं करिष्यतीतिप्रक्रमः, 'उद्‌गतः' उदयं प्राप्तः 'क्षीणसंसारः' अपगतभवभ्रमणः सर्वज्ञः 'जिनभास्करः' अर्हदादित्यः 'उद्योतं' समस्तवस्तुप्रकाशनं, तच्च तमोविघट्टनादेवेति तदेवानेन भङ्गयोक्तं, शेषं स्पष्टमिति सूत्रचतुष्टार्थः ॥

मू. (१२५)　*साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
अन्नोऽवि संसओ मज्झं, तं मे कहसु गोयमा ।

वृ. साहुसूत्रं तथैव । स्थानमेवोपसंपद्यते-प्राप्यत इति स्थानोपसम्पत्-प्राप्यं स्थानमिति द्वादशं द्वारमङ्गीकृत्याह-

मू. (१२६)　*सारीरमानसे दुक्खे, बज्झमानान पाणिणं ।*
खेमं सिवं अनाबाहं, ठाणं किं मन्नसी ? मुनी ! ॥

मू. (१२७)　*अत्थि एगं धुवं ठाणं, लोगग्गंमि दुरारुहं ।*
जत्थ नत्थि जरा मच्चू, वाहिणो वेयणा तहा ॥

मू. (१२८)　*ठाणे अ इइ के वुत्ते ?, केसी गोयममब्बवी ।*
तओ केसिं बुवंतं तु, गोयमो इणमब्बवी ॥

मू. (१२९)　*निव्वाणंति, अबाहंति, सिद्धी लोगग्गमेव य ।*
खेमं सिवं अनाबाहं, जं तरंति महेसिणो ॥

मू. (१३०)　*तं ठाणं सासयंवासं, लोगग्गंमि दुरारुहं, ।*
जं संपत्ता न सोयंति, भवोहंतकरा मुनी ! ॥

वृ. सूत्राणी पञ्च प्रतीतान्येव, नवरं 'सारीरमानसे दुक्खे'त्ति आर्षत्वाच्छरीरमानसैर्दुःखैः 'बज्झमानानं' बाध्यमानानां पीड्यमानानां, पठ्यते च-'पज्झमानानं'ति पच्यमानानामिव पच्यमानानामत्याकुलीक्रियमानतया 'प्राणिनां' जीवानां क्षेमं व्याधिरहिततया शिवं सर्वोपद्रवाभावतः अनाबाधं स्वाभाविकबाधापगमतस्तिष्ठन्त्यस्मिआह-अस्ति 'एकम्' अद्वितीयं 'दुरारुहं'ति दुःखेनारुह्यते-अध्यास्यत इति दुरारोहं, दुरापेणैव सम्यग्दर्शनादित्रयेण तदवाप्यत इतिकृत्वा, वेदनाश्चेह शारीरमानसदुःखानुभवात्मिकाः, ततश्चास्य व्याध्यभावेन क्षेमत्वं जरामरणाभावेन शिवत्वं, वेदनाऽभावेनानाबाधकत्वमुक्तमिति यथायोगं भावनीयं, स्थानं किमुक्तं ?- ध्रुवादि-

विशेषेण विशिष्टमिति प्रक्रमः, निर्वान्ति-कर्मानलविध्यापनाच्छीतीभवन्त्यस्मिन् जन्तव इति निर्वाणं, इतिशब्दः स्वरूपपरामर्शको, यत्रापि नास्ति तत्राप्यध्याहर्त्तव्यः, तत उच्यत इत्यध्याहृत्य निर्वाणमितिशब्देन यदुच्यत इत्यादिभावना विधेया, 'अबाह'न्ति अविद्यमानशारीरमानसपीडमिति प्राग्वत् ।

सिद्ध्यति-निष्ठितार्था भवन्त्यस्यां जन्तव इति सिद्धिः 'लोकाग्रं' सर्वजगदुपरिवर्त्ति 'एवे'ति परणे 'चः' समुच्चये क्षेमं शिवमनाबाधमिति च प्राग्वत्, तथा यत् 'तरन्ति' प्लवन्ते गच्छन्तीत्यर्थः, तत्स्थानमुक्तमिति प्रक्रमः, सविशेषणस्य पृष्टत्वात्तदेव विशिनष्टि-'सासयंवासं'ति बिन्दोरलाक्षणिकत्वात् 'शाश्वतवासं' नित्यावस्थिति ध्रुवमितियावत्, लोकाग्रे दुरारोहपुमलक्षणत्वाज्जराद्यभाववत्, प्रसङ्गतस्तन्माहात्म्यमाह-यत्संप्राप्ता न शोचन्ते, कीदृशाः सन्त इत्याह-भवा-नारकादयस्तेषामोघः-पुनः पुनर्भवरूपप्रवाहस्तस्यान्तकराः-पर्यन्तविधायिनो भवौघान्तकराः 'मुनि'त्ति मुनय इति सूत्रपञ्चकार्थः ॥

मू. (९३१) *साहु गोयम ! पन्ना ते, छिन्नो मे संसओ इमो ।*
नमो ते संसयाईय !, सव्वसुत्तमहोयही ॥

वृ. नवरं नमोऽस्त्विति शेषः 'ते' तुभ्यमिति 'संशयातीत !' सन्देहातिक्रान्त ! सर्वसूत्राणां महोदधिरिव महोदधिः सामस्त्येन तदाधारतया तत्संबोधनं सर्वसूत्रमहोदधे !, अनेनोपबृंहणागर्भस्तवनमाह। प्रश्नोपसंहारमाह निर्युक्तिकृत्- 'एवं बारससु कमो'त्ति, एवमित्युक्तरूपो द्वादशसु प्रतिपादितप्रश्नेषु 'प्रक्रमः' परिपाटी, किमुक्तं भवति ? अनेनैव क्रमेणामी केशिना कृताः, तथाहि-धर्मार्थत्वात्सर्वानुष्ठानस्य शिक्षाव्रतरूपत्वाच्चास्य प्रथमतस्तेषां प्रश्नः, ततो लिङ्ग-पाल्यान्येतानीति लिङ्गस्य, सत्यपि च लिङ्गे नात्मादिशत्रुजयं विनाऽसौ सुखेन पालयितुं शक्यत इति शत्रुजयस्य, तेष्वपि कषाया एवोत्कटास्तदात्मकौ च रागद्वेषाविति पाशावकर्तनस्य, तत्रापि लोभ एव दुरन्त इति लतोच्छेदस्य, तदुच्छेदोऽपि न कषायनिर्वापणं विनेत्यग्निनिर्वापणस्य, तद्विध्यापनमपि न मनस्यनिगृहीत इति दुष्टाश्वनिग्रहस्य तन्निग्रहेऽपि च न सम्यक्पथपरिज्ञानं विनाऽभिमतपदप्राप्तिरिति तस्य सम्यक्पथश्च जिनप्रणीतधर्म एवेति तस्यैव सन्मार्गत्वख्यापनाय महाश्रोतोनिवारणस्य ततस्तत्रैव दाढर्योत्पादनार्थं संसारपारगमनस्य अथ यद्ययमेव सन्मार्गस्तत्किमित्यन्येऽपि न वदन्तीत्याशङ्क्यान्येषामज्ञत्वख्यापनार्थं तमोविघटनस्य, एवमपि किमनेन सन्मार्गेण स्थानमवाप्यमित्याशङ्कासम्भवे स्थानोपसम्पद इति गाथापदतात्पर्यार्थः ॥

पुनस्तद्वक्तव्यतामेव सूत्रकृदाह-

मू. (९३२) *एवं तु संसए छिन्ने, केसी घोरपरक्कमे ।*
अभिवंदित्ता सिरसा, गोयमं तु महायसं ॥

मू. (९३३) *पंचमहव्वयं धम्मं, पडिवज्जइ भावओ ।*
पुरिमस्स पच्छिमंमी, मग्गे तत्थ सुहावहे ॥

वृ. 'एवं तु'त्ति अमुनैव प्रकारेण 'संशये' उक्तरूपे 'छिन्ने' अपनीते, उभयत्र जातावेकवचनं, शेषं स्पष्टं, नवरं 'भावतः' इत्यभिप्रायतः, पूर्वं हि चतुर्याम एव धर्मः प्रतिपत्तव्य इत्यभिप्राय आसीत्, अधुना तु पञ्चयाम इति, क्व पुनरयं पञ्चयामो धर्म इत्याह-'पुरिमस्स'त्ति पूर्वस्य,

कोऽर्थः ? - आद्यस्य सोपस्कारत्वात्सूत्रस्य तीर्थकृतोऽभिमते 'पश्चिमे' पश्चिमतीर्थकृत्सम्बन्धितया 'मार्गे' पथि 'तत्रे'ति प्रक्रान्ते तत्र वा तिन्दुकोद्याने 'शुभावहे' कल्याणप्रापके मार्गस्य विशेषणमिति सूत्रद्वयार्थः ॥

सम्प्रत्यध्ययनार्थोपसंहारव्याजेन महापुरुषसङ्गमफलमाह-

मू. (९३४) *केसीगोअमओ निच्चं, तंमि आसि समागमे ।*
सुयसीलसमुक्करिसो, महत्थत्थविनिच्छओ ॥

वृ. 'केसिगौतमत' इति केशिगौतमावाश्रित्य 'नित्यं' सदा तत्पूर्वस्थानापेक्षया 'तस्मिन्' प्रक्रान्तस्थाने आसीत् 'समागमे' मीलके, किमासीदित्याह- श्रुतं- श्रुतज्ञानं शीलं- चारित्रं तयोः समुत्कर्षः-प्रकर्षः श्रुतशीलसमुत्कर्षः, तथा महार्था- महाप्रयोजना मुक्तिसाधकत्वेन येऽर्थाः-- शिक्षाव्रतादयस्तेषां विनिश्चयो- विशिष्टो निर्णयो महार्थार्थविनिश्चयः, तच्छिष्याणामिति गम्यते, 'केसि'त्ति सुब्लोपात्केशेर्वा गौतमतः गौतमगणधरापेक्षयाऽपकर्षवत् श्रुतादिमत्त्वादित्थमुक्तम्, इदं तु क्वचिद् दृष्टमिति व्याख्यातमिति सूत्रार्थः ॥ शेषपर्षदो यदभूत्तदाह-

मू. (९३५-१) *तोसिआ परिसा सव्वा, संमग्गं समुवट्ठिया ।*

वृ. 'तोषिता' परितोषं नीता 'परिषत्' सदेवमनुजासुरा सभा 'सर्वा' निरवशेषा 'सन्मार्गं' मुक्तिपथमनुष्ठातुमिति गम्यते, 'समुपस्थिता' पाठान्तरतः 'पर्युपस्थिता' वा उभयत्रोद्यता, अनेकाक्षा पर्षदफलमाह ॥ इत्थं सद्भूतगुणगर्भसच्चरित्रवर्णनद्वारेण तयोः स्तवनमुक्त्वा प्रणिधानमाह-

मू. (९३५-२) *संथुया ते पसीयंतु, भयवं केसी गोयमु ॥ त्तिबेमि ।*

वृ. संथुएत्युत्तरार्द्धं । 'संस्तुतौ' सम्यगभिवन्दितौ 'तौ' उक्तरूपौ 'प्रसीदतां' प्रसादपरौ भवतां भगवत्केशिगौतमाविति सूत्रार्थः ।

'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत् । उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयास्तेऽपि प्राग्वत् ॥

अध्ययनं - २३ - समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे त्रयोविंशतितमध्ययनं भद्रबाहुसूरिरचिता निर्युक्तिः एवं शान्त्याचार्यरचिता टीका परिसमाप्ता

अध्ययनं-२४-प्रवचनमाता

वृ. व्याख्यातं त्रयोविंशतमध्ययनं, सम्प्रति चतुर्विंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः- अनन्तराध्ययने परेषामपि चित्तविप्लुतिमुपलभ्य तदपनयनाय केशिगौतमवद्यतितव्यमित्युक्तम्, इह तु तदपनयनं सम्यग्वाग्योगत एव, स च प्रवचनमातृस्वरूपपरिज्ञानत इति तत्स्वरूपमुच्यत इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य चोपक्रमादिचतुरनुयोगद्वारचर्चा प्राग्वत्सुकरैव यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे प्रवचनमातृ प्रवचनमातमिति वा द्विपदं नाम, तत्र तावत्प्रवचननिक्षेपाभिधानायाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४५९] निक्खेवु पवयणंमि(य) चउव्विहो दुविहो य होइ दव्वंमि ।
आगमनोआगमओ नोआगमो अ सो तिविहो ॥

नि.[४६०]　　जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते कुतित्थिमाईसु।
भावे दुवालसंगं गणिपिडगं होइ नायव्वं ॥

नि.[४६१]　　मायंमि उ निक्खेवो चउव्विहो दुविहो० ॥

नि.[४६२]　　जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते अ भायणे दव्वं।
भावंमि अ समिईओ मायं खलु पवयणं जत्थ ॥

वृ. निक्खेवेत्यादि गाथाक्षरार्थः, निक्षेपः प्रक्रमे चतुर्विधो नामादिः, तत्र नामस्थापने क्षुन्ने एवेत्यनादृत्य द्रव्यनिक्षेपमाह-द्विविधो भवति 'दव्वे' विचार्ये, निक्षेप इति गम्यते, 'द्वैविध्यमेवाह-आगमतो नोआगमतः, तत्रागमतो ज्ञाता तत्र चानुपयोगवान्, नोआगमतस्तु स त्रिविधः। कथमित्याह-'जाणगसरीरभविए तव्वतिरित्ते य'त्ति, ज्ञशरीरभव्यशरीरे प्रक्रमात्प्रवचने तद्व्यतिरिक्तं 'कुतित्थिमाईसु'त्ति कुतीर्थ्यादिषु प्रवचनमादिशब्दात्सुतीर्थेषु च ऋषभादि-सम्बन्धिषु पुस्तकादिन्यस्तं भाव्यमाणं वा, भावे 'द्वादशाङ्गम्' आचारादिदृष्टिवादपर्यन्तं गणिनः-आचार्यास्तेषां पिटकमिव पिटकं-सर्वस्वाऽऽधारो गणिपिटकं 'भवति' ज्ञातव्यं प्रवचनं, नन्वेवं दृष्टिवादान्तर्गतत्वात्सकलकुदृष्टीनामपि भावप्रवचनतैव प्राप्ता?, उच्यते, अस्त्येतत्, किन्त्वेक-पक्षावधारणपरतयाऽसद्दृष्टित्वाद्द्रव्यप्रवचनतैवाऽऽसामिति नोक्तदोषापत्तिः ॥

मातशब्दं निक्षेप्तुमाह-'माते' मातशब्दे 'तुः' पूरणे निक्षेपश्चतुर्विधो-नामादिः, द्विविधो भवति द्रव्ये-आगमनोआगमतः, तत्रागमतस्तथैव, नोआगमतश्च स त्रिविधो-ज्ञशरीरभव्यशरीर तद्व्यतिरिक्तं च 'भाजने' कांस्यपात्रादौ 'द्रव्यम्' मोदकादि, प्रस्तावादत्र मातम्- अन्तः प्राप्ता-वस्थिति तद्द्रव्यं मातमुच्यते, भावे च 'समितयः' ईर्यासमित्यादयो माता अभिधीयन्ते 'मातम्' अन्तरवस्थितं 'खलु' निश्चितं 'प्रवचनं' द्वादशाङ्गं 'यत्र' इति यासु। तदेवं निर्युक्तिकृता मातशब्दो निक्षिप्तः, यदा तु माय'त्ति पदस्य मातर इति संस्कारस्तदा द्रव्यमातरो जनन्यो भावमातरस्तु समितयः, एताभ्यः प्रवचनप्रसवात्, उक्तं हि-''एया पवयणमाया दुवालसंगं पसूयातो''त्ति, सुज्ञानत्वाच्च एतन्निक्षेप उपेक्षित इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ सम्प्रति नामान्वर्थमाह-

नि.[४६३]　　अट्ठसुवि समिईसु अ दुवालसंगं समोअरइ जम्हा।
तम्हा पवयणमायाअज्झयणं होइ नायव्वं ॥

वृ. 'अष्टास्वपि' अष्टसङ्ख्यास्वपि समितिषु 'द्वादशाङ्गं' प्रवचनं समवतरति-संभवति यस्मात्, ताश्चेहाभिधीयन्त इति गम्यते, तस्मात्प्रवचनमाता प्रवचनमातरो वोपचारात इदमध्ययनं 'भवति' ज्ञातव्यमिति गाथार्थः ॥ गतो नामनिष्पन्नो निक्षेपः, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्न-निक्षेपावसरः, स च सूत्रे सति भवतीति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू.(९३६)　　*अट्ठप्पवयणमायाओ, समिई गुत्ती तहेव य।*
पंचेव य समिईओ, तओ गुत्तीउ आहिया ॥

मू.(९३७)　　*इरियाभासेसणादाने, उच्चारे समिई इय।*
मणगुत्ती, वयगुत्ती, कायगुत्ती उ अट्ठमा ॥

मू.(९३८)　　*एयाओ अट्ठ समिईओ, समासेन वियाहिया।*
दुवालसंगं जिनक्खायं, मायं जत्थ उ पवयणं ॥

वृ. सूत्रत्रयं प्रकटार्थमेव, नवरं 'समिति'त्ति समितयः 'गुत्ति'त्ति गुप्तयः, तत्र च समितिः- सम्यक्- सर्वविरप्रवचनानुसारितया इतिः-आत्मनः चेष्टा समितिः तान्त्रिकी सञ्ज्ञा ईर्यादिचेष्टासु पञ्चसु, गोपनं गुप्तिः-सम्यग्योगनिग्रहः तथैव चेति समुच्चये, उक्तं हि-'सम्यग्योगनिग्रहो गुप्ति'रिति भवन्त्येताः प्रवचनमाताः, अष्टसङ्ख्यत्वं तु कथमासामिति संशये समितिना पञ्चत्वं गुप्तीना च त्रिकत्वमुक्तम् 'आहिया' इति आख्याताः-कथिताः, तीर्थकृदादिभिरिति गम्यते, ता एव नामग्राहमाह-ईरणमीर्या-गतिपरिणामो भाषणं तं करोतीति निक् ततः स्त्रीलिङ्गे भावे युटि एषणा आदानं-ग्रहणं प्रातादेः निक्षेपेपलक्षणमेतत् तत एषां समाहारे ईर्याभाषैषणादानं तस्मिन्, 'उच्चारे समिई इय'त्ति चस्य भिन्नक्रमत्वादुच्चारशब्दस्य चोपलक्षणत्वादुच्चारादिप- रिष्ठापनायां च समितिः, अस्य च प्रत्येकमभिसम्बन्धादीर्यासमितिरित्यादिरभिलापो विधेयः, 'इति' परिसमाप्तौ, एतावत्य एव समितयः, तथा मनसो गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति तत्पुरुषः, एवमुत्तरयोरपि, निगमनमाह-

'एताः' इत्यनन्तरोक्ताभिधाना अष्ट समितयो, गुप्तीनामपि 'प्रवचनविधिना मार्गव्य- वस्थापनमुन्मार्गगमननिवारणं गुप्ति'रिति वचनात्कञ्चित्सच्चेष्टात्मकत्वात्समितिशब्दवाच्यत्व- मस्तीत्येवमुपन्यासः, यत्तु भेदेनोपादानं तत्समितिनां प्रवीचाररूपत्वेन गुप्तीनां प्रवीचारा- प्रवीचारात्मकत्वेनान्योऽन्यं कथञ्चिद्भेदात्, तथा चागमः-

"समिओ नियमा गुत्तो गुत्तो समियत्तणं भइयव्वो।
कुसलवइमुदीरंतो जं वइगुत्तोऽवि समिओऽवि ॥"

'समासेन' सकलागमसंग्रहेण व्याख्याताः, जिनाख्यातं मातम् उत्तरत्र तुशब्दस्यैवकारार्थस्य भिन्नक्रमत्वात् 'मातमेव' अन्तर्भूतमेव 'यत्र' इति यासु 'प्रवचनम्' आगमः, तथाहि-ईर्यासमितौ प्राणातिपातविरमणव्रतमवतरति, तद्वृत्तिकल्पनानि च शेषव्रतानि तत्रैयान्तर्भावमुपयान्ति, तेषु च न तदस्ति यन्न समवतरति, यत उक्तम्-

"पढमंमि सव्वजीवा बीए चरिमे य सव्वदव्वाइं।
सेसा महव्वया खलु तदेक्कदेसेण नायव्वा ॥"

इत्यर्थतः सर्वमपि प्रवचनमिह मातमुच्यते, भाषासमितिस्तु सावद्यवचनपरिहारतो निरवद्यवचोभाषणात्मिका तया च वचनपर्यायः सकलोऽप्याक्षिप्त एव, न च तद्बहिर्भूतं द्वादशाङ्ग- मस्ति, एवमेषणासमित्यादिष्वपि स्वधिया भावनीयं, यद्वा सर्वा अप्यमूश्चारित्ररूपाः, ज्ञानदर्शना- विनाभावि च चारित्रं, न चैतत्त्रयातिरिक्तमन्यदर्थतो द्वादशाङ्गमिति सर्वास्वप्येतासु प्रवचनं मातमुच्यते, अन्यथा त्वाऽऽगमाविरोधेनाभिधेयमिति सूत्रत्रयार्थः ॥ तत्रेर्यासमितिस्वरूपमाह-

मू. (९३९) *आलंबनेनं कालेणं, मग्गेण जयणाइ य।*
चउकारणपरिसुद्धं, संजए इरियं रिए ॥

मू. (९४०) *तत्थ आलंबणं नाणं, दंसणं चरणं तहा।*
काले य दिवसे वुत्ते, मग्गे उप्पहवज्जिए ॥

मू. (९४१) *दव्वओ खित्तओ चेव, कालओ भावओ तहा।*
जयणा चउव्विहा वुत्ता, तं मे कित्तयओ सुण ॥

मू. (१४२) *दव्वओ चक्खुसा पेहे, जुगमित्तं च खित्तओ ।*
कालओ जाव रीइज्जा, उवउत्ते य भावओ ॥

मू. (१४३) *इंदियत्थे विवज्जित्ता, सज्झायं चेव पंचहा ।*
तम्मुत्ती तप्पुरक्कारे, उवउत्ते रियं रिए ॥

वृ. आलम्बनेन कालेन मार्गेण यतनया च चतुष्कारणैः -एभिरेवालम्बनादिभिः परिशुद्धा-निर्दोषा चतुष्कारणपरिशुद्धा तां 'संयतः' यतिः 'इर्यां' गतिं 'रिये'त्ति रीयेत अनुष्ठानविषयतया प्राप्नुयात्, यद्वा सुब्व्यत्ययाच्चतुष्कारणपरिशुद्धया ईर्यया 'रीयेत' गच्छेत् । आलम्बनादीन्येव व्याख्यातुमाह- 'तत्र' तेष्वालम्बनादिषु मध्ये आलम्बनं यदालम्ब्य गमनमनुज्ञायते, निरालम्बनस्य हि नानुज्ञातमेव गमनं, तत्किमित्याह- 'ज्ञानं' सूत्रार्थोभयात्मकागमरूपं 'दर्शनं' दर्शनप्रयोजनं (शास्त्रं) 'चरणं' चारित्रं, तथाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन द्विकादिभङ्गसूचकः, ततोऽयमर्थः-प्रत्येकं ज्ञानादीन्याश्रित्य द्विकादिसंयोगतो वा गमनमनुज्ञातम्, आलम्बनेनेति व्याख्यातं. कालेनेति व्याचष्टे-कालश्च प्रस्तावादीर्याया दिवस उक्तः, तीर्थकृदादिभिरिति गम्यते, रात्रौ ह्यचक्षुर्विषयत्वेन पुष्टतरालम्बनं विना नानुज्ञातमेव गमनं, मार्गेणेति द्वारं व्याख्यातुमाह-मार्ग इम सामान्येन पन्थाः स उत्पथेन-उन्मार्गेण वर्जितो-रहित उत्पथवर्जित उक्त इति सम्बन्धः, उत्पथे हि व्रजत आत्मसंयमविराधनादयो दोषाः ।

यतनेति वुवूर्षुराह-'दव्वतो' इत्यादि, सुगममेव, नवरं 'ताम्' इति चतुर्विधयतनां मे 'कीर्त-यतः' सम्यक्स्वरूपाभिधानद्वारेण संशब्दयतः 'शृणु' आकर्णय शिष्येति गम्यते । यथाप्रति-ज्ञामेवाह- 'द्रव्यत' इति जीवादिकं द्रव्यमाश्रित्येयं यतना-यत् 'चक्षुषा' दृष्ट्या 'प्रेक्षेत' अवलोकयेत्, प्रक्रमाज्जीवादिकं द्रव्यम्, अवलोक्य च संयमात्मविराधनापरिहारेण गच्छेदिति भावः, 'युगमात्रं च' चतुर्हस्तप्रमाणं प्रस्तावात्क्षेत्रं प्रेक्षेत, इयं क्षेत्रतो यतना, कालतो यतना यावत् 'रीयिज्ज'त्ति रीयते यावन्तं कालं पर्यटन्ति तावत्कालमानेति गम्यते, उपयुक्तश्च भावतो दत्तावधानो यद्रीयते, इयं भावमङ्गीकृत्य यतना ।

उपयुक्तत्वमेव स्पष्टयितुमाह-'इन्द्रियार्थान्' शब्दादीन् 'विवर्ज्य' तदनध्यवसानतः परिहृदय, स्वाध्यायं चैव 'चः' समुच्चये एवकारोऽपिशब्दार्थः, ततोऽयमर्थः -न केवल-मिन्द्रियार्थान् विवर्ज्य किन्तु स्वाध्यायं चापि 'पञ्चधे'ति वाचनादिभेदतः पञ्चप्रकारं, गत्युपयो-गोपघातित्वात्, ततश्च तस्यामेवेर्यायां मूर्त्तिः-शरीरमर्थाद्वयाप्रियमाणा यस्यासौ तन्मूर्त्तिः, तथा तामेव पुरस्करोति-तत्रैवोपयुक्ततया प्राधान्येनाङ्गीकुरुत इति तत्पुरस्कारः, अनेन कायमन-सोस्तत्परतोक्ता, वचसो हि तत्र व्यापार एव न समस्ति, एवमुपयुक्तः सन्नीर्यां रीयेत यतिरिति शेषः, सर्वत्र च संयमात्मविराधनैव विपक्षे दोष इति सूत्रपञ्चकार्थः ॥ सम्प्रति भाषासमितिमाह-

मू. (१४४) *कोहे माने य माया य, लोभे य उवउत्तया ।*
हासे भय मोहरिए, विगहासु तहेव य ॥

मू. (१४५) *एयाइं अट्ठ ठाणाइं, परिवज्जित्तु संजओ ।*
असावज्जं मियं काले, भासं भासिज्ज पन्नवं ॥

वृ. क्रोधे माने च मायायां लोभे च 'उपयुक्तता' क्रोधाद्युपयोगपरता तदेका यतनेतियावत्,

हासे 'भय'त्ति भये मौखर्ये विकथासु तथोपयुक्तानि सम्बन्धः, तत्र क्रोधे यथा कश्चिदतिकुपितः पिता प्राह-न त्वं मम पुत्रः, पार्श्ववर्तिनो वा प्रति प्राह-बध्नीत बध्नीतैनमित्यादि, माने यथा कश्चिदभिमानाध्मातचेता न कश्चिन्मम जात्यादिभस्तुल्य इति ब्रवीति, मायायां यथा परव्यसनार्थमपरिचितस्थानवर्त्ती सुतादौ भणति-नायं मम पुत्रो न चाहमस्य पितेत्यादि, लोभे यथा कश्चिद्वणिक् परकीयमपि भाण्डादिकमात्मीयमभिधत्ते, हास्ये यथा केलीकिलतया कञ्चन तथाविधं कुलीनमप्यकुलीनमित्युल्लपति, भये यथा तथाविधमकार्यमाचर्य स त्वं येन तत्तदाचरितमिति पृष्टः प्राह-नाहं तदाऽस्मिन् देशे एवाभूवमित्यादि, मौखर्ये यथा मुखरतया यत्तत्परपरिवादादि वदन्नास्ते, 'विकथासु' स्त्र्यादिकथासु-'अहो ! कटाक्षविक्षेपास्तस्याः' इत्यादिकमाह, पठ्यते च-

"कोहे य माने य माया य लोभे य तेहव य।
हासभयमोहरीए, विकहा य तहेव य॥"

गतार्थमेव। 'एतानि' अनन्तरमुक्तरूपाण्यष्टौ स्थानानि 'परिवर्ज्य' परिहृत्य संयतः किमित्याह-'असावद्यां' निर्दोषां तामपि 'मितां' स्तोकां यावत्युपयुज्यते तावतीमेव 'काले' प्रस्तवे 'भाषां' वाचं 'भाषेत' वदेत् प्रज्ञा-बुद्धिस्तद्वानिति सूत्रद्वयार्थः॥ एषणासमितिमाह-

मू. (९४६) *गवेसणाए गहणे य, परिभोगेसणा य जा।*
आहारोवहिसिज्जाए, एए तिन्नि विसोहए॥

मू. (९४७) *उग्गमुप्पायणं पढमे, बीए सोहिज्ज एसणं।*
परिभोगंमि चउक्कं, विसोहिज्ज जयं जई॥

वृ. 'गवेषणायाम्' अन्वेषणायां 'ग्रहणे च' स्वीकारे, उभयत्र प्राकृतत्वादेपणेति सम्बध्यते, ततो गवेषणायामेषणा ग्रहणे चैषणा, परिभोग-आसेवनं तद्विषयैषणा परिभोगैषणा च या, 'आहारोवहिसेज्जाए'त्ति वचनव्यत्ययाद् 'आहारोपधिशय्यासु' प्रतीतासु 'एताः' उक्तरूपा एषणाः सूत्रत्वालिङ्गव्यत्ययात्तिस्रः 'विशोधयेत्' निर्दोषा विदध्यात्, पठ्यते च-

"गवेसणाए गहणेणं, परिभोगेसणाणि य।
आहरमुवहिं सेज्जं, एए तिन्नि विसोहिय॥"त्ति,

अस्य च गवेषणादिभिराहारादीनि त्रीणि विशोधयेदिति सङ्क्षेपार्थः। कथं विशोधयेदित्याह-उद्गमश्चोत्पादना चोद्गमोत्पादनमिति समाहारः, तत्किमित्याह-विशोधयेदित्युत्तरेण सम्बन्धः, किमुक्तं भवति ?-आधाकर्मादिदोषपरिहारत उद्गमं धात्र्यादिदोषपरित्यागतश्चोत्पादनां शुद्धामादधीत 'पढमे'त्ति प्रथमायां गवेषणैषणायां, 'बीय'त्ति द्वितीयायां ग्रहणैषणायां शोधयेच्छङ्कितादिदोषत्यागतः 'एषणां' ग्रहणकालभाविग्राह्यगतदोषान्वेषणात्मिकां, 'परिभोग' इति परिभोगैषणायां चतुष्कं पिण्डशय्यावस्त्रपात्रात्मकम्, उक्तं हि-"पिंडं सेज्जं च वत्थं च, चउत्थं पायमेव य"त्ति, विशोधयेत्, इह चतुष्कशब्देन तद्विषय उपभोग उपलक्षितः, ततस्तं विशोधयेदिति, कोऽर्थः ?-उद्गमादिदोषत्यागतः शुद्धमेव चतुष्कं परिभुञ्जीत, यदिवोद्गमादीनां दोषोपलक्षणत्वात् 'उग्गम'त्ति उद्गमदोषान् 'उप्पायणं'ति उत्पादनादोषान् 'एसण'त्ति एषणादोषान् विशोधयेत्, 'चतुष्कं च' संयोजनाप्रमाणाङ्गारधूमकारणात्मकम्, अङ्गार-

भूमयोर्मोहनीयान्तर्गतत्वेनैकतया विवक्षितत्वात् विसोधयलेत् उभयत्र शोधनमपनयनं, 'जयं'ति यतमानः 'यतिः' तपस्वी, व्याख्याद्वयेऽपि च पुनःशब्दा एव [illegible] अभिधानमतिशय-ख्यापनार्थमिति सूत्रद्वयार्थः । इदानीमादाननिक्षेपणसमितिमाह–

मू. (१४८) *ओहोवहोवग्गहियं, भंडयं दुविहं मुनी ।*
गिण्हंतो निक्खिवंतो य, पउंजिज्ज इमं विहिं ॥

मू. (१४९) *चक्खुसा पडिलेहित्ता, पमज्जिज्ज जयं जई ।*
आदिए निक्खिविज्जा वा, दुहओऽवि समिए सया ॥

वृ. 'ओहोवहोवग्गहियं'ति उपधिशब्दो मध्यनिर्दिष्टत्वात् डमरुकगुणग्रन्थिवदुभयत्र सम्बध्यते, तत ओघोपधिमौपग्रहिकोपधिं च 'भाण्डकम्' उपकरणं रजोहरणदण्डकादि 'द्विविधम्' उक्तभेदतो द्विभेदं मुनिः 'गृह्णन्' आददानः 'निक्षिपंश्च' क्वचित्स्थापयन् 'प्रयुञ्जीत' व्यापारयेत् 'इमं' वक्ष्यमाणं 'विधिं' न्यायं ।

तमेवाह–'चक्षुषा' दृष्ट्वा 'पडिलेहित्त'त्ति 'प्रत्युपेक्ष्य' अवलोक्य 'प्रमार्जयेत्' रजोहरणादिना विशोधयेत् यतमानो यतिस्ततः 'आदिए'त्ति 'आददीत' गृह्णीयात् 'निक्षिपेद्वा' स्थापयेत् 'दुहतोऽवि'त्ति द्वावपि प्रक्रमादौधिकोपग्राहिकोपधी, यदिवा 'द्विधाऽपि' द्रव्यतो भावतश्च 'समितः' प्रक्रमादादाननिक्षेपणासमितिमान् सन् 'सदा' सर्वकालमिति सूत्रद्वयार्थः ॥

सम्प्रति परिष्ठापनासमितिमाह–

मू. (१५०) *उच्चारं पासवणं, खेलं सिंघाण जल्लियं ।*
आहारं उवहिं देहं, अन्नं वावि तहाविहं ॥

मू. (१५१) *अनावायमसंलोए अनवाए चेव होइ संलोए ।*
आवायमसंलोए आवाए चेव संलोए ॥

मू. (१५२) *अनवायमसंलोए, परस्सऽनुवघाइए ।*
समे अज्झुसिरे वावि, अचिरकालकयंमि य ॥

मू. (१५३) *विच्छिन्ने दूरमोगाढे, नासन्ने बिलवज्जिए ।*
तसपाणबीयरहिए, उच्चाराईणि वोसिरे ॥

वृ. 'उच्चारं' पुरीषं 'प्रश्रवणं' मूत्रं 'खेलं' मुखविनिर्गतं श्लेष्माणं 'सिंघाणं'ति नासिका-निष्क्रान्तं तमेव 'दल्लियं'ति आर्षत्वात् जल्लो-मलस्तम् 'आहारम्' अशनादिकम् 'उपधिं' वर्षाकल्पादि 'देहं' शरीरम् 'अन्यद्वा' कारणतो गृहीतं गोमयादि 'अपिः' पूरणे तथाविधं परिष्ठापनार्हं प्रक्रमात्स्थण्डिले व्युत्सृजेदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

स्थण्डिलं च दशविशेषणपदविशिष्टमिति मनस्याधाय तद्गताखिलभङ्गोपलक्षणार्थ-माद्यविशेषणपदयोर्भङ्गरचनामाह–अविद्यमान आपातः–स्वपरोभयपक्षसमीपागमनरूपोऽ-स्मिन्नित्यनापातं स्थण्डिलमिति गम्यते, 'असंलोए'त्ति सूत्रत्वादिहोत्तरत्र च लिङ्गव्यत्यये न विद्यते संलोको–दूरस्थितस्यापि स्वपक्षादेरालोको यस्मिंस्तत्तथेति प्रथमो भङ्ग १, 'अनापातं चैव भवति संलोकं' यत्रापातो नास्ति संलोकश्चास्तीति द्वितीयो भङ्गः २, 'आपातमसंलोक'मिति यत्रापातोऽस्ति न च संलोक इति तृतीयो भङ्गः ३, 'आपातं चैव संलोकं' यत्रोभयमपि संभवतीति

चतुर्थो भङ्गः ४, इह चापातसंलोकमिति च अर्शआदेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थीयेऽचि द्रष्टव्यं क्वाक्वा दशविशेषणपदज्ञानार्थं, तानि यादृशे स्थण्डिले व्युत्सृजेत्तदाह- अनापाते असंलोके, कस्य पुनरयमापातः संलोकश्चेत्याह-

'परस्य' स्वपक्षादेः, गमकत्वाच्चोभयत्र सापेक्षत्वेऽपि समासः, उपघातः-संयमात्म-प्रवचनबाधात्मको विद्यते यत्र तदुपघातिकं न तथाऽनुपघातिकं तस्मिन्, तथा 'समे' निम्नोन्न-तत्ववर्जिते 'अशुषिरे वाऽपि' तृणपर्णाद्यनाकीर्णे 'अचिरकालकृते च' दाहादिना स्वल्पकाल-निर्वर्तिते, चिरकालकृते हि पुनः संमूर्छन्त्येव पृथ्वीकायादयः, 'विस्तीर्णे' जघन्यतोऽपि हस्त-प्रमाणे 'दूरमवगाढे' जघन्यतोऽप्यधस्ताच्चतुरङ्गुलमचित्तीभूते 'नासन्ने' ग्रामारामादेर्दूरवर्त्तिनि 'बिलवर्जिते' मूषकादिरन्ध्ररहिते त्रसप्राणाश्च-द्वीन्द्रियादयो बीजानि च-शाल्यादीनि, सकलै-केन्द्रियोपलक्षणमेतत्, तैस्तत्रस्थैरागन्तुकैश्च रहितं-वर्जितं त्रसप्राणबीजरहितं तस्मिन्, स्थण्डिल इति शेषः, 'उच्चारादीनि' उक्तरूपाणि 'व्युत्सृजेत्' परिष्ठापयेत्। इह चोच्चारं प्रश्रवणमित्या दावुक्तेऽपि पुनरुच्चारादीनीत्यभिधानं विस्मरणशीलस्मरणार्थमदुष्टमेवेति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

सम्प्रत्युक्तमुपसंहरन् वक्ष्यमाणार्थसम्बन्धाभिधानायाह-

मू. (९५४) *एयाओ पंच समिईओ, समासेन वियाहिया।*
इत्तो उ तओ गुत्तीओ, वुच्छामि अनुपुव्वसो ॥

वृ. निगदसिद्धं, नवरम् 'एत्तो' त्ति अतश्च समितिप्रतिपादनानन्तरं 'तओ' त्ति तिस्रः 'अनु-पुव्वसो' त्ति आर्षत्वादानुपूर्व्या क्रमेणेत्यर्थः ॥ तत्राद्यां मनोगुप्तिमाह-

मू. (९५५) *सच्चा तहेव मोसा य, सच्चामोसा तहेव य।*
चउत्थी असच्चमोसा य, मनगुत्ती चउव्विहा ॥

मू. (९५६) *संरंभसमारंभे, आरंभे य तहेव य।*
मनं पवट्टमाणं तु, नियत्तिज्ज जयं जई ॥

वृ. सद्भ्यः-अर्थात्पदार्थेभ्यो हितो-यथावद्विकल्पनेनाप्तः सत्यो मनोयोगस्तद्विषया मनोगुप्ति-रप्युपचारात्सत्या, तथैव मृषा च-तद्विपरीतमनोयोगविषया, 'सत्यामृषा' उभयात्मकमनोयोग-गोचरा, तथैव चेति समुच्चये, चतुर्थी 'असत्यामृषा' उभयस्वभावविकलमनोदलिकव्यापार-रूपमनोयोगगोचरा मनोगुप्तिः, प्रक्रमाच्च सर्वत्रैवं योजना, उपसंहारमाह-मनोगुप्तिः 'चतुर्विधा' उक्तभेदश्चतुर्भेदा, अस्या एव स्वरूपं निरूपयन् काक्वोपदेष्टुमाह- संरम्भः-सङ्कल्पः स च मानसः, तथाऽहं ध्यास्यामि यथाऽसौ मरिष्यतीत्येवंविधः, समारम्भः-परपीडाकरोच्चाट-नादिनिबन्धनं ध्यानम्, अनयोः समाहारस्तस्मिन्, आरम्भः- अत्यन्तक्लेशतः परप्राणापहारक्षम-मशुभध्यानमेव तस्मिन् 'चः' समुच्चये 'तथैव' तेनैवागमप्रतीतेन तत्र मनसोऽसन्निवेशात्मकेन प्रकारेण 'चः' पूरणे 'मनः' चित्तं 'प्रवर्त्तमानं' व्याप्रियमाणं 'तुः' विशेषणे 'निवर्त्तयेत्' नियम-येत् 'जयं' ति यतमानः 'यतिः' तपस्वी। विशेषश्चायमिह-शुभसङ्कल्पेषु मनः प्रवर्त्तयेत्, प्रवीचाराप्रवीचाररूपत्वाद्गुप्तेरिति सूत्रद्वयार्थः ॥ वाग्गुप्तिमाह-

मू. (९५७) *सच्चा तहेव मोसा य, सच्चामोसा तहेव य।*
चउत्थी असच्चमोसा य, वयगुत्ती चउव्विहा ॥

मू. (९५८) *संरंभसमारंभे, आरंभे य तहेव य।*
वयं पवत्तमाणं तु, नियत्तिज्ज जयं जई॥

वृ. सूत्रद्वयमनन्तरं व्याख्यातमेव, नवरं मनोगुप्तिस्थाने वाग्गुप्तिरुच्चारयितव्या, तथा सत्या वाक् जीवं जीवमिति प्ररूपयतः असत्या जीवमजीवमिति सत्यामृषा क्वचिद्विवक्षितसमये मनुष्यशतमुत्पन्नमुपरतं चे'ति असत्यामृषा तु विधेहि स्वाध्यायं नैतत्सदृशमन्यत्तपोऽस्तीत्यादि, तथा वाचिकः संरम्भः-परव्यापादनक्षमक्षुद्रविद्यादिपरावर्त्तनासङ्कल्पसूचको ध्वनिरेवोपचारात्सङ्कल्पशब्दवाच्यः सन्, समारम्भः-परपरितापकरमन्त्रादिपरावर्त्तनम् 'आरम्भः' तथाविध-संक्लेशतः प्राणिनां प्राणव्यपरोपक्षणक्षममन्त्रादिजपनमिति सूत्रद्वयार्थः॥

इदानीं कायगुप्तिमभिधातुमाह-

मू. (९५९) *ठाणं निसीयणे चेव, तहेव य तुयट्टणे।*
उल्लंघण पल्लंघण, इंदियाण य जुंजणे॥

मू. (९६०) *संरंभसमारंभे, आरंभे य तहेव य।*
कायं पवत्तमाणं तु, नियत्तिज्ज जयं जई॥

वृ. 'स्थाने' ऊर्द्ध्वस्थाने 'निसीयणि'त्ति 'निषदने' उपवेशने, चः तयोरेव विचित्रभेद समुच्चयार्थः, 'एव' इति पूरणे, तथैव च 'त्वग्वर्त्तने' शयने 'उल्लङ्घने' तथाविधनिमित्तत ऊर्ध्व-भूमिकाद्युत्क्रमणे गर्त्ताद्यतिक्रमणे वा 'प्रलङ्घने' सामान्येन गमने, उभयत्र सूत्रत्वात्सुपो लुक्, 'इन्द्रियाणां च' स्पर्शनादीनां 'जुंजणे'त्ति योजनं-शब्दादिविषयेषु व्यापारणं तस्मिन्, सर्वत्र च वर्त्तमान इति शेषः, स्थानादिषु वर्त्तमानः संरम्भः-अभिघातो यष्टिमुष्ट्यादिसंस्थानमेव सङ्कल्पसूचकमुपचारात्सङ्कल्पशब्दवाच्यं सत् समारम्भः-परितापकरो मुष्ट्याद्यभिघातः, ततः संरम्भश्च समारम्भश्च संरम्भसमारम्भं तस्मिन्, 'आरम्भे' प्राणिवधात्मनि कायं प्रवर्त्तमानं निवर्त्तयेत्, शेषं प्राग्वदिति सूत्रद्वयार्थः॥ सम्प्रति समितिगुप्त्योः परस्परविशेषं स्वयं सूत्रकृदाह-

मू. (९६१) *एयाओ पंच समिईओ, चरणस्स य पवत्तणे।*
गुत्ती नियत्तणेऽवुत्ता, असुभत्थेसु य सव्वसो॥

वृ. 'एताः' अनन्तरोक्ताः पञ्च समितयश्चरणं-चारित्रं सच्चेष्टेतियावत् तस्य प्रवर्त्तने पूर्वत्र चशब्दस्य भिन्नक्रमत्वादवधारणार्थत्वाच्च प्रवर्त्तने एव, किमुक्तं भवति?-सच्चेष्टासु प्रवृत्तावेव समितयः, तथा 'गुत्ती'त्ति गुप्तयो निवर्त्तनेऽप्युक्ताः 'अशुभार्थेभ्यः' अशोभनमनोयोगादिभ्यः, सूत्रे तु सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी, 'सव्वसो'त्ति सर्वेभ्योऽपिशब्दाच्चरणप्रवर्त्तने च, उपलक्षणं चैतत् शुभार्थेभ्योऽपि निवृत्तेः, वाक्काययोर्निर्व्यापारताया अपि गुप्तिरूपत्वात्, उक्तं हि गन्धहस्तिना-"सम्यगागमानुसारेणारक्तद्विष्टपरिणतिसहचरितमनोव्यापारः कायव्यापारो वाग्व्यापारश्च निर्व्यापारता वा वाक्काययोर्गुप्ति"रिति, तदनेन व्यापाराव्यापारात्मिका गुप्तिरुक्तेति सूत्रार्थः॥ सम्प्रत्यध्ययनार्थमुपसंहरन्नेतदाचरणफलमाह-

मू. (९६२) *एया पवयणमाया, जे सम्मं आयरे मुनी।*
सो खिप्पं सव्वसंसारा, विप्पमुच्चइ पंडिए॥ त्तिबेमि॥

वृ. स्पष्टमेव। नवरं, 'सम्यक्' अवैपरीत्येन न तु दम्भादिनेति सूत्रार्थः॥ 'इति' परिसमाप्तौ,

ब्रवीमीति पूर्ववत् । उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वत् ॥

अध्ययनं - २४ - समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे चतुर्विंशमिममध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं परिसमाप्ता

अध्ययनं-२५-'यज्ञीयं'

वृ. व्याख्यातं चतुर्विंशमध्ययनम्, अधुना पञ्चविंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः- अनन्तराध्ययने प्रवचनमातरोऽभिहिताः, इह तु ता ब्रह्मगुणस्थितस्यैव तत्त्वतो भवन्तीति जयघोषचरितवर्णनाद्वारेण ब्रह्मगुणा उच्यन्त इत्यनेनाभिसम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य चानुयोगद्वारचतुष्टयचर्चा प्राग्वद्यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे यज्ञीयमिति नामातो यज्ञनिक्षेपायाह-

नि. [४६४] निक्खेवो जन्नंमि अ चउक्कओ दुविहो य होइ दव्वंमि ।
आगमनोआगमओ नोआगमओ अ सो तिविहो ॥

नि. [४६५] जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते अ माहणाईसु ।
तवसंजमेसु जयणा भावे जन्नो मुनेयव्वो ॥

नि. [४६६] जयघोसा अनगारा विजयघोसस्स जन्नकिच्चंमि ।
तत्तो समुट्ठियमिणं अज्झयणं जन्नइज्जंति ॥

वृ. निक्षेपो यज्ञे चतुष्कको- नामादिः, द्विविधो भवति द्रव्ये-आगमनोआगमतः, तत्रागमतः प्राग्वत्, नोआगमतश्च 'स' इति यज्ञस्त्रिविधः ज्ञशरीरभव्यशरीरे तद्व्यतिरिक्तश्च, 'माहणाइसु'त्ति माहनादीनां प्रक्रमाद् यज्ञ आदि शब्दात्तथाविधनृपत्यादिपरिग्रहः, तैर्हि प्राणिहिंसोपलक्षित एवायं क्रियते, ततः स भावयज्ञफलाप्रसाधकत्वाद् द्रव्ययज्ञ उच्यते, भावयज्ञमाह-'तपःसंयमेषु' प्रसिद्धेष्वेव 'यतना' तदनुष्ठानादरकरणरूपा भावे यज्ञः 'मुनितव्यः' प्रतिज्ञातव्यः, अर्होर्थे चायं कृत्यः, ततः स्वर्गादियज्ञफलप्रसाधकत्वेष एव यज्ञः प्रतिज्ञातुमुचितो, न त्वन्यः, तस्य प्रत्युतानर्थहेतुत्वात्, जयघोषादनगाराद्विजयघोषस्य 'यज्ञकृत्ये' यज्ञक्रियायामागतात् जातमिति शेषः, ततश्च यज्ञस्यैव प्राधान्यविवक्षया 'ततः' इति यज्ञात् समुत्थितमिदमध्ययनं यज्ञीयमिति, तस्मादुच्यत इति शेष इति गाथात्रयार्थः ॥ एवं तावन्निक्षेप उक्तः, सम्प्रत्यनुगमावसरः, तत्रोपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमान्तर्गतं किञ्चिदभिधित्सुराह-

नि. [४६७] वानारसिनयरीए दो विप्पा आसि कासवसगुत्ता ।
धनकनगविउलकोसा छक्कम्मरया चउव्वेया ॥

नि. [४६८] दोवि अ जमला भाउअ संपीआ अन्नमन्नमनुरत्ता ।
जयघोसविजयघोसा आगमकुसला सदाररया ॥

नि. [४६९] अह अन्नया कयाई जयघोसो ण्हाइउं गओ गंगं ।
अह पिच्छइ मंडूकं सप्पेण तहिं गसिज्जंतं ॥

नि. [४७०] सप्पोऽवि अ कुललेणं उक्खित्तो पाडिओ य भूमीए ।

सोऽवि अ कुललो सप्पं अक्कमिउं अच्छए तत्थ ॥

नि.[४७१] सप्पोऽवि कुललवसगओ मंडूक्कं खाइ चिचिआइयं ।
सोऽवि अ कुललो खायइ सप्पं चंडेहिं गासेहिं ॥

नि.[४७२] तं अन्नमन्नधायं जयघोसो पासिऊण पडिबुद्धो ।
गंगाओ उत्तरिउं समनागं आगओ वसहिं ॥

नि.[४७३] सो समणो पव्वइओ निग्गंथो सव्वगंथउम्मुक्को ।
वोसिरिऊण असारे केसेहिं समं परिक्केसे ॥

नि.[४७४] पंचमहव्वयजुत्तो पंचिंदिअसंवुडो गुणसमिद्धो ।
घडनजयनप्पहाणो जाओ समणो समिअपावो ॥

वृ. आसामक्षरार्थः स्पष्ट एव, नवरं 'कासवसगोत्त'त्ति काश्यपकुलोत्पन्नाः काश्यपास्तौ: समानं गोत्रं ययोस्तौ काश्यपसगोत्रौ 'छक्कम्मरय'त्ति षट् कर्माणि-यजनयाजनाध्ययना-ध्यापनदानप्रतिग्रहात्मकानि तेपु रतौ-आसक्तौ षट्कर्मरतौ, तथा द्वावपि 'यमलौ' युग्मौ उत्पन्नौ 'भाउय'त्ति भ्रातरौ 'संप्रीतौ' विद्यमानसम्यग्बाह्यप्रीती 'अन्योऽन्यमनुरक्तौ' आन्तरप्रीतियोगतः परस्परस्नेहवन्तौ, आगमः-श्रुतिस्मृत्यादिरूपस्तस्मिन् कुशलावागमकुशलौ, अत एव स्वदाररतौ। 'ण्हाइउं'ति स्नातुं। 'कुररेण' मार्जारनाम्ना पक्षिविशेषेण 'उक्खित्तो'त्ति उत्क्षिप्तः, उत्क्षिप्य च कथं नामसौ म्रियतामिति पातितश्च भूमौ 'अक्कमिउं'त्ति आक्रम्य-अवष्टभ्य । सर्पः कुररवशगतः-कुराधीनतां प्राप्तः 'चिंचियायंतं'ति चिचिमिति कुर्वन्तं 'चण्डैः' बृहत्ख-ण्डनात्रोटनतोऽत्यन्तरौद्रैः 'ग्रासैः' प्रतीतैः ।

'तम्' इत्युक्तरूपमन्योऽन्यघातं-कुररसर्पमण्डूकगतं 'पासिऊणं'ति दृष्ट्वा 'प्रतिबुद्धः' अहो! दुरन्तोऽयं संसार इत्यादिपरिभावनया अवगततत्त्वः 'सः' इति जयघोषः समनाः-सहृदयो विशिष्टभोगयुक्त इत्यर्थः 'प्रव्रजितः' हेयधर्मेभ्यो 'निर्ग्रन्थः' ग्रन्थरहितः, स च बाह्यग्रन्थर-हितोऽपि स्यादत आह-सर्वो-बाह्य आन्तरश्च यो ग्रन्थस्तेनोन्मुक्तः सर्वग्रन्थोन्मुक्तः, वक्ष्यमान-श्रमणविशेषणान्येतानि, 'व्युत्सृज्य' त्यक्त्वा 'असारान्' परमार्थालोचनायामप्रधानान् 'केशैः' शिरोरुहैः 'समं' सह परिक्लेशयन्तीति परिक्लेशाः-प्रस्तावात्पुत्रकलत्रादिसम्बन्धास्तान्। घटनं-संयमयोगविषयं चेष्टनं यतनं-तत्रैवोपयुक्तत्वं कृतरूपाणि येनासौ शमितपापः । भावार्थस्त्वासां सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्-

वानारसीए नयरीए दो विप्पभायरो यमला आसी जयघोसविजयघोसा, अन्नया जयघोसो ण्हाइउं गओ गंगं, तत्थ पेच्छइ सप्पेण मंडूक्कं गसिज्जंतं, सप्पोवि मज्जारेण उच्छित्तो, मज्जारो सप्पं अक्कमिउं ठिओ, तथावि सप्पो मंडूक्कं चिंचियंतं खायति, मज्जारोवि सप्पं चडप्फडंतं खायति, अन्नमन्नं घायं पासित्ता पडिबुद्धो गंगमुत्तरिऊण साहुसगासे समनो जातो त्ति । इति गाथाऽष्टकार्थः । इत्यभिहितं किञ्चिदुपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमान्तर्गतं, सम्प्रति सूत्रस्पर्शिक-निर्युक्त्यनुगमावसरः, स च सूत्रे सति भवतीति सूत्रानुगमे सूत्रच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू.(९६३) माहणकुलसंभूओ, आसि विप्पो महायसो ।
जायाई जमजन्नंमि, जयघोसत्ति नामओ ॥

मू. (९६४) *इंदियग्गामनिग्गाही, मग्गगामी महामुनी।*
गामानुगामं रीयंते, पत्तो वाणारसिं पुरिं॥

मू. (९६५) *वाणारसीइ बहिया, उज्जाणंमि मनोरमे।*
फासुएसिज्जसंथारे, तत्थ वासमुवागए॥

वृ. सूत्रत्रयं प्रायः प्रतीतार्थमेव, नवरं ब्राह्मणकुलसंभूत इत्यन्वयाभिधानं, ब्राह्मणकुल संभूतोऽपि जननीजात्यन्यथात्वे ब्राह्मणो न स्यादत आह-विप्रः, 'जायाइ'त्ति अवश्यं यायजीति यायाजी, क्वेत्याह-यमाः प्राणातिपातविरत्यादिरूपाः पञ्च त एव यज्ञो भावपूजात्मकत्वाद्विवक्षितपूजां प्रति यमयज्ञस्तस्मिन्, विषयसप्तमीयं, गार्हस्थ्यापेक्षया चैतद्व्याख्यायते, तत्र च विप्रो विप्राचारनिरतत्वेन, संभवति हि कश्चित्तत्कुलोत्पन्नोऽप्यन्यथेति विशेषणं, तथा यम इव प्राण्युपसंहारकारितया यमः स चासौ यज्ञश्च यमयज्ञः अर्थाद् द्रव्ययज्ञस्तस्मिन्। इन्द्रियग्रामं स्पर्शनादिकसमूहं निगृह्णाति-स्वस्वविषयविनिवर्त्तनेन नियमयतीत्येवंशील इन्द्रियग्रामनिग्राही, अत एव 'मार्गगामी' मुक्तिपथयायी 'रीयंति'त्ति रीयमानो विहरन्।

'वाणारसीय बहिय'त्ति वानारस्या बहिरिति-बहिर्भागे यदुद्यानमुद्यपवनं तस्मिन्निति सूत्रत्रयार्थः॥ तदा च तत्पुरियद्वर्त्तते यच्चासौ विधत्ते तदाह-

मू. (९६६) *अह तेनेव कालेनं, पुरीए तत्थ माहणे।*
विजयघोसत्ति नामेणं, जन्नं जयइ वेयवी॥

मू. (९६७) *अह से तत्थ अनगारे, मासक्खमनपारणे।*
विजयघोसस्स जन्नंमि, भिक्खमट्ठा उवट्ठिए॥

वृ. 'अथे'ति च वक्तव्यतान्तरोपन्यासे 'तेनेव कालेनं'ति सुब्व्यत्ययात्तस्मिन्नेव काले यत्रासौ वानारसीमाजगाम, 'वेयवी'ति वेदवित्। 'अथे'ति प्रस्तुतोपन्यासे 'स' जयघोषः 'तत्रे'ति यागे 'भिक्खस्सऽट्ठ'त्ति भैक्ष्यस्यार्थे-भैक्ष्यनिमित्तं, शेषं सुगममिति सूत्रद्वयाजयत्रार्थः॥

तत्र च भिक्षार्थमुपस्थिते यदसौ याजकः कृतवांस्तदाह-

मू. (९६८) *समुवट्ठियं तहिं संतं, जायगो पडिसेहए।*
न हु दाहामि ते भिक्खं, भिक्खू! जायाहि अन्नओ॥

वृ. 'समुपस्थितं' भिक्षार्थमागतं 'याजकः' यष्टा स एव विजयघोषनामा ब्राह्मणः 'प्रतिषेधति' निराकुरुते यथा 'न हु' नैव दास्यामि 'ते' तुभ्यं भिक्षां 'जायाहि'त्ति याचस्व 'अन्यतः' अस्मद्यतिरिक्तात्। किमित्येवमत आह-

मू. (९६९) *जे य वेयविऊ विप्पा, जन्नमट्ठा य जे दिया।*
जोइसंगविऊ जे य, जे य धम्माण पारगा॥

वृ. 'जे विप्पा' इत्यादि, विप्रा जातितः 'जण्णट्ठा य'त्ति 'यज्ञार्था' यज्ञप्रयोजना ये तत्रैव व्याप्रियन्ते ये 'द्विजाः' संस्कारापेक्षया द्वितीयजन्मानो ज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रमङ्गानि च विदन्ति ये ते ज्योतिषाङ्गविदः, अत्र च ज्योतिषस्योपादानं प्राधान्यख्यापकम्, अन्यथा हि शिक्षा १ कल्पो २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ छन्दोविचितः ५ ज्योतिषमिति ६ षडङ्गानीत्यङ्गग्रहणेनैव तद्गृहीतमिति, धर्माणामुपलक्षणत्वाद् धर्मशास्त्राणां 'पारगाः' पर्यन्तगामिनः,

अशेषविद्यास्थानोपलक्षणमेतत्, ततो ये चतुर्दशविद्यास्थानपारगताः,

मू. (१७०)　　जे समत्था समुद्धत्तुं, परं अप्पाणमेव य ।

तेसिमन्नमिणं देयं, भो भिक्खू ! सव्वकामियं ॥

वृ. अत एव च ये 'समर्थाः' शक्तिमन्तः समुद्धर्त्तुं भवसमुद्रादिति गम्यते, 'तेसिं'ति सुब्व्यत्ययात् 'तेभ्यः' अनन्तरमुक्तरूपेभ्यः द्विजेभ्यः 'सव्वकामिय'न्ति सर्वाणि कामानि अभिलषणीयवस्तूनि यस्मिंस्तत्सर्वकाम्यं, यद्वा सर्वकामैर्निर्वृत्तं तत्प्रयोजनं वा सर्वकामिकं, षड्रसोपेतमित्यर्थः, शेषं स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः ॥

एवमुक्तो मुनिः स कीदृग् जातः ? किं वा कृतवान् ? इत्याह-

मू. (१७१)　　सो तत्थ एव पडिसिद्धो, जायगेण महामुनी ।

नवि रुट्ठो नवि तुट्ठो, उत्तमट्ठगवेसओ ॥

मू. (१७२)　　नन्नट्ठं पानहेउं वा, नवि निव्वाहणाय वा ।

तेसिं विमुक्खणट्ठाए, इमं वयणमब्बवी ॥

मू. (१७३)　　नवि जानसि वेयमुहं, नवि जन्नाण जं मुहं ।

नक्खत्ताण मुहं जं च, जं च धम्माण वा मुहं ॥

मू. (१७४)　　जे समत्था समुद्धत्तुं, परं अप्पाणमेव य ।

न ते तुमं विजाणासि, अह जानासि तो भण ॥

वृ. 'सः' इति जयघोषनामा 'तत्रे'ति यज्ञे 'एवे'ति एवम्-उक्तप्रकारेण 'प्रतिषिद्धः' निराकृतः, केन ?-'याजकेन' यज्ञकर्त्रा विजयघोषब्राह्मणेन महामुनिर्नापि 'रुष्टः' इति रोषं गतः

"बहुं परघरे अत्थि विविहं खाइमसाइमं ।

न तत्थ पंडिओ कुप्पे, इच्छा दिज्ज परो न वा ॥"

इत्याद्यागमपरिभावनातो, नापि 'तुष्टः' परितोषं प्राप्तः, किन्तु समतयैव स्थित इति भावः, किमित्येवं ?, यत उत्तमार्थो-मोक्षस्तमेव गवेषयते-अन्वेषयते इत्युत्तमार्थगवेषको, मुक्तिं विनाऽन्यत्र निःस्पृह इतियावत्, 'न' नैवान्नम्-ओदनादि तदर्थं, पीयत इति 'कृत्यलुटो ऽन्यत्रापी'ति वचनात्कर्मणि ल्युटि पानम्-आचाम्लादि तद्धेतुं वा-तन्निमित्तं वा, नापि 'निर्वाहणाय वा' वस्त्राभ्यङ्गतैलादिना यापनार्थं सर्वत्रात्मन इति गम्यते, किमर्थं तर्हि ? इत्याह-

'तेषां' याजकानां 'विमोक्षार्थं' यथा कथं नु नामामी विमुक्तिमाप्नुयुरिति प्रयोजनार्थम् 'इदं' वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत्, किं तदित्याह-'नवि'त्ति नैव जानासि वेदानां मुखं वेदमुखं-यत्तेषु प्रधानं नापि यज्ञानां यन्मुखम्-उपायो नक्षत्राणां मुखं-प्रधानं यच्च, यच्च धर्माणां वा मुखम्-उपायस्तद्, अनेन तस्य वेदयज्ञज्योतिर्धर्मानभिज्ञत्वमुक्तं । सम्प्रति पात्राविज्ञतामाह- 'जे' इत्यादि, व्याख्यातप्रायमेव, नवरम्, अथ जानासि ततो भणेत्याक्षेपाभिधानमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ एवं च तत्राक्षिप्तवति भगवति स किं कृतवानित्याह-

मू. (१७५)　　तस्सक्खेवपमुक्खं च, अचयंतो तहिं दिओ ।

सपरिसो पंजलीहोउं, पुच्छई तं महामुनिं ॥

मू. (१७६)　　वेयाणं च मुहं बूहि, बूहि जन्नाण जं मुहं ।

नक्खत्ताण मुहं बूहि, बूहि धम्माण वा मुहं ॥

मू. (९७७) जे समत्था समुद्धत्तुं, परं अप्पाणमेव य ।
एयं मे संसयं सव्वं, साहू ! कहय पुच्छिओ ॥

वृ. 'तस्ये'ति मुनेराक्षेपः-प्रश्नस्तस्य प्रमोक्षः प्रतिवचनं तं 'चः' पूरणे 'अचयंतो'त्ति अशक्नुवन् दातुमिति गम्यते 'तस्मिन्' इति यज्ञे 'द्विजः' ब्राह्मणः 'सपर्षत्' सभाऽन्वितः प्रकृतोऽञ्जलिः-उभयकरसंपुटात्मको येनासौ प्राञ्जलिर्भूत्वा पृच्छति 'त'मिति प्रक्रान्तं महामुनिम् । कथं पृष्टवानित्याह-'वेयाण' इत्यादि, गतार्थमेव, नवरं 'बूहि' व्यक्तमभिधेहि, पुनः पुनर्ब्रूहीत्युच्चारणमत्यादरख्यापनार्थं 'एतद्' उक्तरूपं 'मे' मम संशेतेऽस्मिन् मन इति संशयस्तं-संशयविषयं वेदमुखादि साधो ! कथय पृष्ट इत्युपसंहारवचनमिति सूत्रत्रयार्थः ॥

इत्थं पृष्टो मुनिराह-

मू. (९७८) अग्गिहुत्तमुहा वेया, जन्नट्ठी वेयसा मुहं ।
नक्खत्ताण मुहं चंदो, धम्माणं कासवो मुहं ॥

मू. (९७९) जहा चंदं गहाइया, चिट्ठंते पंजलीउडा ।
वंदमाना नमंसंता, उत्तमं मनहारिणो ॥

मू. (९८०) अजाणगा जन्नवाई, विज्जामाहणसंपया ।
मूढा सज्झायतवसा, भासच्छन्ना इवग्गिणो ॥

मू. (९८१) जो लोए बंभणो वुत्तो, अग्गी वा महिओ जहा ।
सदा कुसलसंदिट्ठं, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८२) जो न सज्जइ आगंतुं, पव्वयंतो न सोअई ।
रमए अज्जवयणंमि, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८३) जायरूवं जहामट्ठं, निद्धंतमलपावगं ।
रागद्दोसभयाईयं, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८४) तवस्सियं किसं दंतं, अवचियमंससोणिअं ।
सुव्वयं पत्तनिव्वाणं, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८५) तसे पाने वियानित्ता, संगहेण य थावरे ।
जो न हिंसइ तिविहेणं, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८६) कोहा वा जइवा हासा, लोहा वा जइवा भया ।
मुसं न वयई जो उ, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८७) चित्तमंतमचित्तं वा, अप्पं वा जइवा बहुं ।
न गिण्हइ अदत्तं जो, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८८) दिव्वमानुस्सतेरिच्छं, जो न सेवेइ मेहुणं ।
मनसा कायवक्केणं, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (९८९) जहा पोम्मं जले जायं, नोवलिप्पइ वारिणा ।
एवं अलित्तं कामेहिं, तं वयं बूम माहणं ॥

मू. (११०) *अलोलुयं मुहाजीविं, अनगारं अकिंचनं।*
असंसत्तं गिहत्थेहिं, तं वयं बूम माहणं॥

मू. (१११) *पसुबंधा सव्ववेया, जट्ठं च पावकम्मुणा।*
न तं तायंति दुस्सीलं, कम्माणि बलवंतिह॥

मू. (११२) *नवि मुंडिएण समणो, न ॐकारेण बंभणो।*
न मुनी रन्नवासेणं, कुसचीरेण न तावसो॥

मू. (११३) *समयाए समणो होइ, बंभचेरेण बंभणो।*
नाणेण य मुनी होइ, तवेणं होइ तावसो॥

मू. (११४) *कम्मुणा बंभणो होइ, कम्मुणा होइ खत्तिओ।*
वइस्सो कम्मुणा होइ, सुद्दो हवइ कम्मुणा॥

मू. (११५) *एए पाउकरे बुद्धे, जेहिं होइ सिणायओ।*
सव्वकम्मविनिमुक्कं, तं वयं बूम माहणं॥

मू. (११६) *एवं गुणसमाउत्ता, जे हवंति दिउत्तमा।*
ते समत्था उ उद्धत्तुं, परं अप्पाणमेव य॥

वृ. अग्गिहोत्तेत्यादिसूत्राण्यष्टादश प्रायः स्पष्टान्येव, नवरम्, अग्निहोत्रम्-अग्निकारिका, सा चेह-

"कर्मेन्धनं समाश्रित्य, दृढा सद्भावनाहुतिः।
धर्मध्यानाग्निना कार्या, दीक्षितेनाग्निकारिका॥"

इत्यादिरूपा परिगृह्यते, तदेव मुखं-प्रधानं येषां तेऽग्निहोत्रमुखा वेदाः, वेदानां हि दध्यादेरिव नवनीतादि आरण्यकमेव प्रधानम्, उक्तं हि-

"नवनीतं यथा दध्नश्चन्दनं मलयादिव।
औषधिभ्योऽमृतं यद्वद्वेदेष्वारण्यकं तथा॥"

तत्र च दशप्रकार एव धर्म उक्तः, तथा च तद्वचः-"सत्यं तपः सन्तोषः संयमश्चारित्रमार्जवं क्षमा धृतिः श्रद्धाऽहिंसेत्येतद्दशविधमिह धामे"ति, तत्र च धामशब्देन धर्म एव विवक्षितः, एतदनुवाद्युक्तरूपमेवाग्निहोत्रमिति, तथा यज्ञः प्रस्तावाद्भावयज्ञस्तदर्थी 'वेयसं'त्ति वेदेन हेतुनाऽस्यति-अशुभानि कर्माणि क्षिपतीति निरुक्तविधिना वेदसो-यागः, उक्तं च-निर्घण्टे-"अध्वरो वेधो वेपो मखो वेदा वितथः"इत्यादि, तेषां मुखम्-उपायः, ते हि सत्येव यज्ञार्थिनि प्रवर्त्तन्त इति।

नक्षत्राणां 'मुखं' प्रधानं चन्द्रः, तस्यैव तदधिपतित्वात्। धर्माणां 'काश्यपः' भगवानृषभदेवः 'मुखम्' उपायः कारणात्मकः, तस्यैवादितत्प्ररूपकत्वात्, तथा चारण्यकम्-"ऋषभ एव भगवान् ब्रह्मा, तेन भगवता ब्रह्मणा स्वयमेव चीर्णानि ब्रह्माणि, यदा च तपसा प्राप्तः पदं यद् ब्रह्मकेवलं तदा च ब्रह्मर्षिणा प्रणीतानि, कानि पुनस्तानि ब्रह्माणि?" इत्यादि, किञ्च-भवतां ब्रह्माण्डपुराणमेव सर्गादिपुराणलक्षणोपेतत्वात्सकलपुराणज्येष्ठम्, उक्तञ्च-

"नवनीतं यथा दध्नश्चन्दनं मलयादिव।

ब्रह्मार्णर्न पुराणेभ्यस्तथा प्रादुर्भवन्तीति:।।"

तद्वचस्त्विदम् - "इह हि इक्ष्वाकु कुलवंशोद्‌भवेन नाभिसुतेन मरुदेव्या नन्दनेन महादेवेन ऋषभेण दशप्रकारो धर्मः स्वयमेव चीर्णः, केवलज्ञानलम्भाच्च महर्षिणो ये परमेष्ठिनो वीतरागाः स्नातका निर्ग्रन्था नैष्ठिकास्तेषां प्रवर्त्तित आख्यातः प्रणीतस्त्रेतायामादा"वित्यादि, काश्यपस्यैव माहात्म्यख्यापनतो धर्ममुखत्वं समर्थयितुमाह-यथा चन्द्रं ग्रहादिकाः, आदिशब्दान्नक्षत्रादिपरिग्रहः, 'पंजलीउड'त्ति प्राग्वत्कृतप्राञ्जलयस्तु 'वन्दमानाः' स्तुवन्तो 'नमस्यन्तो' नमस्कुर्वन्तः 'उत्तमं' प्रधानं 'मनोहारिणः' अतिविनीततया प्रभुचित्ताक्षेपकारिणस्तिष्ठन्तीति सम्बन्धः, तथैनमपि भगवन्तं देवेन्द्रप्रमुखाः समस्तसुरासुरमनुजसमूहा इत्युपस्कारः, पठ्यते च-

"जहा चंदे गहाईए, चिट्ठंती पंजलीउडा।
नमंसमाणा वंदंती, उद्धत्तमणहारिणो।।"त्ति

अत्र यथा 'चन्द्रे' चन्द्रविषये ग्रहादिकास्तिष्ठन्तीति(न्ति) प्राञ्जलिपुटाः, कोऽर्थः ? तदायत्तै(त्ताए)वासते, अन्यच्च नमस्यन्तः प्रक्रमात्तमेव 'वन्दन्ते' स्तुवन्ति, अनेन तेषां भक्तियुक्ततामाह, 'वंदंतीउद्धत्त'त्ति सन्धिप्रयोगेण इतिशब्दान्तर्भावादितीत्येवं प्रक्रमात्काश्यपं तिष्ठन्ति प्राञ्जलिपुटास्तं च नमस्यन्तो वन्दन्ते, के इत्याह-'उद्धत्तमनहारिणो'त्ति औद्धत्यम्-अहङ्कारस्तत्प्रधानं मन औद्धत्यमनस्तद्धरणशीलाः औद्धत्यमनोहारिणः अत्यन्तशान्तचित्तवृत्तयो, यतय इत्यर्थः, पूर्वापरनिपातस्यात्रातन्त्रत्वेन वा मनऔद्धत्यहारिणः, औद्धत्यग्रहणं चास्यैव सकलदोषमूलत्वात्, पठन्ति च-'उद्धत्तुमनगारिणो'त्ति अत्र चोद्धर्तुम्-उत्क्षेप्तुं भवपङ्कमग्नमात्मानमिति गम्यते, अगारिणोगृहिणस्तद्विपरीता अनगारिणो-यतयः, क्रियाकारकयोजना प्राग्वत्, इह च धर्मार्थिनामेव अभ्यर्हितत्वात् काश्यपो धर्ममुखमित्यभिप्रायः।

अनेन प्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनमुक्तं, सम्प्रति पञ्चमं प्रश्नमधिकृत्याह-'अजाणगा'त्ति अज्ञा न तत्त्ववेदिन इत्युक्तं भवति, के ते ?--यज्ञवादिनो ये भवतः पात्रत्वेनाभिमताः, कासामित्याह-'विज्जामाहणसंपया'त्ति सूत्रत्वात्सुब्व्यत्ययः 'विद्याब्राह्मणसम्पदां' तत्र च विद्यते-ज्ञायत आभिस्तत्त्वमिति विद्या-आरण्यकब्रह्माण्डपुराणात्मिकास्ता एव ब्राह्मणसम्पदो विद्याब्राह्मणसम्पदः, तात्त्विकब्राह्मणानां हि निष्किञ्चनत्वेन विद्याएव सम्पदः, तद्विज्ञत्वे च कथमेते बृहदारण्यकाद्युक्तदशविधधर्मवेदिनो यागमेवं कुर्युः ?, तथा 'मूढाः' मोहवन्तः 'सज्झायतवस्स'त्ति सुब्व्यत्ययात्स्वाध्यायतपःसु तत्त्वतस्तत्स्वरूपापरिज्ञानाद्, अत एव 'भासच्छन्ना इवऽग्गिणो'त्ति इवशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद्भस्मच्छन्ना अग्नय इव, ते हि बहिरुपशमभाज आभान्ति, अथ चान्तः कषायवत्तया ज्वलिताः, पठ्यते च 'गूढा सज्झायतवस्स'त्ति तत्र च 'गूढाः' बहिः संवृतिमन्तः, केन हेतुना ? 'स्वाध्यायतपसा' वेदाध्ययनोपवासादिनाऽन्तश्च भस्मच्छन्नाग्नितुल्याः, एवं च न तत्त्वतो भवदभिमतब्राह्मणानां ब्राह्मण्यं, तदभावाच्चात्मनः परस्य चोद्धरणेन पात्रत्वं दूरापास्तमेवेति भावः।

कस्तर्हि भवदभिप्रायेण ब्राह्मणो ? यः पात्रमित्याह-'यः' इत्यनिर्दिष्टस्वरूपः 'लोके' जगति ब्राह्मणः 'उक्तः' प्रतिपादितः कुशलैरिति गम्यते, 'अग्गी वा महितो जह'त्ति वेति पूरणे यथेत्यौपम्ये भिन्नक्रमश्च, ततो यथाऽग्निर्यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्तथा 'महितः' पूजितः

सन् 'सदा' सर्वकालम्, उपसंहारमाह-कुशलैः-तत्त्वाभिज्ञैः संदिष्टः-कथितः कुशलसन्दिष्टस्तं 'तम्' इत्युक्तरूपं वयं ब्रूमो ब्राह्मणं, यदेव हि लोके विज्ञोपदिष्टं तदेव वस्त्वभ्युपगमार्हमिति भावः।

इत इत्तरसूत्रैर्यादृशोऽसौ कुशलसन्दिष्टस्तत्स्वरूपमेव क्वचित्कथञ्चिदनुवदन् स्वाभिमतं ब्राह्मणमाह-यो न स्वजनेनाभिष्वङ्गं करोति 'आगन्तुं' प्राप्तुं स्वजनादिस्थानमिति गम्यते, आगतो वा, ततः 'प्रव्रजन्' स्थानान्तरं गच्छन्न शोचते, यथा-कथमहममुना बिना भविष्यामीति, तत एव रमते आर्याणां-तीर्थकृतां वचनमार्यवचनम् आगमस्तस्मिन्, किमुक्तं भवति?-सर्वत्र निःस्पृहत्वेनागमार्थानुष्ठानपरतया तत्र रतिमान् भवति, यद्वा यो न सजत्यागन्तुं प्रव्रज्यापर्यायाद्-गार्हस्थ्यपर्यायमिति गम्यते, तथा 'प्रव्रजन्' प्रव्रज्यां गृह्णन् न शोचते--न खिद्यते, किन्त्विदमेव मनुजजन्मफलमिति मन्यमानः स रमसैवाभिनिष्क्रामति, शेषं तथैव, व्याख्या द्वयेऽपि च निःस्पृहतैवोच्यते।

तथा 'जातरूपं' स्वर्णं ततो जातरूपमिव जातरूपं, यः कीदृशः सन्?-'महामट्ठं'त्ति मकार-स्यालाक्षणिकत्वान्महानर्थः-प्रयोजनं मुक्तिरूपमस्येति महार्थो, जातरूपस्य त्वर्थो विषय-घातादिः, तथा 'निद्धंतमलपावकं' निर्ध्मातं-भस्मीकृतं ततो निर्ध्मातमिव निर्ध्मातं मल इवात्मनो विशुद्धस्वरूपघातितया पापमेव पापकं येनासौ निर्ध्मातमलपापको, जातरूपं तु प्राकृतत्वात् पावकेन-अग्निना निर्ध्मातो मलः-किट्टात्मकोऽस्येति पावकनिर्ध्मातमलम्, अन्यच्च-रागश्च-प्रतिबन्धात्मको द्वेषश्च-अप्रीतिरूपो भयं च-इहलोकभयादि रागद्वेषभयानि तान्यतीतो-निष्क्रान्तो रागद्वेषभयातीतो रागादिरहित इत्यर्थः, सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययः प्राग्वत्, पठ्यते च-'जातरूवं जहामट्ठं'ति 'यथे'त्यौपम्ये आमृष्टं तेजःप्रकर्षारोपणाय मनःशिलादिना समन्तात्प-रामृष्टम्, अनेन जातरूपस्य बाह्यो गुण उक्तः, पावकनिर्ध्मातमलमिति चान्तरः, ततो जातरूप-वद्वाह्यान्तरगुणान्वितः, अत एव रागोद्यतीतश्च यस्तं वयं ब्रूमो ब्राह्मणम्।

किञ्च-त्रसप्राणिनो विज्ञाय 'सङ्ग्रहेण' सङ्क्षेपेण चशब्दाद्विस्तरेण च, तथा 'स्थावरान्' पृथिव्यादीन्, यदिवा संगृह्यत इति सङ्ग्रहो-वर्षाकल्पादिस्तेन हेतुना, जीवरक्षार्थत्वात्तस्य, च-शब्दो भिन्नक्रमः, तत एव स्थावरांश्च, पठ्यते च-'संगहेण सथावरे'त्ति 'संस्थावरान्' स्थावर-सहितान् यो 'न हिनस्ति' न व्यपरोयति 'एतान्' अनन्तरमुक्तरूपान् 'तुः' पूरणे, पठ्यते च-'विविधेन' मनोवाक्कायरूपतया योगेनेति गम्यते तं वयं ब्रूमो ब्राह्मणं, तथा चारण्यकेऽप्युक्तम्-

"यदा न कुरुते पापं, सर्वभूतेषु दारुणम्।
कर्मणा मनसा वाचा, ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥"

तथा क्रोधादिभ्यो मृषा न वदति यस्तु तं वयं ब्रूमो ब्राह्मणम्, इह च मानस्य क्रोधो मायायाश्च लोभ उपलक्षणं, प्रायस्तत्सहचरितत्वात्तयोः, तथा च तत्राप्यवाचि-

"यदा सर्वानृतं त्यक्तं, मिथ्याभाषा विवर्जिता।
अनवद्यं च भाषेत्, ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥"

(किञ्च)- "अश्वमेधसहस्रं च, सत्यं च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्राद्धि, सत्यमेव विशिष्यते॥"

इति 'चित्तवत्' द्विपदादि 'अचित्तं च' स्वर्णादि 'अल्पं वा' सङ्ख्यया प्रमाणेन च स्तोकं यदिवा 'बहुं' ताभ्यामेव प्रचुरं न गृह्णाति 'अदत्तम्' अनिसृष्टं यस्तं वयं ब्रूमो ब्राह्मणं, तथा च तत्राप्युक्तम्-

"परद्रव्यं यदा दृष्ट्वा, आकुले ह्यथवा रहे।
धर्मकामो न गृह्णाति, ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥"

अन्यश्च-दिव्यविषयत्वाद्दिव्यं मानुषविषयत्वान्मानुषं तिर्यक्षु भवं तैरश्चमेषां समाहारो दिव्यमानुषतैरश्चं यो न सेवते मैथुनं 'मनसा' चित्तेन कायश्च-शरीरं वाक्यं च-वचनं कायवाक्यं तेन तं वयं ब्रूमो ब्राह्मणं, तथा च तत्राप्युक्तम्-

"देवमानुषतिर्यक्षु, मैथुनं वर्जयेद्यदा [illegible]
कामरागविरक्तश्च, ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥"

अपि च-यथा 'पद्मं' कमलं जले उपलक्षणत्वाज्जलमध्ये 'जातम्' उत्पन्नं तत्परित्यागत उपरिव्यवस्थानतः 'नोपलिप्यते' न श्लिष्यते 'वारिणा' जलेन, 'एव'मिति पद्मवत् 'अलित्त'त्ति अलिप्तः-अश्लिष्टः काम्यमानत्वात् कामैः-मनोज्ञैः शब्दादिभिराबाल्यात् तैरेव वृद्धिं नीयमानतया तन्मध्योत्पन्नोऽपि यस्तं वयं ब्रूमो ब्राह्मणं, तथा च तत्राप्यभिधायि-

"यदा सर्वं परित्यज्य, निस्सङ्गो निष्परिग्रहः।
निश्चिन्तश्च चरेद्धर्मं, ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥"इति

इत्थं मूलगुणयोगात्तात्त्विकं ब्राह्मणमभिधायोत्तरगुणयोगतस्तमेवाह- 'अलोलुपम्' आहारादिष्वलम्पटं 'मुहाजीवि'त्ति सुब्व्यत्ययात् 'मुधाजीविनम्' अज्ञातोञ्छमात्रवृत्तिं, पठ्यते च- 'मुहाजीवि'त्ति अनगारमकिञ्चनं प्राग्वत् 'असंसक्तम्' असंबद्धं, कैः ?-गृहस्थैः, तृतीयार्थे सप्तमी विषयसप्तमी वा, अनेन काक्वा पिण्डविशुद्धिरूपोत्तरगुणयुक्तत्वमुक्तं, 'तम्' उक्तगुणयुक्तमप्येवंविधं सन्तं वयं ब्रूमो ब्राह्मणं, क्वचित् पठ्यते च-

'जहित्ता पुव्वसंजोगं, नाइसंगे य बंधवे।
'जो न सज्जइ भोएहिं, तं वयं बूम बंभणं॥'

अत्र 'पूर्वसंयोगं' मात्रादिसम्बन्धं 'ज्ञातिसंयो-गान्' स्वस्रादिसम्बन्धान्, च-शब्दो भिन्नक्रमस्ततः 'बान्धवांश्च' भ्रात्रादीन्, शेषं स्पष्टम्, अनेन चातिनिःस्पृहताभिधानेनोत्तरगुणा अप्याक्षिप्ता भवन्ति।

स्यादेतद्-वेदाध्ययनं यजनं च भवत्रायकमिति तद्योगादेव पात्रभूतो ब्राह्मणो न तु यथा त्वयोक्त इत्याशङ्क्याह-पशूनां-छागानां बन्धो-विनाशाय नियमनं यैर्हेतुभिस्तेऽमी पशुबन्धाः 'श्वेतं छागमालभेत वायव्यां दिशि भूतिकाम' इत्यादिष्वकार्योपलक्षिताः, पाठान्तरतः पशवो बद्धा यैस्ते आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् क्तान्तस्य परनिपाते पशुबद्धाः, न तु ये 'आत्मा वारे ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिवाक्योपलक्षिताः 'सर्ववेदाः' ऋग्वेदादयः 'जट्ठं'ति इष्टं यजनं 'वा' समुच्चये 'पापकर्मणा' पापहेतुभूतपशुबन्धाद्यनुष्ठानेन तु हरिकेशीयाध्ययनोक्तविधिनेतिभावः, किमित्याह- 'न' नैव 'त'मिति प्रक्रमाद्वेदाध्येतारं यष्टारं वा 'त्रायन्ते' रक्षन्ति भवादिति गम्यते, किंविशिष्टं ?-'दुःशीलं' ताभ्यामेव हिंसादिप्रवर्त्तनेन दुराचारं, किमिति ?-

यतः 'कर्माणि' ज्ञानावरणादीनी 'बलवन्ति' दुर्गतिनयनं प्रति समर्थानि 'इह'ति भवदवगमविषये वेदाध्ययने यजने च भवन्तीति गम्यते, पशुबन्धादि प्रवर्तनेन तयोस्तद्बलाधायकत्वादिति भावः, अनेन दुर्गतिहेतुत्वात्स्वर्गहेतुत्वमप्यनयोः प्रत्युक्तम्, उक्तं हि-

"यूपं छित्वा पशुं हत्वा, कृत्वा रुधिरकर्दमम्।
यद्येवं प्राप्यते स्वर्गो, नरके केन गम्यते ?॥"

अतो नैतद्योगाद्ब्राह्मणः पात्रभूतो भवति, किन्त्वनन्तराभिहितगुण एवेति भावः। अन्यच्च-नेति निषेधे 'अपिः' पूरणे 'मुण्डितेन' केशापनयनात्मकेन समं मनोऽस्येकति निरुक्तविधिना श्रमणः-निर्ग्रन्थः 'न' नैव ॐकारे(रेण) त्यक्षणत्वाद् 'ॐ भूर्भुवः स्व'रित्याद्युच्चारणरूपेण ब्राह्मणः, तथा न मुनिररण्यवासेन, कुशो-दर्भविशेषस्तन्मयं चीवरं कुशचीवरं, बल्कलोपलक्षणमेतत्, तेन तापसः, अनूदितं चैतद्वाचकैः-

"मुण्डनात् श्रमणो नैव, संस्काराद्ब्राह्मणो न वा।
मुनिर्नारण्यवासित्वाद्वल्कलान्न च तापसो॥"

भवतीति सर्वत्र शेषः। कथममी तर्हि संभवन्तीत्याह-'समतया' रागद्वेषाभावरूपया श्रमणो भवति, ब्रह्मणश्चरणं ब्रह्मचर्यं, ब्रह्म च द्विधा, यत उक्तम्-

"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये, शब्दब्रह्मपरं च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः, परं ब्रह्माधिगच्छति॥"

एतानि च पराणि ब्रह्माणि वरिष्ठानि यानि प्रागहिंसादीन्युक्तानीति, एतद्रूपमेवेह ब्रह्मोच्यते, तेन ब्राह्मणो भवति, 'ज्ञानेन' हिताहितावगमरूपेण मुनिर्भवति 'तपसा' बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नेन भवति तापसः, सर्वत्राभिधानान्यथाऽनुपपत्तिरिह हेतुः, ननु चान्वर्थवत्त्वेऽभिधानस्यैष हेतुः, तच्चान्यथाऽपि डित्थादिवत्स्यादत आह-'कर्मणा' क्रियया ब्राह्मणो भवति, उक्तं हि-

"क्षमा दानं दमो ध्यानं, सत्यं शौचं धृतिर्घृ(दया घृ)णा।
ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्॥"

तथा 'कर्मणा' क्षतत्राणलक्षणेन भवति क्षत्रियः, वैश्यः 'कर्मणा' कृषिपाशुपाल्यादिना भवति, शूद्रो भवति तु 'कर्मणा' शोचनादिहेतुप्रैषादिसंपादनरूपेण, कर्माभावे हि ब्राह्मणादिव्यपदेशा नाऽऽसन्नेवेति, ब्राह्मणप्रक्रमेऽपि यच्छेषाभिधानं तन्मा भून्निरनुक्रोशतेति व्याप्तिदर्शनार्थं, किञ्च-भवन्मतेऽप्युक्तम्-

"एकवर्णमिदं सर्वं, पूर्वमासीद्युधिष्ठिर!।
क्रियाकर्मविभागेन, चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितम्॥"

किमिदं स्वमनीषिकयैवोच्यते इत्याह-'एतान्' अनन्तरोक्तानहिंसाद्यर्थान् 'प्रादुरकार्षीत्' प्रकटितवान् 'बुद्धः' अवगततत्त्वः, पठ्यते च-'एए पाउकरा धम्मा' 'एते' उक्तरूपाः 'प्रादुष्कराः' नैर्मल्यकारितयाऽऽत्मनः प्रकाशहेतवः 'धर्माः' अहिंसादयो, यैर्भवति 'स्नातकः' केवली सर्वकर्मभिर्विनिर्मुक्तः, इह च प्रत्यासन्नमुक्तितया सर्वकर्मविनिर्मुक्तः, सुब्व्यत्ययात्र प्रथमार्थे द्वितीया, 'त' मित्यभिहितगुणं तत्त्वतः स्नातकं वा वयं ब्रूमो ब्राह्मणम्। सम्प्रत्युपसंहर्तुमाह- 'एवम्' उक्तप्रकारेण गुणैः-अहिंसादिभिः समायुक्ताः-समन्विता गुणसमायुक्ता

ये भवन्ति 'द्विजोत्तमाः' ब्राह्मणप्रधानास्ते 'समर्थाः' शक्ताः 'तुः' पूरणे उद्धर्तुं संसारादिति गम्यते अर्थान्मुक्तिपदे व्यवस्थापयितुं 'परम्' आत्मन्यतिरिक्तमात्मानमेव चेत्यष्टादशसूत्रगर्भार्थः ॥ अभिधाय चेदमवस्थितो भगवान्, ततश्च-

मू. (९९७) *एवं तु संसए छिन्ने, विजयघोसे य बंभणे।*
समुदाय तओ तं तु, जयघोसं महामुनिं ॥

मू. (९९८) *तुट्ठे य विजयघोसे, इणमुदाहु कयंजली।*
माहणत्तं जहाभूयं, सुट्ठु मे उवदंसियं ॥

मू. (९९९) *तुब्भे जइया जन्नाणं, तुब्भे वेयविदो विऊ।*
जोइसंगविऊ तुब्भे, तुब्भे धम्माण पारगा ॥

मू. (१०००) *तुब्भे समत्था उद्धत्तुं, परं अप्पाणमेव य।*
तमनुग्गहं करेहऽम्हं, भिक्खू णं भिक्खुउत्तमा ॥

वृ. सूत्रचतुष्टयं प्रतीतार्थम्, 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'तुः' वाक्यान्तरोपन्यासे 'संशये' प्रागभिहितरूपे 'छिन्ने' अपनीते 'विजयघोषः' विजयघोषनामा 'चः' पूरणे 'ब्राह्मणः' माहणः पठ्यते च-'माहने' 'समुदाय'त्ति आर्षत्वात् 'समादाय' सम्यग् गृहीत्वाऽवधार्येति योऽर्थः 'तयं'ति तकां प्रक्रमाज्जयघोषवाचं, 'तं तु' त्ति तं च जयघोषं महामुनिं, यथैष मम भ्राता एष एव च महामुनिरिति, किं कृतवानित्याह- 'तुट्ठे'इत्यादि, केचित्त्वनन्तरसूत्रे तृतीयपादमेवं पठन्ति- 'संजाणंतो तओ तं तु' अत्र च 'संजानन्' स एवायं मम सौदर्य इति प्रत्यभिजानन्, युक्तं चैतद्, यतो वक्ष्यति सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ- 'संजाणंतो भणई जयघोसं जायगो विजयघोसो'त्ति, तथा 'तुष्टः' परितोषितः 'चः' पूरणे विजयघोषः 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'उदाहु'त्ति 'उदाह' ब्रूते, तत्कालापेक्षया वर्त्तमानता, कृताञ्जलिः प्राग्वत्, यदाह तद्दर्शयति-ब्राह्मणत्वं 'यथाभूतं' यथाऽवस्थितं सु इति-शोभनं यथा भवत्येवं तिष्ठन्तीति सुष्ठु, औणादिकः कुप्रत्ययः, 'मे' मम 'उपदर्शितम्' इति प्रकटितम्।

किञ्च-यूयं 'जइय'त्ति यष्टारो यज्ञानां, यूयं 'वेदविदः' वेदज्ञाः 'विदु'त्ति विद्वांसः, यद्वा हे 'विदः' यथाऽवस्थितवस्तुवेदिनो!, ज्योतिषाङ्गविदो यूयं, यूयं 'धर्माणां' सदाचाराणां पारगाः, भवतामेव तत्त्ववेत्तृत्वेन सर्वशास्त्रावारिधिपारदर्शित्वान्निर्वाहितसदाचारत्वाच्चेत्यभिप्रायः, तथा यूयं समर्था उद्धर्तुं परमात्मानमेव च, युष्माकमेव तात्त्विकगुणसमन्वितत्वात्, 'तत्' तस्माद् 'अनुग्रहं' भिक्षाग्रहणेनोपकारं 'कुरुत' विधत्तास्माकं 'भिक्षो!' तपस्विन्! नमिति वाक्यालङ्कारे 'भिक्षूत्तम' यतिप्रधान!, यदिवा भिक्षूणामुत्तमेति सम्बन्धः 'भिक्षु'त्ति भिक्षो! इति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

एवं ब्राह्मणेनोक्ते मुनिराह-

मू. (१००१) *न कज्जं मज्झ भिक्खेणं, खिप्पं निक्खमसू दिया।*
मा भमिहिसि भयावत्ते, घोरे संसारसागरे ॥

मू. (१००२) *उवलेवो होइ भोगेसु, अभोगी नोवलिप्पई।*
भोगी भमइ संसारे, अभोगी विप्पमुच्चई ॥

मू. (१००३) *उल्लो सुक्को य दो छूढा, गोलया मट्टियामया।*

दो वि आवडिया कुड्डे, जो उल्लो सोऽत्थ लग्गई ॥

मू. (१००४) *एवं लग्गंति दुम्मेहा, जे नरा कामलालसा ।*
विरत्ता उ न लग्गंति, जहा से सुक्कगोलए ॥

वृ. 'न'त्यादि सूत्रचतुष्टयम्, 'न कार्यं' न प्रयोजनं मम 'भिक्खेणं'ति भिक्षया समुदानेन, किन्तु 'क्षिप्रं' शीघ्रं 'निष्काम' प्रव्रज 'द्विज ! ब्राह्मण !, भवन्निष्क्रमणेनैव मम कार्यमिति भावः, किमेवमुपदिश्यते इत्याह-'मा भ्रमीः' मा पर्यटीः, आर्षत्वाच्च सूत्रे लुटः प्रयोगः, यदिवा मा भ्रमीष्यसीत्यपि न दुष्टं, यतो माङि लुङुक्तोऽयं तु मा, भयानिहलोकभयादीनि आवर्त्ता यस्मिन्नसौ भयावर्त्तस्तत्र 'घोरे' रौद्रे, पठ्यते च-'भवावत्ते दीहे'त्ति, अत्र च भवा मनुष्यभवादयः, अन्यत्प्राग्वत, 'दीर्घे' आयते 'संसारसागरे' भवसमुद्रे, अनेन च विपर्ययदोष उक्तः । एतदेव समर्थयितुमाह-

'उपलेपः' कर्मोपचयरूपो भवति 'भोगेसु' शब्दादिषुभुज्यमानेष्विति गम्यते, भोगी-शब्दादिभोगवांश्च तथाऽभोगी 'न' नैव 'उपलिप्यते' कर्मणोपदिह्यते, ततश्च भोगी भ्रमति संसारे अभोगी विप्रमुच्यते, मुक्तो भवतीत्यर्थः, इह च गृहस्थभावे भोगित्वं निष्क्रमणे तु तदभाव इति गृहिभावस्य सदोषत्वान्निष्क्रमणमेव युक्तमित्युक्तं भवति । यथा भोगेषूपलेपस्तदभावे चान्यथात्वं तथा दृष्टान्तद्वारेण दर्शयितुमाह-'उल्लो'त्ति आर्द्रः शुष्कश्चअनार्द्रो द्वावुभौ 'छूढ'त्ति क्षिप्तौ 'गोलकौ' पिण्डकौ मृत्तिकामयौ, द्वावपि 'आपतितौ' प्राप्तौ 'कुड्ये' भित्तौ, ततः किमित्याह- य आर्द्रः सो 'अत्रे'त्यनयोर्मध्ये 'लगति' श्लिष्यति प्रक्रमात्कुड्ये ।

दार्ष्टान्तिकयोजनामाह-एवं लगन्ति प्रस्तावात्कर्मणा 'दुर्मेधसः' दुर्बुद्धयो ये नराः 'काम-लालसाः' विषयलम्पटाः, विरक्तास्तुशब्दस्य पुनरर्थत्वात्कामभोगपराङ्मुखाः पुनर्न लगन्ति, उत्तरत्र तुशब्दस्य भिन्नक्रमात्वेनैवकारार्थतया च नैव कर्मणा संश्लिष्यन्ते यथा शुष्को गोलकः, इह चान्वयानन्तरं व्यतिरेकः सुखेनैव बुध्यत इति तमुक्त्वा प्रथममुत्क्षिप्तस्यापि दृष्टान्तस्य पश्चादभिधानमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ यदित्थं प्रज्ञापितोऽसौ कृतवांस्तदाह-

मू. (१००५) *एवं से विजयघोसे, जयघोसस्स अंतिए ।*
अनगारस्स निक्खंतो, धम्मं सुच्चा अनुत्तरं ॥

वृ. 'एवम्' उक्तप्रकारेण स विजयघोषो ब्राह्मणो जयघोषस्य 'अन्तिके' समीपे 'अनगारस्य' यतेः 'निष्क्रान्तः' प्रव्रजितः 'धर्मम्' अहिंसादि 'श्रुत्वा' आकर्ण्य 'अनुत्तरं' प्रधानं, पठ्यते च-'सोच्चा न केवलं'ति, तत्र च 'केवलं' विशुद्धमिति सूत्रार्थः ॥

सम्प्रत्यध्ययनार्थमुपसंहरन्ननयोर्निष्क्रमणफलमाह-

मू. (१००६) *खवित्ता पुव्वकम्माइं, संजमेण तवेण य ।*
जयघोसविजयघोसा, सिद्धिं पत्ता अनुत्तरं ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. सुगममेव ॥ सकलाध्ययनतात्पर्यार्थमुपदर्शयन् सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिमाह निर्युक्तिकृत्

नि. [४७५] अह एगराइआए पडिमाए सो मुनि विहरमानो ।
वसुहं दूइज्जंतो पत्तो वाणारसिं नयरिं ॥

नि. [४७६] सो उज्जाणनिसन्नो मासक्खमनेण खेइयसरीरो ।

भिक्खट्ठ बंभनिज्जे उवट्ठिओ जन्नवाडंमि ॥

नि. [४७७] अह भणई जयघोसं कीस तुमं आगओ ? इहं भंते ! ।
न हु ते दाहामि इओ जायाहि हु अन्नओ भिक्खं ॥

नि. [४७८] सो एवं पडिसिद्धो जन्नवाडंमि जायगेण तहिं ।
परमत्थदिट्ठसारो नेव य तुट्ठो नवि अ रुट्ठो ॥

नि. [४७९] अह भणई अनगारो जं जायग ! आउसो निसामेह ।
वयचरिय भिक्खचरिआ दिट्ठा साहूण चरणंमि ॥

नि. [४८०] रज्जानि उ अवहाया रायसिरिं अ(त)नुचरंति भिक्खाए ।
समनस्सउ मुक्खस्सा भिक्खा चरणं च करणं च ॥

नि. [४८१] संजाणंतो भणई जयघोसं जायगो विजयघोसो ।
अत्थि उ पभूअमन्नं भुंजउ भयवं ! पगामाए ॥

नि. [४८२] भिक्खेण न मे कज्जं मज्झ करणं तु धम्मचरणेणं ।
पडिवज्ज धम्मचरणं मा संसारंमि हिंडिहिसि ॥

नि. [४८३] सो समणो पव्वइओ धम्मं सोऊण तस्स समणस्स ।
जयघोसविजयघोसा सिद्धिं गया खीणसंसारा ॥

वृ. गाथानवकं व्याख्यातप्रायमेव, नवरम्, 'एगराइयाए'त्ति एकरात्रिक्या 'प्रतिमया' तथाविधाभिग्रहविशेषरूपया न तु द्वादश्या भिक्षुप्रतिमया, तत्र मासक्षपणासम्भवात्, तथा च तत्स्वरूपम्-"एगराईयं भिक्खुपडिमं पडिवन्नस्स अनगारस्स निच्चं वोसट्ठकाए (यस्स) जाव अहियासे० कप्पति से अट्ठमेणं भत्तेणं अपाणएणं बहिया गामस्स जाव रायहाणीए वा ईसिं दोवि पाए साहट्टु वग्घारियपाणिस्स एगपोग्गलदिट्ठिस्स अनिमिसनयनस्स ईसिपब्भारगएणं काएन अहापनिहिएहिं गत्तेहिं सव्विंदिएहिं गुत्तेहिं ठाणं ठाइत्तए" इत्यादि, तत्राष्टममेवोक्तमत्र तु वक्ष्यति-'मासक्षपणेन खेदितशरीर' इति ।

'विहरन्' अप्रतिबद्धविहारमाचरन्, अयं च भावत एकस्थानस्थितस्यापि संभवत्यत उच्यते-'वसुधां' पृथ्वीं 'दूइज्जंतो'त्ति परिभ्रमन् तथा 'उद्यानमिषण्णः' उद्यानाश्रितः सन् मासक्षपणेन खेदितं-श्रममानीतं शरीरं न पुनर्मनोऽस्येति मासक्षपणखेदितशरीरः 'बंभणिज्जे'त्ति ब्राह्मणानामिज्या-पूजा यस्मिन् स ब्राह्मणेज्यस्तस्मिन् 'इओ'त्ति 'इतः' ब्राह्मणार्थमुपस्कृतादाहारात् 'जायाहि'त्ति याचस्व, 'हुः' अवधारणे भिन्नक्रमश्च, ततश्च 'अन्यत एव' अस्मद्व्यतिरिक्तात् भिक्षां याचस्वेति सम्बन्धः ।

'परमट्ठदिट्ठसारो'त्ति प्राकृतत्वाद् दृष्टः-उपलब्धः परमार्थाय-मोक्षाय सारः-प्रस्तावात्क्षान्त्यादिरूपः प्रधानोपायः परमार्थानां वा ज्ञानादीनां सारः-प्रधानं येनासौ दृष्टपरमार्थसारः, त्वं याजक! 'आउसो'त्ति आयुष्मन्! कोमलामन्त्रणमेतत्, 'वयचरिय'त्ति इवशब्दस्य गम्यमानत्वाद् व्रतचर्येव भिक्षायै चर्या-पर्यटनं भिक्षाचर्या 'दृष्टा' विहितत्वेनोपलब्धा तीर्थकरादिभिरिति गम्यते, साधूनां चर्यत इति चरणम्-आचारस्तस्मिन् ।

किञ्च-'राज्यानि' सप्ताङ्गानि 'तुः' समुच्चये भिन्नक्रमश्च 'अपहाय' त्यक्त्वा 'राज्यश्रियं'

तु छत्रचामराद्यलङ्कारस्वरूपां किमित्याह 'अनुचरन्ति'पर्यटन्ति साधव इति प्रक्रमः 'भिक्षार्थं'भिक्षार्थं, किमिति ? श्रमणस्य तुरिति यस्मात् 'मुक्तस्य'निःसङ्गस्य, अकारोऽलाक्षणिकः, भिक्षेत्युपलक्षणत्वाद्भिक्षाचार्या 'चरणं च' व्रतादि चरणहेतुत्वेन 'करणं च' पिण्डविशुद्ध्यादिहेतुत्वेन, ततो विहितानुष्ठानरूपत्वाद्राजर्षिभिरपि सेवितत्वाच्च भिक्षाचर्यास्तद्विधानार्थमहमिहायातो, भवांस्तु ददातु मा वा भिक्षामिति भावः। 'संजानन्' प्रत्यभिजानानः 'पकामाए' त्ति आर्षत्वात्प्रकामम्-अत्यर्थ।

'धर्मचरणेन' धर्मानुष्ठानेन भवेति गम्यते। 'सः' इति विजयघोषः सह मनसा चित्तेन वर्त्तत इति समनाः, किमुक्तं भवति ?-भावतो न तु बहिर्वृत्त्यैव, तस्य श्रामणस्यान्तिक इति गम्यत इति निर्युक्तिगाथानवकार्थः।

'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्। उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वदेव॥

अध्ययनं-२५-समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे पञ्चविंशतितममध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं समाप्तम्

अध्ययनं-२६-सामाचारी

वृ. व्याख्यातं यज्ञीयाभिधानं पञ्चविंशमध्ययनम्, अधुना षट्विंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-अनन्तराध्ययने ब्रह्मगुणा उक्ताः, तद्वांश्च यतिरेव भवति, तेन चावश्यं सामाचारी विधेयेति साऽस्मिन्नभिधीयते इत्यभिसम्बन्धागतस्यास्योपक्रमादि प्राग्वत्प्ररूप्यं यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे सामाचारीति नाम, अतः साम आचार इति च निक्षेप्तव्यमित्यभिप्रायेणाह निर्युक्तिकृत्-

नि.[४८४]　निक्खेवो सामंमि(य)चउव्विहो दुविहो होइ दव्वंमि।
आगमनोआगमओ नोआगओ य सो तिविहो॥

नि.[४८५]　जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते अ सक्कराईसु।
भावंमि दसविहं खलु इच्छामिच्छाइअं होइ॥

नि.[४८६]　इच्छा मिच्छा तहक्कारो, आवस्सिआ अ निसीहिआ।
आपुच्छणा य पडिपुच्छा, छंदणा य निमंतणा॥

नि.[४८७]　उवसंपया य काले सामायारी भवे दसविहा उ।
एएसिं तु पयाणं पत्तेय परूवणं वुच्छं॥

नि.[४८८]　आयारे निक्खेवो चउक्कओ दुव्वि०॥

नि.[४८९]　जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते य नामणाईसु।
भावंमि दसविहाए सामायारीइ आयरणा॥

वृ. निक्खेवोइत्यादि गाथाः षट् प्रायः प्रतीतार्थाः, सूत्रव्याख्याने च काश्चिद्व्याख्यास्यन्ते, नवरं 'तद्व्यतिरिक्तं च' ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं च द्रव्यसाम शर्करादिषु, आदिशब्दात्क्षीरादिपरिग्रहः, ततश्च शर्कराक्षीरदधिगुडादीनां यत्परस्परमविरोधेन व्यवस्थानं, भावे साम दशविधं 'खलुः' अवधारणे दशविधमेवेच्छामिथ्यादिकं सामाचारीस्वरूपमिति गम्यते,

भावसामत्वं चास्य तात्त्विकस्य क्षायोपशमिकादिभावरूपत्वात् परस्परमविरोधेन चावस्थानात्, तथा प्रत्येकप्ररूपणां वक्ष्ये इति प्रतिज्ञामभिधाय यत् प्ररूपणानभिधानं तदावश्यकनिर्युक्तौ कृतत्वात्तद्गाथयोरेव चैककर्तृकत्वेनेह लिखितत्वान्न दुष्टमिति भावनीयं, सूत्रक्रमोल्लङ्घनं तु यथाविषयं सर्वेषां सदाकृत्यत्वेन पूर्वापरभावस्याभावप्रदर्शनार्थं, तथा 'तव्वइरित्ते य नामणा-ईसु'न्ति सोपस्कारत्वान्नामनधावनादिषु सुकराणि यानि द्रव्याणि तानि तद्व्यतिरिक्तो द्रव्याचार उच्यते, यत उक्तम्-

"नामणधोवणवासणसिक्खावणसुकरणाविरोहीणि।
दव्वाणि जाणि लोए दव्वायारं वियाणाहि ॥"

भावे दशविधाया इच्छादिभेदेन सामाचार्या आचरणा, अत्र बहुलग्रहणात्स्त्रियां युट्, एवमा-प्रच्छनादिष्वपि, भावत्वं तु जीवद्रव्यपर्यायत्वादस्येति गाथाषट्कार्थः ॥

सम्प्रत्यध्ययननामान्वर्थमाह-

नि. [४९०] इच्छाइसाममेसुं आयरणं वन्निअं तु जम्हेत्थ।
तम्हा सामाचारी अज्झयणं होइ नायव्वं ॥

वृ. 'इच्छादिसाम'त्ति सुब्व्यत्ययाद् इच्छादिसामसु 'एषु' अनन्तराभिहितेषु 'आचरणम्' एतद्विषयमनुष्ठानं 'वर्णितं' प्ररूपितं 'तुः' पूरणे यस्मादत्राध्ययने तस्मात्सामाचारीति-सामाचारी-नामकमिदमिति प्रक्रमे अध्ययनं भवति ज्ञातव्यम्, अयमाशयः-समाचारोऽत्र वर्ण्यते ततः समाचारे भवमिति विवक्षायां शैषिकोऽण् रूढितश्च स्त्रीलिङ्गता, तथा च 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीपि सामाचारीति भवतीति गाथार्थः ॥

गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू. (१००७) *सामायारिं पवक्खामि, सव्वदुक्खविमुक्खणिं।*
जं चरित्ता न निग्गन्था, तिन्ना संसारसागरं ॥

वृ. समाचरणं-समाचारस्तस्य भावो 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य' इति ष्यञ्, तस्य च षित्कर-णसामर्थ्यात् स्त्रियामपि वृत्तिरिति 'षिद्गौरादिभ्यश्चे'ति ङीपि सामाचारी तां-यतिजनेति-कर्त्तव्यतारूपामहं प्रवक्ष्यामि 'सर्वदुःखविमोक्षणीम्' अशेषशारीरमानसासातविमुक्तिहेतुम् अत एव यां सामाचारीं 'चरित्वा' आसेव्य 'न' इति वाक्यालङ्कारे 'निर्ग्रन्थाः' यतयस्तीर्णाः संसारसागरं, मुक्तिं प्राप्ता इति भावः, उपलक्षणत्वाच्च तरन्ति तरिष्यन्ति चेति सूत्रार्थः ॥

यथाप्रतिज्ञातमाह-

मू. (१००८) *पढमा आवस्सिया नामं, बिइया य निसीहिया।*
आपुच्छणा य तइया, चउत्थी पडिपुच्छणा ॥

मू. (१००९) *पंचमा छंदणा नामं, इच्छाकारो अ छट्ठओ।*
सत्तमो मिच्छकारो य, तहक्कारो य अट्ठमो ॥

मू. (१०१०) *अब्भुट्ठाणं नवमा, दसमा उवसंपया।*
एसा दसंगा साहूणं, समायारी पवेइया ॥

वृ. सूत्रत्रयं स्पष्टमेव, नवरं व्रतग्रहणादप्यारभ्य कारणं विना गुर्ववग्रहे आशातनादोषसम्भवात्

स्थेयं, किन्तु ततो निर्गन्तव्यं, न च निर्गमनमावश्यकीं विनेति प्रथममावश्यकी, निर्गत्य च यत्रास्पदे स्थेयं तत्र नैषेधिकीपूर्वकमेव प्रवेष्टव्यमिति तदनु नैषेधिकी, तत्रापि तिष्ठतो भिक्षाटनादिविषयाभिप्रायोत्पत्तौ गुरुपृच्छापूर्वकमेव तत्साधनमित्यनन्तरमाप्रच्छना, आप्रच्छनायामपि गुरुनियुक्तेन पुनः प्रवृत्तिकाले क्वचित्प्रष्टव्या एव गुरव इति तत्पृष्ठतः प्रतिप्रच्छना, कृत्वाऽपि गुर्वनुज्ञया भिक्षाटनादिकं नात्मम्भरिणैव भवितव्यमिति तदनु छन्दना प्राग्गृहीतद्रव्यजातेन शेषयतिनिमन्त्रणात्मिका, तस्यामपि प्रयोक्तव्य एवेच्छाकार इति तदनु तस्याभिधानम्, अयं चात्यन्तमवद्यभीरुणैव तत्त्वतो विधीयते, तेन च कथञ्चिदतिचारसम्भवे आत्मा निन्दितव्य इति तदनु मिथ्याकारः, कृतेऽपि च तस्मिन् बृहत्तरदोषसम्भवे गुरूणामालोचना दातव्या, तत्र च यदभिदधति गुरवस्तत्तथेति मन्तव्यमिति तथाकारः, तथेति प्रतिपद्य च सर्वकृत्येषूद्यमवता भाव्यमिति तदनु तद्रूपमभ्युत्थानम्, उद्यमवता च ज्ञानादिनिमित्तं गच्छान्तरसङ्क्रमोऽपि विधेयः तत्र चोपसम्पद् गृहीतव्येत्यनन्तरमुपसम्पदुक्ता,

उपसंहारमाह-'एषा' अनन्तरोक्ता 'दशाङ्गा' इच्छादिदशावयवा 'साधूनां' यतीनां सामाचारी 'प्रवेदिता' तीर्थकरादिभिरुक्तेति सूत्रत्रयगर्भार्थः ॥

एतामेव प्रत्यवयवं विषयप्रदर्शनपूर्वकं विधेयतयाऽभिधातुमाह-

मू. (१०११) *गमने आवस्सियं कुज्जा, ठाणे कुज्जा निसीहियं ।*
आपुच्छणा सयंकरणे, परकरणे पडिपुच्छणा ॥

मू. (१०१२) *छंदणा दव्वजाएणं, इच्छकारो अ सारणे ।*
मिच्छाकारो अ निंदाए, तहकारो पडिस्सुए ॥

मू. (१०१३) *अब्भुट्ठाणं गुरुपूया, अच्छणे उवसंपया ।*
एवं दुपंचसंजुत्ता, सामायारी पवेइया ॥

वृ. 'गमने' तथाविधालम्बनतो बहिर्निःसरणे आवश्यकेषु-अशेषावश्यकर्तव्यव्यापारेषु सत्सु भवाऽऽवश्यकी, उक्तं हि-"आवस्सिया उ आवस्सएहिं सव्वेहिं जुत्तजोगस्से"त्यादि, तां 'कुर्याद्' विदध्यात्, स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानम्-उपाश्रयस्तस्मिन् प्रविशन्निति शेषः, कुर्यात्, कां ?-'नैषेधिकी' निषेधेनं निषेधः-पापानुष्ठानेभ्य आत्मनो व्यावर्तनं तस्मिन् भवा नैषेधिकी, निषिद्धात्मन एतत्सम्भवात्, उक्तं हि-"जो होइ निसिद्धप्पा निसीहिया तस्स भावओ होइ" इत्यादि, आङिति-सकलकृत्याधिव्याप्त्या प्रच्छना आप्रच्छना-इदमहं कुर्यां न वेत्येवंरूपा तां स्वयमित्यात्मनः करणं-कस्यचिद्विवक्षितकार्यस्य निर्वर्तनं स्वयंकरणं तस्मिन्, तथा 'परकरणे' अन्यप्रयोजनविधाने प्रतिप्रच्छना, गुरुनियुक्तोऽपि हि पुनः प्रवृत्तिकाले प्रतिपृच्छत्येव गुरुं, स हि कार्यान्तरमप्यादिशेत् सिद्धं वा तदन्यतः स्यादिति, उभयत्र वा स्वकरणपरकरणे उपलक्षणमिति-उच्छ्वासनिःश्वासौ विहाय सर्वकार्येष्वपि स्वपरसम्बन्धिषु गुरवः प्रष्टव्या अतः सर्वविषयमपि प्रथमतः प्रच्छनमापृच्छेत्युच्यते, तथा च निर्युक्तिकृता सामान्येनैवाभिधायि-

"आपुच्छणा तु कज्जे"त्ति, तथा स्वपरसम्बधिनि सर्वत्रापि कृत्ये गुरुनियुक्तेन, पुनः प्रवृत्तिकाले यद्गुरुप्रच्छनं सा प्रतिपृच्छा, तथा च-"पुव्वनिउत्तेण होइ पडिपुच्छ"त्यादि विशेषेणैवोक्तं, 'छन्दना' उक्तरूपा विधेयेति शेषः, एवमुत्तरत्रापि, 'द्रव्यजातेन' तथाविधा-

शानादिद्रव्यविशेषेण प्राग्गृहीतेनेति गम्यते, सूचकत्वात्सूत्रस्य, तथा चाह-''पुव्वगहिएण छंदण'त्ति, इच्छास्वकीयोऽभिप्रायस्तया करणं-तत्कार्यनिर्वर्त्तनमिच्छाकारः, 'सारणे' इत्यौचित्यत आत्मनः परस्य वा कृत्यं प्रति प्रवर्त्तने, तत्रात्मसारणे यथेच्छाकारेण युष्मच्चिकीर्षितं कार्यमिदमहं करोमीति, अन्वाह च-''अहगं तुब्भं एयं करेमि कज्जं तु इच्छाकारेणं'ति, अन्यसारणे च मम पात्रलेपनादि सूत्रदानादि वा इच्छाकारेण कुरुतेति, तथा चान्वाह-

''जेइ अब्भत्थिज्ज परं कारणजाए करेज्ज से कोइ।
तत्थवि इच्छाकारो न कप्पइ बलाभिओगो उ॥''

तथा मिथ्येत्यलीकं मिथ्याकरणं मिथ्याकारः-मिथ्येदमिति प्रतिपत्तिः, सा चात्मनो निन्दा-जुगुप्सा तस्यां, वितथाचरणे हि धिगिदं मिथ्या मया कृतमिति निन्द्यत एवात्मा विदितजिनवचनैः, तथाकरणं तथाकारः-इदमित्थं चैवेत्यभ्युपगमः, स च किं विषय: इत्याह-प्रतिश्रवणं प्रतिश्रुतं-गुरौ वाचनादिकं यच्छत्येवमेतदित्यभ्युपगमस्तस्मिन्, तथा चान्वाह-

''वायणपडिसुणणाए उवएसे सुत्तअत्थकहणाए।
अवितहमेयंति तहा अविकप्पेणं तहक्कारो॥''

अभीत्याभिमुख्येनोत्थानम्, उद्यमनमभ्युत्थानं तच्च 'गुरुपूय'त्ति सूत्रत्वाद् गुरुपूजायां, सा च गौरवार्हाणाम्-आचार्यग्लानबालादीनां यथोचिताहारभेषजादिसम्पादनम्, इह च सामान्याभिधानेऽप्यभ्युत्थानं निमन्त्रणारूपमेव परिगृह्यते, अत एव निर्युक्तिकृतैतत्स्थाने निमन्त्रणैवाभिहिता 'छंदणा य निमंतणे'ति, तथा 'अच्छणे'त्ति आसने प्रक्रमादाचार्यान्तरादि-सन्निधौ अवस्थाने उप-सामीप्येन सम्पादनं-गमनं सम्पदादित्वात्क्विपि उपसंपद्-इयन्तं कालं भवदन्तिके मयाऽऽसितव्यमित्येवंरूपा, इयं च ज्ञानार्थतादिभेदेन त्रिधा, तथा चोक्तम्-''उवसंपया य तिविहा नाने तह दंसणे चरित्ते य''त्ति 'एवम्' इत्युक्तप्रकारेण 'दुपंचसंजुत्त'त्ति आर्षत्वात् द्विपञ्चकसंयुक्तां दशसंख्यायुक्तामित्यर्थः, सामाचारी 'प्रवेदयेत्' कथयेत् आर्षत्वाद् गुरुः शिष्यायेति शेषः, अनेन च गुरुणा सदा तदुपदेशपरेणैव भवितव्यमित्यर्थत उक्तं, पठ्यते च-'एसा दसंगा साहूणं, सामायारी पवेइय'त्ति, एतच्च स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः॥

एतावता दशविधसामाचारीमभिधायौधसामाचारीं विवक्षुरिदमाह-

मू. (१०१४) *पुव्विल्लंमि चउब्भागे, आइच्चंमि समुट्ठिए।*
भंडतं पडिलेहित्ता, वंदित्ता य तओ गुरुं॥

मू. (१०१५) *पुच्छिज्जा पंजलिउडो, किं कायव्वं मए इहं?।*
इच्छं निओइउं भंते!, वेयावच्चे व सज्झाए॥

मू. (१०१६) *वेयावच्चे निउत्तेणं, कायव्वमगिलायओ।*
सज्झाए वा निउत्तेणं, सव्वदुक्खविमुक्खणे॥

वृ. 'पुव्विल्लंमि'त्ति पूर्वस्मिश्चतुर्भागे आदित्ये 'समुत्थिते' समुद्गते, इह च यथा दशाविकलोऽपि पटः पट एवोच्यते, एवं किञ्चिदूनोऽपि चतुर्भागश्चतुर्भाग उक्तः, ततोऽयमर्थः-बुद्धा नभश्चतुर्धा विभज्यते, तत्र पूर्वदिक्संबद्धे किञ्चिदूननभश्चतुर्भागे यदादित्यः समुदेति

तदा, पादोनपौरुष्यामित्युक्तं भवति 'भाण्डकं' पतद्ग्रहाद्युपकरणं 'प्रतिलेख्य' सामयिक-परिभाषया चक्षुषा निरीक्ष्योपलक्षणत्वात्प्रमृज्य च 'वन्दित्वा च' नमस्कृत्य 'ततः' इति प्रतिलेखनानन्तरं 'गुरुम्' आचार्यादिकं, किमित्याह-'पृच्छेत्' पर्यनुयुञ्जीत प्रक्रमाद्गुरुमेव 'पंजलिउड'त्ति प्राग्वत्कृतप्राञ्जलिः, यथा-किं 'कर्त्तव्यम्' अनुष्ठेयं 'मये'त्यात्मनिर्देशः 'इह' अस्मिन् समये इति गम्यते, कदाचिद्गुरवो मन्येरन् स्वाध्यायवैयावृत्तयोरन्यतरस्मिन्नेवास्य नियोगे वाञ्छेत्यतो ब्रूयात्-

'इच्छामि निओइउं'ति अन्तर्भावितण्यर्थत्वान्नियोजयितुं युष्माभिरात्मानमिति शेषः 'भंते'त्ति भदन्त ! 'वेयावच्चे'त्ति वैयावृत्ये-ग्लानादिव्यापारे वाशब्दो भिन्नक्रमस्ततः 'सज्झाए'त्ति आर्षत्वात्स्वाध्याये वा, इह च पात्रप्रतिलेखनानन्तरं गुरुं पृच्छेदिति यदुक्तं तत्प्रायस्तदैव बहुतर-वैयावृत्यविधानसम्भवात्, यद्वा पूर्वस्मिन्नमश्चतुर्भागे आदित्ये समुत्थिते इव समुत्थिते, बहुतर-प्रकाशीभवनात्तस्य, भाण्डमेव भाण्डकं ततस्तदिव धर्मद्रविणोपार्जनाहेतुत्वेन मुखवस्त्रि-कावर्षाकल्पादीह भाण्डकमुच्यते, तत्प्रतिलेख्य वन्दित्वा च ततो गुरुं पृच्छेत्, शेषं प्राग्वत्, उपलक्षणं चैतद्-यतः सकलमपि कृत्यं विधाय पुनरभिवन्दनापूर्वकं प्रष्टव्या एव गुरव इति, एवं च पृष्ट्वा यत्कर्तव्यं तदाह-वैयावृत्ये 'नियुक्तेन' व्यापारितेन कर्त्तव्यं प्रक्रमात् वैयावृत्यम्, 'अगिलायउ'त्ति अग्लान्यैव शरीरश्रममविचिन्त्यैवेतियावत्, स्वाध्याये वा नियुक्तेन सर्व-दुःखविमोक्षणे, सकलतपःकर्मप्रधानत्वादस्य, स्वाध्यायोऽग्लान्यैव कर्त्तव्य इति प्रक्रम इति सूत्रत्रयार्थः ॥ इत्थं सकलौधसामाचारीमूलत्वात्प्रतिलेखनायास्तत्कालं सदाविधेयत्वाद्गुरु-पारतन्त्रस्य तच्चाभिधायौत्सर्गिकं दिनकृत्यमाह-

मू.(१०१७) दिवसस्स चउरो भागे, कुज्जा भिक्खू वियक्खणो।
तओ उत्तरगुणो कुज्जा, दिनभागेसु चउसुवि ॥

मू.(१०१८) पढमं पोरिसिं सज्झायं, बीयं झाणं झियायई।
तइयाए भिक्खायरियं, पुनो चउत्थीइ सज्झायं ॥

वृ. सूत्रद्वयं स्पष्टमेव, नवरं चतुरो भागान् कुर्याद् बुद्धेत्युपस्कारः, 'तत' इति चतुर्भाग-करणादनन्तरमिति गम्यते उत्तरगुणान् मूलगुणापेक्षया स्वाध्यायादींस्तत्कालोचितान् 'कुर्याद्' विदध्यात्, क्व दिनभागे कमुत्तरगुणं कुर्यादित्याह-प्रथमां पौरुषीं 'स्वाध्यायं' वाचनादिकं, सूत्रपौरुषीत्वादस्याः, कुर्यादितीहोत्तरत्र च क्रियान्तराभावेऽनुवर्त्यते, द्वितीयां प्रक्रमात्पौरुषीं ध्यानं 'झियायइ'त्ति ध्यायेत्, ध्यानं चेहार्थपौरुषीत्वादस्या अर्थविषय एव मानसादिव्या पारणमुच्यते, ध्यायेदिति वाऽनेकार्थत्वाद्धातूनां कुर्यात्, इह च प्रतिलेखनाकालस्याल्पत्वेना-विवक्षितत्वादुभयत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया, तृतीयायां भिक्षाचर्यां, पुनश्चतुर्थ्यां स्वाध्यायम्, उपलक्षणत्वात्तृतीयायां भोजनबहिर्गमनादीनि, इतरत्र तु प्रतिलेखनास्थण्डिल-प्रत्युपेक्षणादीनि गृह्यन्ते, इत्थमभिधानं च कालापेक्षयैव कृष्यादेरिव सकलानुष्ठानस्य सफल-त्वादिति सूत्रद्वयार्थः ॥ यदुक्तं प्रथमपौरुषीं स्वाध्यायं कुर्यात्तत्परिज्ञानार्थमाह-

मू.(१०१९) आसाढे मासे दुपया, पोसे मासे चउप्पया।
चित्तासोएसु मासेसु, तिपया हवइ पोरसी ॥

मू. (१०२०) अंगुलं सत्तरत्तेनं, पक्खेणं तु दुअंगुलं।
वड्डए हायए वावि, मासेणं चउरंगुलं ॥

मू. (१०२१) आसाढबहुलपक्खे, भद्दवए कत्तिए य पोसे य।
फग्गुणवइसाहेसु य नायव्वा ओमरत्ता उ ॥

वृ. तत्र प्रथमं प्रतीतमेव, द्वितीयमपि तथैव, नवरं सप्तरात्रेणेति, दिनाविनाभावित्वाद्रात्रीणां सप्ताहोरात्रेण वर्द्धते दक्षिणायने हीयत उत्तरायणे, इह च सप्तरात्रेणेत्यत्र सार्द्धेनेति विशेषो द्रष्टव्यः, पक्षेण द्व्यंगुलवृद्धिभिधानात्, अन्यच्च केषुचिन्मासेषु दिनचतुर्दशकेनापि पक्षः संभवति, तत्र च सप्ताहोरात्रेणाप्यंगुलवृद्धिहान्या न कश्चिद्दोषः ॥

केषु पुनर्मासेषु दिनचतुर्दशकेनापि पक्षसम्भव इत्याह-'आसाढे'त्यादि, इदमपि सुगममेव, नवरं बहुलपक्ष इति भाद्रपदादिष्वपि प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ततः 'आसाढे'त्ति आषाढे बहुलपक्षे भाद्रपदादिषु च बहुलपक्षे 'ओम'त्ति 'अवमा' न्यूना एकेनेति शेषः, 'रत्त'त्ति पदैकदेशेऽपि पदप्रयोगदर्शनादहोरात्राः एवं नैकदिनापहारे दिनचतुर्दशकेनैव कृष्णपक्ष एतेष्विति भावः, इदं च व्यवहारतः पौरुषीमानं, निश्चयतस्तु,

"अयनाईयदिनगणे अट्ठगुणेगट्ठिभाइए लद्धं।
उत्तरदाहिणमाइ उत्तरपयसोज्झपक्खेवो ॥"

अत्र चायनम्-उत्तरायणं दक्षिणायनं च तस्यातीतदिनानि-अतिक्रान्तदिवसास्तेषां गणः-समूहोऽयनातीतदिनगणः, स चोत्कृष्टतस्त्र्यशीतं शतं, तच्चाष्टगुणं जातानि चतुर्दश शतानि चतुःषष्ठ्यधिकानि, तत्र चैकषष्ट्या भागे हृते लब्धानि चतुर्विंशतिरंगुलानि, तत्रापि द्वादशभिरंगुलैः पदमिति जाते द्वे पदे, एतयोश्च, 'उत्तरदाहिणमाई'त्ति उत्तरायणादौ दक्षिणायनादौ च 'उत्तरपद'त्तिउत्तरपदयोः 'सोज्झ'त्ति शुद्धिः प्रक्षेपश्च, तत्र हि उत्तरायणप्रथमदिने चत्वारि पदान्यासन् ततस्तन्मध्यात्पदद्वयोत्सारणे जाते कर्कटसंक्रान्तयदिने द्वे पदे, दक्षिणायनाद्यदिने तु द्वे पदे अभूतां, तन्मध्ये च द्वयोः क्षिप्तयोर्जातानि मकरसंक्रान्तौ चत्वारि पदानि, इदं चोत्कृष्ट-जघन्य-दिनयोः पौरुषीमानं, मध्यमदिनेष्वप्यभिहितनीतितः सुधिया भावनीयमिति सूत्रत्रयार्थः ॥

इह प्रथमपौरुष्यामुपलक्षणद्वारेण प्रतिलेखनाया अपि विधेयत्वमुक्तं, पादोनैव चासौ तत्कालत्वेन प्राक् प्रदर्शितेति तत्परिज्ञानोपायमाह-

मू. (१०२२) जिट्ठामूले आसाढसावणे छहि अंगुलेहि पडिलेहा।
अट्ठहि बिइयतीयंमी तइए दस अट्ठहि चउत्थे ॥

वृ. जिट्ठासूत्रम्। ज्येष्ठामूल इति ज्येष्ठे, आषाढश्च श्रावणश्चाषाढश्रावणं तत्र, कोऽर्थः ?-ज्येष्ठे श्रावणे च षड्भिरंगुलैः प्रत्यहं प्रागुपदिष्टपौरुषीमाने प्रक्षिप्तैरिति चेहोत्तरत्र(च) गम्यते, प्रतिलेखेति प्रक्रमात्प्रतिलेखनाकालः, एवं तावदेकस्मिंस्त्रिके, तथाऽष्टभिरंगुलैरिति सर्वत्रानु-वर्त्तते द्वितीयत्रिके भाद्रपदाश्वयुक्कार्त्तिकलक्षणे प्रतिलेखनाकालः, तथा तृतीये प्रक्रमात्त्रिके मार्गशीर्षपौषमाघात्मनि दशभिः प्रतिलेखनाकालः, तथाऽष्टभिश्चतुर्थे प्राग्वत्त्रिके फाल्गुन-चैत्रवैशाखस्वरूपे प्रतिलेखनाकालः इति सूत्रार्थः ॥

इत्थं दिनकृत्यमभिधाय रात्रौ यद्विधेयं तदाह-

मू.(१०२३) *रत्तिंपि चउरो भाए, भिक्खू कुज्जा वियक्खणो ।*
तओ उत्तरगुणे कुज्जा राईभो(भा)गेसु चउसुवि ॥

मू.(१०२४) *पढमं पोरिसि सज्झायं बीयं झाणं झियायई ।*
तइयाए निद्दमुक्खं तु चउत्थी भुज्जोवि सज्झायं ॥

वृ. सूत्रद्वयं स्पष्टमेव, नवरं रात्रिमपि न केवलं दिनमित्यपिशब्दार्थः, । द्वितीयां पौरुषीं 'ध्यायति ध्यानं' सूक्ष्मसूत्रार्थलक्षणं क्षितिवलयद्वीपसागरभवनादि वा 'झियाए'त्ति 'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, तृतीयायां निद्राया मोक्षः-पूर्वनिरुद्धाया मुत्कलना निद्रामोक्षः-स्वाप इत्यर्थस्तं, कुर्यादिति सर्वत्र प्रक्रमाद्योज्यं, वृषभापेक्षं चैतत्, सामस्त्येन तु प्रथमचरमप्रहरजागरणमेव, तथा चागमः-

"सव्वेसि पढमजामे दोन्नि उ वसभाण आदिमा जामा ।
ततिलो होइ गुरूणं चउत्थओ होइ सव्वेसिं ॥"

शयनविधिश्चायम्-बहुपरिपुन्नाए पोरिसीए गुरुसगासं गंतूणं भणति इच्छामि खमासमणो वंदिउं जावणिज्जाए, निसीहिआए मत्थएण वंदामि, बहुपडिपुन्ना पोरिसी अणुजाणह संथारयं, ताहे पढमं काइयाभूमिं वच्चंति, ताहे जत्थ संथारभूमि तत्थ वच्चंति, ताहे उवहिंमी उवओगं करित्ता पमज्जेत्ता उ उवहीए दोरयं छोडंति, ताहे संथारपट्टयं उत्तरपट्टयं च पडिलेहित्ता दोवि एगत्थ लाइत्ता ऊरुंमि ठवंति, ताहे संथारभूमिं पमज्जंति, ताहे संथारयं अच्छुरंति सउत्तरपट्टयं, तत्थ (य) लग्गा मुहपोत्तियाए उवरिमं कायं पमज्जंतित्ति हिट्ठिल्लं रयहरणेणं, कप्पे य वामपासे ठवेंति, पुनो संथारयं चडेत्ता-जेट्ठज्जाईण पुरओ चिट्ठंताणं-अनुजाणेज्जह, पुणो सामाईयं तिन्नि वारे कड्ढिऊण सुयंति त्ति । सुप्तानां चायं विधिः-

"अनुजाणह संथारं बाहुवहाणेण वामपासेणं ।
पायपसारणि कुक्कुडि अतरंतो पमज्जए भूमिं ॥१॥
संकोए संडासं उव्वत्तंती य कायपडिलेहा ।
दव्वादीउवओगं उस्सासनिरुंभणालोयं ॥२॥

इति सूत्रद्वयार्थः ॥ सम्प्रति रात्रिभागचतुष्टयपरिज्ञानोपायमुपदर्शयन् समस्तयतिकृत्यमाह-

मू.(१०२५) *जं नेइ जया रत्तिं नक्खत्तं तंमि नहचउब्भाए ।*
संपत्ते विरमिज्जा सज्झाय पओसकालंमि ॥

मू.(१०२६) *तम्मेव य नक्खत्ते गयणं चउभागसावसेसंमि ।*
वेरत्तियंपि कालं पडिलेहित्ता मुनी कुज्जा ॥

वृ. यत् 'नयति' प्रापयति परिसमाप्तिमिति गम्यते यदा रात्रिं नक्षत्रं तस्मिन्नभश्चतुर्भागे संप्राप्ते 'विरमेत्' निवर्त्तेत 'सज्झाय'त्ति स्वाध्यायात्, 'प्रदोषकाले' रजनीमुखसमये प्रारब्धादिति शेषः, तस्मिन्नेव नक्षत्रे प्रक्रमात्प्राप्ते, क्वेत्याह-'गगण'त्ति गगने, कीदृशि ?-चतुर्भागेन गम्येन सावशेषं-सोद्धरितं चतुर्भागसावशेषं तस्मिन् 'वैरात्रिकं' तृतीयम्, अपिशब्दान्निजनिजसमये प्रादोषीकादिकं च कालं 'पडिलेहित्त'ति प्रत्युपेक्ष्य प्रतिजागर्य मुनिः 'कुर्यात्, करोतेः सर्व-धात्वर्थत्वाद् गृह्णीयात्, इह च काक्वोपलक्षणद्वारेण प्रथमादिषु नभश्चतुर्थभागेषु संप्राप्ते नेतरि

नक्षत्रे रात्रेः प्रथमादयः प्रहरा इत्युक्तं भवतीति सूत्रद्वयार्थः ॥

इत्थं सामान्येन दिनरजनिकृत्यमुपदर्श्य पुनर्विशेषतस्तदेव दर्शयंस्ताविद्दनकृत्यमाह

मू. (१०२७) पुव्विल्लंमि चउब्भागे, पडिलेहित्ता न भंडयं ।
गुरुं वंदित्तु सज्झायं, कुज्जा दुक्खविमुक्खणं ॥

मू. (१०२८) पोरिसीए चउब्भाए, वंदित्ता न तओ गुरुं ।
अपडिक्कमित्तु कालस्स, भायणं पडिलेहिए ॥

मू. (१०२९) मुहपत्तिं पडिलेहित्ता, पडिलेहिज्ज गुच्छयं ।
गुच्छगलइयंगुलिओ, वत्थाइं पडिलेहए ॥

मू. (१०३०) उड्ढं थिरं अतुरियं पुव्विं ता वत्थमेव पडिलेहे ।
तो बिइयं पप्फोडे तइयं च पुनो पमज्जिज्जा ॥

मू. (१०३१) अनच्चावियं अवलियं अनानुबंधिं अमोसलिं चेव ।
छप्पुरिमा नव खोडा पाणीपाणिविसोहणं ॥

मू. (१०३२) आरभडा सम्मद्दा वज्जेयव्वा य मोसली तइया ।
पप्फोडणा चउत्थी विक्खित्ता वेइया छट्ठा ॥

मू. (१०३३) पसिढिलपलंबलोल एगामोसा अनेगरूवधुना ।
कुणति पमाणि पमायं संकिय गननोवगं कुज्जा ॥

मू. (१०३४) अनुनाइरित्तपडिलेहा अविवच्चासा तहेव य ।
पढमं पयं पसत्थं सेसाणि उ अप्पसत्थाणि ॥

मू. (१०३५) पडिलेहणं कुणंतो मिहो कहं कुणइ जनवयकहं वा ।
देइ व पच्चक्खाणं वाएइ सयं पडिच्छइ वा ॥

मू. (१०३६) पुढवी आउक्काए तेऊ वाऊ वणस्सइ तसाणं ।
पडिलेहणापमत्तो छण्हंपि विराहओ होइ ॥

मू. (१०३७) तइयाए पोरिसीए, भत्तं पाणं गवेसए ।
छण्हं अन्नयरागंमि, कारणंमि समुट्ठिए ॥

मू. (१०३८) वेयणवेयावच्चे इरियट्ठाए य संजमट्ठाए ।
तह पाणवत्तियाए छट्ठं पुण धम्मचिंताए ॥

मू. (१०३९) निग्गंथो धिइमंतो निग्गंथीवि न करिज्ज छहि चेव ।
ठाणेहिं तु इमेहिं अणइक्कमणा य से होइ ॥

मू. (१०४०) आयंके उवसग्गे तितिक्खया बंभचेरगुत्तीसु ।
पानिदयातवहेउं सरीरवुच्छेयणट्ठाए ॥

मू. (१०४१) अवसेसं भंडगं गिज्झा, चक्खुसा पडिलेहए ।
परमद्धजोअणाओ, विहारं विहरे मुनी ॥

मू. (१०४२) चउत्थीए पोरिसीए निक्खिवित्ता न भायणं ।
सज्झायं च तओ कुज्जा, सव्वभावविभावणं ॥

मू.(१०४३) पोरिसीए चउब्भाए, वंदित्ता न तओ गुरुं।
पडिक्कमित्ता कालस्स, सिज्जं तु पडिलेहए॥

मू.(१०४४/१) पासवणुच्चारभूमिं च, पडिलेहिज्ज जयं जई॥

वृ. पुव्विल्लेत्यादिसूत्राणि सप्तदश सार्द्धानि, तत्र सूत्रद्वयं व्याख्यातप्रायमेव, नवरं 'पूर्वस्मिं श्चतुर्भागे' प्रथमपौरुषीलक्षणे प्रक्रमाद् दिनस्य प्रत्युपेक्ष्य 'भाण्डकं' प्राग्वद्वर्षाकल्पादि उपधिमादित्योदयसमय इति शेषः, द्वितीयसूत्रे च पौरुष्याश्चतुर्थभागेऽवशिष्यमाण इति गम्यते, ततोऽयमर्थः-पादोनपौरुष्यां भाजनं प्रतिलेखयेदिति सम्बन्धः, स्वाध्यायदुपरतश्चेत्कालस्य प्रतिक्रम्यैव कृत्यान्तरमारब्धव्यमित्याशङ्क्येतात आह-अप्रतिक्रम्य कालस्य, तत्प्रतिक्रमार्थं कायोत्सर्गविधाय, चतुर्थपौरुषयामपि स्वाध्यायस्य विधास्यमानत्वात्।

प्रतिलेखनाविधिमेवाह-'मुखवस्त्रिकां' प्रतीतामेव 'प्रतिलेख्य' प्रतिलेखयेत् 'गोच्छकं' पात्रकोपरिवर्त्युपकरणं, ततश्च 'गोच्छगलइअंगुलिउ'त्ति प्राकृतत्वादंगुलिभिर्लातो-गृहीतो गोच्छको येन सोऽयमंगुलिलातगोच्छकः 'वस्त्राणि' पटलरूपाणि 'प्रतिलेखयेत्' प्रस्तावा त्प्रमार्जयेदित्यर्थः।

इत्थं तथाऽवस्थितान्येव पटलानि गोच्छकेन प्रमृज्य पुनर्यत्कुर्यात्तदाह-'ऊर्ध्वं' कायतो वस्त्रतश्च, तत्र कायत उत्कुटुकत्वेन स्थितत्वात्, वस्त्रतश्च तिर्यक्प्रसारितवस्त्रत्वात्, उक्तं हि-उक्कुडुगो तिरियं पेहे जा विलित्तो' 'स्थिरं' दृढग्रहणेन 'अत्वरितम्' अद्रुतं स्तिमितं यथा भवत्येवं 'पूर्वं' प्रथमं 'ता' इति तावद् 'वस्त्रं' पडलकरूपं, जातावेकवचनं, पटलकप्रक्रमेऽपि सामान्य-वाचकवस्त्रशब्दाभिधानं वर्षाकल्पादिप्रत्युपेक्षणायामप्ययमेव विधिरिति ख्यापनार्थम्, एवशब्दो भिन्नक्रमस्ततः 'पडिलेहि'त्ति 'प्रत्युपेक्षेतैव' आरतः परतश्च निरीक्षेतैव न तु प्रस्फोटयेत्, अथवा बिन्दुलोपाद् 'एवम्' अमुना ऊर्ध्वादिप्रकारेण प्रत्युपेक्षेत न त्वन्यथेति भावः, तत्र च यदि जन्तून् पश्यति ततो यतनयाऽन्यत्र संक्रमयमति, तददर्शने च 'तो' इति 'ततः' प्रत्युपेक्षणादनन्तरं द्वितीयमिदं कुर्यात् यदुत परिशुद्धं सत् प्रस्फोटयेत्-तत्प्रस्फोटनां कुर्यादित्यर्थः, तृतीयं च पुनरिदं कुर्यात्-यदुत प्रमृज्यात्, कोऽर्थः ?-प्रत्युपेक्ष्य प्रस्फोट्य च हस्तगतान् प्राणिनः प्रमृज्यादित्यर्थः, कथं पुनः प्रस्फोटयेत्प्रमृज्याद्वेत्याह-'अनर्त्तितं' प्रस्फोटनं प्रमार्जनं वा कुर्वतो वस्त्रं वपुर्वा यथा नर्त्तितं न भवति 'अवलितं' यथाऽऽत्मनो वस्त्रस्य च वलितमिति मोटनं न भवति 'अनानुबंधि'न्ति 'अननुबन्धि' अनुबन्धेन-नैरन्तर्यलक्षणेन युक्तमनुबन्धि न तथा, कोऽर्थः ?-अलक्ष्यमाणविभागं यथा न भवति, 'आमोसलि'न्ति सूत्रत्वादामर्शवत्तिर्यगूर्ध्वमधो वा कुड्यदिपरामर्शवद्यथा न भवति, उक्तं हि-"तिरिउड्ढहघट्टणाऽऽमुसलि"ति, तथा किमि-त्याह-'छप्पुरिम'त्ति षट् पूर्वाः पूर्वं क्रियमाणतया तिर्यक्कृतवस्त्रप्रस्फोटनात्मका क्रियाविशेषा येषु ते षट्पूर्वाः, 'नवखोड'त्ति खोटकाः समयप्रसिद्धाः स्फोटनात्मकाः कर्त्तव्या इति शेषः 'पाणौ' पानितले 'प्राणिनां' कुन्थ्वादिसत्त्वानां विशोधनं पाठान्तरतश्च-'प्रमार्जनं' प्रस्फोटनं त्रिकत्रिकोत्तरकालं त्रिकत्रकसङ्ख्यं पाणिप्राणिविशोधनं पाणीप्राणिप्रमार्जनं वा कर्तव्यं।

प्रतिलेखनादोषपरिहारार्थमाह-आरभटा विपरीतकरणमुच्यते त्वरितं वाऽन्यान्यवस्त्रग्रहणे-नसौ भवि, उक्तं हि-"वितहकरणमारभडा तुरियं वा अन्नमन्नगहणेणं' संमर्दनं समर्दा रूढित्वा-

त्स्त्रीलिङ्गता वस्त्रान्तःकोणसंचलनमुपधेर्या उपरि निषदनम्, उक्तञ्च-"अंतो व होज्ज कोना निसियणतत्थेव सम्मद्दा" वर्जयितव्येति सर्वत्र संबध्यते, 'च:' पूरणे 'मोसलि'त्ति तिर्यगूर्ध्वमधो वा घट्टना तृतीया, 'प्रस्फोटना' प्रकर्षेण रेणुगुण्डितस्येव वस्त्रस्य झाटना चतुर्थी, विक्षेपणं विक्षिप्ता पञ्चमीति गम्यते, रूढित्वाच्च स्त्रीलिङ्गता, उक्तं हि 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्' सा च प्रत्युपेक्षितवस्त्रस्यान्यत्राप्रत्युपेक्षिते क्षेपणं, प्रत्युपेक्षमानो वा वस्त्राञ्चलं यदूर्ध्वं क्षिपति, वेदिका 'छट्ठ'त्ति षष्ठी, यत्र सम्प्रदाय: - "वेतिया पंचविहा पन्नत्ता, तंजहा-उड्ढवेतिया अहो-वेतिया तिरियवेतिया दुहतोवेतिया एगतोवेतिया' तत्थ उड्ढवेतिया उवरिं जुन्नगाणं हत्थे काऊण पडिलेहेइ, अहोवेइया अहो जुन्नगाणं हत्थे काऊण पडिलेहेइ, तिरियवेइया संडाससयाणं मज्झेण हत्थेण घित्तूण पडिलेहेइ, दुहतोवेइया बाहाणं अंतरे दोवि जुन्नगा काऊण पडिलेहेति, एगतो वेइया एगं जुन्नगं बाहाणमंतरे काउण पडिलेहेति।"

एवमेते षड् दोषा: प्रतिलेखनायां परिहर्त्तव्या:। तथा प्रशिथिलं नाम दोषो यदद्दढमनियन्त्रं वा वस्त्रं गृह्यते, प्रलम्बो-यद्विषमग्रहणेन प्रत्युपेक्ष्यमाणवस्त्रकोणानां लम्बनं लोलो-यद्भूमौ करे वा प्रत्युपेक्ष्यमाणवस्त्रस्य लोलनममीषां द्वन्द्वः, एकामर्शनं एकामर्शा प्राग्वत् स्त्रीलिङ्गता, मध्ये गृहीत्वा ग्रहणदेशं यावदुभयतो वस्त्रस्य यदेककालं संघर्षणमाकर्षणम्, उक्तञ्च-

"पसिढिलमधनं अनिराइयं च विसमगहणं च कोणे वा।
भूमीकरलोलनयाऽऽकड्ढणगहणेगआमोसा॥"

'अनेगरूवधुणे'त्ति अनेकरूपा चासौ सङ्ख्यात्रयातिक्रमणतो युगपदनेकवस्त्रग्रहणतो वा धूनना च प्रकम्पनात्मिका अनेकरूपधूनना, पठ्यते च-'अनेगरूवधूय'त्ति तत्र च धुतं-कम्पन-मन्यत्प्राग्वत्, तथा यत्करोति प्रमाणे-प्रस्फोटादिसङ्ख्यालक्षणे प्रमादम्-अनवधानं यच्च शङ्किते-प्रमादतः प्रमाणं प्रति शङ्कोत्पत्तौ गणनां करांगुलिरेखास्पर्शनादिनैकद्वित्रिय-सङ्ख्यात्मिकामुपगच्छति-उपयाति गणनोपगं यथा भवत्येवं गम्यमानत्वात्प्रस्फोटनादि कुर्यात्, सम्भावने लिङ्, सोऽपि दोषः, सर्वत्र पूर्वसूत्रादनुवर्त्य वर्जनक्रिया योजनीया, उक्तञ्च-

"धुनना तिण्ह परेणं बहूनि वा घेत्तु एक्कओ धुणति।
खोडणपमज्जणासु य संकिय गनने करे पमादी॥"

एवं चानन्तरोक्तदोषैरन्विता सदोषा प्रत्युपेक्षणा, वियुक्ता तु निर्दोषेत्यर्थत उक्तम्। साम्प्रतं त्वेनामेव भङ्गकनिर्दशनद्वारेण साक्षात्सदोषां निर्दोषां च किञ्चिद्विशेषतो वक्तुमाह-'अनूनाइ-रित्त'त्ति ऊना नासावतिरिक्ता ऊनातिरिक्ता न तथा अनूनातिरिक्ता प्रतिलेखा, इह च न्यूनता-धिक्ये स्फोटनाप्रमार्जने वेलां चाश्रित्य वाच्ये, यत उक्तम्-"खोडणपमज्जवेलासु चेव ऊनाहिया मुनेयव्वा" 'अविवच्चास'त्ति विविधो व्यत्यासो-विपर्यासो यस्यां सा विव्यत्यास न तथा अविव्यत्यासा-पुरुषोपधिविपर्यासरहिता कर्त्तव्येति शेषः, अत्र च त्रिभिर्विशेषणपदैरष्टौ भङ्गाः सूचिता भवन्ति, एतेषु च कः शुद्धः को वाऽशुद्धः इत्याह-'प्रथमपदम्' इहैवोपदर्शिताद्य-भङ्गरूपं 'प्रशस्तं' निर्दोषतया श्लाध्यं शुद्धमितियावत्, शेषाणि तु प्रक्रमात्पदानि द्वितीयादि-भङ्गात्मकान्यप्रशस्तानि, तेषु न्यूनताद्यन्तमदोषसम्भवात्, तत् काक्वोपदेष्टुमाह-प्रतिलेखनां कुर्वन् 'मिथःकथां' परस्परसंभाषणात्मिकां करोति, जनपदकथां वा, स्त्र्यादिकथोपलक्षणमेतत्,

ददाति वा प्रत्याख्यानमन्यस्मै, वाचयति-अपरं पाठयति, स्वयं प्रतीच्छति वा आलापादिकं गृह्णाति, य इति गम्यते, स किमित्याह-'पुढवी'त्ति स्पष्टं, नवरं 'पुढवीआउक्काय'त्ति पृथिव्यप्काययोः 'प्रतिलेखनाप्रमत्तो' मिथः कथादिना तत्रानवहितः सन् षण्णामपि, आस्तामेवैकादीनामित्यपिशब्दार्थः, विराधकश्चैवं-प्रमत्तो हि कुम्भकारशालादौ स्थितो जलभृतघटादिकमपि पलोट्टयेत्, ततस्तज्जलेन मृदग्निबीजकुन्थ्वादयः प्लाव्यन्ते, प्लावनातश्च विराध्यन्ते, यत्र चाग्निस्तत्रावश्यं वायुरिति षण्णामपि द्रव्यतो विराधकत्वं, भावतस्तु प्रमत्ततयाऽन्यथाऽपि विराधकत्वमेव, उक्तं हि-

"इय दव्वओ उ छण्हं विराहतो भावतो इहरहावि।
उवउत्तो पुन साहू संपत्तीए वऽवहओ उ ॥"

तदनेन जीवरक्षार्थत्वात्प्रतिलेखनायास्तत्काले च प्रमादजनकत्वेन हिंसाहेतुत्वान्मिथः कथादीनां परिहार्यत्वमुक्तम्।

इत्थं प्रथमपौरुषीकृत्यमुक्तं, तदनन्तरं द्वितीयपौरुषीकृत्याभिधानावसरः, तच्च "बीए झाणं झियायई" इति वचनेन ध्यानमुक्तम्, उभयं चैतदवश्यकर्त्तव्यमतस्तृतीयापौरुषीकृत्यमप्येवमुत कारण एवोत्पन्ने? इत्याशङ्क्याह-'तइए'इत्यादि सुगमं, नवरमौत्सर्गिकमेतत्, अन्यथा हि स्थविरकल्पिकानां यथाकालमेव भक्तादिगवेषणं, तथा चाह-'सइकाले चरे भिक्खू'त्ति, षण्णां कारणानाम् 'अन्नयरायंमि'त्ति अन्यतरस्मिन् कारणे 'समुत्थिते' संजाते, न तु कारणोत्पत्तिं विनेति भावः, भोजनोपलक्षणं चेह भक्तपानगवेषणं, गुरुग्लानाद्यर्थमन्यथाऽपि तस्य सम्भवात्, तथा चान्यत्र भोजन एवैतानि कारणान्युक्तानि, तान्येव षट् कारणान्याह-

'वेयण वेयावच्चे'त्ति, सुब्व्यत्ययाद् वेदनाशब्दस्य चोपलक्षणत्वात्क्षुत्पिपासाजनितवेदनोपशमनाय, तथा क्षुत्पिपासाभ्यां(परिगतो)न गुर्वादिवैयावृत्त्यकरणक्षम इति वैयावृत्त्याय, तथा 'ईर्ये'त्ति ईर्यासमितिः सैव निर्जरार्थिभिरर्थ्यमानतयाऽर्थस्तस्मै, 'चः' समुच्चये, कथं नामासौ भवत्विति?, इतरथा हि क्षुत्पिपासाभ्यां पीडितस्य चक्षुर्भ्यामपश्यतः कथमिवासौ स्यादिति?, तथा संयमार्थाय कथं नामासौ पालयितुं शक्यतामिति?, आकुलितस्य हि ताभ्यां सचित्ताहारे तद्विघात एव स्यात्, तथा 'पानवत्तियाए'त्ति प्राणप्रत्ययं जीवितनिमित्तम्, अविधिना ह्यात्मतोऽपि प्राणोपक्रमणे हिंसा स्याद्, अत एवोक्तम्-

'भावियजिनवयनानं ममत्तरहियाण नत्थि हु विसेसो।
अप्पाणंमि परंमि य तो वज्जे पीडमुभओऽवि ॥"

षष्ठं पुनरिदं कारणम्-यदुत धर्मचिन्तायै च, भक्तपानं गवेषयेदिति सर्वत्रानुवर्त्तते, अत्र च धर्मचिन्ता-धर्मध्यानचिन्ता श्रुतधर्मचिन्ता वा, इयं ह्युभयरूपाऽपि तदाकुलितचेतसो न स्यात्, आर्त्तध्यानसम्भवात्, इह च यद्यपि वेदनोपशमनादीनां शाब्द्या वृत्त्या तदुपलक्षितभोजनफलत्वेन प्रतीतिस्तथाऽपि तैर्विना तन्निषेधसूचनादार्थ्या वृत्त्या कारणत्वमेवैषामुपदर्शितं भवति, अत एव षष्ठमित्यत्र कारणमेव सम्बन्धितम्, आह-एतत्कारणोत्पत्तौ किमवश्यं भक्तपानगवेषणं कर्त्तव्यमुतान्यथेत्याह-'निर्ग्रन्थः' यतिः धृतिमान् धर्मचरणं प्रति 'निर्ग्रन्था' तपस्विनी साऽपि न कुर्याद्भक्तपानगवेषणमिति प्रक्रमः, षड्भिश्चैव स्थानैः 'तुः' पुनरर्थे

'एभिः' अनन्तरं वक्ष्यमाणैः, किमित्थंवमत आह- 'अनइक्कमणाइ'त्ति सूत्रत्वाद् 'अनतिक्रमणं' संयमयोगानामनुल्लङ्घनं, चशब्दो यस्मादर्थे, यस्मात् 'से'त्ति तस्य निर्ग्रन्थस्य तस्या वा निर्ग्रन्थतायाः (न्थ्याः) 'भवति' जायते, अन्यथा तदतिक्रमणसम्भवात्।

षट्स्थानान्येवाह-आतङ्को-ज्वरादिरोगस्तस्मिन्, 'उपसर्ग'मिति स्वजनादिः कश्चिदुपसर्ग-मुन्निष्क्रमणार्थं करोति, विमर्शादिहेतोर्वा देवादिः, ततस्तस्मिन् सति, उभयत्र तन्निवारणार्थमिति गम्यते, तथा तितिक्षा-सहनं तया हेतुभूतया, क्व विषये इत्याह- ब्रह्मचर्यगुप्तिषु, ता हि नान्यथा सोढुं शक्याः, तथा 'पाणिदयातवहेउं'ति 'प्राणिदयाहेतोः' वर्षादौ निपतत्यप्कायादिजीवरक्षायै तपः-चतुर्थादिरूपं तद्धेतोश्च, तथा शरीरस्य व्यवच्छेदः-परिहारस्तदर्थं च उचितकाले संलेखना-मनशनं वा कुर्वन्, भक्तपानगवेषणं न कुर्यादिति सर्वत्र योज्यं, कारणत्वाभावना चामीषां प्राग्वत्, तद्गवेषणां च कुर्वन् केन विधिना कियत्क्षेत्रं पर्यटेदित्याह-'अवशेषं' भिक्षाप्रक्रमा-त्पात्रनिर्योगोद्धरितं, चशब्दस्य गम्यमानत्वादवशेषं च पात्रनिर्योगमेव, यद्वाऽपगतं शेषमपशेषं, कोऽर्थः? समस्तं, 'भाण्डकम्' उपकरणं 'गिज्झ'त्ति गृहीत्वा चक्षुषा प्रत्युपेक्षेत, उपलक्षण त्वात्प्रतिलेखयेच्च, इह च विशेषत इति गम्यते, सामान्यतो ह्यप्रत्युपेक्षितस्य ग्रहणमपि न युज्यत एव यतीनाम्, उपलक्षणत्वाच्चास्य तदादाय 'परम्' उत्कृष्टम् 'अर्धयोजनात्' अर्धयोजन-माश्रित्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी, परतो हि क्षेत्रातीतमशनादि भवेत्, विहरन्त्यस्मिन् प्रदेश इति विहारस्तं 'विहरए'त्ति विहरेत्-विचरेन्मुनिः।

इत्थं विहृत्योपाश्रयं चागत्य गुर्वालोचनादिपुरस्सरं भोजनादि कृत्वा यत्कुर्यात्तदाह-चतुर्थ्यां पौरुष्यां निक्षिप्य प्रत्युपेक्षणापूर्वकं बद्धा 'भाजनं' पात्रं स्वाध्यायं ततः कुर्यात् सर्वभावा-जीवादयस्तेषां विभावनं(कं)-प्रकाशकं सर्वभावविभावकं, पठ्यते च-'सव्वदुक्ख-विमोक्खणं'ति प्राग्वत्, पौरुष्याः प्रक्रमाच्चतुर्थ्याः चतुर्भागे-चतुर्थांसे शेष इति गम्यते, वन्दित्वा 'ततः' इति स्वाध्यायकरणादनन्तरं 'गुरुम्' आचार्यादि प्रतिक्रम्य कालस्य 'शय्यां' वसतिं 'तुः' पूरणे प्रतिलेखयेत्, ततश्च 'पासवणुच्चारभूमिं च'त्ति, भूमिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् प्रश्रवणभूमिं उच्चारभूमिं च प्रत्येकं द्वादशस्थण्डिलात्मिकां चशब्दात्कालभूमिं च स्थण्डिलत्र-यात्मिकां प्रतिलेखयेत् 'जयं'ति 'यतम्' आरम्भादुपरतं यथा भवति यतमानो वा यतिः, एवं च सप्तविंशतिस्थण्डिलप्रत्युपेक्षणानन्तरमादित्योऽस्तमेति, तथा चोक्तम्-

"चउभागावसेसाए चरिमाए पडिक्कमित्तु कालस्स।
उच्चारे पासवणे थंडिलचउवीसइं पेहे ॥१॥
अहियासिया उ अंतो आसन्ने मज्झि दूरि तिन्नि तिन्नि भवे।
तिन्नेव अनहियासी अंतो छच्छच्च बाहिरतो ॥२॥
एमेव य पासवणे बारस चउवीसइं तु पेहेत्ता।
कालस्स य तिन्नि भवे अह सूरो अत्थमुवयाइ ॥३॥"

इति सार्द्धसप्तदशसूत्रार्थः॥ इत्थं विशेषतो दिनकृत्यमभिधाय सम्प्रति तथैव रात्रिकर्त्तव्यमाह-

मू. (१०४४-२) *काउस्सग्गं तओ कुज्जा, सव्वदुक्खविमुक्खणं॥*

मू. (१०४५) *देसियं च अईयारं, चिंतिज्ज अनुपुव्वसो।*

नाणंमि दंसणे चेव, चरित्तंमि तहेव य ॥

मू. (१०४६) पारियकाउस्सग्गो, वंदित्ता य तओ गुरुं।
देसियं तु अईयारं, आलोइज्ज जहक्कमं ॥

मू. (१०४७) पडिक्कमित्ताण निस्सल्लो, वंदित्ताण तओ गुरुं।
काउस्सग्गं तओ कुज्जा, सव्वदुक्खविमुक्खणं ॥

मू. (१०४८) सिद्धाणं संथवं किच्चा, वंदित्ताण तओ गुरुं।
थुइमंगलं च काऊणं, कालं संपडिलेहए ॥

मू. (१०४९) पढमं पोरिसिं सज्झायं, बीयं झाणं झियायई।
तईयाए निद्दमुक्खं तु, चउत्थी भुज्जोवि सज्झायं ॥

मू. (१०५०) पोरिसीए चउत्थीए, कालं तु पडिलेहए।
सज्झायं तु तओ कुज्जा, अबोहंतो असंजए ॥

मू. (१०५१) पोरिसीए चउब्भाए, वंदित्ताण ततो गुरुं।
पडिक्कमित्तु कालस्स, कालं तु पडिलेहए ॥

मू. (१०५२) आगए कायवुस्सग्गे, सव्वदुक्खविमुक्खणे।
काउस्सग्गं तओ कुज्जा, सव्वदुक्खविमुक्खणं ॥

मू. (१०५३) राईयं च अईयारं, चिंतिज्ज अनुपुव्वसो।
नाणंमि दंसणंमि, चरित्तंमि तवंमि य ॥

मू. (१०५४) पारियकाउस्सग्गो, वंदित्ताण तओ गुरुं।
राईयं तु अईयारं, आलोइज्ज जहक्कमं ॥

मू. (१०५५) पडिक्कमित्तु निस्सल्लो, वंदित्ता न तओ गुरुं।
काउस्सग्गं तओ कुज्जा, सव्वदुक्खविमुक्खणं ॥

मू. (१०५६) किं तवं पडिवज्जामि ?, एवं तत्थ विचिंतए।
काउस्सग्गं तु पारित्ता, करिज्जा जिनसंथवं ॥

मू. (१०५७) पारियकाउस्सग्गो, वंदित्ताण तओ गुरुं।
तवं संपडिवज्जित्ता, करिज्ज सिद्धाण संथवं ॥

वृ. काउस्सग्गमित्यादि सार्द्धानि त्रयोदश सूत्राणि। कायोत्सर्गं 'ततः' प्रश्रवणादिभूमिप्रतिलेखनादनन्तरं कुर्यात्सर्वदुःखविमोक्षणं, तथात्वं चास्य कर्मापचहेतुत्वात्, उक्तं हि-

"काउस्सग्गे जह सुट्ठियस्स भज्जंति अंगमंगाइं।
तह भिंदंति सुविहिआ अट्ठविहं कम्मसंघायं ॥"

ति तत्र च स्थितो यत्कुर्यात्तदाह-'देसियं'ति प्राकृतत्वाद्वकारस्य लोपे दैवसिकं 'चः' पूरणे 'अतिचारम्' अतिक्रमं 'चिन्तयेत्' ध्यायेत् 'अनुपुव्वसो'त्ति आनुपूर्व्या क्रमेण, प्रभातमुखवस्त्रिकाप्रत्युपेक्षणातो यावदयमेव कायोत्सर्गः उक्तं हि-

"मोसमुहनंतगाई आलोइय देसिए य अइयारे।
सव्वे समाणयित्ता हियए दोसे ठविज्जाह ॥"

किंविषयमतीचारं चिन्तयेदित्याह-'ज्ञाने' ज्ञानविषयमेवं दर्शने चैव चारित्रे तथैव च।

पारितः-समापितः कायोत्सर्गो येन स तथा वन्दित्वा प्रस्तावाद् द्वादशावर्त्तवन्दनेन 'तत' इत्यतीचारचिन्तनादनन्तरं 'गुरुम्' आचार्यादि 'देसियं' त्ति प्राग्वद् दैवसिकं 'तुः' पूरणेऽतीचारम् 'आलोचयेत्' प्रकाशयेद् गुरूणामेव 'यथाक्रमम्' आलोचनसेवनान्यतरानुलोम्यक्रमानतिक्रमेण 'प्रतिक्रम्य' प्रतीपमपराधस्थानेभ्यो निवृत्य, प्रतिक्रमणं च मनसा भावशुद्धितो वाचा तत्सूत्रपाठतः कायेनोत्तमाङ्गनमनादितः, 'निःशल्यः' मायादिशल्यरहितः, सूचकत्वात्सूत्रस्य वन्दनकपूर्वं क्षमयित्वा च वन्दित्वा द्वादशावर्त्तवन्दनेन 'ततः' इत्युक्तविधेरनन्तरं 'गुरुम्' आचार्यादिकं 'कायोत्सर्गं' चारित्रदर्शनश्रुतज्ञानशुद्धिनिमित्तव्युत्सर्गत्रयलक्षणं, जातावेकवचनं, 'ततः' गुरुवन्दनादनन्तरं कुर्यात्सर्वदुःखविमोक्षणम्। 'पारिये'त्यादि पूर्वार्द्धं व्याख्यातमेव, स्तुतिमङ्गलं च सिद्धस्तवरूपं कृत्वा पाठान्तरं वा-'सिद्धाणं संथवं किच्च' त्ति सुगमं, 'कालम्' आगमप्रतीतं 'संपडिलेहए' त्ति संप्रत्युपेक्षते, कोऽर्थः ?-प्रतिजागर्त्ति, उपलक्षणत्वाद्, गृह्णाति च, एतद्गतश्च विधिरागमादवसेयः।

'पढमं'मित्यादि प्राग्वद्, व्याख्यातमेव, नवरं पुनरभिधानमस्य पुनः पुनरुपदेष्टव्यमेव गुरुभिर्न प्रयासो मन्तव्य इति ख्यापनार्थम्।

कथं पुनश्चतुर्थपौरुष्यां स्वाध्यायं कुर्यादित्याह-पौरुष्यां चतुर्थ्यां 'कालं' वैरात्रिकं 'तुः' पूरणे 'पडिलेहिय' त्ति प्रत्युपेक्ष्य-प्रतिजागर्थ्य प्राग्वद् गृहीत्वा च स्वाध्यायं ततः कुर्यात् 'अबोधयन्' अनुत्थापयन् 'असंयतान्' अगारिणः, तदुत्थापने तत्पास्थानेषु तेषां प्रवर्त्तनसम्भवात्।

पौरुष्याः प्रक्रमाच्चतुर्थ्याश्चतुर्भागेऽवशिष्यमाण इति शेषः, तत्र हि कालवेलायाः सम्भव इति न कालस्य ग्रहणं, वन्दित्वा ततो गुरुं प्रतिक्रम्य 'कालस्य' वैरात्रिकस्य 'कालं' प्राभातिकं, तुशब्दो वक्ष्यमाणविशेषद्योतकः, 'पडिलेहए' त्ति प्रत्युपेक्षेत प्राग्वद् गृह्णीयाच्च, इह च साक्षात्प्रत्युपेक्षणस्यैव पुनः पुनरभिधानं बहुतरविषयत्वात्, अत्र च सम्प्रदायः-

"ताहे गुरू उट्ठित्ता गुणंति जाव चरिमो जामो पत्तो, चरिमे जामे सव्वे उट्ठित्ता वेरत्तियं घेत्तुं सज्झायं करेंति, ताहे गुरू सुयंति, पत्ते पाभाइए काले जो पाभाइयकालं घेच्छति सो कालस्स पडिक्कमिउं पाभाइयं कालं गिण्हइ, सेसा कालवेलाए कालस्स पडिक्कमंति, तओ आवस्सयं कुणंति" मध्यमप्रक्रमापेक्षं च कालत्रयग्रहणमुक्तम्, अन्यथा ह्युत्सर्गत उत्कर्षेण चत्वारो जघन्येन त्रयः काला अपवादतश्चोत्कर्षेण द्वौ जघन्येनैकोऽप्यनुज्ञात एव, यत उक्तम्-

"कालचउक्क उक्कोसएण जघन्नओ तिन्नि हुंति बोद्धव्वा।
बीयपयंमि दुगं तु मायामयविप्पमुक्काणं॥"

अत्र च तुशब्दादेकस्याप्यनुज्ञा, तथा चूर्णिकार एव अमायाविनो तिन्नि वा अगेण्हंतस्स एक्को भवति" पठन्ति च-

"पढमा पोरसि सज्झायं, बीए झाणं झियायति।
ततियाए निद्दमोक्खं च, चउभाए चउत्थए॥१॥
कालं तु पडिलेहित्ता, अबोहितो असंजए।
कुज्जा मुनी य सज्झायं, सव्वदुक्खविमुक्खणं॥२॥
पोरसीए चउब्भाए, सेसे वंदित्तु तो गुरुं।

पडिक्कमित्तु कालस्स, कालं तु पडिलेहए ॥३॥

अत्रापि व्याख्या, तथैव, पाठद्वयेऽपि चतुर्थप्रहरविशेषकृत्याभिधानप्रसङ्गेन पुनः प्रहरत्रयकृत्याभिधानमिति मन्तव्यम्। 'आगते' प्राप्ते 'कायव्युत्सर्गे' इत्युपचारात् कायव्युत्सर्ग-समये सर्वदुःखानां विमोक्षणमर्थात् कायोत्सर्गद्वारेण यस्मिन् स तथा तस्मिन्, शेषं प्राग्वत्, यच्चेह सर्वदुःखविमोक्षणविशेषणं पुनः पुनरुच्यते तदस्यात्यन्तनिर्जराहेतुत्वख्यापनार्थं, तथेह कायोत्सर्गग्रहणेन चारित्रदर्शनश्रुतज्ञानविशुद्ध्यर्थं कायोत्सर्गत्रयं गृह्यते, तत्र च तृतीये रात्रिकोऽती-चारश्चिन्त्यते, यत उक्तम्-

"तत्थ पढमो चरित्ते, दंसणसुद्धीय बीयओ होइ।
सुयनाणस्स य तइओ नवरं चिंतेइ तत्थ इमं ॥

तइए निसाइयारं"ति रात्रिकोऽतिचारश्च यथा यद्विषयश्च चिन्तनीयस्तथाऽऽह-रात्रौ भवं रात्रिकं 'चः' पूरणे अतीचारं चिन्तयेत् 'अनुपुव्वसो'त्ति आनुपूर्व्या- क्रमेण ज्ञाने दर्शने चारित्रे तपसि तशब्दाद्वीर्ये च, शेषकायोत्सर्गेषु चतुर्विंशतिस्तवः प्रतीतश्चिन्त्यतया साधारणश्चेति नो-क्तः। ततश्च पारितेत्यादिसूत्रद्वयं व्याख्यातमेव, कायोत्सर्गस्थितश्च किं कुर्यादित्याह- 'किं'मिति किंरूपं 'तपो' नमस्कारसहितादि प्रतिपद्येऽहम्, एवं तत्र विचिन्तयेत्-वर्द्धमानो हि भगवान् षण्मासं यावन्निरशनो विहृतवान्, तत्किमहमपि निरशनः शक्नोम्येतावत्कालं स्थातुमुत नेति?, एवं पञ्चमासाद्यपि यावन्नमस्कारसहितं तावत्परिभावयेत्, उक्तं हि-

"चिंते चरमे उ किं तवं काहं?।
छम्मासामेकदिणादिहाणि जा पोरिसिं नमो वा ॥"

उत्तरार्द्धं स्पष्टम्, एवदुक्तार्थनुवादतः सामाचारीशेषमाह- 'पारिए'त्यादि प्राग्वत्, नवरं 'तपः' यथाशक्ति चिन्तितमुपवासादि 'संप्रतिपद्य' अङ्गीकृत्य कुर्यात् सिद्धानां 'संस्तवं' स्तुतित्रयरूपं, तदनु च यत्र चैत्यानि सन्ति तत्र तद्वन्दनं विधेयं, तथा चाह भाष्यकारः-

"वंदित्तु निवेयंति कालं तो चेइयाइ यदि अत्थि।
तो वंदंती कालं जह य तुलेउं पडिक्कमणं ॥"

इति सार्द्धत्रयोदशसूत्रार्थः ॥ सम्प्रत्यध्ययनार्थमुपसंहरन्नाह-

मू. (१०५८) *एसा सामाचारी, समासेण वियाहिया।*
जं चरित्ता बहू जीवा, तिन्ना संसारसागरं ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. 'एषा' अनन्तरोक्ता सामाचारी दशविधा, ओघरूपा(च) पदविभागात्मिका चेह नोक्ता, धर्मकथाऽनुयोगत्वादस्य, छेदसूत्रान्तर्गतत्वाच्च तस्याः, 'समासेन' सङ्क्षेपेण 'वियाहिय'त्ति व्याख्याता, अत्रैवादरख्यापनार्थमस्याः फलमाह-'यां' सामाचारीं 'चरित्वा' आसेव्य 'बहवः' अनेके जीवास्तीर्णाः संसारसागरं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥ 'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमिति पूर्व-वत्। उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वदेव ॥

अध्ययनं २६ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे षड्विंशतितमध्ययनस्य भद्रबाहुस्वामिविरचिता निर्युक्तिः एवं शान्त्याचार्य विरचिता सटीकं परिसमाप्ता।

अध्ययनं २७ खलुङ्कीयं

वृ. व्याख्यातं षड्विंशमध्ययनं, सम्प्रति सप्तविंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः - इहानन्तराध्ययने सामाचारी प्रतिपादिता, सा चाशठतयैव, पालयितुं शक्या, तद्विपक्षभूतशठताज्ञान एव च तद्विवेकेनासौ ज्ञायत इत्याशयेन दृष्टान्ततः शठतास्वरूपनिरूपणद्वारेणाशठतैवानेना - भिधीयत इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य चतुरनुयोगद्वारप्ररूपणा प्राग्वद्यावन्नाम- निष्पन्ने निक्षेपे खलुङ्कीयमिति नाम, अत- खलुङ्कः (नाम्नाः खलुंक) निक्षेपायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [४९१] निक्खेवो खलुंकंमि चउव्विहो ॥

नि. [४९२] जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते बइल्लमाईसुं ।
पडिलोमो सव्वत्थेसु भावओ होइ उ खलुंको ॥

वृ. 'निक्खवो' गाथाद्वयं व्याख्यातप्रायमेव, नवरं बलीवर्दादिष्वित्यादिशब्देनाश्वादिपरिग्रहः, निर्द्धारणे चेयं सप्तमी, ततो बलीवर्दादिषु यो गल्यादिरिति गम्यते स द्रव्यतः खलुङ्क इति, 'प्रतिलोमः' प्रतिकूलः सर्वार्थषु, पाठान्तरतः 'सर्वस्थानेषु' ज्ञानादिषु भावतो भवति खलुङ्क इति गाथाद्वयार्थः ॥ तद्व्यतिरिक्तद्रव्यखलुङ्कस्वरूपमाह-

नि. [४९३] अवदाली उत्तसओ जोत्तजुगभंज तुत्तभंजो अ ।
उप्पहविप्पहगामी एय खलुंका भवे गोणा ॥

नि. [४९४] जं किर दव्वं खुज्जं कक्कडगुरुयं तहा दुरवनामं ।
तं दव्वेसु खलुंकं वंककुडिलवेढमाइद्धं ॥

नि. [४९५] सुचिरंपि वंकडाइं होहिंति अनुज्जइज्जमाणाइं ।
करमंदिदारुआइं गयंकुसा इव बिंटाइं ॥

वृ. 'अवदालि'त्ति अवदारयति शकटं स्वस्वामिनं वा विनाशयतीत्येवंशीलोऽवदारी, उत्त्रसको यो यत्किञ्चनावलोक्योत्त्रस्यति, 'जुत्तजुगभंज'त्ति योत्रं-तथाविधसंयमनं युगं - प्रतीतमेव ते भनक्ति-विशायति योत्रयुगभञ्जः, तथा तोत्रं-प्राजनकस्तद्भनक्ति तोत्रभञ्जकश्च, उभयत्र 'कर्मण्यम्' 'उत्पथविपथगामी' उत्पथः-उन्मार्गो विपथो-विरूपमार्गस्ताभ्यां गमन- शीलः, 'एते' अवदार्यादयः खलुङ्का 'भवन्ति' भवेयुः 'गोणाः' बलीवर्दाः, उपलक्षण- त्वादश्वादयश्च। अमुमेव प्रकारान्तरेणाह- 'यदि'ति सामान्यनिर्देशे 'किले'ति परोक्षाप्तवादसूचकः 'द्रव्यं' दार्वादि कुब्जमिव कुब्जं मध्यस्थूलतया कर्कशं च तत्कठिनतया गुरुकं चातिनिचित-- पुद्गलतया कर्कशगुरुकं, तथाऽत एव दुःखेनावनामयितुं शक्यत इति दुखनामं, करीरकाष्ठवत्, तद्द्रव्येषु खलुङ्कं वक्रमनृजुत्वात्, कुटिलं विशिष्टकौटिल्ययोगात् 'वेढमाइद्धं'ति मकारोऽ- लाक्षणिकस्ततश्च वेष्टैः-ग्रन्थिभिराविद्धं-व्याप्तं वेष्टाविद्धम्, तेषां विशेषणसमासः ।

इहैव दृष्टान्तमाह- 'सुचिरमपि' प्रभूतकालमपि 'वंकडाइ'न्ति वक्राणि, अवधारणाफल- त्वाच्च वाक्यस्य वक्राण्येव भविष्यन्ति न कदाचिदृजुभावमनुभविष्यन्ति, 'अनुज्जइज्ज- माणाइं'ति एकं स्वरूपतोऽनृजूनि अपरं च तेषां क्वचित्कार्येऽनुपयोगात्केनचिदनृजूक्रिय- माणानि, कान्येवंविधानीत्याह- करमर्दी-गुल्मभेदस्तद्दारुकानि, तथा 'गयंकुसा इव बिंटाइं'ति

चस्य गम्यमानत्वाद् गजांकुशानीव वक्रतया वृन्तानि च फलबन्धनानि, प्रक्रमात्करमर्द्या एवोक्तरूपाणि। अनेकधा द्रव्यखलुङ्काभिधानं च काक्वाऽनेकविधकुशिष्यदृष्टान्तप्रदर्शनार्थ-मिति गाथात्रयार्थः ॥

सम्प्रति यदुक्तं 'प्रतिलोमः सर्वार्थेषु भावतो भवति खलुङ्क' इति तदभिव्यक्तीकर्तुमाह-

नि. [४९६] दंसमसगस्समाना जलुयकविच्छुयसमा य जे हुंति।
ते किर होंति खलुंका तिक्खम्मिउचंडमद्दविआ ॥

नि. [४९७] पिसुणा परोवतावी भिन्नरहस्सा परं परिभवंति।
निव्विअनिज्जा य सढा जिनवयणे ते किर खलुंका ॥

वृ. दंशमशकैः 'समाण'त्ति समानाः-तुल्या दंशमशकसमानाः, ते हि जात्यादिभिस्तद्वत्तु-दन्तीति, तथा जलौकाकपिच्छुकसमानाश्च प्रस्तावाच्छिष्या ये भवन्ति, दोषग्राहितयाऽप्रस्तुत पृच्छादिनोद्वेजकतया च, पठन्ति च 'जलूकविच्छुगसमा य'त्ति यथा वृश्चिकोऽवष्टब्धो विध्य-त्येव कण्टकेन एवं ये शिष्यकाः गुरुं वचनकण्टकैर्विध्यन्ति 'ते' एवंविधाः किल भवन्ति खलुङ्का भावत इति गम्यते, तीक्ष्णा-असहिष्णवो मृदवः अलसतया कार्यकारणं प्रत्यदक्षा-श्चण्डाः-कोपनतया मार्दवेन चरन्ति मार्दविकाः--शतकृत्वोऽपि गुरुप्रेरिता न सम्यग्नुष्ठानं प्रति प्रवर्त्तन्ते किन्त्वलसा एव, अमीषां द्वन्द्वः।

अन्यच्च-ये किल 'गुरुप्रत्यनीकाः' आचार्यादिप्रतिकूलाः कूलवालकवत् 'शबलाः' शबलचारित्रयोगात् 'असमाधिकारकाः' गुर्वादीनामसमाधानजनकाः, अत एव पापाः 'अधि-करणकारकात्मानः' कलहकर्तृस्वभावाः सदनुष्ठानं प्रति प्रेर्यमाणा युद्धायैवोपतिष्ठन्ते, 'जिनवचने' सर्वज्ञशासने ते किल खलुङ्का इत्युच्यन्त इति शेषः।

तथा 'पिशुनाः' सूचकाः, अत एव 'परोवयावि'त्ति परोपतापिनः 'भिन्नरहस्याः' विश्वस्त-जनकथितरहस्यभेदिनः तथा 'परम्' अन्यं 'परिभवन्ति' येन केनचित्प्रकारेणाभिभवन्ति 'निव्वेयणिज्ज'त्ति निर्वेदनीया निर्वेदं प्राप्य प्रक्रमाद्यतिकृत्येन, पाठान्तरतो निर्गता वचनीयाद् उपदेशवाक्यात्मकाद् ये ते निर्वचनीयाः, चः समुच्चये भिन्नक्रमश्च, ततः 'शठाश्च' मायाविनः, पठ्यते च-'निव्वया निस्सीलसढ'त्ति सुगममेव, 'जिनवचने' श्रीसर्वज्ञशासने भणिता ये इति शेषः, ते प्रागभिहितस्वरूपाः किल खलुङ्का इति गाथात्रयार्थः ॥ ततः किमित्याह-

नि. [४९९] तम्हा खलुंकभावं चइऊणं पंडिएण पुरिसेणं।
कायव्वा होइ मई उज्जुसभावंमि भावेणं ॥

वृ. तस्मादित्थं दोषवन्तं खलुङ्कभावं त्यक्त्वा 'पण्डितेन' बुद्धिमता पुरुषेण उपलक्षणत्वात् स्त्र्यादिना च कर्त्तव्या भवति 'मतिः' बुद्धिः क्व ?-'ऋजुस्वभावे' आर्जवे भावे 'भावेन' परमार्थेन न तु बहिर्वृत्त्यैवेति गाथार्थः ॥ अवसितो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू. (१०५१) *थेरे गणहरे गग्गे, मुनी आसि विसारए।*
आइन्ने गणिभावम्मि, समाहिं पडिसंधए ॥

वृ. धर्मेऽस्थिरान् स्थिरीकरोतीति स्थविरः उक्तं हि-"थिरकरणा पुन थेरो" गणं गुणसमूहं

भार्यति-आत्मन्यवस्थापयतीति गणधरः 'गार्ग्यः' गर्गसगोत्रः तथा मुनिरिति प्रतिजानीते सर्व सावद्यविरतिमिति मुनिः 'आसीत्' अभूत् 'विशारदः' कुशलः सर्वशास्त्रेषु संग्रहोपग्रहयोर्वा, 'आकीर्णः' आचार्यगुणैराचारश्रुतसम्पदादिभिर्व्याप्तः परिपूर्ण इतियावत्, 'गणिभावे' आचार्यत्वे स्थित इति गम्यते, 'समाहिं पडिसंधए'त्ति समाधानं समाधिः, स च द्विधा- द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यसमाधिर्यदुपयोगात्स्वास्थ्यं भवति, यथा(वा) पयःशर्करादिद्रव्याणां परस्परमविरोधः, भावसमाधिस्तु ज्ञानादीनि, तदुपयोगादेवानुपमस्वास्थ्ययोगात्, तत्रेह भावसमाधिर्गृह्यते, ततः समाधिं 'प्रतिसंधत्ते' कर्मोदयात् त्रुटितमपि संघट्टयति, तथाविधशिष्याणामिति गम्यते इति सूत्रार्थः ॥ समाधिं च प्रतिसंदधद्यथाऽसौ शिष्येभ्य उपदिशति तथाऽऽह-

मू.(१०६१) *वहणे वहमानस्स, कंतारं अइवत्तए।*
जोए वहमानस्स, संसारो अइवत्तए॥

वृ. उह्यतेऽनेन वोढव्यमिति वहनं-शकटादिस्तस्मिन् योजितस्येति गम्यते, 'वहमानस्य' सम्यक्प्रवर्त्तमानस्यौ तरत्र खलुङ्कग्रहणादिह विनीतगवादेरिति गम्यते, अतिक्रम्यातिक्रमण सम्बन्धे षष्ठी, वाहकाविनाभूतत्वाच्चास्य वाहकस्य च पामरकादेः 'कान्तारम्' अरण्यम् 'अतिवर्त्तते' सुखातिवर्त्तितया स्वयमेवातिक्रमतीति दृष्टान्तः, उपनयमाह-'योगे' संयमव्यापारे 'वहतः' तथैव वहमानस्य इहापि प्रा[illegible] 'संसारः' भवः अतिवर्त्तते' प्राग्वत् स्वयमेवातिक्रामति, इह च योगवहनमशठतेति सैव प्रागध्ययनार्थत्वेनोपवर्णिता फलोपदर्शनद्वारेणानेनोक्तेति भावनीयमिति सूत्रार्थः ॥ तदेवं कथममी अशठतामासेव्य पुनर्ज्ञानादिसमाधिमन्तः शिष्याः स्युरिति तस्या गुणमभिधाय तद्गुणज्ञानमिव तद्विपक्षदोषावधारणमपि तदासेवनाङ्गमीति तद्विपक्षभूतशठतादोषा अपि वाच्याः, ते च कुशिष्यस्वरूपाभिधानत एवाभिधातुं शक्यन्ते इति निर्वेदकत्वं स्वयं दोषदुष्टत्वं च तत्स्वरूपवगमयितुं दृष्टान्तोपवर्णनायाह-

मू.(१०६१) *खलुंके जो उ जोएइ, विहंमाणे किलिस्सई।*
असमाहिं च वेइए, तुत्तओ य से भज्जई॥

मू.(१०६२) *एगं डसइ पुच्छंमि, एगं विंधइऽभिक्खणं।*
एगो भंजइ समिलं, एगो उप्पहपट्ठिओ॥

मू.(१०६३) *एगो पडइ पासेणं, निवेसइ निविज्जई।*
उक्कुद्दइ उप्फिडई, सढे बालगवी वए॥

मू.(१०६४) *माई मुद्धेण पडई, कुद्धे गच्छइ पडिवहं।*
मयलक्खेण चिट्ठाई, वेगेण य पहावई॥

मू.(१०६५) *छिन्नाले छिंदई सिल्लिं, दुद्दंते भंजई जुगं।*
सेविय सुस्सुयाइत्ता, उज्जुहित्ता पलायई॥

वृ. यद्वा धर्मकथाऽनुयोगत्वादस्य प्रथमसूत्रे गर्गनामाऽऽचार्यः कथञ्चित्कुशिष्यैर्भग्नसमाधिरात्मनः समाधिं प्रति संधत्त इति व्याख्यायते, द्वितीयसूत्रे तु वहने 'वहमाणस्स'त्ति अन्तर्भावितण्यर्थतया बाहयमानस्य विनीतगवादीन् यथा कान्तारमतिवर्त्तते तथा योग्यान् शिष्यान्

वाहयमानस्य-कृत्येषु प्रवर्त्तयतः संसारोऽतिवर्त्तते, तद्विनीततादर्शनादात्मनो विशेषतः समाधिसम्भवादितिभाव इति सोपस्कारतया व्याख्याते, इत्थमात्मनः समाधिप्रतिसन्धानाय विनीतस्वरूपं परिभाव्य स एवाविनीतस्वरूपं यथा परिभावयति तथाऽऽह- खलुंकेत्यादि-सूत्रद्वादशककम्।

खलुङ्कान् योऽनिर्दिष्टस्वरूपः 'तुः' विशेषणे योजयति-योक्त्रयति वहन इति प्रक्रमः, स किमित्याह- 'विहम्माणो'त्ति सूत्रत्वाद् विशेषेण 'घ्नन्' ताडयन् 'क्लाम्यति' श्रमं याति, पाठान्तरतः क्लिश्यति, अत एव 'असमाधिं' चित्तोद्वेगरूपं 'वेदयते' अनुभवति 'तोत्रकः' प्राजनकः, स च 'से' इति तस्य खलुङ्कयोजयितुः 'भज्यते' अतिताडनाद्भङ्गं याति।

ततश्चातिरुष्टः सन् यत् कुरुते तदाह-एकं 'दशति' दशनैर्भक्षयति 'पुच्छे' बालधौ, 'एकम्' अन्यं गलिं 'विध्यति' प्राजनकारया तुदति, उपलक्षणं चैतदश्लीलभाषणादीनाम्, 'अभीक्ष्णं' पुनः पुनः, अथ किमेते कुर्वन्ति? येन योजयितुरेवं निर्वेदहेतव इत्याह-'एकः' कश्चित् खलुङ्को गौः 'भनक्ति' आमर्दयति, कां?-'समिलां' युगरन्ध्रकीलिकाम्, 'एकः' अन्यस्तामभंक्त्वाऽपि उत्पथम्-उन्मार्गं प्रस्थित उत्पथस्थितो भवतीति गम्यते।

तथा 'एकः' अपरः पतति 'पार्श्वेन' एकगात्रविभागेन, गम्यमानत्वाद् भूमौ, अन्यस्तु 'निवेसइ'त्ति निवशति-उपविशति, अपरश्च 'निविज्जए'त्ति शेते, परः 'उत्कूर्दते' ऊर्ध्वं गच्छति 'उप्फिडइ'त्ति मण्डूकवत्प्लवते, अन्यः 'शठः' शाठ्यवान्, अन्यः कश्चिद् 'बालगवी वए'त्ति 'बालगवीम्' अवृद्धां गां 'व्रजेत्' तदभिमुखं धावेदित्यर्थः, यदिवाऽऽर्षत्वाद्बालगवीति व्यालगवो-दुष्टबलीवर्दः 'व्रजेत' गच्छेद् अन्यत इति शेषः।

अन्यश्च 'मायी' मायावान् 'मूर्ध्ना' मस्तकेन पतति, कोऽर्थः?- अतिनिस्सहमिवात्मानमादर्शयन् भुवि शिरसा लुठति, अपरः 'क्रुद्धः' कुपितः सन् 'गच्छति प्रतिपथं' पश्चाद्वलति, अपरः 'मृतलक्ष्येण' मृतव्याजेन 'तिष्ठति' आस्ते, पठ्यते च-'पलयं(यलं)ते न चिट्ठिय'त्ति प्रव(च)लन् प्रकर्षेण कम्पमानस्तिष्ठति, कम्पान्न निवर्त्तत इत्यर्थः, कथञ्चित्प्रवणीकृतः 'वेगेन च प्रधावति' यथा द्वितीयो गन्तुं न शक्नोति तथा गच्छतीति योऽर्थः। 'छिन्नालः' तथाविधदुष्टजातिः कश्चित् 'छिनत्ति' खण्डयति 'सि(स्वि)ल्लिं'ति रश्मिं संयमनरज्जुमितयवात्, अपरस्तु दुर्दान्तो भनक्ति युगं, सोऽपि च युगं भंक्त्वा 'सुस्सुयाइत्त'त्ति सूत्कारान् कृत्वा, तथा 'उज्जुहित्त'-त्ति प्रेर्य स्वामिनं शकटं चेति गम्यते 'पलायते' अन्यतो धावतीति सूत्रपञ्चकार्थः॥

इत्थं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकयोजनामाह-

मू. (१०६६) खलुंका जारिसा जुज्जा, दुस्सीसाविहु तारिसा।
जोइया धम्मजाणंमि, भज्जंता धिइदुब्बला॥

वृ. 'खलुङ्काः' इहोक्तरूपा गावो यादृशाः 'योज्याः' घट्टनीयाः, दुशिष्या अपि 'हुः' अवधारणे भिन्नक्रमश्च, ततस्तादृशादर्शयन्त्येवमेतेऽपि, किमिति?-यतो 'योजिताः' व्यापारिता धर्मो यानमिव मुक्तिपुरप्रापकतया धर्मयानं तस्मिन् 'भज्यन्ते' न सम्यक् प्रवर्त्तन्ते 'धिइदुब्बल'त्ति प्राकृतत्वाद् दुर्बलधृतयो धर्मानुष्ठानं प्रतीति गम्यत इति सूत्रार्थः॥ धृतिदुर्बलत्वमेव तेषां भावयितुमाह-

मू.(१०६७) *इड्ढीगारविए एगे, एगित्थ रसगारवे ।*
सायागारविए एगे, एगे सुचिरकोहणे ॥

मू.(१०६८) *भिक्खालसिए एगे, एगे ओमाणभीरुए थद्धे ।*
एगं च अनुसासंमी, हेऊहिं कारणेहि य ॥

मू.(१०६९) *सोऽवि अंतरभासिल्लो, दोसमेव पकुव्वई ।*
आयरियाणं तं वयणं, पडिकूलेइ अभिक्खणं ॥

मू.(१०७०) *न सा ममं वियाणाइ, नवि सा मज्झ दाहिई ।*
निग्गया होहिई मन्ने, साहू अन्नोऽत्थ वच्चउ ॥

मू.(१०७१) *पेसिया पलिउंचंति, ते परियंति समंतओ ।*
रायविट्ठिं व मन्नंता, करिंति भिउडिं मुहे ॥

मू.(१०७२) *वाइया संगहिया चेव, भत्तपाणेहिं पोसिया ।*
जायपक्खा जहा हंसा, पक्कमंति दिसोदिसिं ॥

वृ. 'इड्ढीगारविए'त्ति ऋद्धा गौरवं-श्राद्धा ऋद्धिमन्तो मम वश्याः संपद्यते च यथाचिन्तित-मुपकरणमित्याद्यात्मबहुमानरूपमृद्धिगौरवं तदस्यास्तीति ऋद्धिगौरविको न गुरुनियोगे प्रवर्त्तते किमेतैर्ममेति एकः कश्चन, 'एकः' अन्योऽत्रेति दुःशिष्याधिकारे 'रसगारवे'त्ति रसेषु-मधुरा-दिषु गौरवं-गार्ध्यं यस्यासौ रसगौरवो वालग्लानादिसमुचिताहारदानतपोऽनुष्ठानादौ न प्रवर्त्तते, 'सायागारविए'त्ति साते सुखे गौरवं-प्रतिबन्धः सातगौरवं तदस्यास्तीति सातगौरविक एकः, सुखप्रतिबद्धो हि नाप्रतिबद्धविहारादौ प्रवर्त्तितुं क्षमः, एकः 'सुचिरक्रोधनः' प्रभूतकाल-कोपनशीलः, एकदा कुपितः कुपित एवास्ते, न कृत्येषु प्रवर्त्तते ।

भिक्षायामालस्यकः-आलस्यवान् भिक्षाऽऽलस्यिक एको न विहर्त्तुमिच्छति, एकोऽ-पमानभीरुः-भिक्षां भ्रमन्नपि न यस्य तस्यैव वेश्मनि प्रवेष्टुमिच्छति, यदिवा 'ओमाणं'ति प्रवेशः स च स्वपक्षपरपक्षयोस्तद्भीरुर्गृहिप्रतिबन्धेन मा मां प्रविशन्तमवलोक्यान्ये साधवः सौगतादयो वाऽत्र प्रवेक्ष्यन्तीति, 'थद्धो'त्ति स्तब्धोऽहङ्कारवान्, न निजकुग्रहान्नमयितुं शक्य इति प्रक्रमः, एकं च दुःशिष्यम् 'अनुसासंमि'त्ति आर्षत्वादनुशास्ति गुरुरिति गम्यते, यदा त्वाचार्य आत्मनः समाधिं प्रतिसंधत्ते इति व्याख्या तदाऽनुशास्मीति व्याख्येयं, हेतुभिः कारणैश्चोक्तरूपैः ।

स चानुशिष्यमाणः किं कुरुते ? इत्याह-सोऽपि दुःशिष्यः 'अंतरभासिल्ल'त्ति अन्तरभाषा-वान्, गुरुवचनापान्तराल एव स्वाभिमतभाषक इत्यर्थः, 'दोषमेव' अपराधमेव 'प्रादुष्वक-(प्रक)रोति' प्रकर्षेण विधत्ते, न तु शिष्यमानोऽपि तद्विच्छेदमिति भावः, पाठान्तरश्च दोषमेव प्रभाषते, गुरूणामिति गम्यते, न चैतावता तिष्ठति, किन्त्वाचार्याणामुपलक्षणत्वादुपाध्यायादीनां द्वितीयपक्षे त्वाचार्याणां सतामस्माकमिति गम्यते, तदित्यनुशिष्ट्यभिधायकं वचनं वचः 'प्रतिकूलयति' विपरीतं करोति युक्त्युपन्यासेन विपरीतचेष्टया वा 'अभीक्ष्णं' पुनः पुनः, न त्वेकदैवेत्यभिप्रायः ।

यथा प्रतिकूलयति तथाऽऽह-न सा 'मम'त्ति मां विजानाति, किमुक्तं भवति ? -गुरुभिः

कदाचित्प्रज्ञापितो यथा-आयुष्मन्! ग्लानप्रतिजागरणं महन्निर्जरास्थानमित्यमुकस्या अपि श्राविकायाः सकाशादमुकमौषधमाहारजातं वाऽऽनीयतां, ततः स तया ज्ञायमानोऽपि प्रतिकूल-तया प्राह-न सा श्राविका मां प्रत्यभिजानाति, अप्रत्यभिज्ञानाच्च न वेत्ति, नैव सा मह्यं दास्यति विवक्षितमौषधादीति गम्यते इति हेतुहेतुमद्भावेन व्याख्येयं, स्वतन्त्रतया वा न सा मां विजानाति, नापि सा मह्यं दास्यतीत्याह, यदिवा निर्गता गृहादिदानीं सा भविष्यतीति मन्ये इति वक्ति, अथवा साधुः 'अन्य' मद्व्यतिरिक्तः 'अत्र' विवक्षितप्रयोजने व्रजतु, किमहमेवैकः साधुरस्मी-त्यभिधत्ते।

अन्यच्च 'प्रेषिताः' क्वचित्तथाविधप्रयोजने प्रस्थापिताः 'पलिउंचंति'त्ति तत्प्रयोजना-निष्पादने पृष्टाः सन्तोऽपह्नुवते-क्व वयमुक्ताः ?, गता वा तत्र वयं, न त्वसौ दृष्टेति, पठ्यते च-'पोसिया पलिउंचंति' पोषिताः आहारोपकरणादिना श्रुतादिना च पुष्टिं नीता अपह्नुवते-यथा किमस्माकं गुरुभिः कृतमित्यपलपन्ति 'ते' दुःशिष्याः 'परियंति' पर्यटन्ति 'समन्ततः' सर्वासु दिक्षु, न गुरुसन्निधौ कदाचिदासते, मा कदाचिदेषां किञ्चित्कृत्यं भविष्यतीति, कथञ्चि-त्संनिधाने वा कर्त्तुं प्रवृत्तौ 'राजवेष्टिमिव' नृपतिहठप्रवर्त्तितकृत्यमिव 'मन्यमानाः' मनस्यव-धारयन्तः कुर्वन्ति 'भ्रकुटीम्' आवेशवशाकृतभ्रूत्क्षेपरूपां 'मुखे' वक्त्रे, अत्यन्तदुष्टता-ख्यापकमेतत् तदन्यवपुर्विकारोपलक्षणं च।

अपरञ्च-'वाचिताः' शास्त्राणि पाठिताः, उपलक्षणत्वात्तदर्थं च ग्राहिताः, किमाचार्यान्तर-सत्का एवसन्त उतान्यथेत्याह-'संगृहीताः' परिगृहीताश्चशब्दाद् दीक्षिता उपस्थिताश्च स्वयमिति गम्यते, एवेति पूरणे, 'भक्तपानेन' च सुस्निग्धमधुरादिना, सूत्रे च सुब्व्यत्ययात्तृतीयार्थे सप्तमी, 'पोषिताः' उपचितीकृताः, तथाऽपि 'जातपक्षाः' उत्पन्नपतत्रा यथा हंसाः प्रकर्षेण अतिवि-प्रकृष्टदेशान्तरगमनलक्षणेन क्रामन्ति-गच्छन्ति प्रक्रामन्ति 'दिसोदिसिं'त्ति दिशि दिशि यदृच्छा-विहारिणो भवन्तीत्यर्थः।

पूर्वत्रैकस्थानस्थितानामेव पर्यटनमुक्तम्, इह तु देशान्तरगमन इति न पौनरुक्त्यं, प्रागेक-प्रक्रमेऽपि यदिह बह्वभिधानं तदीदृशां भूयस्त्वख्यापनार्थमिति सूत्रषट्कार्थः॥ इत्थं खलुङ्कस्येव समिलाभङ्गादिना दुःशिष्यस्य धृतिदुर्बलत्वादिना दुष्टत्वम्, अत एव स्वस्वामिक्लमासमाधि-जनकत्वं चोक्तम्, इदानीं तैरेव प्रापितक्लमासमाधिर्यदसावचेष्टत तदाह-

मू. (१०७३)　　*अह सारही विचिंतेइ, खलुंकेहिं समागए।*
किं मज्झ दुट्ठसीसेहिं?, अप्पा मे अवसीअई॥

मू. (१०७४)　　*जारिसा मम सीसा उ, तारिसा गलिगद्दहा।*
गलिगद्दहे चइत्ताणं, दढं पगिण्हई तवं॥

वृ. 'अथे'ति क्लमासमाधिसम्भवानन्तरं सारथिरिव सारथिः स्खलितप्रवर्त्तकतयाऽऽ-चार्यादिः 'विचिन्तयति' ध्यायति, आचार्यसमाधिप्रतिसन्धानपक्षे तु 'अथे'त्यनन्तरोक्तचिन्ता-नन्तरं 'सारथिः' स एव गार्ग्याचार्यः खलुङ्कैरिव खलुङ्कैः-दुःशिष्यैः, हेतौ तृतीया, श्रमं-खेद-मागतः-प्राप्तः श्रमागतः, ते हि दुष्टगवगवदनेकधा प्रेर्यमाणा अपि सन्मार्गमगच्छन्तो गुरुश्रमहेतव एव भवन्ति, यदिवा समागतः खलुङ्कैरिति च सहार्थे तृतीया, यद्विचिन्तयति तदाह-किं?, न

किञ्चिदित्यर्थ:, ममैहिकमामुष्मिकं वा प्रयोजनं सिध्यतीति गम्यते, कै: ?-दुष्टशिष्यै:, प्रक्रमात्प्रेरितै:, किमेवमुच्यते इत्याह-आत्मा 'मे' ममावसीदति, एतत्प्रेरणादिव्यग्रतया तथाविधस्वकृत्याकरणेन, अत एवात्मार्थे [illegible] निकृतमिति भाव: ।

अथैतत्प्रेरणान्तराले स्वकृत्यमपि किं न क्रियते ? इत्याह-यादृशा मम शिष्या:, 'तु:' पूरणे, तादृशा गलिगर्दभा:, यदि परमित्युपस्कार: गर्दभग्रहणमतिकुत्साख्यापकं, ते हि स्वरूपतोऽप्यतिप्रेरणयैव प्रवर्त्तन्ते, ततस्तत्प्रेरणयैव कालोऽतिक्रामति, न तु तदन्तरालसम्भव इति भाव:, यतश्चैवं ततो गलिगर्भानिव गलिगर्दभान्-दु:शिष्यांस्त्यक्त्वा 'दृढं' बाढं 'प्रगृह्णामि' पाठान्तरत: 'परिगृह्णाति वा' अङ्गीकुरुते, तदनुशासनरूपपलिमन्थत्यागत:, एकत्र सामान्येन गुरुरन्यत्र तु गर्गनामा, किन्तु 'तप:' अनशनादीति सूत्रद्वयार्थ: ॥

तत: कीदृश: सन् किमसौ कुरुते ? इत्याह-

मू. (१०७५) *मिउमद्दवसंपन्ने, गंभीरे सुसमाहिए।*
विहरइ महिं महप्पा, सीईभूएण अप्पणा ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. 'मृदु:' बहिर्वृत्त्या विनयवान् 'मार्दवसंपन्न:' अन्त:करणतोऽपि तादृगेव, कुशिष्यसन्निधौ हि मृदुरपि स्वरूपतोऽमृदुरेवासीत्, उक्तं हि-प्राक्-'अणासवा थूलवया कुसीला, मिउंपि चंडं पकरिंति सीसा' इति, अत एव 'गम्भीर:' अलब्धमध्य: 'सुसमाहित:' सुष्ठु चित्तसमाधानवान् 'विहरति' अप्रतिबद्धविहारेण पर्यटति 'महीं' पृथ्वीं महात्मा शीलं-चारित्रं भूत:-प्राप्त: शीलभूतस्तेनात्मना उपलक्षित:, यतश्चैवं गुरोरपि खलुङ्कत्यागत एव मार्दवादिगुणसंपन्नतेति खलुङ्कताया इहैवात्मनो गुरूणां च दोषहेतुत्वेन तत्त्यागतोऽशठतैव सेवितव्येत्यध्ययनतात्पर्यार्थ: ॥

'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमिति पूर्ववत् उक्तोऽनुगम:, सम्प्रति नयास्तेऽपि प्राग्वदेव ॥

अध्ययनं २७ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसगारेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे सप्तविंशमध्ययनं सनिर्युक्ति: सटीकं परिसमाप्तम्

अध्ययनं २८ मोक्षमार्गगति:

वृ. व्याख्यातं सप्तविंशमध्ययनम् अधुनाऽष्टाविंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्ध:-इहानन्तराध्ययनेऽशठतयैव सामाचारी परिपालयितुं शक्यत इति तामभिहितवान्, इह तु तद्व्यवस्थितस्य न्यायप्राप्तैव मोक्षमार्गगतिप्राप्तिरिति तदभिधायकमिदमध्ययनमारभ्यते, अस्य चानुयोगद्वारचतुष्टयं प्राग्वत्प्ररूपणं यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे अस्य मोक्षमार्गगतिरिति नाम अतो मोक्षस्य मार्गस्य गतेश्च निक्षेपमभिधातुमाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५००] निक्खेवो मुक्खंमि(य) चउव्विहो ॥

नि. [५०१] जाणगसरीरभविए तव्वरित्ते अ नियलमाईसु ।
अट्ठविहकम्ममुक्को नायव्वो भावओ मुक्खो ॥

नि. [५०२] निक्खेवो मग्गंमि(वि) चउव्विहो ॥

नि. [५०३] जाणगसरीरभविए तव्वरित्ते अ जलथलाईसुं ।

भावंमि नाणदंसणतवचरणगुणा मुनेयव्वा ॥

नि. [५०४] निक्खेवो उ गईए चउव्विहो दुव्वि० ॥

नि. [५०५] जाणगसरीरभविए तव्वरित्ते अ पुग्गलाईसुं ।

भावे पंचविहा खलु मुक्खगईए अहीगारो ॥

वृ. निक्खेवोत्यादि गाथाः षट् प्रतीतार्थ एव, नवरं 'तव्वइरित्ते य नियलमाईसु'त्ति तद्व्यतिरिक्तश्च निगडादिभ्यः, आदिशब्दात्कारागृहादिपरिग्रहः, सूत्रत्वाच्च पञ्चम्यर्थे सप्तमी, इह च निगडादीनां द्रव्यत्वात्तन्मोक्षोऽपि द्रव्यमोक्ष उक्तः, अष्टविधकर्मणा-ज्ञानावरणाददिना मुक्तः-त्यक्त आत्मेति ज्ञातव्यो भावतो मोक्षः, कथञ्चिद्द्रव्यपर्याययोरनन्यत्वख्यापनार्थमित्थमुक्तम्, अन्यथा हि क्षायिकभाव एवात्मनो मुक्तत्वलक्षणो मोक्ष इत्युच्यते, आह-कर्मणोऽपि द्रव्यात्वात्कर्मक्षयलक्षणत्वाच्चास्य कथं न द्रव्यमोक्षता ?, उच्यते, इह द्रव्यविवक्षितत्वात्क्षायिकभावरूपस्यैव चास्याश्रितत्वान्न दोषः, अथवा भावशब्दोऽत्र परमार्थवचनः, तथा च वक्तारो भवन्ति-अयमत्र भावः-अयमत परमार्थ इत्यर्थः, ततश्चास्यैवैकान्तिकात्यन्तिकत्वेन तात्त्विकत्वाद्भावमोक्षत्वम्, इतरस्य तु तद्विपरीत्वाद् द्रव्यमोक्षत्वमित्थमवकाश एव [illegible]:, 'तव्वइरित्ते य जलथलाईसु'न्ति जलस्थले-प्रतीते आदिशब्दादुभयपरिग्रहस्तेषु प्रक्रमाद्यो मार्गः स तद्व्यतिरिक्तो द्रव्ये मुनितव्य इति संटङ्कः, भावो ज्ञानदर्शनतपश्चरणगुणा जीवपर्यायत्वान्मुक्तिपदावाप्तिनिमित्ततया च मुनितव्यो मार्ग इति प्रक्रमः ।'तव्वइरित्ते य पोग्गलाईसु'न्ति सूत्रत्वात्तद्व्यतिरिक्ता च प्रक्रमाद्द्रव्यगतिः पुद्गलादिषु, आदिशब्दाज्जीवपरिग्रहः, व्यक्तिभेदविवक्षया च बहुवचननिर्देशः, द्रव्यत्वं चास्या द्रव्यप्राधान्यविवक्षया, अन्यथा हि पुद्गलादिपर्यायत्वाद्भतेर्भावरूपतैव, यदिवा द्रव्यस्य गतिः द्रव्यगतिरिति षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोषः, भावे 'पञ्चविधा' पञ्चप्रकारा प्रस्तावाद्गतिर्नारकतिर्यङ्नरामरमुक्त्याख्यगम्यभेदेन, मोक्षगत्या-सिद्धिगत्या त्वधिकारः, तस्या एवेहाभिधेयत्वादिति गाथाषट्कार्थः ॥

सम्प्रति यथाऽस्य मोक्षमार्गगतिरिति नाम तथा दर्शयितुमाह-

नि. [५०६] मुक्खो मग्गो अ गई वन्निज्जइ जम्ह इत्थ अज्झयणे ।

तं एअं अज्झयणं नायव्वं मुक्खमग्गगई ॥

वृ. मोक्षः प्राप्यतया मार्गस्तत्प्रापणोपायतया चशब्दो भिन्नक्रमः ततः 'गतिश्च' सिद्धिगमनरूपा तदुभयफलतया 'वर्ण्यते' प्ररूप्यते यस्माद् 'अत्रे'ति प्रस्तुतेऽध्ययने 'तत्' तस्मादेतदध्ययनं ज्ञातव्यं 'मोक्षमार्गगतिः' इति मोक्षमार्गगतिनामकम्, अभिधेयेऽभिधानोपचारादिति भाव इति गाथार्थः ॥ उक्तो नामनिष्पन्नो निक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्

मू. (१०७६) मुक्खमग्गगइं तच्चं (त्थं), सुणेह जिनभासियं ।

चउकारणसंजुत्तं, नाणदंसणलक्खणं ॥

वृ. मोक्षणं मोक्षः-अष्टविधकर्मोच्छेदस्तस्य मार्गः-उक्तरूपस्तेन गतिः-अनन्तरोक्ता मोक्षमार्गगतिस्तां, कथ्यमानामिति गम्यते, 'तच्चं'ति 'तथ्याम्' अवितथां 'शृणुत' आकर्णयत 'जिनभाषितां' तीर्थकृदभिहितां, चत्वारि कारणानि वक्ष्यमाणलक्षणानि तैः संयुक्ता-समन्विता चतुष्कारणसंयुक्ता तां, नन्वमूनि चत्वारि कारणानि, कर्मक्षयलक्षणस्य मोक्षस्यैव, मतेस्तु

तदनन्तरभावित्वात्स एवे(व ने)ति कथं चतुष्कारणवतीत्वमस्या न विरुध्यते ?, उच्यते, व्यवहारतः कारणकारणस्यापि कारणत्वाभिधानाददोषः, अत एव चानन्तरकारणस्यैव कारणत्वमित्याशङ्काऽपोहार्थ मस्य विशेषणास्योपन्यासः, अन्यथा हि मोक्षमार्गेण गतिरिति विग्रहे गतिं प्रति मार्गस्य कारणत्वं प्रतीयत एव,

तद्रूपाणि चामूनि, चत्वारि कारणानीति, तथा ज्ञानदर्शने लक्षणं-चिह्नं यस्याः सा ज्ञानदर्शनलक्षणाः, यस्य हि तत्सत्ता तस्यावश्यंभाविनी मुक्तिरिति निश्चीयते, अत एव चानयोर्मूलकारणतां दर्शयितुमित्थमुपन्यासः, यद्वा मोक्षे-उक्तलक्षणे मार्गः-शुद्धो 'मृजू शुद्धा'विति धातुपाठात्तस्य गतिः-प्राप्तिस्तां ज्ञानदर्शने-विशेषसामान्योपयोगरूपे लक्षणम्-असाधारणं स्वरूपं यस्याः सा तथा तां, न चेह निर्युक्तिकृता मार्गगत्योरन्यथाव्याख्यानात्तद्विरोधः, अनन्तगमपर्यायत्वात्सूत्रस्य, शिष्यासंमोहाय कस्यचिदेवार्थस्य तेनाभिधानात्, शेषं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥

यदुक्तं 'मोक्षमार्गगतिं शृणोति'त्ति तत्र मोक्षमार्गं तावदाह-

मू. (१०७७) *नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा ।*
एस मग्गुत्ति पन्नत्तो, जिणेहिं वरदंसिहिं ॥

वृ. ज्ञायते-अवबुध्यतेऽनेन वस्तुतत्त्वमिति ज्ञानं, तच्च सम्यग्ज्ञानमेव ज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमसमुत्थं मत्यादिभेदं, दृश्यते तत्त्वमस्मिन्निति दर्शनम्, इदमपि सम्यग्रूपमेव, दर्शनमोहनीयक्षयोपशमोपशमसमुत्पादितमर्हदभिहितजीवादितत्त्वरुचिलक्षणात्मशुभभावरूपम्, 'एव' अवधारणे भिन्नक्रमश्चोत्तरत्र योक्ष्यते, चरन्ति-गच्छन्त्यनेन मुक्तिमिति चरित्रम्, एतदपि सम्यग्रूपमेव चारित्रमोहनीयक्षयादित्रयप्रादुर्भूतसामायिकादिभेदं सदसत्क्रियाप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं, तपति पुरोपात्तकर्माणि क्षपणेनेति तपो-बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं यदर्हद्वचनानुसारि तदेव समीचीनमुपादीयते, इत्थं चैतत् ।

सर्वत्र मोक्षमार्गगतिप्रस्तावाद्विपर्यस्तज्ञानादीनां तत्कारणताऽनुपपत्तेरन्यथाऽतिप्रसङ्गात्तथेति, सर्वत्र चशब्दः समुच्चये, सर्वत्र समुच्चयाभिधानं समुदितानामेव मुक्तिमार्गत्वख्यापकम्, एष एव 'मार्ग' इति मार्गशब्दवाच्यः, अस्यैव मुक्तिप्रापकत्वात्, 'प्रज्ञप्तः' प्रज्ञापितः 'जिनैः' तीर्थकृद्भिः वरं-समस्तवस्तुव्यापितयाऽव्यभिचारितया च द्रष्टुं-प्रेक्षितुं शीलमेषां ते वरदर्शिनस्तैः, इह च चारित्रभेदत्वेऽपि तपसः पृथगुपादानमस्यैव क्षपणं प्रत्यसाधारणहेतुत्वमुपदर्शयितुं, तथा च वक्ष्यति-"तवसा (उ) विसुज्झइ"त्ति सूत्रार्थः ॥

मू. (१०७८) *नाणं स दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा ।*
एयं मग्गमणुप्पत्ता, जीवा गच्छंति सुग्गइं ॥

वृ. पूर्वार्द्धं व्याख्यातमेव, 'एनम्' इत्यनन्तरमुक्तरूपं 'मार्गं' पन्थानम् 'अनुप्राप्ताः' आश्रिता जीवाः 'गच्छन्ति' यान्ति 'सोग्गइ'न्ति सुगतिं-शोभनगतिं, प्रक्रमान्मुक्तिमिति सूत्रार्थः ॥ ज्ञानादीनि मुक्तिमार्ग इत्युक्तमतस्तत्स्वरूपमिहाभिधेयं, तच्च तद्भेदाभिधानेऽभिहितमेव भवतीतिमत्वा 'यथोद्देशस्तथा निर्देश' इति न्यायतो ज्ञानभेदानाह-

मू. (१०७९) *तत्थ पंचविहं नाणं, सुअं आभिनिबोहियं ।*
ओहियनाणं तइयं, मननाणं च केवलं ॥

वृ. 'तत्र' इति तेषु ज्ञानादिषु मध्ये 'पञ्चविधं' पञ्चप्रकारं, किं तत् -ज्ञान, क एते पञ्च प्रकारा इत्याह -श्रूयते तदिति श्रुतं-शब्दमात्रं, तच्च द्रव्यश्रुतमेव, यत्पुनः शब्दमाकर्णयतः स्वयं वा वदतः पुस्तकादिन्यस्तानि वा चक्षुरादिभिरक्षराण्युपलभमानस्य शेषेन्द्रियगृहीतं वाऽर्थं विकल्पयतोऽक्षरानुषितं विज्ञानमुपजायते तदिह भावश्रुतं श्रुतशब्देनोक्तं;

तथाऽभिमुखो योग्यदेशावस्थितवस्त्वपेक्षया नियतः स्वस्वविषयपरिच्छेदकतयाऽवबोधः-अवगमोऽभिनिबोधः स एवाभिनिबोधिकं, विनयादित्वात्स्वार्थिकष्ठक्, 'ओहि'त्ति अव-शब्दोऽधःशब्दार्थः, ततश्चाध इत्यधस्ताद्धावति अधोऽधो विस्तृतविषयवेदकतयेत्यवधिः, औणादिको डिः, यद्वा 'अवे'त्यध एव धानं धातूनामनेकार्थत्वात्परिच्छेदोऽवधिः, 'उपसर्गे धोः कि'रिति किः, अथवाऽवधिः -मर्यादा रूपिष्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपैवंरूपा, तदुपलक्षितं ज्ञानमप्यवधिः, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञातिर्वा ज्ञानं, ततोऽवधिश्चासौ ज्ञानं चावधिज्ञानं,

तृतीयं तृतीयस्थानवर्तित्वात्, 'मननाणं'ति मनःशब्देन द्रव्यपर्याययोः कथञ्चिद भेदात् मनोद्रव्यपर्याया गृह्यन्ते, तेषु तत्तत्सञ्ज्ञिविकल्पहेतुषु ज्ञानं मनोज्ञानं,

तानेव हि मनःपर्ययज्ञानी साक्षादेव बुध्यते, न तु बाह्यान्, अनुमानगम्यमानत्वात्तेषाम्, उक्तं हि-"जाणति बज्झेऽनुमानोओ'त्ति, 'चः' समुच्चये भिन्नक्रमस्ततः केवलं च, तत्र केवलम्-एकमकलुषं सकलमसाधारणमनन्तं च ज्ञानमिति प्रक्रमः, उक्तं हि-"केवलमेगं सुद्धं सकलमसाधारणं अनंतं च।"

आह-नन्द्यादिषु मतिज्ञानानन्तरं श्रुतज्ञानमुक्तं तदिह किमर्थमादित एव श्रुतोपादानम् ?, उच्यते, शेषज्ञानानामपि स्वरूपज्ञानस्य प्रायस्तदधीनत्वेन प्राधान्यख्यापनार्थमिति सूत्रार्थः ॥

साम्प्रतं ज्ञानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्येषां तज्ज्ञानं तान्यभिधातुमाह-

मू. (१०८०) *एवं पंचविहं नाणं, दव्वाण य गुणाण य।*
पज्जवाणं च सव्वेसिं, नाणं नाणीहिं देसियं ॥

वृ. 'एतद्' अनन्तरोक्तं पञ्चविधं ज्ञानं द्रवन्ति-गच्छन्ति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्याणि-वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषां, 'चः' तद्गतानेकभेदख्यापको, गुणानां-रूपादीनां, चः प्राग्वत्, परीति-सर्वतः, कोऽर्थः ?-द्रव्येषु गुणेषु सर्वेष्ववन्ति-गच्छन्तीति पर्यवास्तेषां च, 'सर्वेषाम्' अशेषाणां, केवलापेक्षया चायं द्रव्यकात्स्न्र्ये सर्वशब्दः शेषज्ञानापेक्षया तु प्रकारकात्स्न्र्ये, प्रतिनियतपर्यायग्राहित्वात्तेषां, 'ज्ञानम्' अवबोधकं 'ज्ञानिभिः' अतिशयज्ञानोपेतैः केवलि-भिरितियावत् 'देशितं' कथितम्।

अनेन च यदाहुः-ज्ञानं ज्ञानस्वरूपस्यैव ग्राहकं, बाह्याभिमतस्य वस्तुनो ज्ञानातिरिक्त स्यासत्त्वाद्, अत एवोक्तं-'स्वरूपस्य स्वतो गति'रिति, तन्निरस्तम्, अन्तः सुखादिप्रतिभास-वद्बहिः स्थूलप्रतिभासस्यापि स्वसंविदितत्वात्, न च युगपद्वेद्यमानयोरेकस्य तात्त्विकत्वमितरस्य त्वन्यथात्वमिति निमित्तं विना कल्पयितुं शक्यम्, अथैकत्राविद्योपदर्शितत्वं तत्कल्पननिमित्तं, न, यतस्तदितरत्रापि किं न कल्प्यते ?, निमित्तं विना कल्पनाया उभयत्राविशेषात्, तथा च ज्ञान-स्याप्यभावेन सर्वशून्यतापत्तिरित्यलं प्रसङ्गेनेति सूत्रार्थः ॥

अनेन द्रव्यादिविषयत्वं ज्ञानस्योक्तं, तत्र च द्रव्यादीनि किंलक्षणानीत्यत आह-

मू. (१०८१) गुणाणं आसओ दव्वं, एगदव्वस्सिया गुणा।
पज्जवाणं तु, उभओ अस्सिया भवे॥

वृ. 'गुणानां' वक्ष्यमाणानाम् 'आश्रयः' आधारो यत्रस्थास्त उत्पद्यन्ते चावतिष्ठन्ते प्रलीयन्ते च तद् द्रव्यम्, अनेन रूपादय एव वस्तु न तद्व्यतिरिक्तमन्यदिति तथागतमतमपास्तं, तथाहि-यदुत्पादविनाशयोर्न यस्योत्पादविनाशौ न तत्ततोऽभिन्नं, यथा घटोत्पत्तौ, न भवतश्च पर्यायोत्पाद-विनाशयोर्द्रव्यस्योत्पादविनाशौ न चायमसिद्धो हेतुः, स्थासकोशकुशूलाद्यवस्थासु मृदादि द्रव्यस्यानुगामित्वेन दर्शनात्, न चास्य मिथ्यात्वं, कदाचिदन्यथादर्शनासिद्धेः, उक्तं हि-

"यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः, संवेद्येतान्यथा पुनः
स मिथ्या न तु तेनैव, यो नित्यवगम्यते॥"

तथैकस्मिन् द्रव्ये स्वाधारभूते आश्रिताः-स्थिता एकद्रव्याश्रिताः, के ते ?-'गुणाः' रूपादयः एतेन च ये द्रव्यमेवेच्छन्ति तद्व्यतिरिक्तांश्च रूपादीनविद्योपदर्शितानाहुस्तन्मतनिषेधः कृतः, संविनिष्ठा हि विषयव्यवस्थितयो, न च रूपाद्युत्कलितरूपं कदाचित्केनचिद् द्रव्य-मवगतमवगम्यते वा, अथ तद्विवर्त्त एव रूपादयो न तु तात्त्विकाः केचन तद्भेदेन सन्ति, नन्वेवं रूपादिविवर्त्तो द्रव्यमित्यपि किं न कल्प्यते ?, अथ तथैव प्रतीतेः, एवं सति प्रतीतिरुभयत्र साधारणेत्युभयमुभयात्मकमस्तु, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं 'पर्यवाणां' वक्ष्यमाणरूपाणां 'तुः' विशेषणे 'उभयोः' द्वयोः प्राकृतत्वाद् द्रव्यगुणयोराश्रिताः, 'भवे'त्ति 'भवेयुः' स्युः। अनेन च य एवमाहुः-यदाद्यन्तयोरसत् मध्येऽपि तत्तथैव, यथा मरीचिकादौ जलादि, न सन्ति च कुशूलकपालाद्यवस्थयोर्घटादिपर्यायाः, ततो द्रव्यमेवादिमध्यान्तेषु सत्, पर्यायाः पुनरसत्यैरा-काशकेशादिभिः सदृशा अपि भ्रान्तैः सत्यतया लक्ष्यन्ते, यथोक्तम्-

"आदावन्ते च यन्नास्ति, मध्येऽपि हि न तत्तथा।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः॥"

तेऽपाकृताः, तथाहि-आद्यन्तयोरसत्त्वेन मध्येऽप्यसत्त्वं साधयतामिदमाकूतं-यत्क्वचिद-सत्तत्सर्वस्मिन्नसदिति, ततश्च मुद्रव्येऽप्यद्रव्यस्यासत्त्वात्सर्वस्मिन्नप्यसत्त्वप्रसङ्गः, अथेष्टमे-वैतत्, सत्तामात्रस्यैव तत्त्वत इष्टत्वात्, उक्तं हि-"सर्वमेकं सदविशेषात्" नन्वेवमभावे भावभावाद्भावस्यापि सर्वत्राभावप्रसङ्गः, तस्माद्बाधकप्रत्ययोदय एवासत्त्वे निबन्धनमिति न क्वचिदसत्त्वे तस्यावश्यंभावः, ततो द्रव्यवत्पर्यायाणामप्यबाधितबोधविषयत्वे सत्त्वमस्तु, तथा गुणेष्वपि नवपुराणादिपर्यायाः प्रत्यक्षप्रतीता एव कियत्कालभाविनः, प्रतिसमयभाविनस्तु पुराणत्वाद्यन्यथानुपपत्तेरनुमानतोऽवसीयन्ते, ततश्च द्रव्यगुणपर्यायात्मकमेकं शबलमणिवच्चि त्रपतङ्गादिवद्वा वस्त्विति स्थितमिति सूत्रार्थः॥ आह-गृह्णीमो 'गुणानामाश्रयो द्रव्य'मिति द्रव्य-लक्षणं, तच्चैवंलक्षणं द्रव्यं किमेकमेवोत तस्य भेदो अपि सन्तीत्याह-

मू. (१०८२) धम्मो अधम्मो आगासं, कालो पुग्गलजंतवो।
एस लोगुत्ति पन्नत्तो, जिणेहिं वरदंसिहिं॥

वृ. 'धर्म' इति धर्मास्तिकायः 'अधर्म' इत्यधर्मास्तिकायः 'आकाश' मित्याकाशस्तिकायः 'कालः' अद्धासमयात्मकः 'पुद्गलजन्तव' इति पुद्गलास्तिकायः जीवास्तिकायः, एतानि

द्रव्याणीति शेषः, प्रसङ्गतो लोकस्वरूपमप्याह-एष इत्यादि, सुगममेव, नवरमेष इति सामान्यतः प्रतीतो लोक इतीत्थंस्वरूपः, कोऽर्थः ?-अनन्तरोक्तद्रव्यषट्कात्मकः, उक्तं हि-

"धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत्क्षेत्रम्।
तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥"

इति सूत्रार्थः ॥ आह-किमेतेऽपि धर्मादयो भेदवन्त उतान्यथा ?, उभयथाऽपीति ब्रूमः,

मू. (१०८३) *धम्मो अधम्मो आगासं, दव्वं इक्किकमाहियं।*
अनंताणि य दव्वाणि, कालो पुग्गलजंतवो ॥

वृ. धर्मोऽधर्म आकाशं द्रव्यमिति धर्मादिभिः प्रत्येकं योज्यते 'एकैकं' एकसङ्ख्याया एवैतेषु भावाद् आख्यातं तीर्थकृद्भिरिति गम्यते, तत्किं कालादिद्रव्याण्यप्येवमेवेत्याह-'अनन्तानि' अनन्तसङ्ख्यानि स्वगतभेदानन्त्यात् 'चः' पुनरर्थे उत्तरत्र योक्ष्यते, कानि ?, द्रव्याणि, कतमानि ?-कालः पुद्गलजन्तवश्चोक्तरूपाः, कालस्य चानन्त्यमतीतानागतापेक्षयेति सूत्रार्थः ॥

एषां परस्परभेदनिबन्धनं लक्षणभेदमाह-

मू. (१०८४) *गइलक्खणो उ धम्मो, अहम्मो ठाणलक्खणो।*
भायणं सव्वदव्वाणं, नहं ओगाहलक्खणं ॥

मू. (१०८५) *वत्तणालक्खणो कालो, जीवो उवओगलक्खणो।*
नाणेणं दंसणेणं च, सुहेण य दुहेण य ॥

मू. (१०८६) *नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा।*
वीरियं उवओगे य, एयं जीवस्स लक्खणं ॥

मू. (१०८७) *सद्दंधयारउज्जोओ, पभा छाया तवुत्ति वा।*
वन्नरसगंधफासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥

वृ. गमनं गतिः-देशान्तरप्राप्तिः लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं, गतिर्लक्षणमस्येति गतिलक्षणः, 'तुः' पूरणे, काऽसौ ?-धर्मास्तिकायः, आह-सिद्धे सति वस्तुनोऽस्तित्वे इदमनेन लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम्, अस्य तु सत्त्वमेवासिद्धम्, अत्रोच्यते, यद्यच्छुद्धपदवाच्यं तत्तदस्ति, यथा स्तम्भादिः, शुद्धपदवाच्यश्च धर्मनामास्तिकायो, न चायमसिद्धो हेतुः, धर्म इत्यस्यैतद्वाचकस्यासमस्तपदत्वेन तथाऽभिधेयार्थबाधकप्रमाणाभावात् प्रमाणान्तरबाधितविषयत्वाख्यदोषरहिततत्वेन च सिद्धत्वात्, न च स्वपुष्पादिषु सङ्केतितैर्दुःखादिशुद्धपदैरनेकान्तो, वृद्धपरम्परायातसङ्केतविषयाणामेव शुद्धपदानां वाच्यत्वस्येह हेतुत्वेनेष्टत्वात्, निपुणेन प्रतिपत्रा भाव्यम्, अन्यथा धूमादेरपि गोपालघटादिष्वन्यथाभावदर्शनादेव प्रसङ्गो दुर्निवारः स्यात्, उक्तं च-

"अत्थित्ति निव्वियप्पो जीवो नियमा उ सद्दतो सिद्धी।
कम्हा ? सुद्धपयत्ता घडखरसिंगानुमाणाओ ॥"

इत्याद्यलं प्रसङ्गेन, तथा 'अधर्मः' अधर्मास्तिकायः स्थितिः स्थानं गतिनिवृत्तिरित्यर्थः, तल्लक्षणमस्येति स्थानलक्षणः, स हि स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिलक्षणकार्य प्रत्यपेक्षाकारणत्वेन व्याप्रियत इति तेनैव लक्ष्यत इत्युच्यते, अनेनाप्यनुमानमेव सूचितं, तच्चेदम्-यद्यत्कार्यं तत्तदपेक्षाकारणवद्, यथा घटादि, कार्यं चासौ स्थितिः, यच्च तदपेक्षाकारणं तदधर्मा-

स्तिकाय इति, अत्र च नैयायिकादिः सौगतो वा वदेत् नास्ति अधर्मास्तिकायः, अनुपलभ्यमानत्वात्, शशविषाणवत्, तत्र यदि नैयायिकादिस्तदाऽसौ वाच्यः-कथं भवतोऽपि दिगादयः सन्ति ?, अथ दिगादिप्रत्ययलक्षणकार्यदर्शनाद्, भवति हि कार्यात्कारणानुमानम्, एवं सति स्थितिलक्षणकार्यदर्शनादयमप्यस्तीति किं न गम्यते ?, अथ तत्र दिगादिप्रत्ययकार्यस्यान्यतोऽसम्भवात्कारणभूतान् दिगादीननुमिमीमह इति मतिः, तदाऽऽकाशादीनामवगाहदानादिस्वस्वकार्यव्यापृतत्वेन ततोऽसम्भवादधर्मास्तिकायस्यैव स्थितिलक्षणं कार्यमिति किं नानुमीयते ?, अथासौ न कदाचिद् दृष्टः ?, एतद्दिगादिष्वपि समानम् ।

अथ सौगतः सोऽप्येवं वक्तव्यः यथा- भवतः कथं बाह्यार्थसंसिद्धिः ?, न हि कदाचिदसौ प्रत्यक्षगोचरः, साकारज्ञानवादिनः सदातदाकारस्यैव संवेदनात्, तथा च तस्याप्यनुपलभ्यमानत्वादभाव एव, अथाकारसंवेदनेऽपि तत्कारणमर्थः परिकल्प्यते, धूमज्ञान इवाग्निः, एवं सति स्थितिदर्शनेऽपि किं न तत्कारणस्याधर्मास्तिकायस्य निश्चयः ?, अथायमप्यभिदधीत-न कदाचिदसौ तत्कारणत्वेनेक्षित इति, ननु बाह्यार्थेऽपि तुल्यमेतत्, न हि सोऽपि तदाकारकारितया कदाचिदवलोकितः, अथ मनस्कारस्य चिद्रूपतायामेव व्यापारो न तु नियता (त)कारणत्वे, अतस्तत्रार्थः कारणं कल्प्यते, एवं तर्हि जीवपुद्गलौ परिणाममात्र एव कारणं, स्थितिपरिणतौ पुनरधर्मास्तिकायोऽपेक्षाकारणत्वेन व्याप्रियत इति किं न कल्प्यते ?, अथासौ सर्वदा सर्वस्य सन्निहित इत्यनियमेन स्थितिकारणं भवेत्, नन्वेवमर्थोऽपि तर्हि स्वपरगतौ विश्रसाप्रयोगावपेक्षत इति नानयोर्विशेषमुत्पश्यामः,

तथा 'भाजनम्' आधारः 'सर्वद्रव्याणां' जीवादीनां 'नभः' आकाशम्, अवगाहः -अवकाशस्तल्लक्षणमस्येत्यवगाहलक्षणं तद्ध्यवगाढुं प्रवृत्तानामालम्बनीभवति, अनेनावगाहकारणत्वमाकाशस्योक्तं, न चास्य तत्कारणत्वमसिद्धं, यतो यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तत्कार्यं, यथा चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायि रूपादिविज्ञानम्, आकाशान्वयव्यतिरेकानुविधायी चावगाहः, तथाहि-शुषिररूपमाकाशं, तत्रैव चावगाहो, न तु तद्विपरिते पुद्गलादौ, अथैवमलोकाकाशेऽपि कथं नावगाहः ?, उच्यते, स्यादेवं यदि कश्चिदवगाहिता भवेत्, तत्र तु धर्मास्तिकायस्य जीवादीनां चासत्त्वेन तस्यैवाभाव इति कस्यासौ समस्तु ?, नन्वेवमपि न तत्सिद्धिः, हेतोरसिद्धत्वात्, तदसिद्धिश्चान्वयाभावात्, सति हि तस्मिन् भवनमन्वयो, न च तत्सत्त्वसिद्धिरस्ति, अन्वयाभावे च व्यतिरेकस्याप्यसिद्धिरिति, ननु कथं न तत्सत्त्वसिद्धिः ?, अथ भित्त्याद्यभाव एवाकाशमिति, एवं सत्याकाशाभाव एव भित्त्यादय इत्यपि किं न भवति ?, अथ तेषां प्रमाणप्रतीतत्वाद्, इहापि किं न प्रमाणप्रतीतिः ?, तथाहि-वियति विहग इत्यादि प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमानतस्तत्सिद्धिः, न चेयं प्रतीतिरन्यथाऽपि संभवतीति न ततस्तत्सिद्धिरिति (वक्तुं) युक्तम्, एवं हि भित्त्यादिप्रतीतेरपि भित्त्याद्यभावेऽपि भावकल्पनया तेषामप्यभावप्रसक्तिः,

अथ तत्प्रतीतेः प्रामाण्यनिश्चय इति नान्यथात्वकल्पना, एवं तर्हि वक्तव्यं-कुतोऽस्याः प्रमाणनिश्चयः ?, किं प्रमाणान्तरानुग्रहाद्बाधकाभावाद्वा ?, यदि प्रमाणान्तरानुग्रहात् किं तत्प्रमाणान्तरं ?, य इहाबाधितप्रत्ययः स सर्वः प्रमाणं, यथा सुखादिप्रत्ययः, बाधितप्रत्ययाश्चामी भित्त्या-

दिप्रत्ययः इत्यनुमानमिति चेद्यद्येवमिदह्यापि यो य इह प्रत्ययः स सर्वः सालम्बनो यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः [illegible] इति प्रत्ययः इत्यनुमानमस्त्येव, अथैवमाधारमात्रस्यैव सिद्धिर्नत्वाकाशस्य, कथं न तत्सिद्धिः ?, यदेव ह्याधारमात्रं तदेवाकाशमिति वयं ब्रूमः, अथ बाधकाभावात्, ननु बाधकमपि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिरूपं, तदभावश्चोभयत्र समान इति न भित्त्याद्यभाव एवाकाशं किन्तु शुषिररूपमन्यदेव, ततस्तद्भावित्वादवगाहस्य कथं न तत्कारणत्वसिद्धिराकाशस्य ?, एवं च स्थितमेतद्-अवगाहेन कार्यरूपेण लक्ष्यमाणत्वा-दवगाहलक्षणं नभः, तथा वर्त्तन्ते-भवन्ति भावास्तेन तेन रूपेण तान् प्रति प्रयोजकत्वं वर्त्तना सा लक्षणं-लिङ्गमस्येति वर्त्तनालक्षणः, कोऽसौ ?-कालः इदमुक्तं भवति-यदमी शीतवा-तातपादयः ऋतुविभागेन भवन्ति यच्च केचिच्छशधरकरनिकरानुकारिघारतीप्रसवाः अन्ये तु तुहिनशिलाशकलविशदकुन्दमालतीकुसुमवासवाहिनः अपरे च केशरतिलकुरुबकशिरीषपाटली-प्रसूनजृम्भमाणपरागभाजः तदितरे च करिदशनसकलधवलमल्लिकाबहलपरिमलहारिणः परे च कदम्बकेतकरजःपूरपूरिताम्बराः अपरे तु सप्तच्छदकुसुमरजोधूलिधूसरितविश्वविश्वम्भराः अविशिष्टवस्तवः प्रकाशन्ते क्रमेणैव भुवनभागांस्तदवश्यममीषां नैयत्यहेतुना केनापि भवितव्यं,

स च काल इत्यलं प्रसङ्गेन, सर्वथा वर्त्तनया लक्ष्यमाणत्वादस्ति काल इति स्थितं, तथा 'जीवः' जन्तुरुपयोगो मतिज्ञानादि लक्षणं-रूपं यस्यासौ उपयोगलक्षणो, मतिज्ञानादिको ह्युपयोगस्तद्धर्मः, स च स्वसंविदित एवेति. तदनुभवतो रूपाद्यनुभवादिव घटादिर्जीवो लक्ष्यत इति तल्लक्षणमुच्यते, प्रपञ्चितं चैतदिहैव प्रागन्यत्र चेति न पुनः प्रतन्यते अत एव 'ज्ञानेन' विशेषग्राहिणा 'दर्शनेन च' सामान्यविषयेण 'सुखेन च' आह्लादरूपेण दुःखेन च- तद्विपरीतेन प्रक्रमाल्लक्ष्यत इति गम्यते, न हि ज्ञानादीन्युजीवेषु कदाचिदुपलभ्यन्त इतिकृत्वा।

सम्प्रति विनेयानां दृढतरसंस्काराधानाय उक्तलक्षणमनूद्य लक्षणान्तरमाह-'ज्ञानं च' उक्त-रूपमेवं दर्शनं चैव चरित्रं च तपस्तथा 'वीर्यं' वीर्यान्तरायक्षयोपशमसमुत्थं सामर्थ्यलक्षणम् 'उपयोगश्च' अवहितत्वं, किमित्याह-'एतत्' ज्ञानादि जीवस्य लक्षणम्, एतेन हि जीवोऽनन्य-साधारणतया लक्ष्यत इति। इत्थं जीवलक्षणमभिधाय पुद्गलानां लक्षणमाह-

'शब्दः' ध्वनिः 'अन्धकारः' तिमिरम्, उभयत्र सूत्रत्वात्सुपो लुक् 'उद्योतः' रत्नादिप्रकाशः 'प्रभा' चन्द्रादिदीधितिः 'छाया' शैत्यगुणाः 'आतपः' रविबिम्बजनित उष्णप्रकाशः, इतिशब्द आद्यर्थः, ततश्च सम्बन्धभेदादीनां परिग्रहः, वा समुच्चये, वर्णश्च-नीलादिः रसश्च-तिक्तादिः गन्धश्च-सुरभ्यादिः, स्पर्शश्च-शीतादिरेषां द्वन्द्वः, इतिशब्देन चाद्यार्थेनैषां ग्रहणेऽपि पुनरुपादानं सर्वत्रानुयायिताख्यापनार्थं, 'पुद्गलानां' स्कन्धादीनां 'तुः' पुनरर्थः लक्षणम्, एतैरेव तेषां लक्ष्यत्वात्, आह-पौद्गलिकत्वे शब्दादीनां पुद्गललक्षणत्वं युक्तं तच्च कथम् ?, उच्यते, शब्दस्तावन्मूर्तत्वात्पौद्गलिको, मूर्त्तिभावोऽस्य प्रतिघातविधायित्वादिभ्यः, उक्तं हि-

"प्रतिघातविधायित्वाल्लोष्टवन्मूर्त्तता ध्वनेः।
द्वारवातानुपाताच्च, धूमवच्च परिस्फुटम्॥"

अन्धकारोद्योतप्रभाणां तु पौद्गलिकत्वं चक्षुर्विज्ञानविषयत्वात्, प्रयोगश्चात्र-यत्पौद्गलिकं न भवति तच्चक्षुर्विज्ञानविषयमपि न भवति, यथाऽऽत्मादयः, चक्षुर्विज्ञानविषयाश्चान्धकारादयः,

अथालोकाभावोऽन्धकारं, तथा च निरुपाख्यत्वेन तस्यासत्त्वमुच्यते, न, सतः सर्वथा निरन्वया-भावस्याभावेनाभावरूपत्वेऽपि निरुपाख्यत्वासिद्धेः, तथाहि- घटस्य कपालाख्यापर्यायान्त-रोत्पत्तिरेवाभावो न पुनरुच्छेदमात्रम्, एवमलोकस्याप्यन्धकाराख्यापर्यायान्तरोत्पत्तिरेवाभावो न तु तथाविधपरमाणुरूपतयाऽप्यभाव एव, इत्थं चैतत्, परिणामित्वाद्वस्तुनः, परिणामस्य च सत एव वस्तुनः पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरोत्पत्तिरूपत्वात् जीवस्य उक्तं हि--

"परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम्।
न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥"

एवं छायाऽऽतपयोरपि पौद्‌गलिकत्वं वस्तुत्वं च भावनीयं, तथा स्पर्शनग्राह्यत्वाच्चानयोः पौद्‌गलिकत्वं, तथाहि-छायायाः शैत्यमातपस्य चोष्णत्वं प्रतिप्राणि प्रतीतमेवेति, अतश्च यत्किञ्चिदुच्यते-शब्दोऽम्बरगुण इत्यादि, तदपास्तं भवति- उक्तश्च-

"अणवः सर्वशक्तित्वाद्‌भेदसंसर्गवृत्तयः।
छायाऽऽतपस्तमः शब्दभावेन परिणामिनः ॥"

इत्यादि, वर्णादीनां च पौद्‌गलिकत्वं सुप्रसिद्धमेवेति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ अनेन द्रव्य-लक्षणमुक्तं, पर्यायलक्षणमाह-

मू. (१०८८) *एगत्तं च पुहुत्तं च, संखा संठाणमेव य।*
संजोगा य विभागा य, पज्जवाणं तु लक्खणं ॥

वृ. एकस्य भावः एकत्वं-भिन्नेष्वपि परमाण्वादिषु यदेकोऽयं घटादिरिति प्रतीतिहेतुः सामान्यपरिणतिरूपं, चशब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये, पृथग्भावः, पृथक्त्वम्-अयमस्मात्पृथगिति प्रत्ययोपनिबन्धनं, 'चः' सर्वत्र प्राग्वत्, संख्यानं सङ्ख्या-यत एको द्वौ त्रय इत्यादिका प्रतीतिरुपजायते, संतिष्ठतेऽनेनाकारविशेषेण वस्त्विति संस्थानं-परिमण्डलोऽयमित्यादिबुद्धि-निबन्धनम्, एवेति पूरणे, 'संयोगाः' अयमंगुल्योः संयोग इत्यादिव्यपदेशहेतवः, 'विभागाश्च' अयमितो विभक्त इति बुद्धिहेतवः, उभयत्र सम्बन्धिभेदेन भेदमाश्रित्य बहुवचननिर्देशः, चशब्दोऽनुक्तानवपुराणत्वादिपर्यायोपलक्षकः, 'पर्यवाणाम्' उक्तनिरुक्तानां, 'तुः' पूरणे 'लक्षणम्' असाधारणरूपम्, अयमभिप्रायः-यः कश्चिदस्खलितप्रत्ययः स सर्वः सनिबन्धनो, यथा घटादिप्रत्ययः, अस्खलितप्रत्ययाश्चामी एकोऽयमित्यादिप्रत्ययाः, ततोऽवश्यममीषां निबन्धनेन भवितव्यं, तच्च न द्रव्यमेव, तस्य सदाऽवस्थितत्वेन प्रतिनियतकालैकत्वादि-प्रत्ययानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, ततश्च यदमीषां कालनियमेनोत्पत्तिनिबन्धनं न तत्पर्यवेभ्यस्तत्तत्परिण-तिविशेषरूपेभ्योऽन्यत्, गुणानां तु लक्षणानभिधानं रूपादिरूपाणां तेषामतिप्रतीतत्वात् प्रायो विप्रतिपत्त्यविषयत्वाच्चेति सूत्रार्थः ॥

इत्थं स्वरूपतो विषयतश्च ज्ञानमभिधाय दर्शनमुपदर्शनयितुमाह--

मू. (१०८९) *जीवा जीवा य बंधो य, पुन्नं पावाऽऽसवो तहा।*
संवरो निज्जरा मुक्खो, संतेए तहिया नव ॥

मू. (१०९०) *तहियाणं तु भावाणं, सब्भावे उवएसणं।*
भावेण सद्दहंतस्स, सम्मत्तं ति वियाहियं ॥

वृ. 'जीवाः' उक्तलक्षणाः 'अजीवाश्च' धर्मास्तिकायादय उक्तरूपा एव 'बन्धश्च' जीवकर्मणोरत्यन्तसंश्लेषः पुण्यं- शुभप्रकृतिरूपं पापम्-अशुभं मिथ्यात्वादि आश्रवति-आगमच्छत्यनेन कर्मेत्याश्रवः-कर्मोपादानहेतुर्हिंसादिः, पुण्यादीनां च कृतद्वन्द्वानामिह निर्देशः, 'तथे'ति समुच्चये, संवरणं संवरः-गुप्त्यादिभिराश्रवनिरोधः निर्जरणं निर्जरा-विपाकात्तपसो वा कर्मपरिशाटः, 'मोक्षः' कृत्स्नकर्मक्षयात्स्वात्मन्यवस्थानं, 'सन्ति' विद्यन्ते 'एते' अनन्तरोक्ताः 'तथ्याः' अवितथा निरुपचरितवृत्तयो, न तु सुगतसाङ्ख्योलूकादिकल्पितपदार्थवद्विचाराक्षमाः, यथा चैतदेवं तथा सूत्रकृन्नाम्नि द्वितीयाङ्गे प्रपञ्चितमिति तत एवात्रधार्यम्, इह तु ग्रन्थगौरवयान्नोच्यते, 'नवे'ति नवसङ्ख्याः, मध्यमप्रस्थानापेक्षया चैतद्, अन्यथा सङ्क्षेपापेक्षया जीवाजीवयोरेव बन्धादीनामन्तर्भावसम्भवात् द्विसङ्ख्यैवाभिधेया स्यात्, उक्तं च स्थानाङ्गे- ''जीवा चेव अजीवा य, एस लोगे वियाहिए''त्ति, विस्तरतस्तु तदुत्तरोत्तरभेदविवक्षयाऽनन्तमेव स्यात्।

यद्यमी नव तथ्यास्ततः किमित्याह-'तथ्यानां तु भावानाम्' अनन्तरोदितजीवादिस्वरूपाणां 'सद्भावे' सद्भावविषयं, किमुक्तं भवति?-एतदवितथसत्ताभिधायकम् 'उपदेशनं' गुर्वादिसम्बन्धिनमुपदेशं 'भावेन' अन्तःकरणेन 'श्रद्दधतः' तथेति प्रतिपद्यमानस्य सम्यग्भावः सम्यक्त्वं दर्शनमितियावत् 'तदि'ति भावश्रद्धानं विशेषेणाख्यातं तीर्थकृदादिभिरिति गम्यते, पठन्ति च-'सब्भावो(वेणो)वएसणे। भावेण उ सद्दहणा सम्मत्तं होति आहिअं' 'सद्दहणे'ति सूत्रत्वात् श्रद्धानं सम्यक्त्वं भवत्याख्यातं, तच्च श्रद्दधात्यनेन जीवादितत्त्वमिति श्रद्धानंसम्यक्त्वमोहनीयकर्माणुक्षयक्षयोप(शमोप) शमसमुत्थात्मपरिणामरूपम् उक्तं हि-''से य समत्ते पसत्थसम्मत्तमोहणीयकम्माणुवेयणोवसमखयसमुत्थे पसमसंवेगाइलिंगे सुहे आयपरिणामे पन्नत्ते''त्ति, अवश्यं हि स कश्चिदात्मनः परिणामोऽस्ति येन सत्यपि जीवादिस्वरूपावबोधे कस्यचिदेव सम्यक् प्रतिपत्तिर्भवति न पुनः सर्वस्य, यथा हि सत्यपि दर्शने कश्चित् शङ्खे श्वेतिमानं प्रतिपद्यते अन्यस्त्वन्यथाभावमिति तत्र कारणविशेषोऽनुमीयते, एवमिहापि, ततश्च जीवादिस्वरूपपरिज्ञानस्य सम्यग्भावहेतुरात्मपरिणामविशेषः सम्यक्त्वं, न तु ज्ञानस्वरूपमेव, अत एव हि ज्ञानादावरणभेदो विषयभेदः, कारणभेदो ज्ञानाकारणत्वं च सम्यक्त्वं श्रुतकेवलिनोक्तं, यत्तु 'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमपायसद्द्रव्यतया सम्यग्दर्शनमपायो मतिज्ञानतृतीयांश' इत्यादि तत्कारणे कार्योपचारं कृत्वाऽऽयुर्घृतमित्यादिवदिति गुरवो व्याचक्षत इति सूत्रद्वयार्थः ॥ इत्थं सम्यक्त्वस्वरूपमभिधाय तद्भेदानाह-

मू.(१०९१) *निस्सग्गुवएसरुई आणारुइ सुत्तबीयरुइमेव।*
अभिगमवित्थाररुई किरिया संखेवधम्मरुई॥

वृ. 'निसग्गुवएरुति'त्ति रुचिशब्दः प्रत्येकं योज्यते, ततो निसर्गः-स्वाभावस्तेन रुचिः-तत्त्वाभिलाषरूपाऽस्येति निसर्गरुचिः, उपदेशो-गुर्वादिना कथनं तेन रुचिर्यस्येत्युपदेशरुचिः, आज्ञा-सर्वज्ञवचनात्मिका तया रुचिर्यस्य स तथा, 'सुत्तबीयरुइमेव'त्ति इहापि रुचिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् सूत्रेण-आगमने रुचिर्यस्य स सूत्ररुचिः, बीजमिव बीजं-यदेकमप्यनेकार्थप्रबोधोत्पादकं वचस्तेन रुचिर्यस्य स बीजरुचिः, अनयोः समाहारद्वन्द्वः, एवेति समुच्चये, अभिगमो-ज्ञानं विस्तारो-व्यासस्ताभ्यां, प्रत्येकं रुचिशब्दो योज्यते, ततोऽभिगमरुचि-

विस्ताररुची इति, तथा क्रिया-अनुष्ठानं सङ्क्षेपः संग्रहो धर्मः श्रुतधर्मादिस्तेषु रुचिर्यस्येति, प्रत्येकं रुचिशब्दसम्बन्धात् क्रियारुचिर्धर्मरुचिः सङ्क्षेपरुचिश्च भवति विज्ञेय इति शेषः, यच्चेह सम्यक्त्वस्य जीवानन्यत्वेनाभिधानं तद्गुणगुणिनोः कथञ्चिदनन्यत्वख्यापनार्थमिति सूत्रसङ्क्षेपार्थः ॥ व्यासार्थं तु स्वत एवाह सूत्रकृत्-

मू.(१०९२) भूअत्थेणाहिगया जीवाऽजीवा य पुन्न पावं च।
सहसंमुइआ आसवसंवरु रोएइ उ निसग्गो ॥

मू.(१०९३) जो जिनदिट्ठे भावे चउव्विहे सद्दहाइ सयमेव।
एमेव नन्नहत्ति य निस्सग्गरुइत्ति नायव्वो ॥

मू.(१०९४) एए चेव उ भावे उवइट्ठे जो परेण सद्दहइ।
छउमत्थेण जिने व उवएसरुइत्ति नायव्वो ॥

मू.(१०९५) रागो दोसो मोहो अन्नाणं जस्स अवगयं होइ।
आणाए रोयंतो सो खलु आणारुई नाम ॥

मू.(१०९६) जो सुत्तमहिज्जंतो सुएण ओगाहई उ संमत्तं।
अंगेन बाहिरेण व सो सुत्तरुइत्ति नायव्वो ॥

मू.(१०९७) एगेण अनेगाइं पयाइं जो पसरई उ सम्मत्तं ॥
उदयव्व तिल्लबिंदू सो बीयरुइत्ति नायव्वो ॥

मू.(१०९८) सो होइ अभिगमरुई सुअनाणं जस्स अत्थओ दिट्ठं।
इक्कारस अंगाइं पइन्नगं दिट्ठिवाओ य ॥

मू.(१०९९) दव्वाण सव्वभावा सव्वपमाणेहिं जस्स उवलद्धा।
सव्वाइं नयविहीहि य वित्थाररुइत्ति नायव्वो ॥

मू.(११००) दंसणनाणचरित्ते तवविनए सच्चसमिइगुत्तीसु।
जो किरिया भावरुई सो खलु किरियारुई नाम ॥

मू.(११०१) अनभिग्गहि य कुदिट्ठी संखेवरुईत्ति होइ नायव्वो।
अविसारओ पवयणे अनभिग्गहिओ अ सेसेसु ॥

मू.(११०२) जो अत्थिकायधम्मं सुयधम्मं खलु चरित्तधम्मं च।
सद्दहइ जिनाभिहियं सो धम्मरुइत्ति नायव्वो ॥ ॥

वृ. भूतः सद्भूतोऽवितथ इतियावत् तथाविधोऽर्थो-विषयो यस्य तद्भूतार्थं ज्ञानमिति गम्यते तेन, भावप्रधानत्वाद्वा निर्देशः(स्य), भूतार्थत्वेन-सद्भूता अमी अर्था इत्येवंरूपेणाभिगता अधिगता वा परिच्छिन्ना येनेति गम्यते, जीवाजीवाश्चोक्तरूपाः पुण्यं पापं च, कथममी अधिगता इत्याह-'सहसंमुइअ'त्ति सोपस्कारत्वात्सूत्रत्वाच्च सहात्मना या संगता मतिः सं(सहसं)मतिः, कोऽर्थः ?-परोपदेशनिरपेक्षतया जातिस्मरणप्रतिभादिरूपया, 'आसवसंवरे य'त्ति आश्रवसंवरौ, चशब्दोऽनुक्तबन्धादिसमुच्चये, ततो बन्धादयश्च, तथा 'रोचते' श्रद्धत्ते, तुशब्दस्यैवकारार्थ-त्वाद्रोचत एव योऽन्यस्याश्रुतत्वादनन्तरन्यायेनाधिगतान् जीवाजीवादीनेव 'निसर्ग'इति निसर्गरुचिर्विज्ञेय, स इति शेषः। अमुमेवार्थं पुनः स्पष्टतरमेवाह-

यः 'जिनदृष्टान्' तीर्थंकरोपलब्धान् 'भावान्' जीवादिप-दार्थान् 'चतुर्विधान्' द्रव्यक्षेत्र-कालभावभेदतो नामादिभेदतो वा चतुष्प्रकारान् 'श्रद्दधाति' तथेति प्रतिपद्यते 'स्वयमेव' परोपदेशं विना, श्रद्धानाख्येस्वमाह- 'एमेय'त्ति एवमेतद्यथा जिनैर्दृष्टं जीवादि, 'नान्यथेति' नैतद्विपरीतं, 'चः' समुच्चये, स ईदृग्निसर्गरुचिरिति ज्ञातव्यः, निसर्गेण रुचिरस्येतिकृत्वा, उपदेशरुचिमाह-एतानेवानन्तरोक्तान 'भावान्' जीवादीन् पदार्थान् 'उपदिष्टान्' कथितान् 'परेण' अन्येन श्रद्दधाति, कीदृशा परेण ?-छादयतीति छद्म घातिकर्मचतुष्टयं तत्र तिष्ठति छद्मस्थः-अनुत्पन्न-केवलस्तेन, जयति रागादिनिति जिनः, औणादिको णक् तेन चोत्पन्नकेवलज्ञानेन तीर्थकृदादिना, छद्मस्थस्य तु प्रागुपन्यासस्तत्पूर्वकत्वाज्जिनस्य प्राचुर्येण वा तथाविधोपदेष्टॄणां, स ईदृक् किमित्याह-उपदेशरुचिरिति ज्ञातव्यः उपदेशेन रुचिरस्येति हेतोः।

आज्ञारुचिमाह-'रागः' अभिष्वङ्गः 'द्वेषः' अप्रीतिः 'मोहः' शेषमोहनीयप्रकृतयः 'अज्ञानं' मिथ्याज्ञानरूपं यस्य 'अपगतं' नष्टं भवति, सर्वथा चास्यैतदपगमासम्भवाद्देशत इति गम्यते, अपगतशब्दश्च लिङ्गविपरिणामतो रागादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते, एतदपगमाच्च 'आणाए'त्ति अवधारणफलत्वाद्वाक्यस्य आज्ञयैव आचार्यादिसम्बन्धिन्या रोचमानः' क्वचित्कुग्रहाभावज्जीवादि तथेति प्रतिपद्यमानो माषतुषादिवत सः 'खलु' निश्चितमाज्ञारुचिर्नामेत्यभ्युपगमे, ततश्चाज्ञारुचिरित्यभ्युपगन्तव्यः, आज्ञया रुचिरस्य यतः।

सूत्ररुचिमाह-यः 'सूत्रम्' आगमम् 'अधीयानः' पठन् 'श्रुतेन' इति सूत्रेणाधीयमानेन 'अवगाहते' प्राप्नोति 'तुः' पूरणे सम्यक्त्वं, कीदृशा श्रुतेन ?-'अङ्गेन' आचारादिना 'बाह्येन' अनङ्गप्रविष्टेनोत्तराध्ययनादिना वा, वा विकल्पे, 'सः' उक्तलक्षणो गोविन्दवाचकवत्, सूत्ररुचिरिति ज्ञातव्यः, सूत्रहेतुकत्वादस्य रुचेः। बीजरुचिमाह-'एकेन' प्रक्रमात्पदेन जीवादिना 'अनेगाइं पयाइं'ति सुब्व्यत्ययाद् 'अनेकेषु' बहुषु 'पदेषु' जीवादिषु यः 'प्रसरति' व्यापितया गच्छति 'तुः' एवकारार्थः, प्रसरत्येव, सम्यक्त्वमित्यनेन रुचिरत्रोपलक्षिता, तदभेदोपचारादात्माऽपि सम्यक्त्वमुच्यते, उपचारनिमित्तं च रुचिरूपेणैवात्मना प्रसरणं, क्वेव कः पसरति ?-उदक इव तैलबिन्दुः यथोदकैकदेशगतोऽपि तैलबिन्दुः समस्तमुदकमाक्रामति तथा तत्त्वैकदेशोत्पन्नरुचिष्यात्मा तथाविधक्षयोपशमवशादशेषतत्त्वेषु रुचिमान् भवति, स एवंविधो बीजरुचिर्ज्ञातव्यः, यथा हि बीजं क्रमेणानेकबीजानां जनकमेवमस्यापि रुचिविषय-भेदतो भिन्नानां रुच्यन्तराणामिति।

अभिगमरुचिमाह-स भवत्यभिगमरुचिः श्रुतज्ञानं येनार्थ्यत इत्यर्थः-अभिधेयस्तमाश्रित्य 'दृष्टम्' उपलब्धं, किमुक्तं भवति ?-येन श्रुतज्ञानस्यार्थोऽधिगतो भवति, किं पुनस्तत् श्रुतज्ञान-मित्याह-एकादशाङ्गानि आचारादीनि, प्रकीर्णकमिति जातावेकवचनं, ततः 'प्रकीर्णकानि' उत्तराध्ययनादीनि 'दृष्टिवादः' परिकर्मसूत्रादि, अङ्गत्वेऽपि पृथगुपादानमस्य प्राधान्यख्यापनार्थं, चशब्दादुपाङ्गान्यौपपातिकादीनि, अभिगमान्वितत्वादस्य रुचेः।

विस्ताररुचिमाह- 'द्रव्याणां' धर्मास्तिकायादीनां 'सर्वभावाः' एकत्वपृथक्त्वाद्यशेषपर्यायाः 'सर्वप्रमाणैः' अशेषैः प्रत्यक्षादिभिर्यस्योपलब्धा-यस्य तत्र व्यापारस्तेनैव प्रमाणेन प्रतीताः 'सव्वहिं'ति 'सर्वैः' समस्तैः 'नयविधिभिः' नैगमादिभेदैरमुं भावमयममुं वाऽय नयभेद इच्छ-

तीति, 'च:' समुच्चये स ईदृग् विस्ताररुचिरिति ज्ञातव्यो, विस्तारविषयत्वेन ज्ञानस्य रुचेरपि तद्विषयत्वादस्य ज्ञानपूर्विका हि रुचिः, यत उक्तम्- "सद्दहइ जाणति जतो" ।

क्रियारुचिमाह-दर्शनं च ज्ञानं च चरित्रं च दर्शनज्ञानचरित्रं तस्मिन् प्रागुक्तरूपे तथा तपो-विनये सत्या:- निरुपचरितास्ताश्च ता: समितिगुप्तयश्च, यदिवा सत्यं च-अविसंवादनयोगा द्यात्मकं समितिगुप्तयश्च सत्यसमितिगुप्तयस्तासु य: क्रियाभावरुचि:, क्रियाभावरुचि:, किमुक्तं भवति ?-दर्शनाद्याचारानुष्ठाने यस्य भावतो रुचिरस्ति स: 'खलु' निश्चितं क्रियारुचि: नामेति प्रकाशं, भण्यत इति शेष:, इह च चारित्रान्तर्गतत्वेऽपि तप:- प्रभृतीनां पुनरुपादानं विशेषत एषां मुक्त्यङ्गत्वख्यापनार्थम् ।

सङ्क्षेपरुचिमाह-अनभिगृहीता-अनङ्गीकृता कुदृष्टि: -सौगतमतादिरूपा येन स तथा सङ्क्षेप-रुचिरिति भवति ज्ञातव्य:, 'अविशारद:' अकुशल:प्रवचने' सर्वज्ञशासने 'अनभिग्गहिओ य सेसेसु'त्ति अविद्यमानमभीति-आभिमुख्येन गृहीतं ग्रहणं-ज्ञानमस्येत्यनभिगृहीत: अनभिज्ञ इत्यर्थ:, 'च:' समुच्चये, अनभिगृहीतश्च क्वेत्याह-'शेषेषु' कपिलादिप्रणीतप्रवचनेषु, संभवति हि जिनप्रवचनानभिज्ञोऽपि शेषप्रवचनानभिज्ञ इति तद्व्यवच्छेदार्थमेतत्, अयमाशय: -य उक्त-विशेषण: सङ्क्षेपेणैव चिलातीपुत्रवत्प्रशमादिपदत्रयेण तत्त्वरुचिमवाप्नोति स सङ्क्षेपरुचिरुच्यते।

धर्मरुचिमाह-योऽस्तिकायानां धर्मादीनां धर्मो-गत्युपष्टम्भादिरस्तिकायधर्मस्तं जाताबे-कवचनं, श्रुतधर्मम्' अङ्गप्रविष्टाद्यागमस्वरूपं 'खलु:' वाक्यालङ्कारे 'चरित्रधर्मं चा' सामायिकादि, वस्य चार्थत्वात्, 'श्रद्धाति' तथेति प्रतिपद्यते 'जिनाभिहितं' तीर्थकृदुक्तं स धर्मरुचिरिति ज्ञातव्यो, धर्मेषु-पर्यायेषु धर्मे वा-श्रुतधर्मादौ रुचिरस्येतिकृत्वा, शिष्यमतिव्युत्पादनार्थं चेत्थ-मुपाधिभेदेन सम्यक्त्वभेदाभिधानम्, अन्यथा हि निसर्गोपदेशयोरधिगमादौ वा क्वचित्केषांचिदन्तर्भाव इति भावनीयमिति सूत्रैकादशकार्थ: ॥

कै: पुनर्लिङ्गैरिदं दशविधमपि सम्यक्त्वमुत्पन्नमस्तीति श्रद्धेयमित्याह-

मू. (११०३) *परमत्थसंथवो वा सुदिट्ठपरमत्थसेवणा वावि ।*
वावन्नकुदंसणवज्जणा य संमत्तसद्दहणा ॥

वृ. परमाश्च ते तात्त्विकत्वेनार्थाश्चार्यमाणत्वेन परमार्था:-जीवादयस्तेषु संस्तवो-गुणकीर्त्तनं तत्स्वरूपं पुन: पुन: परिभावनाजनित: परिचयो वा परमार्थसंस्तवो, वाशब्द उत्तरापेक्षया: समुच्चये, तथा सुष्ठु-यथावद्दर्शितया दृष्टा-उपलब्धा: परमार्था-जीवादयो यैस्ते सुदृष्टपरमार्था-आचार्यादयस्तेषां सेवनं-पर्युपासनम्, इहोत्तरत्र च (प्राकृतत्वात्) सूत्रत्वाच्च स्त्रीलिङ्गनिर्देश:, वेत्यनुक्तसमुच्चये, ततो यथाशक्ति तद्वैयावृत्यप्रवृत्तिश्च, 'अपि:' पूर्वापेक्ष: समुच्चये, 'वावन्नकुदंसण'त्ति दर्शनशब्द: प्रत्येकमभिसंबध्यते ततो व्यापन्न-विनष्टं दर्शनं येषां ते व्यापन्न-दर्शना:-यैरवाप्यापि सम्यक्त्वं तथाविधकर्मोदयाद्वान्तं, तथा कुत्सितं दर्शनं येषां ते कुदर्शना:-शाक्यादयस्तेषां च वर्जनं-परिहारो व्यापन्नकुदर्शनवर्जनं, मा भूदेतत्परिहारत: सम्यक्त्वमालिन्यमिति, 'च:' समुच्चये, सम्यक्त्वं श्रद्धीयतेऽस्तीति प्रतिपद्यतेऽनेनेति सम्यक्त्वश्रद्धानं, प्रत्येकं च परमार्थसंस्तवादिभिरस्य सम्बन्धादेकवचनं, न चाङ्गारमर्दकादेरपि परमार्थसंस्तवादीनां संभवाद्व्यभिचारिता, तात्त्विकानामेवैषामिहाधिकृतत्वात्, तस्य च तथाविधानामेषामसंभवादिति

सूत्रार्थः ॥ इत्थं सम्यक्त्वस्य लिङ्गान्यभिधाय सम्प्रति तस्यैव माहात्म्यमुपदर्शयन्निदमाह-

मू. (११०४) *नत्थि चरित्तं संमत्तविहूणं दंसणे उ भइयव्वं।*
संमत्तचरित्ताइं जुगवं पुव्वं व संमत्तं ॥

मू. (११०५) नादंसणिस्स नाणं नानेन विना न हुंति चरणगुणा।
अगुणिस्स नत्थि मुक्खो नत्थि अमुक्खस्स निव्वाणं ॥

वृ. 'नास्ति' न विद्यते उपलक्षणत्वान्नासीन्न भविष्यति, किं तत् ? चारित्रं कीदृक् ? 'सम्यक्त्वविहीनं' दर्शनेन विरहितं, किमुक्तं भवति ? -यावन्न सम्यक्त्वोत्पादो न तावच्चारित्रं, किमेवं दर्शनमपि चारित्रे नियतमित्याह- 'दर्शने तु' सम्यक्त्वे पुनः सति भक्तव्यं भवति वा न वा, प्रक्रमाच्चारित्रम्, अतो न तत्तत्र नियतं, किमित्येवमत आह-सम्यक्त्वचारित्रे 'युगपद्' एककालमुत्पद्येते इति शेषः। 'पुव्वं व'त्ति पूर्वं चारित्रोत्पादात् सम्यक्त्वमुत्पद्यते ततो यदा युगपदुत्पादस्तदा तयोः सहभावः, यदा तु तथाविधक्षयोपशमाभावतो न तथोत्पादस्तदा सत्यपि सम्यक्त्वे न चारित्रमिति तद्दर्शने भाज्यमुच्यते।

अन्यच्च 'नादर्शनिनः' दर्शनविरहितस्य 'ज्ञान'मिति सम्यग्ज्ञानं 'ज्ञानेन विना' ज्ञान-विरहिताः 'न भवन्ति' न जायन्ते, के ते ? -चरणगुणाः, तत्र च चरणं-व्रतादि गुणाः-पिण्ड-विशुद्ध्यादयः, 'अगुणिनः' अविद्यमानगुणस्य चरणविनाभावित्वाद्यथोक्तगुणानामविद्यमान-चरण च, यदिवा प्राक् चरणान्तर्गता गुणाश्चरणगुणा इति व्याख्यातास्तत इहापि त एव गृह्यन्ते, नास्ति 'मोक्षः' सकलकर्मक्षयलक्षणो, नास्त्यमुक्तस्य कर्मणेति गम्यते 'निर्वाणं' निर्वृतिर्मुक्ति-पदप्राप्तिरितियावत्, तदत्र पूर्वसूत्रेण मुक्त्यनन्तरहेतोरपि चारित्रस्य सम्यक्त्वभाव एव भवनं तन्माहात्म्यमुक्तम्, अनन्तरसूत्रेण तूत्तरोत्तरव्यतिरेकदर्शनेना शेषगुणानां, व्यतिरेकस्यान्वया-क्षेपकत्वादिति सूत्रद्वयार्थः ॥

अस्य चाष्टविधाचारसहितस्यैवोत्तरोत्तरगुणप्राप्तिहेतुतेति तानादर्शयितुमाह-

मू. (११०६) *निस्संकिय निक्कंखिय निव्वितिगिच्छं अमूढदिट्ठी य।*
उववूहथिरीकरणे वच्छल्लपभावणे ऽट्ठेते ॥

वृ. शङ्कनं शङ्कितं-देशसर्वशङ्कात्मकं तस्याभावो निःशङ्कितं, एवं काङ्क्षणं काङ्क्षितं-युक्तियुक्तत्वादहिंसाद्यभिधायित्वाच्च शाक्योलूकादिदर्शनान्यपि सुन्दराण्येवेत्यन्या-न्यदर्शनग्रहात्मकं तदभावो निष्काङ्क्षितं, प्राग्वदुभयत्र बिन्दुलोपः, विचिकित्सा-फलं प्रति सन्देहो यथा-किमियतः क्लेशस्य स्यादुत नेति ?, तन्त्रन्यायेन 'विदः' विज्ञाः ते च तत्त्वतः साधव एव तज्जुगुप्सा वा यथा-किममी यतयो मलदिग्धदेहाः ?, प्रासुकजलस्नाने हि क इव दोषः स्यादित्यादिकानिन्दा तदभावो निर्विचिकित्सं निर्विजुगुप्सं वा, आर्षत्वाच्च सूत्र एवं पाठः, 'अमूढा' ऋद्धिमत्कुतीर्थिकदर्शनेऽप्यनवगीतमेवास्मद्दर्शनमिति मोहविरहिता सा चासौ दृष्टिश्च बुद्धिरूपा अमूढदृष्टिः, स चायं चतुर्विधोऽप्यान्तर आचारः, बाह्यं त्वाह-

'उववूह'त्ति, उपबृंहणमुपबृंहा दर्शनादिगुणान्वितानां सुलब्धजन्मानो यूयं युक्तं च भवा-दृशामिदमित्यादिवचोभिस्तत्तद्गुणपरिवर्द्धनं सा च स्थिरीकरणं च-अभ्युपगम (त) धर्मानुष्ठानं प्रति विषीदतां स्थैर्यापादनमंपबृंहास्थिरीकरणे, वत्सलभावो वात्सल्यं-साधर्मिकजनस्य

भक्तपानादिनोचितप्रतिपत्तिकरणं तच्च प्रभावना च-तथा तथा स्वतीर्थोन्नतिहेतुचेष्टासु प्रवर्त्तनात्मिका वात्सल्यप्रभावने, उपसंहारमाह- अष्टैते दर्शनाचारा भवन्तीतिशेषः, एभिरेवाष्टभिराचार्यमाणस्यास्योक्तफलसम्पादकतेति भावः, एतच्च ज्ञानाचाराद्युपलक्षकं, यद्वा दर्शनस्यैव यदाचाराभिधानं तदस्यैवोक्तन्यायेन मुक्तिमार्गमूलत्वसमर्थनार्थमिति सूत्रार्थः ॥

इत्थं ज्ञानदर्शनाख्यं मुक्तिमार्गमभिधाय पुनस्तमेव चारित्ररूपमुपदिदर्शयिषुर्भेदकथनत एव तत्स्वरूपमुपदर्शितं भवतीति मन्वान इदमाह-

मू. (११०७) *सामाइयऽत्थ पढमं छेदोवट्ठावणं भवे बितियं।*
परिहारविसुद्धीयं सुहुमं तह संपरायं च ॥

मू. (११०८) *अकसाय अहक्खायं, छउमत्थस्स जिणस्स वा।*
एयं चयरित्तकरं, चारित्तं होइ आहियं ॥

वृ. समिति- साकल्येनैकीभावेन वा आयो-गमनं, कोऽर्थः ? प्रवर्त्तनं, समायः स प्रयोजनमस्य सामायिकं, तदस्य प्रयोजन''मिति ठक्, तच्च सकलसावद्यपरिहार एव, तत्रैव सति साकल्येन स्वपरविभागाभावेन च सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भवात्, यद्वा समो-रागद्वेषविरहितः स चेह प्रस्तावाच्चित्तपरिणामस्तस्मिन्नायो-गमनं समायः स एव सामायिकं, विनयादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकः ठक्, इदमपि सर्वसावद्यविरतिरूपमेव, चेति पूरणे, 'प्रथमम्' आद्यम्, एतच्च द्विधा-इत्वरं यावत्कथिकं च, तत्रेत्वरं भरतैरावतयोः प्रथमचरमतीर्थकरतीर्थयोरुपस्थापनायां छेदोपस्थापनीयचारित्रभावेन तत्र तद्यपदेशाभावात्, यावत्कथिकं च तयोरेव मध्यमतीर्थकरतीर्थेषु महाविदेहेषु चोपस्थापनामाय अभावेन तद्यपदेशस्य यावज्जीवमपि सम्भवात्, तथा छेदः-सातिचारस्य यतेर्निरतिचारस्य वा शिक्षकस्य तीर्थान्तरसम्बन्धिनो वा तीर्थान्तरं प्रतिपद्यमानस्य पूर्वपर्यायव्यवच्छेदरूपस्तद्युक्तोपस्थापना महाव्रतारोपणरूपा यस्मिंस्तच्छेदोपस्थापनं भवेद्वितीयम्, तथा परिहरणं परिहारो विशिष्टतपोरूपस्तेन विशुद्धिर्यस्मिन्निति परिहारविशुद्धिकं, तच्चैतद्गाथाभ्योऽवसेयम्-

''परिहारियाण उ तवो जहन्न मज्झो तहेव उक्कोसो।
सीउण्हवासकाले भणिओ धीरेहिं पत्तेयं ॥१॥
तत्थ जहन्नो गिम्हे चउत्थ छट्ठं तु होइ मज्झिमओ।
अट्ठममिहमुक्कोसो इत्तो सिसिरे पवक्खामि ॥२॥
सिसिरे उ जहन्नाई छट्ठाई दसमचरमगो होई।
वासासु अट्ठमाई बारसपज्जंतगो नेओ ॥३॥
पारणए आयामं पंचसु पगहो दोसऽभिग्गहो भिक्खो।
कप्पट्ठिया य पइदिण करेंति एमेव आयामं ॥४॥
एवं छम्मासतवं चरिउं परिहारिया अनुचरंति।
अनुचरगे परिहारगपयट्ठिए जाव छम्मासा ॥५॥
कप्पट्ठिओऽवि एवं छम्मासतवं करेइ सेसा उ।

29/10

अनुपरिहारगभावं चरंति कप्पट्ठियत्तं च ॥६॥
एवेसो अट्ठारसमासपमाणो उ वन्निओ कप्पो ।
संखेवओ विसेसो विसेससुत्ताउ नेयव्वो ॥७॥
कप्पसमत्तीय तयं जिनकप्पं वा उवेंति गच्छं वा ।
पडिवज्जमाणगा पुन जिनस्सगासे पवज्जंति ॥८॥
तित्थयरसमीवासेवगस्स पासे नो य अन्नस्स ।
एएसिं जं चरणं परिहारविसुद्धिगं तं तु ॥९॥

'सुहुमं तह संपरायं च'त्ति, 'तथे'त्यानन्तर्ये, छन्दोभङ्गतया चै(भयार्थे)वमुपन्यस्तः, सूक्ष्मः किट्टीकरणतः संपर्येति-पर्यटति अनेन संसारमिति संपरायो--लोभाख्यः कषायो यस्मिन्स्तत्सूक्ष्मसम्परायम्, एतच्चोपशमश्रेणिक्षपकश्रेण्योर्लोभाणुवेदनसमये संभवति, यत उक्तम्-

"लोभाणुं वेदंतो जो खलु उवसामओ व खमओ व ।
सो सुहुमसंपरायो अहखया ऊणओ किंचि ॥"

तथा 'अकषायम्' अविद्यमानकषायं क्षपितोपशमितकषायावस्थाभावि, इह चोपशमितकषायावस्थायामकषायत्वं कषायाकार्याभावात्, 'यथाख्यातम्' अर्हत्कथितस्वरूपानतिक्रमवत्, 'छद्मस्थस्य' उपशान्तक्षीणमोहाख्यगुणस्थानद्वयवर्त्तिनः 'जिनस्य वा' केवलिनः सयोग्ययोगिगुणस्थानद्वयस्थायिनः, वा समुच्चये, यथैतत्पञ्चविधमपि चारित्रशब्दवाच्यं तथाऽन्वर्थत आह- 'एतद्' अनन्तरोक्तं सामायिकादि चयस्य-राशेः प्रस्तावात्कर्मणां रिक्तं-विरेकोऽभाव इतियावत् तत्करोतीत्येवंशीलं चयरिक्तकरं चारित्रमिति नैरुक्तो विधिः, आह वक्ष्यति "चरित्तेण निगिण्हाति तवेण य वि(परि)सुज्झति'त्ति कथं न तेनास्य विरोधः ?, उच्यते, तपसोऽपि तत्त्वतश्चारित्रान्तर्गतत्वात्, भवति 'आख्यातं' कथितमर्हदादिभिरिति गम्यत इति सूत्रद्वयार्थः ॥ सम्प्रति तपश्चतुर्थं कारणमाह

मू. (११०९) *तवो अ दुविहो वुत्तो, बाहिरऽब्भंतरो तहा ।*
बाहिरो छव्विहो वुत्तो, एवमब्भितरो तवो ॥

वृ. तपश्च द्विविधमुक्तं, 'बाहिर'त्ति बाह्यमाभ्यन्तरं, तथा तत्र बाह्यं षड्विधमुक्तमेवमिति--षड्विधमाभ्यन्तरं तप उक्तमिति सूत्रार्थः, भावार्थस्तु तपोऽध्ययन, एवाभिधास्यते । आह-एषां मुक्तिमार्गत्वे कस्य कतरो व्यापारः ?, उच्यते-

मू. (१११०) *नाणेन जाणइ भावे, संमत्तेण य सद्दहे ।*
चरित्तेन निगिण्हाइ, तवेण परिसुज्झई ॥

वृ. 'ज्ञानेन' मत्यादिना 'जानाति' अवबुध्यते 'भावान्' जीवादीन् 'दर्शनेन च' उक्तरूपेण 'सद्दहि'त्ति श्रद्धत्ते चारित्रेण- अनन्तराभिहितेन 'निगिण्हाति'त्ति निराश्रवो भवति, पठ्यते च- 'न गिण्हति'त्ति, तत्र 'न गृह्णाति' नादत्ते कर्मेति गम्यते 'तपसा परिशुद्ध्यति' पुरोपचितकर्मक्षपणतः शुद्धो भवति, उक्तं हि- "संजमे अनण्यहफले तवे वोदाणफले"त्ति, इति सूत्रार्थः ॥

अनेन मार्गस्य फलं मोक्ष उक्तः, सम्प्रति तत्फलभूतां गतिमाह-

मू. (११११) *खवित्ता पुव्वकम्माइं, संजमेण तवेण य ।*

सव्वदुक्खप्पहीणट्ठा, पक्कमंति महेसिणो ॥ तिबेमि

वृ. 'क्षपयित्वा' क्षयं नीत्वा 'पूर्वकर्माणि' पूर्वोपचितज्ञानावरणादीनि संयमः-सम्यक् पापेभ्य उपरमणं चारित्रमित्यर्थस्तेन 'तपसा' उक्तरूपेण चशब्दाज्ज्ञानदर्शनाभ्यां च, नन्वेव-मनन्तरं तपस एव कर्मक्षपणहेतुत्वमुक्तम्, इह तु ज्ञानादीनामपीति कथं न विरोध ?, उच्यते, तपसोऽप्येतत्पूर्वकस्यैव क्षपणहेतुत्वमिति ज्ञापनार्थमित्थमभिधानम्, अत एव मोक्षमार्गत्वमपि चतुर्णामप्युपपन्नं भवति, ततश्च 'सव्वदुक्खपहीणट्ठ' त्ति प्रहीणानि प्रकर्षेण हानिं गतानि प्रक्षीणानि वा सर्वदुःखानि यस्मिन् यद्वा सर्वदुःखानां प्रहीणं प्रक्षीणं वा यस्मिस्तत्तथा तच्च सिद्धिक्षेत्रमेव तदर्थयन्त इवार्थयन्ते सर्वार्थेच्छोपरमेऽपि तद्गामितया ये ते तथाविधाः 'प्रक्रामन्ति' भृशं गच्छन्ति अथवा प्रहीणानि वा सर्वदुःखान्यर्थाश्च-प्रयोजनानि येषां ते तथाविधाः प्रक्रामन्ति सिद्धिमिति शेषः, 'महेसिणो' त्ति महर्षयो महैषिणो वा प्राग्वन्महामुनय इति सूत्रार्थः ॥

'इति' परिसमाप्तौ ब्रवीमीति पूर्ववत्, उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वदेव ॥

अध्ययनं २८ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे
अष्टाविंशमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं परिसमाप्तम्

अध्ययनं २९ सम्यक्त्वपराक्रमं

वृ. व्याख्यातमष्टाविंशमध्ययनमेकोनत्रिंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः -अनन्तराध्ययने ज्ञानादीनि मुक्तिमार्गत्वेनोक्तानि, तानि च संवेगादिमूलान्यकर्मताऽवसानानि च तथा भवन्तीति तानीहोच्यन्ते, यद्वाऽनन्तराध्ययने मोक्षमार्गगतिरुक्ता इह पुनरप्रमाद एव तत्प्रधानोपायो, ज्ञानादीनामपि तत्पूर्वकत्वादिति, स एव वर्ण्यते, अथवाऽनन्तराध्ययने मुक्तिमार्गगतिरुक्ता, सा च वीतरागत्वपूर्विकेति यथा तद् भवति तथाऽनेनाभिधीयते, इत्यनेन सम्बन्धत्रयेणायातमिदमध्ययनम्, अस्य च महापुरस्येव चत्वार्यनुयोगद्वाराणि व्यावर्ण्य नामनिष्पन्ननिक्षेपोऽभिधेयः, स च नामपूर्वक इत्येतन्नामनिर्देशायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५०७] आयाणपएणेयं सम्मत्तपक्कमंति अज्झयणं।
गुन्नं तु अप्पमायं एगे पुण वीयरागसुयं ॥

वृ. आदीयत इत्यादानम्-आदिः प्रथममित्यर्थः, तच्च तत्पदं च-नीराकाङ्क्षतयाऽर्थगमकत्वेन वाक्यमेवादानपदं तेन, उपचारतश्चेह तदभिहितमपि तथोक्तं, तत आदानपदाभिहितेन प्रक्रमनाम्ना 'इद'मिति प्रस्तुतं सम्यक्त्वपराक्रममिति: उपदर्शने, उच्यत इति शेषः 'अध्ययनं' प्रागुक्तनिरुक्तं, वक्ष्यति हि- ''इह खलु सम्मत्तपरक्कमे णामऽज्झयणे पन्नत्ते'त्ति, गुणैर्हि निर्वृत्तं गौणं 'तु;' अवधारणे गौणमेव, अप्रमाद इत्युपलक्षणत्वाद् अप्रमादश्रुतम्, एके पुनर्वीतरागश्रुतं, कोऽर्थः ?-संवेगादयोऽत्र वर्ण्यन्ते, तद्रूप एव च तत्त्वतोऽप्रमाद इति तदभिधायिश्रुतरूपत्वादप्रमादश्रुतमिति ब्रुवते, अन्ये त्वप्रमादोऽपि वीतरागताफल इति तत्प्रधान्याश्रयणतो वीतरागश्रुतमिति गाथार्थः ॥ अत्र चादानपदनाम्नः सूत्रान्तर्गतत्वात्सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेरेव तत्र व्यापार इति तदुपेक्ष्य वीतरागश्रुतनाम च तस्य केपाञ्चिदेवाभिमतत्वात् 'मध्यग्रहणे आद्यन्तौ

गृहीतानेव भवत' इति न्यायतो वा द्वयमप्यनादृत्याप्रमादश्रुतनिक्षेपमभिधातुमाह-

नि. [५०८] निक्खेवो अपमाए चउवि० ॥

नि. [५०९] जाणगभवि० सरीरे तव्वइरित्ते अमित्तमाईसु।
भावे अन्नाणअसंवराईसु होइ नायव्वो ॥

नि. [५१०] निक्खेवो अपमाए चउवि० ॥

नि. [५११] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते अ सो उ पंचविहो।
अंडयबोंडयवालय वागय तह कीडए चेव ॥

नि. [५१२] भावसुअं पुन दुविहं सम्मसुअं चेव होइ मिच्छसुयं।
अहियारो सम्मसुए इहमज्झयणंमि नायव्वो ॥

वृ. गाथापञ्चकं प्रायः प्रतीतार्थमेव, नवरम् 'अमित्तमाईसु'त्ति अमित्राः-शत्रवः आदिशब्दाद्व्यालादिपरिग्रहस्तेषु योऽप्रमादः स तद्व्यतिरिक्तोऽप्रमाद उच्यते, द्रव्यत्वं चास्य तथाविधाप्रमादकार्याप्रसाधकत्वात् द्रव्यविषयत्वाद्वा, 'भाव' इति भावे विचार्ये अज्ञानं-मिथ्याज्ञानमसंवरः अनिरुद्धाश्रवता, आदिशब्दात्कषायापरिग्रहः, एतेषु प्रक्रमादप्रमादः-एतज्जयं प्रति सदा सावधानतारूपो भवति ज्ञातव्यः।

तथा 'सो उ पंचविधो'त्ति, स इति तत्-तद्व्यतिरिक्तसूत्रं 'तुः' पुनरर्थे 'पञ्चविधं' पञ्चप्रकारं, पञ्चविधत्वमेवाह-'अण्डजं' हंसाद्यण्डकेभ्यो यज्जायते यथा क्वचित्पट्टसूत्रं, पौण्डकं-(बोण्डजं) यद्वमनितिन्दुकोद्भवं यथा कर्पाससूत्रं, वालजं यदूरणकादिकेशोत्पन्नं यथोर्णासूत्रं, वाकजं-सनातस्यादिवाकेभ्यो यज्जायते यथा सनसूत्रं, कीटजं च यत्तथाविधकीटेभ्यो लालात्मकं प्रभवति यथा पट्टसूत्रं, तथा 'सम्यक्श्रुतम्' अङ्गप्रविष्टादि 'मिथ्याश्रुतं' कनकसप्तत्यादि, अधिकारः-प्रकृतं सम्यक्श्रुतेन, सुब्व्यत्ययात्तृतीयार्थे सप्तमी, 'इह' अध्ययने 'ज्ञातव्यः' अवबोद्धव्यः, तद्रूपत्वादस्येति गाथापञ्चकार्थः ॥ सम्प्रति गौणतामेवास्य नाम्नो वक्तुमाह-

नि. [५१३] सम्मत्तमप्पमाओ इहमज्झयणंमि वन्निओ जेणं।
तम्हेयं अज्झयणं नायव्वं अप्पमायसुअं ॥

वृ. 'सम्मत्त'ति सुब्व्यत्ययात्सम्यक्त्वे उपलक्षणत्वाज्ज्ञानादिषु चाप्रमाद उक्तन्यायेन संवेगादिफलोपदर्शनतः काक्वा तदनुष्ठानं प्रत्युद्यमदर्शनेन वा 'इहमज्झयणंमि'त्ति इहाध्ययने वर्णितो येन तस्मादेतदध्ययनं ज्ञातव्यम् 'अप्रमादश्रुतं' अप्रमादश्रुतनामकमिति गाथार्थः ॥

गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्

मू. (१११२) सुअं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं-इह खलु सम्मत्तपरक्कमे नामऽज्झयणे समणेणं भगवया महावीरेण महावीरेणं कासवेणं पवेइए जं सम्मं सद्दहइत्ता पत्तियाइत्ता रोयइत्ता फासइत्ता पालइत्ता तीरइत्ता किट्टइत्ता सोहइत्ता आराहइत्ता आणाए अनुपालइत्ता बहवे जीवा सिज्झंति बुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणमंतं करेंति ॥

वृ. 'श्रुतम्' आकर्णितं 'मे' मया आयुष्मन्निति शिष्यामन्त्रणम्, एतच्च सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनं प्रत्याह, 'तेने'ति यः सर्वजगत्प्रतीतः, तेनापि कीदृशेत्याह-'भगवता' समग्रैश्वर्यादिमता प्रक्रमान्महावीरेण 'एव'मिति वक्ष्यमाणप्रकारेण 'आख्यातं' कथितं, तमेव प्रकारमाह- 'इह'

अस्मिन् जगति जिनप्रवचने वा 'खलु' निश्चितं सम्यक्त्वमिति गुणगुणिनोरनन्यत्वात्सम्यक्त्वगुणान्वितो जीवस्तस्य सम्यक्त्वे वोक्तरूपे सति पराक्रमः-उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्त्या कर्मारिजयसामर्थ्यलक्षणो वर्ण्यतेऽस्मिन्निति सम्यक्त्वपराक्रमं नामाध्ययनमस्तीति गम्यते, नन्वेवमिदमपि गौणमेव नाम तत्किमिति निर्युक्तिकृताऽऽदानपदेनैतदुक्तम् ?, इतरे तु गौणे इति, सत्यमेतत्, किन्तु नाम्नोऽनेकविधत्वसूचनार्थं निर्युक्तिकृतेत्थमुक्तं न त्वस्य गौणत्वव्यवच्छेदार्थं, तच्च केन प्रणीतमित्याह-'श्रमणेन' श्रामण्यमनुचरता धर्मकायावस्थामास्थितेनेत्यर्थः, भगवता महावीरेण काश्यपेन 'प्रवेदितं' स्वतः प्रवेदितमेव भगवता ममेदमाख्यातमित्युक्तं भवति, अनेन वक्तृद्वारेण प्रस्तुताध्ययनस्य माहात्म्यमाह-

ननु सुधर्मस्वामिनोऽपि श्रुतकेवलित्वात्तद्वारेणाप्यस्य प्रामाण्यं सिध्यत्येव तत्किमेवमुपन्यासः ?, उच्यते, लब्धप्रतिष्ठैरपि गुरूपदिष्टं गुरुमाहात्म्यं च ख्यापयद्भिः सूत्रमर्थश्चाख्येय इति ख्यापनार्थमेवमुपन्यासः, इत्थं वक्तृद्वारेणास्य माहात्म्यमभिधाय संप्रति फलद्वारेणाह-'यदि'ति प्रस्तुताध्ययनं 'सम्यग्' अनैपरीत्येन 'श्रद्धाय' शब्दार्थोभयरूपं सामान्येन प्रतिपद्य 'प्रतीत्य' उक्तरूपमेव विशेषत इत्थमेवेति निश्चित्य, यद्वा संवेगादिजनितफलानुभवलक्षणेन प्रत्ययेन प्रतीतिपथमवतार्य, 'रोचयित्वा' तदभिहितार्थानुष्ठानविषयं तदध्ययनादिविषयं वाऽभिलाषात्मानम् उत्पाद्य, संभवति हि क्वचिद्गुणत्तयाऽवधारितेऽपि कदाचिदरुचिरित्येवमभिधानं, 'फासित्त'त्ति तदुक्तानुष्ठानतः स्पृष्ट्वा 'पालयित्वा' तद्विहितानुष्ठानस्यातीचाररक्षणेन 'तीरयित्वा' तदुक्तानुष्ठानं पारं नीत्वा 'कीर्त्तयित्वा' स्वाध्यायविधानतः संशुद्ध 'शोधयित्वा' तदुक्तानुष्ठानस्य तत्तद्गुणस्थानावाप्तित उत्तरोत्तरशुद्धिप्रापणेन 'आराध्य' यथावदुत्सर्गापवादकुशलतया यावज्जीवं तदर्थासेवनेन, एतत् सर्वं स्वमनीषिकातोऽपि स्यादत आह-'आज्ञया' गुरुनियोगात्मिकया 'अनुपाल्य' सततमासेव्य, यद्वा 'स्पृष्ट्वा' योगत्रिकेण मनोवाक्कायलक्षणेन, तत्र मनसा-सूत्रार्थोभयचिन्तनेन वचसा-वचनादिना कायेन-भङ्गकरचनादिना, एवं पालनाराधनयोरपि योगत्रयं वाच्यं, 'पालयित्वा' परावर्त्तनादिनाऽभिरक्ष्य 'तीरयित्वा' अध्ययनादिना परिसमाप्य 'कीर्त्तयित्वा' गुरोर्विनयपूर्वकमिदमित्थं मयाऽधीतमिति निवेद्य 'शोधयित्वा' गुरुवदनुभाषणादिभिः शुद्धं विधाय 'आराध्य' उत्सूत्रप्ररूपणादिपरिहारेणाबाधयित्वा शेषं प्राग्वन्नवरम् आज्ञयेति जिनाज्ञया, उक्तं हि-

"फासिय जोगतिएणं पालियमविराहियं च एमेव।
तीरियमंतं पाविय किट्टिय गुरुकहण जिनमाना॥"

एवं च कृत्वा किमित्याह-'बहवः' अनेक एव 'जीवाः' प्राणिनः 'सिद्ध्यन्ति' इहैवागमसिद्धत्वादिना, 'बुध्यन्ते' धातिकर्मक्षयेण, 'विमुच्यते' भवोपग्राहिकर्मचतुष्टयेन, ततश्च 'परिनिर्वान्ति' कर्मदावानलोपशमेन अत एव 'सर्वदुःखानां शारीरमानसानाम्' अन्तं' पर्यन्तं कुर्वन्ति मुक्तिपदावाप्त्येति सूत्रार्थः ॥

सम्प्रति विनेयानुग्रहार्थं सम्बन्धाभिधानपुरस्सरं प्रस्तुताध्ययनार्थमाह-

मू. (११९३) *तस्स णं अयमट्ठे एवमाहिज्जइ, तंजहा-संवेगे १ निव्वेए २ धम्मसद्धा ३ गुरुसाहम्मियसुस्सूसणया ४ आलोयणा ५ निंदयणा ६ गरिहणया ७ सामाइए ८ चउवीसत्थए*

९ वंदणए १० पडिक्कमणे ११ काउस्सग्गे १२ पच्चक्खाणे १३ थयथुइमंगले १४ कालपडिलेहणया १५ पायच्छित्तकरणे १६ खमावणया १७ सज्झाए १८ वायणया १९ परिपुच्छणया २० परियट्टणया २१ अनुप्पेहा २२ धम्मकहा २३ सुयस्स आराहणया २४ एगग्गमनसंनिवेसणया २५ संजमे २६ तवे २७ वोदाने २८ सुहसाए २९ अप्पडिबद्धया ३० विवित्तसयनासनसेवणया ३१ विनिवट्टणया ३२ संभोगपच्चक्खणे ३३ उवहिपच्चक्खाणे ३४ आहारपच्चक्खाणे ३५ कसायपच्चक्खाणे ३६, जोगपच्चक्खाणे ३७ सरीरपच्चक्खाणे ३८ सहायपच्चक्खाणे ३९

भत्तपच्चक्खाणे ४० सब्भावपच्चक्खाणे ४१ पडिरूवया ४२ वेयावच्चे ४३ सव्वगुणसंपुन्नया ४४ वीयरागया ४५ खंती ४६ मुत्ती ४७ मद्दवे ४८ अज्जवे ४९ भावसच्चे ५० करणसच्चे ५१ जोगसच्चे ५२ मनगुत्तया ५३ वयगुत्तया ५४ कायगुत्तया ५५ मणसमाधारणया ५६ वयसमाधारणया ५७ कायसमाधारणया ५८ नाणसंपन्नया ५९ दंसणसंपन्नया ६० चरित्तसंपन्नया ६१ सोइंदियनिग्गहे ६२ चक्खिदियनिग्गहे ६३ घाणिंदियनिग्गहे ६४ जिब्भिदियनिग्गहे ६५ फासिंदियनिग्गहे ६६ कोहविजए ६७ माणविजए ६८ मायाविजए ६९ लोभविजए ७० पिज्जदोसमिच्छादंसणविजए ७१ सेलेसी ७२ अकम्मया ७३ (द्वाराणि) ॥

वृ. 'तस्ये'ति सम्यक्त्वपराक्रमाध्ययनस्य नमिति सर्वत्र वाक्यालङ्कारे 'अय' मित्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणः 'अर्थः' अभिधेयः 'एवम्' अमुना वक्ष्यमाणप्रकारेण 'आख्यायते' कथ्यते महावीरेणेति गम्यते, तद्यथेति वक्ष्यमाणतदर्थोपन्यासार्थः, संवेगो १ निर्वेदो २ धर्मश्रद्धा ३ 'गुरुसाहम्मियसुस्सूसण'त्ति साधर्मिकगुरुशुश्रूषणम् आर्षत्वाच्चेहोत्तरत्र च सूत्रेष्वन्यथा पाठः ४ आलोचना ५ निन्दा ६ गर्हा ७ सामयिकं ८ चतुर्विंशतिस्तवो ९ वन्दनं १० प्रतिक्रमणं ११ कायोत्सर्गः १२ प्रत्याख्यानं १३ स्तवस्तुतिमङ्गलं १४ कालप्रत्युपेक्षणा १५ प्रायश्चित्तकरणं १६ क्षमणा १७ स्वाध्यायो १८ याचना १९ प्रतिप्रच्छना २० परावर्त्तना २१ अनुप्रेक्षा २२ धर्मकथा २३ श्रुतस्याराधना २४ एकाग्रमनःसंनिवेशना २५ संयम २६ स्तपो २७ व्यवदानं २८ सुखशायो २९ ऽप्रतिबन्धता ३० विविक्तशयनासनसेवना ३१ विनिवर्त्तना ३२ सम्भोगप्रत्याख्यानम् ३३ उपधिप्रत्याख्यानम् ३४ आहारप्रत्याख्यानम् ३५ कषायप्रत्याख्यानम् ३६

योगप्रत्याख्यानं ३७ शरीरप्रत्याख्यानं ३८ सहायप्रत्याख्यानं ३९ भक्तप्रत्याख्यानं ४० सद्भावप्रत्याख्यानं ४१ प्रतिरूपता ४२ वैयावृत्त्यं ४३ सर्वगुणसंपूर्णता ४४ वीतरागता ४५ क्षान्तिः ४६ मुक्तिः ४७ मार्दवं ४८ आर्जवं ४९ भावसत्यं ५० करणसत्यं ५१ योगसत्यं ५२ मनोगुप्तता ५३ वाग्गुप्तता ५४ कायगुप्तता ५५ मनःसाधारणा ५६ वाक्साधारणा ५७ कायसाधारणा ५८ ज्ञानसंपन्नता ५९ दर्शनसंपन्नता ६० चारित्रसंपन्नता ६१ श्रोत्रेन्द्रियनिग्रहः ६२ घ्राणेन्द्रियनिग्रहः ६३ चक्षुरिन्द्रियनिग्रहः ६४ जिह्वेन्द्रियनिग्रहः ६५ स्पर्शनेन्द्रियनिग्रहः ६६ क्रोधविजयो ६७ मानविजयो ६८ मायाविजयो ६९ लोभविजयः ७० प्रेमद्वेषमिथ्यादर्शनविजयः ७१ शैलेशी ७२ अकर्मतेति ७३ इत्यक्षरसंस्कारः ॥

मू. (१११४) *संवेगेणं भंते! जीवे किं जणयइ?, संवेगेणं अनुत्तरं धम्मसद्धं जणयइ, अनुत्तराए धम्मसद्धाए, संवेगं हव्वामागच्छइ, अनंताणुबंधिकोहमाणमायालोभे खवेइ, कम्मं न बंधइ, तप्पच्चइयं च मिच्छत्तविसोहिं काऊण दंसणाराहए भवइ, दंसणविसोहिए णं विसुद्धाए*

अत्थेगइया तेनेव णं भगव्वहणेणं सिज्झंति बुज्झंति विमुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणमंतं करेंति, सोहीए य णं विसुद्धाएं तच्चं पुनो भगवग्गहणं नाइक्कमंति ॥

वृ. सर्वस्य चास्य प्रयासस्य मुक्तिरेव फलं तत्र च प्रवृत्तिरभिलापपूर्विका तद्रूपश्च संवेग इत्यादितस्तमाह - संवेगोमुक्त्यभिलाषस्तेन भदन्त ! इति पूज्याभिमन्त्रणं 'जीवः किं जनयति ?' जन्तुः कतरं गुणमुत्पादयतीति योऽर्थः ?, इति शिष्यप्रश्नः, अत्र प्रज्ञापकः प्रतिवचनमाह- संवेगेन 'अनुत्तरां' प्रधानां धर्मः - श्रुतधर्मादिस्तत्र श्रद्धा - तत्करणाभिलाषरूपा धर्मश्रद्धा तां जनयति, तदभावे हि न तत्सम्भवो, भावेऽपि वा देवलोकादिफलैवासाविति नानुत्तरत्वमस्याः, तयाऽपि किमित्याह - अनुत्तरया धर्मश्रद्धया संवेगं तमेवार्थाद्विशिष्टतरं 'हव्वं'ति शीघ्रमागच्छति, तद्यतिरेकेण हि विषयाद्यभिलाषतो न तथाऽस्मिन्नागमनम्, अनुत्तरश्रद्धायां त्वन्यत्र निरभिष्वङ्गतया नान्यथात्वसम्भवः, ततोऽपि किमित्याह- 'अनन्तानुबन्धि क्रोधमानमायालोभान्' वक्ष्यमाणलक्षणान् क्षपयति, तथा 'कर्म' प्रस्तावादशुभप्रकृतिरूपं 'न बध्नाति' न श्लेषयति, एवमपि को गुणः ?, इत्याह-

स कषायक्षयः प्रत्ययो - निमित्तं यस्याः सा तत्प्रत्यया सैव तत्प्रत्ययिका स्वार्थे कन् प्रत्ययस्तां, 'चः' कर्माबन्धकत्वापेक्षया समुच्चये, मिथ्यात्वस्य 'विसोहि'त्ति विशोधनं विशुद्धिः - सर्वथा क्षयो मिथ्यात्वविशुद्धिस्तां कृत्वा दर्शनस्य - प्रस्तावात्क्षायिकसम्यक्त्वस्याराधको - निरतिचारपालनाकृद्दर्शनाराधको भवति, तथाऽपि किमित्याह- दर्शनविशुद्धा च 'विशुद्धा' अत्यन्तनिर्मलया 'अस्ति' विद्यते 'एगय'त्ति एकक: कश्चित्तथाविधो भवस्तेनैव 'भवग्रहणेन' जन्मोपादानेन सिद्धति, किमुक्तं भवति ? - यस्मिन्नेव जन्मनि दर्शनस्य तथाविधा शुद्धिस्तत्रैव मुक्तिं गच्छति, यथा मरुदेवी स्वामिनी, यस्तु न तेनैव सिद्धति स किमित्याह - शुद्धा प्रक्रमादर्शनस्य विशुद्धा 'तच्चं'ति तृतीयं पुनर्भवग्रहणम् - अन्यजन्मोपादानात्मकं 'नातिक्रामति' नातिवर्त्तते, अवश्यं तृतीयभवग्रहणे सिद्धतीत्यर्थः, उत्कृष्टदर्शनाराधकापेक्षयैतत्,

"उक्कोसदंसणे णं भंते ! जीवे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झिज्जा ?,
गोयमा ! उक्कोसेणं तेनेव, ततो मुक्के तइयं नाइक्कमति ॥"

मू. (११९५) *निव्वेएणं भंते ! जीवे किं जणयइ ?, निव्वेएणं दिव्वमानुस्सतिरिच्छएसु कामभोएसु निव्वेयं हव्वमागच्छइ सव्वविसुएसु विरज्जइ, सव्वविसएसु विरज्जमाणे आरंभपरिच्चायं करेइ, आरंभपरिच्चायं करेमाणे संसारमग्गं वुच्छिदइ सिद्धिमग्गपडिवन्ने य हवइ ॥*

वृ. संवेगाच्चावश्यम्भावी निर्वेद इति तमाह - इतः प्रभृति सर्वत्र सुगमत्वात्प्रश्नव्याख्या, 'निर्वेदेन' सामान्यतः संसारविषयेण - कदाऽसौ त्यक्ष्यामीत्येवंरूपेण दिव्यमानुपतैरश्चेषु, सूत्रत्वात्कप्रत्ययः, यथासम्भवं देवादिसम्बन्धिषु कामभोगेषूक्तरूपेण निर्वेदं हव्वमागच्छति यथा - अलमेतैरनर्थहेतुभिरिति, तथा च 'सर्वविषयेषु विरज्यते' अशेषशब्दादिविषयं विरागमाप्नोति, विरज्यमानस्तेषु आरम्भः - प्राण्युपमर्दको व्यापारस्तत्त्यागं करोति, विषयार्थत्वात्सर्वारम्भाणां, तत्परित्यागं कुर्वन् 'संसारमार्गं' मिथ्यात्वाविरत्यादिरूपं व्यवच्छिनत्ति, तत्त्यागवत एव तत्त्वत आरम्भपरित्यागसम्भवात्, तद्यवच्छित्तौ च सुप्राय एव सिद्धिमार्गः - सम्यग्दर्शनादि-

रिति सिद्धिमार्गप्रतिपन्नश्च भवति ॥

मू. (१११६) धम्मसद्धाए णं भंते! जीवे किं जणयइ?, २ सायासुक्खेसु रज्जमाणे विरज्जइ अगारधम्मं च णं चयइ, अनगारिए णं जीवे सारीरमानसाणं दुक्खाणं छेयणभेयणसंजोगाईणं वुच्छेयं करेइ अव्वाबाहं च णं सुहं निव्वत्तेइ ॥

वृ. सत्यपि निर्वेदे धर्मश्रद्धैव सकलकल्याणनिबन्धनमिति तामाह-'धर्मश्रद्धया' उक्तरूपाया सातं-सातवेदनीयं तज्जनितानि सौख्यानि सातसौख्यानि प्राग्वन्मध्यपदलोपी समासस्तेषु वैषयिकसुखेष्वितियावत् 'रज्यमानः' पूर्वं रागं कुर्वन् 'विरज्यते' विरक्तिं गच्छति, 'अगारधर्मं च' गृहाचारं गार्हस्थ्यमितियावत्, चशब्दश्चेह वाक्यालङ्कारे, 'त्यजति' परिहरति, तदत्यागस्य विषयैकसुखानुरागनिबन्धनत्वात्, ततश्च 'अनगार'त्ति प्राकृतत्वाद् 'अनगारी' यतिः सन् जीवः शारीरमानसानां दुःखानां किंरूपाणामित्याह- 'छेदनभेदनसंयोगादीना'मिति, छेदनं-खड्गादिना द्विधाकरणं भेदनं-कुन्तादिना विदारणम्, आदिशब्दस्येहापि सम्बन्धात्ता-डनादयश्च गृह्यन्ते, ततश्छेदभेदनादीनां शारीरदुःखानां संयोगः-प्रस्तावादनिष्टसम्बन्धः, आदिशब्दादिष्टवियोगादिपरिग्रहः, ततश्च संयोगादीनां मानसदुःखानां विशेषेण पुनरसम्भवलक्षणेनोच्छेदः-अभावो व्युच्छेदस्तं करोति, तन्निबन्धनकर्मोच्छेदेनेति भावः, अत एव 'अव्याबाधम्' उपरत-सकलपीडं मौक्तमितियावत्, 'चः' पुनरर्थे भिन्नक्रमस्ततः सुखं पुनः 'निर्वर्त्तयति' जनयति, पूर्वं संवेगफलाभिधानप्रसङ्गेन धर्मश्रद्धायाः फलनिरूपणमिह तु ख्यातत्वेणेत्यपौनरुक्त्यमिति भावनीयम् ॥

मू. (१११७) गुरुसाहम्मियसुस्सूसणयाए णं भंते! जीवे किं जणेइ?, २ विनयपडिवत्तिं जणेइ, विनयपडिवन्ने णं जीवे अणच्चासायणसीले नेरइयतिरिक्खजोणियमनुस्सदेवदुग्गईओ निरंभइ, वन्नसंजलणभत्तिबहुमाणयाए मानुस्सदेवसुग्गइओ निबंधइ सिद्धिसुगइं च विसोहेइ पसत्थाइं च णं विनयमूलाइं सव्वकज्जाइं साहइ, अन्ने य बहवे जीवे विनइत्ता हवइ ॥

वृ. धर्मश्रद्धायां चावश्यं गुरवः शुश्रूषितव्या इति गुरुशुश्रूषणमाह-गुरूणां शुश्रूषणं-पर्युपासनं तेन 'विनयप्रतिपत्तिम्' उचितकर्त्तव्यकरणाङ्गीकाररूपां जनयति 'विनयपडिवन्ने य'त्ति प्राग्वत् प्रतिपन्नः-अङ्गीकृतो विनयो येन स तथा 'चः' पुनरर्थे जीवः 'अनच्चासायणासीले'त्ति अतीवाऽऽयं-सम्यक्त्वादिलाभं शातयति-विनाशयतीत्यत्याशातना तस्यां शीलं-तत्करण-स्वभावात्मकमस्येत्यत्याशातनाशीलो न तथाऽनत्याशातनाशीः, कोऽर्थः?-गुरुपरिवादादिपरिहारकृत्, एवंविधश्च नैरयिकतिर्यग्योनिकमनुष्यदेवदुर्गतीरिति नैरयिकाश्च तिर्यञ्चश्च नैरयिकतिर्यञ्चस्तेषां योनिः स्वार्थिके के नैरयिकतिर्यग्योनिके-प्रतीते 'मनुष्यदेवदुर्गती च' म्लेच्छकिल्बिषित्वादिलक्षणे 'निरुणद्धि' निषेधति, तद्धेतोरत्याशातनाया अभावेन तत्रागमनात्, तथा वर्णः-श्लाघा तेन सञ्ज्वलनं-गुणोद्भावनं वर्णसञ्ज्वलनं भक्तिः-अञ्जलिप्रग्रहादिका बहुमानम्-आन्तरप्रीतिविशेष एषां द्वन्द्वे भावप्रत्यये च वर्णसञ्ज्वलनभक्तिबहुमानता तया-प्रक्रमाद्गुरूणां विनयप्रतिपत्तिरूपया 'माणुस्सदेवसोग्गइओ'त्ति मानुष्यदेवसुगतीः विशिष्टकुलैश्वर्येन्द्रत्वाद्युपलक्षिता निबन्धाति तत्प्रायोग्यकर्मबन्धनेनेति भावः, 'सिद्धिसोग्गइं'त्ति सिद्धिसुगतिं च विशोधयति, तन्मार्गभूतसम्यग्दर्शनादिविशोधनेन, 'प्रशस्तानि' च

प्रशंसास्पदानि 'विनयमूलानि' विनयहेतुकानि सर्वकार्याणीह श्रुतज्ञानादीनि परत्र च मुक्तिं 'साधयति' निष्पादयति, तत्किमेवं स्वार्थसाधक एवासावित्याह- अन्यांश्च बहून् जीवान् 'विनेता' विनयं ग्राहिता, स्वयं सुस्थितस्योपादेयवचनात्, उक्तं हि- "ठिओ उ ठावए परं" ति, तथा च विनयमूलत्वादशेषश्रेयसां तत्प्रापणेन परार्थसाधकोऽप्यसौ भवत्येवेति भावः।

मू.(११९८) आलोयणाए णं भंते! जीवे किं जणेइ ?, २ मायानियाणमिच्छादरिसणसल्लाणं मुक्खमग्गविग्घाणं अनंतसंसारवद्धनाणं उद्धरणं करेइ उज्जुभावं च जणेइ, उज्जुभावं पडिवन्ने य णं जीवे अमाई इत्थीवेयं नपुंसगवेयं च न बन्धइ, पुव्वबद्धं च णं निज्जरइ॥

वृ. गुरुशुश्रूषां कुर्वतोऽप्यतीचारसम्भवे आलोचनात एव विवक्षितफलप्राप्तिरिति तामाह- अङिति- सकलस्वदोषाभिव्याप्त्या लोचना- आत्मदोषाणां गुरुपरतः प्रकाशनाऽऽलोचना तया माया- शाठ्यं निदानं- ममातस्तपःप्रभृत्यादेरिदं स्यादिति प्रार्थनात्मकं मिथ्यादर्शनं- सांशयिकादि एतानि शल्यानीव शल्यानि ततः कर्मधारये मायानिदानमिथ्यादर्शनशल्यानि, यथा हि तोमरादिशल्यानि तत्कालदुःखदानेऽप्यायतौ दुःखदायीनि एवं मायादीन्यपीत्येवमुच्यते तेषां 'मोक्षविघ्नानां' पापानुबन्धकर्मबन्धनिबन्धनत्वेन मुक्तिव्याघातकानां, तथाऽनन्तसंसारवर्द्धयन्ति- वृद्धिं नयन्तीत्यनन्तसंसारवर्द्धनानि तेषाम् 'उद्धरणम्' अपनयनं करोति, तदुद्धकरणतश्च 'ऋजु भावं च' आर्जवं जनयति 'उज्जुभावपडिवन्ने य' त्ति प्रतिपन्नर्जुभावश्च जीवः 'अमायी' मायारहितस्ततः पुंस्त्वनिबन्धनत्वादमायित्वस्य 'इत्थिवेय' त्ति प्राग्वद्बिन्दुलोपे स्त्रीवेदं नपुंसकवेदं च न बध्नाति, पूर्वबद्धं च तदेव द्वयं यद्वा सकलमपि कर्म 'निर्जरयति' क्षपयति, तथा च मुक्तिपदमाप्नोतीत्यभिप्रायः, उक्तं हि-

"उद्धियदंडो साहू अचिरेण उवेइ सासयं ठाणं।
सोवि अनुद्धियदंडो संसारपवड्ढओ होति॥" त्ति

मू.(११९९) निंदणयाए णं भंते! जीवे किं जणेइ ?, २ पच्छानुतावं जणइ, पच्छानुतावेणं विरज्जमाणे करणगुणसेढिं पडिवज्जइ, करणगुणसेढिपडिवन्ने य अनगारे मोहनिज्जं कम्मं उग्घाएइ॥

वृ. आलोचना च दुष्कृतनिन्दावत एव सफला भवतीति तामाह- 'निंदणयाए' त्ति, आर्षत्वान्निन्दनम्- आत्मनैवात्मदोषपरिभावनं तेन 'पश्चादनुतापं' हा! दुष्टमनुष्ठितमिदं मयेत्यादिरूपं जनयति, ततः पश्चादनुतापेन 'विरज्यमानः' वैराग्यं गच्छन् करणेन- अपूर्वकरणेन गुणहेतुका श्रेणिः करणगुणश्रेणिः सर्वोपरितनस्थितेर्मोहनीयादिकर्मदलिकान्युपादायोदयसमयात्प्रभृति द्वितीयादिसमयेष्वसङ्ख्यातगुणपुद्गलप्रक्षेपरूपाऽऽन्तर्मौहूर्त्तिकी, यत उक्तम्-

"उवरिमठिइइ दलियं हेट्ठिमठाणेसु कुणइ गुणसेढी।
गुणसंकमकरणं पुण असुहाओ सुहंमि पक्खिवइ॥"

उपलक्षणत्वात्स्थितिघातरसघातगुणसंक्रमबन्धाश्च विशिष्टाः, अथवा करणगुणेन- अपूर्वकरणादिमाहात्म्येन श्रेणिः करणगुणश्रेणिः प्रक्रमात्क्षपकश्रेणिरेव गृह्यते, यद्वा करणं- पिण्डविशुद्ध्यादि तदुपलक्षितगुणानां ज्ञानादीनां श्रेणिं उत्तरोत्तरगुणपरम्परास्वरूपा तां प्रतिपद्यते 'करणगुणसेढीपडिवन्ने य' त्ति प्राग्वत्प्रतिपन्नकरणगुणश्रेणिकश्चानगारः 'मोहनीयं' दर्शनमोहनीयादि

कर्म 'उद्घातयति' क्षपयति, तत्क्षपणे च मुक्तिप्राप्तिरित्यर्थत उक्तैव भवति ॥

मू. (११२०) गरिहणाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ अपुरक्कारं जणेइ, अपुरक्कारगए णं जीवे अप्पसत्थेहिंतो जोगेहिंतो नियत्तइ पसत्थेहि य पडिवज्जइ, पसत्थजोगपडिवन्ने य णं अनगारे अनंतघाई पज्जवे खवेइ ॥

वृ. कश्चिदात्मनोऽत्यन्तदुष्टतां परिभावयन् न निन्दामात्रेण तिष्ठत् किन्तु गर्हामपि कुर्यादिति तामाह-'गरिहणयाए' त्ति गर्हणेन परसमक्षमात्मनो दोषोद्भावनेन 'अपुरक्कारं' ति पुरस्करणं पुरस्कारो-गुणवानयमिति गौरवाध्यारोपो न तथाऽपुरस्कारः अवज्ञास्पदत्वं तं जनयत्यात्मन इति गम्यते, तथा चापुरस्कारं गतः-प्राप्तः अपुरस्कारगतः सर्वत्रावज्ञास्पदीभूतो जीवः कदाचित्कदध्यवसायोत्पत्तावपि तद्भीतित एव 'अप्रशस्तेभ्यः' कर्मबन्धहेतुभ्यो योगेभ्यः 'निवर्तते' तान् न प्रतिपद्यते, प्रशस्तयोगांस्तु प्रतिपद्यत इति गम्यते, 'पसत्थजोगपडिवन्ने य' त्ति प्रतिपन्न प्रशस्तयोगोऽनगारोऽनन्तविषयतयाऽनन्ते ज्ञानदर्शने हन्तुं शीलं येषां तेऽनन्तघातिनस्तान् 'पर्यवान्' प्रस्तावात् ज्ञानावरणादिकर्मणस्तद्घातित्वलक्षणान् परिणतिविशेषान् 'क्षपयति' क्षयं नयति, पर्यवाभिधानं च तद्रूपतयैव द्रव्यस्य विनाश इति ख्यापनार्थम्, उपलक्षणं चैतन्मुक्तिप्राप्तेः, तदर्थत्वात्सर्वप्रयासस्य, एवमनुक्ताऽपि सर्वत्र मुक्तिप्राप्तिरेव फलत्वेन द्रष्टव्या ॥

मू. (११२१) सामाइएणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, सावज्जजोगविरइं जणयइ ॥

वृ. आलोचनादीनि च सामायिकवत एव तत्त्वतो भवन्तीति तदुच्यते-'सामायिकेन' उक्तरूपेण सहावद्येन वर्त्तन्त इति सावद्याः-कर्मबन्धहेतवो योगा-व्यापारास्तेभ्यो विरतिः-उपरमः सावद्ययोगविरतिस्तां जनयति, तद्विरतिसहितस्यैव सामायिकसम्भवात्, न चैवं तुल्यकालत्वेनानयोः कार्यकारणभावासम्भव इति वाच्यं, केषुचित्तुल्यकालेष्वपि वृक्षच्छायादिवत्कार्यकारणभावदर्शनाद्, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥

मू. (११२२) चउव्वीसत्थएणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, दंसणविसोहिं जणइ ॥

वृ. सामायिकं च प्रतिपत्तुकामे तत्प्रणेतारः स्तोतव्याः, ते च तत्त्वतस्तीर्थकृत एवेति तत्सूत्रमाह-'चतुर्विंशतिस्तवेन' एतदवसर्पिणीप्रभवतीर्थकृदुत्कीर्त्तनात्मकेन दर्शनं-सम्यक्त्वं तस्य विशुद्धिः-तदुपघातिकर्मापगमतो निर्मलीभवनं दर्शनविशुद्धिस्तां जनयति ॥

मू. (११२३) वंदणएणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ नीयागोयं कम्मं खवेइ उच्चागोयं निबंधइ सोहग्गं च णं अप्पडिहयं आणाफलं निवत्तेइ दाहिणभावं च णं जणेइ ॥

वृ. स्तुत्वाऽपि तीर्थकरान् गुरुवन्दनपूर्विकैव तत्प्रतिपत्तिरिति तदाह-'वन्दनकेन' आचार्याद्युचितप्रतीपत्तिरूपेण 'नीचैर्गोत्रम्' अधमकुलोत्पत्तिनिबन्धनं कर्म क्षपयति, 'उच्चैर्गोत्रं' तद्विपरीतरूपं निबध्नाति, 'सौभाग्यं च' सर्वजनस्पृहणीयतारूपम् 'अप्रतिहतं' सर्वत्राप्रतिस्खलितमत एवाज्ञा-जनेन यथोदितवचनप्रतिपत्तिरूपा फलं 'निर्वर्त्तयति' जनयति, तद्वतो हि प्राय आदेयकर्मणोऽप्युदसम्भवादादेयवाक्यताऽपि संभवतीति, 'दक्षिणभावं च' अनुकूलभावं जनयति लोकस्येति गम्यते, तन्माहात्म्यतोऽपि सर्वः सर्वावस्थास्वनुकूल एव भवति ।

मू. (११२४) पडिक्कमेणणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ वयछिद्दाइं पिहेइ, पिहियवयछिद्दे पुन जीवे निरुद्धासवे असबलचरित्ते अट्ठसु पवयणमायासु उवउत्ते अपुहत्ते सुप्पणिहिए विहरइ ॥

वृ. एतद्गुणस्थितेनापि मध्यमतीर्थकृतां तीर्थेषु स्खलितसम्भवे पूर्वपश्चिमयोस्तु तदभावेऽपि प्रतिक्रमितव्यमिति प्रतिक्रमणमाह- 'प्रतिक्रमणेन' अपराधेभ्यः प्रतीपनिवर्त्तनात्मकेन व्रतानां-- प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनां छिद्राणि - अतिचाररूपाणि विवराणि व्रतच्छिद्राणि 'पिदधाति' स्थगयति अपनयतीतियावत्, तथाविधश्च कं गुणमवाप्नोतित्याह- पिहितव्रतच्छिद्रः पुनर्जीवः 'निरुद्धाश्रवः' सर्वथा हिंसाद्याश्रवाणां निरुद्धत्वात्, अत एवासबलं-सबलस्थानैरकर्बुरीकृतं चरित्रं यस्य स तथा, 'अष्टसु प्रवचनमातृषु' उक्तरूपासु 'उपयुक्तः' अवधानवान् तत एवाविद्यमानं पृथक्त्वं--प्रस्तावात्संयमयोगेभ्यो वियुक्तस्वरूपं यस्यासौ अपृथक्त्वः - सदा संयमयोगवान् (अ) प्रमत्तो वा पाठान्तरात्, तथा 'सुप्रणिहितः' सुष्ठु संयमे प्रणिधानवान्, पाठान्तरतो वा सुष्ठु प्रणिहितानि- असन्मार्गात् प्रच्याव्य सन्मार्गे व्यवस्थापितानीन्द्रियाण्यनेनेति सुप्रणिहितेन्द्रियः 'विहरति' संयमाध्वनि याति।

मू. (११२५) काउस्सग्गेणं भंते! जीवे किं जणेइ ?, २ तीयपडुपन्नं पायच्छित्तं विसोहेइ, विसुद्धपायच्छित्ते य जीवे निव्वुयहियए ओहरियभरुव्व भारवहे धम्मज्झाणोवगए सुहं सुहेणं विहरइ ॥

वृ. अत्र चातीचारशुद्धिनिमित्तं कायोत्सर्गः कार्य इति तमाह- कायः शरीरं तस्योत्सर्गः - आगमोक्तनीत्या परित्यागः कायोत्सर्गस्तेन, अतीतं चेह चिरकालभावित्वेन प्रत्युत्पन्नमिव प्रत्युत्पन्नं चासन्नकालभावितयाऽतीतप्रत्युत्पन्नं 'प्रायश्चित्तम्' उपचारात्प्रायश्चित्तार्हमतीचारं 'विशोधयति' तदुपार्जितपापापनयतोऽपनयति, विशुद्धप्रायश्चित्तश्च जीवो निर्वृत्तं - स्वस्थीभूतं हृदयम्-अन्तःकरणमस्येति निर्वृत्तहृदयः, क इव ?- 'ओहरिय'त्ति अपहृतः अपसारितो भर इति- भारो यस्मात्स तथा, इवेति भिन्नक्रमः, ततो भारं वहतीति मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात्कप्रत्यये भारवहो वाहीकादिः स इव, भारप्राया हतीचारास्ततस्तदपनयनेऽपहृतभरभारवाह इव निर्वृतहृदयो भवतीति भावार्थः, स च ध्यानं-धर्माद्युपगतः प्राप्तो ध्यानोपगतः पाठान्तरतः प्रशस्तध्यानध्यायी 'सुखंसुखेन' सुखपरम्परावाप्त्या 'विहरति' इहपरलोकयोरवतिष्ठते, इहैव जीवन् मुक्त्यवाप्तेरिति भावः ॥

मू. (११२६) पच्चक्खाणेणं भंते! जीवे किं जणेइ ?, २ आसवदाराइं निरुंभइ पच्चक्खाणेणं इच्छानिरोहं जणयइ इच्छानिरोहं गएए णं जीवे सव्व दव्वेसु विनीयतण्हे सीइभूए विहरइ ॥

वृ. एवमप्यशुद्धमाने प्रत्याख्यानं विधेयमिति तदाह- 'प्रत्याख्यानेन' मूलगुणोत्तरगुण-प्रत्याख्यानरूपेणा श्रवद्वाराणि निरुणद्धि, तन्निरोधहेतुत्वात्तस्य, उपलक्षणं चैतत्, पुरोपचितकर्मक्षये मुक्त्यङ्गत्वेनास्यान्यत्रोक्तत्वात्, तथा चाह-

"पच्चक्खाणमिणं सेविऊण भावेण जिनवरुद्दिट्ठं।
पत्ताऽनंता जीवा सासयसोक्खं लहुं मोक्खं ॥"

मू. (११२७) थयथुइमंगलेणं भंते! जीवे किं जणेइ ?, २ नाणदंसणचरित्तबोहिलाभं संजणइ, नाणदंसणचरित्तबोहिलाभसंपन्ने णं जीवे अंतकिरियं कप्पविमाणोववत्तियं आराहणं आराहेइ ॥

वृ. अत्र चोत्तरगुणप्रत्याख्यानान्तर्भूतं नमस्कारसहितादि, तद्ग्रहणानन्तरं च यत्र सन्निहितानि चैत्यानि (तत्र) तद्वन्दनं विधेयमित्युक्तं प्राक्, तच्च न स्तुतिस्तवमङ्गलं विनेति तदाह-तत्र स्तवादेवेन्द्रस्तवादयः स्तुतय-एकादिसप्तश्लोकान्ताः, यत उक्तम्-

"एगदुगतिसिलोगा(थुइओ) अन्नेसिं जाव हुंति सत्तेव।
देविंदत्थवमाई तेन परं थुत्तया हौंति॥" त्ति,

ततश्च स्तुतयश्च स्तवाश्च स्तुतिस्तवाः, स्तुतिशब्दस्य क्त्यन्तत्वात्पूर्वनिपातः, सूत्रे तु प्राकृतत्वाद्व्यत्ययनिर्देशः, स्तुतिस्तवा एव मङ्गलं-भावमङ्गलरूपं स्तुतिस्तवमङ्गलं तेन ज्ञानदर्शनचारित्रात्मिका बोधिर्ज्ञानदर्शनचारित्रबोधिस्तस्य लाभो ज्ञानदर्शनचारित्रबोधिलाभः, परिपूर्णजिनधर्मावाप्तिरित्यर्थः, तं जनयति, उक्तञ्च-

"भत्तीए जिनवराणं परमाए खीणपिज्जदोसाणं।
आरोग्गबोहिलाभं समाहिमरणं च पावेंति॥"

ज्ञानदर्शनचारित्रलाभबोधिसंपन्नश्च जीवोऽन्तः पर्यन्तो भवस्य कर्मणां वा तस्य क्रिया-अभिनिर्वर्त्तनमन्तक्रिया, मुक्तिरित्यर्थः, ततश्चान्तक्रियाहेतुत्वादन्तक्रिया ताम्, अन्तक्रियाहेतुत्वं च तद्भवेऽपि स्यादत आह-कल्पा देवलोका विमानानि-ग्रैवेयकानुत्तरविमानरूपाणि तेषूपपत्तिर्यस्यां सा कल्पविमानोपपत्तिका तां, किमुक्तं भवति? अनन्तरजन्मनि कल्पादिषु विशिष्टदेवत्वावाप्तिफलां परम्परया तु मुक्तिप्राप्तिफलाम् 'आराधनां' ज्ञानाद्याराधनात्मिकाम् 'आराधयति' साधयति, इयं चैवंविधाऽऽराधना तपस्वितायामपि तथाविधगुरुकर्माणं तथाविध-कर्मवेदनाऽभाववन्तं च जीवमपेक्ष्योक्ता, अन्तक्रियाभाजनं च जीववस्तु चतुर्धा भवति, तथाहि-कश्चित्प्रतिपद्यापि श्रामण्यं पालयन्नपि संयमं तथाविधगुरुकर्मतया तथाविधविशिष्टा-ध्यवसायासम्भवेन तथाविधकर्मवेदनाया अभावाच्च तद्भव एव मुक्तिभाग् भवति, किन्तु भवान्तरे दीर्घपर्यायावाप्त्या, यथा सनत्कुमारचक्री, तथा च स्थानाङ्गम्-

"तत्थ खलु इमे पढमे अंतकिरियावत्थू-महाकम्मे पच्चायाए यावि भवति, समणाउसो! से णं समणे भवेत्ता अगाराओ अनगारं पव्वइओ उवट्ठिए नेयाउयस्स मग्गस्स संजमबहुले समाहिबहुले(संवरबहुले) लूहे तीरट्ठीओ उवहाणवं दुक्खंखवे तवस्सी, तस्स णं तहप्पगारे तवे भवति नो तहप्पगारा वेयणा भवति, से णं तहप्पगारे पुरिसज्जाए दीहदीहेणं परियाएणं सिज्झइ बुज्झइ मुच्चइ परिणिव्वाति सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, जहा से सणंकुमारे राया चाउरंत-चक्कवट्टी पढमा अंतकिरियावत्थू १।

अहावरे दोच्चे अंतकिरियावत्थू महाकम्मा पच्चायाए आविभवति समणाउसो! से णं मुंडे भवित्ता अगारातो अनगारियं पव्वयाइ, उवट्ठिए नेयाउयस्स जाव उवहाणवं दुक्खं खवेइ तवस्सी, तस्स णं तहप्पगारे तवे भवति, तहप्पगारा वेयणा भवति, से णं तहप्पगारे पुरिसजाए भवति, निरुद्धेणं परियाएणं सिज्झति जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेति जहा से गयसुकुमाले"

अपरः पुनरल्पकर्मा श्रामण्यमवाप्य तथाविधतपसस्तथा वेदनायाश्चाभावात्तद्भवभाविना दीर्घपर्यायेण निर्वाणमाप्नोति, यथा भरतश्चक्रवर्त्ती, यथोक्तम्-"अहावरे तच्चे अंतकिरियावत्थू अप्पकम्मे पच्चायाए यावि भवति, समणाउसो! से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अनगारियं

पव्वएत्ति, उवट्ठिए नेआउयस्स मग्गस्स संजमबहुले जाव सव्वदुक्खसंखवे तवस्सी, तस्स णं नो तहप्पगारे तवे भवति नो तहप्पगारा वेयणा भवति, से णं तहप्पगारे पुरिसज्जाए दीहेणं परियाएणं सिज्झति, जहा से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्टी ३।''

तदन्यस्त्वल्पकर्मा विरतिमवाप्य तथाविधविशुद्धाध्यवसायवशात्तथाविधतपस्तथाविधवेदना च लब्ध्या झगित्येव मुक्तिमधिगच्छति, यथा मरुदेवी स्वामिनी, तथा च तत्रैवोक्तम्-''अहावरे चउत्थे अंतकिरियावत्थू अप्पकम्मे पच्चायाते यावि भवति, समणाउसो ! से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अनगारियं पव्वतिए उवट्ठिए नेयाउयस्स मग्गस्स संजमबहुले जाव सव्वदुक्खंखवे तवस्सी, तस्स णं तहप्पगारे तवे भवति तहप्पगारा चेव वेयणा भवति, से णं तहप्पगारे पुरिसजाए निरुद्धेणं परियाएणं सिज्झइ जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेति, जहा से मरुदेवी भगवतित्ति'' पठन्ति च 'अनंतकिरियं आराहणं आराहेति'त्ति'' अत्र चाविद्यमानाऽन्तक्रिया-कर्मक्षयलक्षणा तद्भव एव यस्यां साऽनन्तक्रिया तां परम्परामुक्तिफलामित्यर्थः ॥

मू. (११२८) *कालपडिलेहणाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ नाणावरणिज्जं कम्मं खवेइ ॥*

वृ. अर्हद्वन्दनानन्तरं स्वाध्यायो विधेयः, स च काल एव, तत्परिज्ञानं च कालप्रत्युपेक्षणापूर्वकमिति तामाह-कालः-प्रादोषिकादिस्तस्य प्रत्युपेक्षणा-आगमविधिना यथावन्निरूपणा ग्रहणप्रतिजागरणरूपा कालप्रत्युपेक्षणा तया, ज्ञानावरणीयं कर्म क्षपयति, यथावत्प्रवृत्त्या तथाविधशुभभावसम्भवेनेतिभावः ॥

मू. (११२९) *पायच्छित्तकरणेणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ पावकम्मविसोहिं जणेइ निरइयारे आविभवइ सम्मं च णं पायच्छित्ततं पडिवज्जमाणे मग्गं च मग्गफलं च विसोहेइ आयारं आयारफलं च आराहेइ ॥*

वृ. कथञ्चिदकालपाठे च प्रायश्चित्तं प्रतिपत्तव्यमिति प्रक्रमायातं तत्करणमाह-तत्र पापं छिनत्ति प्रायश्चित्तं वा विशोधयतीति नैरुक्तविधिना प्रायश्चित्तम्, उक्तं हि-

''पावं छिंदति जम्हा पायच्छित्तंति भन्नए तेणं।
पाएण वाऽवि चित्तं विसोहए तेन पच्छित्तं ॥''ति,

तच्चालोचनादि तस्य करणं-विधानं प्रायश्चित्तकरणं तेन पापकर्मणां विशुद्धिः-अभावः पापकर्मविशुद्धिस्तां जनयति निरतिचारश्चापि भवति, तेनैव ज्ञानाचाराद्यतीचारविशोधनात्, सम्यक् च प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यमानो मार्गः-इह ज्ञानप्राप्तिहेतुः सम्यक्त्वं तं च तत्फलं च ज्ञानं 'विशोधयति' निर्मलीकुरुते, ततश्चाचर्यत इत्याचारः-चारित्रं तच्च तत्फलं च मुक्तिलक्षणमाराधयति, न च ज्ञानदर्शनयोर्युगपद्भावभावित्वाद्धेतुफलभावाभाव इति वाच्यं, यत आगमः

''कारणकज्जविभागो दीवपगासाण जुगवजम्मेवि।
जुगवुप्पन्नंति तहा हेऊ नाणस्स संमत्तं ॥''

यद्वा मार्गं-चारित्रप्राप्तिनिबन्धनतया दर्शनज्ञानाख्यं तत्फलं च चारित्रं तत आचारं च-ज्ञानाचारादि तत्फलं-मोक्षमाराधयति, अथवा 'मार्गं च' मुक्तिमार्गं क्षायोपशमिकदर्शनादि तत्फलं च-तमेव प्रकर्षावस्थं क्षायिकदर्शनादि, शेषं प्राग्वत्, विशोधनाऽऽराधनयोश्च सर्वत्र निरति

चारतयैव हेतुरिति भावनीयम् ॥

मू.(११३०) खमावणयाए णं भंते! जीवे किं जणेइ?, २ पल्हायणभावं जणेइ, पल्हायणभावमुवगए य सव्वपाणभूयजीवसत्तेसु मित्तीभावं उप्पाएइ, मित्तीभावमुवगए य जीवे भावविसोहिं काऊण निब्भए भवइ ॥

वृ.प्रायश्चित्तकरणं च क्षमणावत एव भवत्यतस्तामाह-क्षमणा-दुष्कृतानन्तरं क्षमितव्यमिदं मयेत्यादिरूपा तया 'पल्हाएनंतभावं जणयइ'त्ति प्रह्लादेन-आत्मनो मनःप्रसत्त्यात्मकेनान्तर्भा(भा)वं-विनाशं प्रक्रमादनुशस्य तज्जनितचित्तसंक्लेशस्य च 'जनयति' उत्पादयति प्रह्लादेनान्तर्भावमुपगतश्च, पठन्ति च-'पल्हायणभावं जणयति, पल्हायणभावमुवगए य'त्ति, इह च प्रह्लादनभावः चित्तप्रसत्तिरूपोऽभिप्रायः, सर्वे च ते प्राणाश्चेह द्वित्रिचतुरिन्द्रिया भूताश्च-तरवो जीवाश्च-पञ्चेन्द्रियाः सत्त्वाश्च-शेषजन्तवः सर्वप्राणभूतजीवसत्त्वाः, उक्तं हि-

"प्राणा द्वित्रिचतुष्प्रोक्ता, भूताश्च तरवः स्मृताः ।
जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वा इतीरिताः ॥"

तेषु 'मित्रीभावं' परहितचिन्तालक्षणमुत्पादयति, ततो मैत्रीभावमुपगतश्चापि जीवः 'भावविशुद्धिं' रागद्वेषविगमरूपां कृत्वा 'निर्भयः' इहलोकादिभयविकलो भवति, अशेषभयहेत्वभावादिति भावः ।

मू.(११३१) सज्झाएणं भंते! जीवे किं जणेइ?, २ नाणावरणिज्जं कम्मं खवेइ ॥

वृ.एवंविधगुणावस्थितेन स्वाध्याये यतितव्यमिति तमाह-स्वाध्यायेन ज्ञानावरणीयमुपलक्षणत्वात् शेषं च कर्म क्षपयति, यत आह-

"कम्ममसंखेज्जभवं खवेइ अनुसमयमेव आउत्तो ।
अन्नयरम्मिवि जोए सज्झायंमि य विसेसेणं ॥"

मू.(११३२) वायणयाए णं भंते! जीवे किं जणेइ?, २ निज्जरं जणेइ सुअस्स य अनुसज्जणाए अणासायणाए वट्टइ, सुयस्स य अनुसज्जणाए अनासायणाए वट्टमाणे तित्थधम्मं अवलंबइ, तित्थधम्ममवलंबमाणे महानिज्जराए महापज्जवसाने हवइ ॥

वृ. अत्र च प्रथमं वाचनैव विधेयेति तामाह-वक्ति शिष्यस्तं प्रति गुरोः प्रयोजकभावो वाचना पाठनमित्यर्थस्तया 'निर्जरां' कर्मपरिशाटनं जनयति, तथा 'श्रुतस्य' आगमस्य चस्य भिन्नक्रमत्वादनाशातनायां च वर्त्तते, तदकरणे ह्यवज्ञातः श्रुतमाशातितं भवेत्, न तु तत्करण इति, पठन्ति च-'अनुसज्जणाए वट्टइ' तत्रानुषङ्ग(ञ)नमनुवर्त्तनं तत्र वर्त्तते, कोऽर्थः?-अव्यवच्छेदं करोति, ततः श्रुतस्यानाशातनायामनुषञ्जने वा वर्त्तमानः तीर्थमिह गणधरस्तस्य धर्मः-आचारः श्रुतधर्मप्रदानलक्षणस्तीर्थधर्मः यदिवा तीर्थं-प्रवचनं श्रुतमित्यर्थस्तद्धर्मः-स्वाध्यायस्तमवलम्बमानः-आश्रयन् महती बहुतरकर्मविषयत्वान्निर्जराऽस्येति महानिर्जरो महत्-महाप्रमाणपर्यवसितत्वेन प्रशस्यं वा मुक्त्यावाप्त्या पर्यवसानम्-अन्तः कर्मणो भवस्य वा यस्य, चस्य गम्यमानत्वान्महापर्यवसानश्च भवति, मुक्तिभागू भवतीति हृदयम् ।

मू.(११३३) पडिपुच्छणाए णं भंते! जीवे किं जणेइ?, २ सुत्तत्थतदुभयाइं विसोहेइ, कंखामोहनिज्जं कम्मं वुच्छिंदेइ ॥

वृ. गृहीतवाचनेनापि संशयाद्युत्पत्तौ मुदा प्रष्टव्यमिति प्रतिप्रच्छनावसर इति तामाह- तत्र प्रथमं कथितस्य सूत्रादेः पुनः प्रच्छनं प्रतिप्रच्छनं तेन सूत्रार्थतदुभयानि विशोधयति, संशयादिमालिन्यापनयनेन विशुद्धानि कुरुते, तथा काङ्क्षा-इदमित्थमित्थं च ममाध्येतुमुचित-मित्यादिका वाञ्छा सैव मोहयति 'अन्यत्रापी'ति वचनादनीयरि काङ्क्षामोहनीयं कर्म अनभिग्रहिकमिथ्यात्वरूपं 'व्युच्छिनत्ति' विशेषेणापनयति।

मू. (११३४) परियट्टणयाए णं भंते! जीवे किं जणेइ ?, २ वंजणाइं जणेइ वंजणलद्धिं च उप्पाएइ ॥

वृ. इत्थं विशोधितस्यापि सूत्रस्य मा भूद्विस्मरणमिति परावर्त्तनाऽवसरः, तत्र च 'परियट्ट-णाए'त्ति सूत्रत्वात्परावर्त्तना- गुणनं तया व्यज्यते एभिरर्थ इति व्यञ्जनानि अक्षराणि 'जनयति' उत्पादयति, तानि हि विगलितान्यपि गुणयतो झगित्युत्पतन्तीत्युत्पादितान्युच्यन्ते, तथा तथाविध कर्मक्षयोपशमतो व्यञ्जनलब्धिं, चशब्दाद् व्यञ्जनसमुदायात्मकत्वाद्वा पदस्य तल्लब्धिं च पदानुसारितालक्षणमुत्पादयति॥

मू. (११३५) अनुप्पेहाए णं भंते! जीवे किं जणेइ ?, २ आउयवज्जाओ सत्त कम्मपयडीओ धणियबंधणबद्धाओ सिढिलबंधणबद्धाओ पकरेइ, दीहकालट्ठिईयाओ हस्सकालट्ठिईयाओ पकरेइ, तिव्वानुभावाओ मंदानुभावाओ पकरेइ, बहुप्पएसग्गाओ अप्पपएसग्गाओ पकरेइ, आउं च णं कम्मं सिय बंधइ सिय नो बंधइ, अस्सायावेयणिज्जं च णं कम्मं नो भुज्जो भुज्जो उवचिनइ, अनाइयं च णं अनवयग्गं दीहमद्धं चाउरंतसंसारकंतारं खिप्पामेव वीइवयइ ॥

वृ. सूत्रवदर्थेऽपि संभवति विस्मरणमतः सोऽपि परिभावनीय इत्यनुप्रेक्षा प्रस्तावात्सूत्रा-नुप्रेक्षा-चिन्तनिका तया प्रकृष्टशुभभावोत्पत्तिनिबन्धनतयाऽऽयुष्कवर्जाः सप्त कर्मप्रकृतिः 'धणियं'ति बाढं बन्धनं श्लेषणं तेन बद्धा निकाचिता इत्यर्थः 'शिथिलबन्धनबद्धाः' किञ्चि-न्मुत्कलाः, कोऽर्थः ?- अपवर्त्तनादिकरणयोग्याः प्रकरोति, तपोरूपत्वादस्याः, तपसश्च निकाचितकर्मक्षपणेऽपि क्षमत्वात्, उक्तं हि- ''तवसा उ निकाइयाणंपि''त्ति, दीर्घकालस्थि-तिका ह्रस्वकालस्थितिकाः प्रकरोतीति, शुभाध्यवसायवशात्स्थितिस्व(क)ण्डकापहारेणेति भावः, एतच्चैवं, सर्वकर्मणामपि स्थितेरशुभत्वात्, यत उक्तम्-

''सव्वासिंपि ठितीओ सुभासुभाणंपि होंति असुभाओ।
माणुसतिरिच्छदेवाउयं च मोत्तूण सेसाणं ॥''

तीव्रानुभावाश्चतुःस्थानिकरसत्वेन मन्दानुभावाः त्रिस्थानिकरसत्वाद्यापादनेन प्रकरोति, इह चाशुभप्रकृतय एव गृह्यन्ते, शुभभावस्य शुभाशुभतीव्रा(व्रमन्दा)नुभावहेतुत्वात्, उक्तं हि- ''सुभयपयडीण विसोही(ए)तिव्वमसुभाण संकिलेसेणं।

अत्रं हि विसोहीए''त्ति, शुभभावेन तीव्रमित्यनुभागं बन्धातीति प्रक्रमः, क्वचिदिमपि दृश्यते- ''बहुपएसग्गाओ अप्पपएसग्गातो करेति'' ननु केनाभिप्रायेणायुष्कवर्जाः सप्तेत्यभि-धानं ?, शुभायुष एव सयतस्य सम्भवात्, तस्यैव चानुप्रेक्षा तात्त्विकी, न च शुभभावेन शुभ-प्रकृतीनां शिथिलतादिकरणं, संक्लेशहेतुकत्वात्तस्य, आहशुभायुर्बन्धोऽप्यस्याः किं न फलमुक्तम् ?, उच्यते, आयुष्कं च कर्म स्याद्बन्धाति, तस्य त्रिभागादिशेषायुष्कतायामेव बन्ध-

सम्भवात्, उक्तं हि- "सिय तिभागे सिय तिभागतिभागे" इत्यादि, ततस्तस्य कादाचित्कत्वेन विवक्षितत्वात्तद्भवतश्च कस्यचिन्मुक्तिप्राप्तेस्तद्बन्धानभिधानमिति भावः, अपरं च 'असातवेदनीयं' शारीरादिदुःखहेतुं कर्मचशब्दादन्याश्चाशुभप्रकृतिः 'नो' नैव भूयोभूयः 'उपचिनोति' बन्धाति, भूयोभूयोग्रहणं त्वन्यतमप्रमादतः प्रमत्तसंयतगुणस्थानवर्त्तितायां तद्बन्धस्यापि सम्भवात्, अन्ये त्वेवं पठन्ति-'सायावेयनिज्जं च णं कम्मं भुज्जो भुज्जो उवचिणाति' इह च शुभप्रकृतिसमुच्चयार्थश्चशब्दः, शेषं स्पष्टम्, 'अनादिकम्' आदेरसम्भवात्, 'चः' समुच्चयार्थो योक्ष्यते 'अनवयग्ग'न्ति अनवदत्-अनपगच्छत् 'अग्रं' परिमाणं यस्य सदाऽवस्थितानन्तपरिमाणत्वेन सोऽयमनवदग्रोऽनन्त इत्यर्थस्तं, प्रवाहापेक्षं चैतत्, अत एव 'दीहमद्धं'ति मकारोऽलाक्षणिकः 'दीर्घाद्धं' दीर्घकालं दीर्घो वाऽध्वा-तत्परिभ्रमणहेतुः कर्मरूपो मार्गो यस्मिंस्तत्तथा, चत्वारः चतुर्गतिलक्षणा अन्ताः-अवयवा यस्मिंस्तच्चतुरन्तं संसारकान्तारं क्षिप्रमेव-शीघ्रमेव 'वीतीवयति'त्ति 'व्यतिव्रजति' विशेषेणातिक्रामति, किमुक्तं भवति ?-मुक्तिमाप्नोति।

मू. (११३६) धम्मकहाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ निज्जरं जणेइ, धम्मकहाए णं पवयणं पभावेइ, पवयणपभावएणं जीवे आगमिसस्सभद्दताए कम्मं निबंधइ ॥

वृ. एवमभ्यस्तश्रुतेन च धर्मकथाऽपि विधेयेति तामाह-'धर्मकथया' व्याख्यानरूपया निर्जरां जनयति, पाठान्तरश्च प्रवचनं 'प्रभावयति' प्रकाशयति, उक्तं च-

"पावयणी धम्मकही वादी नेमित्तिओ तवस्सी य।
विज्जा सिद्धो य कवी अट्ठेव पभावगा भणिया ॥"

'आगमिसस्सभद्दताए'त्ति सूत्रत्वादागमिष्यदिति-आगामिकालभावि भद्रं-कल्याणं यस्मिंस्तथा तस्य भावस्तत्ता तया, यदिवाऽऽगमिष्यतीत्यागमः-आगामी कालस्तस्मिन् शश्वद्भद्रतया-अनवरतकल्याणतयोपलक्षितं कर्म निबन्धाति, शुभानुबन्धि शुभमुपार्जयतीति भावः।

मू. (११३७) सुयस्स आराहणयाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ अन्नाणं खवेइ, न य संकिलिस्सइ ॥

वृ. इत्थं च पञ्चविधस्वाध्यायरतेन श्रुतमाराधितं भवतीति तदाराधनोच्यते- श्रुतस्य 'आराधनया' सम्यगासेवनया 'अज्ञानम्' अनवबोधं 'क्षपयति' अपनयति, विशिष्टतत्त्वावबोधावाप्तेः, 'न च संक्लिश्यते' नैव रागादिजनितसंक्लेशभाग् भवति, तद्वशतो नवनवसंवेगावाप्तेः,

"जह जह सुयमो(मव)गाहइ अइसयरसपसरसंजुयमपुव्वं।
तह तह पल्हाइ मुनी नवनवसंवेगसद्धाए ॥"त्ति,

मू. (११३८) एगग्गमणसंनिवेसणाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ चित्तनिरोहं करेइ ॥

वृ. श्रुताराधना चैकाग्रमनःसंनिवेशनात एव भवत्यतस्तामाह-एकमग्रं-प्रस्तावाच्छुभमालम्बनमस्येत्येकाग्रं तच्च तन्मनश्च तस्य संनिवेशना -स्थापना, एकाग्रे वा मनःसंनिवेशना तया चित्तस्येतस्ततः उन्मार्गप्रस्थितस्य निरोधो -नियन्त्रणा चित्तनिरोधस्तं करोति।

मू. (११३९) संजमेणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ अनण्हयत्तं जणेइ ॥

वृ. एवंविधस्यापि संयमादेवेष्टफलावाप्तिरिति तमाह-'संयमेन' पञ्चाश्रवविरमणादिना 'अणण्हयत्तं'ति 'अनंहस्कत्वम्' अविद्यमानकर्मत्वं जनयति, आश्रवविरमणात्मकत्वात्संयमस्य।

मू.(११५०) तवेणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ वोयाणं जणेइ ॥

वृ. संयमवतोऽपि न तपो विना कर्मक्षय इति तदाह-'तपसा' वक्ष्यमाणेन 'वोदाणं'ति 'व्यवदानं' पूर्वबद्धकर्मापगमतो विशिष्टां शुद्धिं जनयति।

मू.(११५१) वोयाणेणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, २ अकिरियं जणेइ, अकिरियाए भवित्ता तओ पच्छा सिज्झइ० ॥

वृ. इत्थं व्यवदानस्य तपोऽनन्तरफलत्वात्त(स्य त)दाह-व्यवदानेन 'अक्रियम्' अविद्य-मानक्रियं, कोऽर्थः:-व्युपरतक्रियाख्यं शुक्लध्यानचतुर्थं भेदं जनयति, 'अक्रियाकः' व्युपरत-क्रियाख्यशुक्लध्यानवर्त्ती भूत्वा 'ततः पश्चात्' तदनन्तरं 'सिध्यति' निष्ठितार्थो भवति 'बुध्यते' ज्ञानदर्शनोपयोगाभ्यां च वस्तुतत्त्वमगवच्छति, न तु नवात्मगुणात्यन्तोच्छेदात्मकमुक्तिवादि-नामिवाबुद्धिमान् भवति, मुच्यते संसारान्न तु 'दग्धेन्धनः पुनरुपैति भव'मित्यादिवादिपरि-कल्पितमुक्तवत्पुनरिहागमनवान् अत एव परिनिर्वातीत्यादि प्राग्वत्, आह-अनन्तरं तपसो व्यवदानं फलमुक्तं, तच्च मुक्त्याख्यफलोपलक्षकमित्यतिदेशेनोक्तमिति किं पुनस्तत्फलत्वेन साक्षादस्याभिधानम् ?, उच्यते सूत्रकृतां वैचित्र्यख्यापनार्थं, ते हि परार्थोद्यतचेतसः परेषां प्रज्ञाप्रकर्षापकर्षावपेक्ष्य क्वचित्साक्षादभिधानोचितानप्यर्थानस्पष्टतया निर्दिष्टवन्तः क्वचित्तु गम्यानपि च साक्षादन्यत्र तूभयथेति।

मू.(११५२) सुहसाएणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, अनुस्सुयत्तं जणेइ, अनुस्सुए णं जीवे अनुकंपए अनुब्भडे विगयसोगे चरितमोहणिज्जं कम्मं खवेइ ॥

वृ. व्यवदानं च सत्स्वपि संयमादिषु सुखशायितायामेव भवतीति तामेवाह, तत्र च सुखं शेते, कोऽभिप्रायः ?-प्रवचनशङ्कादीनां परलाभकामभोगशरीरसंबाधनादिमदनस्पृहादीनां च क्रमेणाभावरूपासु चतसृषु सुखशय्यासु स्थितत्वेन मनोविघाताभावन्निराकुलतयाऽऽस्त इति सुखशायि तस्य भावः सुखशायिता, प्राकृतत्वात्सूत्रे यलोपः, तयाऽनुत्सुकत्वं कोऽर्थः ?-परलाभदिव्यमानुषकामभोगेषु सर्वदा निःस्पृहत्वं, यदिवा 'सुहसायाए'त्ति प्राकृतत्वात्सुखं-वैषयिकं शातयति-तद्गमनस्पृहानिवारणेनापनयतीति सुखशातस्तस्य भावः सुखशातता तया, पठन्ति च-'सुहसाएणं'ति, तत्र च सुखशायः-सुखेन शयनं तेन, यदिवा सुखशातः-सुखस्य शातनं तेन जीवः 'अनुत्सुकत्वं' विषयसुखं प्रति निःस्पृहत्वं 'जनयति' उत्पादयति, संयमादि-ष्वेव निष्पन्नमानसत्वात्, अनुत्सुकश्च जीवोऽनुसह कम्पत इत्यनुकम्पकः, सुखोत्सुको हि म्रियमाणमपि प्राणिनमवलोकयन् स्वसुखरसिक एवासीत्, अयं तु तद्विपरीत इति दुःखेन कम्पमानमवलोक्य तद्दुःखदुःखितया स्वयमपि तत्काल एव कम्पत इति, तथा 'अनुद्भटः' अनुल्बणः 'विगतशोकः' नैहिकार्थभ्रंशेऽपि शोचते, मुक्तिपदबद्धस्पृहत्वात्, एवंविधश्च प्रकृष्टशुभाध्यवसायतश्चारित्रमोहनीयं कर्म क्षयपति।

मू.(११५३) अपडिबद्धयाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, निस्संगत्तं जणेइ, निस्संगत्तेणं जीवे एगे एगग्गचित्ते दिया य राओ य असज्जमाणे अप्पडिबद्धे आवि विहरइ ॥

वृ. सुखशय्यास्थितस्य चाप्रतिबद्धता भवतीति तामभिधातुमाह- 'अप्रतिबद्धतया' मनसि

निरभिष्वङ्गतया 'निःसङ्गत्वं' बहिःसङ्गाभावं जनयति, निःसङ्गत्वेन जीव एको रागादिविकलतया तत एव 'एकाग्रचित्तः' धर्मैकतानमना एकाग्रताविबन्धकहेत्वभावात्, ततश्च दिवा वा रात्रौ वाऽसजन्, कोऽर्थः ?-सदा बहिः-सङ्गं त्यजन्नप्रतिबद्धश्चापि विहरति, कोऽभिप्रायः ?-विशेषतः प्रतिबन्धविकलो मासकल्पादिनोद्यतविहारेण पर्यटति।

मू. (११४४) विवित्तसयणासणयाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, चरित्तगुत्तिं जणेइ, चरित्तगुत्ते णं जीवे विवित्ताहारे दढचरित्ते एगंतरए मुक्खभावपडिवन्ने अट्ठविहं कम्मगंठिं निज्जरेइ ॥

वृ. अप्रतिबद्धता च विविक्तशयनासनतायां संभवत्यतस्तामाह-विविक्तानि-स्त्र्याद्यसंसक्तानि शयनासनान्युपलक्षणत्वादुपाश्रयश्च यस्यासौ विविक्तशयनासनस्तद्भावस्तत्ता तया 'चारित्रगुप्तिं' चरणरक्षां जनयति 'चरित्तगुत्ते'त्ति प्राग्वद्, गुप्तचरित्रश्च जीवो विविक्तो-विकृत्यादिरहित आहारो यस्य स तथा, गुप्तचारित्रो हि सर्वत्र निःस्पृह एव भवति, तथा दृढं-निश्चलं चरित्रमस्येति दृढचरित्रस्तत एवैकान्तेन-निश्चयेन रतः-अभिरतिमानेकान्तरतः संयम इति गम्यते, तथा मोक्षे-मुक्तौ भावने-अन्तःकरणेन प्रतिपन्न-आश्रितः मोक्षभावप्रतिपन्नः मोक्ष एव मया साधयितव्य इत्यभिप्रायवान् अष्टविधकर्मग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्दुर्भेदतयाऽष्टविधकर्मग्रन्थिस्तं 'निर्जरयति' क्षपकश्रेणिप्रतिपत्त्या क्षपयति।

मू. (११४५) विणिवट्टणयाए णं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, पावकम्माणं अकरणयाए अब्भुट्ठेइ पुव्वबद्धाण य निज्जरयाए पावं नियत्तेइ, तओ पच्छा चाउरंतं संसारकंतारं वीईवयइ ॥

वृ. विविक्तशयनासनतायां च विनिवर्त्तना भवतीति तामाह-'विनिवर्त्तनया' विषयेभ्य आत्मनः पराङ्मुखीकरणरूपया 'पापकर्मणां' सावद्यानुष्ठानानाम् 'अकरणतया' न मया पापानि कर्त्तव्यानीत्येवंरूपया 'अभ्युत्तिष्ठते' धर्मं प्रत्युत्सहते, पूर्वबद्धानां पापकर्मणामिति प्रक्रमः, चशब्दो निर्जरनानन्तरं द्रष्टव्यः ततः पूर्वबद्धानां निर्जरनया चशब्दादभिनवानुपादानेन च 'तदि'ति कर्म 'निवर्त्तयति' विनाशयति, यदिवा पापकर्मणां-ज्ञानावरणादीनाम् 'अकरणयाइ'त्ति आर्षत्वाद् 'अकरणेन' अपूर्वानुपार्जनेनाभ्युतिष्ठते मोक्षायेति शेषः, पूर्वबद्धानां च कर्मणां निर्जरनया, अन्यत्प्राग्वत्।

मू. (११४६) संभोगपच्चक्खाणेणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, आलंबणाइं खवेइ, निरालंबणस्स य आययट्ठिया जोगा भवन्ति, सएणं लाभेणं संतुसइ परस्स लाभं नो आसाएइ नो तक्केइ नो पीहेइ नो पत्थेइ नो अभिलसइ, परस्स लाभं अनासाएमाणे अतक्केमाणे अपीहमाणे अपत्थेमाणे अनभिलसेमाणे दुच्चं सुहसिज्जं उवसंपज्जित्ता णं विहरइ ॥

वृ. विषयनिवृत्तश्च कश्चित्सम्भोगप्रत्याख्यानवान् संभवत्यतस्तदाह-समिति-संकरेण-स्वपरलाभमीलनात्मकेन भोगः सम्भोगः, एकमण्डलीकभोक्तृत्वमिति योऽर्थः तस्य प्रत्याख्यानं-गीतार्थावस्थायां जिनकल्पाद्यभ्युतविहारप्रतिपत्त्या परिहारः सम्भोगप्रत्याख्यानं तेन 'आलम्बनानि' ग्लानादीनि 'क्षपयति' तिरस्कुरुते, सदोद्यतत्वेन वीर्याचारमेवावलम्बते, निरालम्बनस्य चायतो-मोक्षः संयमो वा स एवार्थः-प्रयोजनं विद्यते येषामित्यायतार्थिकाः 'योगाः' व्यापारा भवन्ति प्रपञ्चतश्च प्रवर्त्तन्ते, तथा 'स्वकीयेन' आत्मीयेन लाभेन 'सन्तुष्यति'

निरभिलाषो भवति, परस्य लाभं नो तर्कयति नो स्पृहयति नो प्रार्थयति नो अभिलषति, तत्र तर्कणं-मनसा यदि मह्यमसौ ददातीति विकल्पनं, स्पृहणं- तच्छ्रद्धालुतयाऽऽत्मन आविष्करणं, प्रार्थनं-वाचा मह्यं देहीति याचनम्, अभिलषणं - तल्लालसतया वाञ्छनम्, एकार्थिकानि वैतानि नानादेशजविनेयानुग्रहार्थमुक्तानि, एवंविधश्च स सुखमवाप्नोति तमेवोक्तानुवादेनाह -

'परस्स लाभं अनासाएमाणे'त्ति, 'अनाशयमानः' आशाविषयमकुर्वाणोऽनास्वादयन् वाऽ-भुञ्जानोऽतर्कयन्नस्पृहयन्नप्रार्थयमानोऽनभिलषन् 'दोच्चं'ति द्वितीयां सुखशय्याम् 'उपसंपद्य' प्राप्य विहरति, एवंविधरूपत्वात्तस्याः, तथा च स्थानाङ्गम्- ''अहावरा दोच्चा सुहसेज्जा -से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अनगारियं पव्वइए समाणे सएणं लाभेणं सन्तुसति परस्स लाभं नो आसाएति नो तक्केइ नो पीहेइ नो पत्थेइ नो अभिलसेति, से णं परस्स लाभं अनासाएमाणे अतक्केमाणे अपीहेमाणे अपत्थेमाणे अनभिलसमाणे नो मणं उच्चावयं नियच्छति नो विनिघाय-मावज्जइ'त्ति इह च 'अनासाएमाणे' इत्युत्तरत्र वचनात् स्थानाङ्गे च दर्शनात्, पूर्वत्रापि 'नो आसाएइ'इति(बहु)वचनमनुमीयते, तच्च गम्यतया न निर्दिष्टं लेखकदोषेण वा न दृश्यत इति न विद्मः ।

मू.(११४७) उवहिपच्चक्खाणेणं भंते! जीवे किं जणेइ ?, अपलिमंथं जणेइ, निरुवहिए णं जीवे निक्कंखे उवहिमंतरेण य न संकिलिस्सइ ॥

वृ. सम्भोगप्रत्याख्यानवतश्चोपधिप्रत्याख्यानमपि संभवतीति तदाह, तत्रोपधिः-उपकरणं तस्य रजोहरणमुखवस्त्रिकाव्यतिरिक्तस्य प्रत्याख्यानं न मयाऽसौ ग्रहीतव्य इत्येवंरूपा निवृत्ति-रुपधिप्रत्याख्यानं तेन परिमन्थः-स्वाध्यायादिक्षतिस्तदभावोऽपरिमन्थस्तं जनयति, तथा निष्क्रान्ति उपधेर्निरुपधिको जीवः 'निष्काङ्क्षः' वस्त्राद्यभिलाषरहितः सन्, एतच्च पदं क्वचिदेव दृश्यते, उपधिमन्तरेण चस्य भिन्नक्रमत्वान्न संक्लिश्यति-न च मानसं शारीरं वा क्लेशमाप्नोति, उक्तं हि-''तस्स णं भिक्खुस्स नो एवं भवति-परिजुन्ने मे वत्थे सूइं जाइस्सामि संधिस्सामि उक्कंसिस्सामि तुन्निस्सामि वोक्कसिस्सामि'' इत्यादि ।

मू.(११४८) आहारपच्चक्खाणेणं भंते! जीवे किं जणेइ ?, जीवियासंसप्पओगं वुच्छिंदइ, जीवियासंसप्पओगं वुच्छिंदित्ता जीवे आहारमंतरेण न संकिलिस्सइ ॥

वृ. उपधिप्रत्याख्याता चाहारमपि प्रत्याचष्टे, यतो जिनकल्पिकादिरेषणीयालाभे बहून्यपि दिनान्युपोषित एवास्तेऽत आहारप्रत्याख्यानमाह-'आहारप्रत्याख्यानेन' अनेषणीयभक्तपान-निराकरणरूपेण जीविते - प्राणधारणरूपे आशंसा - अभिलाषो जीविताशंसा तस्याः प्रयोगो - व्यापारणं करणं जीविताशंसाप्रयोगस्तं व्यवच्छिनत्ति, आहाराधीनं हि मनुजानां जीवितमतस्त-त्प्रत्याख्याने तदाशंसासु व्यवच्छेदो भवति, पठन्ति च-''जीवियासविप्पओगं वोच्छिंदिय'त्ति, तत्र जीविताशया विप्रयोगो-विविधव्यापारस्तं व्यवच्छिनत्ति, जीविताशया ह्याहार एव मुख्यो व्यापारस्ततस्तत्प्रत्याख्याने शेषव्यापारव्यवच्छेदः सुकर एव भवतीति, ततश्च जीविताशंसाप्रयोगं जीविताशाविप्रयोगं वा विच्छिद्य जीवः 'आहारम्' अशनादिकम् 'अन्तरेण' विना न संक्लिश्यति, कोऽर्थः ?-विकृष्टतपोऽनुष्ठानवानपि न बाधामनुभवति ।

मू.(११४९) कसायपच्चक्खाणेणं भंते ! जीवे किं जणेइ ?, वीयरायभावं जणेइ

वीयरायभावं पडिवन्नेऽविय णं जीवे समसुहदुक्खे भवइ ॥

वृ. एतच्च प्रत्याख्यानत्रयमपि कषायाभाव एव फलवदिति तत्प्रत्याख्यानमुच्यते-कषाय-प्रत्याख्यानेन-क्रोधादिविनिवारेन वीतो-विगतो रागो द्वेषविगमाविनाभावित्वात्तद्विगमस्य द्वेषश्चास्येति वीतरागस्तद्भावं जनयति, 'वीतरागभावपडिवन्ने य'त्ति, अपिचेत्यस्य पुनरर्थत्वात्प्रतिपन्नवीतरागभावः पुनर्जीवः समे-रागद्वेषाभावतस्तुल्ये सुखदुःखे यस्य स तथाविधो भवति, रागद्वेषाभ्यां हि तत्र वैषम्यसम्भवः, तदभावे तु समतैवावशिष्यते ।

मू. (११५०) *जोगपच्चक्खाणेणं भंते !, अजोगयं जणेइ, अजोगी णं जीवे नवं कम्मं न बन्धइ पुव्वबद्धं निज्जरेइ ॥*

वृ. निष्कषायोऽपि योगप्रत्याख्यानादेव मुक्तिसाधक इति तदुच्यते, तत्र योगा-मनोवाक्काय-व्यापारास्तत्प्रत्याख्यानेन-तन्निरोधलक्षणेन 'अयोगत्वं' वक्ष्यमाणन्यायेनायोगिभावं जनयति, अयोगी जीवः ('नवं' प्रत्यग्रं 'कर्म' सातवेदनीयाद्यपि न बन्धाति तत्कारणयोगाभावत्,) 'पूर्वबद्धम्' इति भवोपग्रहादिकर्मचतुष्टयमन्यस्य तदाऽसंभवात् 'निर्जरयति' क्षपयति ।

मू. (११५१) *सरीरपच्चक्खाणेणं भंते०, सिद्धाइसयगुणत्तणं निव्वत्तेइ, सिद्धाइसय-गुणसंपन्ने य णं जीवे लोगग्गभावमुवगए परमसुही भवइ ॥*

वृ. योगप्रत्याख्यानतः शरीरस्यापि प्रत्याख्यानमेव भवति, [illegible] योग-योस्तत्प्राधान्यख्यापनार्थं तत्प्रत्याख्यानमेवाह, तत्र शरीरम्-औदारिकादि तत्प्रत्याख्यानेन सिद्धानामतिशयगुणा न कृष्णा न नीला इत्यादयो यस्य स सिद्धातिशयगुणो गमकत्वाद्बहुव्री-हिस्तद्भावस्तत्त्वम्, उक्तं हि "से न किन्हे न नीले न हालिद्दे" इत्यादि 'निर्वर्त्तयति' जनयति, सिद्धातिशयगुणसंपन्नश्च जीवो लोकाग्रभवत्वात् लोकाग्रं-मुक्तिपदम् 'उपगतः' प्राप्तः 'परमसुखी' अतिशयसुखवान् भवति ।

मू. (११५२) *सहायपच्चक्खाणेणं भंते०, एगीभावं जणेइ, एगीभावभूए य जीवे एगग्गं भावेमाणे अप्पसद्दे अप्पझंझे अप्पकलहे अप्पतुमंतुमे संजमबहुले संवरबहुले समाहिए आविभवइ ॥*

वृ. सम्भोगादिप्रत्याख्यानानि च प्रायः सहायप्रत्याख्यान एव सुकराणि भवन्तीति तदुच्यते-सहायाः-साहय्यकारिणो यतयस्तत्प्रत्याख्यानेन-तथाविधयोग्यताभाविनाऽभिग्रहविशेषरूपेण 'एकभावम्' एकत्वं जनयति 'एकीभावभूतश्च' एकत्वप्राप्तश्च जीवः एकालम्बनत्वं 'भावयन्' अभ्यस्यन् 'अप्पझंझ'त्ति अल्पशब्दोऽभाववचनः, ततश्चाल्पझञ्झः-अविद्यमानवाक्कलहस्त-थाऽल्पकषायः-अविद्यमानक्रोधादिः 'अप्पतुमंतुमि'त्ति अल्पम्-अविद्यमानं त्वं त्वमिति स्वल्पापराधिन्यपि त्वमेवं पुराऽपि कृतवान् त्वमेवं सदा करोषीत्यादि पुनः पुनः प्रलपनं यस्य स तथा, संयमबहुलः संवरबहुल इति प्राग्वद्, अत एव 'समाहीए यावि'त्ति 'समाहितः' ज्ञानादि-समाधिमांश्चापि भवति ।

मू. (११५३) *भत्तपच्चक्खाणेणं भंते०, अनेगाइं भवसयाइं निरंभइ ॥*

वृ. एवंविधश्चान्ते भक्तप्रत्याख्याता भवतीति तत्प्रत्याख्यानमाह-'भक्तप्रत्याख्यानेन' आहारपरित्यागरूपेण भक्तपरिज्ञादिना अनेकानि भवशतानि निरुणद्धि, तथाविधदृढाध्यव-

सागतया संसारादल्पतया तदर्दितीति भावः ।

मू. (११५४) सब्भावपच्चक्खाणेणं भंते० ?, अनियट्टिं जणयइ, अनियट्टि पडिवन्ने य अनगारे चत्तारि केवलिकम्मंसे खवेइ, तंजहा-वेणिज्जं आउयं नामं गोयं, तओ पच्छा सिज्झइ ॥

वृ. साम्प्रतं सकलप्रत्याख्यानप्रधानं सद्भावप्रत्याख्यानमाह- तत्र सद्भावेन-सर्वथा पुनःकरणासंभवात्परमार्थेन प्रत्याख्यानं सद्भावप्रत्याख्यानं सर्वसंवररूपा शैलेशीतियावत् तेन, न विद्यते निवृत्तिः-मुक्तिप्राप्य निवर्त्तनं यस्मिंस्तद् अनिवृत्ति शुक्लध्यानं चतुर्थभेदरूपं जनयति, पाठान्तरतश्च 'निवृत्तिं' द्विसमयस्थितिकस्यापि वैद्यकर्मणो बन्धव्यावृत्तिं जनयति, 'अनियट्टि पडिवन्ने य'त्ति प्रतिपन्नानिवृत्तिः पाठान्तरतः प्रतिपन्नानिवृत्तिश्चानगारः 'चत्वारि' चतुःसङ्ख्यानि केवलिनः 'कम्मंस'त्ति कार्मग्रन्थिकपरिभाषयाऽंशशब्दस्य सत्पर्यायत्वात् सत्कर्माणि केवलिसत्कर्माणि भवोपग्राहीणि क्षपयति, शेषं स्पष्टम् ।

मू. (११५५) पडिरूवयाए णं भंते ?, लाघवियं जणेइ, लहुभूए णं जीवे अप्पमत्ते पागडलिंगे पसत्थलिंगे विसुद्धसंमत्ते सत्तसमिइसमत्ते सव्वपाणभूयजीवसत्तेसु वीससणिज्जरूवे अप्पडिलेहे जिइंदीए विपुलतवसमिइसमन्नागए आवि भवइ ॥

वृ. एतच्च प्रत्याख्यानं प्रायः प्रतिरूपतायामेव भवतीति तामाह- 'पडिरूवयाए'त्ति, प्रतिः-सादृश्ये, ततः प्रतीति-स्थविरकल्पिकादसदृशं रूपं-वेषो यस्य स तथा तद्भावस्तत्ता तया-अधिकोपहरणपरिहाररूपया लाघवमस्यास्तीति लाघवी तद्भावो लाघविता तां द्रव्यतः स्वल्पोपकरणत्वेन भावतस्त्वप्रतिबद्धतया जनयति, लघुभूतश्च जीवः 'अप्रमत्तः' प्रमादहेतूनां परिहारत इतरेषां चाङ्गीकरणतः, तथा 'प्रकटलिङ्गः' स्थविरादिकल्परूपेण प्रतीति विज्ञायमान-त्वात् 'प्रशस्तलिङ्गः' जीवरक्षणहेतुरजोहरणादिधारकत्वाद् 'विशुद्धसम्यक्त्वः' तथाप्रतिपत्त्या सम्यक्त्वविशोधनात्, तथा सत्त्वं च आपत्स्वचैकल्यकरमध्यवसानकरं च समितयश्च उक्तरूपाः समाप्ताः-परिपूर्णा यस्य स समाप्तसत्त्वसमितिः, सूत्रे निष्ठान्तस्य प्राकृतत्वात्परि-निपातः, तत एव सर्वप्राणभूतजीवसत्त्वेषु विश्वसनीयरूपः, तत्पीडापरिहर्त्तृत्वात्, 'अपडिलेह'त्ति अल्पार्थे नञ्, ततोऽप्रत्युपेक्षित इत्यल्पोपकरणत्वादल्पप्रत्युपेक्षः, पठ्यते च-'अप्पपडि-लेहि'त्ति जितानि-वशीकृतानि यतिरहमितिप्रत्यायत्कथञ्चित्परिणामान्यथात्वेऽपीन्द्रियाणि येन स तथा, विपुलेन-अनेकभेदतया विस्तीर्णेन तपसा समितिभिश्च सर्वविषयानुगतत्वेन विपुलाभिरेव समन्वागतो-युक्तो विपुलतपःसमितिसमन्वागतश्चापि भवति, पूर्वत्र समितीनां परिपूर्णत्वाभिधानेन सामस्त्यमुक्तम्, इह तु तासां सार्वत्रिकत्वमिति न पौनरुक्त्यम् ।

मू. (११५६) वेयावच्चेणं भंते० ?, तित्थयरनामगुत्तं कम्मं निबंधइ ॥

वृ. प्रतिरूपतायामपि वैयावृत्त्यादेव विशिष्टफलावाप्तिरित्येतदनन्तरं वैयावृत्त्यं, तत्र व्यावृतः-कुलादिकार्येषु व्यापारवांस्तद्भावो वैयावृत्त्य तेन तीर्थकरनामगोत्रं कर्म निबन्धाति, उक्तं हि तद्धेतुकीर्त्तनावसरे- 'वेयावच्चे समाही य'त्ति ।

मू. (११५७) सव्वगुणसंपुन्नयाए णं भंते० ?, अपुनरावत्तिं, जणेइ, अपुनरावत्तिं पत्तए णं जीवे सारीरमाणसाणं दुक्खाणं नो भागी भवइ ॥

वृ. वैयावृत्त्यवांश्च सर्वगुणभाजनं भवतीति सर्वगुणसंपन्नतामाह-सर्वगुणा-ज्ञानादयस्तैः

संपन्नो-युक्तस्तद्भावः सर्वगुणसंपन्नता तया 'अपुनरावृत्तिं' पुनरिहागमनाभावो मुक्तिरितियावत्तां जनयति, अपुनरावृत्तिं प्राप्त एव प्राप्तको जीवः शारीरमानसानां दुःखानां 'नो' नैव 'भागी' भाजनं भवति तन्निबन्धनयोर्देहमनसोरभावात्, सिद्धिसुखभाजनमेव भवतीति भावः।

मू.(११५८)वीयरागयाए णं भंते०?, नेहाणुबंधणाणि तण्हाणुबंधणाणि य वुच्छिंदइ मणुन्नामणुन्नेसु सद्दरूवरसफरिसगंधेसु सच्चित्ताचित्तमीसएसु चेव विरज्जइ॥

वृ. सर्वगुणसंपन्नता च रागद्वेषपरित्यागतो जायत इति वीतरागतामाह-'वीतरागतया' रागद्वेषापगमरूपया बन्धनानि-रागद्वेषपरिणामात्मकानि, तृष्णा-लोभस्तद्रूपाणी बन्धनानि तानि च व्यवच्छिनत्ति, पाठान्तरतश्च 'स्नेहानुबन्धानि तृष्णानुबन्धानि च' तत्र स्नेहः-पुत्रादिविषयः तृष्णा-द्रव्यादिविषया तद्रूपाण्यनुबन्धनानि तु-अनुगतान्यनुकूलानि वा बन्धनानि, अतिदुरन्तत्वख्यापनार्थं च रागान्तर्गतत्वेऽपि पृथक् तृष्णास्नेहयोरुपादानं, ततश्च मनोज्ञेषु शब्दरसरूपगन्धेषु (सचित्ताचित्तमिश्रेषु-स्त्र्यादिद्रव्येषु) चैव विरज्यते, तृष्णास्नेहयोरेव रागहेतुत्वात्, आह कषायप्रत्याख्यानफलेन वीतरागतोक्तैव तत्किमर्थमस्याः पृथगुपादानम्?, उच्यते, रागस्यैव सकलानर्थमूलत्वख्यापनार्थं।

मू.(११५९)खंतीए णं भंते०?, परीसहे जिणेइ॥

वृ. रागद्वेषाभावे च तात्त्विकाः श्रमणगुणाः, तेषु च प्रथमव्रतपरिपालनोपायत्वात्क्षान्तिरेव प्रथमेति तामाह, तत्र क्षान्तिः-क्रोधजयस्तया 'परीषहान्' अर्थाद्वधादीन् 'जयति' परीषहाध्ययनोक्तन्यायतोऽभिभवति।

मू.(११६०)मुत्तीए णं भंते०?, अकिंचणं जणेइ, अकिंचणे य जीवे अत्थलोलाणं पुरिसाणं अपत्थणिज्जे भवइ॥

वृ. क्षान्तिस्थितेनापि न मुक्तिं विनाऽशेषव्रतपरिपालनं कर्तुं शक्यमिति तामाह-मुक्तिः-निर्लोभता तया किञ्चनाभावोऽकिञ्चनं, कोऽर्थः?-निष्परिग्रहत्वं जनयति, अकिञ्चनश्च जीवोऽर्थे लोला-लम्पटा अर्थलोलाश्चौरादयस्तेषां न प्रार्थनीयः-प्रस्तावाद्बाधितुमनभिलषणीयो भवति।

मू.(११६१)अज्जवयाए णं भंते०, काउज्जुययं भावुज्जययं भासुज्जुययं अविसंवायणं जणेइ, अविसंवायणसंपन्नयाए णं जीवे धम्मस्स आराहए भवइ॥

वृ. लोभाविनाभाविनी च मायेति तदभावेऽवश्यंभाव्यार्जवमतस्तदाह-'अज्जवयाए'त्ति सूत्रत्वाद् ऋजुः-अवक्रस्तद्भाव आर्जवं तेन-मायापरिहाररूपेण कायेन ऋजुरेव ऋजुकः कार्यजुकस्तद्भावस्तत्ताकुब्जादिवेषभ्रूविकाराद्यकरणतः प्राञ्जलता तां तथा भावः-अभिप्रायस्तस्मिंस्तेन वा ऋजुकता भावर्जुकता-यदन्यद्विचिन्तयन् लोकपंक्त्यादिनिमित्तम् अन्यद्वाचा कायेन वा समाचरति तत्परिहाररूपा, एवं भाषायामृजुकता भाषर्जुकता-यदुपहासादिहेतोरन्यदेशभाषया भाषणं तत्परित्यागात्मिका, तथा-'अविसंवादनं' पराविप्रतारणं जनयति, तथाविधश्चाविवादनसंपन्नतयोपलक्षणत्वात्कायर्जुकतादिसंपन्नतया च जीवो धर्मस्याराधको भवति, विशुद्धाध्यवसायत्वेनान्यजन्मन्यपि तदवाप्तेः।

मू.(११६२)मद्दवयाए णं भंते?, अणुस्सियत्तं जणेइ, अणुस्सियत्ते णं जीवे मिउमद्दवसंपन्ने अट्ठ मयट्ठाणाइं निट्ठवेइ॥

वृ. एवंगुणस्यापि न विनयं विना समग्रफलावाप्तिः, स च मार्दवादेवेति तदाह- 'मद्दवयाए'त्ति मार्दवेन गम्यमानत्वादभ्यस्यमानेन 'मिउमद्दवसंपन्ने'त्ति मृदुः-द्रव्यतो भावतश्चावनमनशीलस्तस्य मार्दवं यत्सदा मार्दवोपेतस्यैव भवति तेन संपन्नः- तदभ्यासात्सदा मृदुस्वभावो मृदुमार्दवसंपन्नः सन् 'अष्टौ मदस्थानानि' जातिकुलबलरूपतपऐश्वर्यश्रुतलाभावलेपरूपाणि, उक्तं हि-''जातीकुलबलरूवे तवईसरिएसुएलाभे'त्ति, 'निष्ठापयति' विनाशयति, पठन्ति च- ''मद्दवयाए णं जीवे अनुस्सियत्तं जनेति, अनुस्सिए णं जीवे मिउमद्दवमंपन्ने अट्ठ मयट्ठाणाणि निट्ठवेति' अत्र चानुत्सिक्तत्वम्-अनुद्धतत्वमन्यत्प्राग्वत्।

मू. (११६३) भावसच्चेणं भंते०, भावविसोहिं जणेइ, भावविसोहीए वट्टमाणे अरहंतपन्नत्तस्स धम्मस्स आराहणयाए अब्भुट्ठेइ, अरहंतपन्नत्तस्स धम्मस्स आराहणयाए अब्भुट्ठित्ता परलोगधम्मस्स आराहए भवइ ॥

वृ. एतदपि तत्त्वतः सत्यव्यवस्थितस्यैव भवति, तत्रापि च भावसत्यं प्रधानमिति तदाह- 'भावसत्येन' शुद्धान्तरात्मतारूपेण पारमार्थिकावितथत्वेन 'भावविशुद्धिं' विशुद्धाध्यवसायात्मिकां जनयति, भावविशुद्धौ वर्त्तमानो अर्हत्प्रज्ञप्तस्य धर्मस्य 'आराहणयाए'त्ति 'आराधनया' अनुष्ठानेन 'अभ्युत्तिष्ठते' मुक्त्यर्थमुत्सहते, यदिवाऽऽराधनायै-आवर्जनार्थमभ्युत्तिष्ठति, अर्हत्प्रज्ञप्तस्य धर्मस्याराधनयाऽऽराधनायै वाऽभ्युत्थाय परलोके-भवान्तररूपे धर्मः परलोकधर्मस्तस्य, पाठान्तरतः परलोके चाऽऽराधको भवति, प्रेत्य जिनधर्मावाप्त्या विशिष्टभवान्तरप्राप्त्या वेति भावः।

मू. (११६४) करणसच्चेणं भंते ?, करणसत्तिं जणेइ, करणसच्चे वट्टमाणे जहावाई तहाकारी भवइ ॥

वृ. भावसत्येन करणसत्यं संभवतीति तदाह-करणेसत्यं करणसत्यं-यत्प्रतिलेखनादिक्रियां यथोक्तां सम्यगुपयुक्तः कुरुते तेन करणशक्तिं तन्माहात्म्यात् पुराऽनध्यवसितक्रियासामर्थ्यरूपां जनयति, तथा करणसत्ये वर्त्तमानो जीवो यथावादी तथाकारी चापि भवति, स हि सूत्रमधीयानो यथैव क्रियाकालपवदनशीलः करणशीलोऽपि तथैवेति।

मू. (११६५) जोगसच्चेणं भंते ! णं जीवे० ?, जोगेविसोहेइ ॥

वृ. एवंविधस्यैव योगसत्यमपि भवतीति तदाह-योगा-मनोवाक्कायास्तेषां सत्यम्-अवितथत्वं योगसत्यं तेन योगान् 'विशोधयति' क्लिष्टकर्मबन्धकत्वाभावतो निर्दोषान् करोति।

मू. (११६६) मनगुत्तयाए णं भंते ? एगग्गं जणेइ, एगग्गचित्तेणं मनगुत्ते संजमाराहए भवइ ॥

वृ. एतच्च सत्यं गुप्त्यन्वितस्यैव भवत्यतो यथाक्रमं तदभिधानं, तत्र च 'मनोगुप्ततया' मनोगुप्तिरूपया जीवः 'एकाग्र्यं' प्रस्तावाद्धर्मैकतानचित्तत्वं जनयति, तथा चैकाग्रचित्तो जीवो गुप्तम्-अशुभाध्यवसायेषु गच्छद्रक्षितुं मनो येनासौ गुप्तमनाः सन्, निष्ठान्तस्य परनिपातः प्राग्वत्, संयमधारको भवति, तत्र मनोनिरोधस्य प्रधानत्वादिति भावः।

मू. (११६७) वयगुत्तयाए णं भंते ?, निव्विकारत्तं जणेइ, निव्विकारेणं जीवे वइगुत्ते जोगे अज्झप्पजोगसाहणजुत्ते यावि भवइ ॥

वृ. 'वाग्गुप्ततया' कुशलवागुदीरणरूपया 'निर्विकारं' विकथाद्यात्मकवाग्विकाराभावं जनयति, ततश्च निर्विकारो जीवो वाग्गुप्त इति, प्रवीचाराप्रवीचाररूपत्वेन द्विविधत्वात्तद्गुप्तेः सर्वथा वाग्निरोधलक्षणवाग्गुप्तिसमन्वितः सत्रध्यात्मं-मनस्तस्य योगा-व्यापारा धर्मध्यानादय-स्तेषां साधनानि-एकाग्रतादीनि तैर्युक्तोऽध्यात्मयोगसाधनयुक्तो भवति, विशिष्टवाग्गुप्तिरहितो हि न चित्तैकाग्रतादिभाग् भवेदिति भावः, अन्ये तु 'निव्वियारे णं जीवे वयगुत्तयं जनयति' इत्येतावदेव पठन्ति, तच्च स्पष्टमेव।

मू.(११६८) कायगुत्तयाए णं भंते ?, संवरं जणयइ, संवरेणं कायगुत्ते णं पुनो पावासव-निरोहं करेइ ॥

वृ. 'कायगुप्तः' शुभयोगप्रवृत्त्यात्मककायगुप्तिमान् 'संवरम्' अशुभयोगनिरोधरूपं जनयति, संवरेण गम्यमानत्वादभ्यस्यमानेन कायगुप्तः पुनः सर्वथा निरुद्धकायिकव्यापारः पापस्य 'पावे कम्मे वेरे' इत्यादिवचनात्कर्मण आश्रवा-उपादानहेतवो हिंसादयः पापाश्रवास्तन्निरोधं करोति, तात्त्विक्या अस्या एतत्फलत्वेन सुप्रतीतत्वात्।

मू.(११६९)मनसमाधारणयाए णं भंते ?, एगग्गं जणेइ, एगग्गं जणइत्ता नाणपज्जवे जणयइ, नाणपज्जजवे जणइत्ता सम्मत्तं विसोहेइ, मिच्छत्तं च निज्जरेइ ॥

वृ. इतश्च गुप्तित्रयाद्यथाक्रमं मनःसमाधारणादिसम्भव इति तदाह-तत्र 'मनसमाहारणयाए'त्ति मनसः समिति-सम्यग् आङिति-मर्यादयाऽऽगमाभिहितभावाभिव्याप्त्याऽवधारणा-व्यव-स्थापनं मनःसमाधारणा तया 'एकाग्र्यम्' उक्तरूपं जनयति, एकाग्र्यं जनयित्वा 'ज्ञानपर्यवान्' विशिष्टतरवस्तुतत्त्वावबोधरूपान् जनयति, ज्ञानपर्यवान् जनयित्वा सम्यक्त्वं विशोधयति, विशुद्धत्वं चास्य वस्तुतत्त्वावगमे तद्विषया रुचिरपि शुद्धतरैव संभवतीतिकृत्वा, अत एव च मिथ्यात्वं च निर्जरयति।

मू.(११७०)वयसमाहारणयाए णं भंते ?, वयसाहारणं दंसणपज्जवे विसोहेइ, वइसाहारणं दंसणपज्जवे विसोहित्ता सुलहबोहियत्तं च निव्वत्तेइ दुल्लहबोहियत्तं निज्जरेइ ॥

वृ. 'वइसमाहारणयाए'त्ति 'वाक्समाधारणया' स्वाध्याय एव वाग्निवेशनात्मिकया वाचा सधारणा वाक्समाधारणा, येन ते वचसोऽपि विषयाः, प्रज्ञापनीया इत्यर्थः, तेषामेवान्य-थात्वसम्भवेन विशेषणसाफल्यात्, इह च तद्विषया दर्शनपर्यवा अप्युपचारतस्तथोक्तास्ततश्च वाक्साधारणाश्च ते दर्शनपर्यवाश्च-सम्यक्त्वभेदरूपा वाक्साधारणदर्शनपर्यवास्तान् विशोधयति, 'दविए दंसणसोधी' इति वचनाद्रव्यानुयोगाभ्यासतस्तद्विषयाशङ्कादिमालिन्यापनयनेन विशुद्धान् करोति, वाक्साधारणदर्शनपर्यवान्, विशोध्य सुलभबोधिकत्वं निर्वर्त्तयति, तत एव दुर्लभबोधिकत्वं निर्जरयति।

मू.(११७१)कायसमाधारणयाए णं भंते ?, चरित्तपज्जवे विसोहेइ, विसोहित्ता अह-क्खायचरित्तं विसोहेइ त्ता चत्तारि केवलिकम्मंसे खवेइ, तओ पच्छा सिज्झइ ॥

वृ. 'कायसमाहारणयाए'त्ति 'कायसमाधारणया' संयमयोगेषु शरीरस्य सम्यग्व्यवस्थापन-रूपया 'चरित्रपर्यवान्' चारित्रभेदान् क्षायोपशमिकानिति गम्यते विशोधयति, तदुन्मार्गप्रवृत्तित एव प्रायस्तेषामतीचारकालुष्यसम्भवात्, चरित्रपर्यवान् विशोध्य यथाख्यातचारित्रं विशोधयति,

सर्वथा ह्यसत उत्पत्त्यसम्भव इति पूर्वमपि कथञ्चित्सदेव यथाख्यातचारित्रं चारित्रमोहोदय मलिनितं तन्निर्जरणेन निर्मलीकुरुते, यथाख्यातचारित्रं विशोध्य चत्वारीत्यादि सर्वं प्राग्वत् ।

मू. (११७२) नाणसंपन्नयाए णं भंते ?, सव्वभावाभिगमं जणेइ, नाणसंपन्ने णं जीवे संसारकंतारे न विनस्सई ॥ नाणविनयतवचरित्तजोगे संपाउणइ, ससमयपरसमयविसारए य असंघायनिज्जे भवइ ॥

मू. (११७३) 'जहा सूई ससुत्ता, पडिया न विनस्सई ।
तहा जीवे ससुत्ते, संसारे न विनस्सई ।

वृ. एवं समाधारणात्रयाद्यथाक्रमं ज्ञानादित्रयस्य शुद्धिरुक्ता, फलं पुनरस्य किमित्याशङ्कायां यथाक्रममेतत्फलमाह-ज्ञानमिह प्रस्तावात् श्रुतज्ञानं तत्संपन्नतया जीवः सर्वभावानाम्-अशेषजीवादिपदार्थानामभिगमो ज्ञानं सर्वभावाभिगमस्तं जनयति, तथा सं(तत्सं)पन्नो जीवः 'चाउरंते'त्ति उक्तनीतितश्चतुरन्तसंसारकान्तारे नैव 'विनश्यति' इतस्ततः पर्यटनेन मुक्तिमार्गाद्विशेषेण दूरीभवति, अमुमेवार्थं दृष्टान्तद्वारेण स्पष्टतरमाह-

यथा 'सूचि' प्रतीता ससूत्रा सुप्रापतया 'न विनश्यति' कचवरादिपतिताऽपि न विशेषेण दूरीभवति तथा जीवः सह सूत्रेण-श्रुतेन वर्तत इति ससूत्रः संसारे न विनश्यति, उक्तं च-

' सूई जहा ससुत्ता न नस्सई कयवरंमि पडियावि ।
जीवो तहा ससुत्तो न नस्सइ गओवि संसारे ॥''

तत एव ज्ञानं च-अवध्यादि विनयश्च-ज्ञानविनयादिः तपश्च-वक्ष्यमाणं चारित्रयोगाः-चारित्रप्रधाना व्यापारा ज्ञानविनयतपश्चारित्रयोगास्तान् प्राप्नोति, तथा स्वसमयपरसमययोः संघातनीयः-प्रमाणपुरुषतया मीलनीयः स्वसमयपरसमयसंघातनीयो भवति, इह च स्वसमय-परसमयशब्दाभ्यां तद्वेदिनः पुरुषा उच्यन्ते, तेष्वेव संशयादिव्यवच्छेदाय मीलनसंभवात् ।

मू. (११७४) दंसणसंपन्नयाए णं भंते ?, भवमिच्छत्तछेयणं करेइ परं न विज्झायइ, अनुत्तरेणं नाणदंसणेणं अप्पाणं संजोएमाणे सम्मं भावेमाणे विहरइ ॥

वृ. 'दर्शनसंपन्नतया' क्षायोपशमिकसम्यक्त्वसमन्वितया भवहेतुभूतं मिथ्यात्वं भवमिथ्यात्वं तस्य छेदनं-क्षपणं भवमिथ्यात्वच्छेदनं करोति, कोऽर्थः ?-क्षायिकसम्यक्त्वमवाप्नोति, ततश्च परमिति-उत्तरकालमुत्कृष्टतस्तस्मिन्नेव भवे मध्यमजघन्यापेक्षया तृतीये तुर्ये वा जन्मन्युत्तरश्रेण्यारोहणेन केवलज्ञानावाप्तौ 'न विध्यायति' न ज्ञानदर्शनप्रकाशभावारूपं विध्यानमवाप्नोति, किन्तु 'अनुत्तरेण' क्षायिकत्वात्प्रधानेन ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शनं तेन 'आत्मानं' स्वं 'संयोजयन्' प्रतिसमयमपरापरेणोपयोगरूपतयोत्पद्यमानेन घटयन् 'संयोजन च भेदेऽपि स्यादत आह-(सम्मं-सम्यक्) 'भावयन्' तेनात्मानमात्मसान्नयन् 'विहरति' भवस्थ-केवलितया मुक्ततया वाऽऽस्ते, पठन्ति च-''अनुत्तरेणं नानदंसणेणं विहरइ'त्ति ।

मू. (११७५) चरित्तसंपन्नयाए णं भंते ?, सेलेसीभावं जणेइ, सेलेसिं पडिवन्ने अनगारे चत्तारि कम्मंसे खवेइ, तओ पच्छा सिज्झइ० ॥

वृ. चरित्रसंपन्नतया 'शैलेशीभावं'ति शिलानामिमे शैलाः-पर्वतास्तेषामीशः शैलेशो-मेरुः स इव शैलेशो-मुनिर्निरुद्धयोगतयाऽत्यन्तस्थैर्येण तस्येयमवस्था-शैलेशी तस्या भावः

अशैलेशस्य वा शैलेशीभवनं शैलेशीभावः, इत्यादिरनेकधा व्युत्पत्तिः, उक्तं हि-

"सेलेसो किर मेरू सेलेसी होइ तहाऽचलया।
होउं व असेलेसो सेलीसी होइ थिरयाए ॥१॥
अहवा सेलोव्व इसी सेलेसी होइ सो हु थिरयाते।
होइ असेली होई सेलीसी होइऽसेलेसओ ॥२॥
सीलं व समाहाणं निच्छयतो सव्वसंवरो सो य।
तस्सेसो सीलेसो सेलेसी होइ तयंवत्था ॥३॥"

तमेवंविधं शैलेशीभावं जनयति, तज्जननाच्च शैलेशीप्रतिपन्नो 'विहरति' आस्तेऽन्तर्मुहूर्तमिति शेषः, पठन्ति च-'सेलेसी पडिपन्ने अनगारे चत्तारि केवलिकम्मंसे खवेति, ततो पच्छा सिज्झति बुज्झइ' इत्यादि प्राग्वत्।

मू. (११७६) सोइंदियनिग्गहेणं भंते० ?, मणुन्नामणुन्नेसु सद्देसु रागद्दोसनिग्गहं जणेइ तप्पच्चइयं च णं कम्मं न बंधइ पुव्वबद्धं न निज्जरेइ ॥

वृ. चरित्रं चेन्द्रियनिग्रहादेव जायत इति प्रत्येकं तन्निग्रहमाह-श्रोत्रेन्द्रियस्य निग्रहः-स्वविषयाभिमुखनुधावतो नियमनं श्रोत्रेन्द्रियनिग्रहस्तेन 'मनोज्ञामनोज्ञेषु' अभिमतेतरेषु शब्देषु यथाक्रम रागद्वेषयोर्निग्रहो रागद्वेषनिग्रहस्तं जनयति, तथा च तत्प्रत्यिकं-रागद्वेषनिमित्तं कर्म न बन्धाति पूर्वबद्धं च निर्जरयति, तन्निग्रहे शुभाध्यवसायप्रवृत्तेरिति भावः।

मू. (११७७)　　एवं चक्खिदिय०
मू. (११७८)　　घाणिंदिय० ॥
मू. (११७९)　　जिब्भिदिय० ॥
मू. (११८०)　　फासिंदिय० ॥

वृ. एवं चतक्षुरिन्द्रियनिग्रहेण, घ्राणेन्द्रियनिग्रहेण, जिह्वेन्द्रियनिग्रहेण, स्पर्शनेन्द्रियनिग्रहेण च इदमेव वाच्यं, नवरं चतक्षुरिन्द्रियेष्वित्युपचाराच्चतक्षुरिन्द्रियग्राह्येषु रूपेष्विति योऽर्थः, यथाप्रधानं चात्रेन्द्रियनिर्देशः, प्राधान्यं च पाटवाद्यपेक्षमिति भावनीयम्।

मू. (११८१) कोहविजएणं भंते० ?, खंतिं जणेइ कोहवेयनिज्जं कम्मं न बंधइ पुव्वनिबद्धं च निज्जरेइ ॥

वृ. एतन्निग्रहोऽपि कषायविजयाद्भवत्यतः क्रमेण तद्विजयमाह-तत्र क्रोधस्य विजयो-दुरन्तादिपरिभावेनोदयनिरोधः क्रोधविजयस्तेन क्रोधेन-कोपाध्यवसायेन वेद्यत इति क्रोधवेदनीयं-तद्धेतभूतपुद्गल रूपं कर्म न बन्धाति "जं वेएइ तं बंधइ" त्ति वचनात्, तथा पूर्वबद्धं प्रक्रमात्तदेव निर्जरयति, तत एव विशिष्टजीववीर्योल्लासात्।

मू. (११८२)　　एवं मानविज० मद्दवं ॥
मू. (११८३)　　माया० अज्जवं ॥
मू. (११८४)　　लोभ० संतोसं ॥

वृ. एवं मानविजयेन, मायाविजयेन, लोभविजयेन, चाभिधेयम्।

मू. (११८५) पिज्जदोसमिच्छादंसणविजएणं भंते० ? नाणदंसणचरित्ताराहणयाए अब्भु-

ट्ठेइ अट्ठविहस्स कम्मस्स कम्मगंठिविमोयणयाए, तप्पढमयाए जहाणुपुव्विं अट्ठावीसइविहं मोहनिज्जं कम्मं उग्घाएइ, पंचविहं नाणावरनिज्जं नवविहं दंसणावरनिज्जं पंचविहं अंतरायं, एए तिन्नि कम्मसे जुगवं खवेइ, तओ पच्छा अनुत्तरं अनंतं कसिणं पडिपुन्नं निरावणं वितिमिरं विसुद्धं लोगालोगप्पभासगं केवलवरनाणदंसणं समुप्पाडेइ जाव सजोगी हवइ ताव य इरियावहियं कम्मं निबंधइ सुहफरिसं दुसमयट्ठिईयं, तं पढमसमए बद्धं बिइयसमए वेइयं तईयसमए निज्जन्नं, तं बद्धं पुट्ठं उदीरियं वेइयं निज्जन्नं, सेयाले अकम्मं चावि भवइ ॥

वृ. एतज्जयश्च न प्रेमद्वेषमिथ्यादर्शनविजयं विनाऽतः स उच्यते-'पिज्ज'त्ति प्रेम राग इत्यर्थः स च द्वेषश्च-अप्रीतिरूपो मिथ्यादर्शनं च-सांशयिकादि प्रेमद्वेषमिथ्यादर्शनानि तद्विजयेन 'नाणदंसणचरित्ताराहणयाए'त्ति ज्ञानदर्शनचारित्राराधनायाम् 'अभ्युत्तिष्ठते' उद्यच्छति प्रेमादिनिमित्तत्वात्तद्विराधनायाः, ततश्चाष्टविधस्य कर्मणो मध्य इति गम्यते, 'कम्मगंठिविमोयणयाए'त्ति कर्मग्रन्थिः- अतिदुर्भेदघातिकर्मरूपतस्य विमोचना-क्षपणा कर्मग्रन्थिविमोचना तस्यै च, चस्य गम्यमानत्वात्तदर्थं चाभ्युत्तिष्ठते इत्यनुवर्त्त्य योज्यते, पठन्ति च-'अट्ठविहकम्मविमोयणाए'त्ति स्पष्टम्, अभ्युत्थाय च किं करोतीत्याह-'तत्प्रथमतया' तत्पूर्वतया, न हि तेन तत्पुरा क्षपितमासीदिति, आनुपूर्व्या अनतिक्रमेण यथानुपूर्वीम(र्वि अ)ष्टाविंशतिविधं मोहनीयं कर्म 'उद्घातयति' क्षपयति, अत्र चेयं क्षपणानुपूर्वि-प्रथममनन्तानुबन्धिनः क्रोधादीन् युगपदन्तर्मुहूर्त्तेन क्षपयति, तदनन्तभागं च मिथ्यात्वे प्रक्षिपति, ततस्तेन सहैव मिथ्यात्वं क्षपयति, प्रवर्द्धमानातितीव्रशुभपरिणामत्वात्, अतिसंभृतदवानल इवार्द्धदग्धेन्धन इन्धनान्तरं, ततो मिथ्यात्वांशं सम्यग्मिथ्यात्वे प्रक्षिप्त तत्क्षपयति, ततोऽपि तदंशसहितं सम्यक्त्वं, तदनु सम्यक्त्वावशिष्टदलिकसहितमप्रत्याख्यानप्रत्यख्यानावरणकषायाष्टकं युगपदेव क्षपिततुमारभते, तत्क्षपणं च कुर्वन्नेताः प्रकृतीः क्षपयति, तद्यथा-

"गइआनुपुव्वि दो दो जाईणामं च जाव चउरिंदी ।
आयावं उज्जोवं थावरनामं च सुहुमं च ॥१॥
साहारमपज्जत्तं निद्दानिद्दं च पयलपयलं च ।
थीणं खवेइ ताहे अवसेसं जं च अट्ठण्हं ॥२॥"

ततोऽपि किञ्चित्सावशेषं नपुंसकवेदमध्ये प्रक्षिप्य तत्समन्वितं क्षपयति, एवं तदुद्धरितसहितं स्त्रीवेदं, तदवशिष्टान्वितं च हास्यादिषट्कं, तदंशसहितं च पुरुषवेदखण्डद्वयं यदि पुरुषः प्रतिपन्ना, अथ स्त्री नपुंसकं वा ततः स्वस्ववेदखण्डद्वयं, ततः क्षिप्यमाणवेदतृतीयखण्डसहितं संज्वलनकोपं क्षपयति, एवं पूर्वपूर्वांशसहितमुत्तरोत्तरं क्षपयति यावत् संज्वलनलोभः, तत्तृतीयखण्डं तु सङ्ख्येयानि खण्डानि कृत्वा पृथक्कालभेदेन क्षपयति, तत्र च तत्क्षपणाकालः प्रत्येकं सर्वत्र चान्तर्मुहूर्त्तमेव, इत्थं चैतदन्तर्मुहूर्त्तस्या सङ्ख्यभेदत्वात्, ततस्तच्चरमखण्डमपि पुनरसङ्ख्येयसूक्ष्मखण्डानि कृत्वा तथैव क्षपयति, एवं च मोहनीय क्षपयित्वाऽन्तर्मुहूर्त्तं यथाख्यातचारित्रमनुभवंश्छद्मस्थवीतरागताद्विचरमसमययोः प्रथमसमये निद्राप्रचले नाम प्रकृतीश्च देवगत्याद्याः क्षयपति, यत उक्तम्-

"वीसमिऊण नियंठो दोहि उ समएहि केवले सेसे ।

पढमे निद्दं पयलं नामस्स इमाओ पयडीओ ॥१॥
देवगति आनुपुव्वी विउव्वि संघयण पढमवज्जाइं ।
अन्नयरं संठाणं तित्थयराहारणामं च ॥२॥"

चरमसमये तु यत्क्षपयति तत्सूत्रकृदाह-पञ्चविधं ज्ञानावरणीयं नवविधं दर्शनावरणीयं पञ्चविधमन्तरायम्, 'एए'त्ति लिङ्गव्यत्ययादेतानि 'त्रीण्यपि' वक्ष्यमाणरूपाणि 'कम्मंसे'त्ति सत्कर्माणि 'युगपत्' एककालं क्षपयति, स्थापना चेयम् ।

'ततः' इति क्षपणातः 'पश्चाद्' अनन्तरं नास्योत्तरं प्रधानमन्यत् ज्ञानमस्तीत्यनुत्तरम्, 'अनन्तम्' अविनाशितया विषयानन्ततया च 'कृत्स्नं' कृत्स्नवस्तुविषयत्वात्, 'परिपूर्णं' सकलस्वपर-पर्यायपरिपूर्णवस्तुप्रकाशकत्वात् 'निरावरणम्' अशेषावरणविगमात् 'वितिमिरं' तत्र सति क्वचिदप्यज्ञानतिमिराभावात् 'विशुद्धं' सकलदोषविगमात् 'लोकालोकप्रभावकं तत्स्वरूप-प्रकाशकत्वात्, पाठान्तरतश्च-'लोकालोकस्वभावं' संक्रान्तलोकालोकसकलस्वरूपत्वात् केवलम्असहायं वरं शेषज्ञानापेक्षया ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शनं ततः केवलवरशब्दाभ्यां विशेषणसमासे केवलवरज्ञानदर्शनं 'समुत्पादयति' जनयत्यात्मन इति गम्यते, स च यावत्, 'सयोगी' मनोवाक्कायव्यापारवान् भवति तावच्च किमित्याह-ईरणमीर्यागतिस्तस्याः पन्था यदाश्रिता सा भवति तस्मिन् भवमध्यात्मादित्वाट्ठकि ऐर्यापथिकम्, उपलक्षणं च पथिग्रहणं तिष्ठतोऽपि सयोगस्येर्यासम्भवात्, संभवन्ति हि सयोगितायां केवलिनोऽपि सूक्ष्मा गात्रसञ्चाराः, यत आह-

"केवली णं भंते ! अस्सिं जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा पायं वा ओगाहित्ताणं साहरिज्जा पभू णं भंते ! केवली तेसु चेवागासपएसेसु पडिसाहरित्तए ? नो इणमट्ठे समट्ठे, केवलिस्स णं चलाइं सरीरोवगरणाइं हवंति, चलोवगरणत्ताए केवली नो संचाएति तेसुं चेवागासपएसेसुं हत्थं वा पायं वा पडिसाहरित्तए" तदेवं पथिस्थस्तिष्ठंश्चैर्यापथिकं कर्म बन्धाति, तच्च कीदृगित्याह-सुखयतीति सुखः स्पर्शः-आत्मप्रदेशैः सह संश्लेषो यस्य तत्सुखस्पर्शं द्वौ समयौ यस्याः सा द्विसमया तथाविधा स्थितिरस्येति द्विसमयस्थितिकं, द्विसमयस्थितिकत्वमेव भावयितुमाहतत् प्रथमसमये बद्धम्-आत्मसात्कृतं स्पर्शाविनाभावित्वाच्चास्य स्पृष्टं च, द्वितीय-समये वेदितम्-अनुभूतमुदयान्यथानुपपत्त्या चास्योदितं च, तृतीयसमये निर्जीर्णं-परिशटितं, तदुत्तरकालस्थितेः कषायहेतुत्वात्, उक्तं हि-"जोगा पयडिपएसं ठितिअनुभागं कसायओ कुणति"त्ति, द्विसमयस्थितिकबन्धस्य तु योगसम्भवेऽवश्यम्भावित्वादिहाभिधानं, तदवश्य-म्भाविता तु

"नो कम्मेहि विवरीयं जोगदव्वेहि भवति जीवस्स ।
तस्सावत्थाणे ननु सिद्धो दुसमयठितिबंधो ॥" इति

युक्तितोऽवसेया, अतश्च तद्बद्धं-जीवप्रदेशैः श्लिष्टमाकाशेन घटवत् तथा स्पृष्टं मसृण-मणिकुड्यपतितस्थूलशिलाशकलचूर्णवत्, अनेन विशेषणद्वयेन तस्य निधत्तनिकाचिता-वस्थयोरभावमाह, 'उदीरितम्' उदयप्राप्तम् उदीरणायास्तत्रासम्भवात्, 'वेदितं' तत्फलसुखा-नुभवनेन 'निर्जीर्णं' क्षयमुपागतं 'सेयाले य'त्ति सूत्रत्वाद् 'एष्यत्काले' चतुर्थसमयादावकर्म

चापि भवति, तज्जीवापेक्षया पुनस्तस्य तथाविधपरिणामाभावात्, एतच्चैवंविधविशेषणान्वितं सातकर्मैवासौ बन्धाति, यत उक्तम् -

"अप्पं बायर मउयं बहुं च रुक्खं च सुक्किलं चेव।
मंदं महव्वयंति य सायाबहुलं च तं कम्मं ॥"

मू. (११८६) अह आउयं पालइत्ता अंतोमुहुत्तद्धावसेसाए जोगनिरोहं करेमाणे सुहुमकिरियं अप्पडिवाइं सुक्कज्झाणं झायमाणे तप्पढमयाए मणजोगं निरंभइ वयजोगं निरंभइ आणापाननिरोहं करेइ, ईसिपंचहस्सक्खरुच्चारणद्धाए य णं अनगारे समुच्छिन्नकिरियं अनियट्टिसुक्कज्झाणं झियायमानो वेयनिज्जं आउयं नामं गुत्तं च एए चत्तारिवि कम्मंसे जुगवं खवेइ ॥

वृ. अयं च देशोनपूर्वकोटीमन्तर्मुहूर्त्तादिप्रमाणं वा कालं विहृत्य यथा शैलेशीमवाप्याकर्मतां लभते तथा दर्शयन् शैलेश्यकर्मताद्वारमर्थतो व्याचिख्यासुराह - 'अथे'ति केवलावाप्त्यनन्तरम् 'आयुष्कं' जीवितमन्तर्मुहूर्त्तादिपरिमाणं पालयित्वा, अन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणाऽद्धा-कालोऽन्तर्मुहूर्त्ताद्धा साऽवशेषम्-उद्धरितं यस्मिंस्तदन्तर्मुहूर्त्ताद्धावशेषं तथाविधमायुरस्येत्यन्तर्मुहूर्त्ताद्धावशेषायुष्कः सन्, पाठान्तरतश्चान्तर्मुहूर्त्तावशेषायुष्कः, पठन्ति च - 'अंतोमुहुत्त-अद्धावसेसाए'त्ति प्राकृतत्वादन्तर्मुहूर्त्तशेषाद्धायां 'योगनिरोहं करेमाणे'त्ति योगनिरोधं करिष्यमाणः सूक्ष्मा क्रिया-व्यापारो यस्मिंस्तत्सूक्ष्मक्रियमप्रतिपतनशीलमप्रतिपाति अधःपतनाभावात्, शुक्लं ध्यानं 'समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त' इति शुक्लध्यानतृतीयभेदं ध्यायन् 'तत्प्रथमतया' तदाद्यतया मनसो योगो मनोयोगः-मनोद्रव्यसाचिव्यजनितो व्यापारस्तं निरुणद्धि, तत्र च पर्याप्तमात्रस्य सञ्ज्ञिनो जघन्ययोगिनो यावन्ति मनोद्रव्याणि तज्जनितश्च यावद्व्यापारस्तदसङ्ख्येयगुणविहीनानि मनोद्रव्याणितद्व्यापारं च प्रतिसमयं निरुन्धन्नसंख्येयसमयैस्तत्सर्वनिरोधं करोति, यत उक्तम्-

"पज्जत्तमित्तसन्निस्स जत्तियाइं जहन्नजोगिस्स।
होंति मनोदव्वाइं तव्वावारो य जम्मेत्तो ॥१॥
तयसंखगुणविहीणे समए समए निरुंभमानो सो।
मनसो सव्वनिरोहं कुणइ असंखेज्जसमएहिं ॥२॥"

तदनन्तरं च वाचो वाचि वा योगो भाषाद्रव्यसाचिव्यजनितो जीवव्यापारस्तन्निरुणद्धि, तत्र च पर्याप्तमात्रद्वीन्द्रियजघन्यवाग्योगपर्यायेभ्योऽसंख्येयगुणविहीनांस्तत्पर्यायान् समये समये निरुन्धन्नसंख्येयसमयैः सर्ववाग्योगं निरुणद्धि, यत उक्तम् -

"पज्जत्तमित्तबिंदिय जहन्नवइजोगपज्जवा जे उ।
तदसंखगुणविहीणं समए समए निरंभंतो ॥३॥
सव्ववइजोगरोहं संखाईएहिं कुणइ समएहिं।" 'आनापाणुनिरोह'त्ति आनापानौ-उच्छ्वासनिःश्वासौ तन्निरोधं करोति, सकलकाययोगनिरोधोपलक्षणं चैतत्, तं च कुर्वन् प्रथमसमयोत्पन्नसूक्ष्मपनकजघन्यकाययोगतोऽसङ्ख्येयगुणहीनं काययोगेनैकैकसमये निरुन्धन् देहत्रिभागं च मुञ्चनसङ्ख्येयसमयैरेव सर्वं निरुणद्धि, यत उक्तं च-

"तत्तो य सुहुमपणयस्स पढमसमओववन्नस्स ॥४॥

जो किर जहन्नजोओ तयसंखेज्जगुणहीणमेक्केक्के।
समए निरंभमानो देहतिभागं च मुंचंतो ॥५॥
रुंभइ स कायजोगं संखाईएहिं चेव समएहिं।
तो कयजोगनिरोहो सेलेसीभावणामेति ॥६॥"

इत्थं योगत्रयनिरोधं विधाय ईषदिति-स्वल्पः प्रयत्नापेक्षया पञ्चानां ह्रस्वाक्षराणाम् अइउऋलृ इत्येवंरूपाणामुच्चारणमुच्चारो-भणनं तस्याद्धा-कालो यावता त उच्चार्यन्त ईषत्पञ्चाक्षरोच्चारणाद्धा तस्यां च नमिति प्राग्वत्, अनगारः समुच्छिन्ना-उपरता क्रिया-मनोव्यापारादिरूपा यस्मिंस्तत्समुच्छिन्नक्रियं न निवर्त्तते कर्मक्षयात्प्रागित्येवंशीलम् अनिवर्त्ति शुक्लध्यानचतुर्थभेदरूपं 'ध्यायन्' शैलेश्यवस्थामनुभवतीति भावः, ह्रस्वाक्षरोच्चारणं च न विलम्बितं द्रुतं वा किन्तु मध्यममेव गृह्यते, यत आह-

"हस्सक्खराइं मज्झेण जेन कालेण पंच भन्नंति।
अच्छइ सेलेसिगतो तत्तियमित्तं तओ कालं ॥"

एवंविधश्च यत्कुरुते तदाह-'वेदनीयं' सातादि 'आयुष्कं' मनुष्यायुः 'नाम' मनुजगत्यादि 'गोत्रं च' उच्चैर्गोत्रम् 'एए'त्ति एतानि चत्वार्यपि 'कम्मंसि'त्ति सत्कर्माणि युगपत्क्षपयति, एतत्क्षपणान्यायश्च भाष्यगाथाभ्योऽवसेयः, ताश्चेमाः-

"तयसंखेज्जगुणाए गुणसेढीए रइयं पुराकम्मं।
समए समए खवयं कम्मं सेलेसिकालेणं ॥१॥
सव्वं खवेति तं पुन निल्लेवं किंचि दुचरिमे समए।
किंचिच्च होइ चरिमे सेलेसीए तयं वोच्छं ॥२॥
मनुयगइजाइतसबायरं च पज्जत्तसंभगमाएज्जं।
अन्नयरवेयनिज्जं नराउमुच्चं जसो नामं ॥३॥
संभवतो जिननामं नराणुपुव्वी य चरिमसमयम्मी।
सेसा जिनसंतातो दुचरिमसमयंमि निट्ठंति ॥४॥"

मू. (११८७) तओ ओरालियं कम्माइं च सव्वाहिं विप्पजहणाहिं विप्पजहित्ता उज्जुसेढीपत्ते अफुसमाणगई उड्ढं एगसमएणं अविग्गहेणं तत्थ गंता सागारोवउत्ते सिज्झइ०

वृ. 'ततः' इति वेदनीयादिक्षयानन्तरम् 'ओरालियकम्माइं च'त्ति औदारिककार्मणे शरीरे उपलक्षणत्वात्तैजसं च 'सव्वाहिं विप्पजहनाहिं'न्ति 'सर्वाभिः' अशेषाभिर्वीशेषेण विविधं वा प्रकर्षतो हानयः-त्यागा विप्रहाणयो, व्यक्त्यपेक्षं बहुवचनं, ताभिः, किमुक्तं भवति?- सर्वथा परिशाटेन, न तु यथा पूर्वं सङ्घातपरिशाटाभ्यां देशत्यागतः, 'विप्पजहित्ता' विशेषेण प्रहाय-परिशाट्य, उक्तं हि-

"ओरालियाहिं सव्वाहिं चयइ विप्पजहनाहि जं भणियं।
निस्सेसतया न जधा देसच्चाएण सो पुव्वं ॥"

चशब्दोऽनौदायिकादिभावनिवृत्तिस्यानुक्तामपि समुच्चिनोति, यत उक्तम्-

"तस्सोदइयाभावा भव्वत्तं च विनियत्तए जुगवं।

सम्मत्तनाणदंसणसुहसिद्धत्ताणि मोत्तूणं ॥"

ऋजु.-अवक्रा श्रेणि:-आकाशप्रदेशपङ्क्तिस्तां प्राप्त ऋजुश्रेणिप्राप्तः अनुश्रेणिगत इतियावत्, 'अफुसमाणगइ'त्ति अस्पृशद्गतिरिति, नायमर्थो यथा नायमाकाशप्रदेशान्न स्पृशति अपि तु यावत्सु जीवोऽवगाढस्तावत एव स्पृशति न तु ततोऽतिरिक्तमेकमपि प्रदेशम्, 'ऊर्द्ध्वम्' उपरि 'एकसमयेन' द्वितीयादिसमयान्तरास्पर्शेन 'अविग्रहेण' वक्रगतिरूपविग्रहाभावेन, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तोऽर्थः स्पष्टतरो भवतीति अनुश्रेणिप्राप्त इत्यनेन गतार्थत्वेऽपि पुनरभिधानं, 'तत्र' इति विवक्षिते मुक्तिपद इतियावत् 'गतं'त्ति गत्वा 'साकारोपयुक्तः' ज्ञानोपयोगवान् सिद्ध्यतीत्यादि यावदन्तं करोतीत्यादि प्राग्वत्, उक्तं हि-

"उजुसेढिं पडिवन्नो समयपएसंतरं अफुसमानो ।

एगसमएण सिज्झइ अह सागारोवउत्तो सो ॥"इति,

द्वासप्ततिसूत्रार्थः । इह च चूर्णिकृता-"सेलेसी ए णं भंते ! जीवे किं जणइ ? अकम्मयं जणति, अकम्मयाए जीवा सिज्झन्ति" इति पाठः, पूर्वत्र च क्वचित्किञ्चित्पाठभेदेनाल्पा एव प्रश्ना आश्रिताः, अस्माभिस्तु भूयसीषु प्रतिषु यथाव्याख्यातपाठदर्शनादित्थमुन्नीतमिति ।

मू. (११८८) एसो खलु सम्मत्तपरक्कमस्स अज्झयणस्स अट्ठे समणेणं भगवया महावीरेणं आघविए पन्नविए परूविए दंसिए निदंसिए उवदंसिए त्तिबेमि ॥

वृ. 'एषः' अनन्तरोक्तः 'खलु' निश्चये सम्यक्त्वपराक्रमस्याध्ययनस्य 'अर्थः' अभिधेयः श्रमणेन भगवता महावीरेण 'आघविए'त्ति आर्षत्वाद् 'आख्यातः' सामान्यविशेषपर्यायाभिव्यासिकथनेन 'प्रज्ञापितः' हेतुफलादिप्रकाशनात्मकप्रकर्षज्ञापनेन 'प्ररूपितः' स्वरूपकथनेन 'दर्शितः' नानाविधभेददर्शनेन 'निदर्शितः' दृष्टान्तोपन्यासेन 'उपदर्शितः' उपसंहारद्वारेण, इदमपि चूर्णिमाश्रितमेव ।

'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्, गतोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि तथैव ।

अध्ययनं २९ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे एकोनत्रिंशमध्ययनस्य भद्रबाहुस्वामिविरचिता निर्युक्तिः एवं शान्त्याचार्य विरचिता सटीकं परिसमाप्ता ।

अध्ययनं ३० तपोमार्गगतिः

वृ. व्याख्यातमेकोनत्रिंशमध्ययनम्, अधुना त्रिंशत्तममारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः- अनन्तराध्ययनेऽप्रमाद उक्तः, इह तु तद्वता तपो विधेयमिति तत्स्वरूपमुच्यते, इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य चतुरनुयोगद्वारप्ररूपणा प्राग्वद्यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे तपोमार्गगतिरिति त्रिपदं नाम, अत एव तत्पदत्रयनिक्षेपायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५१४] निक्खेवो (उ) तवंमि चउव्वि० ॥

नि. [५१५] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते अ पंचतवमाई ।

भावंमि होइ दुविहो बज्झो अब्भितरो चेव ॥

नि. [५१६] मग्गगईणं दुण्हवि पुव्वुद्दिट्ठो चउक्कनिक्खेवो ।

एगयं तु भावमग्गे सिद्धिगईए उ नायव्वं ॥

नि. [५१७] दुविहतवोमग्गगई वन्निज्जइ जम्ह इत्थ अज्झयणे।

तम्हा एअज्झयणं तवमग्गगइत्ति नायव्वं ॥

वृ. गाथाचतुष्टयं प्राग्वत्, नवरं 'पंचतवमाइ'त्ति पञ्चतपः-पञ्चाग्नितपः, यत्र चतसृष्वपि दिक्षु चत्वारोऽग्नयः पञ्चमश्च तपनस्तल्लोके प्रसिद्धम्, आदिशब्दाल्लोकप्रतीतमन्यदपि बृहत्तपःप्रभृति तपो गृह्यते, द्रव्यत्वं चास्याज्ञानमलमलिनत्वेन तथाविधशुद्ध्यनङ्गत्वात्, तथा भावे प्रक्रमात्तपो बाह्यमभ्यन्तरं चात्रैव वक्ष्यमाणस्वरूपं॥ तथा 'पुव्वु द्दिट्ठो'त्ति पूर्वत्रमोक्षमार्गगतिनामकेऽध्ययने उद्दिष्टः-कथितः पूर्वोद्दिष्टः 'भावमग्गो'त्ति सुब्व्यत्ययाद्, 'भावमार्गेण' मुक्तिपथेन तपोरूपेण ज्ञानदर्शनचारित्राविनाभावित्वाद् भावतपसः ॥

नामनिरुक्तिमाह-द्विविधं तपो बाह्यमभ्यन्तरं च तदेव मार्गो भावमार्गस्तत्फलभूता च गतिः-सिद्धिगतिर्द्विविधतपोमार्गगतिर्भण्यते यस्मादत्र-अध्ययने तस्मादेतदध्ययनं तपोमार्गगतिरिति ज्ञातव्यम्, अभिधेयेऽभिधानोपचारादिति भावः, इति निर्युक्तिगाथाचतुष्टयार्थः॥ गतो नामनिष्पन्नो निक्षेपः, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपावसरः, तस्य च सूत्रानुगमाविनाभावित्वात् सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

मू. (११८९) जहा उ पावगं कम्मं, रागदोससमज्जियं।

खवेइ तवसा भिक्खू, तमेगग्गमणो सुने॥

वृ. 'यथा' येन प्रकारेण 'तुः' अवधारणे भिन्नक्रमो योक्ष्यते, 'पापकं कर्म' ज्ञानावरणादि रागद्वेषाभ्यां समिति-भृशमर्जितम्-उपात्तं रागद्वेषसमर्जितं क्षपयत्येव 'तपसा' वक्ष्यमाणलक्षणेन भिक्षुः 'तदेकाग्रमनाः' अवहितचितः शृण्विति शिष्यमभिमुखीकरोति, मा भूदनभिमुखोपदेशनेनैतद्वैफल्यमिति सूत्रार्थः॥ इह चानाश्रवेणैव सर्वथा कर्म क्षप्यत इति यथाऽसौ भवति

मू. (११९०) पाणिवहमुसावाया अदत्तमेहुणपरिग्गहा विरओ।

राईभोयणविरओ, जीवो भवइ अनासवो॥

मू. (११९१) पंचसमिओ तिगुत्तो, अकसाओ जिइंदिओ।

अगारवो अ निस्सल्लो, जीवो भवइ अनासवो॥

वृ. सूत्रद्वयं प्रायः प्रतीतार्थमेव, नवरं विरत इति प्राणवधादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तथा भवत्यनाश्रव इति-अविद्यमानकर्मोपादानहेतुः।

द्वितीयसूत्रेऽप्यनाश्रवः-समित्यादिविपर्ययाणां कर्मोपादानहेतुत्वेनाश्रवरूपत्वात्तेषां चाविद्यमानत्वादिति सूत्रद्वयार्थः॥ एवंविधश्च यादृशं कर्म यथा च क्षपयति आदराधानाय पुनः शिष्याभिमुखीकरणपूर्वकं दृष्टान्तद्वारेण तदाह-

मू. (११९२) एएसिं तु विवज्जासे, रागदोससमज्जियं।

खवेइ तं जहा भिक्खू, तं मे एगमना सुण॥

मू. (११९३) जहा महातलागस्स, संनिरुद्धे जलागमे।

उस्सिचणाए तवणाए, कमेणं सोसणा भवे॥

मू. (११९४) एवं तु संजयस्सावि, पावकम्मनिरासवे।

भवकोडीसंचियं कम्मं, तवसा निज्जरिज्जइ ॥

वृ. 'एतेषां' तु प्राणवधविरत्यादीनामनाश्रवहेतूनां 'विवज्जासे'त्ति विपर्यासे प्राणवधादावसमितत्वादौ च रागद्वेषाभ्यां समर्जितम् - उपार्जितं रागद्वेषसमर्जितं कर्मेति गम्यते तद्यथा क्षपयति तन्मे कथयत इति शेषः, एकम् - एकत्र प्रस्तुते वस्तुन्यभिनिविष्टत्वेन मनो यस्यासावेकमनाः शृणु्विति शिष्याभिमुखीकरणम् ।

'संनिरुद्धे' पाल्यादिना निषिद्धे 'जलागमे' जलप्रवेशे 'उस्सिचणाए'त्ति सूत्रत्वाद् 'उत्सेचनेन' अरघट्टघटीनिवहादिभिरुदञ्चनेन 'तवणाए'त्ति प्राग्वत् 'तपनेन' रविकरनिकरसन्तापरूपेण 'क्रमेण' परिपाट्या 'शोषणा' जलाभावरूपा भवेत् ।

'पापकर्मनिराश्रवे' पापकर्मणामाश्रवाभावे 'भवकोटीसञ्चितम्' इत्यत्र कोटीग्रहणमति बहुत्वोपलक्षणं कोटीनियमासम्भवात्, कर्म तपसा 'निर्जीर्यते' आधिक्येन क्षयं नीयते, शेषं स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः ॥ तपसा कर्म निर्जीर्यत इत्युक्तं, तत्र किं तत्तपः ? इति संशये भेदाभिधानं विनाऽशक्यत्वात्तत्स्वरूपाभिधानस्य तद्भेदानाह -

मू. (११९५) *सो तवो दुविहो वुत्तो, बाहिरऽब्भंतरो तहा ।*
बाहिरो छव्विहो वुत्तो, एवमब्भिंतरो तवो ॥

वृ. 'तद्' अनन्तरप्रक्रान्तं तपो द्विविधमुक्तं 'बाहिरऽब्भंतरो'त्ति 'बाह्यं' बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात् प्रायो मुक्त्यवाप्तिबहिरङ्गत्वाच्च 'अभ्यन्तरं' तद्विपरीतं, यदिवा लोकप्रतीतत्वात्कुतीर्थिकैश्च स्वाभिप्रायेणासेव्यमानत्वाद्बाह्यं तदितरत्त्वाभ्यन्तरम्, उक्तञ्च -

"लोके परसमयेषु च यत्प्रथितं तत्तपो भवति बाह्यम् ।
आभ्यन्तरमप्रथितं कुशलजनेनैव तु ग्राह्यम् ॥"

अन्ये त्वाहुः "प्रायेणान्तःकरणव्यापाररूपमेवाभ्यन्तरं, बाह्यं त्वन्यथे"ति, तथेति समुच्चये, बाह्यं 'षड्विधं' षड्भेदमुक्तमेवमिति - षड्विधमभ्यन्तरं तप उक्तमिति सम्बन्धः, सर्वत्र सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्यय इति सूत्रार्थः ॥ तत्र यथा बाह्यं षड्विधं तथाऽऽह -

मू. (११९६) *अनसनमूणोअरिया भिक्खायरिया य रसपरिच्चाओ ।*
कायकिलेसो संलीयणा य बज्झो तवो होइ ॥

वृ. अक्षरार्थः स्पष्ट एव ॥ भावार्थं तु प्रतिभेदं सूत्रकार एवाभिधित्सुस्तावदनशनमाह -

मू. (११९७) *इत्तरियमरणकाला य, अनसना दुविहा भवे ।*
इत्तरिया सावकंखा, निरवकंखा उ बिइज्जिया ॥

वृ. 'इत्तरिय'त्ति इत्वरमेवेत्वरकं - स्वल्पकालं नियतकालावधिकमिति योऽर्थः, मरणावसानः कालो यस्य तन्मरणकालं प्राग्वन्मध्यपदलोपी समासः, यावज्जीवमित्यर्थः, तथा मरणं कालः अवसरो यस्य तन्मरणकालं 'चः' समुच्चये, अश्यते - भुज्यत इत्यशनमशेषाहाराभिधानमेतत्, उक्तं हि -

"सव्वोऽवि य आहारो असणं सव्वोऽवि वुच्चए पानं ।
सव्वोऽवि खाइमंपि य सव्वोऽविय साइमं होइ ॥"

तत्श्चाविद्यमानं देशतः सर्वतो वाऽशनमस्मिन्नित्यनशनं 'द्विविधं' द्विप्रकारं भवेत्, तत्र 'इत्तरिय'त्ति इत्वरकं सहावकाङ्क्षया-घटिकाद्वयाद्युत्तरकालं भोजनाभिलापरूपया वर्तत इति सावकाङ्क्षं निष्क्रान्तमाकाङ्क्षातो निरवकाङ्क्षं, तज्जन्मनि भोजनाशंसाभावात्, तुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद् द्वितीयं पुनर्मरणकालं, पाठान्तरतश्च निरवकाङ्क्षं द्वितीयम्।

'यथोद्देशं निर्देश'इति न्यायत इत्वरकानशनस्य भेदानाह-

मू.(११९८) *जो सो इत्तरियतवो, सो समासेण छव्विहो।*
सेढितवो पयरतवो, घनो अ तह होइ वग्गो य॥

वृ. यत्तदित्वरकं तपः-इत्वरकानशनरूपमनन्तरमुक्तं तत् 'समासेन' सङ्क्षेपेण षड्विधं, विस्तरेण तु बहुतरभेदमिति भावः॥ षड्विधत्वमेवाह-'सेढितवो' इत्यादि, अत्र च श्रेणिः पंक्तिस्तदुपलक्षितं तपः श्रेणितपः तच्चतुर्थादिक्रमेण क्रियमाणमिह षण्मासान्तं परिगृह्यते, तथा श्रेणिरेव श्रेण्या गुणिता प्रतर उच्यते, तदुपलक्षितं तपः प्रतरतपः, इह चाव्यामोहार्थं चतुर्थषष्ठाष्टमदशमाख्यपदचतुष्टयात्मिका श्रेणिर्विवक्ष्यते, सा च चतुर्भिर्गुणिता षोडशपदात्मकः प्रतरो भवति, अयं चायामतो विस्तरतश्च तुल्य इत्यस्य स्थापनोपाय उच्यते

"एकाद्याद्या व्यवस्थाप्याः, पंक्तयोऽत्र यथाक्रमम्।
एकादींश्च निवेश्यान्ते, क्रमात्पंक्ति प्रपूरयेत्॥"

अस्यार्थः -एक आदिर्येषां ते एकादयः-एककद्विकत्रिकचतुष्कास्ते आद्या यासु ता एकाद्याद्याः 'व्यवस्थाप्याः' न्यसनीयाः 'पंक्तयः' श्रेणयः 'यथाक्रमं' क्रमानतिक्रमेण, कोऽर्थः ?-प्रथमा एकाद्या एककादारभ्य, द्वितीया द्विकाद्या द्विकादारभ्य, तृतीया त्रिकाद्या त्रिकादारभ्य, चतुर्थी-चतुष्काद्या चतुष्कादारभ्य, आह-एवं सति प्रथमपंक्तिरेव परिपूर्णा भवति द्वितीयाद्यास्तु न पूर्यन्त एव, तत्कथं पूरणीयाः ?, उच्यते, एकादींश्च निवेश्य व्यवस्थाप्याः 'अन्ते' इत्यग्रे 'क्रमात्' इति क्रममाश्रित्य 'पंक्तिम्' अपूर्यमाणा श्रेणिं 'पूरयेत्' परिपूर्णां कुर्यात्, तत्र च द्वितीयपंक्तौ द्विकत्रिकचतुष्कानामग्रे एककः, तृतीयपंक्तौ त्रिकचतुष्कयोः पर्यन्ते एकको द्विकः, चतुर्थपंक्तौ चतुष्कावसान एककद्विकत्रिकाः स्थाप्यन्ते, चतुर्थषष्ठाष्टमदशमप्रक्रमः, 'घन' इति घनतपः 'चः' पूरणे तथेति समुच्चये भवतीति च क्रिया प्रतितपोभेदं योजनीया, अत्र च षोडशपदात्मकः प्रतरः पदचतुष्टयात्मिकया श्रेण्या गुणितो घनो भवति, आगतं चतुःषष्टिः ६४, स्थापना तु पूर्विकैव नवरं बाहल्यतोऽपि पदचतुष्टयात्मकत्वं विशेषः, एतदुपलक्षितं तपो घनतप उच्यते, 'चः' समुच्चये, 'तथा भवति वर्गश्चे'तीहापि प्रक्रमाद्वर्ग इति वर्गतपः, तत्र च घन एव घनेन गुणितो वर्गो भवति, ततश्चतुःषष्टिश्चतुःषष्ट्यैव गुणिता जातानि षन्नवत्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि, एवदुपलक्षितं तपो वर्गतपः।

मू.(११९९) *तत्तो य वग्गवग्गो उ पंचमो छट्ठओ पइन्नतवो।*
मनइच्छियचित्तत्थो नायव्वो होइ इत्तरिओ॥

वृ. 'ततश्च' वर्गतपसोऽनन्तरं 'वर्गवर्ग' इत् वर्गवर्गतपः 'तुः' समुच्चये 'पञ्चमं' पञ्चसङ्ख्यापूरणम्, अत्र च वर्ग एव यदा वर्गेण गुण्यते तदा वर्गवर्गो भवति, तथा च चत्वारि सहस्राणि षन्नवत्यधिकानि तावतैव गुणितानि जातैका कोटिः सप्तषष्टिलक्षाः सप्तसप्ततिसहस्राणि द्वे शते

षोडशाधिके, अङ्कतोऽपि १६७७७२१६, एतदुपलक्षितं तपो वर्गवर्गतप इत्युच्यते, एवं पदचतुष्टमाश्रित्य श्रेण्यादितपोदर्शितम्, एतदनुसारेण पञ्चादिपदेष्वप्येतत्परिभावना कार्या, षष्ठकं 'प्रकीर्णतपः' यच्छ्रेण्यादिनियतरचनाविरहितं स्वशक्त्यपेक्षं यथाकथञ्चिद्विधीयते, तच्च नमस्कारसहितादि पूर्वपुरुषाचरितं यवमध्यवज्रमध्यचन्द्रप्रतिमादि च, इत्थं भेदानभिधायोप-संहारमाह -'मणइच्छियचित्तत्थो'त्ति मनसः-चित्तस्य ईप्सित-इष्टश्चित्रः-अनेकप्रकारोऽर्थः-स्वर्गापवर्गादिस्तेजो लेश्यादिर्वा यस्मात्तन्मईप्सितचित्रार्थं ज्ञातव्यं भवति 'इत्वरकं' प्रक्रमादनशनाख्यं तपः ।

मू. (१२००) *जा सा अनसना मरणे, दुविहा सा वियाहिया ।*
सवीयारमवीयारा, कायचिट्ठं पई भवे ॥

वृ. सम्प्रति मरणकालमनशनं वक्तुमाह-'जा सा अनसना' इति यत्तदनशनं 'मरणे' मरणावसरे द्विविधं तद्विशेषेणाख्यातं कथितं व्याख्यातं तीर्थकृदादिभिरिति गम्यते, तद्वैविध्यमेवाह-सह विचारेण-चेष्टात्मकेन वर्त्तते यत्तत्सविचारं तद्विपरीतमविचारं, विचारश्च कायवाङ्मानो-भेदात्रिविध इति तद्विशेषपरिज्ञानार्थमाह -'कायचेष्टाम्' उद्वर्त्तनपरिवर्त्तनादिककायप्रवीचारं 'प्रति'ति आश्रित्य 'भवेत्' स्यात्, तत्र सविचारं भक्तप्रत्याख्यानमिङ्गिनीमरणं च, तथाहि-भक्तप्रत्याख्याने गच्छमध्यवर्ती गुरुदत्तालोचनो मरणायोद्यतो विधिना संलेखनां विधाय ततस्त्रिविधं चतुर्विधं वाऽऽहारं प्रत्याचष्टे, स च समाश्रितमृदुसंस्तारकः समुत्सृष्टशरीराद्युपकरण-ममत्वः स्वयमेवोद्ग्राहितनमस्कारः समीपवर्त्तिसाधुदत्तनमस्कारो वा सत्यां शक्तौ स्वयमुद्वर्त्तते, शक्तिविकलतायां चापरैरपि किञ्चित्कारयति, यत उक्तम्-

"वियडणमब्भुट्ठाणं उचियं संलेहणं च काऊणं ।
पच्चक्खति आहारं तिविहं च चउव्विहं वावि ॥१॥
उव्वत्तति परियत्तति सयमन्नेणावि कारए किंचि ।
जत्थ समत्थो नवरं समाहिजणयं अपडिबद्धो ॥२॥"

इङ्गिनीमरणमप्युक्तन्यायतः प्रतिपद्य शुद्धस्थण्डिलस्थाता एकाक्येव कृतचतुर्विधाहार-प्रत्याख्यानस्तत्स्थण्डिलस्यान्तश्छायात उष्णमुष्णाच्च छायां स्वयं संक्रामति, तथा चाह-

"इंगियमरणविहाणं आपव्वज्जं तु वियडणं दाउं ।
संलेहणं च काउं जहासमाही जहाकालं ॥१॥
पच्चक्खति आहारं चउव्विहं नियमओ गुरुसगासे ।
इंगियदेसंमि तहा चेट्ठंपि हु इंगियं कुणइ ॥२॥
उव्वत्तइ परियत्तइ काइयमाईसु होइ उ विभासा ।
किच्चंपि अप्पणुच्चिय जुंजइ नियमेण धीबलिओ ॥३॥"

अविचारं तु पादपोपगमनं, तत्र हि सव्याघाताव्याघातभेदतो द्विभेदेऽपि पादपवन्निश्चेष्टतयैव स्थीयते, तथा च तद्विधिः-

"अभिवंदिऊण देवे जहाविहं सेसए य गुरुमाई ।
पच्चक्खाइत्तु ततो तयंतिए सव्वमाहारं ॥१॥

समभावंमि ठियप्पा सम्मं सिद्धंतभणितमग्गेणं ।
गिरिकंदरं तु गंतुं पायवगमणं अह करेइ ॥२॥
सव्वत्थापडिबद्धो दंडाययमादिठाणमिह ठाउं ।
यावज्जीवं चिट्ठइ निच्चिट्ठो पायवसमानो ॥३॥"

मू.(१२०१)　*अहवा सपरिकम्मा अपरिकम्मा य आहिया ।*
नीहारिमनीहारी आहारच्छेओ दोसुवि ॥

वृ. पुनर्द्वैविध्यमेव प्रकारान्तरेणाह-'अथवे'त्ति प्रकारान्तरसूचने सह परिकर्मणा-स्थाननिपदनत्वग्वर्त्तनादिना विश्रामणादिना च वर्त्तते यत्तत्सपरिकर्म अपरिकर्म च तद्विपरीतम् 'आख्यातं' कथितं, तत्र सपरिकर्म भक्तप्रत्याख्यानमिङ्गिनीमरणं च, एकत्र स्वयमन्येन वा कृतस्य अन्यत्र तु स्वयंविहितस्योद्वर्त्तनादिचेष्टात्मकपरिकर्मणोऽनुज्ञानात्, तथा चाह-

"आयपरपरिकम्मं भत्तपरिण्णाए दो अनुन्नाया ।
परवज्जिया य इंगिणि चउव्विहाहारविरई य ॥१॥
ठाणनिसियणतुयट्टण इत्तरियाइं जहासमाहीए ।
सयमेव य सो कुणई उवसग्गपरिसहऽहियासे ॥१॥"

अपरिकर्म च पादपोपगमनं, निष्प्रतिकर्मताया एव तत्राभिधानात्, तथा चागमः-

"समविसमंमि य पडिओ अच्छइ जह पायवो व्व निक्कंपो ।
निच्चलनिप्पडिकम्मो निक्खिवई जं जहिं अंगं ॥२॥
तं चिय होइ तहच्चिय नवरं चलणं परप्पओगाओ ।
वायाईहिं तरुस्स व पडिणीयाईहिं तह तस्स ॥३॥"

यद्वा परिकर्म-संलेखना सा यत्रास्ति तत्सपरिकर्म, तद्विपरीतं त्वपरिकर्म, तत्र चाव्याघाते त्रयमप्येतत्सूत्रार्थोभयनिष्ठितो निष्पादितशिष्यः संलेखनापूर्वकमेव विधत्ते, अन्यथाऽऽ-र्त्तध्यानसम्भवात्, उक्तञ्च-

"देहम्मि असंलिहिए सहसा धाऊहि खिज्जमाणाहिं ।
जायइ अट्टज्झाणं सरीरिणो चरिमकालंमि ॥४॥"

इति सपरिकर्मोच्यते, यत्पुनर्व्याघाते गिरिभित्तिपतनाभिघातादिरूपे संलेखनामनिधायैव भक्तप्रत्याख्यानादि क्रियते तदपरिकर्म, उक्तञ्चागमे-

"अवि घातो या विज्जूगिरिभित्तीकोणगा य वा होज्जा ।
संबद्धहत्थपायादयो व वाएण होज्जाहि ॥१॥
एएहिं कारणेहिं बाधाइममरण होइ बोद्धव्वं ।
परिकम्ममकाऊणं पच्चक्खाई ततो भत्तं ॥२॥"

तथा निर्हरणं निर्हारो-गिरिकन्दरादिगमनेन ग्रामादेर्बहिर्गमनं तद्विद्यते यत्र तन्निर्हारि तदन्यद-निर्हारि यदुत्थातुकामे व्रजिकादौ विधीयते, एतच्च प्रकारद्वयमपि पादपोपगमनविषयं, तत्प्रस्ताव एवागमेऽस्याभिधानात्, तथा चागमः-

"पव्वज्जाई काउं नेयव्वं जाय होयवोच्छित्ती ।

पंच तुलं काऊण य सो पाओगमपरिणातो य ॥३॥
तं दुविहं नायव्वं नीहारिं चेव तहऽणीहारिं।
बहिया गामाईणं गिरिकंदरमाइ नीहारिं ॥४॥
वइयाइसु जं अंतो उट्ठेउमणाणं ठाइ अनिहारिं।
कम्हा ? पायवगयाणं जं उवमा पायवेणऽत्थं ॥५॥"

आहार:- अशनादिस्तच्छेद:-तत्रिराकरणम्, आहारच्छेदश्च द्वयोरपि सपरिकर्मापरिकर्मणो- र्निहार्यनिर्हारिणोश्च सम इति शेष:, उभयत्र तद्व्यवच्छेदस्य तुल्यत्वादिति सूत्रपञ्चकार्थ: ॥

उक्तमनशनमूनोदरतामाह-

मू. (१२०२) *ओमोअरणं पंचहा, समासेण वियाहियं।*
दव्वओ खित्तकालेणं, भावेणं पज्जवेहिं य ॥

वृ. तत्रावमं-न्यूनमुदरं-जठरमस्यासाववमोदरस्तद्भाव: अवमौदर्यं-न्यूनोदरता, पठन्ति च-'ओमोयरण'न्ति तत्र चावमं च तदुदरं चावमोदरं तस्मात्करोत्यर्थे णिचि ल्युटि चावमोदरणम्, अवमोदरकरणमित्यर्थ:, तच्च 'पंचह'त्ति 'पञ्चधा' पञ्चप्रकारं 'समासेन' सङ्क्षेपेण व्याख्यातं, पञ्चधात्वमेवाह-'द्रव्यत' इति द्रव्यात् हेतौ पञ्चमी, क्षेत्रं च कालश्चेति क्षेत्रकालं तेन भावेन च पर्यायैश्चोपाधिभूतै:, सर्वत्र हेतौ तृतीया ॥

मू. (१२०३) *जो जस्स उ आहारो, तत्तो ओमं तु जो करे।*
जहन्नेणेगसित्थाई, एवं दव्वेण ऊ भवे ॥

वृ. तत्र द्रव्यत आह-यो यस्य 'तु:' पूरणे आहारो-भोजनं तत:-स्वाहारद्रव्यम् ऊनं 'तु:' प्राग्वद् य: कुर्याद् भुञ्जान इति शेष:, अयमत्र भावार्थ: पुरुषस्य हि द्वात्रिंशत्कवलमान आहार: स्त्रियश्चाष्टाविंशतिकवलमान:, यत उक्तं -

"बत्तीसं किरकवला आहारो कुच्छिपूरओ भणिओ।
पुरिसस्स महिलियाए अट्ठावीसं भवे कवला ॥१॥
कवलाण य परिमाणं कुक्कुडिअंडगपमाणमेत्तं तु।
जो वा अविगियवयणो वयणंमि छुहिज्ज वीसत्थो ॥२॥"

ततश्चैतन्मानादूनं यो भुंक्ते यत्तदोर्नित्यमभिसम्बन्धात्तस्य 'एवम्' अमुना प्रकारेण 'द्रव्येण' उपाधिभूतेन भवेदिति सण्टङ्क:, अवमौदार्यमिति प्रक्रम:, एतच्च जघन्येनैकसिक्थु-यत्रैकमेव सिक्थु भुज्यते तदादि, आदिशब्दात्सिक्थुद्वयादारभ्य यावदेककवलभोजनम्, एवं चाल्पाहारा- ख्यमवमौदार्यमाश्रित्योच्यते, यत उपार्द्धादिषु तेषु कवलनवकादिमानमेवैतत्, तथा च सम्प्रदाय:-"अप्पाहारोमोयरिया एक्ककवलाहारोमोयरिया उक्कोसा सेसा अजहन्नुक्कोसा, अवड्ढा- हारोमोयरिया जहन्निया नवकवला उक्कोसेणं बारस सेसा अजहन्नमणुक्कोसा" इत्यादि, एतद्भेदाभिधायिनी चेयं गाथा-

"अप्पाहार १ अवड्ढे २ दुभाग ३ पत्ता ४ तहेव किंचूणा ५।
अट्ठ १ दुवालस २ सोलस ३ चउवीस ४ तहेक्कतीसा य ॥१॥"

मू. (१२०४) *गामे नगरे तह रायहाणिनिगमे य आगरे पल्ली।*

खेडे कब्बडदोणमुहपट्टणमडंबसंबाहे ॥

वृ. क्षेत्रावमौदर्यमाह-ग्रसति गुणान् गम्यो वाऽष्टादशानां करणामिति ग्रामस्तस्मिन्, नामत्र करोऽस्तीति नकरं तस्मिन्, तथा राजाऽनया धीयत इति राजधानि-राज्ञः पीठिकास्थानमित्यर्थः, निगमयन्ति तस्मिन्नेकविधभाण्डानीति निगमः प्रभूततरवणिजां निवासोऽनयोः समाहारस्तस्मिंश्च, आकुर्वन्ति तस्मिन्नित्याकरो--हिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तस्मिन्, 'पल्लि'त्ति सुब्व्यत्ययात् पाल्यन्तेऽनया दुष्कृतविधायिनो जना इति पल्ली, नैरुक्ता विधिः, वृक्षगहनाद्याश्रितः प्रान्तजननिवासस्तस्यां, खेट्यन्ते-उत्रास्यन्तेऽस्मिन्नेव स्थितैः शत्रव इति खेटं-पांशुप्राकारपरिक्षिप्तम्, उक्तं हि-''खेडं पुण होइ धूलिपायारं'' तस्मिन्, कर्बटं-कर्बटजनावासः, कुनगरमित्यर्थः, द्रोण्योनावो मुखमस्येति द्रोणमुखं-जलस्थलनिर्गमप्रवेशं यथा भृगुकच्छं ताम्रलिप्तिर्वा, पतन्ति तस्मिन् समस्तदिग्भ्यो जनाइति पत्तनं, तच्च जलपत्तनं यज्जलमध्यमवर्त्ती, यथा काननद्वीपः, स्थलपत्तनं च निर्जलभूभागभावि यथा मथुरा, 'मडंब'त्ति देशीपदं यस्य सर्वदिक्ष्वर्द्धतृतीययोजनान्तर्ग्रामै रहितं, [illegible] बाध्यन्तेऽस्मिन् जना इति संबाधः-प्रभूतचातुर्वर्ण्यनिवासः, कर्बटादीनां चात्र समाहारद्वन्द्वस्तस्मिन्।

मू. (१२०५) *आसमपए विहारे संनिवेसे समायघोसे य।*
थलिसेणाखंधारे सत्थे संवट्ट कोट्टे य ॥

वृ. आ-सम्मात् श्राम्यन्ति-तपः कुर्वन्त्यस्मिन्नित्याश्रमः- तापसावसथादिस्तदुपलक्षितं पदं-स्थानमाश्रमपदं तस्मिन्, विहारो-भिक्षुनिवासो देवगृहं वा तत्प्रधानो ग्रामादिरपि विहारस्तस्मिन्, 'संनिवेशे' यात्राद्विसमायातजनावासे, समाजः-पथिकसमूहः घोषो-गोकुलमनयोः समाहारे समाजघोषं तस्मिन्, 'चः' समुच्चये, स्थल्याम्-उच्चभूभागे सेना-चातुरङ्गबलसमूहः स्कन्धावारः स एवाशेषखेडाद्युतलक्षितोऽनयोः समाहारे सेनास्कन्धावारं तस्मिन्, 'सार्थे' गणिमधरिमादिभृतवृषभादिसङ्घाते संवर्त्तन्ते-पिण्डीभवन्तस्मिन् भयत्रस्ता जना इति संवर्त्तस्तस्मिन्, कोट्टं-प्राकारोऽनयोः समाहारे संवर्त्तकोट्टं तस्मिन् 'चः' समुच्चये, क्षेत्रप्रस्तावादिह समाजिकादिषु च क्षेत्रमेवोपलक्ष्यते।

मू. (१२०६) *वाडेसु य रत्थासु य घरेसु वा एवमितियं खित्तं।*
कप्पइ उ एवमाई एवं खित्तेण ऊ भवे ॥

वृ. 'वाडेसु'त्ति वाटेषु पाटेषु वा वृत्तिवरण्डकादिपरिक्षिप्तगृहसमूहात्मकेषु 'रथ्यासु' सेरिकासु 'गृहेषु' प्रतीतेषु, सर्वत्र वा विकल्पे, 'एव'मित्यनेन हृदयस्थप्रकारेण 'एत्तिय'न्ति 'एतावत् विवक्षातो नियतपरिमाणं क्षेत्रं 'कल्पते' उपयोगं याति पर्यटितुमिति शेषः, 'तुः' पूरणे, एवमादि, आदिशब्दाद्गृहशालादिपरिग्रहः, 'एव' मित्यमुना क्षेत्रप्राधान्यादभिग्रहग्रहणलक्षणेन प्रकारेणेति 'क्षेत्रेण' इति क्षेत्रहेतुकं 'तुः' पूरणे भवेदममौदार्यमिति प्रक्रमः ॥

मू. (१२०७) *पेडा य अद्धपेडा गोमुत्ति पयंगवीहिया चेव।*
संबुक्कावट्टायगंतुंपच्चागया छट्ठा ॥

वृ. पुनरन्यथा क्षेत्रावमौदार्यमाह-'पेड'त्यादि, अत्र च सम्प्रदायः-''पेडा पेडिका इव चउकोणा अद्धपेडा इमीए चेव अद्धसंठिया घरपडिवाडी गोमुत्तिया वंकावलिया पयंगविही अणियया

पयंगुड्डाणसरिसा 'संबुक्कावट्टं'त्ति शम्बूकः शङ्खस्तस्यावर्त्तः शम्बूकावर्त्तस्तद्वदावर्त्तो यस्यां सा शम्बूकावर्त्ता, सा च द्विविधाथतः सम्प्रदायः- ''अब्भितरसंबुक्का बाहिरसंबुक्का य, तत्थ अब्भंतरसंबुक्काए संखनाभिखेत्तोवमाए आगिइए अंतो आढवति बाहिरओ संनियट्टइ, इयरीए विवज्जओ,'' 'आययगंतुंपच्चागय'त्ति, अत्रायतं-दीर्घं प्राञ्जलमित्यर्थः, तथा च सम्प्रदायः- ''तत्थ उज्जुयं गंतूण नियट्टइ'' 'छट्ठ'त्ति षष्ठी, नन्वत्र गोचररूपत्वाद्भिक्षाचार्यत्वमेवासां तत्कथमिह क्षेत्रावमौदार्यरूपतोक्ता ?, उच्यते, अवमौदार्यं ममास्त्वित्यभिसम्बन्धिना विधीयमानत्वादवमौदार्यव्यपदेशोऽप्यदुष्ट एव, दृश्यते हि निमित्तभेदादेकत्रापि देवदत्तादौ पितृपुत्राद्यनेकव्यपदेशः, एवं पूर्वत्र ग्रामादिविषयस्योत्तरत्र कालादिविषयस्य च नैयत्यस्याभिग्रहत्वेन भिक्षाचर्यात्वप्रसङ्गे इदमेवोत्तरं वाच्यम् ॥

मू. (१२०८) *दिवसस्स पोरिसीणं चउण्हंपि उ जत्तिओ भवे कालो ।*
एवं चरमानो खलु कालोमाणं मुनेयव्वं ॥

वृ. कालावमौदार्यमाह- 'दिवसस्य' अह्नः 'पौरुषीणां' प्रहराणां चतसृणामपि 'तुः' प्राग्वद् यावान् भवेत्कालोऽभिग्रहविषय इति शेषः, 'एव'मित्येवं प्रक्रमात्कालेन 'चरमाण'त्ति तिसुब्व्यत्ययाच्चरतः 'खलु' निश्चितं 'कालोमाण'न्ति कालेऽवमत्वं प्रस्तावादुदरस्य कालावमत्वं, कोऽर्थः ?-कालावमौदार्यं मुणितव्वं, कालहेतुत्वादस्येति भावः, यदिवाऽभेदोपचारेण स एवाभिगृहीतकाले चरन्नवमौदार्यं मुनितव्यः ॥ एतदेव प्रकारान्तरेणाह-

मू. (१२०९) *अहवा तइयपोरिसीए, ऊणाए घासमेसंतो ।*
चउभागूणा एवा, एवं कालेण ऊ भवे ॥

वृ. अथवा तृतीयापौरुष्यामूनायां ग्रासम्-आहारमेषयन्-त्रिविधैषणया गवेषयन्, न्यूनत्वमेव विशेषत आह-चतुर्भागोनायां वाशब्दात्पञ्चादिभागोनायां वा तृतीयपौरुष्याम्, 'एवम्' अमुना कालविषयाभिग्रहलक्षणेन प्रकारेण चरन्नित्यनुवर्त्तते, कालेन तु भवदेवमौदार्ययोगाद् यतिरप्यवमौदार्यम्, औत्सर्गिकविधिविषयं चैतत्, उत्सर्गतो हि तृतीयपौरुष्यामेव भिक्षाटनमनुज्ञातं, यदुक्तम्-''पंथो भिक्खा य तइयाए'त्ति । भावावमौदार्यमाह-

मू. (१२१०) *इत्थी वा पुरिसो वा अलंकिओ वाऽणलंकिओ वावि ।*
अन्नयरवयत्थो वा, अन्नयरेणं च वत्थेणं ॥

वृ. स्त्री वा पुरुषो वा 'अलकृतो वा' कटकाद्यलङ्कारविभूषितो वा 'अनलंकृतो वाऽपि' तद्विपरीतः, तथाऽन्यतरच्च तद्वयश्च-बाल्याद्यन्यतरवयस्तत्स्थो वा, अन्यतरेण वा पट्टशाटकमयादिना 'वस्त्रेण' वाससा, लक्षणे तृतीया, सर्वत्र वा विकल्पे ॥

मू. (१२११) *अन्नेण विसेसेणं वन्नेणं भावमनुमुअंते उ ।*
एवं चरमाणा खलु भावोमोणं मुनेयव्वं ॥

वृ. 'अन्येन' विशेषान्तरादिभिन्नेन 'विशेषेण' कुपितप्रहसितादिनाऽवस्थाभेदेन 'वर्णेन' कृष्णादिना प्रक्रमादन्यतरेणोपलक्षितः 'भावं' पर्यायमुक्तरूपमेवालकृतत्वादि 'अनुमुयंते उ'त्ति तुशब्दस्यावधारण(णार्थ)त्वाद्'अनुन्मुञ्चन्नेव' अत्यजन्नेव यदो दाता दास्यति ततोऽहं ग्रहीष्ये न त्वन्यथेत्युपस्कारः, एवं चरन् 'खलु' निश्चितं 'भावोमोणं' ति भावावमत्वेनोपलक्षितः

प्रक्रमादुदरस्य पूरणीयत्वः, यद्वा सुव्यक्त्यादेवं भवतः खलु सुव्यक्त्यवाद भावावमत्वेन हेतुना पूरणीयत्वमात्रमौदार्यमिति प्रक्रमः ॥ पर्यवावमौदार्यमाह–

मू.(१२१२) *दव्वे खित्ते भावंमि य आहिया उ जे भावा।*
एएहिं ओमचरओ पज्जवचरओ भवे भिक्खू ॥

वृ. 'द्रव्ये' अशनादौ 'क्षेत्रे' ग्रामादौ 'काले' पौरुष्यादौ 'भावे च' स्त्रीत्वादौ 'आख्याताः' कथिताः 'तुः' पूरणे ये 'भावाः' पर्याया एकसिक्थोनत्वादयः, एतैः सर्वैरपि द्रव्यादिपर्यायैः 'ओमत्ति' अवममुपलक्षणत्वादवमौदार्यं चरति आसेवते अवमचरकः पर्यवचरको भवेद्भिक्षुः, इह च पर्यवग्रहणेन पर्यवप्राधान्यविवक्षया पर्यवावमौदार्यमुक्तम्, अथवा 'एएहिं अवम चरओ'त्ति 'एतेभ्यः' द्रव्यादिपर्यायेभ्यः 'अवमचरकः' न्यूनत्वासेवकः, किमुक्तं भवति ?– एकसिक्थोनत्वादावपि नवपुराणादिविशेषाभिग्रहवान्, एवं ग्रामपौरुषीस्त्रीत्वादिष्वपि विशिष्टाभिग्रहतः पूर्वस्मान्न्यूनत्वं भावनीयम्।

आह–क्षेत्रावमौदार्यादिष्वप्यशनादिद्रव्यैर्णवोदरस्यावमत्वमिति कथं द्रव्यावमौदार्यादिषां विशेषः ?, उच्यते, क्षेत्रादिहेतुकत्वस्यैव तत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात्, तद्विवक्षा च द्रव्यावमौदार्यस्यापि तेषु तद्धेतुकत्वात्, यदिवा यत्रापि द्रव्यतो न्यूनत्वमुदरस्य नास्ति तत्रापि क्षेत्रादिन्यूनतामपेक्ष्य क्षेत्राद्यवमौदार्याणि भण्यन्त इति प्रश्नानवकाश एवेति सूत्रैकादशकगर्भार्थः ॥

मू.(१२१३) *अट्ठविहगोयरग्गं तु, तहा सत्तेव एसणा।*
अभिग्गहा य जे अन्ने, भिक्खायरियमाइया ॥

वृ. 'अट्ठविहगोयरग्गं'ति प्राकृतत्वाद् अष्टविधः–अष्टप्रकारोऽग्रः–प्रधान आधाकर्मादिपरिहारेण स चासौ गौरिवचरणम्–उच्चावचकुलेष्वविशेषेण पर्यटनं गोचरश्चाष्टविधाग्रगोचरः, 'तुः' उत्तरभेदापेक्षया समुच्चये, तथा सप्तैवैषणा अभिगृह्यन्त इत्यभिग्रहाः 'च' समुच्चये ये अन्ये एतदतिरिक्ताः, ते किमित्याह–'भिक्खायरियमाहिया'त्ति सूत्रत्वेन भिक्षाचर्याविषयत्वात् भिक्षाचर्या वृत्तिसङ्क्षेपापरनामिकाऽऽख्याताः, अत्र चाष्टावग्रगोचरभेदाः पेडादय एव जम्बूकावर्त्तया द्वैविध्याश्रयणतः तथा ऋज्व्याद्याश्चापरयोः प्रक्षेपात्, सप्तैषणाश्चेमाः–

''संसट्ठमसंसट्ठा उद्धड तह अप्पलेवडा चेव।
उग्गहिया पग्गहिया उज्झियधम्मा य सत्तमिया ॥''

'अभिग्रहाश्च' द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयाः, तत्र द्रव्याभिग्रहाः– कुन्ताग्रादिसंस्थितमण्डकखण्डादि ग्रहीष्य इत्यादयः क्षेत्राभिग्रहाः–देहलीजङ्घयोरन्तर्विधाय यदि दास्यति ततो ग्राह्यमित्यादयः, कालाभिग्रहा–सकलभिक्षाचरनिवर्त्तनावसरे मया पर्यटितव्यमित्यादयः, भावाभिग्रहास्तु–हसन् रुदन् बद्धो वा यदि प्रतिलाभयिष्यति ततोऽहमादास्ये न त्वन्यथेत्येवमादय इति सूत्रभावार्थः ॥ अभिहिता भिक्षाचार्या, रसपरित्यागमाह–

मू.(१२१४) *खीरदहिसप्पिमाई, पणीयं पानभोयणं।*
परिवज्जणं रसाणं तु, भणियं रसविवज्जणं ॥

वृ. क्षीरं–दुग्धं दधि–तद्विकारः सर्पिः–घृतं तदादि, आदिशब्दाद् गुडपक्वान्नादिपरिग्रहः, 'प्रणीतम्' अतिबृंहकं पीयत इति पानं–खर्जूररसादि भुज्यत इति भोजनं–गलद्बिन्द्वोदनादि

अनयोः समाहारे पानभोजनं सोपस्करत्वादेषां 'परिवर्जनं' परिहरणं रसानां रस्यमानत्वेन 'तुः' पूरणे 'भणितम्' अभिहितं तीर्थकृदादिभिरिति गम्यते, रसविवर्जनं नाम बाह्यं तप इति सूत्रार्थः ॥

मू. (१२१५) *ठाणा वीरासणाईया, जीवस्स उ सुहावहा।*
उग्गा जहा धरिज्जंति, कायकिलेसं तमाहियं ॥

वृ. स्थीयत एभिरिति स्थानानि - कायावस्थितिभेदा वीरासनं - सिंहासनोपविष्टस्य तदपनयने तथैवावस्थानं तदादिर्येषां तानि वीरासनादिकानि, आदिशब्दाद्गोदोहिकासनादि-परिग्रहः, सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्ययात्, लोचाद्युपलक्षणं चैतत्, तथाऽऽह -

"वीरासण उक्कुडुगासणाइ लोयाइओ अ विन्नेओ।
कायकिलेसो संसारवासनिव्वेयहेउत्ति ॥१॥"

'जीवस्य' जन्तोः 'तुः' अवधारणे भिन्नक्रमश्च, ततः सुखावहान्येव मुक्तिसुखप्रापकत्वेन शुभावहान्येव वा 'उग्राणि' दुरनुष्ठेयतयोत्कटानि 'यथा' येन प्रकारेण 'धार्यन्ते' इत्यासेव्यन्ते गम्यमानत्वाद्यतिभिः, 'कायकिलेसं' तमाहिय'न्ति कायस्य क्लेशो - बाधनं कायक्लेशः सः 'आख्यातः' कथितस्तथैवेति शेषः, इह च संसार्यात्मनः कायानुगतत्वेन तत्क्लेशे यद्यप्यवश्यं क्लेशसम्भवस्तथाऽपि भावितात्मनामसौ सन्नप्यसत्सम एवेति तदनभिधानमिति सूत्रार्थः ॥

मू. (१२१६) *एगंतमनावाए, इत्थीपसुविवज्जिए।*
सयनासनसेवणया, विवित्तं सयनासनं ॥

वृ. 'एगंत'ति सुब्व्यत्ययाद् 'एकान्ते' जनेनानाकुले 'अनापाते' स्त्र्याद्यापातरहिते 'स्त्री-पशुविवर्जिते' तत्रैव स्थितस्त्र्यादिरहिते शून्यागारादाविति भावः 'सयणासणसेवणय'त्ति सूत्रत्वात् शयनासनसेवनं विविक्तशयनासनं बाह्यं तप उच्यत इति शेषः, उपलक्षणं चैतदेषणीय-फलकादिग्रहणस्य, तथा चानेन विविक्तचर्या नाम संलीनतोक्ता भवति, यतस्तल्लक्षमिदम् -

"आरामुज्जाणाइसु थीपसुपंडगविवज्जिए ठाणं।
फलगाईण य गहणं तह भणियं एसनिज्जाणं ॥"

शेषसंलीनतोपलक्षणं चासौ, प्राधान्याच्चास्या एव साक्षादभिधानं, प्राधान्यं चेन्द्रियादि संलीनतोपकारित्वादस्याः, इयं चेत्थं चतुर्विधा, यत उक्तम् -

"इंदियकसायजोगे पडुच्च संलीणया मुणेयव्वा।
तह जा विवित्तचरिया पन्नत्ता वीयरागेहिं ॥"

तत्रेन्द्रियसंलीनता श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः शब्दादिषु सुन्दरेतरेषु रागद्वेषाकरणं, कषायसंलीनता तदुदयनिरोध उदीर्णविफलीकरणं च, योगसंलीनता च मनोयोगादीनामकुशलानां निरोधः कुशलानामुदीरणमिति सूत्रार्थः ॥ उक्तमेवार्थमुपसंहरन्नुत्तरग्रन्थसम्बन्धाभिधानायाह

मू. (१२१७) *एसो बाहिरगतवो, समासेन वियाहिओ।*
अब्भितरं तवं इत्तो, वुच्छामि अनुपुव्वसो ॥

वृ. 'एतत्' अनन्तरोक्तं बाह्यकं तपः समासेन व्याख्यातम्, आह - किं पुनरितो बाह्यात्तपसः फलमवाप्यते ?, उच्यते, निःसङ्गता शरीरलाघवेन्द्रियविजयसंयमरक्षणादिगुणयोगात् शुभ-ध्यानावस्थितस्य कर्मनिर्जरणमिति, अभ्यन्तरतपः 'इतः' बाह्यतपोऽभिधानादनन्तरं 'वक्ष्यामि'

अभिधास्ये 'अनुपुव्वसो'त्ति आनुपूर्व्येति सूत्रार्थः ॥ प्रतिज्ञातमाह-

मू. (१२१८) *पायच्छित्तं विनओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ।*
झाणं च विउस्सग्गो, एसो अब्भिंतरो तवो॥

वृ. अक्षरार्थः सुगम एव, भावार्थं तु सूत्रत एवाह सूत्रकृत्-

मू. (१२१९) *आलोअणारिहाईयं, पायच्छित्तं तं दसविहं।*
जे भिक्खू वहई सम्मं, पायच्छित्तं तमाहियं॥

वृ. आलोचनं विकटनं प्रकाशनमाख्यानं प्रादुष्करणमित्यनर्थान्तरं, तदर्हत्यालोचनार्हं-यत् पापमालोचनात एव शुध्यति, उक्तं हि-

"आलोयणमरिहंति आ मज्जा लोयणा गुरुसगासे।
जं पाव विगडिएणं सुज्झइ पच्छित्तपदमेयं॥"

आदिशब्दात्प्रतिक्रमणारर्हादिपरिग्रहः, इह पुनरुपचारादेवंविधपापविशुद्ध्युपायभूतान्या-लोचनादीन्येवालोचनार्हादिशब्देनोक्तानि, उपचारनिमित्तं चात्र विषयविषयिभावः, एवंविधानि हि पापान्यालोचनादीनां विषय आलोचनादीनि च विषयीणीति भावनीयं, तथा चान्यत्र 'आलो-यणपडिक्कमणे'त्यादिनाऽर्हशब्दं विनैव तद्भेदाभिधानं, तदेवंविधमालोचनार्हमादिर्यस्य तदालोचनार्हादिकं, 'शेषाद्विभाषे'ति कप्रत्ययः, 'प्रायश्चित्तम्' उक्तनिरुक्तं 'तुः' अवधारणे भिन्नक्रमश्च, ततः 'दशविधमेव' दशप्रकारमेव, दशविधत्वं चेत्थम्-

"आलोयण पडिक्कमणे मीस विवेगे तहा विउस्सग्गे।
तव छेय मूल अणवट्ठया य पारंचिए चेव॥"

'जइ'त्ति आर्षत्वाद् यद्भिक्षुः 'वहति' आसेवते 'सम्यग्' अवैपरीत्येन प्रायश्चित्तं तदाख्यातम्॥ विनयमाह-

मू. (१२२०) *अब्भुट्ठाणं अंज(णंज)लिकरणं, तहेवासणं दायणं।*
गुरुभत्तिभावसुस्सूसा, विनओ एस वियाहिओ॥

वृ. अभ्युत्थानमञ्जलिकरणमुभयमपि प्रतीतं 'तथे'ति समुच्चये 'एवे'ति पूरणे 'आसन दायणं'ति सूत्रत्वादासनदानं पीठादिदानमित्यर्थः, गुरूणां-गौरवार्हाणां भक्तिर्गुरुभक्तिः, भावः अन्तःकरणं तेन शुश्रूषा-तदादेशं प्रति श्रोतुमिच्छा पर्युपासना वा भावशुश्रूषा, विनय एष व्याख्यातः॥ वैयावृत्यमाह-

मू. (१२२१) *आयरियमाईयंमि, वेयावच्चे य दसविहे।*
आसेवणं जहाथामं, वेयावच्चं तमाहियं॥

वृ. 'आयरियमाइ'त्ति मकारोऽलाक्षणिकस्ततः 'आचार्यादिके' आचार्य(यादि) विषये व्यापृतभावो वैयावृत्यम्- उचिताहारादिसम्पादनम्, उक्तञ्च-

"वेयावच्चं वावडभावो तह धम्मसाहणनिमित्तं।
अन्नाइयाण विहिणा संपाडणमेस भावत्थो॥"

तस्मिन् 'दशविधे' दशप्रकारे, दशविधत्वं चाचार्यादिविषयभेदाद्, उक्तं हि-

"आयरिय १ उवज्झाय २ थेर ३ तवस्सी ४ गिलाण ५ सेहाणं ६।

साहम्मिय ७ कुल ८ गण ९ संघ १० संगयं तमिह कायव्वं ॥''

'आसेवनम्' एतद्विषयमनुष्ठानं 'यथास्थानं' स्वसामर्थ्यानतिक्रमेण वैयावृत्त्यं तदाख्यातमिति ३ ॥ स्वाध्यायमाह -

मू. (१२२२) *वायणा पुच्छणा चेव, तहेव परियट्टणा ।*
अनुप्पेहा धम्मकहा, सज्झाओ पंचहा भवे ॥

वृ. 'वायणे'त्यादि प्राग्व्याख्यातप्रायमेव ४ ॥ सम्प्रति ध्यानमाह–

मू. (१२२३) *अट्टरुद्दाणि वज्जित्ता, झाईज्जा सुसमाहिए ।*
धम्मसुक्काई झाणाइं, झाणं तं तु बुहा वए ॥

वृ. ऋतं- दुःखम्, उक्तं हि ''ऋतशब्दो दुःखपर्यायवाच्याश्रीयते'' ऋते भवमार्त्तं, तथा रोदयत्यपरानिति रुद्रः-प्राणिवधादिपरिणत आत्मैव तस्येदं कर्मरौद्रम्, आर्त्तं च रौद्रं च आर्त्तरौद्रे, प्राकृतत्वाच्च बहुवचननिर्देशः, 'वर्जयित्वा' हित्वा ध्यायेत्सुसमाहितः प्राग्वत्, किमित्याह - धर्मः-क्षमादिदशलक्षणस्तस्मादनपेतं धर्म्यं शुक्लं - शुचि - निर्मलं सकलमिथ्यात्वादिमल-विलयनात् यद्वा शुगिति-दुःखमष्टप्रकारं वा कर्म ततः शुचं क्लमयति-निरस्यतीति शुक्ल मनयोर्द्वन्द्वस्ततः धर्म्यशुक्लध्याने स्थिराध्यवसानरूपे, उक्तं हि-''जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलं तयं चित्तं''त्ति, 'ध्यानं' ध्यानाख्यं तपस्तत् तुशब्दस्यैवकारार्थत्वात्तदेव बुधाः 'वयंति' वदन्ति ॥ अधुना व्युत्सर्गमाह–

मू. (१२२४) *सयनासन ठाणे वा, जे उ भिक्खू न वावरे ।*
कायस्स विउस्सग्गो, छट्ठो सो परिकित्तिओ ॥

वृ. शय्यत इति शयनं-संस्तारकादौ तिर्यक् शरीरनिवेशनं तत्रासनम्- उपवेशनं तस्मिन्, उभयत्र सूत्रत्वात्सुपोर्लुक् 'स्थाने' ऊर्ध्वस्थाने 'वा' विकल्पे प्रत्येकं च योज्यते, स्वशक्त्यपेक्षं स्थित इति गम्यते, यस्तु भिक्षुः 'न वावरे'त्ति 'न व्याप्रियते' न चलनादिक्रियां कुरुते, यत्तदो नित्याभिसम्बन्धादर्थवशाद् विभक्तिपरिणामतश्च तस्य भिक्षोः 'कायस्य' शरीरस्य 'व्युत्सर्गः' चेष्टां प्रति परित्यागो यः 'छट्ठो सो परिकित्तितो'त्ति सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्यये षष्ठं 'तत्' प्रक्रमादभ्यन्तरं तपः 'परिकीर्त्तितं' तीर्थकरादिभिरुक्तं, शेषव्युत्सर्गोपलक्षणं चैतद्, अनेक-विधत्वात्तस्य,

''दव्वे भावे य तहा दुविहुस्सग्गो चउव्विहो दव्वे ।
गणदेहोवहिभत्ते भावे कोहा इच्चातीत्ति ॥''

इति सूत्रषट्कार्थः ॥ सम्प्रत्यध्ययनार्थमुपसंहरन्नस्यैव फलमाह–

मू. (१२२५) *एवं तवं तु दुविहं, जं सम्मकआयरे मुनी ।*
से खिप्पं सव्वसंसारा, विप्पमुच्चइ पंडिए ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. 'एतत्' अनन्तरोक्तस्वरूपं 'तवं तु दुविहं'ति तपः द्विविधमपि उक्तभेदतो द्विभेदमपि यः सम्यक् 'आचरेत्' आसेवते मुनिः स क्षिप्रं 'सर्वसंसारात्' चतुर्गतिरूपात् 'विप्रमुच्यते' पृथग् भवति पण्डितः, पठन्ति च–'सो खवेत्तु रयं अरओ, नीरयं तु गइं गए' इह च 'आयरे'त्ति तिव्यत्ययादाचारीत्, अतीतनिर्देशश्च भूतभविष्यतोरप्युपलक्षणं, कालत्रयेऽपि तुल्यमाहा-त्म्यत्वादस्यैतदक्षेत्रापेक्षा(क्षया) वेति सूत्रार्थः ॥ 'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमिति पूर्ववत् ।

ऽन्यवसितोऽनुगमो, नयाश्च प्राग्वत् ॥

अध्ययनं ३० समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे त्रिंशत्तममध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं परिसमाप्तम्

अध्ययनं-३१-चरणविधिः

वृ. व्याख्यातं त्रिंशतममध्ययनम्, अधुनैकत्रिंशत्तममारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-अनन्तराध्ययने तप उक्तम्, इह तु तच्चरणवत एव सम्यग् भवतीति चरणमुच्यते इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्याध्ययनस्य पूर्ववदुपक्रमादिद्वारचतुष्टयप्ररूपणा तावद्यावन्नामनिष्पन्न-निक्षेपे चरणविधिरिति नाम, अतश्चरणविधिशब्दनिक्षेपायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५१९] निक्खेवो चरणंमि(मी) चउव्विहो दुविहो य होइ दव्वंमि ।
आगमनोआगमओ नोआगमओ य सो तिविहो ॥

नि. [५२०] जाणगसरीरभविए तव्वतिरित्ते य गइभिक्खमाईसु ।
आचरणे आचरणं भावाचरणं तु नायव्वं ॥

नि. [५२१] निक्खेवो उ विहीए चउव्विहो दुविहो य होइ दव्वंमि ।
आगमनोआगमओ नोआगमओ य सो तिविहो ॥

नि. [५२२] जाणगसरीरभविए तव्वतिरित्ते य इंदियत्थेसुं ।
भावविही पुन दुविहा संजमजोगो तवो चेव ॥

वृ. गाथाचतुष्टयं स्पष्टमेव, नवरं 'तव्वइरित्ते य'त्ति तद्व्यतिरिक्तं च गतिभिक्षादिषु गतिः-गमनं भिक्षा-भक्षणं, पठ्यते च 'चर गतिभक्षणयोः' इति, आदिशब्दादासेवापरिग्रहः, उक्तं हि-"चरतिरासेवायामपि वर्त्तते" इति, तत एतेषु सत्सु प्रक्रमाद्व्ययमेन सुब्व्यत्ययेन गत्यादयो वा भावचरणकार्याकरणत्वेन तद्व्यतिरिक्तद्रव्यचरणं, तथा 'आचरणे' प्रस्तावाज्ज्ञानाद्याचारे 'आचरणम्' अनुष्ठानं सिद्धान्ताभिहितं 'भावे' विचार्ये चरणं 'तुः' विशेषणे ज्ञातव्यमिति ॥

तथा 'इंदियत्थेसु'न्ति इन्द्रियाणि-स्पर्शनादीनि तेषामर्थाः-स्पर्शादयस्तेषु प्रक्रमाद् यः 'विधिः' अनुष्ठानमासेवनमितियावत्, अस्यापि द्रव्यत्वं भावविधिफलासाधकत्वेन द्रव्य-प्राधान्यविवक्षया वा, भावविधिः पुनः 'द्विविधः' द्विप्रकारः, द्वैविध्यमाह-'संयमयोगः' संयम-व्यापारः 'तपश्चैव' अनशनाद्यनुष्ठानरूपं, चरणासेवनं ह्यत्र भावविधिः, स चैवंविध एवेति गाथा-चतुष्टयार्थः ॥ सम्प्रति येनेह प्रकृतं तदुपदर्शयन्नुपदेशमाह

नि. [५२३] पगयं तु भावचरणे भावविहीए अ होइ नायव्वं ।
चइऊण अचरणविहिं चरणविहीए उ जइयव्वं ॥

वृ. निगदसिद्धा, नवरं, भावचरणेन' प्रस्तावाच्चारित्राचारानुष्ठानेन 'अचरणविधिम्' अनाचारानुष्ठानं त्यक्त्वा 'चरणविधौ' उक्तरूपे 'यतितव्यं' यत्नो विधेय इति गाथार्थः ॥

मू. (१२२६) चरणविहिं पवक्खामि, जीवस्स उ सुहावहं ।
जं चरित्ता बहू जीवा, तिन्ना संसारसागरं ॥

वृ. चरणस्य विधिः आगमोक्तन्यायः चरणविधिस्तं प्रवक्ष्यामि जीवस्य 'तुः' अवधारणे भिन्नक्रमस्ततः 'सुहावहं'ति सुखावहमेव शुभावहमेव वा, एवं नैरर्थक्यं तथा फलोपदर्शन-द्वारेणाह- यं 'चरित्वा' आसेव्य बहवो जीवाः 'तीर्णाः' अतिक्रान्ताः 'संसारसागरं' भवसमुद्रं मुक्तिमवाप्ता इत्यभिप्राय इति सूत्रार्थः ॥

मू. (१२२७) एगओ विरइं कुज्जा, एगओ अपवत्तणं ।
असंजमे नियत्तिं च, संजमे य पवत्तणं ॥

वृ. तत्र च 'एकतः' एकस्मात् स्थानाद् विरतिं विरमणमुपरमिमितियावत् 'कुर्यात्' विदध्यात 'एकतश्च' एकस्मिंश्च, आद्यादित्वात्ससम्यन्तात्तसिः, 'चः' समुच्चये भिन्नक्रमः, प्रवर्त्तनं च कुर्यादिति सम्बन्धः । एतदेव विशेषत आह- 'असंयमात्' हिंसादिरूपात् पञ्चम्यर्थे सप्तमी 'निवृत्तिं च' परिहाररूपां 'संयमे' उक्तरूपे चस्य भिन्नक्रमत्वात्प्रवर्त्तनं च कुर्यादित्यनुवर्त्तते, चशब्दादुभयत्र परस्परापेक्षया समुच्चये ।

मू. (१२२८) रागद्दोसे य दो पावे, पावकम्मपवत्तणे ।
जे भिक्खू रंभई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. तथा 'रागद्वेषौ' उक्तरूपौ 'चः' पूरणे 'द्वौ' द्विसङ्ख्यौ, एतदभिधानं च प्राकृते द्वित्व बहुत्वयोः संदिग्धत्वाद् उक्तार्थानामप्यपूर्वौ द्वावानयेत्यादिवल्लोके प्रयोगदर्शनाच्च, 'पापौ' कोपादिपापप्रकृतिरूपत्वात् पापकर्माणि-मिथ्यात्वादीनि प्रवर्त्तयतो-जनयत इति पापकर्म-प्रवर्त्तकौ यः 'भिक्षुः' तपस्वी 'रुणद्धि' उदयस्य कथञ्चिदुदितयोर्वा प्रसरस्य निराकरणतस्ति-रस्कुरुते 'नित्यं' सदा सः 'नास्ते' न तिष्ठति मण्डले, पठन्ति च- 'से न गच्छइ मंडले'त्ति 'न' नैव 'गच्छति' याति भ्राम्यतीति योऽर्थः, उभयत्र च मण्डलशब्दस्य वृद्धव्याख्या-मण्डल-ग्रहणाच्चतुरन्तः संसारः परिगृह्यते, मुक्तिपदप्राप्तिश्चात्र हेतुः, एवमुत्तरत्र सूत्रेष्वपि नित्यमित्यादि

मू. (१२२९) दंडाणं गारवाणं च, सल्लाणं च तियं तियं ।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. दण्ड्यते- चारित्रैश्वर्यापहारतोऽसारीक्रियते एभिरात्मेति दण्डा-दुष्प्रणिहितमानसादिरूपा मनोदण्डादयः, उक्तं हि-

"जह लोए दंडिज्जइ दव्वं हीरइ य वज्झए यावि ।
इय दंडंतऽप्पाणं मणमाई दुप्पणिहिएहिं ॥"

तेषां 'त्रिकं' मनोदण्डवाग्दण्डकायदण्डरूपं, तथा गुरुः-लाभाभिमानाध्मातचित्त आत्मैव तद्भावास्तस्य वैतान्यध्यवसानानि गौरवाणि तेषां 'त्रिकं' ऋद्धिगौरवरसगौरवसातगौरवात्मकं, तथा शल्यते- अनेकार्थत्वाद्बाध्यते जन्तुरेभिरिति शल्यानि तेषां च 'त्रिकं' मायाशल्यनिदान शल्यमिथ्यात्मकम्, उभयत्र 'चः' समुच्चये, त्रिकं त्रिकमिति च प्रत्येकं त्रैविध्याभिधानतो व्याख्यातमेव, यो भिक्षुः 'त्यजति' वर्जयति ।

मू. (१२३०) दिव्वे य जे उवस्सग्गे, तहा तेरिच्छमानुसे ।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. दिव्यांश्चहास्यप्रद्वेषविमर्शपृथग्विमात्राभिर्देवविहितान् उप-सामीप्येन सृज्यन्तेदेवादि

भिरुत्पाद्यन्त इत्युपसर्गास्तान्, तथा 'तेरिच्छमाणुसे'त्ति तिरश्चामेते भयप्रद्वेषाहारहेतवपत्यलयन-संरक्षणहेतोस्तैः क्रियमाणत्वात्तैरश्चाः तथा मानुषाणामेते हासप्रद्वेषविमर्शकुशीलप्रतिसेवना-त्मकनिमित्ततस्तैर्विधीयमानत्वान्मानुषकाश्च तैरश्चमानुषकास्तान् उपलक्षणत्वात्पूर्वत्र चशब्द-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाऽऽत्मसंवेदनीयांश्च घट्टनप्रपतनस्तम्भनश्लेषणोद्भवान् यो भिक्षुः 'सहते' सम्यगध्यास्ते।

मू.(१२३१) विगहाकसायसन्नाणं, झाणाणं च दुयं तहा।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. विरुद्धा विरूपा वा कथा विकथा, सा च स्त्रीभक्तजनपदनृपतिभेदतश्चतुर्धा, कषायाः-क्रोधमानमायालोभाः सञ्ज्ञा-आहारभयमैथुनपरिग्रहाख्याः, एषां कृतद्वन्द्वानां प्रत्येकं चतुष्क-मिति शेषः, 'झाणाणं च'त्ति प्राकृतत्वाद् ध्यानयोश्च द्विकमार्तरौद्ररूपं तथा य भिक्षुः 'वर्जयति' परिहरति, चतुर्विधत्वाच्च ध्यानस्यात्र प्रस्तावेऽभिधानम्,।

मू.(१२३२) वएसु इंदियत्थेसु, समिईसु किरियासु य।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. 'व्रतेषु' हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहविरतिलक्षणेषु 'इन्द्रियार्थेषु' शब्दरूपरसगन्धस्पर्शेषु 'समितिषु' समित्यध्ययनाभिहितासु च क्रियासु-कायिक्याधिकरणिकीप्राद्वेषिकीपारिताप-निकीप्राणातिपातरूपासु, पठन्ति च 'समीतीसु य तहेव य'त्ति, अत्र च चशब्दात्क्रियासु चेति यो भिक्षुः 'यतते' यत्नं कुरुते यथावत्परिपालनातो व्रतसमितिषु माध्यस्थ्यविधानतश्चेन्द्रियार्थेषु परिहारतश्च क्रियासु।

मू.(१२३३) लेसासु छसु काएसु, छक्के आहारकारणे।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. 'लेश्यासु' वक्ष्यमाणरूपासु 'षट्सु कायेषु' पृथिव्यादिषु वक्ष्यमाणेष्वेव 'षट्के' षट्-परिमाणे 'आहारकारणे' वेदनादावुक्तरूपे यो भिक्षुः 'यतते' यथायोगं निरोधोत्पादन-रक्षानुरोधविधानेन यत्नं कुरुते।

मू.(१२३४) पिंडुग्गहपडिमासुं, भयट्ठाणेसु सत्तसु।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. 'पिण्डावग्रहप्रतिमासु' आहारग्रहणविषयाभिग्रहरूपासु संसृष्टादिष्वनन्तराध्ययनोक्तासु सप्तस्विति संबध्यते, तथा 'भयस्थानेषु' भयस्य-भयमोहनीयसमुत्थात्मपरिणामस्योत्पत्ति-निमित्ततयाऽऽश्रयेषु इहलोकादिषु प्रागुक्तरूपेषु 'सत्तसु' सप्तसङ्ख्येषु यो भिक्षुः 'यतते' एकत्र तु पालनातोऽन्यत्र तद्वशेन भयाकरणतः।

मू.(१२३५) मएसु बंभगुत्तीसु, भिक्खुधम्मंमि दसविहे।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. मदा-जातिमदादयः प्रागभिहिता अष्टौ तेषु, प्रतीतत्वाच्चेहान्यत्र च सूत्रे सङ्ख्यानभिधानं, ब्रह्म-ब्रह्मचर्यं तस्य गोपनं गुप्तिर्यकाभिस्ता ब्रह्मगुप्तयो गमकत्वाद्बहुव्रीहिस्तासु वसत्यादिषु नवसु, उक्तं च

"वसहिकहनिसिज्जिंदिय कुड्डितरपुव्वकीलियपणीए।
अतिमायाहारविभूसणा य नव बंभगुत्तीओ ॥"

भिक्षुधर्मे 'दशविधे' क्षान्त्यादिभेदतो दशप्रकारे प्रागुक्त एव यो भिक्षुर्यतते यथावत्परिहारासेवनपरिपालनादिभिः।

मू. (१२३६) उवासगाणं पडिमासु, भिक्खूणं पडिमासु य।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. उपासते-सेवन्ते यतीनित्युपासकाः- श्रावकास्तेषां 'प्रतिमासु' अभिग्रहविशेषरूपास्वेकादशसु दर्शनादिषु, उक्तं हि-

"दंसणवयसामाइय पोसहपडिमाअबंभसच्चित्ते।
आरंभपेसउद्दिट्ठवज्जए समणभूए य ॥"

'भिक्षूणां' यतीनां 'प्रतिमासु च' मासिक्यादिषु द्वादशसु, यत आगमः-

"मासाई सत्तंता पढमाबितितइय सत्तराइदिना।
अहराइएगराई भिक्खुपडिमाण बारसगं ॥"

यो भिक्षुर्यतते यथावत्परिज्ञानोपदेशपालनादिभिः।

मू. (१२३७) किरियासु भूयगामेसु, परमाहम्मिएसु य।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. क्रियन्ते मिथ्यात्वादिक्रोडीकृतैर्जन्तुभिरिति क्रियाः-कर्मबन्धनिबन्धनभूताश्चेष्टास्तास्वर्थानर्थादिभेदतस्त्रयोदशसु, तथा चागमः-

"अट्ठानट्ठाहिंसाऽकम्हा दिट्ठी य मोसऽदिन्ने य।
अज्झत्थमाणमित्ते मायालोभेरियावहिया ॥"

अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति चेति भूतानि-प्राणिनस्तेषां ग्रामाः-सङ्घाता भूतग्रामास्तेष्वेकेन्द्रियसूक्ष्मेतरादिभेदतश्चतुर्दशसु, उक्तं हि-

"एगिंदिय सुहुमियरा सन्नियरा पणिंदिया सबितिचउ।
पज्जत्तापज्जत्तगभेएणं चोद्दसग्गामा ॥"

धर्मेण चरन्ति धार्मिका ये न तथा तेऽधार्मिकाः परमाश्च ते सकलाधार्मिकप्रधानतयाऽधार्मिकाश्च परमाधार्मिकाः-अत्यन्तसंक्लिष्टचेतसोऽम्बादयस्तेषु, ते च पञ्चदश, यत उक्तम्-

"अंबे १ अंबरिसी २ चेव, सामे ३ सबलेत्ति ४ आवरे।
रुद्दो ५ वरुद्द ६ काले य ७, महाकालेत्ति आवरे ८ ॥१॥
असिपत्ते ९ धनु १० कुंभे ११, वालू १२ वेयरणी इय १३।
खरस्सरे १४ महाघोसे १५, एए पन्नरसाहिया ॥२॥"

तेषु यो भिक्षुर्यतते यथाक्रमं परिहाररक्षापरिज्ञानादिभिः।

मू. (१२३८) गाहासोलसएहिं, तहा अस्संजमंमि अ।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. गीयते-शब्द्यते स्वपरसमयस्वरूपमस्यामिति गाथा-सूत्रकृताङ्गस्य षोडशमध्ययनम्,

उक्तं हि 'गाहासोलसमं होइ अज्झयणं'' ततश्च गाथाध्ययनं षोडशं येषु तानि गाथाषोडशकानि 'शेषाद्विभाषे'ति कप्, सुब्व्यत्ययात्तेषु समयादिषु सूत्रकृताध्ययनेषु, उक्तञ्च-

''समओ १ वेतालीयं २ उवसग्गपरिन्न ३ थीपरिन्ना य ४।
निरयविभत्ती ५ वीरत्थओ य ६ कुसीलाण परिभासा ७ ॥१॥
वीरिय ८ धम्म ९ समाहि १० मग्ग ११ समोसरण १२ अहतहं १३ गंथो १४।
जमईयं १५ तह गाहा १६ सोलसमं होइ अज्झयणं ॥२॥''

तथा संयमनं संयमो न संयमो ऽसंयमः स च सप्तदशभेदः पृथिव्यादिविषयः, तथात्वं चास्य तत्प्रतिपक्षस्य संयमस्य सप्तदशभेदत्वात्, यदुक्तम्

''पुढविदगअगनिमारुयवणप्फतीबितिचउपणिंदिअज्जीवे।
पेहोपेहपमज्जणपरिट्ठवणमणोवईकाए॥''

तस्मिंश्च यो भिक्षुर्यतते एकत्र तदुक्तानुष्ठानतोऽन्यत्र तु परिहारतः।

मू.(१२३९) बंभंमि नायज्झयणेसु, ठाणेसु यऽसमाहिए।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. 'ब्रह्मणि' ब्रह्मचर्येऽष्टादशभेदभिन्ने, उक्तं हि-

''ओरालियं च दिव्वं मणवयकाएण करणजोएणं।
अनुमोयणकारावणकरणाणऽट्ठारसाबंभं॥२॥''

ज्ञातानि-उदाहरणानि तत्प्रतिपादकान्यध्ययनानि ज्ञाताध्ययनानि तानि चोत्क्षिप्तज्ञातादीन्येकान्नविंशतिस्तेषु, यदुक्तम्-

''उक्खित्तणाए १ संघाडे २, अंडे ३ कुम्मे ४ सेलए ५।
तुंबे य ६ रोहिणी ७ मल्ली ८, मायंदी ९ चंदिमा इय १०॥१॥
दावद्दए ११ उदगणाए १२, मंडुक्को १३ तेयली इय १४।
नंदीफले १५ अवरकंका १६, आइन्ने १७ सुंसु १८ पुंडरिए १९॥''

'स्थानेषु' आश्रयेषु कारणेष्वितियावत् कस्येत्याह-समाधिः-समाधानं ज्ञानादिषु चित्तैकाग्र्यं न समाधिरसमाधिस्तस्य, तानि च द्रुतं द्रुतं गमनादीनि विंशतिः, तथा च समवायाङ्गम्-''वीसं असमाहिट्ठाणा पन्नत्ता, तंजहा-दवदवचारी यावि भवति १ अपमज्जचारी आवि भवति २ दुप्पमज्जियचारी भावि भवति ३ अतिरित्तसेज्जासणिए ४ रायणियपरिभासी ५ थेरोवघातिए ६ भूतोवघातिए ७ संजलणे ८ कोहणे ९ पिट्ठिमंसिए १० अभिक्खणं ओहारइत्ता भवति ११ नवाणं अहिगरनाणं अनुप्पन्नाणं उप्पाएत्ता भवति १२ पोराणाणं अहिगरणाणं खामियविओसवियाणं पुनोदीरिता भवति १३ ससरक्खपाणीपाए १४ अकालसज्झायकारए यावि भवति १५ सद्दकरे १६ कलहकरे १७ झंझकरे १८ सूरप्पमाणभोई १९ एसणाअसमिई यावि भवति २०॥'' य भिक्षुर्यतते रक्षापरिज्ञानपरिहारादिभिः।

मू.(१२४०) इक्कवीसाए सबलेसु, बावीसाए परीसहे।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. एकविंशतौ शबलयन्ति-कर्बुरीकुर्वन्त्यतीचारकलुषीकरणतश्चारित्रमिति शबलाः-

क्रियाविशेषास्तेषु, तथा चाह-

''अवराहंमि पयणुगे जेन य मूलं न वच्चए साहू।
सबलेति तं चरित्तं तम्हा सबलत्ति णं भणियं ॥

तानि च हस्तकर्मादीन्येकविंशतिः, तथा चागमः-

''तं जह उ हत्थकम्मं कुव्वंते १ मेहुणं च सेवंते २।
राइं च भुंजमाणे ३ आहाकम्मं च भुंजए ४ ॥१॥
तत्तो य रायपिंडं ५ कीयं ६ पामिच्च ७ अभिहडं ८ऽच्छेज्जं ९।
भुंजंतु सबले ऊ १ पच्चक्खियाणऽभिक्खभुंजंतो १० ॥२॥
छम्मासऽब्भंतरओ गणा गणं संकमं करेंते य ११।
मासब्भंतर तिन्नि य दगलेवा ऊ करेमाणे ॥३॥
मासब्भंतरओ या माइट्ठाणाइं तिन्नि कुणमाणे १२।
पाणातिवायआउट्टि कुव्वन्त १३ मुसं वयंते य १४ ॥४॥
गिण्हंते य अदिन्नं १५ आउट्टियं तह अनंतरहियाए।
पुढवीए ठाणसेज्जाणिसीहियं वावि चेएति १६ ॥५॥
एवं ससिणिद्धाए ससरक्खाए चित्तमन्तसिललेलू।
कोलावासपइट्ठा कोल धुणा तेसि आवासे १७ ॥६॥
संडसपाणसबीए जाव उ सन्ताएण भवे तहियं।
ठाणादिचेयमाणे सबले आउट्टियाए उ १८ ॥७॥
आउट्टिमूलकन्दे पुप्फे य फले य बीय हरिए य।
भुंजंते सबले ऊ १९ तहेक संवच्छरस्संतो ॥८॥
दस दगलेवे कुव्वंत माइट्ठाणा दस य वरिसंतो २०।
आउट्टियसीओ दगवग्धारियहत्थमत्ते य ॥९॥
दव्वीए भायनेण य दिज्जन्तं भत्तपाण घेत्तूणं।
भुंजइ सबलो एसो, इगविसो होइ नायव्वो ॥१०॥

'बावीसपरीसह'त्ति द्वाविंशतौ 'परीषहेषु' परीषहाध्ययनेनाभिहितस्वरूपेषु यो भिक्षुर्यतते परिहारादि(धि)सहनादिभिः।

मू.(१२४१) तेवीसईसुयगडे, रूवाहिएसु सुरेसु य।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. त्रिभिरधिका विंशतिस्त्रयोविंशतिः, 'त्रयस्त्रयश्चे'ति त्रयसादेशः, तत्सङ्ख्याध्ययनयोगात्र-योविंशतिसूत्रकृत तस्मिन्, त्रयोविंशतिसूत्रकृताध्ययनानि च पुण्डरीकादीनि सप्त षोडश च समयादीनि, तथा चाह-

''पुंडरीय १ किरियठाणं २ आहारपरिन्नि ३ पच्चक्खाणं ४ च।
अनगार ५ अद्द ६ नालंद ७ सोलसाइं च तेवीसं ८ ॥''

तथा रूपम्-एकस्तेनाधिकाः प्रक्रमात्सूत्रकृताध्ययनेभ्यो रूपाधिकाश्चतुर्विंशतिरित्यर्थस्तेषु, केषु ? इत्याह-सुरेषु, पठन्ति च-देवेषु, तत्र च दीव्यन्ति-क्रीडन्तीति देवा-भवनपत्यादयस्तेषु, यदिवा दीव्यन्ते, स्तूयन्ते जगत्रयेणापीति देवाः- अर्हन्तस्तेषु ऋषभादितीर्थंकरेषु, उक्तं हि

"भवणवणजोइवेमाणिया य दस अट्ठ पंच एगविहा।
इति चउवीसं देवा केई पुन बेंति अरहंता ॥"

यो भिक्षुर्यतते यथावत्प्ररूपणादिना।

मू. (१२४२) पणवीसा भावनाहिं च, उद्देसेसु दसाइणं।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. 'पणवीस'त्ति 'पञ्चविंशतौ' पञ्चविंशतिसङ्ख्यासु 'भावणाहिं'ति भाव्यन्त इति भावनाः, ताश्चेह महाव्रतविषया ईर्यासमितियत्नादयः परिगृह्यन्ते, सुब्व्यत्ययात्तासु, उक्तं हि- "पणवीसं भावनाओ पन्नत्ताओ, तं०-इरियासमिति १ मनगुत्ती २ वयगुत्ती ३ आलोइऊण पानभोयणं ४ आयाणभंडनिक्खेवणासमिई ५, अनुवीइभासणया १ कोहविवेगे २ लोहविवेगे ३ भयविवेगे ४ हासविवेगे ५, उग्गहमणुन्नवणया १ उग्गहसीमं जाननया २ सयमेव उग्गहं अनुन्नविय परिभुंजणया ४ साहारणभत्तपाणं अनुन्नविय परिभुंजणया ५, इत्थिपसुपंडयसंसत्तसयणा-सणवज्जणया १ इत्थिकहविवज्जणया २ इत्थीणं इंदियाणि आलोयणवज्जणया ३ पुव्वरय-पुव्वकीलियाणं विसयाणं असरणया ४ पणीयाहारविवज्जणया ५, सोइंदियरागोवरई, एवं पंचवि इंदिया ॥" 'उद्देशेष्वि'त्युपलक्षणत्वादुद्देशनकालेषु दशादीनांदशाश्रुतस्कन्धकल्प-व्यवहाराणां षड्विंशतिसङ्ख्येष्विति शेषः, उक्तं हि-

"दस उद्देसणकाला दसाण कप्पस्स होंति छच्चेव।
दस चेव य ववहारस्स हुंति सव्वेऽपि छव्वीसं ॥"

यो भिक्षुर्यतते सर्वदा परिभावना-प्ररूपणाकालग्रहणादिभिः।

मू. (१२४३) अनगारगुणेहिं च, पगप्पंमि तहेव य।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥

वृ. अनगारः प्राग्वत्तस्य गुणाः-व्रतषट्केन्द्रियनिग्रहादयः सप्तविंशति-सुब्व्यत्ययात्तेषु च,

"वयछक्क ६ मिंदियाणं च निग्गहो ११ भाव १२ करणसच्चं च १३।
खमया १४ विरागयाविय १५ मणमाईणं निरोहो य १८ ॥१॥
कायाण छक्क २४ जोगम्मि जुत्तया २५ वेयणाहियासणया २६।
तह मारणंतियहियासणया २७ एएऽनगारगुणा ॥२॥"

प्रकृष्टः कल्पो-यतिव्यवहारो यस्मिन्नसौ प्रकल्पः स चेहाचाराङ्गमेव शस्त्रपरिज्ञाद्यष्टा-विंशत्यध्ययनात्मकं तस्मिन्, उक्तं च-

"सत्थपरिन्ना १ लोगविजओ २ सीओसनिज्ज ३ सम्मत्तं ४।
आवंति ५ धुव ६ विमोहा ७ उवहाणसुयं ८ महपरिन्ना ९ ॥१॥
पिंडसेण १० सेज्जि ११ रिय १२।
भासा १३ वत्थेसणा य १४ पाएसा १५।

उग्गहपडिमा १६ सत्तिक्कसत्तया १७ भावण २४ विमुत्ती २५ ॥१॥"

"उग्घाय २६ मनुग्घायं २७ आरोवण २८ तिविहमो निसीहं तु।

इह अट्ठावीसविहो आयारपकप्पनामो उ॥१॥"

मासिक्याद्यारोपणात्मके वा समवायाङ्गभिहितेऽष्टाविंशतिविधे प्रकल्पे 'तथैव' तेनैव यथावदासेवनाप्ररूपणादिना प्रकारेण 'तुः' समुच्चये भिक्षुर्यतते॥

मू. (१२४४) पायसुयपसंगेसु(य), मोहट्ठाणेसु चेव य।

जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले॥

वृ. पापोपादानानि श्रुतानि पापश्रुतानि तेषु प्रसञ्जनानि प्रसङ्गाः-तथाविधासक्तिरूपाः पापश्रुतप्रसङ्गाः, ते चाष्टाङ्गनिमित्तसूत्रादिविषयभेदादेकोनत्रिंशत्तेषु, उक्तं हि-

"अट्ठनिमित्तंगाइं दिव्वुप्पायंतलिक्ख भोमं च।

अंगं सरलक्खण वंजणं च तिविहं पुनोक्केक्कं॥१॥

सुत्तं वित्ती तह वित्तियं च पावसुय अउनतीसविहं।

गंधव्वनट्टवत्थुं आउं धणुवेयसंजुत्तं॥२॥"

मोहो-मोहनीयं तिष्ठति-कोऽर्थः ?-निमित्ततया वर्त्तते एतेष्विति मोहस्थानानिवारिमध्यापमग्नत्रसप्राणमारणादीनि त्रिंशत्तेषु, उक्तं हि-

"वारिमज्झेऽवगाहित्ता, तसे पाणे य हिंसति १।

छाएण मुहं हत्थेणं, अंतोणाइं गलेरवं २॥१॥

सीसावेढेण वेढित्ता, संकिलेसेण मारए।

सीसम्मि जे य आहंतु, दुहमारेण हिंसए ४॥२॥

बहुजणस्स नेयारं, दीवं ताणं च पाणियं ५।

साहारणे गिलाणंमि पहूकिच्चं न कुव्वति ६॥३॥

साहुं अकम्मधम्मो उ, जो भंसेज्ज उवट्ठियं ७।

नेयाउयस्स मग्गस्स, अवगारंमि वट्टति॥४॥

जिनानऽनंतनाणीणं, अवन्नं जो पभासए।

आयरियउवज्झाए, खिसए मंदबुद्धिए ९॥५॥

तेसिमेव य नाणीणं, सम्मं नो परितप्पई १०।

पुनो पुनो अहिगरणं, उप्पाए ११ तित्थभेयए १२॥६॥

जाणं आहम्मिए जोए, पउंजति पुनो पुनो १३।

कामे वमित्ता पत्थेइ, इहऽन्नभविए इ वा १४॥७॥

अभिक्खं बहुस्सएऽहंति, जे भासंतऽबहुस्सए १५।

तहा य अतवस्सीवि, जे तवस्सित्तिहं वए १६॥८॥

जायतेएण बहुजनं, अन्तो धूमेण हिंसए १७।

अकिंच्चमप्पणा काउं, कयमेएण भासते १८॥९॥

नियडुवहिपणिहीए पलियंचे सायजोगजुत्ते य १९।

नेइ सव्वं मुसं वयसि २०, अज्झीणं झंझए सया २१ ॥१०॥
अद्धाणंमि पवेसित्ता, जो धणं हरइ पाणिणं २२।
वीसंभेत्ता उवाएणं, दारे तस्सेव लुब्भति २३ ॥११॥
अभिक्खमकुमारे उ, कुमारेऽहन्ति भासए २४।
एवमबंभयारिं बंभयारित्ति भासए २५ ॥१२॥
जेणेवेसरीयं नीए, वित्ते तस्सेव लुब्भए २६।
तप्पहावुट्ठिए वावि, अन्तरायं करेति से २७ ॥१३॥
सेणावतिं पसत्थारं, भत्तारं वावि हिंसए।
रट्ठस्स वावि निगमस्स, नायगं सेट्ठिमेव वा २८ ॥१४॥
अपस्समानो पस्सामि, अहं देवत्ति वा वए २९।
अवन्नेणं च देवाणं, महामोहं पकुव्वति ३० ॥१५॥

यो भिक्षुर्यतते तत्परिहारद्वारतः।

मू.(१२४५) सिद्धाइगुणजोगेसु, तित्तीसासायणासु
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छइ मंडले ॥२०॥

वृ. सिद्धाः-सिद्धिपदप्राप्तास्तेषामादौ प्रथमकाल एवातिशायिनो वा गुणाः सिद्धादिगुणाः सिद्धातिगुणा वा-संस्थानादिनिषेधरूपा एकत्रिंशत्, उक्तं हि-

"पडिसेहणसंठाणे वन्न गंधरसफासवेए य।
पनपनदुपणट्ठतिहा इगतीसमकायऽसंगऽरुहा ॥१॥
अहवा कम्मेनव दरिसणंमि चत्तारि आउए पंच आइमे अंते।
सेसे दो दो भेया खीणभिलावेण इगतीसं ॥२॥"

तथा 'जोग'त्ति पदैकदेशेऽपि पदप्रयोगदर्शनाद् योगसंग्रहा यैर्योगाः-शुभमनोवाक्काय-व्यापाराः सम्यग् गृह्यन्ते-स्वीक्रियन्ते ते आलोचनानिरपलापादयो द्वात्रिंशत्, उक्तं हि-

"आलोयणा १ निरवलावे २, आवईसु दढधम्मया ३।
अनस्सिओ वहाणे य ४, सिक्खा ५ निप्पडिकम्मया ६ ॥१॥
अन्नाणया ७ अलोभे य ८, तितिक्खा ९ अज्जवे १० सुई ११।
सम्मदिट्ठी १२ समाही य १३, आयारे १४ विनओवए १५ ॥२॥
धिईमई य १६ संवेगो १७, पनिही १८ सुविही १९ संवरे २०।
अत्तदोसोवसंहारे २१, सव्वकामविरत्तया २२ ॥३॥
पच्चक्खाणे २३ विउस्सग्गे २४, अप्पमाए २५ लवालवे २६।
झाणं २७ संवरजोगे २८ य, उदए मारणंतिए २९ ॥४॥
संगाणं च परिन्नाया ३०, पायच्छित्तकरणे इय ३१।
आराहणा य मरणंते ३२, बत्तीसं जोगसंगहा ॥५॥"

ततो द्वन्द्वे सिद्धादिगुणयोगाः सिद्धातिगुणयोगा वा तेषु, 'तित्तीसासायणासु य'त्ति त्रयस्त्रिंश-त्सङ्ख्यास्वाशातनासु चोक्तशब्दार्थास्वर्हदादिविषयासु प्रतिक्रमणसूत्रप्रतीतासु रत्नाधिकस्य

पुरतः शिक्षकगमनादिकासु वा समवायाङ्गाभिहितासु यो भिक्षुर्यतते यथायोगं सम्यक्श्रद्धा-नासेवनावर्जनादिनेत्येकोनविंशतिसूत्रार्थः ॥ अध्ययनार्थं निगमयितुमाह-

मू. (१२४६) इइ एएसु जे भिक्खू, ठाणेसु जयई सया।
खिप्पं से सव्वसंसारा, विप्पमुच्चइ पंडिए ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. 'इती' त्यनेन प्रकारेण 'एतेषु' अनन्तरोक्तरूपेषु 'स्थानेषु' असंयमादिषु यो भिक्षुः 'यतते' उक्तन्यायेन यत्नवान् भवति सदा क्षिप्रं स सर्वसंसारादद्विप्रमुच्यते पण्डित इति सूत्रार्थः ॥

'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमिति पूर्ववत्। अवसितश्चानुयोगे, नयाश्च प्राग्वत् ॥

अध्ययनं ३१ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसगारेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे
एकत्रिंशत्तमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं समाप्तम्

अध्ययनं-३२-प्रमादस्थानं

वृ. व्याख्यातं चरणविधिनामकमेकत्रिंशमध्ययनम्, इदानीं द्वात्रिंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-अनन्तराध्ययने नैकधा चरणमभिहितं, तच्च प्रमादस्थानपरिहारत एवासेवितुं शक्यं, तत्परिहारश्च तत्परिज्ञानपूर्वक इति तदर्थमिदमारभ्यते, इत्यनेन सम्बन्धेनायातमिदमध्ययनम्, अस्य चत्वार्यनुयोगद्वाराणि यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपस्तावत्पूर्ववदेवेति मनास्याधाय नामनिष्पन्न निक्षेपाभिधानायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५२३] निक्खेवो अपमाए चउव्वि० ॥

नि. [५२४] जाणगसरीरभविए तव्वइरित्ते अ मज्जमाईसु।
निद्दाविकहकसाया विसएसु भावओ पमाओ ॥

नि. [५२५] नामं ठवणादविए खित्तद्धा उड्ड उवरई वसही।
संजमपग्गहजोहे अयलगणणसंधणा भावे ॥

वृ. निक्खेवेत्यादिगाथास्तिस्रः सुगमा एव, नवरं 'मज्जमाईसु'त्ति मकारोऽलाक्षणिको मदयतीति मद्यं-काष्ठपिष्टनिष्पन्नमादिशब्दादासवादिपरिग्रहः एतानि, सुब्व्यत्ययाच्च प्रथमार्थे सप्तमी, भावप्रमादहेतुत्वाद्द्रव्यप्रमादः, 'निद्राविकथाकषायाः' उक्तरूपाः 'विसएसु'त्ति प्राग्वद्विषयाश्च 'भावतः' भावमाश्रित्य प्रमादः। तथा स्थाननिक्षेपे प्रस्तावात्स्थानशब्दो नामादिभिः प्रत्येकं योज्यते, तत्र च द्रव्यस्थानंनोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं यत्सचित्तादिद्रव्याणामाश्रयः, क्षेत्रस्थानं-भरतादिक्षेत्रमूर्ध्वलोकादि वा यत्र क्षेत्रे स्थानं विचार्यते, अद्धाकालः सैव तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमद्धास्थानं तच्च पृथिव्यादीनां भवस्थित्यादि समयावलिकादि वा, ऊर्ध्वस्थानं-कायोत्सर्गादि उपरतिः-विरतिस्ततस्थानं यत्रासौ गृह्यते, वसतिः-उपाश्रयस्तत्स्थानं ग्रामारामादि संयमःसामायिकादिस्तस्य स्थानं प्रकर्षापकर्षवदध्यवसायरूपं, यत्र संयमस्यावस्थानं, तच्चासंख्येयभेदभिन्नं, तथाहि-

समायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानां प्रत्येकमसङ्ख्येयलोकाशप्रदेशपरिमाणानि संयमस्थानानि, सूक्ष्मसम्परायसंयमस्त्वान्तर्मौहूर्त्तिक इत्यन्तर्मुहूर्त्तसमयपरिमाणानि तत्स्थानानि,

यथाख्यातसंयमस्तु प्रकर्षापकर्षरहीत एकरूप एवेत्येकमेव तत्स्थानम्, एवं च सामायिकादी नामसङ्खयेयभेदत्वात्समुदायात्मकस्य संयमस्थानस्याप्यसङ्खयेयभेदता, केवलमिह बृहत्तर-मसङ्खयेयं गृह्यते, असङ्ख्यातानामसङ्ख्यातभेदत्वात्, 'प्रग्रहस्थानं' तु प्रकर्षेण गृह्यतेऽस्य वचन-मिति प्रग्रहः-उपादेयवाक्योऽधिपतित्वेन स्थापितः, स च लौकिको लोकोत्तरतश्च तस्य स्थानं, तच्च लौकिकं पञ्चधा-राजयुवराजमहत्तरमात्यकुमारभेदात्, लोकोत्तरमपि पञ्चधैव-आचार्यो पाध्यायप्रवृत्तिस्थविरगणावच्छेदकभेदात्, 'योधस्थानम्' आलीढादि 'अचलस्थानं' निश्चल-स्थितिरूपं, तत्र सादिसपर्यवसितादि परमाण्वादीनां, गणनास्थानम्-एककादि सन्धानस्थानं द्रव्यतः कञ्चुकादिगतं भावस्थानम्- औदयिकादिको भावस्तिष्ठन्त्यत्र जन्तव इतिकृत्वेति गाथात्रयार्थः ॥ सम्प्रति येनात्र प्रकृतं तदुपदर्शयन्नुपदेशसर्वस्वमाह-

नि. [५२६] भावप्पमाय पगयं संखाजुत्ते अ भावठाणंमि।
चइऊणं च (ण इइ) पमायं जइयव्वं अप्पमायंमि ॥

वृ. भावप्रमादेन उक्तरूपेण प्रकृतम्-अधिकारः, तथा 'संख'त्ति सङ्ख्यास्थानं तद्युक्तेन, चस्य भिन्नक्रमत्वाद्भावस्थानेन च, कोऽर्थः ?-सङ्ख्यास्थानेन च, सर्वत्र सुब्व्यत्ययने सप्तमी, अत्र हि गुरुवृद्धसेवाद्यभिधानतः प्रकामभोजनादिनिषेधतश्च भावप्रमादा निद्रादयोऽर्थात्परिहर्त-व्यत्वेनोच्यन्ते, ते चैकादिसङ्ख्यायोगिन औदयिकभावस्वरूपाश्चेति भावः, 'त्यक्त्वा' विहाय 'इति' एवंप्रकारं प्रमादं, निश्चितयात्र 'यतितव्यं' यत्नो विधेयः क्व ?-'अप्रमादे' प्रमाद-प्रतियोगिनि धर्मे प्रत्युद्यम इति गाथार्थः ॥ अस्यैवार्थस्य दृढीकरणार्थमुत्तमनिदर्शनमाह-

नि. [५२७] वाससहस्सं उग्गं तवमाइगरस्स आयरंतस्स।
जो किर पमायकालो अहोरत्तं तु संकलिअं ॥

नि. [५२८] बारसवासे अहिए तवं चरंतस्स वद्धमाणस्स।
जो किर पमायकालो अंतमुहुत्तं तु संकलिअं ॥

वृ. 'वर्षसहस्र'मिति कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया, ततश्च वर्षसहस्रप्रमाणं कालं यावत् 'उग्रम्' उत्कटं 'तपः' अनशनादि 'आदिकरस्य' ऋषभनाम्नो भगवत आचरतो यः किलेति परोक्षास-वादसूचकः 'प्रमादकालः' यत्र प्रमादोऽभूत् यत्तदोरभिसम्बन्धात्तोऽहोरात्रं 'तुः' अवधारणे ततोऽहोरात्रमेव, किमयमेकावस्थाभाविनः प्रमादस्य काल उतान्यथेत्याशङ्क्याह-सङ्कलितः, किमुक्तं भवति ?-अप्रमादगुणस्थानस्यान्तर्मौहूर्तिकत्वेनानेकशोऽपि प्रमादप्राप्तौ तदवस्थिति-विषयभूतस्यान्तर्मुहूर्त्तस्याङ्खयेयभेदत्वात्तेषामतिसूक्ष्मतया सर्वकालसङ्कलनायामप्यहोरात्र-मेवाभूत्।

तथा द्वादश वर्षाण्यधिकानि तपश्चरतो वर्द्धमानस्य यः किल प्रमादकालः प्राग्वत्सोऽन्त-र्मुहूर्त्तस्य च बृहत्तरत्वमिति भावनीयम्, अन्ये त्वेतदनुपपत्तिभीत्या निद्राप्रमाद एवायं विवक्षित इति व्याचक्षत इति गाथाद्वयार्थः ॥ इत्थमुत्तमनिदर्शनाभ्यामप्रमादानुष्ठाने दार्ढ्यमापाद्य विपर्यये दोषदर्शनद्वारेण पुनस्तदेवापादयितुमिदमाह-

नि. [५२९] जेसिं तु पमाएणं गच्छइ कालो निरत्थओ धम्मे।
ते संसारमनंतं हिंडंति पमायदोसेणं ॥

वृ. 'येषां' प्राणिनां 'तुः' पूरणे प्रमादेनोपलक्षितानां 'गच्छति' व्रजति कालः 'निरर्थकः' निष्प्रयोजनः क्व ? 'धर्मे' धर्मविषये धर्मप्रयोजनरहितः इत्यर्थः, प्रमादतो हि नश्यन्त्येव धर्मप्रयोजनानि, ते किमित्याह-संसारम् 'अनन्तम्' अपर्यवसितं 'हिण्डन्ते' भ्राम्यन्ति 'प्रमाद-दोषेण' हेतुनेति गाथार्थः ॥ यतश्चैवं ततः किं कर्त्तव्यमित्याह-

नि. [५३०] तम्हा खलुप्पमायं चइऊणं पंडिएण पुरिसेणं ।
दंसणनाणचरित्ते कायव्वो अप्पमाओ उ ॥

वृ. तस्मात्, 'खलु' निश्चयेन प्रमादं त्यक्त्वा 'पण्डितेन' बुद्धिमता पुरुषेण उपलक्षणत्वात् स्त्र्यादि च, दर्शनं च ज्ञानं च चारित्रं चेति समाहारस्तस्मिन् मुक्तिमार्गतया प्रागभिहिते 'कर्त्तव्यः' विधेयः 'अप्रमादः' उद्यमः 'तुः' अवधारणार्थ इत्यप्रमाद एव न तु कदाचित्प्रमादः, तस्यैवं दोषदुष्टत्वादिति गाथार्थः । इत्यवसितो नामनिष्पन्ननिक्षेपः ।

मू. (१२४७) अच्चंतकालस्स समूलयस्स, सव्वस्स दुक्खस्स उ जो पमोक्खो ।
तं भासओ मे पडिपुन्नचित्ता !, सुणेह एगग्गहियं हियत्थं ॥

वृ. अन्तमतिक्रान्तोऽत्यन्तो, वस्तुनश्च द्वावन्तौ-आरम्भक्षणः समाप्तिक्षणश्च, तथा चान्यैरप्युच्यते-"उभयान्तापरिच्छिन्ना वस्तुसत्ता नित्यते" ति, तत्रेहारम्भक्षणा(०णलक्षणाऽ)न्तः परिगृह्यते, तथा चात्यन्तः-अनादिः, कालो यस्य सोऽयमत्यन्तकालस्तस्य, सह मूलेन-कषायाविरतिरूपेण वर्त्तत इति समूलकः (कः) प्राग्वत्तस्य, उक्तं हि-"मूलं संसारस्स उ हुंति कसाया अविरती य" 'सर्वस्य' निरवशेषस्य, दुःखयतीति दुःखं-संसारस्तस्य, असातं चेह दुःखं गृह्यते, अत्र च पक्षे मूलं रागद्वेषौ, यः प्रकर्षेण मोक्षयति-मोचयतीति प्रमोक्ष-आत्मनो दुःखापगमहेतुः, पूर्वत्र तुशब्दस्यावधारणार्थस्येह सम्बन्धात्प्रमोक्ष एव, तं 'भाष-माणस्य' प्रतिपादयतः, यदिवा प्रमोक्षः-अपगमस्तं भाषमाणस्येति; कोऽर्थः ?-यथाऽसौ भवति तथा ब्रुवाणस्य 'मे' मम प्रतिपूर्णं-विषयान्तरगमनेनाखण्डितं चित्तं चिन्ता वा येषां ते प्रतिपूर्णचित्ताः प्रतिपूर्णचिन्ता वा 'शृणुत' आकर्णयत, एकाग्रस्य-एकालम्बनस्यार्थाच्चेतसो भाव एकाग्र्यं-ध्यानं तच्च प्रक्रमाद्धर्म्यादि तस्मै हितमेकाग्र्यहितं, पाठान्तरत-एकान्तहितं वा हितः-तत्त्वतो मोक्ष एव तदर्थमिति सूत्रार्थः ॥ यथाप्रतिज्ञातमाह-

मू. (१२४८) नाणस्स सव्वस्स पगासणाए, अन्नाणमोहस्स विवज्जणाए ।
रागस्स दोसस्स य संखएणं, एगंतसुक्खं समुवेइ मोक्खं ॥

वृ. 'ज्ञानस्य' आभिनिबोधिकादेः 'सर्वस्य' निरवशेषस्य पाठान्तरतः 'सत्यस्य वा' अवितथस्य 'प्रकाशनया' इति प्रभासनया निर्मलीकरणेनेत्यर्थः, अनेन ज्ञानात्मको मोक्षहेतुरुक्तः, तथा अज्ञानं-मत्यज्ञानादि मोहो-दर्शनमोहनीयमनयोः समाहारेऽज्ञानमोहं तस्य विवर्जना-परिहारो मिथ्याश्रुतश्रवणकुदृष्टिसङ्गपरित्यागादिना तया, अनेन स एव सम्यग्दर्शनात्मकोऽभिहितः, तथा 'रागस्य द्वेषस्य च' उक्तरूपस्य 'संक्षयेण' विनाशेन, एतेन तस्यैव चारित्रात्मकस्याभिधानं, रागद्वेषयोरेव कषायरूपत्वेन तदुपघातकत्वाभिधानात्, ततश्चायमर्थः-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैः 'एकान्तसौख्यं' दुःखलेशाकलङ्कितसुखं समुपैति 'मोक्षम्' अपवर्गम्, अयं च दुःखप्रमोक्षाविनाभावित्यतः स एवोपलक्षित इति सूत्रार्थः ॥

नन्वस्तु ज्ञानादिभिर्दुःखप्रमोक्षः, अमीषां तु कः प्राप्तिहेतुः ?, उच्यते-

मू. (१२४९) तस्सेव मग्गो गुरुविद्धसेवा, विवज्जणा बालजनस्स दूरा ।

सज्झायएगंतनिसेवणा य, सुत्तत्थसंचिंतणया धिई य ॥

वृ. तस्येति योऽयमनन्तरं मोक्षोपाय उक्तः 'एषः' अनन्तरवक्ष्यमाणः 'मार्गः' पन्थाः प्राप्तिहेतुः, यदुत गुरवो यथावच्छास्त्राभिधायका वृद्धाश्च-श्रुतपर्यायादिवृद्धास्तेषां सेवा-पर्युपासना गुरुवृद्धसेवा, इयं च गुरुकुलवासोपलक्षणं, तत्र च सुप्राप्यान्येव ज्ञानादीनि, यदुक्तम्-

"नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य ।

धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥" त्ति,

सत्यपि च गुरुकुलवासे कुसंसर्गतो न स्यादेव तत्प्राप्तिरित्याह-'विवर्जना' विशेषण परिहारः 'बालजनस्य' पार्श्वस्थादेः 'दूरात्' दूरेण, तत्सङ्गस्याल्पीयसोऽपि महादोषनिबन्धत्वेनाभिहितत्वात्, तत्परिहारेऽपि च न स्वाध्यायतत्परतां विना ज्ञानाद्यवाप्तिरित्याह-स्वाध्याये-उक्तरूपे एकान्तेन-इतरव्यासङ्गपरिहारात्मकेन निवेशना-स्थापना स्वाध्यायैकान्तनिवेशना सा च मनोवाक्कायानामिति गम्यते, पठन्ति च-'सज्झायएगंतनिसेवणाए'त्ति, स्वाध्यायस्यैकान्तनिषेवणा-निश्चयेनानुष्ठानं स्वाध्यायैकान्तनिषेवणा, सा तत्रापि 'वृथा श्रुतचिन्तित'-मितिकृत्वाऽनुप्रेक्षैव प्रधानेत्यभिप्रायेणाह-सूत्रस्यार्थः-अभिधेयः सूत्रार्थस्तस्य 'संचिंतणय'त्ति सूत्रत्वात्संचिन्तना सूत्रार्थसंचिन्तना, अस्यामपि न चित्तस्वास्थ्यं विना ज्ञानादिलाभ इत्याह-'धृतिश्च' चित्तस्वास्थ्यमनुद्विग्नत्वमित्यर्थः इति सूत्रार्थः ॥

यतश्चैवंविधो ज्ञानादिमार्गस्तत एतान्यभिलषता प्राक् किं विधेयमित्याह-

मू. (१२५०) आहारमिच्छे मियमेसणिज्जं, सहायमिच्छे निउणत्थबुद्धिं ।

निकेयमिच्छेज्ज विवेगजोगं, समाहिकामे समणे तवस्सी ॥

वृ. 'आहारम्' अशनादिकम् 'इच्छेत्' अभिलषेन्मितमेषणीयम्, अपेर्गम्यमानत्वादिच्छेदप्येवंविधमेव, दानभोजने तु दूरोत्सारिते एव अनेवंविधाहार (स) एव ह्यनन्तरोक्तं गुरुवृद्धसेवाज्ञानादिकारणमाराधयितुं क्षमः, तथा 'सहायं' सहचरमिच्छेद्गच्छान्तर्वर्त्ती सन्निति गम्यते, अ निपुणा कुशला अर्थेषु-जीवादिषु बुद्धिः-मतिस्येति निपुणार्थबुद्धिस्तं, पठ्यते च-'निउणेहबुद्धिं' तत्र निपुणा सुनिरूपिता ईहा-चेष्टा बुद्धिश्च यस्य स तथा, अनीदृशो हि सहायः स्वाच्छन्द्योपदेशनादिना ज्ञानादिकारणगुरुवृद्धसेवादिभ्रंशमेव कुर्यादिति, तथा 'निकेतम्' आश्रयमिच्छेद् विवेकः-पृथग्भावः स्त्र्यादिसंसर्गाभाव इतियावत्तस्मै योग्यम्-उचितं तदापाताद्यसम्भवेन विवेकयोग्यम्, विविक्ताश्रये हि स्त्र्यादिसंसर्गाच्चित्तविप्लवोत्पत्तौ कुतो गुरुवृद्धसेवादिज्ञानादिकारणं संभवेत् ?, समाधिं कामयते-अभिलषति समाधिकामः, अत्र च समाधिर्द्रव्यभावभेदाद्विभेदः, तत्र द्रव्यसमाधिः क्षीरशर्करादिद्रव्याणां परस्परमविरोधेनावस्थानं भावसमाधिस्तु ज्ञानादीनां परस्परमबाधयाऽवस्थानं तदनन्यत्वाच्च ज्ञानादीनामयमेवेह गृह्यते, तथा च ज्ञानाद्यवाप्तुकाम इत्युक्तं भवति, श्रमणस्तपस्वीति प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥

कालादिदोषत एवंविधसहायाप्राप्तौ यत्कृत्यं तदाह-

मू. (१२५१) न वा लभिज्जा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणओ समं वा ।

एगोवि पावाइ विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमानो ॥

वृ. 'न' निषेधे वाशब्दश्चेदर्थे ततश्च न चेत् 'लभेत्' प्राप्नुयात् 'निपुणम्' इति निपुणबुद्धि 'सहायं' गुणैः-ज्ञानादिभिरधिकम्- अर्गलं गुणाधिकं वा 'गुणतः' इति ज्ञानादिगुणानाश्रित्य 'समं वा' तुल्यमुभयत्रात्मन इति गम्यते, 'वे'ति विकल्पे, ततः किमित्याह- 'एकोऽपि' असहायोऽपि 'पापानि' पापहेतुभूतान्यनुष्ठानानि 'विवर्जयन्' विशेषेण परिहरन् 'पठ्यते च - 'अनायरंतो'त्ति अनाचरन् 'विहरेत्' संयमाध्वनि यायात् 'कामेषु' विषयेषु 'असजन्' प्रतिबन्धमकुर्वन्, तथाविधगीतर्थयतिविषयं चैतद्, अन्यथैकाकिविहारस्यागमे निषिद्धत्वात्, एतदविधाने च 'मध्यग्रहणे आद्यन्तयोरपि ग्रहणं भवती'ति न्यायादाहारवसतिविषयोऽप्यपवाद उक्त एव भवतीति मन्तव्यम् ॥ इत्थं सप्रसङ्गं ज्ञानादीनां दुःखप्रमोक्षोपायत्वमुक्तम्, इदानीं तेषामपि मोहादिक्षयनिबन्धनत्वात्तत्क्षयस्यैव प्राधान्येन दुःखप्रमोक्षहेतुत्वख्यापनार्थं यथा तेषां सम्भवो यथा दुःखहेतुत्वं यथा च दुःखस्य प्रसङ्गस्तेषां चाभावस्तथा वि(ऽभि) धातुमाह-

मू. (१२५२) *जहा य अंडप्पभवा बलागा, अंडं बलागप्पभवं जहा य ।*
एमेव मोहाययणं खु तण्हं, मोहं च तण्हाययणं वति ॥

वृ. 'यथा चे'त्ति येनैव प्रकारेणाण्डं-प्रतीतं ततः प्रभव-उत्पत्तिर्यस्याः साऽण्डप्रभवा 'बलाका' पक्षिविशेषः, अण्डं बलाकातः प्रभवतीति बलाकाप्रभवं यथा च, किमुक्तं भवति ?- यथाऽनयोः परस्परमुत्पत्तिस्थानता 'एवमेव' अनेनैव प्रकारेण मोहयति-मूढतां नयत्यात्मानमिति मोहः-अज्ञानं तच्चेह मिथ्यात्वदोषदुष्टं ज्ञानमेव गृह्यते, उक्तं हि- ''जह दुव्वयण-मवयण''मित्यादि, आयतनम्-उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा मोहायतना तां 'खुः' अवधारणे ततो मोहायतनामेव 'तण्ह'न्ति तृष्णां वदन्तीति सम्बन्धः, यथोक्तमोहाभावे ह्यवश्यम्भावी तृष्णाक्षय इति, मोहं च तृष्णाऽऽयतनं यस्यासौ तृष्णायतनस्तं वदन्ति, तृष्णा हि सति मूर्च्छा,

मू. (१२५३) *रागो य दोसोविय कम्मबीयं, कम्मं च मोहप्पभवं वयंति ।*
कम्मं च जाईमरणस्स मूलं, दुक्खं च जाईमरणं वयंति ॥

वृ. सा चात्यन्तदुस्त्यजेति रागप्रधाना ततस्तया रागउपलक्ष्यते सति च तत्र द्वेषोऽपि संभवतीति सोऽप्यनयैवाक्षिप्यते ततस्तृष्णाग्रहणेन रागद्वेषावुक्तौ, एतयोश्चानन्तानुबन्धिकषायरूपयोः सत्तायामवश्यम्भावी मिथ्यात्वोदयः, अत एवोपशान्तकषायवीतरागस्यापि मिथ्यात्वगमनं, तत्र च सिद्ध एवाज्ञानरूपो मोहः, एतेन च परस्परं हेतुहेतुमद्भावाभिधानेन यथा रागादीनां सम्भवस्तथोक्तं, सम्प्रति यथैतेषां दुःखहेतुत्वं तथा वक्तुमाह-

'रागश्च' मायालोभात्मकः 'द्वेषोऽपि च' क्रोधमानात्मकः कर्मज्ञानावरणादि तस्य बीजं-कारणं कर्मबीजं, कर्म चस्य भिन्नक्रमत्वान्मोहात्प्रभवतीति मोहप्रभवं च-मोहकारणं वदन्ति । 'चः' सर्वत्र समुच्चये 'कर्म च' इति कर्म पुनर्जातयश्च मरणानि च जातिमरणं तस्य 'मूलं' कारणं 'दुःखं' संसारमसातपक्षे तु दुःखयतीति दुःखं, कोऽर्थः ?-दुःखहेतुं, चस्य पुनरर्थस्य भिन्नक्रमत्वात् जातिमरणं पुनर्वदन्ति, तीर्थकरादय इति गम्यते, जातिमरणस्यैवातिशयदुःखो-त्पादकत्वात्, उक्तं हि-

''मरणस्स जं दुक्खं, जायमाणस्स जंतुणो ।

तेन दुक्खेण संतत्तो, न सरति जातिमप्पणो ॥"

मू. (१२५४) दुक्खं हयं जस्स न होइ मोहो, मोहो हओ जस्स न होइ तण्हा ।
तण्हा हया जस्स न होइ लोभो, लोभो हओ जस्स न किंचणाइं ॥

वृ. यतश्चैवमतः किं स्थितिमित्याह-'दुःखम्' उक्तरूपं हतमिव हतं, केनेत्याह-यस्य 'न भवति' न विद्यते, कोऽसौ ?-मोहः, अस्यैव तन्मूलकारणत्वात्, ततो हि कर्म कर्मणश्च दुःखमित्यनन्तरमेवोक्तं, हतमिव हतमिति च व्याख्यातं तत्क्षयेऽपि नारकादिगतौ स्वतत्त्वभावनापरस्यापि कियतोऽपि दुःखस्य सम्भवात्, यदि दुःखसहननं मोहाभावाद् असावपि कुत इत्याह-मोहो हतो यस्य न भवति तृष्णा, कोऽर्थः ?-तृष्णाया अभावान्मोहाभावः, तदायतनत्वेन तस्या अभिधानात्, तृष्णाया अपि कुतो हननमित्याह-तृष्णा हता यस्य न भवति लोभः, किमुक्तं भवति ?-लोभाभावात्तृष्णाऽभावः, तृष्णाग्रहणेनोक्तनीत्या रागद्वेषयोरुक्तत्वात्तयोश्च लोभक्षये सर्वथैवाभावाद्, अत एव प्राधान्याल्लोभस्य रागान्तर्गतत्वेऽपि पृथगुपादानं, दृश्यते हि प्रधानस्य सामान्योक्तावपि विशेषोक्त्यभिधानं, यथा 'ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोऽप्यायात इति, स तर्हि केन हत इत्याह-लोभो हतो यस्य न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यादिकमिति गम्यत इति सूत्रार्थः ॥

सन्त्वेवं दुःखस्य मोहादयो, हेतवो, हननोपायस्तेषां किमयमेवोतान्योऽप्यस्ति ? इत्याशङ्क्य सविस्तरं तदुन्मूलनोपायं विवदिषुः प्रस्तावमारचयति-

मू. (१२५५) रागं च दोसं च तहेव मोहं, उद्धत्तुकामेण समूलजालं ।
जे जे उवाया पडिवज्जियव्वा, ते कित्तइस्सामि अहाणुपुव्विं ॥

वृ. स्पष्टं, नवरं यदिह रागस्य प्रथममुपादानं पूर्वं तु मोहस्य तत् मोहस्य रागद्वेषयोश्च परस्पराऽऽयत्तत्वेन पूर्वापरभावस्यानियमात्, तथा 'उद्धर्तुकामेन' इत्युन्मूलयितुमिच्छता सह मूलानामिव मूलानां-तिव्रकषायोदयादीनां मोहप्रकृतीनां जालेन-समूहेन वर्त्तत इति समूलजालस्तम्, एतच्च रागादीनां प्रत्येकं विशेषणम्, 'उपायाः' तदुद्धरणहेतवः 'प्रतिपत्तव्याः' अङ्गीकर्त्तव्याः कर्तुमिति गम्यते, पठ्यते च-'अपाया परिवज्जियव्वा' इति 'अपायाः' तदुद्धरणप्रवृत्तानां विबन्धकारिणोऽर्थाः 'परिवर्जयितव्याः' परिहर्त्तव्या इति सूत्रावयवार्थः ॥ यथाप्रतिज्ञातमेवाह-

मू. (१२५६) रसा पगामं न हु सेवियव्वा, पायं रसा दित्तिकरा नराणं ।
दित्तं च कामा समभिद्दवंति, दुमं जहा साउफलं व पक्खी ॥

मू. (१२५७) जहा दवग्गी पउरिंधणे वणे, समारुओ नोवसमं उवेइ ।
एविंदियग्गीवि पगामभोइणो, न बंभयारिस्स हियाय कस्सई ॥

मू. (१२५८) विवत्तसिज्जासणजंतियाणं, ओमासणाणं दमिइंदियाणं ।
न रागसत्तू धरिसेइ चित्तं, पराइओ वाहिरिवोसहेहिं ॥

मू. (१२५९) जहा बिरालावसहस्स मूले, न मूसगाणं वसही पसत्था ।
एमेव इत्थीनिलयस्स मज्झे, न बंभयारिस्स खमो निवासो ॥

मू. (१२६०) न रूवलावन्नविलासहासं, न जंपियं इंगियं पेहियं वा ।
इत्थीण चित्तंसि निवेसइत्ता, दट्ठुं ववस्से समणे तवस्सी ॥

मू. (१२६१) अदंसणं चेव अपत्थणं च, अचिंतणं चेव अकित्तणं च ।

इत्थीजनस्सारिग्झाणजुगं, हियं सया बंभवए रयाणं ॥

मू.(१२६२) *कामं तु देवीहिं विभूसियाइं, न चाइया खोभइउं तिगुत्ता ।*
तहावि एगंतहियंति नच्चा, विवित्तवासो मुनिनं पसत्थो ॥

मू.(१२६३) *मुक्खाभिकंखिस्सवि माणवस्स, संसारभीरुस्स ठियस्स धम्मे ।*
नेयारिसं दुत्तमत्थि लोए, जहत्थिओ बालमनोहराओ ॥

मू.(१२६४) *एए य संगा समइक्कमित्ता, सुहुत्तरा चेव हवंति सेसा ।*
जहा महासागरमुत्तरित्ता, नई भवे अवि गंगासमाणा ॥

मू.(१२६५) *कामाणुगिद्धिप्पभवं खु दुक्खं, सव्वस्स लोगस्स सदेवगस्स ।*
जं काइयं माणसियं च किंचि, तस्संतयं गच्छइ वीयरागो ॥

मू.(१२६६) *जहा य किंपागफला मनोरमा, रसेन वन्नेण य भुज्जमाणा ।*
ते खुद्दए जीविय पच्चमाणा, एओवमा कामगुणा विवागे ॥

वृ.-रसेत्यादि सूत्रैकादशकम्। 'रसाः' क्षीरादिविकृतयः 'प्रकामम्' अत्यर्थं 'न निषेवितव्याः' नोपभोक्तव्याः, प्रकामग्रहणं तु वातादिक्षोभनिवारणाय रसा अपि निषेवितव्या एव, निष्कारण-निषेवणस्य तु निषेध इति ख्यापनार्थम्, उक्तं च-

"अच्चाहारो न सहे अतिनिद्धेण विसया उदिज्जंति ।
जायामायाहारो तंपि पगामं न भुंजामि ॥"

किमित्येवमुपदिश्यते इत्याह-'प्रायः' बाहुल्येन रसा निषेव्यमाणा इति गम्यते, दृप्तिः-धातूद्रेकस्तत्करणशीला दृप्तिकरा दृप्तकरा वा पाठान्तरतः इह च भावे क्तप्रत्यय इति दृप्तं दर्प उच्यते, दृश्यन्त एव हि कुर्वन्तो दृप्तत्वममी प्राणिनामिति, यदिवा दीप्तं दीपनं मोहानलज्वलन-मित्यर्थस्तत्करणशीला दीप्तकराः, केषां ?-नराणामुपलक्षणत्वात्स्त्र्यादीनां च, उदीरयन्ति हि ते उपभुक्तास्तेषां मोहानलमिति, उक्तं हि-

"विगई परिणईधम्मो मोहो जमुदिज्जए उदिन्ने य ।
सुट्ठुवि चित्तजयपरो कहं अकज्जे न वट्टिहिई ? ॥"

एवं च को दोष इत्याह-दृप्तं यदिवा दीप्तं नरमिति प्रक्रमः 'चः' पुनरर्थे जातिविवक्षया च बहुवचनप्रक्रमेऽप्येकवचनं, 'कामाः' विषयाः 'समभिद्रवन्ति' अभिभवन्ति, तथाविधस्य स्त्र्याद्यभिलषणीयत्वात्सुखाभिभवनीयत्वाच्चेति भावः, कमिव क इवेत्याह-'द्रुमं' वृक्षं 'यथे' त्यौपम्ये, 'स्वादुफलं' मधुरफलान्वितं 'च' इति भिन्नक्रमः, ततश्च 'पक्खि'त्ति पक्षिण इव, इह च द्रुमोपमः पुरुषादिः स्वादुफलतातुल्यं च दृप्तत्वं दीप्तत्वं वा पक्षिसदृशाश्च कामा इति।

अनेन रसप्रकामभोजने दोष उक्तः, सम्प्रति सामान्येनैव प्रकामभोजने दोषमाह-यथा 'दवाग्निः' दावानलः प्रचुरेन्धने 'वने' अरण्ये, एतदुपादानं च वसति (०तिमिति) कश्चिद्विध्याकोऽपि स्यादिति, 'समारुतः' सवायुः 'नोपसम'न्ति न 'उपशमं' विध्यापनाम् 'उपैति' प्राप्नोति, 'एवम्' इति दवाग्निवन्नोपशमभाग् भवति 'इंदियग्गि'त्ति इन्द्रियशब्देनेन्द्रिय-जनितो राग एवोक्तः, तस्यैवानर्थहेतुत्वेनेह चिन्त्यमानत्वात्, सोऽग्निरिव धर्मवनदाहकत्वाद् इन्द्रियाग्निः, सोऽपि 'प्रकामभोजिनः' अतिमात्राहारस्य, प्रकामभोजनस्यैव पवनप्रायत्वेनातीव

तदुदीरकत्वाद् अतश्चायं न ब्रह्मचारिणः 'हिताय' हितनिमित्तं, ब्रह्मचर्यविघातकत्वेन कस्यचिद् अतिसुस्थितस्यापि, तदनेन प्रकामभोजनस्य काक्वा परिहार्यत्वमुक्तम् ॥

इत्थं रागमुद्धर्तुकामेन यत्परिहर्तव्यं तदभिधाय यदतिमलेन कर्तव्यं तदाह-विविक्ता-स्त्र्यादिविकला शय्या-वसतिस्यस्यामासनम्-अवस्थानं तेन यन्त्रिता-नियन्त्रिता विविक्त-शय्यासनयन्त्रितास्तेषाम् 'अवमाशनानाम्' न्यूनभोजनानां, पठन्ति च-'ओमासणाए'त्ति अवमं-न्यूनमशनम्-आहारो येषां तेऽमि अवमाशनास्तद्भावोऽवमाशनता-अवमौदर्यरूपा तथा दमितानि-वशीकृतानि इन्द्रियाणि यैस्ते तथा तेषां दमितेन्द्रियाणां, पठ्यते च-'ओमासणाईद-मिइंदियाणं'ति, अवममशनं यत्र तपसि तदवमशानं तदादिभिस्तपोभेदैर्दमितानीन्द्रियाणियैस्ते तथा तेषां, 'न' नैव रागः शत्रुरिवाभिभवहेतुतया रागशत्रुः 'धर्षयति' पराभवति, किं तत् ?-चित्तं, किन्तु स एवेत्थं पराधृष्यत इति भावः, क इव ?-'पराजितः' पराभूतः 'व्याधिरिव' कुष्ठादिः 'औषधैः' गडूच्यादिभिर्देहमिति गम्यते, अनेनापि विविक्तशय्यासनादीनां काक्वा विधेय-त्वमुक्तम्, इदानीं तु विविक्तशयनासने यत्नाधानाय विपर्यये दोषमाह-यथा बिडालामार्जारा-स्तेषामावसथः-आश्रयो बिडालावसथस्तस्य 'मूले' समीपे न मूषकाणां वसतिः 'प्रशस्ता' शोभना, अवश्यं तत्र तदपायसम्भवात्, एवमेव स्त्रीणां-युवतीनां पण्डकाद्युपलक्षणमेतत् निलयोनिवासः स्त्रीनिलयस्तस्य 'मध्ये' अन्तर्नब्रह्मचारिणः 'क्षमः' युक्तः, कोऽसौ ?-निवासःवसतिः, तत्र ब्रह्मचर्यबाधासम्भवादिति भावः । विविक्तशय्यावस्थितावपि कदाचित्स्त्रीसंपाते यत्कर्त्तव्यं तदाह- 'न' नैव रूपं-सुसंस्थानता लावण्यं-नयनमनसामाह्लादको गुणो विलासाविशिष्टनेपथ्यरचनादयो हासः-कपोलविकासादिरेषां समाहारे रूपलावण्य-विलासहासं न जल्पितं-मन्मनोल्लापादि 'इंगिय'त्ति बिन्दुलोपाद् 'इङ्गितम्' अङ्गभङ्गादि 'वीक्षितं' कटाक्षवीक्षितादि 'वा' समुच्चये स्त्रीणां सम्बन्धि 'चित्तंसि'त्ति 'चित्ते' मनसि 'निवेश्य' अहो! सुन्दरमिदं चेति विकल्पतः स्थापयित्वा 'द्रष्टुं' इन्द्रियविषयतयां नेतुं 'व्यव-स्येत्' अध्यवस्येत श्रमणस्तपस्वीति प्राग्वत्, चित्ते निवेश्येत्यनेन च रागाद्यभिसन्धिं विनैत-द्दर्शनमपि न दोषायेति ख्याप्यते, उक्तं हि-'न सक्क रूवमदट्ठुं' इत्यादि, निवेश्येति च समान-कालत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययः अक्षिणी निमील्य हसतीत्यादिवत् ।

किमित्येवमुपदिश्यते इत्याह-'अदर्शनम्' इन्द्रियाविषयीकरणं 'चः' समुच्चये 'एवः' अवधारणेऽदर्शनमेव च 'अप्रार्थनं च' अनभिलषणम् 'अचिन्तनं चैव' रूपाद्यपरिभावनम् 'अकीर्तनं च' असंशब्दनं, तच्च नामतो गुणतो वा स्त्रीजनस्यार्यध्यानं-धर्म्यादि तस्य योग्यं-तद्धेतुत्वेनोचितमार्यध्यान योग्यं 'हितं' पथ्यं 'सदा' सर्वकालं ब्रह्मव्रते पाठान्तरतो ब्रह्मचर्ये 'रतानाम्' आसक्तानां, ततः स्थितमेतत्-स्त्रीणां रूपादि मनसि निवेश्य द्रष्टुं व्यवस्येत् ॥ ननु 'विकारहेतौ सति विक्रियन्ते, येषां न चेतांसि त एव धीराः' तत्किमिति रागमुद्धर्त्तुकामेना विविक्तशयनासनताविधेयेत्युच्यते ? इत्याशङ्क्याह- 'कामं तु'त्ति अनुमतमेवैतद् यदुत 'देवी-हिवि'त्ति 'देवीभिरपि' अप्सरभिरप्यास्तां मानुषीभिरत्यपिशब्दार्थः 'भूषिताभिः' अलंकृताभिः 'न' नैव 'चाइय'त्ति शकिताः 'क्षोभयितुं' चालयितुं संयमादिति गम्यते 'तिसृभिः' मनोगुप्त्या-दिगुप्तिभिर्गुप्ताः अर्थान्मुनयः 'तथाऽपि' यदप्येवंविधाश्चालयितुं न शक्यन्ते तदप्येकान्त-

हितमेतदिति ज्ञात्वा, किमुक्तं भवति ? - संभवन्ति हि केचिदभ्यस्तयोगिनोऽपि ये तत्सङ्गतः क्षुभ्यन्ति, येऽपि न क्षुभ्यन्ति तेऽपि स्त्रीसंसक्तवसतिवासे "साहु तवो वणवासो" इत्याद्यवर्णादिदोषभाजो भवेयुरिति परिभाव्य 'विवित्तवासो' विविक्तशय्यासनात्मको मुनीनां प्रशस्त इत्यन्तर्भावितण्यर्थतया 'प्रशंसितः' गणधरादिभिः श्लाघित इत्यर्थः, अतः स एवाश्रयणीय इति भावः ॥ एतत्समर्थनार्थमेव स्त्रीणां दुरतिक्रमत्वमाह-

'मोक्षाभिकाङ्क्षिणोऽपि' मुक्त्यभिलाषिणोऽपि मानवस्य संसारात्- चतुर्गतिरूपाद्भयनशीलो भीरुः संसारभीरुः, अपेरिहापि सम्बन्धात्तस्यापितथास्थितस्यापि 'धर्मे' श्रुतधर्मादौ 'न' नैव 'एतादृशम्' ईदृशं दुस्तरं-दुरतिक्रमम् 'अस्ति' विद्यते 'लोके' जगति तथा 'स्त्रियः' युवतयः 'बालमनोहराः' निर्विवेकचित्ताक्षेपिण्यो दुस्तराः, दुस्तरत्वे च बालमनोहरत्वं हेतुः, अतश्चातिदुस्तरत्वादासां परिहार्यत्वेन विविक्तशय्यासनमेव श्रेय इति भावः ॥

नन्वेवं स्त्रीसङ्गातिक्रमार्थमयमुपाय उपदिश्यते तथा शेषसङ्गातिक्रमणार्थमपि किं न कश्चनोपाय उपदिश्यते ? इत्याह- 'यदिवा स्त्रीसाङ्गतिक्रमे गुणमाह-एतांश्च 'सङ्गान्' सम्बन्धान् प्रक्रमात्स्त्रीविषयान् 'समतिक्रम्य' उल्लङ्घ्य 'सुखोत्तराश्चैव' अकृच्छ्रोल्लङ्घ्याश्चैव भवन्ति 'शेषाः' द्रव्यादिसङ्गाः सर्वसङ्गानां रागरूपत्वे समानेऽपि स्त्रीसङ्गानामेवैतेषु प्रधानत्वादिति भावः, दृष्टान्तमाह यथा 'महासागरं' स्वयम्भूरमणमुत्तीर्य 'नदी' सरित् 'भवेत्' स्यात्सुखोत्तरैवेति प्रक्रमो वीर्यातिशययोगत इति भावः, 'अवि गंगासमाने'ति गङ्गा किलमहानदी तत्समानाऽपि-तत्सदृशाऽपी, आस्तामितरा क्षुद्रनदीत्यपिशब्दार्थः ॥ यदुक्तं "विवित्तसेज्जासणजंतियाण" -मित्यत्र विविक्तावसथमर्थतो व्याख्याय "ओमासणाणं दमिइंदियाण" मित्यत्रावमाशनत्वमनन्तरमेव प्रकामभोजननिषेधेन समर्थितं, दमितेन्द्रियत्वं तूत्तरत्र वक्ष्यत इत्युभयमुपेक्ष्य 'न रागसत्तू धरिसेइ चित्त" मित्यत्र किमिति रागपराजयं प्रत्येवमुपदिश्यते ? इत्याशङ्क्य रागस्य दुःखहेतुत्वं दर्शयितुमाह-कामाः - विषयास्तेष्वनुगृद्धिः सतताभिकाङ्क्षा अनुभावानुबन्ध इत्यादिष्वनोः सातत्येऽपि दर्शनात्, तस्याः प्रभवो यस्य तत्कामानुगृद्धिप्रभवं 'खु'त्ति खुशब्दस्यावधारणार्थत्वात्कामानुगृद्धिप्रभवमेव, किं तत् ? - 'दुःखम्' असातं सर्वस्य लोकस्य-प्राणिगणस्य, कदाचिद्देवानां विशिष्टानुभाववत्तयैवं न स्यादत आह- 'सदेवकस्य' देवैः समन्वितस्य, कतरत्तद् दुःखमित्याह-यत् 'कायिकं' रोगादि 'मानसिकं च' इष्टवियोगादिजन्यं 'किञ्चित्' स्वल्पमपि, कदाचिदेतदभावेऽप्येतत्स्याद् अत आहतस्य द्विविधस्यापि दुःखस्यान्तमेव अन्तकं-पर्यन्तं गच्छति 'वीतरागः' विगतकामानुगृद्धिरित्यर्थः ॥

ननु कामाः सुखरूपतयैवानुभूयन्ते तत्कथं कामानुगृद्धिप्रभवं दुःखम् ?, उच्यते, 'यथा च' इति यथैव किम्पाको-वृक्षविशेषस्तत्फलानि, अपेर्गम्यमानत्वात्, 'मनोरमाण्यपि' हृदयङ्गमान्यपि 'रसेन' आस्वादेन 'वर्णेन च' रुचिररक्तादिना चशब्दाद् गन्धादिना च 'भुज्यमानानि' उपभुज्यमानानि 'ते' इति 'तानि' लोकप्रतीतानि क्षोदयितुम्-अध्यवसनादिभिरुपक्रमकारणैर्विनाशयितुं शक्यत इति क्षुद्रं तदेवानुकम्प्यतया क्षुद्रकं सोपक्रममित्यर्थस्तस्मिन् जीविते आयुषि पच्यमानानि-विपाकावस्थाप्राप्तानि मरणान्तदुःखदायीनीति शेषः, प्राग्वच्च लिङ्गव्यत्ययः, पठ्यते च 'ते जीवियं खुंदति पच्चमाणे'त्ति तानिकिम्पाकफलानि जीवितम्-

आयुः 'खुंदति' आर्षत्वात्, 'क्षोदयन्ति' विनाशयन्ति विपच्यमानानि, 'एतदुपमाः' किम्पाककफलतुल्याः कामगुणाः 'विपाके' फलप्रदानकाले, किमुक्तं भवति ? - यथा किम्पाकफलान्युपभुज्यमानानि मनोरमाणि विपाकावस्थायां तु सोपक्रमायुषां मरणहेतुतयाऽतिदारुणानि, एवं कामगुणा अपि उपभुज्यमाना मनोरमा विपाकावस्थायां तु नरकादिदुर्गतिदुःखदायितयाऽत्यन्तदारुणा एव, ततः सुखरूपतया प्रतिभासनं सुखहेतुत्वेऽनैकान्तिकमेव, किम्पाकफलानां मनोरमत्वेन सुखप्रतिभासेऽप्यन्यथाभावादिति सूत्रैकादशकार्थः ॥

इत्थं बहुतरगुणस्थानानुयायित्वेन रागस्य प्राधान्यत्केवलस्यैवोद्धरणोपायमभिधाय सम्प्रति तस्यैव द्वेषसहितस्य तमभिधित्सुर्दमितेन्द्रियत्वं च सिंहावलोकितन्यायाश्रयणेन व्याचिख्यासुरिदमाह-

मू. (१२६७) जे इंदियाणं विसया मणुन्ना, न तेसु भावं निसिरे कयाई।
न यामणुन्नेसु मणंपि कुज्जा, समाहिकामे समणे तवस्सी ॥

वृ. ये 'इन्द्रियाणां' चक्षुरादीनां 'विषयाः' रूपादयः 'मनोज्ञाः' मनोरमाः न 'तेषु' विषयेषु 'भावम्' अभिसन्धिम्, अपेर्गम्यमानत्वाद्भावमपि प्रस्तावादिन्द्रियाणि प्रवर्त्तयितुं, किं पुनस्तत्प्रवर्त्तनमित्यपिशब्दार्थः, 'निसृजेत्' कुर्यात् 'कदाचित्' कस्मिंश्चित्काले, 'न च' नैव 'अमनोज्ञेषु' अमनोरमेषु 'मनोऽपि' चित्तमपि, अत्रापीन्द्रियाणि प्रवर्त्तयितुम् अपिशब्दार्थश्च प्राग्वत् 'कुर्यात्' विदध्यात्, अनेन वाक्यद्वयेनापीन्द्रियदम उक्तः, समाधिः-चित्तैकाग्र्यं स च रागद्वेषाभाव एवेति स एवानेनोपलक्ष्यते, ततस्तत्कामो-रागद्वेषोद्धरणाभिलाषी श्रमणस्तपस्वीति च प्राग्वत्, नन्वेवमुभयोद्धरणहेतुत्वेनेन्द्रियदमस्य किमिति रागोद्धरणहेतुत्वभिधानम्, ?, उच्यते, हेतुप्रक्रमात्, न चोभयोद्धरणहेतुतयैकोद्धरणहेतुता विरुध्येत्, यदिवा तत्रापि रागस्य द्वेषोपलक्षणत्वादुभयोद्धरणोपायतैव विवक्षिता, किन्तु एव दर्पतो द्वेषसम्भवादवमाशनत्वस्याप्यसौ भावनीयेत्यलं प्रसङ्गेनेति सूत्रार्थः ॥

इत्थं रागद्वेषोद्धरणैषिणो विषयेभ्यो निवर्त्तनमिन्द्रियाणामुपदिष्टम्, अधुना त्वेतेषु तत्प्रवर्तने रागद्वेषानुद्धरणे च यो दोषस्तं प्रत्येकमिन्द्रियाणि तत्प्रसङ्गतो मनश्चाश्रित्य दर्शयितुमाह-

मू. (१२६८) चक्खुस्स रूवं गहणं वयंति, तं रागहेउं तु मणुन्नमाहु।
तं दोसहेउं अमणुन्नमाहु, समो अ जो तेसु स वीयरागो ॥

मू. (१२६९) रूवस्स चक्खुं गहणं वयंति, चक्खुस्स रूवं गहणं वयंति।
रागस्स हेउं समणुन्नमाहु, दोसस्स हेउ अमणुन्नमाहु ॥

मू. (१२७०) रूवेसु जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, अकालियं पावइ से विनासं।
रागाउरे से जहवा पयंगे, आलोअलोले समुवेइ मच्चुं ॥

मू. (१२७१) जे यावि दोसं समुवेइ तिव्वं, तंसि क्खणे से उ उवेइ दुक्खं।
दुद्दंतदोसेण सएण जंतू, न किंचि रूवं अवरज्झई से ॥

मू. (१२७२) एगंतरत्तो रुइरंसि रूवे, अतालिसे से कुणई पओसं।
दुक्खस्स संपीलमुवेइ बाले, न लिप्पई तेन मुनी विरागे ॥

मू. (१२७३) रूवानुगासानुगए य जीवे, चराचरेहिं सयणेगरूवे।

चित्तेहिं ते परियावेइ बाले, पीलेइ अत्तट्ठगुरू किलिट्ठे ॥

मू. (१२७४) रूवानुवाएण परिग्गहेण, उप्पायणे रक्खणसंनिओगे ।
वए विओगे य कहं सुहं से, संभोगकाले य अतित्तलाभे ? ॥

मू. (१२७५) रूवे अतित्ते अ परिग्गहंमि, सत्तोवसत्तो न उवेइ तुट्ठिं ।
अतुट्ठिदोसेण दुही परस्स, लोभाविले आययई अदत्तं ॥

मू. (१२७६) तण्हाभिभूयस्स अदत्तहारिणो, रूवे अतित्तस्स परिग्गहे य ।
मायामुसं वड्डइ लोभदोसा, तत्थावि दुक्खा न विमुच्चइ से ॥

मू. (१२७७) मोसस्स पच्छा य पुरत्थओ य, पओगकाले य दुही दुरंते ।
एवं अदत्तानि समाययंतो, रूवे अतित्तो दुहिओ अनिस्सो ॥

मू. (१२७८) रूवाणुरत्तस्स नरस्स एवं, कत्तो सुहं हुज्ज कयाइ किंचि ? ॥
तत्थोवभोगेऽवि किलेसदुक्खं, निव्वत्तई जस्स कएण दुक्खं ॥

मू. (१२७९) एमेव रूवंमि गओ पओसं, उवेइ दुक्खोहपरंपराओ ।
पदुट्ठचित्तो अ चिणाइ कम्मं, जं से पुनो होइ दुहं विवागे ॥

मू. (१२८०) रूवे विरत्तो मनुओ विसोगो, एएण दुक्खोहपरंपरेण ।
न लिप्पई भवमज्झेऽवि संतो, जलेण वा पुक्खरिणीपलासं ॥

मू. (१२८१) सोयस्स सद्दं गहणं वयंति, तं रागहेउं तु मणुन्नमाहु ।
तं दोसहेउं अमणुन्नमाहु, समो अ जो तेसु स वीयरागो ॥

मू. (१२८२) सद्दस्स सोयं गहणं वयंति, तं रागहेउं तु मणुन्नमाहु ।
तं दोसहेउं अमणुन्नमाहु, समो अ जो तेसु स वीयरागो ॥

मू. (१२८३) सद्देसु जो गेहिमुवेइ तिव्वं, अकालियं पावइ सो विनासं ।
रागाउरे हरिणमिउव्व मुद्धे, सद्दे अतित्ते समुवेइ मच्चुं ॥

मू. (१२८४) जे यावि दोसं समुवेइ तिव्वं, तंसि क्खणे से उ उवेइ दुक्खं ।
दुद्दंतदोसेण सएण जंतू, न किंचि सद्दं अवरज्झई से ॥

मू. (१२८५) एगंतरत्ते रुइरंसि सद्दे० ॥

मू. (१२८६) सद्दाणुगासाणु० ॥

मू. (१२८७) सद्दाणुवाएण परिग्गहेण० ॥

मू. (१२८८) सद्दे अतित्ते० ॥

मू. (१२८९) तण्हाभिभूयस्स० ॥

मू. (१२९०) मोसस्स पच्छा य ॥

मू. (१२९१) सद्दाणु० ॥

मू. (१२९२) एगेव सद्दंमि० ॥

मू. (१२९३) सद्दे विरत्तो० ॥

मू. (१२९४) घाणस्स गंधं गहणं वयंति० ॥

मू. (१२९५) गंधस्स घाणं ॥

मू.(१२९६) गंधेसु जो गेहिं० रागाउरे ओसहिगंधगिद्धे, सप्पे बिलाओ विव निक्खमंते ॥

मू.(१२९७) जे यावि दोसं० ॥

मू.(१२९८) एगंतरत्ते रुइरंमि गंधे० ॥

मू.(१२९९) गंधाणु० ॥

मू.(१३००) गंधाणुवा० ॥

मू.(१३०१) गंधे अतित्ते० ॥

मू.(१३०२) तण्हा० ॥

मू.(१३०३) मोसस्स० ॥

मू.(१३०४) गंधाणु० ॥

मू.(१३०५) एमेव गंधंमि० ॥

मू.(१३०६) गंधे विरत्तो० ॥

मू.(१३०७) जिब्भाए रसं गहणं० ॥

मू.(१३०८) रसस्स जीहं गहणं वयंति० ॥

मू.(१३०९) रसेसु जो गेहिं० रागाउरे बडिसविभिन्नकाए, मच्छे जहा आमिसंभोगगिद्धे ॥

मू.(१३१०-१३१९) जेयावि दोसं समुवेइ-यावत्-पोक्खरिणीपलां

(जहा १२८४-१२९३)

मू.(१३२०) कायस्स फासं गहणं वयंति० ॥

मू.(१३२१) फासस्स कायं गहणं० ॥

मू.(१३२२) फासेसु जो गेहिमु० ।

रागाउरे सीयजलावसन्ने, गाहग्गहीए महिसे व रन्ने, ३ ॥

मू.(१३२३-१३३२) एवं फासाभिलापे गाथा जे यावि० यावत् पलासं

(जहा १२८४-१२९३)

मू.(१३३३) मनस्स भावं गहणं० ॥

मू.(१३३४) भावस्स मणं ग० ॥

मू.(१३३५) भावेसु जो गेहिं० ।

रागाउरे कामगुणेसु गिद्धे, करेणुमग्गावहिए व नागे ॥

मू.(१३३६-१३४५) एवं भावाभिलापे गाथा जे यावि दोसं-

यावत् पोक्खरिणीपलासं (जहा १२८४-१२९३)

वृ. 'चक्खुसे'त्यादि सूत्राण्यष्टसप्ततिः । तत्रापि चक्षुराश्रित्य त्रयोदश । 'चक्षुषः' चक्षुरिन्द्रियस्य रूप्यत इति रूपं-वर्णः संस्थानं वा, गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं, कोऽर्थ?-आक्षेपकं, विशिष्टेन हि रूपेण चक्षुराक्षिप्यते तद् 'वदन्ति' अभिदधति तीर्थकृदादय इति गम्यते, ततः किमित्याह-'तद्' इति रूपं रागः-अभिष्वङ्गस्तद्धेतुः-तदुत्पादकं 'तुः' पूरणे मनोज्ञमाहुः, तथा 'तद्' इति रूपमेव दोषस्तद्धेतुममनोज्ञमाहुः, ततस्तयोश्चक्षुःप्रवर्त्तने रागद्वेषसम्भवात्तदुद्धरणाशक्तिलक्षणो दोष इति भावः, आह-एवं न कश्चित् सति रूपे वीतरागः स्यादत आह-

'समस्तु' अरक्तद्विष्टतया तुल्यः पुनर्यः 'तयोः' मनोज्ञेतररूपयोः स 'वीतराग' इति तथाविधरागाभावतो वीतरागस्तदविनाभावित्वाद् द्वेषस्य तथैव वीतद्वेषश्च, इदमाकूतम्-यस्यैव रागद्वेषौ स्तस्तस्यैव तदुदीरकत्वेनानयोस्तज्जनकत्वमुच्यते न तु यः सम एव, तथा च न तावच्च-क्षुस्तयोः प्रवर्त्तयेत्, कथञ्चित्प्रवर्त्तने वा समतामेवालम्बेतेत्युक्तं भवति, ननु यद्येवं रूपमेव रागद्वेषजनकं ततस्तदुद्धरणार्थिनस्तद्गतैव चिन्ताऽस्तु, रूपे चक्षुर्न प्रवर्त्तयेदित्येवं तु न युक्तैव चक्षुषश्चिन्ता इत्याशङ्कयाह-रूपस्य चक्षुः गृह्णातीति ग्रहणं, बहुलवचनात्कर्त्तरि ल्युट्, तद्वदन्ति, तथा चक्षुषो रूपं गृह्यत इति प्राग्वल्ल्युटि ग्रहणं-ग्राह्यं तद्वहन्ति, अनने रूपचक्षुषोर्ग्राह्यग्राहकभाव उक्तः, तथा च न ग्राहकं विना ग्राह्यत्वं नापि ग्राह्यं विना ग्राहकत्वमित्यनयोः परस्परमुप-कार्योपकारकभाव उक्तो भवति, एतेन त्वनयो रागद्वेषजननं सहकारिभावः ख्याप्यते, तथा च यथा रूपं रागद्वेषकारणं तथा चक्षुरपि, अत एवाह-

रागस्य हेतुं-कारणं प्रक्रमाचक्षुः सह मनोज्ञेन ग्राह्येण रूपेण वर्त्तते इति समनोज्ञं, मनोज्ञरूप-विषयमित्युक्तं भवति, 'आहुः' ब्रुवते, यत्र तु 'हेउं तमणुन्न'मिति पाठस्तत्र 'तं'ति तच्चक्षुर्मनोज्ञं मनोज्ञरूपविषयत्वेन ततो दोषो-द्वेषः, उक्तं हि- ''ईर्ष्या रोषो द्वेषः'' इत्यादि, तस्य हेतुम-मनोज्ञम्-अमनोज्ञरूपं, पाठान्तरतश्च हेतुं तदमनोज्ञमाहुः, उभयप्रक्रमेऽपि चक्षुष एव विशेष्य-त्वेनोपदर्शनं, रूपस्य पूर्वसूत्रेणैव, एवं च रूपचक्षुषोः सहितयोरेव रागद्वेषजनकत्वाद्युक्तमुक्तं तावुद्धर्त्तुकामो रूपे चक्षुर्न प्रवर्त्तयेत्, यदा तु पाश्चात्यपादत्रयं पूर्ववत्पठ्यते तदा पूर्वसूत्रे चक्षुषो रूपं ग्रहणं-ग्राह्यमिति व्याख्येयं, ततश्चेहापि ग्राह्यग्राहकभाव उक्तः, तत्र चोक्त एवाभिप्रायः, तथा यदि चक्षू रागद्वेषकारणं न कश्चिद्वीतरागः स्यादत आहसमश्चेत्यादि, शेषं सुगमम्।

आह-अस्त्वयं रागद्वेषोद्धरणोपायः, एतदनुद्धरणे च को दोषः ? येन तदुद्धरणार्थमित्थमुप-दिश्यत इत्याह-'रूपेषु यो 'गृद्धिं' गार्ध्यं रागमित्यर्थः, उक्तं हि वाचकैः-

''इच्छा मूर्च्छा कामः स्नेहो गार्ध्यं ममत्वमभिनन्दः।
अभिलाष इत्यनेकानि रागपर्यायवचनानि॥''

'उपैति' गच्छति 'तीव्राम्' उत्कटां गृद्धेर्विशेषणं, स किमित्याह-अकाले भवम् आकालिकं-यथास्थित्यायुरुपरमादर्वागेव प्राप्नोति स 'विनाशं' घातं, पाठान्तरतः 'क्लेशं वा' मरणान्त-बाधात्मकं, रागेणातुरो-विह्वलो रागातुरः सन् 'से' इति स लोकप्रतीतः 'यथा वा' इति वाशब्दस्यैवकारार्थत्वाद् 'यथैव' येनैव प्रकारेण 'पतङ्गः' शलभः आलोकः अतिस्निग्धदीप-शिखादिदर्शनं तस्मिन् लोलोलम्पट आलोकलोलः समुपैति 'मृत्युं' प्राणत्यागं, तस्यापि गृद्धाऽऽलोकलोलत्वं राग एवेति भावः।

'यश्च' इति यस्तु, अपीति च तस्मिन्नित्यनेन योक्ष्यते 'दोषं' द्वेषं 'समुवेति'त्ति वचनव्यत्ययात् 'समुपैति' समुपगच्छति रूपेष्विति प्रक्रमः 'नित्यं' सदा न तु कदाचित्, स किमित्याह-तस्मिन्नपि 'क्षणे' प्रस्तावे यस्मिन् द्वेष उत्पन्नः 'स' इति सः 'तुः' पूरणे उपैति 'दुःखं' शारीरादि, द्विष्टो हि किमिदमनिष्टं मया दृष्टमिति मनसा व्याकुलीभवति परितप्यते च देहेन, न तु यथा रागमुपगच्छंस्त-त्काले मनोज्ञविषयावलोकनजनितं सुखमभिमन्यते उत्तरकालमेव तु दुःखमिति, पठन्ति च

'समुवेति सव्वं'ति स्पष्टं, यदि रूपदर्शनाद् द्वेषमुपगच्छन् दुःखमुपैति ततस्तथाविध-रूपदोषेणैवास्य दुःखावाप्तिरिति प्राप्तमित्याशङ्कयाह-दुष्टं दमनं दुर्दान्त तच्च प्रक्रमाच्चक्षुषस्तदेव दोषो दुर्दान्तदोषस्तेन 'स्वकेन' आत्मीयेन 'जन्तुः' प्राणी, न 'किञ्चित्' स्वल्पमपि रूपं प्रक्रमादमनोज्ञम् 'अपराध्यति' दुष्यति 'से' तस्य, यदि हि रूपमेवापराध्येन्न कस्यचिद्द्वेषाभावः स्यात्, तथा च मुक्त्यभावादयो दोषा इति भावः। इत्थं रागद्वेषयोर्द्वयोरप्यनर्थहेतुत्वमुक्तमिदानीं तु द्वेषस्यापि रागहेतुकत्वात्स एव महाऽनर्थमूलमिति दर्शयंस्तस्य विशेषतः परिहर्त्तव्यतां ख्यापयितुमाह-'एकान्तरक्तो' यो न कथञ्चिद्विरागं याति 'रुचिरे' मनोरमे रूपे, किमित्याह-

''अतालिसी'त्ति मागधदेशीभाषया 'अतादृशे' अन्यादृशे, तथा च तल्लक्षणं 'रशयोर्लसौ मागधिकाया'मिति, 'से' इति करोति 'प्रदोषं' द्वेषं सुन्दरीनन्द इव सुरसुन्दरीरागतः, सुन्दर्या यथा च दुःखस्य 'संपीडनं' सङ्घातं, यद्वा समिति-भृशं पीडा-दुःखकृताबाधा संपीडा तामुपैति 'बालः' अज्ञः उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनाह-न लिप्यत इव लिप्यते, श्लिष्यत इत्यर्थः, 'तेन' द्वेषकृतदुःखेन मुनिः 'विरागः' रागविरहितः, तस्यैव तन्मूलत्वादिति भावः॥

सम्प्रति रागस्यैव पापकर्मोपचयलक्षणमहाऽनर्थहेतुतां ख्यापयितुं हिंसाद्याश्रवनिमित्ततां पुनरीह च तद्द्वारेण दुःखजनकत्वं च सूत्रपञ्चकेनाह-रूपं प्रस्तावान्मनोज्ञमनुगच्छति रूपानुगमा स चासावाशा च रूपानुगाशा, रूपविषयोऽभिलाष इति योऽर्थः, तदनुगतश्च जीवः, पठन्ति च-'रूवाणुवायाणुगए य जीवे'त्ति तत्र रूपाणां-मनोज्ञानामुपायैः-उपार्जनहेतुभिरनुगतो-युक्त उपायानुगतः स च प्राणी जीवान् 'चराचरान्' त्रसस्थावरान् 'हिनस्ति' विनाशयति 'अनेकरूपान्' जात्यादिभेदतोऽनेकविधान्, कांश्चित्तु 'चित्रैः' अनेकप्रकारैः स्वकायपरकायशस्त्रादिभिरुपायैरिति गम्यते सुब्व्यत्ययाद् यथासम्भवं चित्तेषु वा तानिति चराचरजीवान् परीति-सर्वतस्तापयति-दुःखयति परितापयति बाल इव बालः-विवेकविकलतयाऽपरांश्च पीडयति एकदेशदुःखोत्पादनेनात्मार्थं गुरुः-स्वप्रयोजननिष्ठः 'क्लिष्टः' रागबाधितः॥

अन्यच्च-रूपानुपातो रूपविषयोऽनुपातः अनुगमनमनुराग इतियावत् तस्मिंश्च सति 'परिग्रहणे' मूर्छात्मकेन हेतुना 'उत्पादने' उपार्जने रक्षणं च-अपायविनिवारणं सन्नियोगश्च-स्वपरप्रयोजनेषु सम्यग्व्यापारणं रक्षणसन्नियोगं तस्मिन् 'वये'त्ति 'व्यये' विनाशे 'वियोगे' विरहे सतोऽप्यनेककारणजनिते, सर्वत्र रूपस्येतिप्रक्रमः, क्व सुखं ?, न क्वचित्, किन्तु सर्वत्र दुःखमेवेति भावः, 'से' इति तस्य जन्तोः, इयमत्र भावना-रूपमूर्छितो हि रूपवत्करितुरङ्गमकलत्रादीनामुत्पादनरक्षणार्थं तेषु तेषु क्लेशहेतुषूपायेषु जन्तुः प्रवर्त्तते, तथा नियोज्यापि तथाविधप्रयोजनोत्पत्तौ रूपवत्कलत्रादि तदपायशङ्कया पुनः पुनः परितप्यत एवेति सिद्धमेवास्योत्पादनरक्षणसंनियोगेषु दुःखम्, एवं व्ययवियोगयोरपि भावनीयम्, अन्ये तु पठन्ति-'रूवानुरागेण परिग्गहेणं'ति, तत्र रूपानुरागेण हेतुना यः परिग्रहस्तेन, शेषं प्राग्वत्, स्यादेतत्मा भूदुत्पादनादिषु रूपस्य सुखं, सम्भोगकाले तु भविष्यतीत्याशङ्कयाह-'सम्भोगकाले च' उपभोगप्रस्तावे च 'अतित्तलाभे'त्ति तर्पणं तृप्तं तृप्तिरितियावत्तस्स लाभः-प्राप्तिस्तृप्तलाभो न तथाऽतृप्तलाभः, किमुक्तं भवति ?-बहुशोऽपि रूपदर्शने रागिणां न तृप्तिरस्ति, यतोऽन्यैरप्युक्तम्-

''न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।

हविषा कृष्णवर्त्मेव, भूय एवाभिवर्द्धते ॥"

तथा 'यथाऽभ्यासं विवर्द्धन्ते विषयाः कौशलानि चेन्द्रियाणा'' मिति, तस्मिन् सति क्व सुखमिति सम्बन्धः, उपरोत्तरेच्छया हि परितप्यत एव जन्तुरिति, पठन्ति च - ' अतित्तिलाभे 'त्ति तृप्तिप्राप्त्यभावे। आह एवं परिग्रहाद् दुःखमनुभवतस्तद्भीरुतया ततो निवृत्तिर्दोषान्तरानारम्भणं वा किमस्य संभवतीत्याशङ्क्याह - रूपेऽतृप्तश्च परिग्रहे च - तद्विषयमूर्छात्मके सक्तः - सामान्ये - नैवासक्तिमान् उपसक्तश्च - गाढमासक्तस्ततः सक्तश्च पूर्वमुपसक्तश्च पश्चात् सक्तोपसक्तः 'नोपैति' नोपगच्छति 'तुष्टिं' परितोषं सन्तोषमितियावत्, तथा चातुष्टिरेव दोषोऽतुष्टिदोषस्तेन दुःखीयदि ममेदमिदं च रूपवद्वस्तु स्यादित्याकाङ्क्षातोऽतिशयदुःखवान्, स किं कुरुत इत्याह 'परस्य' अन्यस्य सम्बन्धि रूपवद्वस्त्विति गम्यते 'लोभाविलः' लोभकलुषः, यद्वा परेषां स्वं परस्वं प्रक्रमाद् यद्रूपवद्वस्तु तस्मिन् लोभो गार्ध्यं तेनाविलः परस्वलोभाविलः 'आदत्ते' गृह्णाति 'अदत्तम्' अनिसृष्टं परकीयमेव रूपवद्वस्त्विति गम्यते, अनेन रागस्यातिदुष्टतां ख्यापयितुं परिग्रहाद्दोष–दर्शनेऽपि विशेषतस्तत्रासक्तिर्दोषान्तरारम्भणं चाभिहितं ॥

तत्किमस्यैतावानेव दोष उतान्योऽपि ? इत्याशङ्क्योक्तदोषानुवादेन दोषान्तरमप्याह- 'तृष्णाभिभूतस्य' लोभाभिभूतस्य तत एवादत्तं हरति - गृह्णातीत्येवंशीलोऽदत्तहारी तस्य, तथा रूपे - रूपविषयो यः परिग्रहस्तस्मिन्निति योगः, चस्य भिन्नक्रमत्वादतृप्तस्य च तत्रासन्तुष्टस्य मायाप्रधानं मोसंति–मृषाऽलीकभाषणं मायामृषा 'वर्द्धते' वृद्धिं याति, कुतः पुनरिदमित्थम्

'लोभदोषात्' लोभापराधात्, लुब्धो हि परस्वमादत्ते आदाय च तद्गोपनपरो मायामृषा वक्ति, तदनेन लोभ एव सर्वाश्रवाणामपि मुख्यो हेतुरित्युक्तं, तथा रागप्रक्रमेऽपि सर्वत्र लोभाभिधानं रागेऽपि लोभांशस्यैवातिदुष्टतावेदनार्थं, तत्रापि को दोषः ? इत्याह - 'तत्रापि' मृषाभाषणेऽपि 'दुःखात्' असातात् 'न विमुच्यते' न विमुक्तिमाप्नोति सः, किन्तु ?, दुःखभाजनमेव भवतीति भावार्थः ॥ दुःखाविमुक्तिमेव भावयति–'मोसस्स'त्ति मृषा, कोऽर्थः ?–अनृतभाषणस्य पश्चाच्च पुरस्ताच्च 'प्रयोगकाले च' तद्भाषणप्रस्तावे च दुःखी सन् तत्र पश्चादिदमिदं च न मया सुसंस्थापितमुक्तमिति पश्चात्तापतः पुरस्ताच्च कथमयं मया वञ्चनीय इति चिन्ताव्याकुलत्वेन प्रयोगकाले च नासौ ममालीकभाषितां लक्षयिष्यतीति क्षोभतः तथा दुष्टोऽन्तः- पर्यवसानं तज्जन्मन्येकविडम्बनातो विनाशेन अन्यजन्मनि च नरकादिप्राप्त्या यस्यासौ दुरन्तो भवति जन्तुरिति गम्यते, तदेवं मृषाद्वारेणादत्तादानस्य दुःखहेतुत्वमुक्तं, यदा च 'मोसस्स'त्ति 'मोषस्य' स्तेयस्येति व्याख्या तदा साक्षादेव तस्य दुःखहेतुत्वाभिधानम्,

उपसंहारमाह-'एवम्' अमुनोक्तप्रकारेणादत्तानि 'समाददानः' गृह्णन् रूपेऽतृप्तः सन् दुःखितो भवति, कीदृशः सन् ? इत्याह– 'अनिश्रः' दोषवत्तया सर्वजनोपेक्षणीय इति कस्य–चित्सम्बन्धिनाऽवष्टम्भेन रहितः, मैथुनरूपाश्रवोपलक्षणं चैतदिति, प्रसिद्धत्वाच्च रागिणां तस्य साक्षादनभिधानं, यद्वा रूपसम्भोगोऽपि मिथुनकर्मकत्वाद्देवानामिव मैथुनमेव, तथा च रागिवचनम्-

"आलोए च्चिय सा तेन पिययमा नेहनिब्भरमनेनं।

आभासियव्व अवगूहियव्व रमियव्व पीयव्व ॥" त्ति,

स च प्रक्रान्तः, एवमुत्तरत्रापि स्त्रीगतशब्दादिसम्भोगानां मैथुनत्वं सम्भावनीयम्। उक्तमो-

नाथ निगमयितुमाह-रूपानुरक्तस्य नरस्य 'एवम्' अनन्तरसूत्रकदम्बकोक्तप्रकारेण कुतः सुखं भवेत्? कदाचित्किञ्चित्, सर्वदा दुःखमेवेति भावः, किमित्येवं?, यतः 'तत्र' रूपानुरागे 'उपभोगेऽपि' उपभोगावस्थायामपि 'क्लेशदुःखम्' अतृप्तलाभतालक्षणबाधाजनितमसातम् उपभोगमेव विशिनष्टि-निर्वर्त्तयति' उत्पादयति यस्य-इत्युपभोगस्य कृते यदर्थं 'न' इति वाक्यालङ्कारे 'दुःखं' कृच्छ्रमात्मन इति गम्यते, उपोभगार्थं हि जन्तुः क्लिश्यति-तत्र सुखं स्यादिति यदा च तदाऽपि दुःखं तदा कुतोऽन्यदा सुखसम्भवः? इति भावः।

इत्थं रागस्यानर्थहेतुतामभिधाय द्वेषस्यापि तामतिदेष्टुमाह-'एवमेव' यथाऽनुरक्तस्यैव रूपे गतः प्रदोषं द्वेषम् 'उपैति' प्राप्नोति इहैवेति शेषः 'दुःखौघपरम्पराः' उत्तरोत्तरदुःखसमूहरूपाः, तथा प्रदुष्ट-प्रकर्षेण द्विष्टं चित्तं यस्य तथाविधः, यस्य भिन्नक्रमत्वात् 'चिनोति वा' बध्नाति कर्म, तत् शुभमपि संभवत्यत आह-यत् 'से' तस्य पुनर्भवति 'दुःखं' दुःखहेतुः 'विपाके' अनुभवकाले इह परत्र चेति भावः, पुनर्ग्रहणमैहिकदुःखापेक्षम्, अशुभकर्मोपचयश्च हिंसाद्या-श्रवाविनाभावीति तद्धेतुत्वमनेनाक्षिप्यते।

इत्थं रागद्वेषयोरुद्धरणार्हतां ख्यापयितुं तदनुद्धरणे दोषमभिधाय तदुद्धरणे गुणमाह-रूपे विरक्त उपलक्षणत्वादद्विष्टश्च 'मनुजः' मनुष्यः 'विशोकः' शोकरहितः संस्तन्निबन्धनयो रागद्वेषयोरभावात् 'एतेन' अनन्तरमुपदर्शितेन 'दुक्खोहपरंपरेणं'ति दुःखानाम्-असाताना-मोघाः-सङ्घातास्तेषां परम्परा-सन्ततिर्दुःखौघपरम्परा तया 'न लिप्यते' न स्पृश्यते भवमध्येऽपि 'सन्' भवन्, संसारवर्त्त्यपीत्यर्थः॥ दृष्टान्तमाह-जलेनेव वाशब्दस्योपमार्थत्वात् 'पुष्करिणी-पलास' पद्मिनीपत्रं जलमध्येऽपि सदिति शेषः।

इत्थं चक्षुराश्रित्य त्रयोदश सूत्राणि व्याख्यातानि, एतदनुसारेणैव शेषेन्द्रियाणां मनसश्च स्व-विषयप्रवृत्तौ रागद्वेषानुद्धरणदोषाभिधायकानि त्रयोदश सूत्राणि व्याख्येयानि, नवरं 'श्रोत्रस्ये'ति श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्द्यत इति शब्दो-ध्वनिस्तं 'मनोज्ञं' काकलीगीतादि 'अमनोज्ञं' खरकर्कशादि, तथा 'हरिणमियव्व मुद्धे'त्ति, मृगः सर्वोऽपि पशुरुच्यते, यदुक्तम्-"मृगशीर्षं हस्तिजातौ, मृगः पशुकुरङ्गयोः" इति, हरिणस्तु कुरङ्ग एवेति तेन विशेष्यते, हरिणश्चासौ मृगश्च हरिणमृगः 'मुग्धः' अनभिज्ञः सन् 'शब्दे' गौरिगीतात्मकेऽतृप्तः-तदाकृष्टचित्ततया तत्रातृप्तिमान्।

'घ्राणस्य' इति घ्राणेन्द्रियस्य गन्ध्यते-घ्रायत इति गन्धस्तं 'मनोज्ञं' सुरभिम् 'अमनोज्ञम्' असुरभि, तथौषधयो-नागदमन्यादिकास्तासां गन्धस्तत्र गृद्धो-गृद्धिमानौषधिगन्धगृद्धः सन् 'सप्पबिलाओ विव'त्ति इवशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात्सर्प इव बिलान्निष्क्रमन्, स ह्यत्यन्तप्रि-(तत्प्रि)यतया तद्गन्धं सोढुमशक्नुवन् बिलान्निष्क्रामति ३।

'जिह्वायाः' जिह्वेन्द्रियस्य रस्यते-आस्वाद्यत इति रसस्तं 'मनोज्ञं' मधुरादि 'अमनोज्ञं' कटुकादि तथा बडिशं-प्रान्तन्यस्तामिषो लोहकीलकस्तेन विभिन्नकायो-विदारितशरीरो बडिशविभिन्नकायः 'मत्स्यः' मीनो यथाऽऽमिषस्य-मांसादेर्भोगः-अभ्यवहारस्तत्र गृद्ध आमिषभोगगृद्धः ४। काय इहस्पर्शनेन्द्रियं सर्वशरीरगतत्वख्यापनार्थं चास्यैवमुक्तं, तस्य स्पृश्यत इति स्पर्शस्तं 'मनोज्ञं' मृदुप्रभृति 'अमनोज्ञं' कर्कशादि शीतं-शीतस्पर्शवज्जलं-पानीयं तत्रावसन्नः-अवमग्नः शीतजलावसन्नो ग्राहैः-जलचरविशेषैर्गृहीतः-क्रोडीकृतो ग्राह-

गृहीतो महिष इवारण्ये, वसति हि कदाचित्केनचिदन्मोच्येतापीत्यरण्यग्रहणम् ५।

'मनसः' चेतसो भावः अभिप्राय, न नेह स्मृतिरूपोऽस्य 'ग्रहणं' ग्राह्यं वदन्तीन्द्रियाविषयत्वात्तस्य, 'मनोज्ञं' मनोज्ञरूपादिविषयम् 'अमनोज्ञं' तद्विपरीतविषयम्, एवमुत्तरग्रन्थोऽपि भावविषयरूपाद्यपेक्षया व्याख्येयः, यद्वा स्वप्नाकामदशादिषु भावोपस्थापितो रूपादिरपि भाव उक्तः, स मनसो ग्राह्यः, स्वप्नकामदशादिषु हि मनस एव केवलस्य व्यापार इति, 'कामगुणेषु' मनोज्ञरूपादिषु 'गृद्धः' आसक्तः 'करेणुमग्गावहिए व नागे' इति इवार्थस्य च भिन्नक्रमत्वात् करेण्वाकरिण्या मार्गेण- निजपथेनापहृतः- आकृष्टः करेणुमार्गापहृतः 'नाग इव' हस्तीव, स हि मदान्धोऽप्यदूरवर्त्तिनीकरेणुमुपदर्श्य तद्रूपादिमोहितस्तन्मार्गानुगामितया च गृह्यते संग्रामादिषु च प्रवेश्यते तथा च विनाशमाप्नोतीति दृष्टान्तत्वेनोक्तः, आह-

एव चक्षुरादीन्द्रियवशादेव गजस्य प्रवृत्तिरिति कथमस्यात्र दृष्टान्तत्वेनाभीधानम् ?, उच्यते, एवमेतत्, मनःप्राधान्यविवक्षया त्वेतन्नेयं, यदिवा तथाविधकामदशायां चक्षुरादीन्द्रियव्यापाराभावे मनसः प्रवृत्तिरिति न दोषः, इह चानानुपूर्व्यपि निर्देशाङ्गमितीन्द्रियाणामित्थमुपन्यास इत्यष्टसप्ततिसूत्रावयवार्थः ॥ उक्तमेवार्थं सङ्क्षेपत उपसंहारव्याजेनाह -

मू. (१३४६) एविंदियत्था य मनस्स अत्था, दुक्खस्स हेउं मनुयस्स रागिणो ।
ते चेव थेवंपि कयाइ दुक्खं, न वीयरागस्स करिंति किंचि ॥

वृ. 'एवम्' उक्तन्यायेन 'इन्द्रियार्थाः' चक्षुरादिविषया रूपादयः चशब्दो भिन्नक्रमस्ततो मनसोऽर्थाश्च-उक्तरूपा उपलक्षणत्वादिन्द्रियमनांसि च दुःखस्य 'हेउं'त्ति हेतवो मनुजस्य रागिणः, उपलक्षणत्वाद् द्वेषिणश्च, विपर्यये गुणमाह- 'ते चेव' इन्द्रियमनोऽर्थाः 'स्तोकमपि' स्वल्पमपि कदाचिद् दुःखं 'न' चैव वीतरागस्य उपलक्षणत्वाद्वीतद्वेषस्य कुर्वन्ति 'किञ्चिदि'ति शारीरं मानसं चेति सूत्रार्थः ॥

ननु कश्चन कामभोगेषु सत्सु (न) वीतरागः संभवति, तत्कथमस्य दुःखाभाव ?, उच्यते

मू. (१३४७) न कामभोगा समयं उविंति, न यावि भोगा विगइं उविंति ।
जे तप्पओसी य परिग्गही य, सो तेसु मोहा विगइं उवेइ ॥

वृ. 'न' नैव 'कामभोगाः' उक्तरूपाः 'समतां' रागद्वेषाभावरूपाम् 'उपयान्ति' उपगच्छन्ति हेतुत्वेनेति गम्यते, तद्धेतुत्वे हि तेषां न कश्चिद्रागद्वेषवान् भवेत्, न चापि 'भोगाः' भुज्यमानतया सामान्येन शब्दादयः 'विकृतिं' क्रोधादिरूपाम्, इहापि हेतुत्वेनोपयन्तीत्यन्यथा न कश्चन रागद्वेषरहितः स्यात्, कोऽनयोस्तर्हि हेतुः ?, इत्याह-यः 'तत्प्रदोषी च' तेषु-विषयेषु प्रद्वेषवान् 'परिग्रही च' परिग्रहबुद्धिमान्, तेष्वेव रागीत्युक्तं भवति, स 'तेषु' विषयेषु 'मोहात्' रागद्वेषात्मकात् मोहनीयात् विकृतिमुपैति, रागद्वेषरहितस्तु समतामित्यर्थादुक्तम्, उक्तं हि पूर्वं-'सतोरेव रागद्वेषयोरुदीरकत्वेन शब्दादयो हेतव' इति, आह-''समो य जो तेसु स वीयरागो'' इत्यनेन गतार्थमेतत्, सत्यं, तस्यैव त्वयं प्रपञ्चः, उक्तं हि 'त एव विधयः सुसंगृहीता भवन्ती येषां लक्षणं प्रपञ्चश्चोच्यते' इति सूत्रार्थः ॥ किंस्वरूपाः पुनरसौ विकृतिर्या रागद्वेषाशादुपैतीत्याह-

मू. (१३४८) कोहं च मानं च तहेव मायं, लोभं दुगुंछं अरइं रइं च ।
हासं भयं सोगपुमित्थिवेयं, नपुंसवेयं विविहे य भावे ॥

मू. (१३४९) आवज्जई एवमणेगरूवे, एवंविहे कामगुणेसु सत्तो।
अन्ने य एयप्पभवे विसेसे, कारुन्नदीणे हिरिमे वइस्सो॥

वृ. क्रोधं च मानं च तथैव मायां लोभं–चतुष्टमप्युक्तरूपं 'जुगुप्सां' चिकित्साम् 'अरतिं' अस्वास्थ्यं 'रतिं च' विषयासक्तिरूपां 'हासं च' वक्त्रविकाललक्षणं 'भयं' साध्वसं शोकपुंस्त्रीवेदमिति समाहारनिर्देशः ततः शोकं–प्रियविप्रयोगजं मनोदुःखात्मकं पुंवेदं–स्त्रीविषयाभिलाषं स्त्रीवेदं–पुरुषाभिष्वङ्गं 'नपुंसकवेयं'ति नपुंसकवेदम्–उभयाभिलाषं 'विविधांश्च' नानाविधान् 'भावान्' हर्षविषादादीनाभिप्रायान् 'आपद्यते' प्राप्नोति, 'एवम्' अमुना रागद्वेषवत्तालक्षणेन प्रकारेण 'अनेकरूपान्' बहुभेदाननन्तानुबन्ध्यादिभेदेन तारतम्य-भेदेन च 'एवंविधान्' उक्तप्रकारान् विकारानिति गम्यते, 'कामगुणेषु' शब्दादिषु 'सक्तः' अभिष्वङ्गवान् उपलक्षणत्वाद् द्विष्टश्च, अन्यांश्च 'एतदीनः कारुण्यदीनो मध्यमपदलोपी समासोऽत्यन्तदीन इत्यर्थः, 'हिरिमे'त्ति 'ह्रीमान्' लज्जावान्, कोपाद्यापन्नो ही प्रीतिविनाशादि-कमिहैवानुभवन् परत्र च तद्विपाकमतिकटुकं विभावयन् प्रायोऽतिदैन्यं लज्जां च भजते, तथा 'वइस्स'त्ति आर्षत्वात् 'द्वेष्यः' तत्तद्दोषदुष्टत्वात्सर्वस्याप्रीतिभाजनमिति सूत्रद्वयार्थः ॥

यतश्चैवं रागद्वेषावेव दुःखमूलमतः प्रकारान्तरेणापि तयोरुद्धरणोपायाभिधानार्थं तद्विपर्यये दोषदर्शनार्थं चेदमाह–

मू. (१३५०) कप्पं च इच्छिज्ज सहायलिच्छू, पच्छानुतावेण तवप्पभावं।
एवं विकारे अमियप्पयारे, आवज्जई इंदियचोरवस्से॥

वृ. कल्पते–स्वाध्यायादिक्रियासु समर्थो भवतीति कल्पो–योग्यस्तम्, अपेर्गम्यमान-त्वात्कल्पमपि, किं पुनरकल्पं ?, शिष्यादीति गम्यते, 'नेच्छेत्' नाभिलषेत् 'सहायलिच्छू'त्ति बिन्दोरलाक्षणिकत्वात्, 'सहाये(यं') लिप्सुः ममासौ शरीरसंबाधनादि साहाय्यं करिष्यती-त्यभिलाषुकः सन्, तथा पश्चादिति–प्रस्तावाद्व्रतस्य तपसो वाऽङ्गीकारादुत्तरकालमनुतापः– किमेतावन्मया कष्टमङ्गीकृतमिति चित्तबाधात्मको यस्य स तथाविधः चशब्दादन्यादृशश्च सम्भूतयतिवद् भवान्तरे भोगस्पृहयालुः, तपःप्रभावं प्रक्रमान्नेच्छेद, यथा–न शक्यमङ्गीकृतं त्यक्तुं परं यद्यस्य व्रतस्य तपसो वा फलमस्ति तत एतस्मादिहैवामर्षौषध्यादिलब्धिरस्तु, तदन्यादृशापेक्षया तु भवान्तरे शक्रचक्रिविभूत्यादि भूयादिति किमेव निषिध्यते ? इत्याह– 'एवम्' अमुना प्रकारेण 'विकारान्' दोषान् 'अमितप्रकारान्' अपरिमितभेदान् 'आपद्यते' प्राप्नोति इन्द्रियाणि चौरा इव धर्मसर्वस्वापहरणाद् इन्द्रियचौरास्तद्वश्यः–तदायत्तः, उक्त-विशेषणविशिष्टस्य हि कल्प्यतपःप्रभाववाञ्छारूपेण स्पर्शनादीन्द्रियवश्यतादृवश्यसंभाविनी ततश्चोत्तरोत्तरविशेषानभिलषतः संयमं प्रति चित्तविप्लुत्यवधावनादिदोषा अपि संभवन्त्येवेति, एवं च ब्रुवतोऽयमाशयः–तदनुग्रहबुद्धा कल्पं पुष्टालम्बने च तपःप्रभावं च वाञ्छतोऽपि न दोषः, अथवा कल्पमुक्तरूपं नेच्छेत्सहायलिप्सुं यदि कथञ्चनामी मम धर्मसहाया भवन्ती-त्येवमभिलाषुकमप्यास्तामन्यमिति भावः, जिनकल्पिकापेक्षं चैतत्, एतेन च रागस्य हेतुद्वय-परिहरणमुद्धरणोपाय उक्तः, उपलक्षणं चैतदीदृशामन्येषामपि रागहेतूनां च परिहारस्य, ततः सिद्धं द्वयोरप्युद्धरणोपायानां तद्विपर्यये च दोषाणामभिसन्धानमिति सूत्रार्थः ॥ अनन्तरं रागद्वेषोद्ध–

रणोपायविपर्यये यो दोष उक्तस्तमेव दोषान्तरहेतुनाऽभिधानद्वारेण समर्थयितुमाह

मू. (१३५१) *तओसि जायंति पओअणाइं, निमज्जिउं मोहमहन्नवंमि।*
सुहेसिणो दुक्खविनोय (मुक्ख) ट्ठा, तप्पच्चयं उज्जमए अरागी॥

वृ. 'ततः' इति विकारप्राप्तेरनन्तरं 'से' तस्य 'जायन्ते' उत्पद्यन्ते 'प्रयोजनानि' विषयसेवन-प्राणिहिंसादीनि 'निमज्जितु'मित्यन्तर्भावितण्यर्थत्वान्निमज्जयितुमिव निमज्जयितुं प्रक्रान्तमेव जन्तुं मोहो महार्णव इवातिदुस्तरतया मोहमहार्णवस्तस्मिन्, किमुक्तं भवति ?–यैर्मोहम-हार्णवनिमग्न इव जन्तुः क्रियते स ह्युत्पन्नविकारतया मूढ एवासीत् विषयासेवनादिभिश्च प्रयोजनैः, सुतरां मुह्यतीति, कीदृशस्य पुनरस्य किमर्थं चैवंविधप्रयोजनानि जायन्ते ? इत्याह–'सुखैषिणः' सुखाभिलषणशीलस्य 'दुःखविनोदार्थं' दुःखपरिहारार्थं पाठान्तरतो दुःखविमोनाय वा, सुखैषितायां हि दुःखपरिहाराय विषयसेवनादिप्रयोजनसम्भव इति भावः, कदाचिदेवंविध-प्रयोजनोत्पत्तावपि तत्रायमुदासीन एव स्याद् ?, अत्रोच्यते–'तत्प्रत्ययम्' उक्तरूपप्रयोजनिनि-मित्तं पाठान्तरतस्तत्प्रत्ययादुद[illegible] नञ्शब्दस्यैवकारार्थ[illegible], कोऽर्थः ? [illegible] वृत्ता-नुत्सहत एव, 'रागी' रागवानुपलक्षणत्वाद् द्वेषी च सन्, रागद्वेषयोरेव सकलानर्थस्य परम्परा-कारणत्वादिति सूत्रार्थः॥ किमिति रागद्वेषावतः सकलाऽप्यनर्थपरम्परोच्यते ? इत्याशङ्क्याह–

मू. (१३५२) *विरज्जमाणस्स य इंदियत्था, सद्दाइया तावइयप्पगारा।*
न तस्स सव्वेपि मणुन्नयं वा, निव्वत्तयंती अमणुन्नयं वा॥

वृ. विरज्यमानस्येति उपलक्षणत्वादद्विषतश्च 'चः' पुनरर्थे ततो विरज्यमानस्याद्विषतश्च पुनः 'इन्द्रियार्थाः' शब्दादिकाः पाठान्तरतो वर्णादिका वा तावन्त इति यावन्तो लोके प्रतीताः प्रकाराः खरमधुरादिभेदा येषां ते तावत्प्रकाराः, बहुप्रभेदा इत्यर्थः, न 'तस्य' इति मनुजस्य 'सर्वेऽपि' समस्ता अपि मनोज्ञतां वा 'निर्वर्त्तयन्ति' जनयन्त्यमनोज्ञतां वा (निर्वर्त्तयन्ति) किन्तु ?, रागद्वेषवत एव, स्वरूपेण हि रूपादयो न मनोज्ञताममनोज्ञतां वा कर्तुमात्मनः क्षमाः किन्तु रेक्ततर-प्रतिपत्रध्यवसायवशाद्, उच्यते चान्यैरपि–

"परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ।
कुणपं कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः॥"

ततो वीतरागस्य तन्निर्वर्त्तनहेत्वभावात्कथममी मनोज्ञतामनोज्ञतां वा निर्वर्त्तयेयुः ?, तदभावे च कथं विषयसेवनाक्रोशदानादिप्रयोजनोत्पत्तिः ? इति, पूर्वं सति मनोज्ञत्वेऽमनोज्ञत्वे च समस्य रूपादीनामकिञ्चित्करत्वमुक्तम्, इह तु मनोज्ञत्वामनोज्ञत्वे अपि तादृशस्य न भवत एवेत्युच्यत इति पूर्वस्याद्विशेष इति सूत्रार्थः॥ तदेवं "जे जे उपाया पडिवज्जियव्व" त्ति प्रतिज्ञातरागद्वेषयोर्मोहस्य च परस्परायतनत्वेऽपि रागद्वेषयोरतिदुष्टत्वात्साक्षात् मोहस्य च तदायतनत्वात्तद्वारेणोद्धरणोपायान् प्रतिपत्तव्यान्निरूपय्य यदा तु "जे जे अवाया परिवज्जि-यव्व" त्ति (पाठः) तदा रसनिषेवणादीनपायानुक्तन्यायतोऽभिधायोपसंहरन्नाह–

मू. (१३५३) *एवं ससंकप्पविकप्पणासुं, संजायइ समयमुवट्ठियस्स।*
अत्थे य संकप्पयओ तओ से, पहीयए कामगुणेसु तण्हा॥

वृ. 'एवम्' उक्तप्रकारेण स्वस्य आत्मनः संकल्पाः–प्रक्रमाद्रागद्वेषमोहरूपाध्य-

वसायास्तेषां विकल्पना: सकलदोषमूलत्वादिपरिभावना: स्वसङ्कल्पविकल्पनास्तासूपस्थि-तस्य-उद्यतस्येति सम्बन्ध:, किमित्याह- 'संजायते' समुत्पद्यते 'समयं'ति आर्षत्वात् 'समता' माध्यस्थ्यमर्थान् इन्द्रियार्थान् रूपादींश्चास्य भिन्नरूपानसङ्कल्पयतश्च- यथा नैवैते ऽपायहेतव: किन्तु ? रागादय एवेत्युक्तनीत्या चिन्तयतो यदिवा समता-परस्परमध्यवसायतुल्यता सा चानिवृत्तिबादरसम्परायगुणस्थान एव, एतत्प्रतिपत्तृणां हि बहूनामप्येकरूप एवाध्यवसाय इत्यनयैतदुपलक्ष्यते, तथा 'अर्थान्' जीवादीन् 'संकल्पयतश्च' शुभध्यानविषयतयाऽध्यवस्यत: 'तत:' इति समताया: 'से' तस्य जन्तो: (साधो:) 'प्रहीयते' प्रकर्षेण हानिं याति, काऽसौ ?- 'कामगुणेषु' रूपादिषु 'तृष्णा' अभिलाषो लोभ इतियावत्, समतायां हि द्विविधायामपि प्राप्ता-यामुत्तरोत्तरगुणस्थानावाप्त्या क्षीयत एव लोभ इति। अथवा 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'समकम्' एककालम् 'उपस्थितस्य' उद्यतस्य रागाद्युद्धरणोपायेष्विति प्रक्रम:, यदिवा 'समयम्' एतद-भिधायकं सिद्धान्तं प्रतीति शेष: 'उपस्थितस्य' तदुक्तार्थानुष्ठानोद्यतस्येत्यर्थ:, किमित्याह- स्वसङ्कल्पानाम्- आत्मसम्बन्धिनां रागाद्यध्यवसायानां विकल्पना-विशेषेण छेदनं स्वसङ्कल्प-विकल्पना, दृश्यते हि छेदवाच्यपि कल्पशब्द:, यथोक्तम्-

"सामर्थ्ये वर्णनायां च, छेदने करणे तथा।
औपम्ये चाधिवासे च, कल्पशब्दं विदुर्बुधा: ॥"

'आसु'ति 'आशु' शीघ्रं 'संजायते' भवति, पठन्ति च- 'ससंकप्पविकप्पणासो'त्ति, तथा 'अत्थे असंकप्पयतो'त्ति, तत्र, च स्वस्य-आत्मन: सङ्कल्प:-अध्यवसायस्तस्य विकल्पा-रागादयो भेदास्तेषां नाश:-अभाव: स्वसङ्कल्पविकल्पनाश:, तथा को गुण: ? इत्याह-'अर्थान्' रूपादीन् 'असङ्कल्पयत:' रागादिविषयतयाऽनध्यवस्यत: 'तत:' इति स्वसङ्कल्पविकल्पनात: स्वसंकल्पविकल्पनाशाद्वा 'से' तस्य प्रहीयते कामगुणेषु तृष्णेति सूत्रार्थ: ॥

तत: स कीदृश: सन् किं विधत्ते ? इत्याह-

मू. (१३५४) *सो वीयरागो कयसव्वकिच्चो, खवेइ नाणावरणं खणेणं।*
तहेव जं दरिसणमावरेइ, जं चंतरायं पकरेइ कम्मं ॥

वृ. 'स:' इति हीनतृष्ण: 'वीतराग:' विगतरागद्वेषो भवति, तृष्णा हि लोभस्तत्क्षये च क्षीणकषायगुणस्थानावाप्तिरिति, तथा कृतसर्वकृत्य इव कृतसर्वकृत्य: प्राप्तप्रायत्वादनने मुक्ते: 'क्षपयति' क्षयं नयति 'ज्ञानावरणं' वक्ष्यमाणस्वरूपं 'क्षणेन' समयेन तथैव यद् 'दर्शनं' चक्षुर्दर्शनादि 'आवृणोति' स्थगयति दर्शनावरणमित्यर्थ:, यच्च 'अन्तरायं' दानादिलब्धिविघ्नं प्रकरोति 'कर्म' अन्तरायनामकमित्युक्तं भवति, स हि क्षपितमोहनीयस्तीर्णमहासागर इव श्रमोपेतो विश्रम्यान्तर्मुहूर्त्तं तद्विचरसमये निद्राप्रचले देवगत्यादिनामप्रकृतीश्च क्षपयति, चरमसमये च ज्ञानावरणादित्रयमिति सूत्रार्थ: ॥ तत्क्षयाच्च कं गुणमवाप्नोति ? इत्याह-

मू. (१३५५) *सव्वं तओ जाणइ पासई य, अमोहणो होइ निरंतराए।*
अनासवे झाणसमाहिजुत्तो, आउक्खए मुक्खमुवेइ सुद्धे ॥

वृ. 'सर्वं' निरवशेषं 'तत:' ज्ञानावरणादिक्षयात् 'जानाति' विशेषरूपतयाऽवगच्छति पश्यति च सामान्यरूपतया 'च:' समुच्चयार्थ:, तत एतेन भेदविषयत्वात्समुच्चयस्य पृथगुपयोगत्व-

मनयो: सूच्यते, ततश्च यदुक्तं युगपदुपयोगवादिनः

"मनपज्जवणाणंतो नाणस्स य दंसणस्स य विसेसो।
केवलनाणं पुन दंसणन्ति नाणंति य समाणं ॥ त्ति,

तन्निराकृतं भवति, तथा प्रज्ञप्त्यामभिहितम्-"जं समयं जाणंति नो तं समयं पासंति, तथा केवली णं भंते ! इम रयणप्पमं पुढविं आगरेहिं हेऊहिं पमाणेहिं संठाणेहिं परिवारेहिं जं समयं जाणइ नो तं समयं पासति ?, हंता गोयमा ! केवली न" मित्यादि, न चात्र केवलिशब्देन छद्मस्थ एव श्रुतकेवल्यादिर्विवक्षित इति वाच्यं, यत इहाद्यसूत्रे स्नातक एव प्रस्तुतः, स च घातिकर्मक्षयादेव भवतीति न तस्य छद्मस्थता संभवेत्, द्वितीयसूत्रे तु परमाणुदर्शनमेव प्रक्रान्तं, तस्य च केवलं विना परमावधेस्ततो वा किञ्चिन्न्यूनस्यैव सम्भवस्तत्र च तौ व्यवच्छेदिताविति केवलमेवावशिष्यते, उक्तं च पूज्यैः-

"ते दोऽवि विसेसेउं अन्नो छउमत्थकेवली को सो ?।
जो पासइ परमाणुं गहणमिहं जस्स होज्जाहि ॥"

न चैवमप्यस्मिन् विशेषवति सूत्रे परवक्तव्यतैवेयमित्युपगन्तुमुचितम्, उक्तं हि-

"एवं विसेसियम्मि परसमयमेगंतरोवओगोत्ति।
न पुन उभओवओगा परवत्तव्वंति का बुद्धी ? ॥"

इत्यादि कृतं प्रसङ्गेन प्रकृतमुच्यते-तथा चामोहनः-मोहरहितो भवति, तथा निष्क्रान्तोऽन्तरायो(यात्) निरन्तरायोऽनाश्रवः प्राग्वत् , ध्यानं- शुक्लध्यानं तेन समाधिः-परमस्वास्थ्यं तेन युक्तः-सहितो ध्यानसमाधियुक्तः आयुष उपलक्षणत्वान्नामगोत्रवेद्यानां च क्षय आयुःक्षयस्तस्मिन् सति मोक्षम् 'उपैति' प्राप्नोति 'शुद्धः' विगतकर्ममल इति सूत्रार्थः ॥

मू. (१३५६) *सो तस्स सव्वस्स दुहस्स मुक्को, जं बाहई सययं जंतुमेयं।*
दीहामयविप्पमुक्को पसत्थो, तो होइ अच्चंतसुही कयत्थो ॥

वृ. 'सः' इति मोक्षप्राप्तो जन्तुः 'तस्मात्' इति जातिजरामरणरूपत्वेन प्रतिपादितात् 'सर्वस्मात्' निरवशेषाद् दुःखात् सर्वत्र सुब्व्यत्ययेन षष्ठी 'मुक्तः' पृथग्भूतः, यत् कीदृशमित्याह-'यद्' दुःखं 'बाधते' पीडयति 'सततम्' अनवरतं 'जन्तुं' प्राणिनम् 'एनं' प्रत्यक्षमनुभवोपदर्शनमेतत्, दीर्घाणि यानि स्थितितः प्रक्रमात्कर्माणि तान्यामया इव-रोगा इव विविधबाधाविधायितया दीर्घामयास्तेभ्यो विप्रमुक्तो दीर्घामयविप्रमुक्तः अत एव 'प्रशस्तः' प्रशंसार्हः, ततः किमित्याह-'तो' इति 'ततः' दीर्घामयविप्रमोक्षाद् 'भवति' जायतेऽत्यन्तम्-अतिक्रान्तपर्यन्तं सुखं-शर्म तदस्यास्तीत्यत्यन्तसुखी तत एव च 'कृतार्थः' कृतसकलकृत्य इति सूत्रार्थः ॥

मू. (१३५७) *अनाइकालप्पभवस्स एसो, सव्वस्स दुक्खस्स पमुक्खमग्गो।*
वियाहिओ जं समुविच्च सत्ता, कमेण अच्चंतसुही भवंति ॥ त्तिबेमि ॥

वृ. 'अनादिकालप्रभवस्य' अनादिकालोत्पन्नस्य 'एषः' अनन्तरोक्तः सर्वस्य दुःखस्य 'प्रमोक्षमार्गः' प्रमोक्षोपायः, पाठान्तरतश्च संसारचक्रस्य विमोक्षमार्गो, व्याख्यातः, यः कीदृशः ? इत्याह-'यं' दुःखप्रमोक्षमार्गं 'समुपेत्य' सम्यक् प्रतिपद्य 'सत्त्वाः' प्राणिनः 'क्रमेण' उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तिरूपेणात्यन्तसुखिनो भवन्तीति सूत्रार्थः ॥

इति परिसमाप्तौ, ब्रवीमिति पूर्ववत्। अवसितोऽनुगमो, नयाश्च प्राग्वत्॥

अध्ययनं ३२ समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे द्वात्रिंशमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं परिसमाप्तम्

अध्ययनं-३३-कर्मप्रकृतिः

वृ. व्याख्यातं प्रमादस्थानाख्यं द्वात्रिंशमध्ययनमिदानीं त्रयस्त्रिंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः- इहानन्तराध्ययने प्रमादस्थानान्युक्तानि, तैश्च 'मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः' इतिवचनात्कर्म बध्यते, तस्य च काः प्रकृतयः ? कियती वा स्थितिः ? इत्यादिसन्देहापनोदायेदमारभ्यते, अस्य च चतुरनुयोगद्वारचर्चा प्राग्वद्यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे कर्मप्रकृतिरिति नाम, अतः कर्मणः प्रकृतेश्च निक्षेपाभिधानायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५३१] कम्मंमि अ निक्खेवो चउव्विहो० ॥

नि. [५३२] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते च तं भवे दुविहं।
कम्मे नोकम्मे या कम्मंमि अ अनुदओ भणिओ॥

नि. [५३३] नोकम्मदव्वकम्मं नायव्वं लेप्पकम्ममाईअं।
भावे उदओ भणिओ कम्मट्ठविहस्स नायव्वो॥

नि. [५३४] निक्खेवो पयडीए चउव्वि० ॥

नि. [५३५] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते च तं भवे दुविहं।
कम्मे नोकम्मे या कम्मंमि अ अनुदओ भणिओ॥

नि. [५३६] नोकम्मे दव्वाइं गहणपाउग्गमुक्कगाइं च।
भावे उदओ भणिओ मूलपयडि उत्तराणं च॥

वृ. कम्मंमीत्यादि गाथाः षट् सुगमाः नवरं 'कर्मणि' ज्ञानावरणादिके उदयो-विपाकस्तदभावोऽनुदयो भणितः, किमुक्तं भवति ?-अनुदयावस्थं कर्मैव कर्मकार्याकरणात् तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यकर्म, नोकर्मद्रव्यकर्म ज्ञातव्यं लेप्यकर्मादिकम्, आदिशब्दात्काष्ठकर्मादिपरिग्रहः, नोकर्मता चास्य ज्ञानावरणादिकर्माभावरूपत्वात्, द्रव्यकर्मता च द्रव्यस्यप्रतिमादेः क्रियमाणत्वात्, 'भावे' विचार्ये प्रक्रमात्कर्म 'उदयः' विपाकः 'भणितः' उक्तः, अयं च कस्य सम्बन्धी ज्ञायताम् ? इत्याह-'कम्मट्ठविहस्स'त्ति प्राग्वदष्टविधकर्मणो ज्ञातव्यो, ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मोदयावस्थं भावकर्म, तस्यैव कर्मकार्यकरणादिति भावः।

प्रकृतिनिक्षेपे कर्मणि-मूलप्रकृत्यादिरूपेऽनुदयस्तद्व्यतिरिक्ता द्रव्यप्रकृतिः, नोकर्माणि द्रव्याणि ग्रहणप्रायोग्यानि यान्यद्यापि तावन्न गृह्यन्ते ग्रहणयोग्यता चास्ति येषाम्, आर्षत्वात्सुपो लुक्, तथा मुक्तान्येव मुक्तकानि-यानि कर्मतया परिणमय्य प्रोज्झितानि यथाक्रमं पुरस्कृतपश्चात्कृतपर्यायत्वाद्, 'भाव' इति भावे विचार्ये 'उदयः' विपाकः 'भणितः' उक्तः प्रकृतिरिति प्रक्रमः, कासामित्याह-'मूलपगडि उत्तराणं च' त्ति मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां चेहैव वक्ष्यमाणानामिति॥ इत्यवसितो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं।

मू. (१३५८) *अट्ठ कम्माइं वुच्छामि, आनुपुव्विं जहक्कमं।*
जेहिं बद्धे अयं जीवे, संसारे परिवत्तए॥

वृ. 'अट्ठ' इत्यष्टसङ्ख्यानि क्रियन्ते मिथ्यात्वादिहेतुभिर्जीवेनेति कर्माणि 'वक्ष्यामि' प्रतिपादयिष्ये 'आनुपुव्वि'न्ती प्राग्वत्सुब्व्यत्ययादानुपूर्व्या, इयं च पश्चानुपूर्व्यादिरपि संभवत्यत आह-'यथाक्रमं' क्रमानतिक्रमेण पूर्वानुपूर्व्येतियावत्, पठन्ति च 'सुणेह मे' इति प्राग्वत्, यानि कीदृंशीत्याह-'यैः' कर्मभिः 'बद्धः' श्लिष्टः 'अय'मिति प्रतिप्राणिस्वसंवेद्यो जीवः संसारे परिवर्त्तते ऽन्तरादिविविधपर्यायानुभवनतोऽन्यथा च अन्यथा च भवति परिभ्रमति वा पाठान्तरत इति सूत्रार्थः॥ यथाप्रतिज्ञातमाह-

मू. (१३५९) *नाणस्सावरनिज्जं, दंसणावरणं तहा।*
वेयनिज्जं तहा मोहं, आउकम्मं तहेव य॥

मू. (१३६०) *नामकम्मं च गोयं च, अंतरायं तहेव य।*
एवमेयाइं कम्माइं, अट्ठेव य समासओ॥

वृ. ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्-अवबोधस्तस्य आव्रियते-सदप्याच्छाद्यतेऽनेन पटेनेव विवस्वत्प्रकाश इत्यावरणीयं 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति वचनात्करणेऽनीयः, दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं-सामान्यावबोधस्तदाव्रियते वस्तुनि प्रतीहारेणेव नृपतिदर्शनमनेनेति दर्शनावरणं, तथा वेद्यते सुखदुःखतयाऽनुभूयते लिह्यमानमधुलिप्तासिधारावदिति वेदनीयं, तथा मोहयति जानानमपि मद्यपानवद्विचित्ततांजननेनेति मोहस्तम्, आयाति-आगच्छति स्वकृतकर्मावाप्तनरकादिकुगतेर्निष्क्रमितुमनसोऽप्यात्मनो निगडवत्प्रतिबन्धकतामित्यायुः तदेव कर्म आयुःकर्म तथैव च।

नमयतिगत्यादिविविधभावानुभवनं प्रत्यात्मानं प्रवणयति चित्रकर इव करितुरगादिभावं प्रति रेखाकृतिमिति नामकर्म, 'चः' समुच्चये, गीयते-शब्द्यते उच्चावचैः शब्दैः कुलालादिव मृद्द्रव्यमत आत्मेति गोत्रं तच्च अन्तरा-दातृप्रतिग्राहकयोरन्तर्भाण्डागारिकवद्विघ्नहेतुतयाऽयतेगच्छतीत्यन्तरायं तथैव च सर्वत्रासदपि कर्मेति संबध्यते, उपसंहारमाह-'एवम्' अमुना प्रकारेणैतानि कर्माण्यष्टैव 'तुः' पूरणे 'समासातः' सङ्क्षेपेण, विस्तरतस्तु यावन्तो जन्तुभेदास्तान्यपि तावन्तीत्यनन्तान्येवेति भावः॥

अत्र च ज्ञानदर्शनस्वतत्त्वोऽयमात्मेत्यन्तरङ्गत्वात्तयोरादितस्तदावरणोपादानं, समानेऽपि च तयोरन्तरङ्गत्वे ज्ञानोपयोग एव सर्वलब्धीनामवाप्तिः, यदुक्तम्-"सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगाउत्तस्स" त्ति, अतो ज्ञानस्य प्राधान्यमिति तदावरणस्य प्रथमस्तदनु दर्शनावरणस्य ततः केवलिनोऽप्येकविधबन्धकस्य सातबन्धोऽस्तीति व्यापित्वाद्वेदनीयस्य ततोऽपि प्रायः संसारिणामिष्टानिष्टविषयसम्बन्धात्सुखदुःखे इष्टानिष्टता च रागद्वेषाभ्यां तद्रूपं च प्रायो मोहनीयमिति तस्य ततश्चैतत्प्रकर्षापकर्षभावित्वादायुर्निबन्धनानांबह्वारम्भपरिग्रहत्वाल्पारम्भपरिग्रहत्वादीनां तदुद्भवं चायुष्कमिति तस्य तदुदयश्च प्रायो गत्यादिनामोदयाविनाभावीति ततो नाम्नः ततोऽपि च नरकादिनामोदयसहभाव्येव गोत्रकर्मोदय इति गोत्रस्य ततश्चोच्चनीचभेदभिन्नात्प्रायो दानादिलब्धिभावाभावौ तयोश्चान्तरायक्षयोदयावन्तरङ्गहेतू इति तदनन्तरमन्तरायस्येति सूत्रद्वयार्थः॥ इत्थं कर्मणो मूलप्रकृतीरभिधायोत्तरप्रकृतीराह-

मू.(१३६१) नाणावरणं पंचविहं, सुअं आभिनिबोहियं।
ओहिं नाणं तईयं, मननाणं च केवलं॥

वृ. नाणावरणेत्यादि सूत्रादि द्वादश, ज्ञानावरणं 'पञ्चविधं' पञ्चप्रकारं, तच्च कथं पञ्चविध-मित्याशङ्कायामावर्यभेदादेवेहावरणस्य भेद इत्यभिप्रायेणावार्यस्य ज्ञानस्यैव भेदानाह-श्रुतमाभिनिबोधिकमवधिज्ञानं तृतीयं मनोज्ञानं च केवलम्, एतत्स्वरूपं मोक्षमार्गाध्ययन एवोक्तम्-

मू.(१३६२) निद्दा तहेव पयला निद्दानिद्दा य पयलपयला य।
तत्तो य थीणगिद्धी पंचमा होइ नायव्वा॥

वृ. निद्राणं निद्रा, सा चेह सुखप्रतिबोधोच्यते, यदुक्तम्-"सुहपडिबोहो निद्द"त्ति, 'तथैव'ति तेनैव निद्रावत्किञ्चिच्छुभरूपतात्मकेन प्रकारेण प्रचलत्यस्यामासीनोऽपीति प्रचला, उक्तं हि-"पयला होति ठियस्स उ"त्ति, 'निद्रानिद्रा च' अतिशयनिद्रा दुःखप्रतिबोधात्मिकाऽतिशयख्यापनार्थत्वाद् द्विरुच्चारणस्य, यदुक्तम्-"दुहपडिबोहो य निद्दनिद्द"त्ति, एवं 'प्रचलाप्रचला' प्रचलाऽतिशायिनी, सा हि चंक्रम्यमाणस्यापि भवति, यथोक्तम्-"पयलापयला उ चंकमओ"त्ति, चशब्दावुभयत्र तुल्यताख्यापकौ, द्वे अपि ह्यशुभतया तुल्ये एवैते, तत उपरीति शेषस्त-तश्च प्रकृष्टतराशुभानुभावतया तावुपरिवर्त्तिनी स्त्यानं संहतिमचितं स्यर्थः ऋद्धिर्गृद्धिर्वा यस्यां सा स्त्यानर्द्धिः स्त्यानगृद्धिर्वा, प्राच्यश्चः समुच्चयार्थं इह योज्यते, एतदुदये च वासुदेवबलार्द्ध-बलः प्रबलरागद्वेषोदयवांश्च जन्तुर्जायते, अत एव परिचिन्तितार्थसाधन्यसावुच्यते, यदुक्तम्-"थीणद्धी पुन दिनचिंतियस्स अत्थस्स साहणी पायं"त्ति, 'तुः' पूरणे पञ्चमी भवति ज्ञातव्या।

मू.(१३६३) चक्खुमचक्खुओहिस्स दंसणे केवले य आवरणे।
एवं तु नवविगप्पं नायव्वं दंसणावरणं॥

वृ. 'चक्खुमचक्खूओहिस्स'त्ति मकारोऽलाक्षणिकः, ततश्चक्षुश्चाचक्षुश्चावधिश्च चक्षुर-चक्षुरवधीति समाहारस्तस्य दर्शन इति च प्रत्येकं दर्शनशब्दो योज्यते ततश्चक्षुर्दर्शने-चक्षुषा रूपसामान्यग्रहणे अचक्षूंषि-चक्षुःसदृशानि शेषेन्द्रियमनांसि तद्दर्शने-तेषां स्वस्वविषय-सामान्यपरिच्छेदे अवधिदर्शने-अविधना रूपिद्रव्याणां सामान्यग्रहणे, तथा 'केवले य'त्ति, प्रक्रमात्केवलदर्शने-सर्वद्रव्यपर्यायाणां सामान्यवबोधे, आवरणमेतच्चक्षुर्दर्शनादिविषय-भेदाच्चतुर्विधमत आह-'एवम्' इत्यनेन निद्रापञ्चविधत्वचक्षुर्दर्शनावरणादिचतुर्विधत्वात्मकेन प्रकारेण 'तुः' पूरणे नव विकल्पा-भेदा यस्य तत्तथाविधं ज्ञातव्यं दर्शनावरणम्।

मू.(१३६४) वेयणियंपि हु(य) दुविहं सायमसायं च आहियं।
सायस्स उ बहू भेया, एमेवासायस्सवि॥

वृ. 'वेदनीयं' वेदनीयकर्म 'अपि च' इति पूरणे 'द्विविधं' द्विभेदं स्वाद्यते-आल्हाद-कत्वेनास्वाद्यत इति नैरुक्तविधिना 'सातं' सुखं शारीरं मानसं च इहोपचारात्तन्निबन्धनं कर्मैवमुक्तम्, 'असातं च' तद्विपरीतम्, 'आख्यातं' कथितं तीर्थकृद्भिरिति गम्यते, 'सायस्स उ'त्ति 'तुः' अपिशब्दार्थः ततः सातस्यापि बहवो भेदाः, न केवलं ज्ञानदर्शनावरणयोरित्यपि-शब्दार्थः, ते च तद्धेतुभूतभूतानुकम्पादिबहुभेदत्वाद्, एवमेवेति बहव एव भेदा असातस्यापि दुःखशोकतापादितद्धेतुबहुविधत्वादेवेति गर्भार्थः॥

मू. (१३६५) *मोहनिज्जंपि य दुविहं, दंसणे चरणे तहा ।*
दंसणे तिविहं वुत्तं, चरणे दुविहं भवे ॥

वृ. मोहनीयमपि द्विविधं, न केवलं वेदनीयं, विषयतश्चैतद्द्विधेति द्वैविध्यमाह-- 'दर्शन' तत्त्वरुचिरूपे 'चरणे' चारित्रे तथा, किमुक्तं भवति ? - दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च, तत्र 'दर्शने' दर्शनविषयं प्रक्रमान्मोहनीयं त्रिविधमुक्तं भवति, 'चरणे' चरणविषयं मोहनीयं द्विविधं भवेत् ।

मू. (१३६६) *संमत्तं चेव मिच्छत्तं, सम्मामिच्छत्तमेव य ।*
एयाओ तिन्नि पयडीओ, मोहनिज्जस्स दंसणे ॥

वृ. यथा दर्शनमोहनीयत्रैविध्यं तथाऽऽह-सम्यग्भावः सम्यक्त्वं - शुद्धदलिकरूपं यदुदयेऽपि तत्त्वरुचिः स्यात् 'चैवे'ति पूरणे मिथ्याभावः मिथ्यात्वम्- अशुद्धदलिकरूपं यतस्तत्त्वेऽतत्त्वमतत्त्वेऽपि तत्त्वमिति बुद्धिरुत्पद्यते, सम्यग्मिथ्यात्वमेव च-शुद्धाशुद्धदलिकरूपं यत उभयस्वभावता जन्तोर्भवति, इह च सम्यक्त्वादयो जीवधर्मास्तद्धेतुत्वाच्च दलिकेष्वेतद्व्यपदेशः, एतास्तिस्रः प्रकृतयो मोहनीयस्य 'दर्शने' दर्शनविषयस्य ६ ।

मू. (१३६७) *चरित्तमोहणं कम्मं, दुविहं तु वियाहियं ।*
कसायमोहनिज्जं च, नोकसायं तहेव य ॥

वृ. चरित्रे मुह्यतेऽनेनेति मोहनं चरित्रमोहनं कर्म यतः श्रद्दधानोऽपि यदि कथञ्चनाहमेनं प्रतिपद्य इति जानन्नपि तत्फलादि न तत्प्रतिपद्यते, उत्तरत्रतुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात्तत्पुनर्द्विविधं व्याख्यातं श्रुतधरैरिति शेषः, पठन्ति च 'चरित्तमोहनिज्जं दुविहं वोच्छामि अनुपुव्वसो'त्ति स्पष्टमेव, कथं तद् द्विविधमित्याह-कषायाः-क्रोधादयस्तद्रूपेण वेद्यते - अनुभूयते यत्तत्कषायवेदनीयं 'चः' समुच्चये 'नोकषायम्' इति प्रस्तावान्नोकषायवेदनीयं नोकषायाः - कषायसहवर्त्तिनो हास्यादयस्तद्रूपेण यद्वेद्यते 'तथे'ति समुच्चये ।

मू. (१३६८) *सोलसविहभेएणं, कम्मं तु कसायजं ।*
सत्तविह नवविहं वा, कम्मं नोकसायजं ॥

वृ. अनयोरपि भेदानाह-षोडशविधः-षोडशप्रकारो यो भेदो - नानात्वं तेन, लक्षणे तृतीया, यद्वा षोडशविधं भेदेन-भिद्यमानतया चिन्त्यमानं, प्राकृतत्वादनुस्वारलोपः, कर्म क्रियमाणत्वात्, 'तुः' पुनरर्थे भिन्नक्रमश्च, कषायेभ्यो जायत इति कषायजं "जं वेयति तं बंधति" इतिवचनात् कषायवेदनीयमित्यर्थः, षोडशविधत्वं चास्य क्रोधमानमायालोभानां चतुर्णामपि प्रत्येकमनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनभेदतश्चतुर्विधत्वात् 'सत्तविह'त्ति प्राग्वद्बिन्दुलोपात्सप्तविधं वा कर्म नोकषायेभ्यो जायत इति 'नोकषायजं' नोकषायवेदनीयमित्यर्थः, तत्र सप्तविधं हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्साः षड् वेदश्च सामान्यविवक्षयैक एवेति, यदा तु वेदः स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन त्रिधेति विवक्ष्यते तदा षड्भिस्त्रयो मीलिता नव भवन्तीति नवविधमिति ।

मू. (१३६९) *नेरइयतिरिक्खाऊ, मनुस्साउं तहेव उ ।*
देवाउयं चउत्थं तु, आउकम्मं चउव्विहं ॥

वृ. 'नेरइयतिरिक्खाउ'त्ति आयुःशब्दः प्रत्येकं योज्यते, ततश्च निष्क्रान्ता अयात्-इष्टफलदैवात्तत्रोत्पन्नानां सद्वेदनाऽभावेनेति निरयास्तेषु भवा नैरयिकास्तेषामायुः नैरयिकायुर्येन

तेषु भ्रियन्ते, तथा तिरोऽञ्चन्तीति गच्छन्तीति तिर्यञ्चः, व्युत्पत्तिनिमित्तं चैतत् प्रवृत्तिनिमित्तं तु तिर्यग्गतिनाम, एते चैकेन्द्रियादयः, तत एषामायुस्तिर्यगायुर्येनैतेषु स्थितिर्भवति, तथा मनोरपत्यानि मनुष्याः 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चे'ति यत्प्रत्ययः षुगागमस्तेषामायुर्मनुष्यायुः 'तथैव' तद्भावावस्थितिहेतुतयैव देवा-उक्तनिरुक्तास्तेषामायुर्देवायुर्येन तेष्ववस्थीयते चतुर्थं 'तुः' पूरणे, एवं चायुःकर्म चतुर्विधम् ९।

मू. (१३७०) नामकम्मं दुविहं, सुहमसुहं च आहियं।
सुहस्स उ बहू भेया, एमेव य असुहस्सवि॥

वृ. नामकर्म द्विविधं, कथमित्याह-शोभते सर्वावस्थास्वनेनात्मेति शुभम् अशुभं च तद्विपरीतमाख्यातं 'सुहस्स'त्ति शुभस्यापि बहवो भेदा एवमेवाशुभस्यापि, तदपि बहुभेदमिति भावार्थः। तत्रोत्तरोत्तरभेदतः शुभनाम्नोऽनन्तभेदत्वेऽपि विमध्यमविवक्षातः सप्तत्रिंशद्भेदाः, तद्यथा-मनुष्यगति १ देवगति २ पञ्चेन्द्रियजाति ३ औदारिक ४ वैक्रिय ५ आहारक ६ तैजस ७ कार्मण ८ शरीराणि पञ्च समचतुरस्रसंस्थानं ९ वज्रर्षभनाराचसंहननम् १० औदारिक ११ वैक्रिय १२ आहारक १३ अङ्गोपाङ्गानि त्रीणि प्रशस्तवर्ण १४ गन्ध १५ रस १६ स्पर्शाश्चत्वारः १७ मनुष्यानुपूर्वी १८ देवानुपूर्वी १९ चेत्यानुपूर्वीद्वयमगुरुलघु २० पराघातम् २१ उच्छ्वास २२ आतप २३ उद्योत २४ प्रशस्तविहायोगति २५ तथा त्रस २६ बादरं २७ पज्जत्तं २८ प्रत्येकं २९ स्थिरं ३० शुभं ३१ सुभगं ३२ सुस्वरम् ३३ आदेयं ३४ यशःकीर्त्तिश्चेति ३५ निर्माणं ३६ तीर्थकरनाम चेति ३७ एताश्च सर्वा अपि शुभानुभावात् शुभं, तथाऽशुभनाम्नोऽपि विमध्यमविवक्षया चतुस्त्रिंशद्भेदाः, तद्यथा-नरकगति १ तिर्यग्गति २ एकेन्द्रियजाति ३ द्वीन्द्रियजाति ४ त्रीन्द्रियजाति ५ चतुरिन्द्रियजाति ६ ऋषभनाराचं ७ नाराचं ८ अर्धनाराचं ९ कीलिका १० सेवार्त्तं ११ न्यग्रोधमण्डलं १२ सादि १३ वामनं १४ कुब्जं १५ हुण्डम् १६ अप्रशस्तवर्ण १७ गन्ध १८ रस १९ स्पर्शचतुष्टयं २० नरकानुपूर्वी २१ तिर्यगानुपूर्वी २२ उपघातम् २३ अप्रशस्तविहायोगति २४ स्थावरं २५ सूक्ष्मम् २६ साधारणम् २७ अपर्याप्तम् २८ अस्थिरम् २९ अशुभं ३० दुर्भगं ३१ दुःस्वरम् ३२ अनादेयं ३३ अयशःकीर्त्तिश्चेति ३४ एतानि चाशुभनारकत्वादिनिबन्धनत्वेनाशुभानि, अत्र च बन्धनसङ्घाते शरीरेभ्यो वर्णाद्यवान्तरभेदाश्च वर्णादिभ्यः पृथग् न विवक्ष्यन्त इति नोक्तसङ्ख्यातिक्रमः।

मू. (१३७१) गोयं कम्मं दुविहं, उच्चं नीयं च आहियं।
उच्चं अट्ठविहं होइ, एवं नियंपि आहियं॥

वृ. गोत्रं कर्म द्विविधमुच्चमिक्ष्वाकुजाताद्युच्चैर्व्यपदेशनिबन्धनं, नीचं च तद्विपरीतमाख्यातं, तत्रोच्चमित्युच्चैर्गोत्रमष्टविधं भवति, 'एवम्' इत्यष्टविधतयैव 'नीचमपि' नीचैर्गोत्रमप्याख्यातम्, अष्टविधत्वं चानयोर्बन्धहेत्वष्टविधत्वात्, अष्टौ हि जात्यमदादय उच्चैर्गोत्रस्य बन्धहेतवः, तावन्त एव च जातिमदादयो नीचैर्गोत्रस्य तथा च प्रज्ञापना-"उच्चागोयकम्मसरीर पुच्छा, गोयमा! जाइअमएणं कुलअमएणं बलअमएणं तवअमएणं ईसरियअमएणं सुयअमएणं लाभअमएणं उच्चागोयकम्मसरीपयोगव होति, नीयागोयकम्मसरीरपुच्छा, गोयमा! जाइमएणं कुलमएणं" इत्याद्यालापकविपर्ययणाष्टौ यावत् "नीयागोयकम्मसरीरपयोगवं हवति"त्ति।

मू. (१३७२) *दाने लाभे य भोगे य, उवभोगे वीरिए तहा।*
पंचविहमंतरायं, समासेन वियाहियं ॥

वृ. दीयत इति दानं तस्मिन्, तथा लभ्यत इति लाभस्तस्मिंश्च, भुज्यते - सकृदपयुज्यत इति भोगः - सकद्भोग्यः पुष्पाहारादिविषयस्तत्र च, तथा उपेतिअभ्याधिकं पुनः पुनरुपभुज्यमानतया भुज्यत इत्युपभोगः - पुनः पुनरुपभोग्यभवनाङ्ग-नादिविषयः, उक्तं हि-

"संति भुज्जइत्ति भोगो सो पुण आहारपुप्फमाईओ।
उवभोगो उ पुणो पुण उवभुज्जइ य भवणवणियाई ॥"

तस्मिन्, विशेषण ईर्य्यते - चेष्ट्यतेऽनेनेति वीर्यं तस्मिन्, 'तथा' समुच्चये सर्वत्रान्तरायमिति प्रक्रमः, ततश्च विषयभेदात्पञ्चविधमन्तरायं समासेन व्याख्यातं, तत्र दानान्तरायं यत्सति विशिष्टे ग्रहीतरि देये च वस्तुनि तत्फलमवगच्छतोऽपि दाने प्रवृत्तिमुपहन्ति, यत्पुनर्विशिष्टेऽपि दातरि याचनिपुणेऽपि याचितरि उपलब्धिउपघातकृत् तल्लाभान्तरायं, भोगान्तरायं तु सति विभवादौ सम्बध्यमाने च आहारमाल्यादौ यद्वशान्न बुङ्क्ते, उपभोगान्तरायं तु यस्योदयात्सदपि वस्त्रालङ्कारादिनोपभुङ्क्ते, वीर्यान्तरायं यद्वशाद्बलवान्नीरुग्वयःस्थःअथ च तृणकुब्जीकरणेऽप्यसमर्थ इति सूत्रद्वादशकार्थः १२॥

इत्थं प्रकृतयोऽभिहिताः, सम्प्रत्येतन्निगमनायोत्तरग्रन्थसम्बन्धनाय चाह-

मू. (१३७३) *एयाओ मूलपयडीओ, उत्तराओ अ आहिया।*
पएसग्गं खित्तकाले य, भावं चादुत्तरं सुण ॥

वृ. 'एताः' अनन्तरोक्ता ज्ञानावरणादिरूपा मूलप्रकृतयः, तथा 'उत्तराः' इत्युत्तरप्रकृतयश्च श्रुतावरणाद्याः, चशब्दः श्रुतादीनामप्यक्षरानक्षरादिभेदतो बहुविधत्वदनुक्तबहुभेदसूचकः 'आख्याताः' कथिताः प्रदेशाः - परमाणवस्तेषामग्रंपरिमाणं प्रदेशाग्रं 'खेत्तकाले य' त्ति क्षेत्रकालौ च तत्र क्षियन्ति - निवसन्ति तस्मिन्निति क्षेत्रम् - आकाशं कालश्चबद्धस्य कर्मणो जीवप्रदेशाविघटनात्मकः स्थितिकालः 'भावं च' अनुभागलक्षणं कर्मणः पर्यायं चतुःस्थानिकत्रिस्थानिकादिरसमितियावद् 'अतः उत्तर' मिति अतः - प्रकृत्यभिधानादूर्ध्वं भृणु कथ्यमानमिति

मू. (१३७४) *सव्वेसिं चेव कम्माणं, पएसग्गमनंतगं।*
गंठियसत्ताईयं, अंतो सिद्धाण आहियं ॥

वृ. 'सर्वेषां' समस्तानां 'चः' पूरणे 'एवः' अपिशब्दार्थे सर्वेषामपि न तु केषाञ्चिदेव 'कर्मणां' ज्ञानावरणादीनां 'प्रदेशाग्रं' परमाणुपरिमाणम् अनन्तमेवानन्तकमनन्तपरमाणुनिष्पन्नत्वात्तद्वर्गणानां, तच्चानन्तकं ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः - घनो रागद्वेषपरिणामस्तं गच्छन्ति ग्रन्थिगास्ते च ते सत्त्वाश्च ग्रन्थिगसत्त्वाः - ये ग्रन्थिप्रदेशं गत्वाऽपि तद्भेदाविधानेन न कदाचिदुपरिष्टाद्गन्तारः ते चाभव्या एवात्र गृह्यन्ते तानतीतं - तेभ्योऽनन्तगुणत्वेनातिक्रान्तं ग्रन्थिगसत्त्वातीतं, तथा 'अन्तः' मध्ये 'सिद्धानां' सिद्धिपदप्राप्तानाम् 'आख्यातं' कथितं गणधरादिभिरिति गम्यते, सिद्धेभ्यो हि कर्मपरमाणवोऽनन्तभाग एव, तदपेक्षया सिद्धानामनन्तगुणत्वाद्, अतः सङ्ख्यामपेक्ष्य सिद्धान्तर्वर्त्ति तदनन्तकमुच्यते, एकसमये ग्राह्यकर्मपरमाण्वपेक्षं चैतत्, उक्तं हि- "ते य कम्मपोग्गला भवसिद्धिएहिं अनंतगुणा सिद्धाणमणंतभागमित्ता एगेगंमि समए गहणमिति" त्ति,

पर्यान्त च 'गंठि(प)सत्ताऽणाइ'त्ति अत्र व्याख्यानिकव्याख्या ग्रन्थिप्रसक्तानांघनरागद्वेष परिणामग्रन्थि कर्कशघनरूढग्रन्थिसमं,तथाविधपरिणामाभावतोऽभिन्दानानां सत्त्वानां यो बन्धः सोऽनाद्यनन्तः-आद्यन्तविकलो ज्ञेयः, सिद्धानां पुनः भविष्य-त्सिद्धीनां बन्धोऽनादिरपि 'अन्त' इति सान्तस्तथाविधपरिणामतो व्याख्यातो भगवद्भिरिति सूत्रार्थः॥ सम्प्रति क्षेत्रमाह-

मू. (१३७५) *सव्वजीवाण कम्मं तु, संगहे छद्दिसागयं।*
सव्वेसुवि पएसेसु, सव्वं सव्वेण बद्धगं॥

वृ. सर्वे-एकेन्द्रियाद्यशेषभेदास्ते च ते जीवाश्च तेषां 'कर्म' ज्ञानावरणादि 'तुः' पूरणे सङ्ग्रहः-सङ्ग्रहणक्रिया तत्र योग्यं भवतीतिशेषः, यद्वा सर्व्वजीवा 'णं'ति वाक्यभूषायां कर्म्म 'संगहे'त्ति संगृह्णन्ति, कीदृशं सदित्याह-'छद्दिसागय'न्ति षण्णां दिशानां समाहारः षड्दिशं तत्र गतं-स्थितं षड्दिशागतम्, अत्र चतस्रो दिशः पूर्वादय ऊर्द्धवाधोदिग्द्वयं चेति षड् भवन्ति, इदं चात्मावष्टब्धाकाशप्रदेशापेक्षयोच्यते, यत्र ह्याकाशे जीवोऽवगाढस्तत्रैव ये कर्म पुद्गलास्ते रागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि लगन्ति न क्षेत्रान्तरावगाढाः, भिन्नदेशस्य तद्भावपरिणामाभावात्, यथा ह्यग्निः स्वदेशस्थितान् प्रायोग्यपुद्गलानात्मभावेन परिणमयति एवं जीवोऽपीति, अल्पत्वाच्चेह विदिशामविवक्षितत्वेन षड्दिशागतमित्यभिधानं, यतो विदिग्व्यवस्थितमपि कर्मात्मना गृह्यते, उक्तं हि गन्धहस्तिना- "सर्वासु दिक्ष्वात्मावधिकासु व्यवस्थितान् पुद्गलानादत्ते" इति, तथा 'क्षेत्रप्रस्तावे यद्विदिग्निरूपणं तच्चासामाकाशादभेदज्ञापनार्थं तद्भेदेन तासामप्रतीतेः, तथा च यत्कैश्चिद्दिशां द्रव्यान्तरत्वमुक्तं तदपास्तं भवति, तथा षड्दिग्गतमपि द्वीन्द्रियादी-नेवाधिकृत्य नियमेन व्याख्येयमेकेन्द्रियाणामन्यथाऽपि सम्भवात्, तथा चागमः-

"जीवे णं भंते! तेयाकम्मापोग्गलाणं गहणं करेमाणे किं तिदिसिं करेति चउद्दिसिं करेइ पंचदिसिं करेइ छद्दिसिं करेइ?, गोयमा! सिय तिदिसिं सिय चउद्दिसिं सिय पंचदिसिं सिय छद्दिसिं करेति, एगिंदिया णं भंते! तेयाकम्मपोग्गलाणं गहणं करेमाणे किं तिदिसिं जावछद्दिसिं करेति?, गोयमा! सिय तिदिसिं सिय चउद्दिसिं सिय पंचदिसिं सिय छद्दिसिं करेइ, बेंदियतेंदिय-चउरिंदियपंचिंदिया नियमा छद्दिसिं"ति, तच्च षड्दिग्गतं सर्वेष्वपि न तु कतिपयेषु प्रदेशेष्वपि, अर्थादाकाशस्योक्तन्यायादात्मावष्टब्धेषु कर्म सर्वजीवानां सङ्ग्रहे योग्यं भवति, ते वा तत्संगृह्णन्ति, तत्स्थकर्मपुद्गलान् प्रत्यात्मनो ग्रहणहेत्वविशेषात्, तथा 'सर्वं' समस्तं ज्ञानावरणादि न त्वन्यतरदेव, आत्मा हि सर्वप्रकृतिप्रायोग्यान् पुदगलान् सामान्येनादाय तानेवाध्यवसायविशेषात् पृथक् पृथग् ज्ञानावरणादिरूपत्वेन परिणमयति, तच्चैवंविधं कर्म संगृहीतं सत् किं कैश्चिदेवात्मप्रदेशैर्बद्धं भवति यद्वा सर्वेणात्मना? इत्याह-

'सर्वेण' समस्तेना प्रक्रमादात्मना न तु कियद्भिरेव तत्प्रदेशैः बद्धं-क्षीरोदकवदात्मप्रदेशैः श्लिष्टं तदेव बद्धकम्, अन्योऽन्यसम्बद्धतया हि शृङ्खलावयवानामिव परस्परोपकारित्वादात्मनः प्रदेशानां सहैव योगोपयोगौ भवतो, न त्वेकैकशः, तन्निमित्तकश्च कर्मबन्ध इति सोऽपि सर्वेणैवात्मना, ग्रहणपूर्वकत्वाच्च बन्धस्य तदप्येवमेव, यद्वा तद् गृहीतं सत् केन सह कियत्कथं वा बद्धं भवति? इत्याह- "सव्वेसुवि पएसेसु" सुब्व्यत्ययात्सर्वैरपि प्रदेशैः प्रक्रमादात्मनः 'सर्वं' सर्वप्रकृतिरूपं 'सर्वेण' गम्यमानत्वात्प्रकृतिस्थित्यादिना प्रकारेण बद्धकमिति सूत्रार्थः॥

मू.(१३७६) उदहीसरिनामाणं, तीसई कोडिकोडीओ।
उक्कोसिया होइ ठिई, अंतमुहुत्तं जहन्निया॥

मू.(१३७७) आवरणिज्जाण दुण्हंपि, वेयणिज्जे तहेव य।
अंतराए य कम्मंमि, ठिई एसा वियाहिया॥

मू.(१३७८) जयहीसरिसनामाणं, सत्तरिं कोडिकोडिओ।
मोहनिज्जस्स उक्कोसा, अंतमुहुत्तं जहन्निया॥

मू.(१३७९) तित्तीससागरोवमा, उक्कोसेमं वियाहिया।
ठिई उ आउकम्मस्स, अंतमुहुत्तं जहन्निया॥

मू.(१३८०) उदहीसरिसनामाणं, वीसई कोडिकोडिओ।
नामओगाण उक्कोसा, अंतमुहुत्तं जहन्निया॥

वृ. उदधिः-समुद्रस्तेन सदृक्-सदृशं नाम-अभिधानमेषामुधिसदृग्नामानि-सागरोपमाणि तेषां त्रिंशत्कोटीकोट्यः 'उक्कोसिय'त्ति उत्कृष्टा भवति 'स्थितिः' अवस्थानं, तहा मुहूर्त्तस्यान्तरं अन्तर्मुहूर्त्तं, मुहूर्त्तमपि न्यूनमित्यर्थः, जघन्यैव जघन्यका प्रक्रमात्स्थितिः।

केषामित्याह 'आवरणीययोः' अन्यत्रैतद्यपदेशाश्रवणाज्ज्ञानदर्शविषययोः, ततो ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयोर्द्वयोपरपि, वेदनीये तथैव च अन्तराये च कर्मणि स्थितिरेवं व्याख्याता, इह च षष्ठीप्रक्रमेऽपि वेदनीय इत्यादौ सप्तम्यभिधानमनयोरर्थस्य तत्त्वतोऽभिन्नत्वात्,

"राजा भर्त्ता मनुष्यस्य, तेन राज्ञः स उच्यते।
वृक्षस्तिष्ठति शाखासु, ता वा तत्रेति तस्य ताः॥"

तथा इति वेदनीयस्यापि जघन्यस्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमानैव सूत्रकारेणोक्ता, अन्ये तु 'जघन्या (अपरा) द्वादशमूहूर्ता वेदनीयस्ते'ति द्वादशमूहूर्त्तमानामेवैतामिच्छन्ति, तदभिप्रायं न विद्मः। उदधिसदृशनाम्नां सप्ततिकोटीकोट्य मोहनीस्योयत्कृष्टा अन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यका। त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि आर्षत्वाच्च सुपो लुक्, उत्कृष्टेन व्याख्याता स्थितिः 'तुः' पूरणे आयुःकर्मणोऽन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यका। उदधिसदृशनाम्नां विंशतिकोटीकोट्य नामगोत्रयोरुत्कृष्टा अष्ट मुहूर्त्ता जघन्यका इति सूत्रपञ्चकार्थः।

इत्थमुत्कृष्टा जघन्या च स्थितिर्मूलप्रकृतिविषया सूत्रकारेणाभिहिता, विनेयानुग्रहार्थं तूत्तरप्रकृतिविषया प्रदर्श्यते-तत्रोत्कृष्टा स्त्रीवेदसातवेदनीयमनुजगत्यानुपूर्वीणां चतसृणामुत्तरप्रकृतीनां पञ्चदश सागरोपमकोटीकोट्यः, कषायषोडशकस्य चत्वारिंशन्नपुंसकारतिशोकभयजुगुप्सानां पञ्चानां विंशतिः, पुंवेदहास्यरतिदेवगत्यानुपूर्वीद्वयाद्यसंहननसंस्थानप्रशस्तविहायोगतिस्थिरशुभसुभगसुखदादेययशःकीर्त्युच्चैर्गोत्राणां पञ्चदशानां दश न्यग्रोधसंस्थानद्वितीयसंहननयोर्द्वादश सातिसंस्थाननाराचसंहननयोश्चतुर्दश कुब्जार्द्धनाराचयोः षोडश वामनसंस्थानकीलिकासंहननद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणानामष्टानामष्टादश तिर्यग्मनुष्यायुषोः पल्योपमत्रयं, अवशिष्टानां तु मूलप्रकृतिवदुत्कृष्टा स्थितिः,

जघन्या तु निद्रापञ्चकासातावेदनीयानां षण्णां सागरोपमसप्तभागास्त्रयः पल्योपमासङ्खयेयभागन्यूनाः सातस्य तु द्वादश मुहूर्ताः मिथ्यात्वस्य पल्योपमासङ्खयेयबागोनं सागरोपमं आद्य-

कषायद्वादशकस्य चत्वारः सागरोपमसप्तभागास्तावतैव न्यूनाः, क्रोधस्य संज्वलनस्य मासद्वयं मानस्य मासो मासार्द्धं मायायाः पुंवेदस्याष्टौ वर्षाणि शेषस्यैकेन्द्रियजातिपञ्चेन्द्रियजाति पञ्च-कौदारिकशरीरतदङ्गोपाङ्गतैजसकार्मणसंस्थानषट्कसंहननषट्कवर्णचतुष्क-तिर्यग्मनुष्यानु-पूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातोच्छ्वासातपोद्द्योतप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगतियशःकीर्त्तिवर्जत्र-सादिविंशतिनिर्माणनीचैर्गोत्राणां षट्षष्ट्युत्तरप्रकृतीनां सागरोपमसप्तभागौ द्वौ पल्योपमासङ्ख्येय-भागन्यूनौ वैक्रियषट्कस्य सागरोपमसहस्रभागौ द्वौ पल्योपमासङ्ख्येय-भागन्यूनौ आहारकत-दङ्गोपाङ्गतीर्थकरनाम्नमन्तःसागरोपमकोटीकोटी, ननूत्कृष्टाऽपि एतावत्ये-वासां तिसृणां स्थितिरभिहिता, सत्यं, तथाऽपि ततः सङ्ख्येयगुणहीनत्वेनास्या जघन्यत्वमिति सम्प्रदायः, कृतं प्रसङ्गेन प्रकृतं प्रस्तुम इति, तत्र यदुक्तं प्रदेशाग्रं क्षेत्रकालौ च भावं चो(चात उ)त्तरं शृण्विति तत्र प्रदेशाग्रं क्षेत्रकालौ चाभिहितौ, सम्प्रति भावमभिधातुमाह-

मू. (१३८१) *सिद्धाणनंतभागो, अनुभागा हवंति उ।*
सव्वेसुवि पएसग्गं, सव्वजीवेसु (स) इच्छियं॥

वृ. 'सिद्धानाम्' मुक्तानामनन्तभागवर्त्तित्वादनन्तभागः 'अनुभागाः' रसविशेषा भवन्ति 'तुः' पूरणे' अयं चानन्तभागोऽनन्तसङ्ख्य एवेति, अनेनैषामानन्त्यमेवेत्थं विशिष्टमुक्तं, सम्प्रति प्रदेशपरिमाणमाह-सर्वेष्वपि प्रक्रमादनुभागेषु प्रदिश्यन्त इति प्रदेशा-बुद्धा विभज्यमाना-स्तदविभागैकदेशास्तेषामग्रं प्रेदशाग्रं 'सव्वजीवेसुनिज्झि(इच्छि)यं'ति 'सर्वजीवेभ्यः भव्याभव्येभ्योऽतिक्रान्तं ततोऽपि तेषाममन्तगुणत्वेनादिकत्वादिति सूत्रार्थः।

एवं प्रकृतिप्रदर्शनेन प्रकृतिबन्धप्रदेशाग्राभिधानेन च प्रदेशबन्धं कालोक्त्या च स्थितिबन्धं अनेन चानुभागमभिधाय यदर्थमेते प्ररूपितास्तदुपदर्शयन्नुपसंहारव्याजेनोपदेष्टुमाह-

मू. (१३८२) *तम्हा एएसि कम्माणं, अनुभागे वियाणिया।*
एएसिं संवरे चेव, खवणे य जए बुहे॥ त्तिबेमि॥

वृ. 'तम्ह'त्ति यस्मादेवंविधाः प्रकृतिबन्धादयस्तस्मात् 'एतेषाम्' अनन्तरमुक्तानां 'कर्मणां' ज्ञानावरणादीनामनुभागानुपलक्षणत्वात्प्रकृतिबन्धादींश्च 'विज्ञाय' विशेषेण-कटुकविपा-कत्वलक्षणेन भवहेतुत्वलक्षणेन वाऽवबुध्य, अनुभागानामेव च साक्षादुपादानमेषामेवाशुभानां प्रायो भवनिर्वेदहेतुत्वात्, 'एषाम्' इति कर्मणां 'संवरे' अनुपात्तानामुपादाननिरोधे 'चः' समुच्चये 'एवे' त्यवधारणे भिन्नक्रमस्ततः 'क्षपणे च' उपात्तानां निर्जरणे 'जेए'त्ति 'यतेतैव' यत्नं कुर्यादेव, कोऽसौ ?-'बुधः' तत्त्वावगमवानिति सूत्रार्थः॥ अमुमेवार्थमनुवादद्वारेण व्यक्तीकर्तुमाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५३७] पगइठिई अनुभागं पएसकम्मं च सुट्ठु नाऊणं।
एएसिं संवेर खलु खवणे उ सयावि जइअव्वं॥

वृ. स्पष्टैव। 'इति' परिसमाप्तौ ब्रवीमीति पूर्ववत्। इत्यवसितोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वत्॥

अध्ययनं-३३-समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे
त्रयस्त्रिंशमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं समाप्तम्

अध्ययनं-३४-"लेश्या"

वृ. व्याख्यातं कर्मप्रकृतिनामकं त्रयस्त्रिंशमध्ययनं, सम्प्रति चतुस्त्रिंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-अनन्तराध्ययने कर्मप्रकृतय उक्ताः, तत्स्थितिश्च लेश्यावशत इत्यतस्तदभिधानार्थमिदमारभ्यते, अस्य चैवमभिसम्बन्धागतस्योपक्रमादिद्वारप्ररूपणा प्राग्वत्सुकरैव यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपः, तत्र चास्य लेश्याऽध्ययनमिति नामातो लेश्याध्ययनशब्दयोर्निक्षेपमाह

नि. [५३८] लेसाणं निक्खेवो चउक्कओ दुविह होइ नायव्वो।

नि. [५३९] जानगभवियसरीरा तव्वइरित्ता य सा पुणो दुविहा।
कम्मा नोकम्मे या नोकम्मे हुंति दुविहा उ॥

नि. [५४०] जीवाणमजीवाण य दुविहा जीवाण होइ नायव्वा।
भवमभवसिद्धिआणं दुविहाणवि होइ सत्तविहा॥

नि. [५४१] अजीवकम्मनो दव्वलेसा सा दसविहा उ नायव्वा।
चंदाण य सूराण य गहगणनक्खत्ततारांणं॥

नि. [५४२] आभरणच्छायणादंसगाण मणिकागिणीण जा लेसा।
अजीवदव्वलेसा नायव्वा दसविहा एसा॥

नि. [५४३] जा दव्वकम्मलेसा सा नियमा छव्विहा उ नायव्वा।
किण्हा नीला काऊ तऊ पम्हा य सुक्का य॥

नि. [५४४] दुविहा उ भावलेसा विसुद्धलेसा तहेव अविसुद्धा।
दुविहा विसुद्धलेसा उवसमखइआ कसायाणं॥

नि. [५४५] अविसुद्धभावलेसा सा दुविहा नियमसो उ नायव्वा।
पिज्जंमि अ दोसंमि अ अहिगारो कम्मलेसाए॥

नि. [५४६] नोकम्मदव्वलेसा पओगसा वीससा उ नायव्वा।
भावे उदओ भणिओ छण्हं लेसाण जीवेसु॥

नि. [५४७] अज्झयणे निक्खेवो चउक्कओ दुविह होइ नायव्वो।

नि. [५४८] जाणगभवियसरीरं तव्वइरित्तं च पोत्थगाईसुं।
अज्झप्पस्साणयणं नायव्वं भावमज्झयणं॥

वृ. लेसाणमित्यादि गाथा एकादश, तत्र 'लेसाणं'ति सूत्रत्वाल्लेश्यायां, कोऽर्थः?-लेश्याशब्दस्य निक्षेपश्चतुर्विधो नामादि, 'दुविहो' इत्यादि प्राग्वद् यावत् 'सा पुणो दुविह'त्ति, 'सा' व्यतिरिक्तलेश्या पुनर्द्विविधा, द्वैविध्यमेवाह-कर्मणि नोकर्मणि च, तत्र कर्मण्यल्पवक्तव्यैवेति तामुपेक्ष्य नोकर्मविषयामाह-'नोकर्मणि' कर्माभावरूपे भवति द्विविधा 'तुः' अवधारणार्थ इति द्विधैव। कथमित्याह-'जीवानाम्' उपयोगलक्षणानाम् 'अजीवानां च' तद्विपरीतानाम्, उभयत्र लेश्येति प्रक्रमः, अत्र च नोकर्मत्वमुभयोरपि कर्माभावरूपत्वात्सम्बन्धिभेदाच्च द्विभेदत्वं, तत्रापि द्विविधा जीवानां भवति ज्ञातव्या, 'भवमभवसिद्धियाणं'ति मस्यालाक्षणिकत्वात् सिद्धिशब्दस्य च प्रत्येकमभिसम्बन्धाद् भविष्यतीति भवा-भाविनीत्यर्थः तादृशी सिद्धिर्येषां ते भवसिद्धिका-भव्यास्तेषाम् 'अभवसिद्धिकानां' तद्विपरीतानां द्विविदानामप्युक्त-

भेदेन प्रक्रमा-ज्जीवानां भवति 'सप्तविधा' सप्तप्रकारा इहापि लेश्येति प्रक्रमः,

अत्र च जगत्सिंहसूरिः कृष्णादयः षट् सप्तमी संयोगजा इयं च शरीरच्छायात्मिका परिगृह्यते, अन्ये त्वौदारिकौदारिकमिश्रमित्यादिभेदतः सप्तविधत्वेन जीवशरीरस्य तच्छायामेव कृष्णादि वर्णरूपां नोकर्मणि सप्तविधां जीवद्रव्यलेश्यां मन्यन्ते, तथा 'अजीवकम्मणो दव्वलेस'त्ति अजीवानां 'कम्मणो'त्ति आर्षत्वान्नोकर्मणि द्रव्यलेश्या अजीवनोकर्मद्रव्यलेश्या, तुशब्दस्येह सम्बन्धात्सा पुनर्दशविधा ज्ञातव्या, चन्द्राणां सूर्याणां च ग्रहा-मङ्गलादयस्तद्गणश्च नक्षत्राणि च-कृत्तिकादीनि तारश्च प्रकीर्णज्योतींषि ग्रहगणनक्षत्रतारास्तेषाम्, आभरणानि च-एकावलिप्रभृतीनि आच्छादनानि च-सुवर्णचरितादीनि आदर्शा एवादर्शका-दर्पणास्ते चाभरणाच्छादनादर्शकास्तेषां, तथा मणिश्च-मरकतादिः काकिणिः-चक्रवर्तिरत्नं मणिकाकिण्यौ तयोर्या लेशयति-श्लेषयतीवात्मनि जननयनानीति लेश्या अतीव चक्षुराक्षेपिका स्निग्धदीप्तरूपा छाया अजीवद्रव्यलेश्या प्रक्रमान्नोकर्मणि ज्ञातव्या दशविधैषा, अत्र च चन्द्रादिशब्दैस्तद्विमानानि 'तास्थ्यात्तद्व्यपदेश' इति न्यायेनोच्यन्ते, तेषां च पृथ्वीकायरूपत्वेऽपि स्वकायपरकायशस्त्रोपनिपातसम्भवात् तत्प्रदेशानां केषाञ्चिदचेतनत्वेनाजीवद्रव्यलेश्यात्वं द्रष्टव्यम्, उपलक्षणं चात्र दशविधत्वमेवंविधद्रव्याणां रजतरूप्यताम्रादीनां [illegible] बहुभेद-सम्भवात्, इत्थं नोकर्मद्रव्यलेश्यामभिधाय कर्मद्रव्यलेश्यामाह-या कर्मद्रव्यलेश्याऽग्रेतनतु-शब्दसम्बन्धात्सा पुनः 'नियमात्' अवश्यम्भावात् षड्विधा 'ज्ञातव्या' अवबोद्धव्या, कथमित्याह-कृष्णा नीला 'काउ'त्ति कापोता 'तेउ' तैजसी पद्मा च शुक्ला चेति, इह च कर्मद्रव्यलेश्येति सामान्याभिधानेऽपि शरीरनामकर्मद्रव्याण्येव कर्मद्रव्यलेश्या, यदुक्तं प्रज्ञापनावृत्तिकृता-"योगपरिणामो लेश्या, कथं पुनर्योगपरिणामो लेश्या ?, यस्मात्सयोगिकेवली शुक्ललेश्या-परिणामेन विहृत्यान्तर्मुहूर्ते शेषे योगनिरोधं करोति, ततोऽयोगित्वमलेश्यत्वं च प्राप्नोति, अतोऽवगम्यते-योगपरिणामो लेश्येति, स पुनर्योगः शरीरनामकर्मपरिणतिविशेषः, यस्मादुक्तं-"कर्म हि कार्मणस्य कार्यमन्येषां च शरीराणा"मिति, तस्मादौदारिकादिशरीरयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिविशेषः काययोगः, तथौदारिकवैक्रियाहारकशरीरव्यापाराहृतवाग्द्रव्यसमूह-साचिव्याज्जीवव्यापारो यः स वाग्योगः, तथौदारिकादिशरीरव्यापाराहृतमनोद्रव्यसमूह-साचिव्याज्जीवव्यापारो यः स मनोयोग इति, ततो यथैव कायादिकरणयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिर्योग उच्यते तथैव लेश्याऽपी"ति गुरवस्तु व्याचक्षते-कर्मनिस्यन्दो लेश्या, यतः कर्मस्थिति-हेतवो लेश्याः, यथोक्तम्

"ताः कृष्णनीलकापोततैजसीपद्मशुक्लनामानः ।
श्लेष इव वर्णबन्धस्य कर्मबन्धस्थितिविधात्र्यः ॥" इति,

योगपरिणामत्वे तु लेश्यानां "योगा पयडिपएसं ठिईअनुभागं कसायओ कुणति" त्ति वचनात्प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुत्वमेव स्यात् न तु कर्मस्थितिहेतुत्वं, कर्मनिस्यन्दरूपत्वे तु यावत्कषायोदयस्तावत्तन्निस्यन्दस्यापि सद्भावात्कर्मस्थितिहेतुत्वमपि युज्यत एव, अत एवोपशान्तक्षीण-मोहयोः कर्मबन्धसद्भावेऽपि न स्थितिसम्भवो, यदुक्तम्-

"तं पढमसमये बद्धं बीयसमये वेइयं ततियसमए निज्जिन्नं" ति, आह-यदि कर्मनिस्यन्दो

लेश्या तदा समुच्छिन्नक्रियं शुक्लध्यानं ध्यायतः कर्मचतुष्टयसद्भावे तन्निस्यन्दसम्भवेन कथं न लेश्यासद्भावः ?, उच्यते, नायं नियमो यदुत निस्यन्दवतो निस्यन्देन सदा भाव्यं, कदाचिन्नि-स्यन्दवत्स्वपि वस्तुषु तथाविधावस्थायां तदभावदर्शनात्, यच्चोक्तम्-अयोगिनो योगपरिणामा-भावे लेश्यापरिणामाभाव इति निश्चिनुमः-योगपरिणाम एव लेश्येति, तदप्यसाधकं, यतो रश्म्यादयः सूर्याद्यभावे न भवन्ति, न च ते तद्रूपा एव, यत उक्तम्-

"यच्च चन्द्रप्रभाद्यत्र, ज्ञातं तज्ज्ञातमात्रकम् ।
प्रभा पुद्गलरूपा यत्तद्धर्मो नोपपद्यते ॥"

अन्ये त्वाहुः-कार्मणशरीरवत्पृथगेव कर्माष्टकात्कर्मवर्गणानिष्पन्नानि कर्मलेश्याद्रव्याणीति, तत्त्वं पुनः केवलिनो विदन्ति । इत्युक्ता द्रव्यलेश्या, भावलेश्यामाह-द्विविधा च भावलेश्या 'विशुद्धलेश्या' अकलुषद्रव्यसंपर्कजात्मपरिणामरूपा तथैव 'अविशुद्धा' इत्यविशुद्धलेश्या, तत्र द्विविधा विशुद्धलेश्या 'उवसमखइय'त्ति सूत्रत्वादुपशमक्षयजा, केषां पुनरुपशमक्षयौ ? यतो जायत इयमित्याह-कषायाणाम्, अयमर्थः-कषायोपशमजा कषायक्षयजा च, एकान्त विशुद्धि चाऽऽश्रित्यैवमभिधानम्, अन्यथा हि क्षायोपशमिक्यपि शुक्ला तेजःपद्मे च विशुद्धलेश्ये संभवत एवेति ।

अविशुद्धभावलेश्या सेति या प्रागुपक्षिप्ता 'द्विविधा' द्विभेदा 'नियमसा उ'त्ति, आर्षत्वात् 'नियमेन' अवश्यम्भावेन ज्ञातव्या 'पेज्जंमि य'त्ति 'दोसंमिय'त्ति प्रेमणि च-रागे दोषे च द्वये, किमुक्तं भवति ?-रागविषया द्वेषविषया च, इयं चार्तात्कृष्णनीलकापोतरूपा, तदेवमस्या नामादिभेदतोऽनेकविधत्वे इह कयाऽधिकृतमित्याह-अधिकारः कर्मलेश्या, कोऽर्थः ? कर्मद्रव्यलेश्यया, प्रायस्तस्या एवात्र वर्णादिरूपेण विचारणात् ।

इत्थं नामादिभेदेन लेश्योक्ता, तत्र च वैचित्र्यात्सूत्रकृतेर्नोकर्मद्रव्यलेश्यायां भावलेश्यायां च यत्प्राग् नोक्तं सम्प्रति तदाह-'नोकर्मद्रव्यलेश्या' शरीरभरणादिच्छाया 'पओगस्स'त्ति प्रयोगः-जीवव्यापारः स च शरीरादिषु तैलाभ्यञ्जनमनःशिलाघर्षणादिस्तेन 'वीससा य'त्ति विस्रसा-जीवव्यापारनिरपेक्षाऽभ्रेन्द्रधनुरादीनां तथावृत्तिस्तया च ज्ञातव्या, 'भाव' इति भाव-लेश्या 'उदयः' विपाकः, इह तूपचारादुदयजनितपरिणामो भणितः षण्णां लेश्यानां जीवेषु । 'अज्झयणे' त्यादिगाथाद्वयमध्ययननिक्षेपाभिधायि विनयश्रुत एव व्याख्यातप्रायमिति ।

नि. [५४१] एयासिं लेसाणं नाऊण सुहासुहं तु परिणां ।
चइऊण अप्पसत्थं पसत्थलेसासु जइअव्वं ॥

वृ. 'एतासाम्' अनन्तरमुक्तस्वरूपाणां लेश्यानां 'ज्ञात्वा' एतदध्ययनानुसारतोऽवबुध्य शुभाशुभं 'तुः' पुनरर्थे ततः शुभाशुभं पुनः परिणामं, किमित्याह-'त्यक्त्वा' अपहाय 'अप्प-सत्थं'ति 'अप्रशस्ता' अशुभपरिणामा कृष्णादिलेश्य इति योऽर्थः प्रशस्तलेश्यासु-शुभ-परिणामरूपासु पीताद्यासु यतितव्यं, यथा ता भवन्ति तथा यत्नो विधेय इति गाथार्थः ॥

इत्यवसितो नामनिष्पन्नो निक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

*मू. (१३८३) लेसज्झयणं पवक्खामि, आनुपुव्विं जहक्कमं ।
छण्हंपि कम्मलेसाणं, अनुभावे सुणेहि मे ॥*

वृ. लेश्याभिधायकमध्ययनं लेश्याऽध्ययनं तत् 'प्रवक्ष्यामि' प्रकर्षेण - तासामेव नाम-वर्णादिनिरूपणात्मकेनाभिधास्ये, आनुपूर्व्या यथाक्रममिति च प्राग्वत्, तत्र च 'षण्णामपि' षट्सङ्ख्यानामपि वक्ष्यमाणभेदेन 'कर्मलेश्यानां' कर्मस्थितिविधातृतज्जन्यपुद्गलरूपाणाम् 'अनुभवान्' रसविशेषान शृणुत मम कथयत इति शेष इति सूत्रार्थः ॥ एतदनुभावाश्च नामादि-प्ररूपणातः कथिता एव भवन्तीति तत्प्ररूपणाय विनेयाभिमुखीकरणकारि द्वारसूत्रमाह-

मू. (१३८४) *नामाइं वन्नरसगंधफासपरिणामलक्खणं ठाणं।*
ठिइं गइं च आउं, लेसाणं तु सुनेह मे ॥ दारगाहा ॥

वृ. 'नामानि' अभिधानानि वर्णश्च-कृष्णादी रसश्च-तिक्तादिर्गन्धश्च-सुरभ्यादिः स्पर्शश्च-कर्कशादि परिणामश्चजघन्यादिः लक्षणं च-पञ्चाश्रवासेवनादि, एषां समाहारे वर्णगन्धरस-स्पर्शपरिणामलक्षणं तत्, 'स्थानम्' उत्कर्षापकर्षरूपं 'स्थितिम्' अवस्थानकालं 'गतिं च' नरकादिकां यतो याऽवाप्यते 'आयुः' जीवितं च यावति च तत्रावशिष्यमाणे आगामि-भवलेश्यापरिणामस्तदिह गृह्यते, लेश्यानां 'तुः' पूरणे 'सुणेह मे' त्ति प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥

अत्र च 'यथोद्देशं निर्देश' इति न्यायतो नामान्याह-

मू. (१३८५) *किण्हा नीला य काऊ य, तेऊ पम्हा तहेव य।*
सुक्का लेसा य छट्ठा उ, नामाइं तु जहक्कमं ॥

वृ. किण्हासूत्रं स्पष्टमेव ॥ प्रत्येकमासां वर्णानाह-

मू. (१३८६) *जीमूतनिद्धसंकासा, गवलरिट्ठगसंनिभा।*
खंजंजननयननिभा, किण्हलेसा उ वण्णओ ॥

वृ. 'जीमूयनिद्धसंकास' त्ति प्राकृतत्वात् स्निग्धश्चासौ सजलत्वेन जीमूतश्च-मेघः स्निग्धजी-मूतस्तद्वत्सम्यक् काशतेयर्णतः प्रकाशत इति स्निग्धजीमूतसङ्काशा तत्सदृशीतियावत्, तथा गवलं-महिषशृङ्गं रिष्ठो-द्रोणकाकः स एव रिष्ठकः यद्वा रिष्टको नाम फलविशेषस्तत्संनिभा-तच्छाया, 'खंजण' त्ति खञ्जनं-स्नेहाभ्यक्तशकटाक्षघर्षणोद्भूतमञ्जनं च-कज्जलं नयनं-लोचनम् इह चोपचारात्तदेकदेशस्तन्मध्यवर्त्ती कृष्णसारस्तन्निभा-तत्समा कृष्णलेश्या 'तुः' विशेपणे स च शेषलेश्याभ्यो वर्णकृतं विशेषं द्योतयति, यद्वा 'तुः' अवधारणे भिन्नक्रमश्च ततः 'वर्णत एव' वर्णमेवाश्रित्य न तु रसादीन्, एवमुत्तरत्रापि।

मू. (१३८७) *नीलासोगसंकासा, चासपिच्छसमप्पभा।*
वेरुलियनिद्धसंकासा, नीललेसा उ वन्नओ ॥

वृ. नीलश्चासावशोकश्च-वृक्षविशेषो नीलाशोकस्तत्सङ्काशा, रक्ताशोकव्यवच्छेदार्थं च नीलविशेषणं, चासः-पक्षिविशेषस्तस्य पिच्छं-पतत्रं तत्समप्रभा-तत्तुल्यद्युतिः, स्निग्धो-दीप्तो वैडूर्यो-मणिविशेषस्तत्सङ्काशा तत्सदृशी पदविपर्ययः प्राग्वत् नीललेश्या तु वर्णतो नीलेति तात्पर्यम्।

मू. (१३८८) *अयसीपुप्फसंकासा, कोइलच्छदसंनिभा।*
पारेवयगीवनिभा, काउलेसा उ वन्नओ ॥

वृ. अतसी-धान्यविशेषस्तत्पुष्पसङ्काशा, कोकिलच्छदः-तैलकण्टकः, तथा च वृद्ध-

सम्प्रदायः "वर्णाहिगारे जो एत्थ कोइलच्छदो सो तेलकंटतो भन्नइ" त्ति, क्वचित्तु पठ्यते च-'कोइलच्छवि'त्ति, तत्र कोकिलः अन्यपुष्टस्तस्य छविस्तत्संनिभा, पारापतः पक्षिविशेष-स्तस्य ग्रीवा-कन्धरा तन्निभा कापोतलेश्या तु वर्णतः, किञ्चित्कृष्णा किञ्चिच्च लोहितेति भावः, तथा च प्रज्ञापना- "काऊलेसा काललोहितेन वन्नेणं साहिज्जइ" त्ति,

मू. (१३८९) *हिंगुलुयधाउसंकासा, तरुणाइच्चसंनिभा ।*
सुयतुंडपईवनिभा, तेउलेसा उ वन्नओ ॥

वृ. हिङ्गुलुकः प्रतीतो धातुः-पाषाणधात्वादिस्तत्सङ्काशा, तरुण इहाभिनवोदितः आदित्यः- सूर्यस्तत्संनिभा, शुकः-प्रसिद्धस्तस्य तुण्डं-मुखं शुकतुण्डं तच्च प्रदीपश्च तन्निभा वा, पठन्ति च-'सुयतुंडालतदीवाभा' अन्ये तु 'सुयतुंडगसंकासा' द्वयमपि स्पष्टं, तेजोलेश्या तु वर्णतो रक्तेति भावार्थः ।

मू. (१३९०) *हरियालभेयसंकासा, हलिद्दाभेदसंनिभा ।*
सणासणकुसुमनिभा, पम्हलेसा उ वन्नओ ॥

मू. (१३९१) *संखंककुंदसंकासा, खीरधारसमप्पभा ।*
रययहारसंकासा, सुक्कलेसा उ वन्नओ ॥

वृ. हरितालो-धातुविशेषस्तस्य भेदो-द्विधाभावस्तत्सङ्काशा, भिन्नस्य हि वर्णप्रकर्षो भवतीतिभेदग्रहणं, हरिद्रेह पिण्डहरिद्रा तस्या भेदस्तत्संनिभा, सणो धान्यविशेषोऽसनो बीयकस्तयोः कुसुमं तन्निभा पद्मलेश्या तु वर्णतःपीतेति गर्भार्थः । शङ्खः-प्रतीतोऽङ्को-मणिविशेषः कुन्दः- कुन्दकुसुमं तत्सङ्काशा, क्षीरं-दुग्धं तूलकं-तूलं पाठान्तरतः पूरो वा क्षीरप्रवाहः, अन्ये तु 'धारि'त्ति पठन्ति, तद्ग्रहणं तु भाजनस्थस्य हि तद्वशादन्यथात्वमपि संभवतीति तत्समप्रभा, रजतं-रूप्यं हारो-मुक्ताकलापस्तत्सङ्काशा शुक्ललेश्या तु वर्णतः शुक्लेति हृदयमिति सूत्रषट्कार्थः ॥ इत्युक्तो वर्णः सम्प्रति रसमाह-

मू. (१३९२) *जह कडुयतुंबरसो निंबरसो कडुयरोहिणिरसो वा ।*
इत्तोवि अनंतगुणो रसो उ कण्हाइ नायव्वो ॥

वृ. 'यथे'ति सादृश्ये ततश्च यादृक् कटुकतुम्बकस्य रस-आस्वादः कटुकतुम्बकरसः 'निम्बरसः' प्रतीतः कटुका चासौ रोहिणी च-त्वग्विशेषः कटुकरोहिणी कटुकत्वाव्यभिचारित्वेऽपि तद्विशेषणमतिशयख्यापकं तद्रसो वा, औषधीविशेषो वा कटुकेह गृह्यते, 'यथे'ति सर्वत्रापेक्षते, इतोऽपि कटुकतुम्बकरसादेरनन्तेन अनन्तराशिना गुणनं गुणो यस्यासावनन्तगुणो 'रसस्तु' आस्वादः 'कृष्णायाः' कृष्णलेश्यायाः 'ज्ञातव्यः' अवबोद्धव्योऽतिकटुक इति तात्पर्यम् ।

मू. (१३९३) *जह तिकडुयस्स य रसो तिक्खो जह हत्थिपिप्पलीए वा ।*
इत्तोवि अनंतगुणो रसो उ नीलाइ नायव्वो ॥

वृ. 'यथा' यादृशः 'त्रिकटुकस्य' प्रसिद्धस्य रसस्तीक्ष्णः-कटुर्यथा 'हस्तिपिप्पल्या वा' गजपिप्पल्या वाऽतोऽप्यनन्तगुणो रसस्तु नीलाया ज्ञातव्योऽतिशयतीक्ष्ण इति हृदयम् ।

मू. (१३९४) *जह तरुणअंबयरसो तुवरकविट्ठस्स वावि जारिसओ ।*
इत्तोवि अनंतगुणो रसो उ काऊइ नायव्वो ॥

वृ. यथा तरुणम्-अपरिपक्वं तच्च तदाम्रकं च-आम्रफलं तद्रसः, तुवरं सकषायं पाठान्तरतः, आर्द्रत्वाद्, उभयत्र चार्थादपक्वं तच्च तत्कपित्थं च-कपित्थफलं तस्य 'वा' विकल्पे 'अपि' पूरणे यादृशको रस इति प्रक्रमः अतोऽप्यनन्तगुणो रसस्तु 'काऊए'त्ति कापोताया ज्ञातव्योऽतिशयकषाय इत्याशयः ।

मू. (१३९५) *जह परिणयंबगरसो पक्ककवित्थस्स वावि जारिसओ ।*
इत्तोवि अनंतगुणो रसो उ तेऊइ नायव्वो ॥

वृ. यथा परिणतं परिपक्वं यदाम्रकं तद्रसः पक्वकपित्थस्य वाऽपि यादृशको रसोऽतोऽप्यनन्तगुणो रसस्तु 'तेऊए'त्ति तेजोलेश्याया ज्ञातव्यः आम्लः किञ्चिन्मधुरश्चेत्यैदम्पर्यं ।

मू. (१३९६) *वरवारुणीइ व रसो विविहाण व आसवाण जारिसओ ।*
महुमेरगस्स व रसो इत्तो पम्हाइ परएणं ॥

वृ. वरवारुणी-प्रधानसुरा तस्या वा रसो यादृशक इति योगः 'विविधानां वा' नानाप्रकाराणाम् 'आसवानां' पुष्पप्रसवमद्यानां वा यादृशको रस इति सम्बन्धः, 'महुमेरयस्स व रसो'त्ति मधु-मद्यविशेषो मैरेयं-सरकस्तयोः समाहारे मधुमैरेयं तस्य वा रसो यादृशकोऽतो वरवारुण्यादि रसात्पद्मायाः प्रक्रमाद्रसः 'परकेणं'ति अनन्तानन्तगुणत्वात्तदतिक्रमेण वर्त्तक इति गम्यते, अयं च किञ्चिदम्लकषायो माधुर्यवांश्चेति भावनीयं, पाठान्तरतोऽप्यनन्तगुणो रसस्तु पद्माया ज्ञातव्यः ।

मू. (१३९७) *खज्जूरमुद्दियरसो खीररसो खंडसक्कररसो वा ।*
इत्तो उ अनंतगुणो रसो उ सुक्काइ नायव्वो ॥

वृ. खर्जूरं च-पिण्डखर्जूरादि मृद्वीका च-द्राक्षा एतद्रसः तथा 'क्षीररसः' प्रतीतः खण्ड च-इक्षुविकारः शर्करा च-काशादिप्रभवा तद्रसो वा यादृश इति शेषः, अतोऽप्यनन्तगुणो रसस्तु शुक्लाया ज्ञातव्योऽत्यन्तरमधुर इति गर्भ इति सूत्रषट्कार्थः ॥ उक्तो रसः, सम्प्रति गन्धमाह-

मू. (१३९८) *जह गोमडस्स गंधो सुणगमडस्स व जहा अहिमडस्स ।*
इत्तो वि अनंतगुणो लेसाणं अप्पसत्थाणं ॥

वृ. यथा गवां मृतकं-मृतकशरीरं तस्य गन्धः श्वमृतकस्य वा तथा यथाऽहिः-सर्पस्त-न्मृतकस्य गन्ध इति सम्बन्धः, सूत्रत्वान्मृतकशब्दे कलोपः 'अतोऽपि' एतत्प्रकारादपि गन्धा-दनन्तगुणोऽतिदुर्गन्धतया लेश्यानाम् 'अप्रशस्तानाम' अशुभानां कोऽर्थः ?-कृष्णनील-कापोतानां, गन्ध इति प्रक्रमः, इह च लेश्यानामप्रशस्तत्वं गन्धस्याशुभत्वे हेतुरिति तद्विशेषाद-नुक्तोऽप्यस्य विशेषोऽवगम्यत इति नोक्तः ।

मू. (१३९९) *जह सुरहिकुसुमगंधो गंधवासाण पिस्समाणाणं ।*
इत्तोवि अनंतगुणो पसत्थलेसाण तिण्हंपि ॥

वृ. यथा सुरभिकुसुमानां-जातिकेतक्यादिसम्बन्धिनां सुगन्धपुष्पाणां गन्धः-परिमलः सुरभिकुसुमगन्धः, तथा गन्धाश्च-कोष्टपुटपाकनिष्पन्ना वासाश्च-इतरे गन्धवासाः, इह चैतदङ्गा-न्येवोपचारादेवमुक्तानि, तेषां, पाठान्तरतश्च गन्धानां च, 'पिष्यमाणानां' संचूर्ण्यमानानां यथा गन्ध इति प्रक्रमः, तथा चातिप्रबलतरोऽसौ प्रादुर्भवतीत्येवमभिधानम्, 'अतोऽपि' एतत्प्रका-

रादपि गन्धाद् अनन्तगुणः अतिशयसुगन्धितयः प्रशस्तलेश्याना 'तिसृणामपि' तेजसोपद्म शुक्लानां गन्ध इति प्रक्रमः, इहापि प्रशस्तत्वविसेषाद्गन्धविशेषोऽनुमीयत इति नोक्त इति

मू.(१४००) *जह करगयस्स फासो गोजिब्भाए व सागपत्ताणं।*
इत्तोवि अनंतगुणो लेसाणं अप्पसत्थाणं॥

वृ. यथा 'करगयस्स'त्ति क्रकचस्य करपत्रस्य स्पर्शो गोजिह्वा गोजिह्वा तस्या वा यथा वा शाको - वृक्षविशेषस्तत्पत्राणां स्पर्श इति प्रक्रमः, 'अतोऽपि' एतत्प्रकारादपि स्पर्शादनन्तगुणः अत्यतिशायितया यथाक्रमं लेश्यानामप्रशस्तानामाद्यानां तिसृणां प्रक्रमात्स्पर्शोऽतिकर्कश-इति हृदयम्।

मू.(१४०१) *जह बूरस्सवि फासो नवनीयस्स व सिरीसकुसुमाणं।*
इत्तोवि अनंतगुणो पसत्थलेसाण तिण्हंपि॥

वृ. यथा 'बूरस्य वा' प्रतीतस्य स्पर्शः 'नवनीतस्य' म्रक्षणस्य, यथा वा शिरीषो - वृक्ष-विशेषस्तत्कुसुमानामुभयत्र यथा स्पर्श इति प्रक्रमः, 'अतोऽपि' एतत्प्रकारादपि स्पर्शाद् 'अनन्तगुणः' अतिसुकुमारतया यथाक्रमं प्रशस्तलेश्यानां 'तिसृणामपि' उक्तरूपाणां स्पर्श इति प्रक्रमः, इह च यदनेकदृष्टान्तोपादानं तन्नानादेशविनेयानुग्रहार्थं, क्वचिद्धि किञ्चित्प्रतीत मिति, यद्वा निगदितोदाहरणेषु वर्णादितारतम्यसम्भवाल्लेश्यानां स्वस्थानेऽपि वर्णादि-वैचित्र्यज्ञापनार्थमिति सूत्रद्वयार्थः॥ परिणामद्वारमाह-

मू.(१४०२) *तिविहो व नवविहो वा सत्तावीसइविहिक्कसी वा।*
दुसओ तेयालो वा लेसाणं होइ परिणामो॥

वृ. त्रिविधो नवविधो वा 'सत्तावीसइ विहेक्कसीओ व'त्ति विधशब्दो वाशब्दश्चोभयत्र संबध्यते, ततश्च सप्तविंशतिविध एकाशीतिविधो वा 'दुसओ तेआलो व'त्ति अत्रापि विधशब्दस्य सम्बन्धात् त्रिचत्वारिंशद्द्विशतविधो वा लेश्यानां भवति परिणामः-तत्तद्रूपगमनात्मकः, इह च 'त्रिविधः' जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन 'नवविधः' यदैषामपि जघन्यादीनां स्वस्थानतार-तम्यचिन्तायां प्रत्येकं जघन्यादित्रयेण गुणना एवं पुनस्त्रिकगुणनया सप्तविंशतिविधत्वमेका-शीतिविधत्वं त्रिचत्वारिंशद्द्विशतविधत्वं च भावनीयम्। आह-एवं तारतम्यचिन्तायां कः सङ्ख्यानियमः? उच्यते, एवमेतत्, उपलक्षणं चैतत्, तथा च प्रज्ञापना-"कण्हलेसा णं भंते! कतिविधपरिणामं परिणमति?, गोयमा! तिविहं वा नवविहं वा सत्तावीसइविहं वा एक्कासीइविहं वावि तेयालदुसयविहं वा बहुं वा बहुविहं वा परिणामं परिणमति, एवं जाव सुक्कलेसा" इति सूत्रार्थः॥ उक्तः परिणामः, सम्प्रति लक्षणमाह, तत्र च-

मू.(१४०३) *पंचासवप्पमत्तो तीहिं अगुत्तो छसू अविरओ य।*
तिव्वारंभपरिणओ खुद्दो साहस्सिओ नरो॥

वृ. पञ्चाश्रवा-हिंसादयस्तैः प्रमत्तः-प्रमादवान् पञ्चाश्रवप्रमत्तः पाठान्तरतः पञ्चाश्रवप्रवृत्तो वाऽतस्त्रिभिः प्रस्तावान्मनोवाक्कायैः 'अगुप्तः' अनियन्त्रितो मनोगुप्त्यादिरहित इत्यर्थः, तथा 'षट्सु' पृथ्वीकायादिषु 'अविरतः' अनिवृत्तस्तदुपमर्दकत्वादेरिति गम्यते, अयं चातीव्रार-म्भोऽपि स्यादत आह-तीव्रा-उत्कटाः स्वरूपतोऽध्यवसायतो वाऽऽरम्भाः-सावद्यव्या-

पारास्तत्परिणतः-तत्प्रवृत्त्या तदात्मतां गतः, तथा 'क्षुद्रः' सर्वस्यैवाहितैषी कार्पण्ययुक्तो वा, सहसा-अपर्यालोच्य गुणदोषान् प्रवर्त्तत इति साहसिकः, चौर्यादिकृदिति योऽर्थः, 'नरः' पुरुष उपलक्षणत्वात्स्त्र्यादिर्वा।

मू.(१४०४) *निद्धंधसपरिणामो, निस्संसो अजिइंदिओ।*
एयजोगसमाउत्तो, कण्हलेसं तु परिणमे॥

वृ. 'निद्धंधस'त्ति अत्यन्तमैहिकामुष्मिकापायशङ्काविकलोऽत्यन्तं जन्तुबाधानपेक्षो वा परिणामोऽध्यवसायो वा यस्य स तथा 'निस्संसो'त्ति 'नृशंसः' निस्त्रिंशो जीवान् विहिंसन् मनागपि न शङ्कते, निःशंसो वा-परप्रशंसारहितः। 'अजितेन्द्रियः' अनिगृहीतेन्द्रियः, अन्ये तु पूर्वसूत्रोत्तरार्द्धस्थान इदमधीयते तच्चेहेति, उपसंहारमाह-एते च तेऽनन्तरोक्ता योगाश्च-मनोवाक्कायव्यापारा एतद्योगाः-पञ्चाश्रवप्रमत्तत्वादयस्तैः समिति-भृशमाङित्यभिव्याप्त्या युक्तः अन्वितः एतद्योगसमायुक्तः कृष्णलेश्यां 'तुः' अवधारणे कृष्णलेश्यामेव 'परिणमेत्' तद्द्रव्यसाचिव्येन तथाविधद्रव्यसम्पर्कात्स्फटिकवत्तदुपरञ्जनात्तद्रूपतां भजेत्, उक्तं हि-

"कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः।
स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रयुज्यते॥"

एतेन पञ्चाश्रवप्रमत्तत्वादीनां भावकृष्णलेश्यायाः सद्भावोपदर्शनादमीषां लक्षणत्वमुक्तं, यो हि यत्सद्भाव एव भवति स तस्य लक्षणं यथौष्ण्यमग्नेः, एवमुत्तरत्रापि लक्षणत्वभावना कार्या।

मू.(१४०५) *इस्साअमरिसअतवो, अविज्जमाया अहीरिया।*
गेही पओसे य सढे, रसलोलुए सायगवेसए य॥

वृ. नीललेश्यालक्षणमाह-ईर्ष्या च परगुणासहनममर्षश्च-अत्यन्ताभिनिवेशोऽतपश्च-तपोविपर्ययोऽमीषां समाहारनिर्देशः, 'अविज्ज'त्ति 'अविद्या' कुशास्त्ररूपा माया-वञ्चनात्मिका 'अह्रीकता च' असमाचारविषया निर्लज्जता 'गृद्धिः' अभिकाङ्क्षा विषयेष्विति गम्यते 'प्रदोषश्च' प्रद्वेषो मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा सर्वत्र तद्वान् जन्तुरुच्यतेऽत एव शठः अलीकभाषणात् प्रमत्तः प्रकर्षेण जात्यादिमदासेवनात्, पाठान्तरतः शठश्च मत्तः, तथा रसेषु लोलुपो-लम्पटो रसलोलुपः, सातं-सुखं तद्गवेषकश्च-कथं मम सुखं स्यादिति बुद्धिमान्,

मू.(१४०६) *आरंभा अविरओ, खुद्दो साहस्सिओ नरो।*
एयजोगसमाउत्तो, नीललेसं तु परिणमे॥

वृ. 'आरम्भात्' प्राण्युपमर्दात् 'अविरतः' अनिवृत्तः क्षुद्रः साहसिको नरः, एतद्योगसमायुक्तो नीललेश्यां परिणमेत्, 'तुः' प्राग्वत्पुनरर्थो वा ४।

मू.(१४०७) *वंके वंकसमायारे, नियडिल्ले अनुज्जुए।*
पलिउंचग ओवहिए, मिच्छदिट्ठी अनारिए॥

वृ. 'वक्रः' वचसा 'वक्रसमाचारः' क्रियया 'निकृतिमान्' मनसा 'अनृजुकः' कथंचिदृजूकर्त्तुमशक्यतया 'पलिउचग'त्ति प्रतिकुञ्चकः-स्वदोषप्रच्छादकतया उपधिः-छद्म तेन चरत्यौपधिकः, सर्वत्र व्याजतः प्रवृत्तेः, एकार्थिकानि वैतानि नानादेशजविनेयानुग्रहायोपात्तानि,

मिथ्यादृष्टिरनार्यश्च प्राग्वत्,

मू. (१४०८) *उप्फालगदुट्ठवाई य, तेने अविय मच्छरी।*
एयजोगसमाउत्तो, काउलेसं तु परिणमे ॥

वृ. 'उप्फालग'त्ति उत्प्रासकं यथा परं उत्प्रास्यते दुष्टं च रागादिदोषवद्यथा भवत्येवं वदनशील उत्प्रासकदुष्टवादी 'चः' समुच्चये 'स्तेनः' चौरः 'च' प्राग्वत् 'अपि च' इति पूरणे 'मत्सरः' परसम्पदसहनं सति वा वित्ते त्यागाभावः, तथा चाहुः शाब्दिकाः - "परसम्पदामसहनं वित्त-त्यागश्च मत्सरो ज्ञेयः" इति, तद्वान् मत्सरी, एतद्योगसमायुक्तः कापोतलेश्यां 'तुः' इति पुनः परिणमेत् ॥

मू. (१४०९) *नीआवित्ती अचवले, अमाई अकुऊहले।*
विणीयविणए दंते, जोगवं उवहाणवं ॥

वृ. 'नीयावित्ति'त्ति नीचैर्वृत्तिः-कायमनोवाग्भिरनुत्सिक्तः 'अचपलः' चापलानुपेतः 'अमायी' शाठ्यनन्वितः 'अकुतूहलः' कुहकादिष्वकौतुकवानत एव 'विनीतविनयः' स्वभ्यस्तगुर्वाद्युचितप्रतिपत्तिः, तथा 'दान्तः' इन्द्रियदमेन योगः-स्वाध्यायादिव्यापारस्तद्वान्, 'उपधानवान्' विहितशास्त्रोपचारः ।

मू. (१४१०) *पियधम्मे दढधम्मे, वज्जभीरू हिएसए।*
एयजोगसमाउत्तो, तेउलेसं तु परिणमे ॥

वृ. 'प्रियधर्मा' अभिरुचितधर्मानुष्ठानः 'दृढधर्मा' अङ्गीकृतव्रतादिनिर्वाहकः, किमित्येवम्?, यतः 'वज्ज'त्ति वर्ज्यं प्राकृतत्वादकारलोपे अवद्यं चोभयत्र पापं तद्भीरुः 'हितैषकः' मुक्तिगवेषकः, पाठान्तरतो हिताशयो वा-परोपकारचेताः, पठ्यते च- 'अनासवे'त्ति तत्र च न विद्यन्ते आश्रवा-हिंसादयो यस्यासावनाश्रवः, एतद्योगसमायुक्तस्तेजोलेश्यां तु परिणमेत् ॥

मू. (१४११) *पयणुक्कोहमाने य, मायालोभे य पयणुए।*
पसंतचित्ते दंतप्पा, जोगवं उवहाणवं ॥

वृ. प्रतनू-अतीवाल्पौ क्रोधमानौ यस्य स तथा, चः पूरणे, माया लोभश्च उक्तरूपः प्रतनुको यस्येति शेषः, अत एव प्रशान्तं-प्रकर्षेणोपशमवच्चित्तमस्येति प्रशान्तचितः, दान्तः - अहितप्रवृत्तिनिवारणतो वशीकृत आत्मा येन स तथा, योगावानुपधानवानिति च प्राग्वत् ।

मू. (१४१२) *तहा य पयणुवाई य, उवसंते जिइंदिए।*
एयजोगसमाउत्तो, पम्हलेसं तु परिणमे ॥

वृ. तथा 'प्रतनुवादी' स्वल्पभाषकश्चशब्दो भिन्नक्रमो योक्ष्यते, 'उपशान्तः' अनुद्भटतयोपशान्ताकृतिः 'जितेन्द्रियश्च' वशीकृताक्षः, एतद्योगसमायुक्तः पद्मलेश्यां तु परिणमेत् ॥

मू. (१४१३) *अट्टरुद्दाणि वज्जित्ता, धम्मसुक्काणि साहए।*
पसंतचित्ते दंतप्पा, समिए गुत्ते य गुत्तेसु ॥

वृ. 'आर्त्तरौद्रे' उक्तरूपे ध्याने 'वर्जयित्वा' परिहृत्य 'धर्मशुक्ले' प्रागुक्ते एव शुभध्याने 'साधयेत' सतताभ्यासतो निष्पादयेत्, यः कीदृशः सन्? इत्याह-प्रशान्तचित्तो दान्तात्मेति च प्राग्वत्, पाठान्तरतश्च ध्यायति यो विनीतविनयो दान्तः 'समितः' समितिमान् 'गुप्तश्च' निरुद्धसमस्तव्यापारः 'गुप्तिभिः' मनोगुप्त्यादिभिः, तृतीयार्थे सप्तमी,

मू. (१४१४) सरागे वीयरागे वा, उवसंते जिइंदिए।
एयजोगसमाउत्तो, सुक्कलेसं तु परिणमे ॥

वृ. स च 'सरागः' अक्षीणानुपशान्तकषायतया वीतरागो वा ततोऽन्य उपशान्तः पाठान्तरतः 'शुद्धयोगो वा' निर्दोषव्यापारो जितेन्द्रियः प्राग्वत्, स एतद्योगसमायुक्तः शुक्ललेश्यां तु परिणमति, इह च शुभलेश्यासु केषाञ्चिद्विशेषणानां पुनरुपादानेऽपि लेश्यान्तरविषयत्वादपौनरुक्त्यं, पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरेषां विशुद्धितः प्रकृष्टत्वं च भावनीयं, विशिष्टलेश्या वाऽपेक्ष्यैवं लक्षणाभिधानमिति न देवादिभिर्व्यभिचार आशङ्कनीय इति द्वादशसूत्रार्थः ॥

मू. (१४१५) अस्संखिज्जाणोसप्पिणीण उस्सप्पिणीण जे समया।
संखाईया लोगा लेसाण हवंति ठाणाइं ॥

वृ. 'असङ्ख्येयानां' सङ्ख्यातीतानाम् अवसर्पन्ति-प्रतिसमयं कालप्रमाणं जन्तूनां वा शरीरायुःप्रमाणादिकमपेक्ष्यह्रासमनुभवन्त्यवश्यमित्यवसर्पिण्यो-दशसागरोपमकोटी-कोटिपरिमाणास्तासां तथा तत्परिमाणानामेव उत्सर्पन्ति-उक्तन्यायतो वृद्धिमनुभवन्त्यवश्य-मित्युत्सर्पिण्यस्तासां ये 'समयाः' परमनिरुद्धकाललक्षणाः, कियन्त इत्याह- सङ्ख्यातीताः पाठान्तरतोऽसङ्ख्येया वा लोका असङ्ख्येयलोकप्रमितत्वेन यथा दशप्रस्थप्रमितत्वेन व्रीहयो दशप्रस्थाः, ततोऽयमर्थः-असङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशपरिमाणानि लेश्यानां भवन्ति स्थानानि प्रकर्षापकर्षकृतानि, अशुभानां संक्लेशरूपाणि शुभानां च विशुद्धिरूपाणि तत्परिमाणानीति शेषः, यद्वा असङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीनां ये समया गम्यमानत्वात्तावन्ति लेश्यानां भवन्ति स्थानानीति कालतोऽसङ्ख्याता लोका इति च क्षेत्रतः स्थानमानमेवोक्तमिति सूत्रार्थः ॥

मू. (१४१६) मुहुत्तद्धं तु जहन्ना तित्तीसा सागरा मुहुत्तऽहिया।
उक्कोसा होइ ठिई नायव्वा किण्हलेसाए ॥

मू. (१४१७) मुहुत्तद्धं तु जहन्ना दसउदहिपलियमसंखभागमब्भहिया।
उक्कोसा होइ ठिई नायव्वा नीललेसाए ॥

मू. (१४१८) मुहुत्तद्धं तु जहन्ना तिन्नुदही पलियमसंखभागमब्भहिया।
उक्कोसा होइ ठिई नायव्वा काउलेसाए ॥

मू. (१४१९) मुहुत्तद्धं तु जहन्ना दोण्हु पलियमसंखभागमब्भहिया।
उक्कोसा होइ ठिई नायव्वा तेउलेसाए ॥

मू. (१४२०) मुहुत्तद्धं तु जहन्ना दसउदही होइ मुहुत्तब्भहिया।
उक्कोसा होइ ठिई नायव्वा पम्हलेसाए ॥

मू. (१४२१) मुहुत्तद्धं तु जहन्ना तित्तीसं सागरा मुहुत्तहिया।
उक्कोसा होइ ठिई नायव्वा सुक्कलेसाए ॥

वृ. मुहूर्त्तस्यार्द्धो मुहूर्त्तार्द्धः, तत्कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया, इह च समप्रविभागस्याविव-क्षितत्वादन्तर्मुहूर्त्तमित्युक्तं भवति, 'तुः' अवधारणे ततो मुहूर्त्तार्द्धमेव जघन्या 'तित्तीस'त्ति त्रयस्त्रिंशत् 'सागराइं'ति पदैकदेशेऽपि पदप्रयोगदर्शनात्सागरोपमाणि 'मुहुत्तऽहिय'त्ति इहोत्तरत्र च मुहूर्त्तशब्देन मुहूर्त्तैकदेश एवोक्तः, समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते यथा

ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति, ततश्चान्तर्मुहूर्ताधिकान्युत्कृष्टा भवति स्थितिर्ज्ञातव्या कृष्णलेश्यायाः, इह चान्तर्मुहूर्तस्यासङ्ख्येयभेदत्वादन्तर्मुहूर्तशब्देन पूर्वोत्तरभवसम्बन्ध्यन्तर्मुहूर्तद्वयमुक्तं द्रष्टव्यमेवमुत्तरत्रापि ।

मुहूर्तार्द्धं तु जघन्या 'दशो'त्ति दशोदधय इत्युक्तन्यायेनोदधिमानानि कोऽर्थः ? - सागरोपमाणि 'पलिय'त्ति तथैव पल्योपमं तस्यासङ्ख्यभागस्तेनाधिकानि पल्योपमासङ्ख्येयभागाधिकान्युत्कृष्टा भवति स्थितिर्ज्ञातव्या नीललेश्यायाः, नन्वस्या धूमप्रभोपरितनप्रस्तट एव सम्भवः तत्र च 'अंतोमुहुत्तंमि गए'' त्यादिवक्ष्यमाणन्यायतः पूर्वोत्तरभवान्तर्मुहूर्तद्वयपल्योपमासङ्ख्येयभागाभ्यधिकदशसागरोपमपरिमाणैवासौ किं नोक्ता ?, उच्यते, उक्तैव, पल्योपमासङ्ख्येयभाग एव तस्याप्यन्तर्मुहूर्तद्वयस्यान्तर्भावात्, तदसङ्ख्येय-भागानां चासङ्ख्येयभेदत्वादिहैतावत्परिमाणस्यैवास्य विवक्षितत्वान्न विरोधः, एवमुत्तरत्रापि भावनीयम् ।

अक्षरसंस्कारस्तूत्तरेषु कृत एव, नवरं त्रय उदधयः सागरोपमाणि द्वावुदधी - द्वे सागरोपमे, दशोदधयो - दश सागरोपमाणि, 'तेत्तीसं'ति त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, पठन्ति च सर्वत्र 'मुहुत्तद्धा उ'त्ति, तत्र मुहूर्त(र्त्तार्ध) शब्देन प्राग्वदन्तर्मुहूर्तस्योक्तत्वादन्तर्मुहूर्तकालमिति सूत्रषट्कार्थः ॥ सम्प्रति प्रकृतमुपसंहरन्नुत्तरग्रन्थसम्बन्धमाह-

मू. (१४२२) *एसा खलु लेसाणं ओहेण ठिई उ वन्निया होइ ।*
चउसुवि गईसु इत्तो लेसाण ठिई उ वुच्छामि ॥

वृ. स्पष्टमेव, नवरम् 'ओघेन' इति सामान्येन गतिभेदाविवक्षयेतियावत्, 'चतसृष्वपि गतिषु' नरकगत्यादिषु प्रत्येकमिति शेषः, 'अतः' इत्योघस्थितिवर्णनानन्तरमिति सूत्रार्थः ॥

मू. (१४२३) *दसवाससहस्साइं काउइ ठिई जहन्निया होइ ।*
तिन्नोदही पलिय असंखेज्जभागं च उक्कोसा ॥

मू. (१४२४) *तिन्नुदहीपलिओवममसंखभागो जहन्ननीलठिई ।*
दसउदहीपलिओवममसंखभागं च उक्कोसा ॥

मू. (१४२५) *दसउदहीपलिओवममसंखभागं जहन्निया होइ ।*
तितीससागराइं उक्कोसा होइ किण्हाए ॥

मू. (१४२६) *एसा नेरईयाणं लेसाण ठिई उ वन्निया होइ ।*
तेन परं वुच्छामि तिरियमनुस्साण देवाणं ॥

मू. (१४२७) *अंतोमुहुत्तमद्धं लेसाण ठिई तहिं तहिं जा उ ।*
तिरियाण नराणं वा वज्जित्ता केवलं लेसं ॥

मू. (१४२८) *मुहुत्तद्धं तु जहन्ना उक्कोसा होइ पुव्वकोडी उ ।*
नवहिं वरिसेहिं ऊणा नायव्वा सुक्कलेसाए ॥

मू. (१४२९) *एसा तिरियनराणं लेसाण ठिई उ वन्निया होइ ।*
तैन परं वुच्छामि लेसाण ठिई उ देवाणं ॥

मू. (१४३०) *दसवाससहस्साइं किण्हाए ठिई जहन्निया होइ ।*
पलियमसंखिज्जइमो उक्कोसो होइ किण्हाए ॥

मू. (१४३१) जा किण्हाई ठिई खलु उक्कोसा सा उ समयमब्भहिया ।
जहन्नेणं नीलाए पलियमसंखं च उक्कोसा ॥

मू. (१४३२) जा नीलाइ ठिई खलु उक्कोसा सा उ समयमब्भहिया ।
जहन्नेणं काऊएपलियमसंखं च उक्कोसा ॥

मू. (१४३३) तेन परं वुच्छामी तेऊलेसा जहा सुरगणाणं ।
भवणवइवाणमंतरजोइसवेमाणियाणं च ॥

मू. (१४३४) पलिओवमं जहन्ना उक्कोसा सागरा उ दुण्हऽहिया ।
पलियमसंखिज्जेणं होई भागेण तेऊए ॥

मू. (१४३५) दसवाससहस्साइं तेऊइ ठिई जहन्निया होइ ।
दुन्नुदही पलिओवमअसंखभागं च उक्कोसा ॥

मू. (१४३६) जा तेऊइ ठिई खलु उक्कोसा उ समयमब्भहिया ।
जहन्नेण पम्हाए दस मुहुत्तऽहियाइं उक्कोसा ॥

मू. (१४३७) जा पम्हाइ ठिई खलु उक्कोसा उ समयमब्भहिया ।
जहन्नेण सुक्काए तित्तीसमुहुत्तमब्भहिया ॥

वृ. दशवर्षसहस्राणि कापोतायाः स्थितिर्जघन्यका भवति, त्रय उदधयः 'पलियमसंखेज्ज-भागं च'त्ति सूत्रत्वात् पल्योपमासङ्ख्येयभागं चोत्कृष्टा, पठन्ति च-'उक्कोसा तिन्नुदही पलियम-संखेज्जभागऽहिय'त्ति स्पष्टम्, इयं च जघन्या रत्नप्रभायां, तस्यां हि जघन्यतोऽपि दशवर्ष-सहस्राण्यायुरिति, उत्कृष्टा च वालुकाप्रभायां, तत्राप्युपरितनप्रस्तटनारकाणामेव, तेषामेता-वत्स्थितिकानामसाविति भावनीयम् ।

त्रय उदधयः पल्योपमाङ्ख्येयभागश्च मकारस्यालाक्षणिकत्वात् चस्य गम्यमानत्वाज्जघन्या नीलायाः स्थितिर्दशोदधयः पल्योपमासङ्ख्येयभागश्चोत्कृष्टा, इहापि जघन्या वालुकाप्रभाया-मेतावत्स्थितिकानामेव, उत्कृष्टा च धूमप्रभायामुपरितनप्रस्तटनारकाणां, तत्रापि येषामेतावती स्थितिरिति मन्तव्या, इहोत्तरत्र च पाठान्तरं दृश्यते, तत्र च जघन्यस्थितिः समयाधिकत्वमुक्तं तच्च न बुध्यत इति न तद्व्याख्या, दशोदधयः पल्योमासङ्ख्येयभागो जघन्यिका भवति प्रक्रमा-त्स्थितिः कृष्णाया इति सम्बन्धः, अस्याश्च धूमप्रभायामेतावत्स्थितिकेष्वेव नारकेषु सम्भवः, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कृष्टा भवति कृष्णायाः, स्थितिरितीहापि प्रक्रमः, इयं च महातमः-प्रभायां, तत्रैवैतावत्प्रमाणस्यायुषः सम्भवात्, इह च नारकाणामुत्तरत्र च देवानां द्रव्यलेश्यास्थि-तिरेवैवं चिन्त्यते, तद्भावलेश्यानां परिवर्त्तमानतयाऽन्यथाऽपि स्थितेः सम्भवात्, उक्तं हि-

"देवाण नारयाण य दव्वलेसा भवंति एयाओ ।
भावपरावत्तीए सुरणेरइयाण छल्लेसा ॥"

पूर्वोक्तं निगमयन्नुत्तरं च ग्रन्थं प्रस्तावयन्निदमाह-'एषा' अनन्तरोक्ता निरये भवा नैरयि-कास्तेषां सम्बन्धिनीनां लेश्यानां 'स्थितिः' अवस्थितिः 'तुः' पूरणे 'वर्णिता' आख्याता भवति, 'तेन'त्ति सूत्रत्वात्ततः 'परम्' इत्यग्रतो वक्ष्यामि प्रक्रमाल्लेश्यानां स्थितिं तिर्यग्मनुष्याणां तथा देवानाम् ॥ यथाप्रतिज्ञातमेवाह-'अंतोमुहुत्तमद्धं'त्ति 'अन्तर्मुहूर्त्ताद्धाम्' अन्तर्मुहूर्त्तकालं

लेश्यानां स्थितिर्जघन्योत्कृष्टा चेति शेषः, कतराऽसौ ? इत्याह 'यस्मिन्'इति पृथिवीकायादौ संमूर्छिममनुष्यादौ च याः कृष्णाद्याः 'तुः' पूरणे तिरश्चां मनुष्याणां मध्ये संभवन्ति तासाम्, एता हि क्वचित्काश्चित्संभवन्ति, यत आगमः -

"पुढविकाइयाणं भंते ! कइलेसातो पन्नत्ताओ ?, गोयमा ! चत्तारि लेसाओ, तंजहा- कण्हलेसा जाव तेउलेसा, आउवणप्फइखाइयाणवि एवं चेव, तेउवाउबेइंदियतेइंदियचउरिंदियाण जहा नेरइयाणं पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! छल्लेसाओ कण्हा जाव सुक्कलेसा मानुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! छ एयाओ चेव, संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! जहा नेरइयाणं ॥ नन्वेवं शुक्ललेश्याया अप्यन्तुर्मुहूर्त्तमेव स्थितिः प्राप्तेत्याशङ्क्याह- वर्जयित्वा केवलां शुद्धां लेश्यां शुक्ललेश्यामितियावत् ।

अस्याश्च यावती स्थितिस्तामाह- 'मुहुत्तद्धं तु'त्ति प्राग्वदन्तर्मुहूर्त्तमेव जघन्या उत्कृष्टा भवति पूर्वकोटी 'तुः' विशेषणे, स च जघन्यस्थित्यपेक्षयाऽस्या उक्तमेव विशेषं द्योतयति, नवभि-र्वर्षैर्न्यूना ज्ञातव्या शुक्लेश्यायाः स्थितिरिति प्रक्रमः, इह च यद्यपि कश्चित्पूर्वकोट्यायुरष्टवार्षिक एव व्रतपरिणाममाप्नोति तथाऽपि नैतावद्वयःस्थस्य वर्षपर्यायादर्वाक् शुक्ललेश्यायाः सम्भव इति नवभिर्वर्षैर्न्यूना पूर्वकोटिरुच्यते । 'एसा'सूत्रं स्पष्टमेव । प्रतिज्ञातानुरूपमाह-दशवर्ष-सहस्राणि कृष्णायाः स्थितिर्जघन्यका भवति, भवनपतिव्यन्तरेषु चास्याः सम्भवस्तेषामेव जघन्यतोऽप्येतावत्स्थितिकत्वात्, उक्तं च - "दस भवनवणयराणं वाससहस्सा ठिई जहन्नेणं"ति, 'पलियमसंखेज्जइमो'त्ति पल्योपमासङ्ख्येयतमः प्रस्तावाद् भाग उत्कृष्टा भवति कृष्णायाः स्थितिरिति प्रक्रम, एवंविधविमध्यममायुषामेव भवनपतिव्यन्तराणामियं दृष्टव्या ।

सम्प्रति नीलायाः स्थितिमाह-या कृष्णायाः स्थितिः 'खलुः' वाक्यालङ्कारे 'उत्कृष्टा' अनन्तरमुक्तरूपा 'सा उ'त्ति सैव 'समयमब्भहिय'त्ति समयाभ्यधिका जघन्येन नीलायाः, 'पलियमसंखिज्ज'त्ति प्राग्वत्पल्योपमासङ्ख्येयश्च भाग उत्कृष्टा स्थितिर्नवरमुक्तहेतोरेव बृहत्तरोऽयमसङ्ख्येयभागो गृह्यते । या नीलायाः स्थितिः खलूत्कृष्टा 'सा उ'त्ति सैव समया-भ्यधिका जघन्येन कापोतायाः पल्योपमासङ्ख्येयश्च भाग उत्कृष्टा स्थितिः, एतावदायुषामेव भवनपतिव्यन्तराणामिमे मन्तव्ये, इहाप्युक्तहेतोरेव पूर्वस्माद्बृहत्तरोऽसङ्ख्यातभागः परिगृह्यते ।

इत्थं निकायद्वयभाविनीमाद्यलेश्यात्रयस्थितिमुपदर्श्य समस्तनिकायभाविनीं तेजोलेश्या-स्थितिमभिधातुं प्रतिज्ञासूत्रमाह- 'तेन'त्ति ततः परं प्रवक्ष्यामि तेजोलेश्यां, 'यथे'ति येनावस्थान-प्रकारेण सुरगणानां भवति तथेत्युपस्कारः, किमन्यतरनिकायानामेवामीषामुतान्यथेत्याह-भवनपतिवाणमंतरज्योतिर्वैमानिकानां चतुर्निकायानामिति योऽर्थः, 'चः' पूरणे, प्रतिज्ञातमेवाह-पल्योपमं जघन्या उत्कृष्टा 'सागर'त्ति सागरोपमे 'तुः' प्राग्वत् 'द्वे' द्विसङ्ख्ये अधिके-अर्गल, कियतेत्याह-पल्योपमासङ्ख्येयेनेति योगः, भवति तैजस्याः स्थितिरिति प्रक्रमः, इयं च सामान्योपक्रमेऽपि वैमानिकनिकायविषयतयैव नेया, तत्र च सौधर्मेशानदेवानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चैतावदायुषः सम्भवात्, उपलक्षणं चैतच्छेषनिकायतेजोलेश्यास्थितेः, ततश्च भवनपतिव्यन्तराणां जघन्यतो दशवर्षसहस्राणि, उत्कृष्टतस्तु भवनपतीनां सागरोपममधिकं, व्यन्तराणां च पल्योपमं, ज्योतिष्काणां तु जघन्यतः पल्योपमाष्टभागः, उत्कृष्टस्तु वर्षलक्षाधिकं

पल्योपमम्, एतावन्मात्राया एवैषां जघन्यत उत्कृष्टतश्चायुःस्थितेः सम्भवात्।

'दसवास सहस्साइं' इत्यादि स्पष्टमेव, नवरमनेन निकायभेदमनङ्गीकृत्यैव लेश्यास्थिति-रुक्ता, इह च दशवर्षसहस्राणि जघन्या तेजस्याः स्थितिरभिहिता, प्रक्रमानुरूप्येण तु योत्कृष्टा कापोतायाः स्थितिरसावेवास्याः समयाधिका प्राप्नोति, अधीयेत च केचनानन्तरसूत्रत्रयस्थाने-'जा काऊइ ठिई खलु उक्कोसे'त्यादि तदत्र तत्त्वं न विद्मः।

पद्मायाः स्थितिमाह-पद्मायाः स्थितिमाह-या तेजस्याः स्थितिः खलूत्कृष्टा 'सा उ'त्ति सैव समयाभ्यधिका जघन्येन पद्मायाः स्थितिरिति प्रक्रमः, 'दश तु' इति दशैव प्रस्तावात्सा-गरोपमाणि मुहूर्त्ताधिकान्युत्कृष्टा, इयं च जघन्या सनत्कुमारे उत्कृष्टा च ब्रह्मलोके, तयोरेवैत-दायुष्कसम्भवात्, आह-यदीहान्तर्मुहूर्त्तमधिकमुच्यते ततः पूर्वत्रापि किं न तदधिकमुच्यते ? देवभवलेश्याया एव तत्र विवक्षितत्वात्, प्रतिज्ञातं हि 'तेन परं वोच्छामि लेसाण ठिई तु देवाणं'ति, एवं सतीहान्तर्मुहूर्त्ताधिकत्वं विरुध्यते, न अभिप्रायापरिज्ञानात्, अत्र हि प्रागुत्तरभवलेश्याऽपि "अंतोमुहुत्तंमि गए" त्ति वचनादेवभवसम्बन्धिन्येवेति प्रदर्शनार्थमित्थमुक्तमिति न विरोध इति भावनीयम्। शुक्ललेश्यास्थितिमाह-या पद्मायाः स्थितिः खलूत्कृष्टा 'सा उ'त्ति सैव समयाभ्यधिका जघन्येय शुक्लायाः स्थितिरिति प्रक्रमः, त्रयस्त्रिंशत् 'मुहुत्तमब्भय'त्ति प्राग्व-न्मुहूर्त्ताभ्यधिकानि सागरोपमाण्युत्कृष्टेति गम्यते, अस्याश्च लान्तकाभिधानषष्ठदेवलोकात्प्रभृति यावत्सर्वार्थसिद्धस्तावत्सम्भवः, अत्रैवैतादायुषः सद्भाव इतिकृत्वेति पञ्चदशसूत्रार्थः॥

उक्तं स्थितिद्वारं, साम्प्रतं गतिद्वारमाह-

मू. (१४३८) *किण्हा नीला काऊ तिन्निवि एयाओ अहम्मलेसाओ।*
एयाहि तिहिवि जीवो दुग्गइं उववज्जई॥

वृ. कृष्णा नीला कापोतास्तिस्रोऽप्येता अधर्मलेश्याः, पापोपादानहेतुत्वात्, पाठान्तरतोऽ-धमलेश्या वा, तिसृणामप्यविशुद्धत्वेनाप्रशस्तत्वात्, यद्येवं ततः किमित्याह-'एताभिः' अनन्तरोक्ताभिः 'तिसृभिरपि' कृष्णादिलेश्याभिः 'जीवः' जन्तुः 'दुर्गतिं' नरकतिर्यग्गतिरूपाम् 'उपपद्यते' प्राप्नोति, सुब्व्यत्ययाद्वा दुर्गतौ 'उपपद्यते' जायते, संक्लिष्टत्वेन तत्प्रायोग्यायुष एव तद्गतौ बन्धसम्भवादिति भावः।

मू. (१४३९) *तेउ पम्हा सुक्का तिन्निवि एयाउ धम्मलेसाउ।*
एयाहि तिहिवि जीवो सुग्गइं उववज्जई॥

वृ. तथा तैजसी पद्मा शुक्लास्तिस्रोऽप्येताः 'धर्मलेश्याः' प्रधानलेश्याः, विशुद्धत्वेनासां धर्महेतुत्वात्, तथा चागमः-"तओ लेसाओ अविसुद्धाओ तओ विसुद्धाओ ततो पसत्थाओ तओ अपसत्थाओ तओ संकिलिट्ठाओ तओ असंकिलिट्ठाओ तओ दुग्गतिगामियाओ तओ सुगतिगामियाओ।" अत एव 'एताभिस्तिसृभिः' तैजस्यादिलेश्याभिर्जीवः 'सोगतिं'ति 'सुगतिं' देवमनुष्यगतिलक्षणां मुक्तिं वोपपद्यते, यद्वा प्राग्वत्सुगतौ 'उत्पद्यते' जायते, तथाविधायुर्बन्धतः सकलकर्मापगमतश्चेति सूत्रद्वयभावार्थः।

उक्तं गतिद्वारं, साम्प्रतमायुर्द्वारावसरः, तत्र च यस्या लेश्याया यदायुषो मानं तत्स्थितिद्वार एवार्थतोऽभिहितम्, इह त्विदमुच्यते-अवश्यं हि जन्तुर्यल्लेश्येषूत्पद्यते तल्लेश्य एव म्रियते,

यत आगमः- ''जल्लेसाइं दव्वाइं परिगाइत्ता कालं करेइ तल्लेसो उववज्जइ''त्ति, तथेहैव वक्ष्यति ''अंतोमुहुत्तंमि गए'' इत्यादि तत्र जन्मान्तरभाविलेश्यायाः किं प्रथमसमये परभवायुष उदय आहोस्विच्चरमसमयेऽन्यथा वेति संशयापनोदायाह-

मू. (१४४०) लेसाहिं सव्वाहिं पढमे समयंमि परिणयाहिं तु।
न हु कस्सइ उववत्ति परे भवे अत्थि जीवस्स॥

मू. (१४४१) लेसाहिं सव्वाहिं चरमे समयंमि परिणयाहिं तु।
न हु कस्सइ उववत्ती परे भवे अत्थि जीवस्स॥

मू. (१४४२) अंतमुहुत्तंमि गए अंतमुहुत्तंमि सेसए चेव।
लेसाहिं परिणयाहिं जीवा गच्छंति परलोयं॥

वृ. 'लेश्याभिः' उक्तरूपाभिः' 'सर्वाभिः' इति षड्भिरपि प्रथमे समये तत्प्रतिपत्तिकालापेक्षया 'परिणताभिः' प्रस्तावादात्मरूपतामापन्नाभिः, लक्षणे तृतीया, 'तुः' पूरणे 'न हु' नैव कस्यापि 'उववत्ति'त्ति 'उत्पत्तिः' उत्पादः, पठ्यते च 'नवि कस्सवि उववाओ'त्ति सुगमं, 'परे' अन्यस्मिन् 'भवे' जन्मनि 'भवति' विद्यते 'जीवस्य' जन्तोः। तथा लेश्याभिः सर्वाभिः 'चरमे समये' इत्यन्त्यसमये परिणताभिस्तु 'नहु' नैव कस्याप्युत्पत्तिः परे भवे भवति जीवस्य। कदा तर्हि? इत्याह-

अन्तर्मुहूर्ते 'गत एव' अतिक्रान्त एव तथाऽन्तर्मुहूर्ते शेषके चैव- अवतिष्ठमान एव लेश्याभिः परिणताभिरुपलक्षिता जीवा गच्छन्ति 'परलोकं' भवान्तरम्, इत्थं चैतदुत्पत्तिकाले भाविभवलेश्याया उत्पत्तिकाले वाऽतीतभवलेश्याया अन्तर्मुहूर्त्तमवश्यम्भावात्, न त्विह विपरीतमवधार्यते- अन्तर्मुहूर्त्त एव गत इत्यन्तमुहूर्त्त, एव शेषक इति च, देवनारकाणां स्वस्वलेश्यायाः प्रागुत्तरभवान्तर्मुहूर्त्तद्वयसहितनिजायुःकालं यावदवस्थितत्वात्, उक्तं हि प्रज्ञापनायाम्- ''जल्लेसाइं दव्वाइं आयतित्ता कालं करेति तल्लेसेसु उववज्जइ'त्ति, तथा 'कण्हलेसे नेरतिए कण्हलेसेसु नेरइएसु उववज्जंति कण्हलेसेसु उव्वट्टइ, जल्लेसे उववज्जइ तल्लेसे उव्वट्टति, एवं नीललेसेवि काउलेसेवि, एवं असुरकुमारा जाव वेमाणिय''त्ति, अनेनान्तर्मुहूर्त्तावशेष आयुषि परभवलेश्यापरिणाम इत्युक्तं भवतीति सूत्रत्रयार्थः॥

इत्थं लेश्यानां नामाद्यभिधाय साम्प्रतमध्ययनार्थमुपसंजिहीर्षुरुपदेशमाह

मू. (१४४३) तम्हा एयासि लेसाणं, अनुभावं वियाणिया।
अप्पसत्थाउ वज्जित्ता, पसत्थाओ अहिट्ठए मुनि॥ त्तिबेमि॥

वृ. 'तम्ह'त्ति यस्मादेता अप्रशस्ता दुर्गतिहेतवः प्रशस्ताश्च सुगतिहेतवस्तस्मात् 'एतासाम्' अनन्तरमुक्तानां लेश्यानाम् 'अनुभागम्' उक्तरूपं 'विज्ञाय' विशेषेणावबुध्य अप्रशस्ताः कृष्णाद्यास्तिस्रो वर्जयित्वा 'प्रशस्ताः' तैजस्याद्यास्तिस्रः 'अधितिष्ठेत्' भावप्रतिपत्त्याऽऽश्रयेन्मुनिरिति शेष इति सूत्रार्थः। 'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्, नयाश्च प्राग्वत्॥

अध्ययनं-३४-समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता सम्पादिता उत्तराध्ययनसूत्रे चतुस्त्रिंशत्तम् अध्ययनस्य भद्रबाहुसूरि विरचिता एवं शान्त्याचार्य विरचित्ता टीका परिसमाप्ता।

अध्ययनं-३५-अनगारमार्गगतिः

वृ. व्याख्यातं लेश्याध्ययननामकं चतुस्त्रिंशमध्ययनम, अधुना पञ्चत्रिंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-अनन्तराध्ययने लेश्या अभिहिताः, तदभिधाने चायमाशयः अशुभानुभावलेश्यात्यागतः शुभानुभावा एव लेश्या अधिष्ठातव्याः, एतच्च भिक्षुगुणव्यवस्थितेन सम्यग्विधातुं शक्यं, तद्व्यवस्थानं च तत्परिज्ञानत इति तदर्थमिदमारभ्यते, एतत्सम्बन्धागतस्य चास्यानुयोगद्वारचतुष्टयं प्राग्वद्वर्णनीयं यावन्नामनिष्पन्ननिक्षेपे अनगारमार्गगतिरिति नाम, अतोऽनगारमार्गगतीनां त्रयाणामपि पदानां निक्षेपायाह निर्युक्तिकृत्

नि. [५४९] अनगारे निक्खेवो चउव्विहो दुविह होइ नायव्वो।

नि. [५५०] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते अ निण्हगाईसु।
भावे सम्मद्दिट्ठी अगारवासा विनिम्मुक्को ॥

नि. [५५१] मग्गगईणं दुण्हवि पुव्वुद्दिट्ठो चउक्कनिक्खेवो।
अहिगारो भावमग्गे सिद्धिगईए उ नायव्वो ॥

वृ. गाथात्रयं स्पष्टमेव, नवरं तद्व्यतिरिक्तश्च निह्नवादिषु, आदिशब्दादन्येष्वपि चरित्रपरिणामं विना गृहाभाववत्सु, निर्द्धारणे सप्तमी, ततश्च यस्तेषु मध्येऽनगारत्वेन लोके रूढ इत्युपस्कारः, स तद्व्यतिरिक्तो द्रव्यानगारो, भावे 'सम्यग्दृष्टिः' सम्यग्दर्शनवान्निश्चयतो यत्सम्यक्त्वं तन्मौनमिति चरित्री अगारवासेनागारपाशेन वा प्राकृतत्वात्तृतीयार्थे पञ्चमी विशेषेण तत्प्रतिबन्धपरित्यागरूपेण निर्मुक्तः-त्यक्तो विनिर्मुक्तोऽनगार इति प्रक्रमः, तथा मार्गगत्योर्द्वयोरपि, पूर्वत्रमोक्षमार्गगतिनामन्यध्ययने उद्दिष्टः-कथितः पूर्वोद्दिष्टः, इत्थमेषां चतुर्विधत्वेन केनेह प्रकृतमित्याह-अधिकारः 'भावमग्गि'त्ति सुब्व्यत्ययाद् 'भावमार्गेण' सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणेन सिद्धिगत्या चार्थाद्भावगत्या उपलक्षणत्वाद्भावानगारेण च ज्ञातव्य इति गाथात्रयावयवार्थः।

गतो नामनिष्पन्नो निक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं तच्चेदम्-

मू. (१४४४) *सुणेह मे एगमना, मग्गं सव्वन्नु (बुद्धेहिं) देसियं।*
जमायरंतो भिक्खू, दुक्खाणंतकरो भवे ॥

वृ. 'शृणुत' आकर्णयत 'मे' मम कथयत इति शेषः, एकाग्रमनसः, कोऽर्थ ?-अनन्यगतचित्ताः सन्तः शिष्या इति शेष, किं तत् ? इत्याह-'मार्गम्' उक्तरूपं प्रक्रमान्मुक्तेर्बुधैः-अवगतयथास्थितवस्तुतत्त्वैरुत्पन्नकेवलैरर्हद्भिः श्रुतकेवलिभिर्गणधरादिभिर्वेत्युक्तं भवति, देशितं-प्रतिपादितमर्थतः सूत्रतश्च, तमेव विशेषयितुमाह-'यम्' इति मार्गम् 'आचरन्' आसेवमानः 'भिक्षुः' अनगारः 'दुःखानां' शारीरमानसानामन्तः-पर्यन्तस्तत्करणशीलोऽन्तकरः 'भवेत्' स्यात्, सकलकर्मनिर्मूलनत इति भावः, तदनेनासेव्यासेवकसम्बन्धेनानगारसम्बन्धित्वं मार्गस्य तत्फलं च मुक्तिगतिरिति दर्शितं, ततश्चानगारमार्गं तद्गतिं च शृणुतेत्य(र्थत) उक्तं भवतीति सूत्रार्थः ॥ यथाप्रतिज्ञातमेवाह-

मू. (१४४५) *गिहवासं परिच्चज्जा, पव्वज्जामस्सिए मुनी।*
इमे संगे वियाणिज्जा, जेहिं सज्जंति मानवा ॥

मू.(१४४६) तहेव हिंसं अलियं, चोज्जं अब्बभसेवणं।
इच्छकामं च लोभं च, संजओ परिवज्जए॥

मू.(१४४७) मनोहरं चितधरं, मल्लधूवनवासियं।
सकवाडं पंडरुल्लोयं, मनसावि न पत्थए॥

मू.(१४४८) इंदियाणि उ भिक्खुस्स, तारिसंमि उवस्सए।
दुक्कराइं [तु धारेउं] निवारेउं, कामरागविवड्ढणे॥

मू.(१४४९) सुसाणे सुन्नगारे वा, रुक्खमूले व इक्कओ।
पइरिक्के परकडे वा, वासं तत्थऽभिरोयए॥

मू.(१४५०) फासुयंमि अनाबाहे, इत्थीहिं अनभिद्दुए।
तत्थ संकप्पए वासं, भिक्खू परमसंजए॥

मू.(१४५१) न सयं गिहाइं कुव्विज्जा, नेव अन्नेहिं कारए।
गिहकम्मसमारंभे, भूयाणं दिस्सए वहो॥

मू.(१४५२) तसाणं थावराणं च, सुहुमाणं बायराण य।
तम्हा गिहसमारंभं, संजओ परिवज्जए॥

मू.(१४५३) तहेव भत्तपानेसु, पयणे पयावणेसु य।
पाणभूयदयट्ठाए, न पए न पयावए॥

मू.(१४५४) जलधन्ननिस्सिया जीवा, पुढवीकट्ठनिस्सिया।
हम्मंति भत्तपानेसु, तम्हा भिक्खू न पयावए॥

मू.(१४५५) विसप्पे सव्वओ धारे, बहुपाणविनासणे।
नत्थि जोइसमे सत्थे, तम्हा जोई न दीवए॥

मू.(१४५६) हिरन्नं च जायरूवं च, मनसावि न पत्थए।
समलिट्ठुकंचणं भिक्खू, विरए कयविक्कए॥

मू.(१४५७) किणंतो कइओ होइ, विक्किणंतो अ वाणिओ।
कयविक्कयंमि वट्टंतो, भिक्खू हवइ तारिसो॥

मू.(१४५८) भिक्खियव्वं न केयव्वं, भिक्खुणा भिक्खवित्तिणा।
कयविक्कओ महादोसो, भिक्खवित्ती सुहावहा॥

मू.(१४५९) समुयाणं उंछमेसिज्जा, जहासुत्तमणिंदियं।
लाभालाभंमि संतुट्ठे, पिंडवायं मुनी॥

मू.(१४६०) अलोलो न रसे गिद्धो, जिब्भादंतो अमुच्छिओ।
न रसट्ठाए भुंजिज्जा, जवणट्ठाए महामुनी॥

मू.(१४६१) अच्चणं रयणं चेव, वंदनं पूअणं तहा।
इड्ढीसक्कारसम्माणं, मनसावि न पत्थए॥

मू.(१४६२) सुक्कं झाणं झियाइज्जा, अनियाणे अकिंचणे।
वोसट्ठकाए विहरिज्जा, जाव कालस्स पज्जओ॥

मू. (१४६३) *निज्जूहिऊणं आहारं, कालधम्मे उवट्ठिए।*
चइऊण मानुसं बुंदिं, पहू दुक्खा विमुच्चई॥

मू. (१४६४) *निम्ममो निरहंकारो, वीयराओ अनासवो।*
संपत्तो केवलं नाणं, सासयं परिनिव्वुडे॥ तिबेमि॥

वृ. 'गृहवासं' गृहावस्थानं यदिवा गृहमेव वा पारवश्यहेतुतया पाशो गृहपाशस्तं 'परित्यज्य' परिहृत्य 'प्रव्रज्यां' सर्वसङ्गपरित्यागलक्षणां भागवतीं दीक्षाम् 'आश्रितः' प्रतिपन्नो मुनिः 'इमान्' प्रतिप्राणि प्रतीततया प्रत्यक्षान् 'सङ्गान्' पुत्रकलत्रादींस्तत्कृतस्नेहान् वा 'विजानीयात्' भवहेतवोऽमीति विशेषणावबुध्येत, निश्चयतो निष्फलस्यासत्त्वाज्ज्ञानस्य च विरतिफलत्वा-त्प्रत्याचक्षीतेत्युक्तं भवति, सङ्गशब्दव्युत्पत्तिमाह-'जेहिं'ति सुव्यत्ययात् येषु 'सज्यन्ते' प्रतिबध्यन्ते, अथवा यैः सङ्गैः 'सज्यन्ते' संबध्यन्ते ज्ञानावरणादिकर्मणेति गम्यते, के ते ?-'मानवाः' मनुष्या उपलक्षणत्वादन्येऽपि जन्तवः।

'तथा' इति समुच्चये 'एवे'ति पूरणे 'हिंसां' प्राणव्यपरोपणम् 'अलीकम्' अनृतभाषणं 'चौर्यम्' अदत्तादानम् 'अब्रह्मसेवनं' मैथुनाचरणमिच्छारूपः काम इच्छाकामस्तं वा-अप्राप्त-वस्तुकाङ्क्षारूपं 'लोहं च' लब्धवस्तुविषयगृद्ध्यात्मकम्, अनेनोभयेनापि परिग्रह उक्तस्ततः परिग्रहं च 'संयतः' यतिः 'परिवर्जयेत्' परिहरेत्। अनेन मूलगुणा उक्ताः, एतद्व्यवस्थितस्यापि च शरीरिणोऽवश्यमाश्रयाहाराभ्यां प्रयोजनं, तयोश्च तदतीचारहेतुत्वमपि कदाचित्स्यादिति मन्वानस्तत्परिहाराय सूत्रषट्केन तावदाश्रयचिन्तां प्रति यतते-'मनोहरं' चित्ताक्षेपकं, किं तत् ?-चित्रप्रधानं गृहं चित्रगृहं, तदपि कीदृशं ?-माल्यैः ग्रन्थितपुष्पैर्धूपनैश्च-कालागुरुतुरु-ष्कादिसम्बन्धिभिर्वासितं-सुरभीकृतं माल्यधूपनवासितं, सह कपाटेन प्रतीतेन वर्त्तत इति सकपाटं तदपि 'पाण्डुरोल्लोचं' श्वेतवस्त्रविभूषितं मनसाऽप्यास्तां वचसा 'न प्रार्थयेत्' नाभिलषेत्, किं पुनस्तत्र तिष्ठेदिति भावः।

किं पुनरेवमुपदिश्यते ? इत्याह-'इन्द्रियाणि' चक्षुरादीनि 'तुः' इति यस्मात् 'भिक्षोः' अनगारस्य 'तादृशे' तथाभूते 'उपाश्रये' आश्रये दुःखेन क्रियन्तेकरोतेः सर्वधात्वर्थत्वाच्छक्यन्ते दुष्कराणि-दुःशकानीत्यर्थः 'तुः' एवकारार्थो दुष्कराण्येव 'धारयितुम्' उन्मार्गप्रवृत्तिनिषेधतो मार्ग एव व्यवस्थापयितुं, पठ्यते-दुष्कराणि 'निवारेतुं'ति, तत्रापि 'निवारयितुम्' इति नियन्त्रितुं स्वस्वविषयप्रवृत्तेरिति गम्यते, कीदृशि ?-काम्यमानत्वात्कामाः मनोज्ञा इन्द्रियविषयास्तेषु रागः-अभिष्वङ्गस्तस्य विवर्द्धने विशेषेण वृद्धिहेतौ कामरागविवर्द्धने, तथा च तथाविधचित्त-व्याक्षेपसम्भवात्कस्यचिन्मूलगुणस्य कथञ्चिदतीचारसम्भवो दोष इत्येवमुपदिश्यत इति भावः।

एवं तर्हि क्व कीदृशि स्थातव्यमित्याह-'श्मशाने' प्रेतभूमौ 'शून्यागारे' उद्वसितगृहे 'वा' विकल्पे 'वृक्षमूले वा' पादपसमीपे 'एकदा' इत्येकस्मिंस्तथाविधाकाले, पठ्यते च-'एकतो'-त्ति 'एककः' रागद्वेषवियुतोऽसहायो वा तथाविधयोग्यतया 'पराक्ये' परसम्बन्धिनि तथाविध-प्रतिबन्धेनास्वीकृते पाठान्तरतः 'पतिरिक्के' देशीभाषया 'एकान्ते' स्त्र्याद्यसङ्कुले 'परकृते' परैः-अन्यैर्निष्पादिते स्वार्थमिति गम्यते 'वा' समुच्चये 'वासम्' अवस्थानं 'तत्र' श्मशानादौ 'अभिरोचयेत्' प्रतिभासवेदर्थादात्मने भिक्षुरित्युत्तरेण योगः।

'प्रासुके' अचित्तीभूतभूभागरूपे, तथाऽविद्यमाना बाधाऽऽत्मनः परेषां वाऽऽगन्तुकसत्त्वानां गृहस्थानां च यस्मिंस्तत्तथा 'स्त्रीभिः' अङ्गनाभिरुपलक्षणत्वात्पण्डकादिभिश्च 'अनभिद्रुते' अनुपद्रुते तदुपद्रवविरहित इत्यर्थः, एतानि हि मुक्तिपथप्रतिपन्थित्वेन तत्प्रवृत्तानामुपद्रवहेतुभूतानीत्येवमभिधानं 'तत्रे'ति प्रागुक्तविशेषणे श्मशानादौ सम्यक्कल्पयेत्-कुर्यात्सङ्कल्पयेत्, कं ?-वासं, भिक्षणशीलो भिक्षुः, स च शाक्यादिरपि स्यादत आह-परमः-प्रधानः स चेह मोक्षस्तदर्थं सम्यग् यतते परमसंयतः, जिनमार्गप्रपन्न इत्युक्तं भवति, तस्यैव मुक्तिमार्गं प्रति वस्तुतः सम्यग्यत्नसम्भवात्, प्राग्वासं तत्राभिरोचयेदित्युक्ते रुचिमात्रेणैव कश्चित्तुष्येदिति तत्र सङ्कल्पयेद्वासमित्यभिधानम् । ननु किमिह परकृत इति विशेषणमुक्तमित्याशङ्क्याह-

न 'स्वयम्' आत्मना 'गृहाणि' उपाश्रयरूपाणि 'कुर्वीत' विदधीत नैव 'अन्यैः' गृहस्थादिभिः 'कारयेत्' विधापयेदुपलक्षणत्वान्नापि कुर्वन्तमनुमन्येत, किमिति ?, यतो गृहनिष्पत्त्यर्थं कर्म गृहकर्म-इष्टकामृदानयनादि तदेव समारम्भः-प्राणिनां परितापकरत्वात्, उक्तं हि-''परितावकरो भवे समारंभो''त्ति, यद्वा तस्य समारम्भः-प्रवर्त्तनं गृहकर्मसमारम्भस्तस्मिन् 'भूतानाम्' एकेन्द्रियादिप्राणिनां 'दृश्यते' प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते, कोऽसौ ?-'वधः' विनाशः ।

भूतानां वध इत्युक्तं तत्र मा भूत्केषाञ्चिदेवासावित्यशङ्क्याह-'त्रसानां' द्वीन्द्रियादीनां 'स्थावराणां' पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां 'चः' समुच्चये तेषामपि 'सूक्ष्माणाम्' अतिश्लक्ष्णानां शरीरापेक्षया न जीवप्रदेशापेक्षया, तस्यामूर्त्ततयैवंप्रागल्भ्यव्यवहारायोगात्, 'बादराणां च' एवमेव स्थूलानां, यद्वा सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्माणां तेषामपि प्रमादतो भावहिंसासम्भवाद्बादरनामकर्मोदयाच्च बादराणाम्, । उपसंहर्तुमाह-'तम्ह'त्ति यस्मादेवं भूतवधस्तस्माद्गृहसमारम्भ 'संयतः' सम्यग्हिंसादिभ्य उपरतोऽनगार इत्यर्थः 'परिवर्जयेत्' परिहरेत्, इत्थमाश्रयचिन्तां विधायाहारचिन्तामाह-'तथैव' तेनैव प्रकारेण भक्तानि च-शाल्योदनादीनि पीयन्त इति पानानि-पयःप्रभृतीनि तानि च भक्तपानानि तेषु, पचनानि च-स्वयं विक्लेदापादनक्वथनानि पाचनानि च-तान्येवान्यैः पचनपाचनानि तेषु च भूतवधो दृश्यत इति प्रक्रमः, ततः किमित्याह-प्राणाद्वीन्द्रियादयो भूतानि-पृथिव्यादीनि तेषां दया-रक्षणं प्राणभूतदया तदर्थं-तद्धेतोः, किमुक्तं भवति ?-पचनपाचनप्रवृत्तानां यः संभवी जीवोपघातः स मा भूदिति न पचेत्स्वतो भक्तादीति प्रक्रमो नापि पाचयेत्तदेवान्यैः ।

अमुमेवार्थं स्पष्टतरमाह-जलं च-पानीयं धान्यं च-शाल्यादि तन्निश्रिताः-तत्रान्यत्र चोत्पद्य ये तन्निश्रया स्थिताः पूतरकभुजगेलिकापिपीलिकाप्रभृतय उपलक्षणत्वात्तद्रूपाश्च 'जीवाः' प्राणिनः, एवं पृथ्वीकाष्ठनिश्रिता एकेन्द्रियादयो हन्यन्ते भक्तपानेषु प्रक्रमात्पच्यमानादिषु, यत एवं तस्माद्भिक्षुर्न पाचयेत्, अवेगस्यमानत्वात्पाचयेदपि न किं पुनः स्वयं पचेत्, अनुमतिनिषेधोपलक्षणं चैतत् ।

अमरं च विसर्पतीति विसर्प-स्वल्पमपि बहु भवति, यत उक्तम्-''अण थोवं वन थोवं अग्गी थोवं''मित्यादि, सर्वतः-सर्वासु दिक्षु धारेव धारा-जीवविनाशिका शक्तिरस्येति सर्वतोधारं सर्वदिगवस्थितजन्तूपघातकत्वात्, उक्तं च-''पाईणं पडीणं वावी''त्यादि,

अत एव 'बहुप्राणविनाशनम्' अनेकजीवजीवितव्यपरोपकं 'नास्ति' न विद्यते 'ज्योतिः-

समम्' अग्नितुल्यं शस्यन्ते- हिंस्यन्तेऽनेन प्राणिन इति शस्त्रं प्रहरणमन्यदिति गम्यते तस्मादवि-सर्पत्वादसर्वतोधारत्वादल्पजन्तूपघातकत्वाच्चेति भावः, सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययः प्राग्वत्, यस्मादेवं तस्मात् 'ज्योतिः' वैश्वानरं 'न दीपयेत्' न ज्वालयेत्, अनेन च पचनस्याग्निज्वलनाविनाभावित्वात्तत्परिहार एव समर्थितः, इत्थं च विशेषप्रक्रमे च सामान्याभिधानं प्रसङ्गतः शीतापनोदादिप्रयोजनेऽपि तदारम्भनिषेधार्थम्, आधाकर्मादिका वा विशुद्धकोटिरनेनैवार्थतः परिहार्योक्ता, तदपरिहारे ह्यवश्यम्भावी पचनानुमत्यादिप्रसङ्ग इति ।

नन्वेवं जीवनधननिमित्तत्वमेव पचनादेर्निषेधनिबन्धनं, तच्च नास्ति क्रयविक्रययोरिति युक्तमेवाभ्यां निर्वहण(मेव)मपि कस्यचिदाशङ्का स्यादतस्तदपनोदाय हिरण्यादिपरिग्रहपूर्वकत्वात्तयोस्तन्निषेधपूर्वकं सूत्रत्रयेण तत्परिहारमाह- 'हिरण्यं' कनकं 'जातरूपं' रूप्यं चकारोऽनुक्ताशेषधनधान्यादिसमुच्चये 'मनसाऽपि' चित्तेनाप्यास्तां वाचा 'न प्रार्थयेत्' ममामुकं स्यादिति, अपेर्गम्यमानत्वात्प्रार्थयेदपि न, किं पुनः परिगृह्णीयात्?, कीदृशः सन्? - समे- प्रतिबन्धाभावतस्तुल्ये लेष्टुकाञ्चने-मृत्पिण्डखण्डकनके अस्येति समलेष्टुकाञ्चनः, एवंविधश्च सन् भिक्षुः 'विरतः' निवृत्तः स्यादिति शेषः, कुतः? - क्रयो मूल्येनान्यसम्बन्धिनस्तथाविधवस्तुनः स्वीकारो विक्रयश्च-तस्यैवात्मीयस्य तथाविधवस्तुजातेनान्यस्य दानं, क्रयश्च विक्रयश्च क्रयविक्रयमिति समाहार स्तस्मात्, पञ्चम्यर्थे सप्तमी, विषयसप्तमी वा, तत्र च क्रयविक्रयविषये, 'विरतः' इति विरतिमानित्यर्थः । किमित्येवम्? अत आह-

क्रीणानः-परकीयं वस्तु मूल्येनाददानः क्रयोऽस्यास्तीति क्रयिको भवति-तथाविधेतरलोकसदृश एव भवति, विक्रीणानश्च- स्वकीयं वस्तु तथैव परस्य ददद्वणिग् भवति, वाणिज्यप्रवृत्तत्वादिति भावः, अत एव च 'क्रयविक्रये' उक्तरूपे 'वर्त्तमानः' प्रवर्त्तमानो भिक्षुर्भवति न तादृशो, गम्यमानत्वाद्यादृशः सूत्राभिहितो भावभिक्षुरिति भावः ।

ततः किमित्याह- 'भिक्षितव्यं' याचितव्यं तथाविधं वस्त्विति गम्यते, 'न' नैव 'क्रेतव्यं' मूल्येन ग्रहीतव्यं, केन? -भिक्षुणा, कीदृशा? -भिक्षयैव वृत्तिः-वर्त्तनं निर्वहणं यस्यासौ भिक्षावृत्तिस्तेन, उक्तं हि-"सव्वं से जाइयं होइ नत्थि किंचि अजाइयं"ति, क्रयविक्रयवद्भिक्षाऽपि सदोषैव भविष्यतीति मन्तधीर्मन्यते, तत आह-क्रयश्च विक्रयश्च क्रयविक्रयं व्यवच्छेदफलत्त्वादस्य तदेव महादोषमुक्तन्यायतः, लिङ्गव्यत्ययश्च प्राग्वत्, भिक्षया वृत्तिर्भिक्षावृत्तिः शुभं-इहलोकपरलोकयोः कल्याणं सुखं वा तदावहति-समन्तात्प्रापयतीति शुभावहा सुखावहा वा, अनेन क्रीतदोषपरिहार उक्तः, स चाशेषविशुद्धकोटिगतदोषपरिहारोपलक्षणम् ।

भिक्षितव्यमित्युक्तं, तच्च दानश्राद्धादिवेश्मनि क्वचिदेकत्रैव स्यादत आह-'समुदानं' भैक्षं न त्वेकभिक्षामेव तच्चोञ्छमिव उञ्छम्-अन्यान्यवेश्मतः स्वल्पं स्वल्पमामीलनात्, मधुकरवृत्त्या हि भ्रमत ईदृगेव भवतीत्येवमुक्तम्, 'एषयेत्' गवेषयेत्, एतच्चोत्सूत्रमपि स्यादित्याह-सूत्रम्- आगमस्तदनतिक्रमेण यथासूत्रम्-आगमाभिहितोद्गमैषणाद्यबाधात इत्युक्तं भवति, तत एव 'अनिन्दितं' शिष्टनिन्द्येन स्वपरप्रशंसादिहेतुनाऽनुत्पादितं जात्यादिजुगुप्सितजनसम्बन्धि वा न भवति, तथा लाभश्चालाभश्च लाभालाभं तस्मिन् संतुष्टः-ओदनादेः प्राप्तावप्राप्तौ च सन्तोषवान् न तु वाञ्छाविधुरितचित्त इति भावः, इह च लाभेऽपि

वाक्योत्तरेणनरत्नस्तुतिविषयत्वेन भावनीया, पिण्ड्यत इति पिण्डो भिक्षा तस्य पातः पतनं प्रक्रमात्पात्रेऽस्मिन्निति पिण्डपातं भिक्षाऽटनं तत् 'चरेत्' आसेवेत 'मुनिः' इति तपस्वी, पाठान्तरतश्च पिण्डस्य पातः पिण्डपातस्तं गवेषयेत्, उभयत्र च वाक्यान्तरविषयत्वादपौनरुक्त्यम्।

इत्थं च पिण्डमवाप्य यथा भुञ्जीत तथाऽऽह- 'अलोलः' न सरसाद्ये प्राप्ते लाम्पट्यवान्, न 'रसे' स्निग्धमधुरादौ 'गृद्धः' प्राप्त्यभिकाङ्क्षावान्, कथं नैवंविधः ?, यतः 'जिब्भादंते'त्ति प्राकृतत्वाद्दान्ता वशीकृता जिह्वा-रसना येनासौ दान्तजिह्वोऽत एव 'अमूर्च्छितः' संनिधेरकरणेन तत्काले वाऽभिष्वङ्गाभावेन, उक्तं हि- "नो वामाओ हणुयातो दाहिणं, दाहिणाओ वा वामं चालेइ" एवंविधश्च सन् 'न' नैव 'रसट्ठाए'त्ति रसार्थं सरसमिदमहमास्वादयामीति धातुविशेषो वा रसः स चाशेषधातूपलक्षणं ततस्तदुपचयः स्यादित्येतदर्थं 'न भुंजीत' नाभ्यवहरेत्, किमर्थं तर्हीत्याह-यापना-निर्वाहः स चार्थात्संयमस्य तदर्थं 'महामुनिः' प्रधानतपस्वी, अनेन पिण्ड-विशुद्धिरुक्ता। तदेवमादौ मूलगुणान् विधेयतयाऽभिधाय तत्परिपालनार्थमाश्रयाहारचिन्ता-द्वारेणोत्तरगुणांश्च सम्प्रति तदवस्थित एवात्मन्युत्पन्नबहुमानः कश्चिदर्चनादि प्रार्थयेदिति तन्निषेधार्थमाह- 'अर्चनां' पुष्पादिभिः पूजां 'रचनां' निषद्यादिविषयां स्वस्तिकादिन्यासात्मिकां वा 'चः' समुच्चये 'एवः' अवधारणे नेत्यनेन संभन्त्स्यते 'वन्दनं' नमस्तुभ्यमित्यादि वाचाऽ-भिष्टवनं 'पूजनं' विशिष्टवस्त्रादिभिः प्रतिलाभनं 'तथे'ति समुच्चये, ऋद्धिश्च श्रावकोप-करणादिसम्पदामर्षौषध्यादिरूपा वा सत्कारश्च अर्थप्रदानादिः सन्मानश्च-अभ्युत्थानादिः ऋद्धिसत्कारसन्मानं तन्मनसाऽप्यास्तां वाचा नैव 'प्रार्थयेत्' ममेदं स्यादित्यभिलषेत्।

किं पुनः कुर्यादित्याह-'शुक्लध्यानम्' उक्तरूपं यथा भवत्येवं 'ध्यायेत्' चिन्तयेत् 'अनिदानः' अविद्यमाननिदानोऽकिञ्चनः प्राग्वत्, व्युत्सृष्ट इव व्युत्सृष्टः कायः शरीरं येन स तथा विहरेदप्रतिबद्धविहारितयेति गम्यते 'यावदि'ति मर्यादायां 'कालस्य' इति मृत्योः 'पज्जयत्ति' 'पर्यायः' परिपाटी प्रस्ताव इतियावत्, यावन्मरणसमयः क्रमप्राप्तो भवतीति।

एवंविधानगारगुणस्थश्च यावदायुर्विहृत्य मृत्युसमये यत्कृत्वा यत्फलमवाप्नोति तदाह- 'निज्जूहिऊण'त्ति परित्यज्य 'आहारम्' अशनादि, तत्परित्यागश्च संलेखनाक्रमेणैव, झगिति तत्करणे बहुतरदोषसम्भवात्, तथा चागमः-

"देहम्मि असंलिहिए सहसा झाऊहि खिज्जमाणाहिं।
जायइ अट्टज्झाणं सरीरिणो चरमकालंमि॥

कदा ?-'कालधर्मे' आयुःक्षयलक्षणे मृत्युस्वभावे 'उपस्थिते' प्रत्यासन्नीभूते, तथा 'त्यक्त्वा' अपहाय 'मानुसं'ति मानुषीं-मनुष्यसम्बन्धिनीं 'बुन्दि' शरीरं 'प्रभुः' वीर्यान्तराय-क्षयतो विशिष्टसामर्थ्यवान् 'दुक्खे'त्ति 'दुःखैः' शारीरमानसैः 'विमुच्यते' विशेषेण त्यज्यते, तन्निबन्धनकर्मापगमत इति भावः।

कीदृशः सन् ? इत्याह-'निर्ममः' अपगतममीकारः 'निरहङ्कारः' अहममुकजातीय इत्याद्यहङ्काररहितः, ईदृशः कुतः ?, यतो वीतरागः प्राग्वद् विगतरागद्वेषः, तथा 'अनाश्रवः' कर्माश्रवरहितो मिथ्यात्वादितद्धेत्वभावात् संप्राप्तः 'केवलज्ञानम्' उक्तरूपं 'शाश्वतं' कदा-चिदव्यवच्छेदात 'परिनिर्वृतः' अस्वास्थ्यहेतुकर्माभावतः सर्वथा स्वस्थीभूत इति विंशतिसूत्र-

भावार्थः। 'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्। गतोऽनुगमो, नयाश्च प्राग्वत्॥

अध्ययनं-३५-समाप्तम्

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधितं सम्पादितं उत्तराध्ययनसूत्रे पञ्चत्रिंशत्तमध्ययनं सनिर्युक्तिः सटीकं समाप्तम्

अध्ययनं-३६-जीवाजीवविभक्तिः

वृ. व्याख्यातमनगारमार्गगतिनामकं पञ्चत्रिंशमध्ययनम्, अधुना षट्त्रिंशमारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः-अनन्तराध्ययने हिंसापरिवर्जनादयो भिक्षुगुणा उक्ताः, ते च जीवाजीवस्वरूपपरिज्ञानत एवासेवितुं शक्यन्त इति तज्ज्ञापनार्थमिदमारभ्यते, अस्य चोपक्रमादीनि चत्वार्यनुयोगद्वाराणि, तत्र च भाष्यगाथाः-

भा. [१] ''तस्स अनुओगदारा चत्तारि उवक्कमे य निक्खेवे।
अनुगम नए य तहा उवक्कमो छव्विहो तत्थ॥

भा. [२] अवहऽनुपुव्वीणामप्पमाणवत्तव्वया य बोद्धव्वा।
अत्थहिगारे तत्तो छट्ठे य तहा समायारो॥

भा. [३] सव्वे जहक्कमेणं वन्नेऊणं इमो समोयारो।
अनुपुव्वीए उ तहिं उक्कित्तणपुव्वी ओतरए॥

भा. [४] सा इह पुव्वानुपुव्वी पच्छनुपुव्वी तहा अनानुपुव्वी।
छत्तीसइयं इमं पच्छ पुन पढमे॥

भा. [५] अननुपुव्वीए ऊ एगाएगुत्तराय सेढीए।
छत्तीसगच्छगाए गुणिया अन्नोन्नदुरूवूणा॥

भा. [६] नामे छव्विहनामे तत्थवि भावे खओवसमियम्मि।
जम्हा वट्टइ भावे सव्वसुयं खओवसमियंमि॥

भा. [७] ओरयति पमाने पुन भावपमाणंमि तंपि तिविहं तु।
गुणणयसंखपमाणं ओयरति गुणपमाणंमि॥

भा. [८] तत्थवि नाणे तहियंपि आगम लोउत्तरे अनंगे य।
कालियसुए य तत्तो अहवावी आगमंतियंमि॥

भा. [९] अत्तअनंतरपारंपरे य उभयंमि तं समोयरई।
न नएसु समोयरई समोयरइ उ संखपरिमाने॥

भा. [१०] तत्थवि य कालियसुए अक्खरपायाइएसु ओयरई।
वत्तव्वय ओसन्नं ससमयवत्तव्व ओयरति॥

भा. [११] अत्थहिगारो इत्थं जीवाजीवेहिं होइ नायव्वो।
एमेव समोयरई जं जत्थ समोयरइ दारं॥

भा. [१२] निक्खेवावसरो पुन अह अनुपत्तो य तत्थ निक्खेवे।
निक्खेवो नासोत्ति य ठवणत्ति व होंति एगट्ठा॥

भा. [१३] सो तिह ओहे नामे सुत्तालावे य होइ बोद्धव्वो।
तत्थोहो अविसेसो अज्झयणस्सवि य सो चउहा॥

भा. [१४] वज्जेउ तहा विहिणा अयणंतरमित्थ नामणिप्फन्नो।
तत्थ य नामं अस्स उ जीवाजीवाण य विभत्ती॥"

अत्र च जीवाजीवविभक्तिरिति पदत्रयं वर्तत इत्येतन्निक्षेपायाह निर्युक्तिकृत्-

नि. [५५२] निक्खेवो जीवंमि अ चउव्विहो दुविह होइ नायव्वो।

नि. [५५३] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते अ जीवदव्वं तु।
भावंमि दसविहो खलु परिणामो जीवदव्वस्स॥

नि. [५५४] निक्खेवो अ(ऽ)जीवंमि चउव्विहो दुविह होइ नायव्वो।

नि. [५५५] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते अजीवदव्वं तु।
भावंमि दसविहो खलु परिणामो अ(ऽ)जीवदव्वस्स॥

नि. [५५६] निक्खेवो विभत्तीए चउव्विहो दुविह होइ दव्वंमि।

नि. [५५७] जाणगभवियसरीरे तव्वइरित्ते य से भवे दुविहा।
जीवाणमजीवाण य जीवविभत्ती तहिं दुविहा॥

नि. [५५८] सिद्धाणमसिद्धाण य अज्जीवाणं तु होइ दुविहा उ।
रूवीणमरूवीण य विभासियव्वा जहा सुत्ते॥

नि. [५५९] भावंमि विभत्तीखलु नायव्वा छव्विहंमि भावंमि।
अहिगारो इत्थं पुण दव्वविभत्तीइ अज्झयणे॥

वृ. निक्खेवेत्यादि गाथा अष्ट व्याख्यातप्राया एव, नवरं तद्व्यतिरिक्तश्च 'जीवद्रव्यं' द्रव्यजीव उच्यत इति प्रक्रमः 'तुः' विशेषद्योतकः, स चायं विशेषः - यथा न कदाचित्तत्पर्यायवियुक्तं द्रव्यं तथाऽपि च यदा तद्वियुक्ततया विवक्ष्यते तदा तद्द्रव्यप्राधान्यतो द्रव्यजीवः, भावे तु दशविधः 'खलुः' अवधारणे दशविध एव परिणामः कर्मक्षयोपशमोदयापेक्षपरिणतिरूपो जीवद्रव्यस्य सम्बन्धी जीवादनन्यत्वेन जीवतया विवक्षितो जीव इति प्रक्रमः, तत्र च क्षायोपशमिकाः षट् पञ्चेन्द्रियाणि षष्ठं मनः औदयिकाः क्रोधादयश्चत्वारो मीलिता दश भवन्ति।

एवमजीवनिक्षेपेऽपि यदा पुद्गलद्रव्यमजीवरूपं सकलगुणपर्यायविकलतया कल्प्यते तदा तद्व्यतिरिक्तो द्रव्याजीवः, भावे चाजीवद्रव्यस्यपुद्गलस्य दशविधः परिणामोऽजीव इति प्रक्रमः, स च शब्दादयः पञ्च शुभाशुभतया भेदेन विवक्षिताः, तथा च सम्प्रदायः - शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः शुभाश्चाशुभाश्चे'ति। तथा विभक्तिनिक्षेपे सति विभक्तिर्भवेत् 'द्विविधा' द्विप्रकारा, द्वैविध्यं चास्याः सम्बन्धिभेदादेवेति तमाह - जीवानामजीवानां च, कोऽर्थः ? - जीवविभक्तिः - जीवानां विभागेनावस्थापनम्, एवमजीवविभक्तिश्च, उत्तरत्राप्येवमेव सम्बन्धिभेदाद्भेदो व्याख्येयः, 'तहिं'ति वचनव्यत्ययात् 'तयोः' जीवाजीवविभक्त्योर्मध्ये द्विविधा सिद्धानामसिद्धानां च, 'अज्जीवाणं तु'त्ति 'तुः' अपिशब्दार्थस्ततोऽजीवानामपि भवति 'दुविहा उ'त्ति, 'तुः' अवधारणे ततो द्विविधैव रूपिणामरूपिणां च 'विभाषितव्या' विशेषेण व्यक्तं वक्तव्या यथा 'सूत्रे' प्रक्रान्ताध्ययनरूपे, इह तु प्रक्रमायाताऽपि पौनरुक्त्यप्रसेरसौ न

प्रतिपाद्यत इति भावः,

'भावे' भावनिक्षेपे विभक्तिः 'खलु' निश्चितं ज्ञातव्या 'षड्विधे भावे' षट्प्रकारौदयिकादिभावविषया, आह- एवमनेकविधायां विभक्ताविह कयाऽधिकारः ?, उच्यते, 'अधिकारः' अधिकृतम् 'अत्रे'ति प्रस्तुते पुनःशब्दो वाक्यान्तरोपन्यासे 'द्रव्यविभक्त्या' जीवाजीवद्रव्यविभागावस्थापनरूपया, तस्या एवात्र प्रदर्श्यमानत्वादिति भाव इति निर्युक्तिगाथाऽष्टकावयवार्थः । इत्यवसितो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं,

मू. (१४६५)　　जीवाजीवविभत्तिं मे, सुणेहेगमणा इओ ।
जं जाणिऊण भिक्खू, सम्मं जयइ संजमे ॥

वृ. जीवाश्च उपयोगलक्षणा अजीवाश्च-तद्विपरीता जीवाजीवास्तेषां विभजनं विभक्तिः-तत्तद्भेदादिदर्शनतोऽपि विभागेनावस्थापनं जीवाजीवविभक्तिस्तां 'मे' मम कथयत इति गम्यते 'शृणुत' आकर्णयत शिष्या इति शेषः, पठन्ति च 'सुनेह मि'त्ति, कथम्भूताः सन्त ?-एकं-दर्शनान्तरोक्तजीवाजीवविभक्तावगतत्वेन मनः-चित्तं येषां ते एकमनसः, इहैव श्रद्धानवन्त इत्युक्तं भवति, 'इतः' इत्यस्मादनन्तराध्ययनादेतद्विषयात् श्रवणाद्वाऽनन्तरं यां जीवाजीवविभक्तिं ज्ञात्वा 'भिक्षुः' अनगारः पाठान्तरतः श्रमणो वा सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, ततश्च सम्यक्प्रशस्तं यथा भवत्येवं 'यतते' यत्नवान् भवति, क्व ? संयमे-उक्तरूपसंयमविषय इति सूत्रार्थः ॥ आह-जीवाजीवविभक्तिज्ञानमिव लोकालोकविभक्तिज्ञानमपि संयमयतनायां विषयतयोपयुज्यत एवेत्याह-

मू. (१४६६)　　जीवा चेव अजीवा य, एस लोए वियाहिए ।
अजीवदेसमागासे अलोए से वियाहिया ॥

वृ. 'जीवाश्चैवाजीवाश्च' वक्ष्यमाणाः, कोऽर्थः ?-जीवाजीवरूपः 'एष'इति प्रतिप्राणि प्रत्यक्षः प्रतीतो लोको विशेषेणाख्यातः-कथितो व्याख्यातस्तीर्थकृदादिभिरिति गम्यते, जीवाजीवानामेव यथायोगमाधाराधेयतया व्यवस्थितानां लोकत्वाद्, 'अजीव'त्ति, अनेनाजीवसमुदाय उपलक्ष्यते, स च धर्माधर्माकाशपुद्गलात्मकस्तस्य देश इत्यंशोऽजीवदेश आकाशमलोकः स व्याख्यातो,

"धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत्क्षेत्रम् ।
तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥"

इति भावार्थः ॥ इह च जीवाजीवानां विभक्तिः प्ररूपणाद्वारेणैवेति तां विधित्सुर्यथाऽसौ भवति तथाऽऽह-

मू. (१४६७)　　दव्वओ खित्तओ चेव, कालओ भावओ तहा ।
परूवणा तेसि भवे, जीवाणमजीवाण य ॥

वृ. 'द्रव्यतः' द्रव्यमाश्रित्य इदमियद्भेदं द्रव्यमिति, 'क्षेत्रतश्चैव' इदमियति क्षेत्र इति, 'कालतः' इदमेवंविधकाल स्थितीति, 'भावतः' इमेऽस्य पर्याया इति 'तथे'ति समुच्चये 'प्ररूपणा' यथास्वं भेदाद्यभिधानद्वारेण स्वरूपप्रदर्शनं 'तेषाम्' इति विभजनीयत्वेन प्रक्रान्तानां 'भवेत्' स्याज्जीवानामजीवानां चेति सूत्रार्थः ॥

तत्र स्वल्पवक्तव्यत्वादजीवप्ररूपणामाह-

मू. (१४६८) *रूविणो चेवऽरूवी य, अजीवा दुविहा भवे।*
अरूवी दसहा वुत्ता, रूविणोऽवि चउव्विहा॥

मू. (१४६९) *धम्मत्थिकाए तद्देसे, तप्पएसे य आहिए।*
अधम्मे तस्स देसे य, तप्पएसे य आहिए॥

मू. (१४७०) *आगासे तस्स देसे य, तप्पएसे य आहिए।*
अद्धासमए चेव, अरूवी दसहा भवे॥

वृ. रूपस्पर्शाद्याश्रया मूर्तिस्तद्येषामस्तीति रूपिणः 'चः' समुच्चये 'एवे'ति पूरणे 'रूवी य'त्ति अकारप्रश्लेषात्प्राग्वद्वचनव्यत्ययाद्वाऽरूपिणश्च, नैषामुक्तरूपं रूपमस्तीति-कृत्वा, अजीवाः 'द्विविधा: उक्तभेदतो द्विविधाः 'भवे'त्ति भवेयुः, तत्रापि 'अरूवि'त्ति अरूपिणः 'दशधा' दशप्रकाराः 'उक्ताः' प्रतिपादितास्तीर्थकृदादिभिरिति शेषः, पश्चान्निर्दिष्टत्वेऽपि चोक्तन्यायतोऽनन्तरत्वाद्वाऽमीषां प्रथमत उपादानं, रूपिणः 'अपिः' पुनरर्थस्ततश्च रूपिणः पुनः 'चतुर्विधाः' चतुष्प्रकारा उभयत्राजीवा इति प्रक्रमः।

तत्रारूपिणो दशविधानाह- धारयति गतिपरिणतजीवपुद्गलांस्तत्स्वभाव इति धर्मः अस्तयश्चेह प्रदेशास्तेषां चीयत इति कायः- सङ्घातोऽस्तिकायस्ततो धर्मश्चासावस्तिकायश्च धर्मास्तिकायः- सकलदेशप्रदेशानुगतसमानपरिणतिमद्विशिष्टं द्रव्यं, तस्य- धर्मास्तिकायस्य दिश्यते-प्रदेशापेक्षया समानपरिणतरूपत्वेऽपि देशापेक्षायां असमानपरिणतिमाश्रित्य विशिष्टरूपतया विवक्ष्यते- उपदिश्यत इति देशः- त्रिभागचतुर्भागादिस्तद्देशः, तथा तस्येति- धर्मास्तिकायस्यैव प्रकर्षेणान्त्यत्वात्प्रदेशान्तराभावतः क्वचिदप्यनुगतरूपाभावलक्षणेन दिश्यते- प्राग्वदुपदिश्यत इति प्रदेशो- निरंशो भागस्तत्प्रदेशः 'आख्यातः' कथितः, न धारयति- गतिपरिणतावपि जीवपुद्गलांस्तत्स्वभावतया नावस्थापयति स्तित्युपष्टम्भकत्वात्तस्येत्यधर्मः पदेऽपि पदैकदेशदर्शनादधर्मास्तिकायः 'तस्य' इत्यधर्मास्तिकायस्य 'देशश्च' उक्तरूपः 'तत्प्रदेशश्च' तथाविध एवाख्यातः, तथा आङिति मर्यादया- स्वस्वभावपरित्यागरूपया काशन्ते- स्वरूपेणैव प्रतिभासन्ते तस्मिन् पदार्था इत्याकाशं.।

यदा त्वभिविधावाङ् तदा आङिति- सर्वभावाभिव्याप्त्या काशत इत्याकाशं तदेवास्तिकाय आकाशास्तिकायस्तस्य देशस्तत्प्रदेशश्च प्राग्वत् 'आख्यातः' कथितः, तथाऽद्धा- कालस्तद्रूपः समयोऽद्धासमयो निर्विभागत्वाच्चास्य न देशप्रदेशसम्भवः, आवलिकादयस्तु पूर्वसमयनिरोधेनैवोत्तरसमयसद्भाव इति तत्त्वतः समुदयसमित्याद्यसम्भवेन व्यवहारार्थमेव कल्पिता इतीह नोक्ताः, उपसंहारमाह- अरूपिणः 'दशविधा' इति दशप्रकारा भवेयुः पूर्वत्रिकत्रये एकस्यास्य प्रक्षेपात्, एषां च यथाक्रमं गतिस्थित्यवगाहोपष्टम्भकत्वं वर्त्तना च लक्षणमवगन्तव्यं, तथा चाऽऽससेनः-

"जीवानां पुद्गलानां च, गतिस्थित्युपकारिणौ।
धर्माधर्मौ स्थितौ व्योम, त्ववगाहनलक्षणम्॥

कालस्तु वर्त्तनालिङ्गः" इत्यादीति सूत्रत्रयार्थः॥ सम्प्रत्येतानेव क्षेत्रत आह-

मू.(१४७१) धम्माधम्मे य दोऽवेए, लोगमित्ता वियाहिया।
लोगालोगे य आगासे, समए समयखित्तिए॥

वृ. 'धर्माधर्मौ' धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायौ 'चः' पूरणे द्वावप्येतौ 'लोकमात्रौ' लोकपरिमाणौ व्याख्यातौ, ननु धर्माधर्मावित्युक्ते द्वाविति गतार्थमेव द्वित्वसङ्ख्याया द्विवचनेनैवाभिधानात्, सत्यं, किन्तु गतार्थानामपि दृश्यते एव लोके प्रयोगः, तथा चाह जिनेन्द्रबुद्धिः "यदि गतार्थानामप्रयोग एव स्यात् पचति देवदत्त इत्यत्र पचतीत्येतद्गततिङैवैकत्वस्योक्तत्वाद् देवदत्त इति सुप एकवचनस्याप्राप्तिरेव स्यादिति, लोकमात्रत्वं चानयोरेतद्वष्टब्धाकाशस्यैव लोकत्वात्, अलोकव्यापित्वे त्वनयो जीवपुद्गलयोरपि तत्र प्रचारप्रसङ्गेन तस्यापि लोकत्वावाप्तेः, उक्तं च -

"धर्माधर्मविभुत्वात्सर्वत्र जीवपुद्गलविचारात्।
नो लोकः कश्चित्स्यान्न च संमतमेतदार्याणाम्॥"

तथा चैतौ लोक एव नालोक इत्यर्थादुक्तं भवति, तथा 'लोगालोगे य आगासे'त्ति लोकेऽलोके चाऽऽकाशं, सर्वगतत्वात्तस्य, 'समयः' इत्यद्धासमयः समयोपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रम्-अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रास्तद्विषयभूतमस्यास्तीति समयक्षेत्रिकः, तत्परतस्तस्यासम्भवात्, समयमूलत्वादावलिकादिकल्पनायाः तेऽप्येतावत्क्षेत्रवर्त्तिन एव, तथा चोक्तम्-

"समयावलिकापक्षमासर्त्वयनसञ्ज्ञिताः।
नृलोक एव कालस्य, वृत्तिर्नान्यत्र कुत्रचित्॥"

इति सूत्रार्थः॥ एतानेव कालत आह-

मू.(१४७२) धम्माधम्मागासा, तिन्निवि एए अनाइया।
अपज्जवसिया चेव, सव्वद्धं तु वियाहिया॥

मू.(१४७३) समएवि संतइं पप्प, एवमेव वियाहिए।
आएसं पप्प साईए, सपज्जवसिएवि य॥

वृ. धर्मश्चाधर्मश्चाकाशं च धर्माधर्माकाशानि त्रीण्यप्येतानि न विद्यते आदिरेषामित्यनादिकानि, इत्यतः कालात्प्रभृत्यमूनि प्रवृत्तानीत्यसम्भवात्, न पर्यवसितान्यपर्यवसितान्यनन्तानीतियावत्, न हि कुतश्चित्कालात्परत एतानि न भविष्यन्तीति सम्भवः, चैवौ प्राग्वत्, तथा च 'सर्वाद्धा' सर्वकालं, कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया, 'तुः' अवधारणेऽतः सर्वदा स्वस्वरूपापरित्यागतो नित्यानीतियावद् 'व्याख्यातानि' कथितानि, सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययः प्राग्वत्, समयोऽपि 'सन्ततिम्' अपरापरोत्पत्तिरूपप्रवाहात्मिकां 'प्राप्य' आश्रित्य 'एवमेव' अनाद्यपर्यवसितत्वलक्षणेनैव प्रकारेण 'व्याख्यातः' प्ररूपितः, पठन्ति च-'एमेव संतइं पप्प समएवि'त्ति स्पष्टम्, 'आदेशं' विशेषं प्रतिनियतव्यक्त्यात्मकं 'प्राप्य' अङ्गीकृत्य सादिकः सपर्यवसितः, 'अपिः' समुच्चये 'चः' पुनरर्थे भिन्नक्रमश्च देशं पुनः प्राप्येति योज्यः, विशेषापेक्षया ह्यभूत्वाऽयं भवति भूत्वा च न भवतीति सादिनिधन उच्यत इति सूत्रद्वयार्थः॥

इत्थमजीवानामरूपिणां द्रव्यक्षेत्रकालैः प्ररूपणा कृता, सम्प्रति भावप्ररूपणावसरः, तत्र चामूर्तत्वेन नामीषां पर्याया रूपिपर्याया इव वर्णादयः प्ररूप्यमाणा अपि संवित्तिमानेतुं शक्याः

अनुमानतोऽस्त्यतरथाऽपि द्रव्यस्य पर्यायविकलस्यासम्भवाद्गम्यन्त एवेति तत्प्ररूपणामनादृत्य द्रव्यतो रूपिणः प्ररूपयितुमाह-

मू. (१४७४) खंधा य खंधदेसा य, तप्पएसा तहेव य।
परमाणुणो अ बोद्धव्वा, रूविनो अ चउव्विहा॥

वृ. स्कन्दन्ति- शुष्यन्ति क्षीयन्ते च-पोष्यन्ते च पुद्गलानां विचटनेन चटनेन चेति स्कन्धाः 'चः' समुच्चये स्कन्धानां देशा -भागाः स्कन्धदेशाः चः प्राग्वत्, तेषां-स्कन्धानां प्रदेशा-निरंशा भागास्तत्प्रदेशाः 'तथैव चे'ति समुच्चये परमाश्च तेऽणवश्च परमाणवः-निर्विभाग-द्रव्यरूपाः 'चः' समुच्चये 'बोद्धव्याः' अवगन्तव्या रूपिणः 'चः' पुनरर्थे ततो रूपिणः पुनः 'चतुर्विधाः' चतुष्प्रकाराः॥ इह च देशप्रदेशाना स्कन्धेष्वेवान्तर्भावात् स्कन्धाः परमाणवश्चेति समासतो द्वावेव रूपिद्रव्यभेदौ, तयोश्च किं लक्षणमित्याह-'एकत्वेन' समानपरिमतिरूपेण 'पृथक्त्वेन' परमाण्वन्तरैरसङ्घातरूपेण लक्ष्यन्त इति शेषः, के एवम्? इत्याह-स्कन्धः चस्य भिन्नक्रमत्वात्परमाणवश्च, स्कन्धा हि संहतानेकपरमानुरूपाः, परमाणवश्च परमाण्वन्तरै रसंहतिभाजः॥

अथवा उक्तन्यायतो द्वैविध्ये कथममी स्कन्धाः परमाणवश्च जायन्ते? इत्याह-'एगत्तेण' सूत्रार्द्धम्, एकत्वेन द्वयोश्च त्रयाणां यावदनन्तानामनन्तामन्तानां च पृथग्भूतपरमाणूनामन्योऽ-न्यसङ्घाततो द्विप्रदेशिकत्वाद्यात्मकसमानपरिणतिरूपैकभावेन, तथा 'पृथक्त्वेन च, तत्रैकत्वेन कैश्चिदणुभिः संहन्यमानतयैकपरिणतिरूपेण पृथक्त्वेन च तत्समय एव केषाञ्चिदणूनां विचटनाद्भेदात्मकेन 'स्कन्धाः' द्विप्रदेशादय उत्पद्यन्त इति शेषः चशब्दस्य प्राग्वत्सम्बन्धा-त्परमाणवश्च, एकत्वेनेति तृतीया, तत एकत्वेन-असहायत्वेन लक्षितं यत्पृथक्त्वं स्कन्धेभ्यो विचटनात्मकं तोनोत्पद्यन्ते, एकत्वविशेषणं च यत्ससहायानां द्व्यणुकादीनां वास्तवं यच्चैकत्वपरिणतावपि देशादीनां बुद्धिपरिकल्पितं स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वं न ततः परमाणव उत्पद्यन्त इत्याचष्टे, तथा चाह वाचकः-"संघाताद् भेदात् सङ्घातभेदादिति, एभ्यस्त्रिभ्यः कारणेभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, तथा भेदादेव परमाणु"रिति॥ एतानेव क्षेत्रत आह-

मू. (१४७५) एगत्तेण पुहुत्तेणं, खंधा य परमाणु।
लोएगदेसे लोए अ, भइअव्वा ते उ खित्तओ॥
(एत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं)

वृ. लोकस्य-चतुर्दशरज्ज्वात्मकस्यैकदेशः-एकद्व्यादिसङ्ख्यातासङ्ख्यातप्रदेशात्मकः प्रतिनियतो भागो लोकैकदेशस्तस्मिन् लोके च 'भक्तव्याः' भजनया दर्शनीयाः 'ते' इति स्कन्धाः परमाणवश्च 'तुः' पूरणे 'क्षेत्रमाश्रित्य, अत्र चाविशेषोक्तावपि परमाणूनामेकप्रदेश एवावस्थानात्स्कन्धविषयैव भजना द्रष्टव्या, ते हि विचित्रत्वात्परिणतेर्बहुतरप्रदेशोपचिता अपि केचिदेकप्रदेशे तिष्ठन्ति, यदुक्तम्-"एगेणवि से पुन्ने दोहिवि पुण्णे सयंपि माइज्जे"त्यादि, अन्ये तु सङ्ख्येयेषु च प्रदेशेपु यावत्सकललोकेऽपि तथाविधाचित्तमहास्कन्धवद्भवेयुरिति भजनीया उच्यन्ते, 'अतः' इति क्षेत्रप्ररूपणातोऽनन्तरमिति गम्यते 'कालविभागं तु' कालभेदं पुनः 'तेषां' स्कन्दादीनां वक्ष्ये 'चतुर्विधं' साद्यनादिसपर्यवसितापर्यवसितभेदेनानन्तरमेव

वक्ष्यमाणेनेति सूत्रार्थः । इदं च सूत्रं षट्पादं गाथेत्युच्यते, तथा च तल्लक्षणं-

"विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत्।
तन्त्रेऽस्मिन् यदसिद्धं गाथेति तत्पण्डितैर्ज्ञेयम् ॥" इति,

अत्र च दश धर्मवदित्यनेन,

"दश धर्मं न जानन्ति, धृतराष्ट्र! निबोधत ॥
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः, श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥
त्वरमाणश्च भीरुश्च, लुब्धः कामी च ते दश ॥"

इति गृह्यत इति, प्रत्यन्तरेषु त्वन्त्यपादद्वयं न दृश्यत एव ॥ यथाप्रतिज्ञातमाह-

मू. (१४७६) *संतइं पप्प तेऽणाई, अपज्जवसिआवि अ।*
ठिइं पडुच्च साईआ, सपज्जवसिआवि अ॥

मू. (१४७७) *असंखकालमुक्कोसं, इक्कं समयं जहन्नयं।*
अजीवाण य रूवीणं, ठिई एसा विआहिआ॥

मू. (१४७८) *अनंतकालमुक्कोसं, इक्कं समयं जहन्नयं।*
अजीवाण य रूवीणं, अंतरेयं विआहिअं॥

वृ. 'सन्ततिम्' उक्तरूपां 'प्राप्य' आश्रित्य 'ते' इति स्कन्धाः परमाणवश्च 'अणाइ'त्ति अनादयोऽपर्यवसिता अपि च, न हि ते कदाचित्प्रवाहतो न भूता न वा न भविष्यन्तीति, 'स्थिति' प्रतिनियतक्षेत्रावस्थानरूपां 'प्रतीत्य' अङ्गीकृत्य सादिकाः सपर्यवसिता अपि च, तदपेक्षया हि प्रथमतस्तथाऽस्थित्वैवावतिष्ठन्ते अवस्थाय च न पुनर्न तिष्ठन्तीत्यभिप्रायः ॥

सादिसपर्यवसितत्वेऽपि कियत्कालमेषामवस्थितिः ? इत्याह-'असङ्ख्यकालम्' आगम-प्रतीतमुत्कृष्टं, समयमेकं जघन्यका, अजीवानां रूपिणां पुद्गलानामिति योऽर्थः, स्थितिरेषा व्याख्याता, जघन्यत एकसमया उत्कृष्टतस्त्वसङ्ख्येयकालम्, असङ्ख्येयकालात्परतोऽवश्यमेव विचटनात्।

इत्थं कालद्वारमाश्रित्य स्थितिरुक्ता, सम्प्रत्येतदन्तर्गतमेवान्तरमाह-'अनन्तकालं' समयप्रसिद्धमुत्कृष्टमेकं समयं जघन्यकमजीवानां रूपिणाम् 'अंतरेय'न्ति अन्तरं विवक्षितक्षेत्रावस्थितेः प्रच्युतानां पुनस्तत्प्राप्तेर्व्यवधानमेतद्-उक्तरूपं व्याख्यातं, तेषां हि विवक्षितक्षेत्रावस्थितिप्रच्युतानां कदाचित्समयावलिकादिसङ्ख्यातकालतोऽसंख्यातकालद्वा, पल्योपमादेर्यावदनन्तकालादपि सम्भवतीति सूत्रत्रयार्थः ॥ एतानेव भावतो विधातुमाह-

मू. (१४७९) *वण्णओ गंधओ चेव, रसओ फासओ तहा।*
संठाणओ य विन्नेओ, परिणामो तेसि पंचहा॥

मू. (१४८०) *वण्णओ परिणया जे उ, पंचहा ते पकित्तिया।*
किण्हा नीला य लोहिया, हालिद्दा सुक्किला तहा॥

मू. (१४८१) *गंधओ परिणया जे य, दुविहा ते वियाहिया।*
सुब्भिगंधपरिणामा, दुब्भिगंधा तहेव य॥

मू. (१४८२) *रसओ परिणया जे उ, पंचहा ते पकित्तिया।*

तित्त कडुयकसाया, अंबिला महुरा तहा ॥

मू. (१४८३) फासओ परिणया जे उ, अट्ठहा ते पकित्तिया ।
कक्खडा मउया चेव, गुरुया लहुया तहा ॥

मू. (१४८४) सीया उण्हा य निद्धा य, तहा लुक्खा य आहिया ।
इति फासपरिणया एए, पुग्गला समुदाहिया ॥

मू. (१४८५) संठाणपरिणया जे उ, पंचहा ते पकित्तिया ।
परिमंडला य वट्टा य, तंसा चउरंसमायया ॥

मू. (१४८६) वण्णओ जे भवे नीले, भवइ से उ गंधओ ।
रसओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि य ॥

मू. (१४८७) वन्नओ जे भवे नीले, भवए से उ गंधओ ।
रसओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि य ॥

मू. (१४८८) वन्नओ लोहिए जे उ, भइए से उ गंधओ ।
रसओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि य ॥

मू. (१४८९) वन्नओ पीअए जे उ, भइए से उ गंधओ ।
रसओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि य ॥

मू. (१४९०) वण्णओ सुक्किले जे उ, भइए से उ गंधओ ।
रसओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि य ॥

मू. (१४९१) गंधओ जे भवे सुब्भी, भइए से उ वन्नओ ।
रसओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि य ॥

मू. (१४९२) गंधओ जे भवे दुब्भी, भइए से उ वन्नओ ।
रसओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि य ॥

मू. (१४९३) रसओ तित्तओ जे उ, भइए से उ वन्नओ ।
गंधओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू. (१४९४) रसओ कडुए जे उ, भइए से उ वन्नओ ।
गंधओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू. (१४९५) रसओ कसाए जे उ, भइए से उ वन्नओ ।
गंधओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू. (१४९६) रसओ अंबिले जे उ, भइए से उ वन्नओ ।
गंधओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू. (१४९७) रसओ महुरए जे उ, भइए से उ वन्नओ ।
गंधओ फासओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू. (१४९८) फासओ कक्खडे जे उ, भइए से उ वन्नओ ।
गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू. (१४९९) फासओ मउए जे उ, भइए से उ वन्नओ ।

गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू.(१५००) फासओ गुरुए जे उ, भइए से उ वन्नओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू.(१५०१) फासओ लहुए जे उ, भइए से उ वन्नओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू.(१५०२) फासओ सीअए जे उ, भइए से उ वन्नओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू.(१५०३) फासओ उण्हए जे उ, भइए से उ वन्नओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू.(१५०४) फासओ निद्धए जे उ, भइए से उ वन्नओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू.(१५०५) फासओ लुक्खए जे उ, भइए से उ वन्नओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए संठाणओवि अ ॥

मू.(१५०६) परिमंडलसंठाणे, भइए से उ वन्नओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए फासओवि अ ॥

मू.(१५०७) संठाणओ भवे वट्टे, भइए से उ वण्णओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए फासओवि अ ॥

मू.(१५०८) संठाणओ भवे तंसे, भइए से उ वण्णओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए फासओवि अ ॥

मू.(१५०९) संठाणओ य चउरंसे, भइए से उ वण्णओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए फासओवि अ ॥

मू.(१५१०) जे आययसंठाणे, भइए से उ वण्णओ।
गंधओ रसओ चेव, भइए फासओवि य ॥

वृ. वर्णतो गन्धतश्चैव रसतः स्पर्शतस्तथा संस्थानतश्च, अयमर्थः-वर्णादिन्यपञ्चाश्रित्य 'विज्ञेयः' ज्ञातव्यः 'परिणामः' स्वरूपावस्थितानामेव वर्णाद्यन्यथाऽन्यथाभवनरूपः 'तेषाम्' इति परमाणूनां स्कन्धानां च 'पञ्चधा' पञ्चप्रकारः, भेदहेतोर्वर्णाद्युपधेः पञ्चविधत्वादिति भावः। प्रत्येकमेषामेवोत्तरभेदानाह-'वर्णतः परिणताः' वर्णपरिणामभाज इत्यर्थः 'ये' अण्वादयः 'तुः' पूरणे पञ्चधा ते 'प्रकीर्त्तिताः' प्रकर्षेण सन्देहापनेतृत्वलक्षणेन संशब्दिताः, तानेवाह-कृष्णाः कज्जलादिवत्, नीलाः नील्यादिवत् लोहिता हिङ्गुलुकादिवत् हारिद्राः हरिद्रादिवत् शुक्लाः शङ्खादिवत् 'तथे'ति समुच्चये।

'गन्धतो' इत्यादीनि स्पष्टान्येव नवरं 'सुब्भि' (गन्ध) त्ति सुरभिगन्धो यस्मिन् स तथाविधः परिणामो येषां तेऽमी सुरभिगन्धपरिणामाः श्रीखण्डादिवत्, 'दुब्भी'त्ति दुरभिगन्धो येषां ते दुरभिगन्धा लशुनादिवत्, तिक्ताश्च कोसातक्यादिवत् कटुकाश्च सुण्ठ्यादिवत् कषायाश्च अपक्वकपित्थादिवत्तिक्तकटुकषायाः आम्लाः आम्लवेतसादिवत् मधुराः शर्करादिवत् कर्कशाः

पाषाणादिवत् मृदवः हंसरूतादिवत् गुरवः हीरकादिवत् लघवः अर्कतूलादिवत् शीताः मृणालादिवत् उष्णाः वह्न्यादिवत् स्निग्धाः घृतादिवत् रूक्षाः भूत्यादिवत्,

उपसंहारमाह- 'इती'त्यमुना प्रकारेण स्पर्शपरिणताः 'एते' स्कन्धादयः पूरणगलनधर्माणः पुद्गलाः 'समुदाहृताः' सम्यक्प्रतिपादितास्तीर्थकृदादिभिः। संतिष्ठन्त एभिः स्कन्धादय इति संस्थानानि तद्रूपेण परिणताः परिमण्डलादयः प्राग्वद्व्यावर्णितस्वरूपा एव ७।

सम्प्रत्येषामेव परस्परसंवेधमाह- वर्णतः 'यः' स्कन्धादिर्भवेत्कृष्णः 'भइए'त्ति भाज्यः 'से उ'त्ति स पुनः 'गन्धतः' गन्धमाश्रित्य सुरभिगन्धो दुर्गन्धो वा स्यात् न तु नियतगन्ध एवेति भावः, एवं रसतः स्पर्शतश्चैव भाज्यः संस्थानतोऽपि च, अन्यतररसादियोग्य एवासौ भवेदिति हृदयम्, अत्र च गन्धौ द्वौ रसाः पञ्च स्पर्शा अष्टौ संस्थानानि पञ्च, एते च मीलिता विंशतिरित्येक एव कृष्णवर्ण एतावतो भङ्गान् लभते २०, एवं नीलोऽपि २०, लोहितोऽपि २०, पीतक इति- हारिद्रः सोऽपि २०, 'सुक्किल'त्ति शुक्लोऽप्येतावत एव भङ्गान् लभत इति २०, एवं पञ्चभिरपि वर्णैर्लब्धं शतम् १००।

गन्धतो यः स्कन्धादिर्भवेत् 'सुब्भि'त्ति सुरभिर्भाज्यः स तु वर्णतोऽन्यतरकृष्णादिवर्णवान् स्यादितिभावः, एवं रसतः स्पर्शतश्चैव भाज्यः संस्थानतोऽपि च, इह च रसादयोऽष्टादश ते च पञ्चभिर्वर्णैर्मीलितैस्त्रयोविंशतिर्भवन्ति २३, एवं च दुर्गन्धविषय अप्येतावन्त एव २३, ततश्च गन्धद्वयेन लब्धा भङ्गानां षट्चत्वारिंशत् ४६। १४। रसतस्तिक्तको यस्तु स्कन्धादिर्भाज्यः स तु वर्णतो गन्धतः स्पर्शतश्चैव भाज्यः संस्थानतोऽपि च, इह चोक्तन्यायतो विंशतिर्भङ्गास्तिक्तेना- नाप्यन्ते २०, एवं कटुकेन २० कषायेण २० आम्लेन २० मधुरेण २० चैतावन्त एवावाप्यन्ते, एवं च रसपञ्चकसंयोगे लब्धं शतम् १००।

स्पर्शतः कर्कशो यस्तु स्कन्धादिर्भाज्यः स तु वर्णतो गन्धतो रसतश्चैव भाज्यः संस्थानतोऽपि च, इह चोक्तन्यायतो वर्णादयः सप्तदशेति तद्योगतस्तावत एव भङ्गानवाप्नोति १७। एवं मृदुः १७ गुरुः १७ लघुः १७ स्निग्धः १७ रूक्षः १७ शीत १७ उष्णश्च १७ एतावत एव भङ्गानवाप्नोति, एषन्मीलने च जातं षट्त्रिंशं शतम् १३६। १७।

परिमण्डलसंस्थाने यो वर्त्तत इति शेषः, भाज्यः स तु सामान्यप्रक्रमेऽपि स्कन्धः, परमाणूनां संस्थानासम्भवात्, वर्णतो गन्धतो रसतश्चैव भाज्यः स्पर्शतोऽपि च, अत्र च वर्णादय उक्तनीत्या विंशतिस्ततस्तद्योगात्परिमण्डलेन विंशतिरेव भङ्गा लभ्यन्ते २०, एवं वृत्तेन २० त्र्यस्रेण २० चतुरस्रेण २० आयतेन च २० प्रत्येकमेतावन्त एव भङ्गा प्राप्यन्त इति संस्थानपञ्चकभङ्गसंयोगे लब्धं शतम् १००, एवं वर्णरसगन्धस्पर्शसंस्थानानां सकलभङ्गसङ्कलनातो जातानि द्व्यशीत्य- धिकानि चत्वारि शतानि, अङ्कतोऽपि ४८२, सर्वत्र च जातावेकवचनं। ३२।

परिस्थूरन्यायतश्चैतदुच्यते, अन्यथा प्रत्येकमप्येषां तारतम्यतोऽनन्तत्वादनन्ता एव भङ्गा संभवन्ति, इत्थं चैतत्परिणामवैचित्र्यं केवलागमप्रमाणावसेयमेवेति न स्वमतिकल्पितहेतु- भिश्चित्तमाकुलकर्त्तव्यमिति द्वात्रिंशत्सूत्रावयवार्थः ॥

मू. (१५११)- *एसा अजीवविभत्ती, समासेन वियाहिया।*

29/17

इतो जीवविभत्तिं, वुच्छामि अनुपुव्वसो ॥

वृ. 'एषा' अनन्तरोक्ताऽजीवविभक्तिर्व्याख्याताऽनन्तरं जीवविभक्तिं वक्ष्यामि 'अनुपुव्वसो'त्ति आनुपूर्व्येति सूत्रार्थः ॥ यथाप्रतिज्ञातमाह-

मू. (१५१२) *संसारत्था य सिद्धा य, दुविहा जीवा वियाहिया ।*
सिद्धा नेगविहा वुत्ता, तं मे कित्तयओ सुण ॥

वृ. संसरन्त्युपलक्षणत्वादवतिष्ठन्ते च जन्तवोऽस्मिन्निति संसारो गतिचतुष्टयात्मकस्तत्र तिष्ठन्तीति संसारस्थाः-नरकादिगतिवर्त्तिनस्ते च सिद्धाश्च प्रागुक्तव्युत्पत्तयः, 'द्विविधाः' उपदर्शितभेदत्तो द्विभेदा जीवा व्याख्याताः, तत्र सिद्धाः 'अनेकविधाः' अनेकप्रकारा उक्तास्तमिति सूत्रत्वात्तान्, पठन्ति च - 'दुविहा जीवा भवन्ति तत्थाणेगविहा सिद्धि ते'त्ति, 'मे' मम कीर्त्तयतः 'सुण'त्ति शृणुत, अल्पवक्तव्यत्वाच्च पश्चान्निर्देशेऽपि प्रथमतः सिद्धभेदाभिधानप्रतिज्ञानमदुष्टमिति सूत्रार्थः ॥ अनेकविधत्वमेवैषामुपाधिभेदत आह-

मू. (१५१३) *इत्थीपुरिससिद्धा य, तहेव य नपुंसगा ।*
सलिंगे अन्नलिंगे य, गिहिलिंगे तहेव य ॥

मू. (१५१४) *उक्कोसोगाहणाए य, जहन्नमज्झिमाइ य ।*
उड्ढं अहे य तिरियं च, समुद्दंमि जलंमि य ॥

वृ. 'इत्थीपुरिससिद्ध'त्ति सिद्धशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ततः स्त्रियश्च ते पूर्वपर्यायापेक्षया सिद्धाश्च स्त्रीसिद्धा एवं पुरुषसिद्धाश्च, तथैव च 'नपुंसग'त्ति, इहोत्तरत्र च प्रक्रमेण सिद्धशब्दयोगान्नपुंसकसिद्धाः स्वलिङ्गसिद्धाः स्वलिङ्गं च मुक्तिपथप्रस्थितानां भावतोऽनगारत्वादनगारलिङ्गमेव रजोहरणमुखवस्त्रिकादिरूपम्, अन्यद्- एतदपेक्षया भिन्नं तच्च तल्लिङ्गं चान्यलिङ्गं तस्मिंश्च शाक्यादिसम्बन्धिनि सिद्धाः, 'गृहिलिङ्गे' गृहस्थवेषे सिद्धा मरुदेवीस्वामिनीवत्, 'तथैवे' त्युक्तसमुच्चये चकारस्तु तीर्थातीर्थसिद्धाद्यनुक्तभेदसंसूचकः, इह च ये स्त्रीनिर्वाणं प्रति विप्रतिपद्यन्ते त एवं वाच्याः-

इह खलु यस्य यत्रासम्भवो न तस्य तत्र कारणावैकल्यं, यथा सिद्धशिलायां शाल्यङ्कुरस्य, अस्ति च तथाविधस्त्रीषु मुक्तेः कारणावैकल्यं, न चायमसिद्धो हेतुर्यतोऽस्यासिद्धत्वं किं स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वेनाहोस्विन्निर्वाणस्थानाद्यप्रसिद्धत्वेन निर्वाणसाधकप्रमाणाभावेन वा ?, तत्र यदि तावत् पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वेन तदा तत् किं सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन पुरुषानभिवन्द्यत्वेन स्मारणाद्यकर्तृत्वेनामहर्द्धिकत्वेन मायादिप्रकर्षवत्त्वेन वेति विकल्पाः, तत्र न तावत्सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयस्याभावेन यतस्तस्यासौ किमविशिष्टस्य प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तस्य वा ?, यद्यविशिष्टस्य तदा किमियं चारित्रस्यासम्भवेनोत ज्ञानदर्शनयोस्त्रयाणां वा ?, यदि चारित्रस्यासम्भवेन तदा सोऽपि किं सचेलत्वेन स्त्रीत्वस्य चारित्रविरोधित्वेन मन्दत्वेन मन्दसत्त्वतया वा ?, यदि सचेलत्वेन तदा चेलस्यापि चारित्राभावहेतुत्वं परिभोगमात्रेण परिग्रहरूपत्वेन वा ?, यदि परिभोगमात्रेण तदा तत्परिभोगोऽपि तासां तत्परित्यागाशक्तत्वेन गुरूपदिष्टत्वेन वा ?, न तावत्तत्परित्यागाशक्तत्वेन यतः-"प्राणेभ्यो नापरं प्रियम्" अथ च तानपि त्यजन्त्य एता दृश्यन्ते, अथ गुरूपदिष्टत्वेन तथा सति गुरूणामपि चारित्रोपकारित्वेन

तासां तदुपदेशः अन्यथा वा ?, यदि चारित्रोपकारित्वेन किं न पुरुषाणामपि ?, अथाबला एवैता बलादपि पुरुषैः परिभुज्यन्त इति तद्विना तासां चारित्रबाधासम्भवो न पुरुषाणामिति न तेषां तदुपदेशः, उक्तं च- "वस्त्रं विना न चरणं तासामित्यर्हतोच्यते।

विनाऽपि पुंसामिति न्यवार्यते" ति, एवं सति न चेलाच्चारित्राभावस्तदुपकारित्वात्तस्य, तथाहि- यद्यस्योपकारि न तत्तस्याभावहेतुः, यथा घटस्य मृत्पिण्डादि, उपकारि चोक्तनीत्या चारित्रस्य चेलम्, अथान्यथेति प्रश्नः, अयमपि न क्षमो, यतोऽसौ चेलस्य चारित्रं प्रत्यौदासीन्येन बाधकतया वा ?, न चेदमस्मिन्नुभयमप्यस्ति, पुरुषाभिभवरक्षकत्वेन तस्य तासु तदुपकारितया अनन्तरमेवोक्तत्वात्, नापि चेलस्य परिग्रहरूपत्वेन चारित्राभावहेतुत्वं, यतो मूर्छैव परिग्रह इतीहैव परीषहाध्ययने निर्णीतं, यदी च चेलस्य परिग्रहरूपता तदा तथाविधरोगोपसर्गादिषु पुरुषाणामपि चेलसम्भवे चारित्राभावेन मुक्त्यभावः स्यात्, उक्तं च-

"अर्शोभगन्दरादिषु गृहीतचीरो यतिर्न मुच्येत। उपसर्गे वा चीरे" इत्यादि,

किञ्च- चेलस्य परिग्रहरूपत्वे- "आमे तालपलंबे भिन्ने अभिन्ने वा नो कप्पइ निग्गंथीणं परिग्गहित्तए वा" इत्यादि निर्ग्रन्थ्या व्यपदेशश्चागमे न श्रूयते, अतो न सचेलत्वेन चारित्रासम्भवः, नापि स्त्रीत्वस्य चारित्रविरोधित्वेन यतो यदि स्त्रीत्वस्य चारित्रविरोधः स्यात्तदाऽविशेषेणैव तासां प्रव्राजनं निषेध्येत, न तु विशेषेण, यथोच्यते- "गब्भिणी बालवच्छा य, पव्वावेउं न कप्पइ" त्ति, नापि मन्दसत्त्वतया, यतः सत्त्वमिह व्रततपोधारणविषयमेषितव्यम्, अन्यस्यानुपयोगित्वात्, तच्च तास्वप्यनल्पं सुदुर्धरशीलवतीषु संभवति, उक्तं च-

"ब्राह्मीसुन्दर्यार्याराजीमतीचन्दनागणधराद्याः।
अपि देवमनुजमहिता विख्याताः शीलसत्त्वाभ्याम् ॥"

अतो न चारित्रासम्भवेन विशिष्टरत्नत्रयस्याभावः, इत्थं च चारित्रसम्भवे सिद्ध एव ज्ञानदर्शनसम्भवः, तत्पूर्वकत्वात्तस्य, उक्तं हि- "पूर्वद्वयलाभः पुनरुत्तरलाभे भवति सिद्धः" इति, तदभावपक्षोऽपिनाश्रयणीयः, त्रयाभावपक्षस्त्वेवं त्रितयसिद्धावनवसर एव, दृश्यन्ते च सम्प्रत्यपि त्रितयमभ्यस्यन्त्यस्ताः, उक्तं च- "जानीते जिनवचनं श्रद्धत्ते चरति चार्यिकाऽशबलम्" इति, अथ प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तस्याभावः, एवं तर्हि तस्याप्यभावः किं कारणाभावेन विरोधिसम्भवेन वा ?, न तावत्कारणाभावेन, अविशिष्टरत्नत्रयाभ्यासस्यैव तन्निबन्धनत्वेनागमेऽभिधानात्, तस्य च स्त्रीष्वनन्तरमेव समर्थितत्वात्, नापि विरोधिसम्भवेन, तस्यास्मादृशामत्यन्तपरोक्षत्वेन केनचिद्विरोधानिर्णयादिति न रत्नत्रयाभावेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वम्, अथ विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन, इदमपि कथमिति वाच्यं ?, किं तावद् असप्तमनरकपृथ्वीगमनत्वेनाहोस्विद्वादादिलब्धिरहितत्वेनाल्पश्रुतत्वेनानुपस्थाप्यतापाराञ्चितकशून्यत्वेन वा ?, तत्र न तावदसप्तमनरकपृथ्वीगमनत्वेन, यतोऽत्र किं सप्तमनरकपृथ्वीगमनाभावो यत्रैव जन्मनि तासां मुक्तिगामित्वं तत्रैवोच्येत सामान्येन वा ?, तत्र यद्याद्यो विकल्पस्तदा पुरुषाणामपि यत्र जन्मनि मुक्तिगामिता न तत्रैव सप्तमपृथ्वीगमनमिति तेषामपि मुक्त्यभावप्रसङ्गः, अथ सामान्येन,

अत्र चायमाशयो यथा "छट्ठि च इत्थियाओ मच्छा मनुया य सत्तमीं पुढवीं" इत्यागमनवचनात्पुरुषाणामेव सप्तमनरकपृथ्वीगमनयोग्य- कर्मोपार्जनसामर्थ्यं न स्त्रीणामित्यधोगतौ

पुरुषतुल्यसामर्थ्याभावादूर्ध्वंगतावपि तासां तदभावोऽनुमीयते ततस्तासां पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणतेति, तदप्ययुक्तं, यतो येषामधोगतौ तुल्यसामर्थ्याभावस्तेषामूर्ध्वंगतावप्यनेन भाव्यमिति न नियमोऽस्ति, तथाहि -

"समुच्छिमभुयगाखगचउप्पयसप्पित्थिजलचरेहिंतो।
सनरेहिंतो सत्तसु कमेणेववज्जंति नरएसु॥"

इति वचनाद्भुजगचतुष्पदसर्पखगजलचरनराणामधोगतावतुल्यं सामर्थ्यमूर्द्ध्वगतौ तु

"सन्नितिरिक्खेहिंतो सहस्सारंतिएसु देवेसु।
उववज्जंति परेसुवि सव्वेसुवि माणुसेहिंतो॥"

इति वचनादेषामासहस्रारान्तोपपातात्तुल्यमेव सामर्थ्यम्, उक्तं च -

"विषमगतयोऽप्यधस्तादुपरिष्टात्तुल्यमासहस्रारम्।
गच्छन्ति च तिर्यञ्चस्तदधोगत्यूनताऽहेतुः॥"

अतो नासप्तमनरकपृथ्वीगमनत्वेन विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम्, अथ वादादिलब्धिरहितत्वेन, तदप्यचारु, यतो यदि वादादिलब्धिमत्त्वेन विशिष्टसामर्थ्यं व्याप्तमुपलब्धं भवेत्ततस्तन्निवृत्तौ तस्य निवृत्तिः स्यात्, न चैवम्, अनयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य क्वचिदनिश्चयात्, अल्पश्रुतत्वं तु मुक्त्यवाप्त्याऽनुमितविशिष्टसामर्थ्यैर्माषतुषादिभिरनैकान्तिकमित्युद्घोष्यमेव, यदप्यनुपस्थाप्यतापाराञ्चितकशून्यत्वेनेत्युच्यते, तदप्ययुक्तं, यतो न तन्निषेधाद्विशिष्टसामर्थ्याभावः प्रतीयते, योग्यतापेक्षो हि चित्रः शास्त्रे विशुद्ध्युपदेशः, यदुक्तम् -

"संवरनिर्जररूपो बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे।
रोगचिकित्साविधिरिव कस्यापि कथञ्चिदुपकारी॥"

यच्च पुरुषानभिवन्द्यत्वं हेतुरुक्तः तदपि सामान्येन गुणाधिकपुरुषापेक्षं वा ?, यदि सामान्येन तदाऽसिद्धतादोषः, तीर्थकरजनन्यादयो हि शक्रादिभिरपि प्रणताः किमङ्ग शेषपुरुषैः ?, गुणादिकपुरुषापेक्षं चेद्गणधरा अपि तीर्थकृद्भिर्नाभिवन्द्यन्त इति तेषामप्यपकृष्यमाणत्वम्, अथ तीर्थशब्दस्याद्यगणधराभिधायित्वात्तीर्थप्रणामपूर्वकत्वाच्चार्हद्देशनाया असिद्धमेव तदनभिवन्द्यत्वं गणधराणाम्, एवं तर्हि चातुर्वर्णसङ्घस्यापि तदभिधेयत्वात्तदन्तर्भावाच्च स्त्रीणामर्हद्भिरपि वन्द्यत्वे कथं पुरुषानभिवन्द्यत्वेन तासां तेभ्योऽपकृष्यमाणत्वम् ?, अथ स्मारणाद्यकर्तृत्वेन, एवं सति समानेऽपि रत्नत्रये शिष्याचार्ययोराचार्यस्यैव मुक्तिः स्यान्न शिष्यस्य, स्मारणाद्यकर्तृत्वेन तस्य ततोऽपकृष्यमाणत्वात्, न चैतदागमिकं, चण्डरुद्राद्याचार्यशिष्याणामागमे निःश्रेयसश्रवणात्, अथामहर्द्धिकत्वेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वं, तथा सति प्रष्टव्योऽसि - किमाध्यात्मिकीमृद्धिमाश्रित्य बाह्यां वा ?, तत्र न तावदाध्यात्मिकीमुक्तन्यायतो रत्नत्रयस्य तासां समर्थितत्वात्, नापि बाह्यम्, एवं हि महत्या तीर्थकरादिलक्ष्म्याश्चेतरक्ष(रेऽक्ष)त्रियादयो न भाजनमिति तेषामप्यमहर्द्धिकत्वेनापकृष्यमाणत्वान्मुक्तिकारणवैकल्यप्रसङ्गः, यदपि मायादिप्रकर्षवत्त्वेनेत्युच्यते, तदप्यसत्, तस्योभयोरपि तुल्यत्वेन दर्शनादागमे च श्रवणात्, श्रूयते हि चरमशरीरिणामपि नारदादीनां मायादिप्रकर्षवत्त्वम्,

अतो न तासां पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वेन कारणवैकल्यस्य हेतोरसिद्धता, यदपि निर्वाण-

स्थानाद्यप्रसिद्धत्वेनेत्युक्तं, तदप्यसाधकं, यतो न निर्वाणस्थानादिप्रसिद्धिः कारणावैकल्यस्य कारणं व्यापकं वा येन तन्निवृत्तौ तस्य निवृत्तिः, अथाऽऽस्थ यदि स्त्रीणां मुक्तिकारणावैकल्यमभविष्यत् मुक्तिरप्युदपत्स्यत, तथा च तत्स्थानादिप्रसिद्धिरपीति, नैवं, तत्स्थानादिप्रसिद्धि प्रति मुक्तेरव्यभिचारित्वाभावात्, अन्यथा हि पुरुषाणामपि येषां मुक्तिस्थानाद्यप्रसिद्धितेषां तदभावप्रसङ्गः, अथ तत्साधकप्रमाणाभावेन प्रकृतहेतोरसिद्धता, तत्रापि तत्साधकप्रमाणस्य किं प्रत्यक्षस्यानुमानस्यागमस्य वा ?, तत्र यदि प्रत्यक्षस्य तदा किं स्वसम्बन्धिनः सर्वसम्बन्धिनो वा ?, स्वसम्बन्धिनोऽपि किं बाह्यं यद्यथोदितप्रत्युपेक्षणादिरूपं कारणावैकल्यं तद्विषयस्य यदिवाऽन्तरं यच्चारित्रादिपरिणामात्मकं तद्गोचरस्य ?, न तावदाद्यस्य, स्त्रीष्वपि यथोदित-प्रत्युपेक्षणादेरक्षूणविधानस्येक्षणात्, अथ द्वितीयस्य तदा तदभावस्यार्वाग्दृशां पुरुषेष्वपि समानत्वात्तेषामपि कारणावैकल्यस्यासिद्धिप्रसङ्गः, सर्वसम्बन्धिनस्तु प्रत्यक्षस्यासर्वविदा सत्त्वेनासत्त्वेन (वा) क्वचिन्निश्चेतुमशक्यत्वात्, तदभावेन प्रकृतहेतोरसिद्धतेत्यनुद्घोष्यमेव, अथानुमानस्य, तदप्यसत्, तदभावस्य पुरुषेष्वपि समानत्वात्, न ह्यर्वाग्दृशां स्त्रीषु पुरुषेषु वा तत्त्वतस्तदव्यभिचारि लिङ्गमस्ति येनानुमानं स्यात्, अथास्त्येव पुरुषेष्वनुमानं, तथाहि-

यदुत्कर्षापकर्षाभ्यां यस्यापकर्षोत्कर्षौ तस्यात्यन्तापकर्षे तदत्यन्तोत्कर्षवद्दृष्टं, यथाऽभ्रपटलापगमे सवितृप्रकाशः, रागाद्युत्कर्षापकर्षाभ्यामपकर्षोत्कर्षवच्च चारित्रादि, न च रागाद्यपचयप्रकर्षस्यासम्भवो यतो यत्प्रकृष्यमाणहानिकं तत्क्वचित्सम्भविहानिप्रकर्षनिष्ठमपि दृष्टं, यथा हेमनि कालिकाकिट्टादि, प्रकृष्यमाणहानयश्च रागादयः, तथैव तेषां प्राणिषु प्रतीतत्वात्, नन्वेतत्स्त्रीष्वपि समानमिति, नाप्यागमस्य, तस्य प्रस्तुतस्यापि साक्षात्स्त्रीनिर्वाणाभिधायित्वेनार्थतस्तत्कारणावैकल्यसाधकत्वात्, न च स्त्रीशब्दस्यान्यार्थत्वं परिकल्पनीयं, तद्धि लोकरूढितः आगमपरिभाषातो वा भवेत् ?, न तावल्लोकरूढितः, लोके हि यस्मिन्नर्थे यः शब्दोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वेन दृश्यते स तस्यार्थो, यथा गवादिशब्दानां सास्नादिमदादयो, न च स्त्रीशब्दस्य स्तनादिमदाकारमर्थमन्तरेणान्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यत्वेन प्रतीतिरस्ति, उक्तं च-

"स्तनजघनादिव्यङ्ग्ये स्त्रीशब्दोऽर्थे न तं विहायैषः ।
दृष्टः क्वचिदन्यत्र त्वग्निर्माणवकवद्गौणः ॥"

इति, नाप्यागमपरिभाषातो यतो नागमे क्वचित्स्त्रीशब्दस्य परिभाषितोऽर्थो यथा व्याकरणे 'वृद्धिरादैजि'ति वृद्धिशब्दस्यादैचौ, दृश्यते चागमेऽपि लोकरूढ एवार्थे स्त्रीशब्दः "इत्थीओ जंति छर्द्धिं" इत्यादौ, न च तत्राप्यर्थान्तरपरिकल्पना, बाधकं विना तदनुपपत्तेः, उक्तं च-

"परिभाषितो न शास्त्रे मनुजीवशब्दोऽथ लौकिकोऽधिगतः ।
अस्ति च न तत्र बाधा स्त्रीनिर्वाणं ततो न कुतः ? ॥"

अथ दृष्ट एवागमे पुरुषाभिलाषात्मनि वेदाख्ये भावे स्त्रीशब्दः, इदमपि कुतो निश्चितं ?, किं तावत्स्त्रीशब्द इतिशब्दश्रवणमात्रात्स्त्रीत्वस्य पल्यशतपृथक्त्वावस्थानाभिधानतो वा ?, न तावत्स्त्रीवेद इति श्रवणमात्रत इति युक्तं, यदीह स्त्री चासौ वेदश्च स्त्रीवेद इति समानाधिकरणसमासो भवेत्तदा स्त्रीशब्दस्यार्थान्तरे वृत्तिर्भवेत्, तत्सद्भावश्च बाधकाभावेन वा कल्प्येत समासान्तराभावेन वा ?, न तावद् बाधकाभावेन, तत्र हि स्त्रीशब्दस्य पुरुषाभिलाषात्मको

भाव एवार्थो भवेत्, तथा च स्त्रीनिर्वाणसूत्रे -किं स एव साक्षादर्थस्तदुपलक्षितं वा शरीरं ?, यदि स एव तदा किं तदैव तद् भावो विवक्ष्यते भूतपूर्वगत्या वा ?, तत्र यदि तदैव तदा निर्वाणावस्थायामपि वेदसम्भवो, न चैतदागमिकम्, अथ भूतपूर्वगत्या तदा देवादीनामपि निर्वाण प्राप्तिः तथा च "सुरणासुरएसु चत्तारि होंति" इत्याद्यागम विरोधः, तेष्वपि भूतपूर्व गत्या चतुर्दशगुणस्थानसम्भवात्, अथ तदुपलक्षितं [वा] पुरुषशरीरं तदाऽसौ तदुपलक्षणं तत्र नियतवृत्तिरनियतवृत्तिर्वा ?, यदि नियतवृत्तिस्तदाऽऽगमविरोधः, परिवर्त्तमानतयैव पुरुषशरीरे वेदोदयस्य तत्राभिधानात्, न चानुभवोऽप्येवमस्ति, अथानियतवृत्तिः कथमसौ तदुपलक्षणम् ?, अथैवंरूपमपि गृहादिषु काकाद्युपलक्षणमीक्ष्यत इत्यत्रापि तथोच्यते, एवं सति स्त्रीशरीरेऽपि कदाचित्पुरुषवेदस्योदयसम्भवात् स्त्रीणामपि निर्वाणापत्तिः, यथा हि पुरुषाणां भावतः स्त्रीत्वमेवं स्त्रीणामपि भावतः पुरुषत्वसम्भवोऽस्ति, भाव एव च मुख्यं मुक्तिकारणं, तथा च यद्यपकृष्टेनापि स्त्रीत्वेन पुरुषाणां निर्वाणमेवमुत्कृष्टेन भावपुरुषत्वेन स्त्रीणामपि किं न निर्वाणम् ? इति, न च समासान्तरासम्भवेन स्त्रीवेद इत्यत्र समानाधिकरणसमासकल्पनं, स्त्रिया वेदः स्त्रीवेद इति षष्ठीसमासस्यापि सम्भवात्, न चास्य स्त्रीशरीरपुरुषाभिलापात्मकवेदयोः सम्बन्धाभावेनायुक्तत्वमिति वाच्यं, यतस्तयोः सम्बन्धाभावः किं भिन्नकर्मोदयरूपत्वेन पुरुषवत्स्त्रिया अपि स्त्रियां प्रवृत्तिदर्शनेन वा ?, न तावद्भिन्नकर्मोदयरूपत्वेन, भिन्नकर्मोदयरूपाणामपि पञ्चेन्द्रिय जात्यादीनां देवगत्यादीनां च सदा सम्बन्धदर्शनात्, नापि पुरुषवत्स्त्रिया अपि स्त्रियां प्रवृत्तिदर्शनेन, इयं हि पुरुषाप्राप्तौ स्ववेदोदयादपि संभवत्येव, उक्तञ्च- "सा खलकवेदात्तिर्यग्वदलाभे मत्तकामिन्याः" इति,

अथ स्त्रीत्वस्य पल्यशतपृथक्त्वावस्थानाभिधानादेवमुच्यते, इदमपि न सुन्दरं तत्र स्त्रीत्वानुबन्धस्य विवक्षितत्वात् संभवति हि स्त्याकारविच्छेदेऽपि तत्कारण कर्मोदया विच्छेदः तदविच्छेदाच्च पुंस्त्वाद्यव्यवधानेन पुनः स्त्रीशरीरग्रहणमिति, किञ्च- "मणुयगईए चउदस गुणठाणाणि होंति" तथा 'पंचिंदिएसु गुणठाणाणि हुंति चउदस' तथा 'चउदस तसेसु गुणठाणाणि हुंति' तथा 'भवसिद्धिगा व सव्वट्ठाणेसु होंति" इत्यादि स्त्रीशब्दरहितमपि प्रवचनं स्त्रीनिर्वाणे प्रमाणमस्ति, स्त्रीणामपि पुंवन्मनुष्यगत्यादिधर्मयोगात्, अथ सामान्यविषयत्वान्नेदं स्त्रीविशेषे प्रमाणम्, एवं सति पुरुषाणामपि विशेषरूपताऽस्ति न वा ?, न तावन्नास्ति, मनुष्यगतिविशेषरूपत्वात्तेषाम्, अथास्ति विशेषरूपता, तथा सति तेष्वपि कथमेतत्प्रमाणं ?, यथा च तेषु प्रमाणं तथा किं न स्त्रीष्वपीति ?, अथ पुरुषेष्वेव तदर्थवदिति स्त्रीषु तस्याप्रवृत्तिः, एवं सति किं न विपर्ययकल्पनापि ?, न चैवमपर्याप्तकमनुष्यादीनां देवनारकतिरश्चां च निर्वाणप्रसङ्गः, तेषामेतद्वाक्याविषयत्वात्, एतदविषयत्वं चापवादविषयत्वात्, उक्तं हि- "अपवादविषयं परिहृत्य उत्सर्गः प्रवर्त्तते" इति, अपवादश्च- "मिच्छादिट्ठी अपज्जत्तगे" तथा 'सुरनारएसु होंति चत्तारि तिरिएसु जाण पंचेव" इत्यादिरागमः, आह च-

"मनुजगतौ सन्ति गुणाश्चतुर्दशेत्याद्यपि प्रमाणं स्यात्।
पुंवत्स्त्रीणां सिद्धो नापर्याप्तादि वद्बाधा॥"

इति कृतं विस्तरेण। सम्प्रति सिद्धानेवावगाहनातः क्षेत्रतश्चाह- उत्कृष्टा- सर्वमहती चासौ

अवगाहन्तेऽस्यां जन्तव इत्यवगाहना च- शरीरमुत्कृष्टावगाहना पञ्चधनुःशतप्रमाणा तस्यां सिद्धाः 'चः' समुच्चये 'जहन्न मज्झिमाइ य'त्ति अवगाहनायामिति प्रक्रमात्प्रत्येकं योज्यते ततः 'जघन्यावगाहनायां' द्विहस्तमानशरीररूपायां सिद्धाः 'मध्यमावगाहनायां च' उक्तरूपोत्कृष्ट-जघन्यावगाहनान्तरालवर्त्तिन्यां सिद्धाः 'उर्ध्वलोके मेरुचूलिकादौ सिद्धाः, संभवति हि तत्रापि केषाञ्चित्सिद्धप्रतिमावन्दनाद्यर्थमुपगतानां चारणश्रमणादीनां मुक्त्यवाप्तिः, 'अधश्च' अधो-लोकेऽर्थादधोलौकिकग्रामरूपेऽपि सिद्धाः, 'तिरियं च'त्ति 'तिर्यग्लोके च' अर्द्धतृतीयद्वीप-समुद्ररूपे तत्रापि केचित् 'समुद्रे' जलधौ सिद्धाः 'जले च' नद्यादिसम्बन्धिनि सिद्धाः, भूभृ-गह्वरशेषास्पदोपलक्षणमेतत्, अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु हि न क्वचिन्मुक्त्यवाप्तिनिषेध इति सूत्रार्थः ॥

इत्थं स्त्रीसिद्धादीनभिदधता स्त्रीत्वादिषु सिद्धसम्भव उक्तः, सम्प्रति तत्रापि क्व कियन्तः सिध्यन्ति ? इत्याशङ्क्याह-

मू. (१५१५) *दस य नपुंसएसुं, वीसं इत्थियासु य ।*
पुरिसेसु य अट्ठसयं, समएणेगेन सिज्झई ॥

मू. (१५१६) *चत्तारि य गिहिलिंगे, अन्नलिंगे, दसेव य ।*
सलिंगेण य अट्ठसयं, समएनेगेण सिज्झई ॥

मू. (१५१७) *उक्कोसोगाहनाए उ, सिज्झंते जुगवं दुवे ।*
चत्तारि जहन्नाए, जहमज्झुत्तरं सयं ॥

मू. (१५१८) *चउरुड्ढलोए य दुवे समुद्दे, तओ जले वीसमहे तहेव ।*
सयं च अट्ठुत्तर तिरियलोए, समएणेगेन उ सिज्झई धुवं ॥

वृ. 'दश' दशसङ्ख्याश्चशब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये 'नपुंसकेषु' वर्द्धितचिप्पितादिषु विंशतिः 'इत्थीयासु य'त्ति स्त्रीषु च पुरुषेषु चाष्टभिरधिकं शतमष्टशतं 'समयेन' अविभागकालरूपेण 'एकेन' एकसङ्ख्येन, प्रकृत्यादित्वात्तृतीया, 'सिद्धति' निष्ठितार्थं भवति, चत्वारो गृहिलिङ्गेऽ-न्यलिङ्गे दशैव च, स्वलिङ्गेन चाष्टशतं समयेनैकेन सिध्यति। 'उत्कृष्टावगाहनायां तु' उक्तरूपायां सिध्यतः 'युगपत्' एककालं 'द्वौ' द्विसङ्ख्यौ 'चत्वारः' चतुःसङ्ख्याः 'जहन्नाए'त्ति जघन्यावगाहनायां 'जवमज्झ'त्ति यवमध्यमिव यवमध्या-मध्यमावगाहना तस्याम् 'अष्टोत्तरं शतम्' अष्टोत्तरशतसङ्ख्याः, यवमध्यत्वं चैषां मध्यमावगाहनायामुत्कृष्टजघन्यावगाहनयोर्मध्य-वर्त्तित्वात्, तदपेक्षया च बहुतरसङ्ख्यात्वेन स्थूलतयैव भासमानत्वादिति भावनीयमिति ।

चत्वार ऊर्द्धवलोके च द्वौ समुद्रे त्रयो जले विंशतिः 'अधः' इत्यधोलोके 'तथैव' तेनैव प्रकारेण शतं च 'अष्टोत्तरम्' अष्टाधिकं तिर्यग्लोके समयेनैकेन तु सिद्धति, तुशब्दश्चशब्दश्च क्वचित्पूरणे क्वचिच्च पुनरर्थे व्याख्येयः । एतत्सूत्रस्थाने चान्ये सूत्रद्वयमित्थं पठन्ति-

"चउरो उड्ढलोगंमि, वीसपहुत्तं अहे भवे ।
सयं अट्ठोत्तरं तिरिए, एगसमएण सिज्झई ॥
दुवे समुद्दे सिज्झंती, सेसजलेसु तती जना ।
एसा उ सिज्झणा भणिया, पुव्वभावं पडुच्च उ ॥"

एतच्च व्याख्यातप्रायमेवेति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ इत्थं पूर्वभावप्रज्ञापनीयनयापेक्षयाऽनेकधा

सिद्धानभिधाय सम्प्रति प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयनयापेक्षया तेषामेव प्रतिघातादिप्रतिपादनायाह-

मू. (१५१९) *कहिं पडिहया सिद्धा ?, कहिं सिद्धा पइट्ठिया ? ।*
कहिं बुंदिं चइत्ता णं, कत्थ गंतूण सिज्झई ? ॥

मू. (१५२०) *अलोए पडिहया सिद्धा, लोयग्गे य पइट्ठिया ।*
इहं बुंदिं चइत्ता णं, तत्थ गंतूण सिज्झई ॥

वृ. 'क्वे'ति कस्मिन् 'प्रतिहताः' स्खलिताः, कोऽर्थः ? -निरुद्धगतयः, सिद्धाः, तथा 'क्व' कस्मिन् सिद्धाः 'प्रतिष्ठिताः' साद्यपर्यवसितं कालं स्थिताः, अन्यच्च- क्व 'बुंदिं' शरीरं त्यक्त्वा कुत्र गत्वा 'सिज्झइ'त्ति वचनव्यत्ययात् 'सिद्धन्ति' निष्ठितार्था भवन्ति । एतत्प्रतिवचनमाह- 'अलोके' केवलाकाशलक्षणे 'प्रतिहताः' स्खलितास्तत्र धर्मास्तिकायस्याभावेन तेषां गतेरसम्भवात्, उक्तं च

"ततोऽप्यूर्ध्वं गतिस्तेषां, कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः ।
धर्मास्तिकायस्याभावात्, स हि हेतुर्गतेः परः ॥"

तथा 'लोकाग्रे च' लोकस्योपरि विभागे 'प्रतिष्ठिताः' सदाऽवस्थिताः, आह- ऊर्द्ध्वं गमनाभावेऽप्यधस्तिर्यग्वा गमनसम्भवेन कथं तेषां तत्र प्रतिस्थानम् ?, उच्यते, क्षीणकर्मत्वात्तेषां, कर्माधीनत्वाच्चाधस्तिर्यग्गमनयोः, तदुक्तम्-

"अधस्तिर्यगथोर्द्ध्वं च, जीवानां कर्मजा गतिः ।
ऊर्द्ध्वमेव तु तद्धर्म्याद्, भवति क्षीणकर्मणाम् ॥"

'इहे' त्यनन्तरप्ररूपिते तिर्यग्लोकादौ 'बुन्दि' शरीरं त्यक्त्वा 'तत्र' इति लोकाग्रे गत्वा 'सिज्झति'त्ति सिध्यति, गत्वेति च मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिवत्क्त्वाप्रत्ययः, पूर्वापरकालविभागस्येहासम्भवात्; यत्रैव हि समये भवक्षयस्तस्मिन्नेव मोक्षस्तत्र गतिश्चेति, आह च वाचकः-

"द्रव्यस्य कर्मणो यद्वदुत्पत्त्यारम्भवीतयः ।
समं तथैव सिद्धस्य, गतिमोक्षभवक्षयाः ॥"

इति सूत्रद्वयार्थः । लोकाग्रे गत्वा सिद्धन्तीत्युक्तं, लोकाग्रं चेषत्प्राग्भाराया उपरीति यावति प्रदेशेऽसौ यत्संस्थाना यत्प्रमाणा यद्वर्णा च तदभिधानायाह-

मू. (१५२१) *बारसहिं जोयणेहिं, सव्वट्ठस्सुवरिं भवे ।*
ईसीपब्भारनामा उ, पुढवी छत्तसंठिया ॥

मू. (१५२२) *पणयाल सयसहस्सा, जोअनाणं तु आयया ।*
तावइयं चेव विच्छिन्ना, तिगुणो साहिय (तस्सेव) परिरओ ॥

मू. (१५२३) *अट्ठजोयणबाहल्ला, सा मज्झंमि वियाहिया ।*
परिहायंती चरिमंते, मच्छीपत्ताउ तनुयरी ॥

मू. (१५२४) *अज्जुनसुवन्नमगई, सा पुढवी निम्मला सहावेणं ।*
उत्ताणयछत्तयसंठिया य भणिया जिनवरेहिं ।

मू. (१५२५/१) *संखंककुंदसंकासा, पंडुरा निम्मला सुभा ॥*

वृ. द्वादशभिर्योजनैः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया 'सर्वार्थस्य' सर्वार्थनाम्नो विमानस्य 'उपरि'

ऊर्ध्वं 'भवेत्' स्यात् ईषत्प्राग्भारेति नाम यस्याः सा ईषत्प्राग्भारनामा, 'अनो बहुव्रीहे' रिति निषेधाग्नान्तत्वेऽपि डाप् न भवति, ईषदादिनामोपलक्षणं चैतत्, अनेकनामधेयाभिधेयत्वा-त्तस्याः, उक्तं हि- ''ईसीति वा ईसीपब्भारा इ वा तनुइ वा तनुतणुतीति वा सिद्धीति वा सिद्धालएति वा मुत्ती ति वा मुत्तालएति वा लोयग्गेइ वा लोयग्गथूभियाइइ वा लोयपडिवुज्झणाति वा सव्वपाणभूयजीवसत्तसुहावहाति वे''त्यादि, 'पृथ्वी' भूमिश्छत्रम् आतपत्रं तत्संस्थितमिव संस्थितं- संस्थानमस्या इति छत्रसंस्थिता, इह च विशेषानभिधानेऽप्युत्तानमेवेदं गृह्यते, आह यतो भगवान् भद्रबाहुः-''उत्तानयछत्तयसंठियाउ भणियाउ जिनवरेहिंति'' ।

पञ्चचत्वारिंशच्छतसहस्रान् योजनानां 'तुः' पूरणे 'आयता' दीर्घा 'तावइयं चेव'ति तावतश्चैव प्रक्रमाच्छतसहस्रान् 'विस्तीर्णा' विस्तरतोऽपि, पञ्चचत्वारिंशच्छतसहस्रप्रमाणेति भावः त्रिगुणः 'तस्सेव'त्ति प्राग्वत् 'तस्माद्' उक्तरूपादायामात् 'परिरयः' परिधिः, इह च त्रिगुण इत्यभि धानेऽपि विशेषाधिक्यं द्रष्टव्यं ''सव्वं वट्टं तिगुणं सविसेस'मिति वचनात्, अन्यथा हि पञ्चत्रि-शल्लक्षाधिकयोजनकोटिरेवैतत्परिमानं स्यात्, तथा च सूत्रान्तरविरोधो, यतस्तत्रोक्तम्-

''एगा जोयणकोडी बायालीसं भवे सयसहस्सं ।
तीसं चेव सहस्सा दो चेव सया अउणपन्ना ॥''

इति, पठन्ति च-'तिउणसाहियपडिरयं'ति। अष्टौ-अष्टसङ्ख्यानि योजनानि बाहल्यं-स्थौल्य-मस्या इत्यष्टयोजनबाहल्या 'से' तीषत्प्राग्भारा, किं सर्वत्राप्येवम् ? इत्याह-'मध्ये' मध्यप्रदेशे व्याख्याता, किमित्येवम् ? अत आह-परि- समन्ताद्धीयमाना परिहीयमाना 'चरमंते'त्ति चरमान्तेषु' सकलदिग्भावर्तिषु पर्यन्तप्रदेशेषु मक्षिकायाः पत्रं-पक्षो मक्षिकापत्रम्, अपिशब्दस्य गम्यमानत्वात्तस्मादपि तनुतरी अतिपरिकृशेतियावत्, इहाप्यत्र विशेषानभिधानेऽपि प्रतियोज-नमङ्गुलपृथक्त्वं द्रष्टव्या, तथा चान्यत्राभाणि ''गतूण जोयणं तु परिहायइ अंगुलपहुत्तं''ति ।

(केचित्पठन्ति-) ''अज्जुनसुवण्णगमई सा पुढवी निम्मला सहावेनं ।
उत्ताणगछत्तगसंठिया य भनिया जिनवरेहिं ॥''

तत्र चार्जुनं-शुक्लं तच्च तत्सुवर्णकं चार्जुनसुवर्णकं तेन निर्वृत्ताऽर्जुनसुवर्णकमयी 'सा' इतीषत्प्राग्भारा 'निर्मला' स्वच्छा, किमुपाधिवशतः ? इत्याह-'स्वभावेन' स्वरूपेण उत्तान कम्-उद्धर्वमुखं यच्छत्रमेव छत्रकं तत्संस्थिता च 'भणिता' उक्ता जिनवरैः, प्राक् सामान्य-तश्छत्रसंस्थितेत्युक्तमिह तूत्तानत्वं तद्विशेष उच्यत इति न पौनरुक्त्यम् ।

शङ्खाङ्ककुन्दानि-प्रतीतानि तत्सङ्काशा-वर्णतस्तादृशी अत एव 'पंडुरे'ति 'पाण्डुरा' श्वेता 'निर्मला' निष्कलङ्का 'शुभा' अत्यन्तकल्याणावहा 'सुखा वा' सुखहेतुत्वेनेति सार्द्धसूत्रत्रयार्थः ॥

मू. (१५२५/२) *सीआए जोअने तत्तो, लोयंतो उ वियाहिओ ॥*

वृ. 'सीतायाः' सीताभिधानायाः पृथिव्या उपरीति शेषः, योजने 'ततः' इति तस्या उक्त रूपायाः 'लोकान्तः' लोकपर्यन्तः 'तुः' पूरणे व्याख्यात इति सूत्रार्द्धार्थः ॥ ननु यदि योजने लोकान्तस्तत्किं तत्र सर्वत्र सिद्धास्तिष्ठन्त्युतान्यथा ? इत्याह-

मू. (१५२६) *जोअणस्स उ जो तत्थ, कोसो उवरिमो भवे ।*
तस्स कोसस्स छब्भाए, सिद्धानोगाहणा भवे ॥

वृ. योजनस्य 'तु:' वाक्यालङ्कारोपन्यासे य: 'तत्र' त्येवं व्यवस्थिते सुब्व्यत्ययेन वा 'तत्थ'त्ति 'तस्य' इपत्प्राग्भारोपरिवर्तिन: पठन्ति च 'तस्स'त्ति, 'क्रोश:' गव्यूतम् 'उवरिम'त्ति उपरिवर्ती भवेत् 'तस्ये'ति प्रक्रान्तस्य क्रोशस्य 'षड्भागे' सत्रिभागत्रयस्त्रिंशदधिकधनु:-शतत्रितयरूपे सिद्धानाम् 'अवगाहना' अवस्थितिर्भवेदिति सूत्रार्थ: ॥ अवगाहना च ततश्चलन-सम्भवेऽपि परमाण्वादीनामिवैकादिप्रदेशेषु भवेदत आह--तत्थ सूत्रम्। केचिदनन्तरसूत्रोत्तरा-र्द्धमधीयते-'कोसस्सवि य जो तत्थ, छब्भागो उवरिमो भवे'त्ति स्पष्टं। तत्र च किम्? इत्याह-

मू. (१५२७) *तत्थ सिद्धा महाभागा, लोगग्गंमि पइट्ठिया।*
भवप्पवंचउम्मुक्का, सिद्धिं वरगइं गया।

वृ. 'तत्र' त्यनन्तरमुपदर्शितरूपे 'सिद्धा:' उक्तरूपा: 'महाभागा:' अतिशयाचिन्त्यशक्तयो लोकाग्रे 'प्रतिष्ठिता:' सदावस्थिता:, एतच्च कुत: ? इत्याह-भवा-नरकादयस्तेषां प्रपञ्चो-विस्तरस्तेनोन्मुक्ता:-त्यक्ता: सन्त: 'सिद्धिं' सिद्धिनाम्नीं वरा चेतरगत्यपेक्षया गतिश्च गम्यमान-तया वरगतिस्तां गता:-प्राप्ता:, अयमाशय:-भवप्रपञ्च एव-चलने हेतु: स च सिद्धानां नास्तीति कुतस्तेषां तत्सम्भव: ? इति सूत्रार्थ: ॥ तत्र गतानां कस्य कियत्यवगाहना ? इत्याह-

मू. (१५२८) *उस्सेहो जस्स जो होइ, भवंमि चरमंमि उ।*
तिभागहीना तत्तो य, सिद्धाणोगाहणा भवे ॥

वृ. 'उत्सेध:' उच्छ्रय: प्रक्रमाच्छरीरस्य 'जस्स'त्ति 'येषां' सिद्धानां 'य:' इति यत्परिमानो भवति 'भवे' जन्मनि 'चरमे' पर्यन्तवर्तिनि 'तु' विशेषणे इदमपि प्राग्भावप्रज्ञापनीयनयापेक्षयेति विशेषयति, 'त्रिभागहीना' त्रिभागोना 'ततश्चे'ति तत: पुनश्चरमभवोत्सेधात्सिद्धानां यत्तदोर्नित्या-भिसम्बन्धात्तेषामवगाहन्ते ऽस्यामिति अवगाहना-स्वप्रदेशसन्निचित:, निश्चयाभिप्रायेण सर्वस्य स्वनिष्ठत्वात्, इयं च शरीरविवरापूरणत एतावतीत्यवगन्तव्यम्, उक्तं हि-''देहतिभागो झुसिरं तत्पूरणतो तिभागहीण''त्ति, इति सूत्रार्थ: ॥ एतानेव कालत: प्ररूपयितुमाह-

मू. (१५२९) *एगत्तेण साइया, अपज्जवसियावि य।*
पुहुत्तेन अनाइया, अपज्जवसियावि य ॥

वृ. 'एकत्वेन' असहायत्वेन विवक्षिता: सादिका अपर्यवसिता अपि च, यत्र हि काले ते सिद्धन्ति स तेषामादिरस्ति न तु कदाचिन्मुक्तेर्भ्रंस्यन्तीति न पर्यवसानसम्भव: 'पृथक्त्वेन' महत्त्वेन बहुत्वेन सामस्त्यापेक्षयेतियावत्, किमित्याह- अनादिका अपर्यवसिता अपि च, न हि कदाचित्ते नाभूवन् न भविष्यन्ति चेति सूत्रार्थ: ॥ सम्प्रत्येषामेवोपाधिनिरपेक्षं स्वरूपमाह-

मू. (१५३०) *अरूविणो जीवघना, नाणदंसणसन्निया।*
अउलं सुहसंपत्ता, उवमा जस्स नत्थि उ ॥

वृ. रूपिण:- उक्तन्यायेन रूपरसगधस्पर्शवन्त: तद्विपरीता अरूपिणस्तेषां रूपाद्यभावात्, उक्तं ह्यागमे-''से न किण्हे न नीले'' इत्यादि, जीवाश्च ते सततोपयुक्ततया घनाश्च-शुषिरपूरणतो निरन्तरनिचितप्रदेशतया जीवघना गमक त्वाद्विशेषणस्य परनिपात: ज्ञानदर्शने उक्तरूपे ते एव सञ्ज्ञा-सम्यग्बोधरूपा सञ्ज्ञातैषामिति तारकादेराकृतिगणत्वादितचि ज्ञानदर्शनसञ्ज्ञिता:-ज्ञानदर्शनोपयोगवन्तो न विद्यते तुलेव तुला-इयत्ता परिच्छेदहेतुरस्येति अतुलम्, अपरिमितत्वात्,

"सिद्धस्स सुहो रासी सव्वद्धापिंडितो जइ हवेज्जा।
सोऽणंतवग्गभइओ सव्वागासे न माइज्जा॥"

इति, सुखं-शर्म संमित्येकीभावेन दुःखलेसाकलङ्कितत्वलक्षणेन प्राप्ताः, सुखमेव पुनर्विशिनष्टि-उपमा यस्य 'नास्ति तु' न विद्यत एव, यदुक्तम्-

"लोके तत्सदृशो ह्यर्थः, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते।
उपमीयेत तद्येन, तस्मान्निरुपमं स्मृतम्॥"

न च विषयाभावतस्तत्र सुखशब्दाभिधेयाभाव एवेत्याशङ्कनीयं, चतुरर्थत्वात्तस्य,

लोके चतुर्ष्विहार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते।
विषये वेदनाऽभावे, विपाके मोक्ष एव च॥१॥
सुखो वह्निः सुखो वायुर्विषयेष्विह कथ्यते।
दुःखाभावे च पुरुषः, सुखितोऽस्मीति मन्यते॥२॥
पुण्यकर्मविपाकाच्च, सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम्।
कर्मक्लेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम्॥३॥"

ततश्च मोक्षस्यैव तत्र सुखशब्दाभिधेयत्वादसम्भव एवाशङ्कायाः, इह च जीवघना इत्यनेन सौगताभिमतमभावरूपत्वं मुक्तेः उत्तरविशेषणद्वयेन च 'सुखदुःखबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नवात्मगुणास्तेषामत्यन्तोच्छित्तिर्निःश्रेयस'मिति वचनादचेतनत्वासुखित्वे च सिद्धस्य नैयायिकाद्यभिमते निराकुरुते, अभावरूपत्वे हि मुक्तेरर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वाद्वस्तुनोऽन्त्यक्षणस्य क्षणान्तराजननादवस्तुत्वं, तदवस्तुत्वे चावस्तुनो जन्यत्वायोगात्पूर्वस्यापि क्षणस्य एवं पूर्वपूर्वक्षणानामपि सौगतस्याभावरूपतैव प्राप्तेति पूर्वसन्तानमिच्छतो मुक्तेरपि भावरूपता बलादायाति, तथा सर्वथाऽऽत्मगुणोच्छित्तिरूपतायां निःश्रेयसस्यात्मनोऽप्यभावप्रसक्तिः, सर्वथा गुणाभावे हि गुणिनोऽप्यभाव एव, अशेषरूपाद्यभावे इव घटादेरिति सूक्ष्मधिया भावनीयमिति। उक्तग्रन्थेनावगतमपि विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं पुनः क्षेत्रं स्वरूपं च तेषामाह-

मू.(१५३१) लोएगदेसे ते सव्वे, नाणदंसणसन्निया।
संसारपारनिच्छिन्ना, सिद्धिं वरगइं गया॥

वृ. लोकैकदेशे पाठान्तरतो लोकाग्रदेशे वोक्तरूपे 'ते' इति सिद्धाः, अनेन 'मुक्ताः सर्वत्र तिष्ठन्ति, व्योमवत्तापवर्जिताः' इत्यपास्तं भवति, सर्वगतत्वं ह्यात्मनामेतद् भवेत्, तथात्वे च सर्वत्र सर्वदा वेदनादिप्रसङ्गः, तथा 'सर्वे'निरवशेषा ज्ञानदर्शनसञ्ज्ञिताः संसारस्य पारः-पर्यन्तस्तं निस्तीर्णाः-पुनरागमनाभावलक्षणेनाधिक्येनातिक्रान्ताः सिद्धिं वरगतिं गताः इति प्राग्वत्, इह चाद्येन विशेषणेन मा भूत्केषाञ्चिज्ज्ञानसञ्ज्ञा परेषां दर्शनसञ्ज्ञैव केवला, किन्तूभे अपि सर्वेषामिति, द्वितीयेन-

"ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्त्तारः परमं पदम्।
गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः॥"

इति मते तेषामनिष्ठितार्थदोषप्रसङ्गेन पुनरावृत्तिरिति, तृतीयेन तु क्षीणकर्मत्वेन स्ववशत्वादिविशेषणवत्त्वेऽप्येषां स्ववशस्यानभिसन्धिः कृतकृत्यस्य च यथास्वभावेनास्योपयोग इष्टः,

'तथागतिः स्यात्स्वभावेने'ति वचनादुत्पत्तिसमये सक्रियत्वमप्यस्तीति ख्याप्यते, इदं च सूत्रं यत्र दृश्यते तत्रेत्थं नेयं, प्रत्यन्तरेषु च न दृश्यत एवेति सूत्रार्थः ॥ इत्थं यदुक्तं "संसारत्था य सिद्धा य, दुविहा जीवा वियाहिय"त्ति तत्र सिद्धा उक्ताः, साम्प्रतं संसारिण आह--

मू.(१५३२) *संसारत्था उ जे जीवा, दुविहा ते वियाहिया।*
तसा य थावरा चेव, थावरा तिविहा तहिं ॥

वृ. संसारस्था इति प्राग्वत्तुशब्दः सिद्धेभ्यः सङ्ख्याकृतविशेषद्योतको ये जीवा द्विविधास्ते व्याख्याताः, द्वैविध्यमेवाह-त्रसाश्च स्थावराश्चैव, स्थावराः 'त्रिविधाः' त्रिप्रकाराः 'तस्मिन्' इति द्वैविध्ये सति, अल्पवक्तव्यत्वाच्च पश्चान्निर्देशेऽपि प्रथमतः स्थावराभिधानमिति सूत्रार्थः ॥

मू.(१५३३) *पुढवी आउजीवा य, तहेव य वणस्सई।*
इच्चेए थावरा तिविहा, तेसिं भए सुनेह मे ॥

वृ. 'पुढवीआउजीवा य'त्ति जीवशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ततः पृथिव्येव जीवाः पृथिवीजीवाः आपो-जलं ता एव जीवा अब्जीवाश्च, तथैव च 'वणस्सइ'त्ति प्रक्रमाद्वन-स्पतिजीवाः ननु पृथिव्यादीनि जीवशरीराणि न त्वेतान्येव जीवाः, काठिन्यादिलक्षणानि ह्यमूनि जीवाः पुनरुपयोगलक्षणास्तत्कथं पृथिव्यादीन्येव जीवा इत्युक्तम् ?, उच्यते, जीवशरीर-योरन्योऽन्यानुगत्वेन विभागाभावादेवमुक्तं, न चैतदनार्षं, यत उक्तम्-"अन्नोऽन्नानुगयाणं इमं च तं चत्ति विभयणमजुत्तं" इत्यादि 'इति' इत्युक्तप्रकारेण 'एते' पृथिव्यादयः स्थावरा-स्त्रिविधाः। उत्तरग्रन्थसम्बन्धनार्थमाह-'तेषाम्' इति पृथिव्यादीनां 'भेदान्' विकल्पान् 'श्रृणुत' आकर्णयत 'मे' मम कथयत इति शेष इति सूत्रार्थः ॥

मू.(१५३४) *दुविहा पुढविजीवा उ, सुहुमा बायरा तहा।*
पज्जत्तमपज्जत्ता, एवमेव दुहा पुनो ॥

मू.(१५३५) *बायरा जे उ पज्जत्ता, दुविहा ते वियाहिया।*
सण्हा खरा य बोद्धव्वा, सण्हा सत्तविहा तहिं ॥

मू.(१५३६) *किण्हा नीला य रुहिरा य, हालिद्दा सुक्किला तहा।*
पंडुपणगमट्टिया, खरा छत्तीसईविहा ॥

मू.(१५३७) *पुढवी य सक्करा वालुया य उवले सिला य लोणूसे।*
अयतउयतंबसीसगरुप्पसुवन्ने य वइरे य ॥

मू.(१५३८) *हरियाले हिंगुलुए मणोसिलासासगंजनपवाले।*
अब्भपडलऽब्भवालुय बायरकाए मणिविहाणा ॥

मू.(१५३९) *गोमिज्जए य रुयगे अंके फलिहे य लोहियक्खे य।*
मरगयमसारगल्ले भुयमोयग इंदनीले य ॥

मू.(१५४०) *चंदनगेरुयहंसगब्भ पुलए सोगंधिए य बोद्धव्वे।*
चंदप्पभवेरुलिए जलकंते सूरकंते य ॥

वृ. 'द्विविधाः' द्विभेदाः पृथिवीजीवाः 'तुः' प्राग्वत् 'सूक्ष्माः' सूक्ष्मनामकर्मोदयाद् 'बादराः' बादरनामकर्मोदयात्, तथा 'पज्जत्तमपज्जत्त'त्ति तत्र 'पर्याप्ताः' आहारशरीरेन्द्रियोच्छ्व-

सवाङ्मनोऽभिनिर्वृत्तिहेतुस्तथाविधदलिकं पर्याप्तिः, यत उक्तम्

"आहारसरीरिंदियउस्सासवओमनोऽभिनिवत्ती।
होइ जओ दलियाओ करणं पइ सा उ पज्जत्ती॥"

साऽस्त्येषामित्यर्शआदेराकृतिगणत्वादचि पर्याप्तास्तद्विपरीताश्चापर्याप्ताः, 'एवं' इत्यनेन पर्याप्तापर्याप्तभेदेन 'एते' सूक्ष्मा बादराश्च, पठन्ति च-'एगमेगे'त्ति एकैके द्विविधाः पुनः प्रत्येकमिति भावः। पुनरेतानेवोत्तरभेदानाह-

'बायरा जे'त्ति बादरा ये पुनः पर्याप्ता द्विविधास्ते व्याख्याताः, कथम्? इत्याह-'श्लक्ष्णा' इह चूर्णितलोष्टकल्पा मृदुः पृथिवी तदात्मका जीवा अप्युपचारतः श्लक्ष्णा एवमुत्तरत्रापि, 'खराः' कठिनाः 'च' समुच्चये 'बोद्धव्याः' अवगन्तव्याः, श्लक्ष्णाः सप्तविधाः 'तस्मिन्' इत्युक्तरूपभेदद्वये। यथा चामी सप्तविधास्तथाऽऽह-कृष्णा नीलाश्च 'रुधिराश्च' इति लोहिता रक्ता इतियावत् 'हारिद्राः' पीताः शक्लाः 'तथे'त्ति समुच्चये 'पंडु'त्ति पाण्डवः-आपाण्डुः-आ-ईषच्छुभ्रत्वभाज इतियावत्, इत्थं वर्णभेदेन षड्विधत्वम्, इह च पाण्डुग्रहणं कृष्णादिवर्णानामपि स्वस्थानभेदेन भेदाद्भेदान्तरसम्भवसूचकं, पनकः अत्यन्तसूक्ष्मरजोरूपः स एव मृत्तिका पनकमृत्तिका, पनकस्य च नभसि विवर्त्तमानस्य लोके पृथिवीत्वेनारूढत्वात्पूर्वभेदसङ्ग्रहेऽपि भेदेनोपादानं, तत एव च मृत्तिकेति पृथ्वीपर्यायाभिधानमपि, अन्ये त्वाहुः पनकमृत्तिका मरुपु पर्पटिकेति रूढा, यस्याश्चरणाभिघाते झगित्युज्जृम्भणं, खरपृथिवीभेददर्शनोपक्रममाह-'खराः' प्रक्रमाद्बादरपृथिवीजीवाः 'षट्त्रिंशद्विधाः' षट्त्रिंशद्भेदाः।

तानेवाह 'पृथिवी'ति भामा सत्य भामावच्छुद्धपृथिवी शर्करादिरूपा या न भवति, चशब्द उत्तरभेदापेक्षया समुच्चये, 'शर्करा' लघूपलसकलरूपा, 'वालुका च' प्रतीता, 'उपलः' गण्डशैलादिः, 'शिला च' दृषत् 'लोणूसे अयतंबतउयसीसगरूप्पसुवन्ने य'त्ति लवणं च-समुद्रलवणादि ऊषश्च-क्षारमृत्तिका लवणोषौ अयस्ताम्रत्रपुकसीसकरूप्यसुवर्णानि च प्रतीतानि, नवरमेषां सम्बन्धिनो धातव एवैवमुक्ताः, सदा तेषु तत्सत्तादर्शनार्थं चैवमभिधानं, तेषु ह्यमूनि प्रागपि सन्त्येव, केवलं मलविगमादाविर्भवन्ति, 'वज्रश्च' हीरकः।

हरितालो हिङ्गुलको मनःशिलेति च प्रतीता एव, 'सासगंजणपवाले'त्ति, सासकश्च धातुविशेषोऽञ्जनं-समीरकं प्रवालकं च-विद्रुमः सासकाञ्जनप्रवालानि, 'अब्भपडलऽब्भवालुय'त्ति अभ्रपटलंप्रसिद्धम् अभ्रवालुका-अभ्रपटलमिश्रा वालुका 'बादरकाये' इति बादरपृथ्वीकायेऽमी भेदा इति शेषः 'मणिविहाने'त्ति चस्य गम्यमानत्वात् 'मनिविधानानि च' मनिभेदाः कानि पुनस्तानि? इत्याह-गोमेज्जकश्च रुचकोऽङ्कः स्फटिकश्च लोहिताक्षश्च 'मरगय'त्ति मरकतो मसारगल्लः 'भुयमोयग'त्ति भुजमोचक इन्द्रनीलश्च ६।

'चंदनगेरुयहंसगब्भ'त्ति चन्दनो गेरुगो हंसगर्भः पुलकः सौगन्धिकश्च बोद्धव्यः 'चंदप्पह'त्ति चन्द्रप्रभो वैडूर्यो जलकान्तः सूरकान्तश्च। इह च पृथिव्यादयश्चतुर्दश हरितालादयोऽष्टौ गोमेज्जकादयश्च क्वचित्कस्यचित्कथञ्चिदन्तर्भावाच्चतुर्दशेत्यमी मीलिताः षट्त्रिंदश् भवन्तीति सूत्रसप्तकार्थः। सम्प्रति प्रकृतोपसंहारपूर्वकं सूक्ष्मपृथिवीकायप्ररूपणामाह

मू. (१५४१) *एए खरपुढवीए, भेया छत्तीसमाहिया।*

एगविहमनाणत्ता, सुहुमा तत्थ वियाहिया ॥

वृ. एते खरपृथिव्यास्तदविभागाञ्च तत्स्थजीवानां भेदाः षट्त्रिंशदाख्याताः, 'एगविह-मनाणत्त'त्ति आर्षत्वादेकविधाः, किमित्येवंविधाः ?-यतोऽविद्यमानं नानात्वं-नानाभावो भेदो येषां तेऽमी अनानात्वाः सूक्ष्माः 'तत्र'त्ति तेषु सूक्ष्मबादरपृथिवीजीवेषु मध्ये व्याख्याता इति सूत्रार्थः ॥ एतानेव क्षेत्रत आह-

मू. (१५४२/१) *सुहुमा य सव्वलोगंमि, लोगदेसे य बायरा ।*

वृ. सूक्ष्माः 'सर्वलोके' चतुर्दशरज्ज्वात्मके तत्र सर्वदा तेषां भावात्, लोकस्य देशो- विभागो लोकदेशस्तस्मिन् 'चः' पुनरर्थे बादरास्तेषां क्वचित्कदाचिदसत्त्वेन सकलव्याप्त्यसम्भवात् ॥ अधुनैतत्कालतोऽभिधित्सुः प्रस्तावनामाह-

मू. (१५४२/२) *एत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं ॥*

वृ. प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥ यथाप्रतिज्ञातमाह-

मू. (१५४३) *संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसिया वि य ।*
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१५४४) *बावीससहस्साइं, वासानुक्कोसिया भवे ।*
आउठिई पुढवीणं, अंतोमुहुत्तं जहन्निया ॥

मू. (१५४५) *असंखकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।*
कायठिई पुढवीणं, तं कायं तु अमुंचओ ॥

मू. (१५४६) *अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्त जहन्नयं ।*
विजढंमि सए काए, पुढविजीवाण अंतरं ॥

वृ. 'सन्ततिं' प्रवाहं प्राप्यानादिका अपर्यवसिता अपि च, तेषां प्रवाहतः कदाचिद-प्यभावासम्भवात् 'स्थितिं' भवस्थितिरूपां 'प्रतीत्य' आश्रित्य सादिकाः सपर्यवसिता अपि च, द्विविधाया अपि तस्या नियतकालत्वात् । यथा चैततथाऽऽह- द्वाविंशतिसहस्राणि वर्षाणाम् 'उक्कोसिय'त्ति उत्कृष्टा भवेत्, काऽसौ ? इत्याह-आयुः-जीवितं तस्य स्थितिः-अवस्थान-मायुःस्थितिः 'पृथिवीना'मिति पृथिवीजीवानामन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यिका, असङ्ख्यकालमुत्कृष्टा अन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यिका, काऽसौ ? -काय इति-पृथिवीकायस्तस्मिन् स्थितिः-ततोऽनुद्वर्त्तनेना-वस्थानं कायस्थितिः 'पृथिवीनां' पृथ्वीजीवानां 'तम्' इति पृथ्वीरूपं 'कायं' निकायं 'तुः' अवधारणे भिन्नक्रमश्च ततः 'अमुंचओ'त्ति 'अमुञ्चतामेव' अत्यजताम्, इत्थं द्विविधाया अपि स्थितेर्नैयत्यदर्शनेन सादिसपर्यवसितत्वमेषां, सामर्थ्यकालस्य प्रक्रान्तत्वादन्तरकालमाह-अनंतकालमुत्कृष्टमन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यकं 'विजढंमि'त्ति त्यक्ते 'स्वके' स्वकीये 'काये' निकाये पृथ्वीजीवानामन्तरं, किमुक्तं भवति ?-यत्पृथिवीकायादुद्वर्त्तनं या च पुनस्तत्रैवोत्पत्तिर-नयोर्व्यवधानमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥ एतानेव भावत आह-

मू. (१५४७) *एएसिं वण्णओ चेव, गंधओ रसफासओ ।*
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. नवरं वर्णादीनां भावरूपत्वात्तेषां च संङ्ख्याभेदेनाभिधीयमानत्वादस्य भावाभिधायिता,

उपलक्षणं चेह सहस्र इति, वर्णादितस्तम्यस्य बहुतरभेदत्वेनासङ्ख्यभेदतायाः अपि सम्भवादिति सूत्रार्थः ॥ इत्थं पृथ्वीजीवानभिधायाब्जीवानाह-

मू. (१५४८) दुविहा आउजीवा उ, सुहुमा बायरा तहा ।
पज्जत्तमपज्जत्ता, एवमेव दुहा पुनो ॥

मू. (१५४९) बायरा जे उ पज्जत्ता, पंचहा ते पकित्तिया ।
सुद्धोदए य उस्से, हरतनु महिया हिमे ॥

मू. (१५५०) एगविहमनाणत्ता, सुहुमा तत्थ वियाहिया ।
सुहुमा सव्वलोगंमि, लोगदेसे य बायरा ॥

मू. (१५५१) संतइं पप्पणाईया, अपज्जवसियावि य ।
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१५५२) सत्तेव सहस्साइं, वासानुक्कोसिया भवे ।
आउठिई आऊणं, अंतोमुहुत्त जहन्नयं ॥

मू. (१५५३) असंखकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।
कायठिई आऊणं, तं कायं तु अमुंचओ ॥

मू. (१५५४) अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।
विजढंमि सए काए आउजीवाण अंतरं ॥

मू. (१५५५) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्सओ ॥

वृ. सूत्राष्टकं व्याख्यातप्रायमेव नवरं 'सुद्धोदकं' मेघमुक्तं समुद्रादिसम्बन्धि च जलम् 'ओसे'त्ति अवश्यायः शरदादिषु प्राभातिकसूक्ष्मवर्षः 'हरतनु' प्रातः सस्नेहपृथिव्युद्भव-स्तृणाग्रजलबिन्दुः 'मिहिका' गर्भमासेषु गर्भसूक्ष्मवर्षा 'हिमं' प्रतीतमेव, सप्तैव सहस्राणि वर्षानामुत्कृष्टिका भवेत्, काऽसौ ? आयुःस्थितिः 'अपाम्' इत्यप्जीवानामिति सूत्राष्टकार्थः ॥

मू. (१५५६) दुविहा वणस्सईजीवा, सुहुमा बायरा तहा ।
पज्जत्तमपज्जत्ता, एवमेव दुहा पुनो ॥

मू. (१५५७) बायरा जे उ पज्जत्ता, दुविहा ते वियाहिया ।
साहारणसरीरा य, पत्तेगा य तहेव य ॥

मू. (१५५८) पत्तेयसरीरा उ, नेगहा ते पकित्तिया ।
रुक्खा गुच्छा य गुम्मा य, लया वल्ली तणा तहा ॥

मू. (१५५९) वलय पव्वया कुहणा, जलरुहा ओसही तिणा ।
हरियकाया उ बोद्धव्वा, पत्तेया इति आहिया ॥

मू. (१५६०) साहारणसरीरा उ, नेगहा ते पकित्तिया ।
आलुए मूलए चेव, सिंगबेरे तहेव य ॥

मू. (१५६१) हिरिली सिरिली सिस्सिरीली, जावई केयकंदली ।
पलंडुलसणकंदे य, कंदली य कुहव्वये ॥

मू. (१५६२) लोहिणीहूयथीहू य, तुहगा य तहेव य।
कण्हे.य वज्जकंदे य, कंदे सूरणए तह॥

मू. (१५६३) अस्सकण्णी य बोद्धव्वा, सीहकण्णी तहेव य।
मुसुंढी य हलिद्दा य, णेगहा एवमायओ॥

मू. (१५६४) एगविहमनाणत्ता० ॥

मू. (१५६५) संतइं पप्पऽनाईआ० ॥

मू. (१५६६) दस चेव सहस्साइं, वासानुक्कोसिया भवे।
वणस्सईण आउं तु, अंतोमुहुत्त जहन्नयं॥

मू. (१५६७) अनंतकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं।
कायठिई पनगाणं, तं कायं तु अमुंचओ॥

मू. (१५६८) अनंतकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्त जहन्नयं।
विजढंमि सए काए, पनगजीवाण अंतरं॥

मू. (१५६९) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो॥

वृ. सूत्राणि चतुर्दश, प्रायो व्याख्यातान्येव, नवरं साधारणम्- अनन्तजीवानामपि समानमेकं शरीरं येषां तेऽमी साधारणशरीराः, उक्तलक्षणं चैतदाहारानप्राणग्रहणादीनि तेषां साधारणत्वात्,

"साहारणमाहारो साहारणमाणपाणगहणं च।
साहारणजीवाणं साहरणलक्खणं एयं॥"

'पत्तेगा य'त्ति 'प्रत्येकशरीराश्च' एकमेकं प्रति प्रत्येकम्-एकैकशो विभिन्नं शरीरमेषामिति प्रत्येकशरीराः, तेषा हि यदेकस्य शरीरं न तदन्यस्येति, यदुक्तम्-

"जह सगलसरिसवाणं सिलेसमिस्साण वट्टिया वत्ती।
पत्तेयसरीराणं तह होंति सरीरसंघाया॥१॥
जह वा तिलसक्कुलिया बहुएहिं तिलेहिं मेलिया संती।
पत्तेयसरीराणं तह होंति सरीरसंघाया॥२॥"

प्रक्रमाज्जीवा ये इति शेषः अनेकधा ते प्रकीर्त्तिताः, पठन्ति च-'बारसविहभेएणं पत्तेया उ वियाहिय'त्ति, 'वृक्षाः' चूतादयः 'गुच्छाः' वृन्ताकीप्रभृतयः 'गुल्माश्च' नवमालिकादयः 'लताः' चम्पकलतादयः 'वल्लयः' त्रपुष्यादयः 'तृणानि' जुज्जुकार्जुनादीनि 'लतावलयानि' नालिकेरीकदल्यादीनि भण्यन्ते, तेषां च शाखान्तराभावेन लतारूपता त्वचो वलयाकारत्वेन च वलयता, पर्वाणि-सन्धयस्तेभ्यो जाताः पर्वजाः पाठान्तरतः पर्वगा वा इक्ष्वादयः 'कुहणाः' भूमिस्फोटकविशेषाः सर्पच्छत्रकादयो, जले रुहन्तीति जलरुहाः-पद्मादयः औषधयः-फलपाकान्तास्तद्रुपाणि तृणानि औषधितृणानि-शाल्यादीनि हरितानि-तन्दुलेयकादीनि तान्येव कायाः-शरीराण्येषामिति हरितकायाः, चशब्द एषामेव स्वगतानेकभेदसंसूचकः।

'साधारणशरीरास्त्वि'ति तुशब्दस्यापिशब्दार्थत्वात् साधारणशरीरा अपि न केवलं प्रत्येकशरीरा इत्यपिशब्दार्थः, आलूकमूलकादयः हरिद्रापर्यन्ताः प्रायः कन्दविशेषास्तत्तद्देश-

प्रसिद्धाः 'एकमादयः' इत्येवंप्रकारा येषामिदं साधारणशरीरलक्षणमस्ति, तद्यथा-

"चक्कागं भज्जमाणस्स, गंठी चुन्नघनो भवे।
पुढवीसरिसेण भेएण, अनंतजीवं वियाणाहि॥१॥
गूढच्छिरागं पत्तं सच्छीरं जं च होइ निच्छीरं।
जंपि य पणट्ठसंधि, अनंतजीवं वियाणाहि॥२॥" इत्यादि

पनका- उल्लिजीवाः, इह च तदुपलक्षिताः सामान्येन वनस्पतयो गृह्यन्ते, तथा चान्ये पठन्ति- 'वणप्फईण आउं तु'त्ति, प्रत्येकशरीरापेक्षया चोत्कृष्टं दशवर्षसहस्रमानमायुरुक्तं, साधारणानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तायुष्कमानं, उक्तं च-"निओयस्स णं भंते! केवइयं कालं ठिइ-पन्नत्ता?, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं" कायस्थितः पनकानाम्, इहापि सामान्येन वनस्पतिजीवानाम, अत एवासौ सामान्येन वनस्पतिजीवान्निगोदान् वाऽपेक्ष्यो-त्कृष्टतोऽनन्तकालमुच्यते, निगोदापेक्षया हि प्रत्येकवनस्पतीनां तथा निगोदानां बादराणां सूक्ष्माणां चासङ्ख्येयकालोऽवस्थितिः, यदुक्तम्-"पत्तेयसरीरबादरवनप्फईकाइयाणं भंते! केवइयं कालं कायठिई पन्नत्ता?, जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण सत्तरिं सागरोवमकोडाकोडीओ निओए णं भंते! निओदेत्ति कालओ केच्चिरं होइ?, जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अनंतकालं अनंताओ ओसप्पिणीओ खेत्तओ अड्ढाइज्जा पोग्गलपरियट्टा वा। बायरनिओयपुच्छा, जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तरिसागरोवमकोडाकोडीओ।

सुहुमनिगोयपुच्छा, जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं"ति। तथाऽ-सङ्ख्यकालमुत्कृष्टं पनकजीवानामन्तरं, तत उद्वृत्य हि पृथिव्यादिषूत्पत्तव्यं, तेषु चासङ्ख्येय कालैव कायस्थितिरिहापि तथाऽभिधानादिति चतुर्दशसूत्रार्थः॥

प्रकृतमुपसंहरन्नुत्तरग्रन्थं च सम्बन्धयितुमिदमाह-

मू. (१५७०) *इच्चेए थावरा तिविहा, समासेन वियाहिया।*
इत्तो उ तसे तिविहे, वुच्छामि अनुपुव्वसो॥

वृ. 'इति' इत्येवंप्रकाराः 'एते' पृथिव्यादयः स्थानशीलाः स्थावराः 'त्रिविधाः' त्रिप्रकाराः, त्रयाणामप्यमीषां स्वयमवस्थितस्वभावत्वात्, 'समासेन' सङ्क्षेपेण व्याख्याताः, विस्तरतो ह्यमीषां बहुतरा भेदाः। 'अतः' स्थावरविभक्तेरनन्तरं 'तुः' पुनरर्थः त्रसांस्त्रिविदान् वक्ष्यामि 'अनुपुव्वसो'त्ति आनुपूर्व्येति सूत्रार्थः॥

मू. (१५७१) *तेऊ वाऊ य बोद्धव्वा, ओराला य तसा तहा।*
इच्चेए तसा तिविहा, तेसिं भेए सुणेह मे॥

वृ. 'तेउ'त्ति तेजोयोगात्तेजांसि-अ[त्रा]ग्नयस्तद्वर्त्तिनो जीवा अपि तथोक्ताः, एवं 'वाऊ'त्ति वान्तीति वायवो-वातास्ते च बोद्धव्याः, 'ओराल'त्ति 'उदाराः' एकेन्द्रियापेक्षया प्रायः स्थूला द्वीन्द्रियादय इतियावत् 'चः' समुच्चये त्रसाः 'तथे'ति तेनागमोक्तेन प्रकारेण, उपसंहारमाह-'इती'त्यनन्तरोक्तास्त्रस्यन्ति-चलन्ति देशाद्देशान्तरं संक्रामन्तीति त्रसाः 'त्रिविधाः' त्रिप्रकाराः, तेजोवाय्वोश्च स्थावरनामकर्मोदयेऽप्युक्तरूपं त्रसनमस्तीति त्रसत्वं, द्विधा हि तत्-गतितो

लब्धितश्च, यत उक्तम्--"दुविहा खलु तसजीवा लद्धितसा चेव गतितसा चेव" त्ति, ततश्च तेजोवाय्वोर्गतित उदाराणां च लब्धितोऽपि त्रसत्वमिति, उत्तरग्रन्थसम्बन्धनायाह–'तेषा'मिति तेजःप्रभृतीनां भेदान् श्रृणुत 'मे' मम कथयत इति सूत्रार्थः ॥ तत्र तावत्तेजोजीवानाह–

मू.(१५७२) *दुविहा तेउजीवा उ, सुहुमा बायरा तहा ।*
पज्जत्तमपज्जत्ता, एवमेव दुहा पुनो ॥

मू.(१५७३) *बायरा जे उ पज्जत्ता, नेगहा ते वियाहिया ।*
इंगाले मुम्मुरे अगनी, अच्चि जाला तहेव य ॥

मू.(१५७४) *उक्का विज्जू य बोद्धव्वा, नेगहा एवमायओ ।*
एगविहमनाणत्ता, सुहुमा ते वियाहिया ॥

मू.(१५७५) *सुहुमा सव्वलोगंमि, लोगदेसे य बायरा ।*
इत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं ॥

मू.(१५७६) *संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।*
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू.(१५७७) *तिन्नेव अहोरत्ता, उक्कोसेन वियाहिया ।*
आउ ठिई तेऊणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू.(१५७८) *असंखकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्त जहन्नयं ।*
कायठिई तेऊणं, तं कायं तु अमुंचओ ॥

मू.(१५७९) *अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।*
विजढंमि सए काए, तेउजीवाण अंतरं ॥

मू.(१५८०) *एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।*
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. दुविहेत्यादिसूत्राणि नव प्रायः प्राग्वत्, नवरम् 'अङ्गारः' विगतधूमज्वालो दह्यमानेन्धनात्मकः 'मुर्मुरः' भस्ममिश्राग्निकनरूपः 'अग्निः' इहोक्तभेदातिरिक्तो वह्निः 'अर्चिः' मूलप्रतिबद्धा ज्वलनशिखा, दीपशिखेत्यन्ये, 'ज्वाला' छिन्नमूला ज्वलनशिखैवेति सूत्रनवकार्थः ॥

उक्तास्तेजोजीवाः, वायुजीवानाह–

मू.(१५८१) *दुविहा वाउजीवा य, सुहुमा बायरा तहा ।*
पज्जत्तमपज्जत्ता, एवमेव दुहा पुनो ॥

मू.(१५८२) *बायरा जे उ पज्जत्ता, पंचहा ते पकित्तिया ।*
उक्कलियामंडलियाघनगुंजासुद्धवाया य ॥

मू.(१५८३) *संवट्टगवाए य, नेगहा एवमाअओ ।*
एगविहमनाणत्ता, सुहुमा तत्थ वियाहिया ॥

मू.(१५८४) *सुहुमा सव्वलोगंमि, लोगदेसे य बायरा ।*
इत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं ॥

मू.(१५८५) *संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।*

ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१५८६)　　तिन्नेव सहस्साइं, वासानुक्कोसिया भवे ।
आउठिई वाऊणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१५८७)　　असंखकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।
कायठिई वाऊणं, तं कायं तु अमुंचओ ॥

मू. (१५८८)　　अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।
विजढंमि सए काए, वाउजीवाण अंतरं ॥

मू. (१५८९)　　एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. दुविहेत्यादि सूत्रनवकं प्राग्वत् । 'पञ्चधे' त्युपलक्षणम्, अत्रैवास्यानेकधेत्यभिदानात्, 'उक्कलियामंडलियाघणगुंजासुद्धवाया य' वातशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धादुत्कलिकावाता ये स्थित्वा स्थित्वा पुनर्वान्ति मण्डलिकावाता वातोलीरूपाः घनवाता-रत्नप्रभाद्यधोवर्त्तिनां धनोदधीनां विमानानां वाऽऽधारा हिमपटलकल्पा वायवो गुञ्जावाता-ये गुञ्जन्तो वान्ति शुद्धवाता-उत्कलिकाद्युक्तविशेषविकला मन्दानिलादयः, 'संवट्टगवाए य'त्ति संवर्त्तकवाताश्च-ये बहिः स्थितमपि तृणादि विवक्षितक्षेत्रान्तः क्षिपन्तीति सूत्रनवकार्थः ॥

इत्थं तेजोवायुरूपांस्त्रसानभिधायोदारत्रसाभिधित्सयाऽऽह-

मू. (१५९०)　　ओराला तसा जे उ, चउहा ते पकित्तिया ।
बेइंदिय तेइंदिय, चउरो पंचिंदिया चेव ॥

वृ. उदारास्त्रसाः 'ये तु' इति ये पुनः 'चतुर्धा' चतुष्प्रकारास्ते प्रकीर्त्तिताः, यथा चैषां चतुर्द्धात्वं तथाऽऽह- 'बेइंदिय'त्ति द्वे इन्द्रिये--स्पर्शनरसनाख्ये येषां तेऽमी द्वीन्द्रियाः, एतच्च निर्वृत्त्युपकरणाख्यं द्रव्येन्द्रियमभिप्रेत्योच्यते, भावेन्द्रियापेक्षयैकेन्द्रियाणामपीन्द्रियपञ्चक स्यापि सम्भवात्, तथा च प्रज्ञापना-''दव्विदियं पडुच्च एगिंदिया जीवा एगेंदिया भावेंगियं पडुच्च एगेन्दियावि जीवा बेंदिया तेइंदिया चउरिंदिया पंचिंदिय''त्ति, एवं शेषेष्वपि, तथैव 'तेइंदिय'त्ति त्रीन्द्रियाः-येषां द्वे ते एव तृतीयां घ्राणं, 'चउरो'त्ति प्रक्रमाच्चतुरिन्द्रियाः-येषां त्रीण्युक्तरूपाणि चतुर्थं चक्षुः, पञ्चेन्द्रियाश्चैव-येषामेतान्येव चत्वारि पञ्चमं श्रोत्रमिति सूत्रार्थः ॥

तत्र तावद् द्वीन्द्रियवक्तव्यतां प्रतिपिपादयिषुरिदमाह-

मू. (१५९१)　　बेइंदिया उ जे जीवा, दुविहा ते पकित्तिया ।
पज्जत्तमपज्जत्ता, तेसिं भए सुणेह मे ॥

मू. (१५९२)　　किमिनो सोमंगला चेव, अलसा माइवाहया ।
वासीमुहा य सिप्पीया, संखा संखणगा तहा ॥

मू. (१५९३)　　पल्लोयानुल्लया चेव, तहेव य वराडगा ।
जलूगा जालगा चेव, चंदना य तहेव य ॥

मू. (१५९४)　　इति बेइंदिया एए, नेगहा एवमायओ ।
लोएगदेसे ते सव्वे, न सव्वत्थ वियाहिया ॥

मू.(१५९५) *संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।*
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू.(१५९६) *वासाइं बारसेव उ, उक्कोसेन वियाहिया ।*
बेइंदियआउठिई, अंतोमुहुत्तं जहन्नं ॥

मू.(१५९७) *संखिज्जकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।*
बेइंदियकायठिई, तं कायं तु अमुंचओ ॥

मू.(१५९८) *अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।*
बेइंदियजीवाणं, अंतरेयं वियाहियं ॥

मू.(१५९९) *एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।*
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. बेइंदिया इत्यादि सूत्रनवकम्, इदमपि प्रायस्तथैव, नवरं द्वीन्द्रियाभिलापः कर्त्तव्यः, तथा 'कृमयः' अशुच्यादिसम्भवाः 'अलसाः' प्रतीताः 'मातृवाहकाः' ये काष्ठशकलानि समोभयाग्रतया संबध्नन्ति, वास्याकारमुखा वासीमुखाः, 'सिप्पिय'त्ति प्राकृतत्वात् शुक्तयः 'शङ्खाः' प्रतीताः 'शङ्खनकाः' तदाकृतय एवात्यन्तलघवो जीवाः 'वराटकाः' कपर्दकाः 'जलौकसः' दुष्टरक्ताकर्षिण्यः चन्दनका-अक्षाः, शेषास्तु यथासम्प्रदायं वाच्याः, वर्षाणि द्वादशैवत्विति सूत्रनवकार्थः ॥ त्रीन्द्रियवक्तव्यतामाह-

मू.(१६००) *तेइंदिया य जे जीवा, दुविहा ते पकित्तिया ।*
पज्जत्तमपज्जत्ता, तेसिं भेए सुणेह मे ॥

मू.(१६०१) *कुंथुपिवीलिउद्दसा, उक्कलुद्देहिया तहा ।*
तणहारा कट्ठहारा य, मालूगा पत्तहारगा ॥

मू.(१६०२) *कप्पासिऽट्ठिमिंजा य, तिंदुगा तउसमिंजगा ।*
सदावरी य गुम्मी य, बोद्धव्वा इंदगाइ य ॥

मू.(१६०३) *इंदगोवसमाइया, नेगहा एवमायओ ।*
लोएगदेसे ते सव्वे, न सव्वत्थ वियाहिया ॥

मू.(१६०४) *संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।*
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू.(१६०५) *एगूनवन्नऽहोरत्ता, उक्कोसेन वियाहिया ।*
तेइंदिय आउठिई, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू.(१६०६) *संखिज्जकालमुक्कोसा, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।*
तेइंदियकायठिई, तं कायं तु अमुंचओ ॥

मू.(१६०७) *अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।*
तेइंदियजीवाणं, अंतरेयं वियाहियं ॥

मू.(१६०८) *एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।*
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. तेंदिएत्यादि सूत्रनवकम्, एतदपि पूर्ववत्, नवरं त्रीन्द्रियोच्चारणं विशेषः। तथा कुन्थवः अनुद्धरिप्रभृतयः पिपीलिका: -कीटिकाः गुंमी--शतपदी, एवमन्येऽपि यथासम्प्रदायं वाच्याः, एकोनपञ्चाशदहोरात्राण्यायुः -स्थितिरिति सूत्रनवकार्थः ॥ चतुरिन्द्रियवक्तव्यतामाह-

मू. (१६०९) चउरिंदिया उ जे जीवा, दुविहा ते पकित्तिया।
पज्जत्तमपज्जत्ता, तेसिं भेए सुनेह मे ॥

मू. (१६१०) अंधिया पुत्तिया चेव, मच्छिया मसगा तहा।
भमरे कीडपयंगे य, ढिंकणे कुंकने तहा ॥

मू. (१६११) कुक्कडे सिंगिरीडी य, नंदावत्ते य विच्छिए।
डोले भिंगिरिडिओ, विरिली अच्छिवेहए ॥

मू. (१६१२) अच्छिरे माहले अच्छि[रोडए], विचित्ते चित्तपत्तए।
ओहिंजलिया जलकारी, य नीया तंबगाइ या ॥

मू. (१६१३) इइ चउरिंदिया एए, नेगहा एवमायओ।
लोगस्स एगदेसंमि, ते सव्वे परिकित्तिया ॥

मू. (१६१४) संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य।
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१६१५) छच्चेव य मासाऊ, उक्कोसेण वियाहिया।
चउरिंदिय आउठिई, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६१६) संखिज्जकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं।
चउरिंदियकायठिई, तं कायं तु अमुंचओ ॥

मू. (१६१७) अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं।
विजढंमि सए काए, अंतरेयं वियाहियं ॥

मू. (१६१८) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. चउरिंदिएत्यादि सूत्रदशकम्, इदमपि तथैव, चतुरिन्द्रियाभिलाप एव विशेषः। एतद्भेदाश्च केचिदप्रतीता एवान्ये तु तत्तद्देशप्रसिद्धितो विशिष्टसम्प्रदायाच्चाभिधेयाः, तथा षडेव मासानुत्कृष्टैषां स्थितिरिति सूत्रदशकार्थः ॥ पञ्चेन्द्रियवक्तव्यतामाह-

मू. (१६१९) पंचिंदिया उ जे जीवा, चउव्विहा ते वियाहिया।
नेरइय तिरिक्खा य, मनुया देवा य आहिया ॥

वृ. पञ्चेन्द्रियास्तु ये जीवाश्चतुर्विधास्ते व्याख्याताः, तद्यथा-'नेरइय तिरिक्खा य'त्ति नैरयिकास्तिर्यञ्चश्च मनुजा देवाश्च 'आख्याताः' कथितास्तीर्थकरादिभिरिति सूत्रार्थः ॥

तत्र तावन्नैरयिकानाह-

मू. (१६२०) नेरइया सत्तविहा, पुढवीसू सत्तसू भवे।
रयणाभ सक्कराभा, वालुयाभा य आहिया ॥

मू. (१६२१) पंकाभा धूमाभा, तमा तमतमा तहा।

इइ नेरइया एए, सत्तहा परिकित्तिया ॥

मू. (१६२२) लोगस्स एगदेसंमि, ते सव्वे उ वियाहिया ।
इत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं ॥

मू. (१६२३) संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१६२४) सागरोवममेगं तु, उक्कोसेन वियाहिया ।
पढमाइ जहन्नेणं, दसवाससहस्सिया ॥

मू. (१६२५) तिन्नेव सागराऊ, उक्कोसेन वियाहिया ।
दुच्चाए जहन्नेणं, एगं तु सागरोवमं ॥

मू. (१६२६) दससागरोवमाऊ, उक्कोसेन वियाहिया ।
चउत्थीइ जहन्नेणं, सत्तेव उ सागरोवमा ॥

मू. (१६२७) दससागरोवमाऊ, उक्कोसण वियाहिया ।
पंचमाए जहन्नेणं, दस चेव उ सागरा ॥

मू. (१६२८) सत्तरससारगाऊ, उक्कोसेन वियाहिया ।
पंचमाए जहन्नेणं, दस चेव उ सागरा ॥

मू. (१६२९) बावीससागराऊ, उक्कोसेन वियाहिया ।
छट्ठीइ जहन्नेणं, सत्तरस सागरोवमा ॥

मू. (१६३०) तित्तीससागराऊ, उक्कोसेन वियाहिया ।
सत्तमाए जहन्नेणं, बावीसं सागरोवमा ॥

मू. (१६३१) जा चेव उ आउठिई, नेरइयाणं वियाहिया ।
सा तेसिं कायठिई, जहन्नुक्कोसिया भवे ।

मू. (१६३२) अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।
विजढंमि सए काए, नेरइयाणं तु अंतरं ॥

मू. (१६३३) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. नेरइएत्यादि चतुर्दश सूत्राणि । नैरयिकाः 'सप्तविधाः' सप्तप्रकाराः, किमिति ?, पृथ्वीपु सप्तसु 'भवे'त्ति भवेयुः, ततस्तद्भेदात्तेषां सप्तविधत्वमिति भावः, काः पुनस्ताः सप्त ? इत्याह- 'रयणाभ'त्ति रत्नानां-वैडूर्यादीनामाभानमाभास्वरूपतः प्रतिभासनमस्यामिति रत्नाभा, इत्थं चैतत्, तत्र रत्नकाण्डस्य भवनपतिभवनानां च विविधरत्नवतां सम्भवात्, एवं सर्वत्र, नवरं शर्करा-श्लक्ष्णपाषाणशकलरूपा तदाभा, 'धूमाभे'ति यद्यपि तत्र धूमासम्भवस्तथाऽपि तदाकारपरिणतानां पुद्गलानां सम्भवात्, तमोरूपत्वाच्च तमः, प्रकृष्टतरतमस्त्वाच्च तमस्तमः, 'इति' इत्यमुना पृथिवीसप्तविधत्वलक्षणेन प्रकारेण नैरयिका एते सप्तधा प्रकीर्तिताः ।

'लोगस्से'त्यादिसूत्रद्वयं क्षेत्रकालाभिधायि प्राग्वत् । सादिसपर्यवसितत्वं द्विविधस्थित्यभिधानद्वारतो भावयितुमाह-सागरोपममेकं तूत्कृष्टेन व्याख्याता 'प्रथमायां' प्रक्रमान्नरकपृथिव्यां

जघन्येन दश वर्षसहस्त्राणि यस्यां सा दशवर्षसहस्रिका, प्रस्तावादायुःस्थितिर्नैरयिकाणा-मितीहोत्तरसूत्रेषु च द्रष्टव्यम् ।

त्रीण्येव 'सागरे'ति सागरोपमाणि 'तुः' पूरणे उत्कृष्टेन व्याख्याता द्वितीयायां, 'जहन्नेणं'ति उत्तरत्र तुशब्दस्य पुनःशब्दार्थस्य भिन्नक्रमत्वेनेह सम्बन्धाज्जघन्येन पुनरेकं सागरोपमम् ।

सप्तैव सागरोपमाणि तूत्कृष्टेन व्याख्याता तृतीयायां, जघन्येन पुनस्त्रीण्येव सागरोपमाणि, दश सागरोपमाणि तूत्कृष्टेन व्याख्याता चतुर्थ्यां, जघन्येयन सप्तैव तु सागरोपमाणि । सप्तदश सागरोपमाणि तूत्कृष्टेन व्याख्याता पञ्चम्यां, जघन्येन दश चैव तु सागरोपमाणि द्वाविंशतिः सागरोपमाणि तूत्कृष्टेन व्याख्याता षष्ठ्यां, जघन्येन सप्तदश सागरोपमाणि । त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-माणि तूत्कृष्टेन वय्ख्याता सप्तम्यां नरकपृथिव्यां, जघन्येन द्वाविंसतिः सागरोपमाणि ॥

आयुःस्थितिरुक्ता, कायस्थितिमाह- 'या चे'ति चशब्दो वक्तव्यतान्तरोपन्यासे 'एवे'ति भिन्नक्रमः 'चः' पुनरर्थः, ततो यैव च पुराऽऽयुःस्थितिर्नैरयिकाणां व्याख्याता 'सि'त्ति एवकारस्य गम्यमानत्वात्सैव तेषां कायस्थितिर्जघन्योत्कृष्टा भवेत्, इत्थं चैतत्, तत उद्वृत्तानां पुनस्तत्रैवानुपपत्तेः, ते हि तत उद्वृत्य कश्चिज्जीवो गर्भजपर्याप्तकसङ्खेययवर्षायुष्ष्वेवोपजायन्ते, यत उक्तम्-''नरगाओ उव्वट्टा गब्भे पज्जत्तसंखजीवीसु । नियमेण होइ वासो'' इत्यादि । अन्तरविधानाभिधायि सूत्रद्वयं प्राग्वत्, नवरमन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यमन्तरं, यदाऽन्यतरनरकादुद्वृत्य कश्चिज्जीवो गर्भजपर्याप्तकमत्स्यादिपूत्पद्यते, तत्र चातिसंक्लिष्टाध्यवसायोऽन्तर्मुहूर्त्तमानायुः प्रतिपाल्य मृत्वाऽन्यतमनरकेषूत्पद्यते तदा लभ्यत इति भावनीयमिति चतुर्दशसूत्रार्थः ॥

इत्थं नैरयिकानभिधाय तिरश्च आह-

मू. (१६३४) *पंचिंदियतिरिक्खा उ, दुविहा ते वियाहिया ।*
संमुच्छिमतिरिक्खा उ, गब्भवक्कंतिया तहा ॥

मू. (१६३५) *दुविहावि ते भवे तिविहा, जलयरा थलयरा तहा ।*
खहयरा य बोद्धव्वा, तेसिं भेए सुणेह मे ॥

मू. (१६३६) *मच्छा य कच्छभा य, गाहा य मगरा तहा ।*
सुंसमारा य बोद्धव्वा, पंचहा जलयराहिया ॥

मू. (१६३७) *लोएगदेसे ते सव्वे, न सव्वत्थ वियाहिया ।*
इत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं ॥

मू. (१६३८) *संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।*
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१६३९) *इक्का य पुव्वकोडीओ, उक्कोसेन वियाहिया ।*
आउठिई जलयराणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६४०) *पुव्वकोडीपुहुत्तं तु, उक्कोसेन वियाहिया ।*
कायठिई जलयराणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६४१) *अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ।*
विजढंमि सए काए, जलयराणं तु अंतरं ॥

मू. (१६४२) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

मू. (१६४३) चउप्पया य परिसप्पा, दुविहा थलयरा भवे ।
चउप्पया चउविहा उ, ते मे कित्तयओ सुण ॥

मू. (१६४४) एगखुरा दुखुरा चेव, गंडीपयसनप्फया ।
हयमाइ गोणमाई, गयमाई सीहमाइणो ॥

मू. (१६४५) भुओरगपरिसप्पा, परिसप्पा दुविहा भवे ।
गोहाई अहिमाईया, इक्किका नेगहा भवे ॥

मू. (१६४६) लोएगदेसे ते सव्वे, न सव्वत्थ वियाहिया ।
इत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं ॥

मू. (१६४७) संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१६४८) पलिओवमा उ तिन्नि उ, उक्कोसेन वियहिया ।
आउठिई थलयराणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६४९) पलिओवमा उ तिन्नि उ, उक्कोसेनं वियाहिया ।
पुव्वकोडीपुहुत्तं तु, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६५०) कायठिई थलयराणं, अंतरं तेसिमं भवे ।
कालं अनंतमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६५१) विजढंमि सए काए, थलयराणं तु अंतरं ।
चम्मे उ लोमपक्खी या, तइया समुग्गपक्खिया ॥

मू. (१६५२) विययपक्खी य बोद्धव्वा, पक्खिणो य चउव्विहा ।
लोएगदेसे ते सव्वे, न सव्वत्थ वियाहिया ॥

मू. (१६५३) संतइं पप्पऽनाईया, अपज्जवसियावि य ।
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१६५४) पलिओवमस्स भागो, असंखिज्जइमो भवे ।
आउठिई खहयराणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६५५) असंखभागो पलियस्स, उक्कोसेन उ साहिओ ।
पुव्वकोडीपुहुत्तेणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६५६) कायठिई खहयराणं, अंतरं ते(रेयं)वियाहियं ।
कालं अनंतमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं ॥

मू. (१६५७) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. पञ्चेन्द्रियेत्यादि सूत्राणि पञ्चवि(चतुर्विंशतिर्व्याख्यातप्रायाण्येव, नवरमाद्यसूत्रद्वयमुद्देशतो भेदानन्तरग्रन्थसम्बन्धं चाभिदधाति, अत्र संमूर्च्छनं संमूर्च्छा-अतिशयमूढता तया निर्वृत्ताः

संमूर्च्छिमाः, यदिवा समित्युत्पत्तिस्थानपुद्गलैः सहैकीभावेन मूर्च्छन्ति तत्पुद्गलोपचयात्म मुच्छिता भवन्तीत्यौणादिक इमप्रत्यये संमूर्च्छिमास्ते च ते तिर्यञ्चः संमूर्च्छिमतिर्यञ्चो ये मनःपर्याप्त्यभावतः सदा संमूर्च्छिता इवावतिष्ठन्ते, तथा गर्भे व्युत्क्रान्तिर्येषां तेऽमी गर्भव्युत्क्रान्तिकाः। जले चरन्ति गच्छन्ति उपलक्षणत्वात्तिष्ठन्ति भक्षयन्ति चेति जलचराः, एवं स्थलं निर्जलो भूभागस्तस्मिंश्चरन्तीति स्थलचराः, तथा 'खहयर'त्ति सूत्रत्वात्खम्-आकाशं तस्मिंश्चरन्तीति खचराः।

'यथोद्देशं निर्देश, इति जलचरभेदानाह-'मत्स्याः' मीनाः 'कच्छपाः' कूर्माः गृह्णन्तीति ग्राहाः-जलचरविशेषा मकराः सुंसुमारा अपि तद्विशेषा एव।

'लोएगदेसे'त्यादिसूत्राणि षट् क्षेत्रकालभावाभिधायीनि, तथेह पृथक्त्वं द्विप्रभृत्यानवान्तम्। स्थलचरभेदानाह-परि-समन्तात्सर्पन्ति-गच्छन्तीति परिसर्पाः, एकखुरादयश्च हयादिप्रभृतिभिर्यथाक्रमं योज्यन्ते, तत्र एकः खुरः-चरणे येषामधोवर्त्यस्थिविशेषो येषां ते एकखुराः-हयादयः एवं 'द्विखुराः' गवादयो गण्डी-पद्मकर्णिका तद्वद्वृत्ततया पदानि येषां ते गण्डीपादाः-गजादयः 'सणप्फ'त्ति सूत्रत्वात्सह नखैः-नखरात्मकैर्वर्त्तन्त इति सनखानि तथाविधानि पदानि येषां ते सनखपदाः-सिंहादयः। 'भुओरगपरिसप्पा य'त्ति परिसर्पशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ततो भुजा इव भुजाः-शरीरावयवविशेषास्तैः परिसर्पन्तीति भुजपरिसर्पाः, उरो-वक्षस्तेन परिसर्पन्तीत्युरःपरिसर्पाः, तस्यैव तत्र प्राधान्यात्, गोधादयः अहिः-सर्पस्तदादय इति यथाक्रमं योगः, एते च 'एकैके' इति प्रत्येकम् 'अनेकधा' अनेकभेदाः, गोधेरकनकुलादिभेदतो गोणसहाचप्रलापादिभेदेतः।

पल्योपमानितुत्रीण्युत्कृष्टेन तु साधिकानि पूर्वकोटीपृथक्त्वेन-उक्तरूपेण, पल्योपमायुषो हि ते न पुनस्तत्रैवोत्पद्यन्ते, ये तु पूर्वकोट्यायुषो मृत्वा तत्रैवोपजायन्ते तेऽपि सप्ताष्टा वा भवग्रहणानि यावत्, पञ्चेन्द्रियनरतिरश्चामधिकनिरन्तरभवान्तरासम्भवात्, उक्तं हि-"सत्तट्ठ भवा उ तिरिमणुए'त्ति, अत एतावत एवाधिकस्य सम्भव इति भावना।

खचरानाह-'चम्मे उ'त्ति प्रक्रमात् 'चर्मपक्षिणः' चर्मचटकाप्रभृतयः, चर्मरूपा एव हि तेषां पक्षा इति, तथा रोमप्रधानाः पक्षा रोमपक्षास्तद्वन्तः रोमपक्षिणः-राजहंसादयः 'समुद्गपक्षिणः' समुद्गकाकारपक्षवन्तः, ते च मानुषोत्तराद्बहिर्द्वीपवर्त्तिनः, 'विततपक्षिणः' ये सर्वदा विस्तारिताभ्यामेव पक्षाभ्यामासते। इह च यत्क्षेत्रस्थित्यन्तरादि प्रत्येकं प्रोक्तनेन सदृशमपि पुनः पुनरुच्यते न पुनरतिदिश्यते तत्प्रपञ्चितज्ञविनेयानुग्रहार्थमेवंविधा अपि प्रज्ञापनीया एवेति ख्यापनार्थं चेत्यदुष्टमेवेति भावनीयमिति पञ्चवि(चतुर्वि)शतिसूत्रार्थः॥

इत्थं तिरश्चोऽभिधाय मनुजानभिधातुमाह-

मू. (१६५८) *मनुया, दुविहभेया उ, ते मे कित्तयओ सुन।*
संमुच्छिमाइ मनुया, गब्भवक्कंतिया तहा॥

मू. (१६५९) *गब्भवक्कंतिया जे उ, तिविहा ते वियाहिया।*
अकम्मकम्मभूमा य, अंतरद्दीवगा तहा॥

मू. (१६६०) *पनरस तीसइविहा, भेआ अट्ठवीसई।*
संखा उ कमसो तेसिं, इह एसा वियाहिया॥

मू.(१६६१) समुच्छिमाण एसेव, भेओ होइ आहिओ।
लोगस्स एगदेसंमि, ते सव्वेवि वियाहिया॥

मू.(१६६२) संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य।
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य॥

मू.(१६६३) पलिओवमाइं तिन्नि य, उक्कोसेन वियाहिया।
आउठिई मनुयाणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं॥

मू.(१६६४) पलिओवमाइ तिन्नि उ, उक्कोसेन वियाहिया।
पुव्वकोडिपुहुत्तेणं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं॥

मू.(१६६५) कायठिई मनुयाणं, अंतरं तेसिमं भवे।
अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं॥

मू.(१६६६) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो॥

वृ. मनुष्यादि सूत्रनवकं प्रागवत्, नवरम् 'अकम्मकम्मभूमा य'त्ति भूमेत्यस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्सूत्रत्वाच्चाकर्मभूमौ भवा अकर्मभूमा एवं कार्मभूमका, अन्तरम्-इहसमुद्रमध्यं तस्मिन् द्वीपा अन्तरद्वीपास्तेषु जाता अन्तरद्वीपजाः। 'पनरसतीसइविह'त्ति विधशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्पञ्चदशविधाः कार्मभूमाः, कर्मभूमीनां पञ्चदशसङ्ख्यत्वात्, तद्भेदे नामीषामिह भेदस्याभिधित्सितत्वात्, पञ्चदशसङ्ख्यात्वं च भरतैरावतविदेहानां त्रयाणां प्रत्येकं पञ्चसंख्यत्वात्, त्रिंशद्विधा अकर्मभूमाः, अत्राप्यकर्मभूमीनामेतावत्सङ्ख्यत्वं हेतुः, ता हि हैमवतहरिवर्षरम्यकहैरण्यवतदेवकुरूत्तरकुरुरूपाः षट् प्रत्येकं पञ्चसङ्ख्यत्वेन त्रिंशद्भवन्ति, इह च क्रमत इत्युक्तावपि पश्चान्निर्दिष्टानामपि कार्मभूमानां मुक्तिसाधकत्वेन प्राधान्यतः प्रथमं भेदाभिधानं, पठन्ति च-'तीसंपन्नरसविहे'ति, तत्र च यथोद्देशं सम्बन्धो, भेदाश्चाष्टाविंशतिरन्तरद्वीपजानामिति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धनीयम्, इत्थं चैतत्तत्सङ्ख्यत्वादन्तरद्वीपानां, ते हि हिमवतः पूर्वापरप्रान्तविदिक्प्रसृतकोटिषु त्रीणि त्रीणि योजनशतान्यवगाह्य तावन्त्येव योजनशतान्यायामविस्तराभ्यां प्रथमेऽन्तरद्वीपाः, ततोऽप्येकैकयोजनशतवृद्ध्यावगाहनया योजनशतचतुष्टयाद्यायामविस्तरा द्वितीयादयः षट्।

तेषां च पूर्वोत्तरादिक्रमात्प्रादक्षिण्यतः प्रथमस्य चतुष्कस्य एकोरुक १ आभाषिको २ लाङ्गूलिको ३ वैषाणिक ४ इति नाम, द्वितीयस्य हयकर्णो १ गजकर्णो २ गोकर्णः ३ शष्कुलीकर्णः ४, तृतीयस्य आदर्शमुखो १ मेषमुखो २ हयमुखो ३ गजमुखः ४, चतुर्थस्याश्वमुखो १ हस्तिमुखः २ सिंहमुखो ३ व्याघ्रमुखः ४, पञ्चमस्याश्वकर्णः १ सिंहकर्णः २ गजकर्णः ३ कर्णप्रावरणः ४, षष्ठस्योल्कामुखो १ विद्युन्मुखो २ जिह्वामुखो ३ मेघमुखः ४, सप्तमस्य घनदन्तो १ गूढदन्तः २ श्रेष्ठदन्तः ३ शुद्धदन्तो ४ इति, एतन्नामान एव चैतेषु युगलधार्मिकाः प्रतिवसन्ति, तच्छरीरमानाद्यभिधायि चेदं गाथायुगलम्-

"अंतरदीवेसु नरा धनुसय अट्ठूसिया सया मुइया।
पालंति मिहुनभावं पल्लस्स असंखभागाऊ॥१॥

चउसट्ठी पिट्ठकरंडयाण मनुयाण तेसिमाहारो।
भत्तस्स चउत्थस्स अउनसीइदिनाण पालनया॥२॥"

एतेऽपि शिखरिणोऽपि पूर्वापरप्रान्तविदिक्प्रसृतकोटिपूक्तन्यायतोऽष्टाविंशतिः सन्ति, पूर्वस्माच्चैषां भेदेनाविवक्षितत्वान्न सूत्रेऽष्टाविंशतिसङ्ख्याविरोध इति भावनीयम्। संमूर्छिमानाम् 'एस एव' इत्यकर्मभूमादिगर्भजानां य उक्तः 'भेदः' नानात्वं भवत्याख्यातः, ते हि तेषामेव वान्तपित्तादिषु संभवन्ति, तथा चागमः-"गब्भवक्कंतियमनुस्साणं चेव उच्चारेसु वा पासवणेसु वा खेलेसु वा सिंघाणेसु वा वंतेसु वा पित्तेसु वा पूएसु वा सोणिएसु वा सुक्केसु वा सुक्कपुग्गलपरिसाडेसु वा विगयकडेवरेसु वा थीपुरिससंजोएसु वा गामनिद्धमणेसु वा नगरणिद्धमणेसु वा सव्वेसु चेव असुइठाणेसु इत्थ णं संमुच्छिममनुस्सा संमुच्छंति अंगुलस्स असंखेज्जइ भागमेत्ताए ओगाहणाए" इत्यादि, पल्योपमानि त्रीण्यायुःस्थितिरिति युगलधार्मिकापेक्षया।

कायस्थितिश्च पल्योपमानि त्रीणि पूर्वकोटिपृथक्त्वेनाधिकानीति गम्यते, एतच्च तिर्यक्कायस्थित्यभिहिताभिप्रायेण विज्ञेयम्, अन्तरस्य चानन्तकालत्वं साधारणवनस्पतिकायस्थित्यपेक्षयेतिसूत्रनवकार्थः॥ इत्थं मनुष्यानभिधाय देवानाह-

मू. (१६६७) *देवा चउव्विहा वुत्ता, ते मे कित्तयओ सुण।*
भोमिज्जवाणमंतर जोइस वेमाणिया तहा॥

वृ. 'देवाः' उक्तनिरुक्ताः 'चतुर्विधाः' चतुष्प्रकारा उक्तास्तीर्थकरादिभिरिति गम्यते, 'ते' इति तान् देवान् 'मे' मम 'कीर्त्तयतः' प्रतिपादयतः 'शृणु' आकर्णय, शिष्यं प्रतीदमाह, तत्कीर्त्तनं च न भेदाभिधानं विनेति तद्भेदानाह-'भोमिज्ज'त्ति भूमौ-पृथिव्यां भवाः भौमेयकाः-भवनवासिनो, रत्नप्रभापृथिव्यन्तर्भूतत्वात्तद्भवनानाम्, उक्तं हि-"इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहित्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्ठहत्तरजोयणसयसहस्से, एत्थ णं भवणवासीणं देवाणं सत्त भवणकोडीओ बावत्तरिं च भवणावाससयसहस्सा हवंतीति मक्खायं" 'वाणमंतर'त्ति आर्षत्वाद् विविधान्यन्तराणि-उत्कर्षापकर्षात्मकविशेषरूपाणि निवासभूतानि वा गिरिकन्दरविवरादीनि येषां तेऽमी व्यन्तराः, उक्तं हि "ते ह्यधस्तिर्यगूर्ध्वं च त्रीनपि लोकान् स्पृशन्तः स्वातन्त्र्यात्पराभियोगाच्च प्रायेण प्रतिपतन्त्यनियतगतिप्रचारान्मनुष्यानपि क्वचिद् भृत्यवदुपचरन्ति, तथा विविधेषु च शैलकन्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवसन्त्यतो व्यन्तरा इत्युच्यन्ते," 'जोइस'त्ति, द्योतयन्तीति ज्योतींषि-विमानानि तन्निवासित्वाद्देवा अपि ज्योतींषि, ग्रामः समागत इत्यादौ तन्निवासिजनग्रामवत्, विशेषेण मानयन्ति-उपभुञ्जन्ति सुकृतिन एतानीति विमानानि तेषु भवा वैमानिकाः, 'तथे'ति समुच्चये इति सूत्रार्थः॥ एषामेवोत्तरभेदानाह-

मू. (१६६८) *दसहा उ भवनवासी, अट्ठहा वनचारिणो।*
पंचविहा जोइसिया, दुविहा वेमानिया तहा॥

वृ. 'दशधा त्वि' दशधैव 'भवनवासि'त्ति भवनेषु वस्तुं शीलमेषामिति भवनवासिनः 'अष्टधा' अष्टप्रकारा वनेषु विचित्रोपवनादिषूपलक्षणत्वादन्येषु च विविधास्पदेषु क्रीडैकर-

मतया चरितुं शीलमेषामिति वनचारिणः व्यन्तराः 'पञ्चधा' पञ्चप्रकाराः 'जोइसिय'त्ति ज्योतिष्षु- विमानेषु भवा ज्योतिष्का ज्योतींष्येव वा ज्योतिष्काः, द्विविधा वैमानिकास्तथेति सूत्रार्थः ॥ एतानेव च नामग्राहमाह-

मू. (१६६९) *असुरा नागसुवन्ना, विज्जू अग्गी अ आहिया।*
दीवोदही दिसा वाया, थणिया भवनवासिणो ॥

मू. (१६७०) *पिसाय भूया जक्खा य रक्खसा किन्नरा य किंपुरिसा।*
महोरगा य गंधव्वा अट्ठविहा वाणमंतरा ॥

मू. (१६७१) *चंदा सूरा य नक्खत्ता, गहा तारागणा तहा।*
दिसाविचारिणो चेव, पंचहा जोइसालया ॥

मू. (१६७२) *वेमानिया उ जे देवा, दुविहा ते पकित्तिया।*
कप्पोवगा य बोद्धव्वा, कप्पाईया तहेव य ॥

मू. (१६७३) *कप्पोवगा बारसहा, सोहम्मीसानगा तहा।*
सणंकुमारमाहिंदा, बंभलोगा य लंतगा ॥

मू. (१६७४) *महासुक्का सहस्सारा, आणया पाणया तहा।*
आरणा अच्चुया चेव, इइ कप्पोवगा सुरा ॥

मू. (१६७५) *कप्पाइया उ जे देवा, दुविहा ते वियाहिया।*
गेविज्जगानुत्तरा चेव, गेविज्जा नवविहा तहिं ॥

मू. (१६७६) *हिट्ठिमा हिट्ठिमा चेव, हिट्ठिमा मज्झिमा तहा।*
हिट्ठिमा उवरिमा चेव, मज्झिमा हिट्ठिमा तहा ॥

मू. (१६७७) *मज्झिमा मज्झिमा चेव, मज्झिमा उवरिमा तहा।*
उवरिमाहिट्ठिमा चेव, उवरिमा मज्झिमा तहा ॥

मू. (१६७८) *उवरिमा उवरिमा चेव, इइ गोविज्जगा सुरा।*
विजया वेजयंता य, जयंता अपराजिया ॥

मू. (१६७९) *सव्वट्ठसिद्धगा चेव, पंचहानुत्तरा सुरा।*
इइ वेमानिया एए, नेहगा एवमायओ ॥

वृ. असुरेत्यादिसूत्राण्येकादश प्रायः प्रतीतान्येव, नवरम् 'असुराः' इत्यसुरकुमाराः, एवं नागादिष्वपि कुमारशब्दः सम्बन्धनीयः, सर्वेऽपि ह्यमी कुमाराकारधारिण एव, यथोक्तं- "कुमारवदेव कान्तदर्शनाः सुकुमाराः मृदुमधुरललितगतयः शृङ्गाराभिजातरूपविक्रियाः कुमारवच्चोद्धतरूपवेषभाषाभरणप्रहरणावरणयानवाहनाः कुमारवच्चोल्बनरागाः क्रीडनपराश्चेत्यतः कुमारा इत्युच्यन्ते"।

'तारागणाः' इति प्रकीर्णकतारकसमूहाः, दिशासु विशेषणमेरुप्रादक्षिण्यनित्यचारितालक्षणेन चरन्ति-परिभ्रमन्तीत्येवंशीला दिशाविचारिणः, तद्विमानानि ह्येकादशभिरेकविंशैर्योजनशतैर्मेरोश्चतसृष्वपि दिक्ष्वबाधया सततमेव प्रदक्षिणं चरन्तीति तेऽप्येवमुक्ताः, ज्योतींषि- उक्तन्यायतो विमानान्यालया-आश्रया येषां ते ज्योतिरालयाः।

कल्प्यन्ते इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशादिदशप्रकारत्वेन देवा एतेष्विति कल्पा - देवलोकास्ता नुपगच्छन्ति - उत्पत्तिविषयतया प्राप्नुवन्तीति कल्पोपगाः, कल्पान् - उक्तरूपानतीताः तदुपरि-वर्त्तिस्थानोत्पन्नतया निष्क्रान्ताः कल्पातीताः । 'सोहम्मीसाणग'त्ति सुधर्मा नाम शक्रस्य सभा-(सा) ऽस्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पः स एषामवस्थितिविषयोऽस्तीति सौधर्मिणः, तथेशानो नाम द्वितीयदेवलोकस्तन्निवासिनो देवा अपि ईशानास्त एवेशानकाः एवमुत्तरत्रापि व्युत्पत्तिः कार्या ।

ग्रीवेव ग्रीवा लोकपुरुषस्य त्रयोदशरज्जूपरिवर्त्ती प्रदेशस्तस्मिन्निविष्टतयाऽतिभ्राजिष्णुतया च तदाभरणभूता ग्रैवेया-देवावासास्तन्निवासिनो देवा अपि ग्रैवेयाः, न विद्यन्ते उत्तराः - प्रधानाः स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्यादिभिरेभ्योऽन्ये देवा इत्यनुत्तराः, 'हेट्ठिम'त्ति अधस्तना उपरितन-पञ्चत्र्यपेक्षया प्रथमास्त्रयस्तेष्वपि 'हेट्ठिम'त्ति अधस्तनाः अधस्तनाधस्तनाः-प्रथमत्रिका धोवर्त्तिनः, 'हेट्ठिमा मज्झिमा तह'त्ति 'अधस्तनमध्यमाः' प्रथमत्रिकमध्यवर्त्तिनः, 'हिट्ठिमा उवरिमा चेव'त्ति 'अधस्तनोपरितनाः' प्रथमत्रिकोपरिवर्त्तिनः, मध्ये भवा मध्यमा-मध्यमत्रिक-वर्त्तिनस्तेष्वप्यधस्तना मध्यमाधस्तनाः, एवं मध्यममध्यमामध्यमोपरितनाः, उपरितनाउपरि-वर्तिनस्तेष्वप्यधस्तना उपरितनाधस्तनाः, एवमुपरितनमध्यमाउपरितनोपरितनाः, 'इति' भेदस मासौ, तत एतावद्भेदा एव ग्रैवेयकाः सुराः, अभ्युदयविघ्नहेतून् विजयन्त इति विजयास्त-थैव वैजयन्ताः, 'उणादयो बहुल'मिति बहुलवचनात् घञ्प्रत्यये उपसर्गैकारस्यैकारः, एवं जयन्ताः परैः अन्यैरभ्युदयविघ्नहेतुभिरजिता-अनभिभूताः अपराजिताः, सर्वेऽर्थाः सिद्धा इव सिद्धा येषां ते सर्वार्थसिद्धाः, ते हि विजितप्रायकर्माणः, उपस्थितभद्रा एव तत्रोत्पत्तिभाजः, इतीत्यादि निगमनम्,

अत्र च वैमानिका इति वैमानिकभेदाः, सामान्यविशेषयोः कथञ्चिदनन्यत्वाद्, एवमादय इत्यादिशब्दस्य प्रकारवचनत्वादेवंप्रकारा इत्येकादशसूत्रार्थः ॥

मू. (१६८०) *लोगस्स एगदेसंमि, ते सव्वे परिकित्तिया ।*
इत्तो कालविभागं तु, तेसिं वुच्छं चउव्विहं ॥

मू. (१६८१) *संतइं पप्पऽणाईया, अपज्जवसियावि य ।*
ठिइं पडुच्च साईया, सपज्जवसियावि य ॥

मू. (१६८२) *साहीयं सागरं इक्कं, उक्कोसेन ठिई भवे ।*
भोमिज्जाण जहन्नेणं, दसवाससहस्सिया ॥

मू. (१६८३) *पलिओवममेगं तु, उक्कोसेन वियाहियं ।*
वंतराणं जहन्नेणं, दसवाससहस्सिया ॥

मू. (१६८४) *पलिओवममेगं तु, वासलक्खेण साहियं ।*
पलिओवमट्ठभागो, जोइसेसु जहन्निया ॥

मू. (१६८५) *दो चेव सागराइं, उक्कोसेन वियाहिया ।*
सोहम्मंमि जहन्नेणं, एगं च पलिओवमं ॥

मू. (१६८६) *सागरा साहिया दुन्नि, उक्कोसेन वियाहिया ।*
ईसानंमि जहन्नेणं, साहियं पलिओवमं ॥

मू.(१६८७) सागराणि य सत्तेव, उक्कोसेन ठिई भवे।
सणंकुमारे जहन्नेणं, दुन्नि ऊ सागरोवमा॥

मू.(१६८८) सागरा साहिया सत्त, उक्कोसेन वियाहिया।
माहिंदंमि जहन्नेणं, साहिया दुन्नि सागरा॥

मू.(१६८९) दस चेव सागराइं, उक्कोसेन वियाहिया।
बंभलोए जहन्नेणं, सत्त उ सागरोवमा॥

मू.(१६९०) चउद्दस उ सागराइं, उक्कोसेन वियाहिया।
लंतगंमि जहन्नेणं, दस उ सागरोवमा॥

मू.(१६९१) सत्तरस सागराइं, उक्कोसेन वियाहिया।
महासुक्के जहन्नेणं, चउद्दस सागरोवमा॥

मू.(१६९२) अट्ठारससागराइं, उक्कोसेन वियाहिया।
सहस्सारे जहन्नेणं, सत्तरससागरोवमा॥

मू.(१६९३) सागरा अउणवीसं तु, उक्कोसेन ठिई भवे।
आनयंमि जहन्नेणं, अट्ठारस सागरोवमा॥

मू.(१६९४) वीसं तु सागराइं तु, उक्कोसेन ठिई भवे।
पाणयंमि जहन्नेणं, सागरा अउणवीसई॥

मू.(१६९५) सागरा इक्कवीसं तु, उक्कोसेन ठिई भवे।
आरणंमि जहन्नेणं, वीसइं सागरोवमा॥

मू.(१६९६) बावीससागराइं, उक्कोसेन ठिई भवे।
अच्चुयंमि जहन्नेणं, सागरा इक्कवीसई॥

मू.(१६९७) तेवीससागराइं, उक्कोसेन ठिई भवे।
पढमंमि जहन्नेणं, बावीसं सागरोवमा॥

मू.(१६९८) चउवीससागराइं, उक्कोसेन ठिई भवे।
बिइयंमि जहन्नेणं, तेवीसं सागरोवमा॥

मू.(१६९९) पणवीससागरा ऊ, उक्कोसेन ठिई भवे।
तइयंमि जहन्नेणं, चउवीसं सागरोवमा॥

मू.(१७००) छव्वीससागराइं, उक्कोसेन ठिई भवे।
चउत्थयंमि जहन्नेण, सागरा पणवीसई॥

मू.(१७०१) सागरा सत्तवीसं तु, उक्कोसेन ठिई भवे।
पंचमंमि जहन्नेणं, सागरा उ छवीसई॥

मू.(१७०२) सागरा अट्ठवीसं तु, उक्कोसेन ठिई भवे।
छट्ठंमि जहन्नेणं, सागरा सत्तवीसई॥

मू.(१७०३) सागरा अउनतीसं तु, उक्कोसेन ठिई भवे।
सत्तमं जहन्नेणं, सागरा अट्ठवीसई॥

मू. (१७०४) तीसं तु सागराइं, उक्कोसेन ठिई भवे।
अट्ठमंमि जहन्नेणं, सागरा अउणतीसइं ॥

मू. (१७०५) सागरा इक्कतीसं तु, उक्कोसेन ठिई भवे।
नवमंमि जहन्नेणं, तीसइं सागरोवमा ॥

मू. (१७०६) तित्तीससागरा उ, उक्कोसेन ठिई भवे।
चउसुंपि विजयाईसुं, जहन्ना इक्कतीसई ॥

मू. (१७०७) अजहन्नमनुक्कोसं, तित्तीसं सागरोवमा।
महाविमानसव्वट्ठे, ठिई एसा वियाहिया ॥

मू. (१७०८) जा चेव उ आउठिई, देवाणं तु वियाहिया।
सा तेसिं कायठिई, जहन्नमुक्कोसिया भवे ॥

वृ. क्षेत्रकालाभिधायि सूत्रद्वयं प्राग्वत्, सादिसपर्यवसितत्वभावनार्थं साहीयमित्यादि सप्तविंशतिः सूत्राणि प्रायो निगदसिद्धान्येव, नवरं 'साहीय'ति प्राकृतत्वात्साधिकं 'सागर'मिति सागरोपममेकमुत्कृष्टेन स्थितिर्भवेद् 'भौमेयकानां' भवनवासिनाम्, इयं च सामान्योक्ता-वप्युत्तरनिकायाधिपस्य बलेरेवावगन्तव्या, दक्षिणनिकाये त्विन्द्रस्यापि सागरोपममेव, उक्तं हि- ''चमरबलि सारमहियं'' 'सेसाणं'ति, जघन्येन दशवर्षसहस्राणि प्रमाणमस्या दशवर्ष सहस्रिका, इयमपि सामान्योक्तावपि किल्बिषिकाणामेव स्थितिः, स्थितिप्रभावादीनां देवेषु सहैव ह्रासादिति, उत्तरत्रापि भावनीयम्।

तथा पल्योपमं वर्षलक्षाधिकमिति ज्योतिषामुत्कृष्टस्थित्यभिधानं चन्द्रापेक्षं, सूर्यस्य तु वर्षसहस्राधिकं पल्योपममायुः, ग्रहाणां तदेव अ(न)तिरिक्तं, नक्षत्राणां तस्यैवार्द्धं, तारकाणां तच्चतुर्भागः तथा पल्योपमाष्टभागो ज्योतिष्षु जघन्यस्थितिरित्यपि तारकापेक्षमेव, शेषाणां पल्योपमचतुर्भागस्यैव जघन्यस्थितित्वात्, यत उक्तं 'चतुर्भागः शेषाणा'मिति ! इह च सर्वत्रोक्तरूपयोरुत्कृष्टजघन्यस्थित्योरपान्तरालवर्त्तिनी मध्यमा स्थितिरिति द्रष्टव्यम्।

तथा 'प्रथमे' इति प्रक्रमाद् ग्रैवेयकेऽधस्तनाधतने, एवं द्वितीयादिष्वपि ग्रैवेयक इति सम्बन्धनीयम्। अविद्यमानं जघन्यमिति-जघन्यत्वमस्यामित्यजघन्या तथा अविद्यमानमुत्कृष्ट-मित्युत्कृष्टत्वमस्यामित्यनुत्कृष्टा जघन्या चासावनुत्कृष्टा चाजघन्यानुत्कृष्टा, मकारोऽलाक्षणिकः, महच्च तदायुःस्थित्याद्यपेक्षया विमानं च महाविमानं तच्च तत्सर्वे-निरवशेषा अर्थ्यमान-त्वादर्थाः-अनुत्तरसुखादयो यस्मिस्त (त्तथा तच्च त) त्सर्वार्थं च महाविमानसर्वार्थं तस्मिन्, स्थितिरिति सर्वत्रायुःस्थितिरेव, कायस्थितित्वाभिधाने तत्रानन्तरमनुत्पत्तिरेवेत्यभिप्राय इति सप्तविंशतिसूत्रार्थः ॥

मू. (१७०९) अनंतकालमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहन्नयं।
विजढंमि सए काए, देवाणं हुज्ज अंतरं ॥

मू. (१७१०) एएसिं वन्नओ चेव, गंधओ रसफासओ।
संठाणादेसओ वावि, विहाणाइं सहस्ससो ॥

वृ. अन्तरविभागाभिधायि च सूत्रद्वयं पूर्ववद्व्याख्येयम्॥ इत्थं जीवानजीवांश्च सविस्तरमुपदर्श्य

निगमयितुमाह

मू.(१७११) *संसारत्था य सिद्धा य, इइ जीवा वियाहिया।*
रूविणो चेवऽरूवी य, अजीवा दुविहावि य॥

वृ. संसारस्थाश्च सिद्धाश्च 'इति' इत्येवंप्रकारा जीवाः 'व्याख्याताः' विशेषेण सकलभेदाभिव्याप्त्या प्रकथिताः, रूपिणश्चैव 'रूवी य'त्ति अकारप्रश्लेषादरूपिणश्चाजीवा द्विविधा अपि व्याख्याता इति योग इति सूत्रार्थः॥ यदुक्तं 'जीवाजीवविभक्तिं शृणुतैकमनस' इति तत्र जीवाजीवविभक्तिमभिधाय 'शृणुतैकमनस' इति वचनात् क्वचि(कश्चि)त् श्रवणश्रद्धानमात्रेणैव कृतार्थतां मन्येतातस्तदाशङ्कापनोदार्थमाह-

मू.(१७१२) *इइ जीवमजीवे य, सुच्चा सद्दहिऊण य।*
सव्वनयाण अनुमए, रमिज्जा संजमे मुनी॥

वृ. 'इति' इत्येवंप्रकारान् 'जीवमजीवेय'त्ति जीवाजीवान् 'एतान्' अनन्तरोक्तान् 'श्रुत्वा' अवधार्य 'श्रद्धाय च' तथेति प्रतिपद्य सर्वे च ते नयाश्च सर्वनया-ज्ञानक्रियानयान्तर्गता नैगमादयस्तेषामनुमतः अभिप्रेतस्तस्मिन्, कोऽर्थः? ज्ञानसहितसम्यक्चारित्ररूपे 'रमेत' रतिं कुर्यात्, क्व?-सम्यग्यमन-पृथिव्यादिजीवोपमर्दतस्तृणपञ्चकाद्यजीवोपादानादेश्चोपरमणं संयमस्तस्मिन् 'मुनिः' उक्तरूप इति सूत्रार्थः॥ संयमरतिकरणानन्तरं यद्विधेयं तदाह-

मू.(१७१३) *तओ बहूनि वासाणि, सामन्नमनुपालिया।*
इमेण कमजोगेणं, अप्पाणं संलिहे मुनी॥

वृ. 'ततः' तदनन्तरं 'बहूनि' अनेकानि वर्षाणि 'श्रामण्यं' श्रमणभावम् 'अनुपाल्य' आसेव्य 'अनेन' अनन्तरमेव वक्ष्यमाणेन क्रमः-परिपाटी तेन योगः-तपोऽनुष्ठानरूपो व्यापारः क्रमयोगस्तेनात्मानं 'संलिखेत्' द्रव्यतो भावतश्च कृशीकुर्यान्मुनिः, इह च बहूनि वर्षाणि श्रामण्यमनुपाल्येत्यभिदधता न प्रव्रज्याप्रतिपत्त्यनन्तरमेवैतद्विधिरित्युपदर्शितम्, उक्तं हि-

"परिपालितो य दीहो परियाओ वायणा तहा दिन्ना।
निप्फाइया य सीसा सेयं मे अप्पणो काउं॥"

इति सूत्रार्थः॥ सम्प्रति यदुक्तम्-'अनेन क्रमयोगेन संलिखेदि'ति, तत्र कोऽसौ क्रमयोग? इति प्रश्नसम्भवे संलेखणाभेदाभिधानपूर्वकं तमाह-

मू.(१७१४) *बारसेव उ वासाइं, संलेहुक्कोसिया भवे।*
संवच्छरं मज्झिमिया, छम्मासा य जहन्निया॥

मू.(१७१५) *पढमे वासचउक्कंमि विगई(विति) निज्जूहणं करे।*
बिइए वासचउक्कंमि, विचित्तं तु तवं चरे॥

मू.(१७१६) *एगंतरमायामं, कट्टु संवच्छरे दुवे।*
तओ संवच्छरऽद्धं तु, नाइविगिट्ठं तवं चरे॥

मू.(१७१७) *तओ संवच्छरद्धं तु, विगिट्ठं तु तवं चरे।*
परिमियं चेव आयामं, तंमि संवच्छरे करे॥

मू.(१७१८) *कोडीसहियमायामं, कट्टु संवच्छरे मुनी।*

मासद्धमासिएणं तु, आहारेणं तवं चरे ॥

वृ. बारसेत्यादि सूत्रपञ्चकम् ' द्वादशैव न तु न्यूनान्यधिकानि वा 'तुः' पूरणे 'वर्षाणि' संवत्सरान् संलेखनं-द्रव्यतः शरीरस्य भावतः कषायाणां कृशताऽऽपादनं संलेखा, संलेखनेति योऽर्थः, 'उक्कोसिय'त्ति उत्कृष्टा सर्वगुर्वी भवेत्, 'संवच्छरं'ति संवत्सरं वर्षं मध्यमैव मध्यमिका, षण्मासान् 'चः' पुनरर्थे भिन्नक्रमस्ततो जघन्यैव जघन्यिका पुनः, पठन्ति च- 'उक्कोसिया' इत्यत्र 'उक्कोसतो'त्ति, अन्यत्र तु 'मज्झिमउत्ति जहन्नतो'त्ति ।

इत्थं संलेखनायास्त्रैविध्ये उत्कृष्टायाः क्रमयोगमाह-'प्रथमे' आद्ये 'वर्षचतुष्के' संवत्सर चतुष्टये वर्त्तनं वृत्तिनिर्यूहनमनु (णं तत्) कुर्यात्, पठ्यते च- 'विगईनिज्जूहणं करे'त्ति स्पष्टम्, इदं च विचित्रतपसः पारणके, यदाह निशीथचूर्णिकृत्-

'अन्ने चत्तारि वरिसे विचित्तं तवं काउं आयंबिलेण पारेइ निव्विएण वा पारेइ''त्ति, केवलमनेन निर्युक्तिकृता च द्वितीये वर्षचतुष्टये एतदुक्तम्, अत्र च सूत्रे प्रथमे दृश्यत इत्युभयथापि करणे दोषाभावमनुमीमहे, तयोरस्य च प्रमाणभूतत्वात्, द्वितीये वर्षचतुष्के 'विचित्रं तु' इति विचित्रमेव चतुर्थषष्ठाष्टमादिरूपं तपश्चरेत्, अत्र च पारणके सम्प्रदायः -''उग्गमविसुद्धं सव्वं कप्पणिज्जं पारेति''त्ति ।

एकेन-चतुर्थलक्षणेन तपसाऽन्तरं-व्यवधानं यस्मिंस्तदेकान्तरम् 'आयामम्' आचाम्लं 'कट्टु'त्ति कृत्वा संवत्सरौ द्वौ, 'ततः' तदनन्तरं 'संवत्सरार्द्धं' मासषट्कं 'तुः' पूरणे 'न' नैव 'अतिविकृष्टम्' अष्टमद्वादशादि तपः 'चरेत्' आसेवेत् ।

ततः 'संवत्सरार्द्धं पुनः षण्मासलक्षणं 'विकृष्टम्' उक्तरूपं 'तुः' एवकारार्थो विकृष्टमेव तपश्चरेत्, अत्रैव विशेषमाह-'परिमियं चेव'त्ति, 'चः' पूरणे ततः परिमितमेव, द्वादशे हि वर्षे कोटीसहितमायामम्, इह तु चतुर्थादिपारणक एवेत्येवमुक्तम्, आयामं-आचाम्लं तस्मिन्ननन्तरं द्विधा विभज्योपदर्शिते संवत्सरे कुर्यात्, पठन्ति च-

''परिमियं चेव आयामं, गुणुक्कस्सं मुनीचरे ।
ततो संवच्छरद्धऽन्नं, विगिट्ठं तु तवं चरे ॥''

इत्थमेकादशसु वर्षेष्वतिक्रान्तेषु द्वादशे वर्षे किमसौ विदध्यात् ? इत्याह कोट्यौ-अग्रे प्रत्याख्यानाद्यन्तकोणरूपे सहिते-मिलिते यस्मिंस्तत्कोटीसहितं, किमुक्तं भवति ?-विवक्षित-दिने प्रातराचाम्लं प्रत्याख्याय तच्चाहोरात्रं प्रतिपाल्यं, पुनर्द्वितीयेऽह्नि आचाम्लमेव प्रत्याचष्टे, ततो द्वितीयस्यारम्भकोटिराद्यस्य तु पर्यन्तकोटिरुभे अपि मिलिते भवत इति तत्कोटीसहित-मुच्यते, अन्ये त्वाहुः- आचाम्लमेकस्मिन् दिने कृत्वा द्वितीयदिने च तपोऽन्तरमनष्ठीय पुनस्तृतीयदिन आचाम्लमेव कुर्वतः कोटीसहितमुच्यते, उभयार्थसंवादिनी चेयं गाथा-

''पट्ठवणओ य दिवसो पच्चक्खाणस्स निट्ठवणओ य ।
जहियं समिंति दुन्नि उ तं भन्नइ कोडिसहियं तु ॥''

इत्थमुक्तरूपं कोटीसहितमाचामाम्लं कृत्वा 'संवत्सरे' वर्षे प्रक्रमाद् द्वादशे 'मुनिः' साधुः 'मास'त्ति सूत्रत्वान्मासं भृतो मासिकस्तेनैवमार्द्धमासिकेन 'आहारेण'न्ति, उपलक्षणत्वादाहार-

त्यागेन, पाठान्तरतश्च क्षपमेन 'तपः' इति प्रस्तावाद् भक्तपरिज्ञानादिकमनशनं 'चरेत्' अनुतिष्ठेत्, निशीथचूर्णिसम्प्रदायश्चात्र-

"अन्नेत्ति दोवि वरिसे चउत्थं काउं आयंबिलेण पारेइ, एक्कारसमे य वरिसे पढमं छम्मासं अविगिट्ठं तवं काउं कंजिएण पारेइ, बितिए छम्मासे विगिट्ठं तवं काउं आयंबिलेन पारेइ, दुवालसमं वरिसं निरंतरं हीयमाणं उसिणोदएण आयंबिलं करोति, तं कोडीसहियं भणंति जेणायंबिलस्स कोडी कोडीए मिलइ, जहा य दीवस्स वत्ती तेल्लं च समं निट्ठाइ तहा बारसमे वरिसे आहारं परिहावेइ जहा आहारसंलेखना आउयं च समं निट्ठवति, इत्थं बारसगस्स वासस्स पच्छिमा जे चत्तारि मासा तेसु तेल्लगंडूसे निसट्ठे धरित्तु खेल्लमल्लगे निट्ठुहइ मा अतिरुक्खत्तणओ मुहजंतविसंवाओ भविस्सइ, तस्स य विसंवादे नो सम्मं नमोक्कारं सोहेति" इति सूत्रपञ्चकार्थः।

इत्थं प्रतिपन्नानशनस्याप्यशुभभावनानां मिथ्यादर्शनानुरागादीनां च परिहार्यतां तद्विपर्यया णामासेव्यतां च ज्ञापयितुं यथाक्रममनर्थहेतुतामर्थहेतुतां च दर्शयन्नाह-

मू. (१७१९) *कंदप्पमाभिओगं किब्बिसियं मोहमासुरत्तं च।*
एयाओ दुग्गईओ मरणंमि विराहया हुंति॥

मू. (१७२०) *मिच्छादंसणरत्ता, सनियाणा हु हिंसगा।*
इय जे मरंति जीवा, तेसिं पुन दुल्लहा बोही॥

मू. (१७२१) *सम्मद्दसणरत्ता अनियाणा सुक्कलेसमोगाढा।*
इय जे मरंति जीवा सुलभा तेसिं भवे बोही॥

मू. (१७२२) *मिच्छादंसणरता सनियाणा कण्हलेसमोगाढा।*
इय जे मरंति जीवा तेसिं पुण दुल्लहा बोही॥

वृ. 'कंदप्प'त्ति कन्दर्पभावना प्राग्वत्, पदेऽपि पदैकदेशस्य दर्शनात्, एवमभियोग्यभावना किल्बिषभावना मोहभावना 'आसुरत्तं च'त्ति आसुरत्वभावना च, एताः कन्दर्पादिभावना दुर्गति-हेतुतया दुर्गतयो 'नड्वलोदकं पादरोग' इति न्यायात्, दुर्गतिश्चेहार्थाद्देवदुर्गतिः, तद्वशतो हि संव्यवहारतश्चारित्रसत्तायामप्येतद्विधनिकायोत्पत्तिरेव, चरणविकलतायां तु नानागतिभा-जनतैव,

"जो संजओवि एयासु अप्पसत्थासु भावनं कुणइ।
सो तव्विहेसु गच्छति सुरेसु भइओ चरणहीनो॥"

"कदा? इत्याह-'मरणे' मरणसमये, कीदृश्यः सत्यः? इत्याह-विराधिकाः सम्यग्दर्श-नादीनामिति गम्यते 'भवन्ति' जायन्ते, इह च मरण इत्यभिधानं पूर्वमेतत्सत्तायामप्युत्तरकालं शुभभावे सुगतेरपि सम्भवात्।

मिथ्यादर्शनम्-अतत्वे तत्त्वाभिनिवेशरूपं तस्मिन् रक्ताः-आसक्ता मिथ्यादर्शनरक्ताः, सम्यक्त्वादिविराधनायां ह्येतदासक्तिरेव भवति, सह निदानेन-साभिष्वङ्गप्रार्थनारूपेण वर्त्तन्त इति सनिदानाः 'हुः' पूरणे 'हिंसकाः' प्राण्युपमर्दकारिणः 'इति' इत्येवंरूपा ये 'म्रियन्ते' प्राणांस्त्यजन्ति जीवास्तेषां पुनर्दुर्लभा 'बोधिः' प्रेत्य जिनधर्मावाप्तिः।

सम्यग्दर्शनम्-उक्तस्वरूपं तस्मिन् रक्ताः सम्यग्दर्शनरक्ताः अनिदानाः 'शुक्ललेश्याम्' उक्तलक्षणाम् 'अवगाढाः' प्रविष्टा इति, ये म्रियन्ते जीवाः सुलभा तेषां भवेद्बोधिः।

मिच्छासूत्रं प्राग्वत्, ननु पुनरुक्तत्वादनर्थकमिदं सूत्रं, कृष्णलेश्यावगाहनमपि हिंसकत्वेन पञ्चाश्रवप्रमत्तत्वादितल्लक्षणाभिधानादर्थत उक्तमेवेति, अत्रोच्यते, नैवं, विशेषज्ञापनार्थत्वादस्य,

"पुव्वभणियं तु पुच्छा जं भण्णति तत्थ कारणं बेंति।
पडिसेहो य अनुन्ना कारण (हेउ) विसेसोवलंभा वा ॥"

विशेषश्च सर्वत्र तथाविधसंक्लिष्टपरिणामरूपता द्रष्टव्या, अन्यथा हि सामान्येनैतद्विशेषण- विशिष्टानामपि तद्भवे भवान्तरे वा बोधिदर्शनाद्व्यभिचारेवेदं भवेदिति। इह चाद्येन सूत्रेण कन्दर्पभावनादीनां दुर्गतिरूपानर्थस्य निबन्धनत्वमुक्तमर्थाच्च तद्विपरीतभावनानां सुगति स्वरूपार्थस्य द्वितीयेन मिथ्यादर्शनरक्तत्वादीनां दुर्लभबोधिलक्षणानर्थस्य तृतीयेन सम्यग्द- र्शनरक्तत्वादीनां सुलभबोध्यात्मकार्थस्य चतुर्थेन उक्तनीत्या मिथ्यादर्शनरक्तत्वादीनामेव विशेषज्ञापनमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

अन्यच्च - जिनवचनाराधनामूलमेव सकलं संलेखनादि श्रेयोऽतस्तत्रैवाऽऽदरख्यापना- यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्माहात्म्यमाह-

मू. (१७२३) जिनवयणे अनुरत्ता जिनवयणं जे करेंति भावेणं।
अमला असंकिलिट्ठा ते हुंति परित्तसंसारा ॥

मू. (१७२४) बालमरनाणि बहुसो अकाममरनाणि चेव बहुयाणि।
मरिहिंति ते वराया जिनवयणं जे न याणंति ॥

वृ. जिना इहार्थात्तीर्थकृतस्तेषामुच्यत इति वचनम्-आगमो जिनवचनं तस्मिन् 'अनुरक्ताः' सततं प्रतिबद्धाः, तथा 'जिनवचनम्' इति वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराज्जिनवचनाभिहितमनुष्ठानं ये 'कुर्वन्ति' अनुतिष्ठन्ति 'भावेन' आन्तरपरिणामेन न तु बहिर्वृत्त्यैव तत एवाविद्यमानो मल इति भावमलस्तदनुष्ठानमालिन्यहेतुर्मिथ्यात्वादिरेषामित्यमलाः, तथा 'असंक्लिष्टाः' रागादिसङ्क्लेशरहितास्ते 'भवन्ति' जायन्ते परितः--समस्तदेवादिभवाल्पतापादनेन समन्तात्ख- ण्डितः परिमित इतियावत् स चासौ संसारश्च स विद्यते येषां तेऽमी परीतसंसारिणः--कतिपय- भवाभ्यन्तरमुक्तिभाज इति योऽर्थः, सूत्रे च प्राकृतत्वाद्वचनव्यत्ययः।

'बालमरणैः' विषभक्षणोद्बन्धननिबन्धनैः 'बहुशः' अनेकशः 'अकाममरणानि' यान्यत्यन्त विषयगृध्नुत्वेनानिच्छतां भवन्ति तैश्च, उभयत्र सुब्व्यत्ययः प्राग्वत्, 'एव चे'ति पूरणे 'बहूनि' अनेकानि मरिष्यन्ते ते 'वराकाः' बहुदुःखभाजनतयाऽनुकम्पनीयाः 'जिनवचनम्' उक्तरूपं ये 'न जानन्ति' नावबुध्यन्ते ज्ञानफलत्वादनुष्ठानस्य न चानुतिष्ठन्तीति सूत्रद्वयार्थः ॥

यतश्चैवमतो जिनवचनं भावतः कर्त्तव्यं, तद्भावकरणं चालोचनया, सा च न तच्छ्रवणार्हान् विना, ते च न हेतुव्यतिरेकेणेति यैर्हेतुभिरमी भवन्ति तानाह-

मू. (१७२५) बहु आगमविन्नाणा समाहिउप्पायगा य गुणगाही।
एएण कारणेणं अरिहा आलोयणं सोउं ॥

वृ. बहुः अङ्गोपाङ्गादिबहुभेदतया बह्वर्थतया वा स चासावागमश्च-श्रुतं बह्वागमस्तस्मिन् विशिष्टज्ञानम्-अवगम एषामिति बह्वागमविज्ञानाः 'समाहि'त्ति समाधेः-उक्तरूपस्योत्पादका- जनकाः, किमुक्तं भवति? - देशकालाशयादिविज्ञतया समाधिमेव मधुरगम्भीरभणितिप्रभृति-

निरालोचनादातृणामुपादयन्ति, चशब्दो भिन्नक्रमस्ततः 'गुणग्गाहि य'त्ति गुणग्राहिणश्च उपबृंहणार्थं परेषां सम्यग्दर्शनादिगुणग्रहणशीलाः 'एएण कारणेण'न्ति 'एतैः' अनन्तरमेव विशेषणतयोपात्तैर्बहागमविज्ञानत्वादिभिः 'कारणैः' हेतुभिः 'अर्हाः' योग्या भवन्त्याचार्यादय इति गम्यते 'आलोचनां' विकटनामर्थात्परैर्दीयमानां 'श्रोतुम्' आकर्णयितुम्, एते ह्यालोचनाश्रवण-फलं परेषां विशुद्धिलक्षणं सम्पादयितुमीशते, व्यत्ययश्च सर्वत्र प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥

इत्थमनशनस्थितेन यत्कृत्यं तत्सप्रसङ्गमुपदर्श्य सम्प्रति कन्दर्पादिभावनानां यत्परिहार्यत्वमुक्तं तत्र यत्कुर्वता ता भवन्ति तत्परिहारेणैव तासां परिहारो न चाज्ञातस्यायमिति ज्ञापनार्थमाह-

मू. (१७२६) *कंदप्पकोक्कुईया तह सीलसहावहासविगहाहिं ।*
विम्हावितो य परं कंदप्पं भावणं कुणइ ॥

मू. (१७२७) *मंताजोगं काउं भूईकम्मं च जे पउंजंति ।*
सायरसइड्डिहेउं अभिओगं भावणं कुणइ ॥

मू. (१७२८) *नाणस्स केवलीणं धम्मायरियस्स संघसाहूणं ।*
माई अवन्नवाई किब्बिसियं भावणं कुणइ ॥

मू. (१७२९) *अनुबद्धरोसपसरो तह य निमित्तंमि होइ पडिसेवी ।*
एएहिं कारणेहिं आसुरियं भावणं कुणइ ॥

मू. (१७३०) *सत्थग्गहणं विसभक्खणं च जलणं च जलपवेसो य ।*
अनयारभंडसेवी जम्मणमरणाणि बंधंति ॥

वृ. 'कंदप्पकोक्कुईया' इति, कन्दर्पः - अट्टहासहसनम् अनुभृतालापाश्च गुर्वादिनाऽपि सह निष्ठुरवक्रोक्त्यादिरूपाः कामकथोपदेशप्रशंसाश्च कन्दर्पो, यत उक्तम्

"कहकहकहस्स हसणं कंदप्पो अनिहुया य संलावा ।
कंदप्पकहाकहणं कंदप्पुवएससंसा य ॥"

कौत्कुच्यद्विधा - कायकौत्कुच्यं वाक्कौत्कुच्यं च, तत्र कायकौत्कुच्यं यत्स्वयमहसन्नेव भ्रूनयन-वदनादि तथा करोति यथाऽन्यो हसति, उक्तश्च-

"भुमनयनदसनच्छएहिं करचरणकन्नमाईहिं ।
तं तं करेइ तह तह हसइ परो अत्तणा अहसं ॥"

यत्तु तज्जल्पति येनान्यो हसति तथा नानाविधजीवविरुतानि मुखातोद्यवादितं च विधत्ते तद्वाक्कौत्कुच्यम्, उक्तं हि-

"वायाए कुक्कुइओ तं जंपइ जेन हस्सए अन्नो ।
नाणाविहजीवरुए कुव्वइ मुहतूरए चेव ॥"

ततः कन्दर्पश्च कौत्कुच्यं च कन्दर्पकौत्कुच्ये कुर्वन्निति शेषः 'तह'त्ति येन प्रकारेण परस्य विस्मय उपजायते तथा यच्छीलं च-फलनिरपेक्षा वृत्तिः स्वभावश्च-परविस्मयोत्पादनाभि-सन्धिनैव तत्तन्मुखविकारादिकं हसनं च अट्टहासादि विकथाश्च-परविस्मापकविविधोल्लाप-रूपाः शीलस्वभावहसनविकथास्ताभिः 'विस्मापयन्' सविस्मयं कुर्वन् 'परम्' अन्यं 'कंदप्पं'ति कन्दर्पयोगात्कन्दर्पास्ते च प्रस्तावादेवास्तेषामियमुक्तानीत्या तेषूत्पत्तिनिमित्ततया

कान्दर्पी तां भाव्यते आत्मसात्क्रियतेऽनयाऽऽत्मेति भावना तद्भावाभ्यासरूपा तां 'करोति' विधत्ते, एतदनुसारेणोत्तरत्रापि भावनीयम्।

मन्त्राः-प्रागुक्तरूपास्तेषामायोगो-व्यापारणं मन्त्रायोगस्तं 'कृत्वा' विधाय, यद्वा 'मंता योगं'ति सूत्रत्वान्मन्त्राश्च योगाश्च- तथाविधद्रव्यसम्बन्धा मन्त्रयोगं तत् 'कृत्वा' व्यापार्य 'भूत्याः' भस्मनोपलक्षणत्वान्मृदा सूत्रेण वा कर्म- रक्षार्थं वसत्यादेः परिवेष्टनं भूतिकर्म, यथोक्तम् "भूईए मट्टियाए व सुत्तेण व होइ भूइकम्मं तु।

वसहीसरीरभंडगरक्खा"त्ति, चशब्दात्कौतुकादि च 'जे पउंजंति' प्राकृतत्वाद्यः प्रयुङ्क्ते, किमर्थं ?, सातं-सुखं रसा-माधुर्यादयः ऋद्धिः-उपकरणादिसम्पदेता हेतवो-निमित्तानि यस्मिंस्तत्सातरसर्द्धिहेतुः, कोऽभिप्रायः ? -सातादयर्थम्, 'अभियोगं'ति आभियोगीं भावनां करोति, इह च सातरसर्द्धिहेतोरित्यभिधानं निःस्पृहस्यापवादत एतत्प्रयोगे प्रत्युत गुण इति ख्यापनार्थम्, उक्तं हि-

"एयाणि गारवट्ठा कुणमाणो आभियोगियं बंधे।
बीयं गारवरहिओ कुव्वइ आराहगो चेव॥"

"ज्ञानस्य" श्रुतज्ञानादेः 'केवलिनां' केवलज्ञानवतां धर्मोपदेशः च-आचार्यस्तस्य च सङ्घः प्रतीतः साधवश्च सङ्घसाधवस्तेषामवर्णवादीति सम्बन्धः, तथाऽवर्णः-अश्लाघात्मकः, स चायं श्रुतज्ञानस्य-पुनः पुनस्त एव कायास्तान्येव व्रतानि तावेव च प्रमादाप्रमादाविहाभिधेयौ, मोक्षाधिकारिणां च किं ज्योतिर्योनिपरिज्ञानेनेत्यादि भाषते, उक्तश्च-

"काया वया य ते च्चिय ते चेव पमाय अप्पमाया य।
मोक्खाहिगारियाणं जोइसजोणीहिं किं च पुणो ?॥"

केवलिनां च किमेषां ज्ञानदर्शनोपयोगौ क्रमेण भवत उत युगपत् ?, यदि तावत्क्रमेण तदा ज्ञानकाले न दर्शनं दर्शनकाले च न ज्ञानमिति परस्परावरणतैव प्राप्ता, अथ युगपत्तत एककालत्वाद् द्वयोरप्यैक्यापत्तिः, उक्तश्च-

"एगतरसमुप्पाए अन्नोऽन्नावरणया दुवेण्हंपि।
केवलदंसणणाणाणमेगकाले य एगत्तं॥"

धर्माचार्यस्य जात्यादिभिरधिक्षेपणादि, उक्तश्च-

"जच्चाईहिं अवन्नं विहसइ वट्टइ नयावि उववाए।
अहिओ छिद्दप्पेही पगासवादी अणणुकूलो॥"

सङ्घस्य च-बहवः श्वशृगालादिसङ्घास्तत्कोऽयमिह सङ्घः ?, साधूनां च-नामी परस्परमपि सहन्ते, तत एव देशान्तरयायिनः, अन्यथा त्वेकत्रैव संहत्या तिष्ठेयुरत्वरितगतयो-मन्दगतयस्ततो बकवृत्तिरियमेषामित्यादि, यथोक्तम्-

"अविसहणाऽतुरियगती अनाणुवित्ती य अवि गुरूणंपि।
खणमित्तपीइरोसा गिहिवच्छलगा य संजयगा॥"त्ति,

एवंविधमवर्णं वदितुम्-अभिधातुं शीलमस्येत्यवर्णवादी, माया-शाठ्यमस्त स्वस्वभाव-विनिगूहनादिनाऽस्तीति मायी, यथोक्तम्-

"गूहइ अप्पसहावं मायइ य गुणे परस्स संतेवि।
चोरोव्व सव्वसंकी गूढायारो वितहभासि॥" त्ति

किल्बिषिकीभावनां करोति। इदानीं विचित्रत्वात्सूत्रकृतेर्मोहीप्रस्तावेऽपि यत्कुर्वताऽऽसुरी कृता भवति तदाह- अनुबद्धः- सन्ततः, कोऽर्थः? - अव्यवच्छिन्नो रोषस्य- क्रोधस्य प्रसरो विस्तारोऽस्येति अनुबद्धरोषप्रसरः, सदा विरोधशीलतया पश्चादननुतापितया क्षमणादावपि प्रसत्त्यप्राप्त्या वेत्यभिप्रायः, तथा चोक्तम्-

"निच्चं वोग्गहसीला काऊण न यानुतप्पए पच्छा।
न य खामिओ पसीयइ अवराहीणं दुवेण्हवि॥"

'तथे'ति समुच्चये 'चः' पूरणे निमित्तमिह ज्ञेयपरिच्छित्तिकारणं, तच्चातीतादित्रिविध-कालभेदात्त्रिधा, उक्तं हि-

"तिविहं होइ निमित्तं तीयपडुप्पन्नऽनागयं चेव।
तेन विना उ न नेयं नज्जइ तेणं निमित्तं तु॥"

तद्विषये 'भवति' जायते 'प्रतिसेवी' इत्यवश्यंप्रतिसेवकोऽपुष्टालम्बनेऽपि तदासेवनात्, 'एताभ्याम्' अनन्तरोक्ताभ्याम् 'आसुरियं'ति आसुरीं भावनां करोति।

शस्यतेऽनेनेति शस्त्रं खड्गक्षुरिकादि तस्य ग्रहणं- स्वीकरणमुपलक्षणत्वादस्यात्मनि वधार्थ व्यापारणं शस्त्रग्रहणं, वेवेष्टि- व्याप्नोति झगित्यात्मानमिति विषं- तालपुटादि तस्य भक्षणम्- अभ्यवहरणं विषभक्षणं, चशब्द उक्तसमुच्चयार्थः पर्यन्ते योक्ष्यते, 'ज्वलनं' दीपनमात्मन इति गम्यते, जले प्रवेशो- निमज्जनं जलप्रवेशः, चशब्दोऽनुक्तभृगुपातादिपरिग्रहार्थः, आचारः- शास्त्रविहितो व्यवहारस्तेन भाण्डम्- उपकरणमाचारभाण्डं न तथाऽनाचारभाण्डं तस्य सेवा- हास्यमोहादिभिः परिभोगोऽनाचारभाण्डसेवा, गम्यमानत्वादेतानि कुर्वन्तो यतयः, किमित्याह- जन्ममरणान्युपचारात्तन्निमित्तकर्माणि 'बध्नन्ति' आत्मना श्लेषयन्ति, संक्लेशजनकत्वेन शस्त्रग्रहणादीनामनन्तभवहेतुत्वात्, अनेन चोन्मार्गप्रतिपत्त्या मार्गविप्रतिपत्तिराक्षिप्ता, तथा चार्थतो मोही भावनोक्ता, यतस्तल्लक्षणम्-

"उम्मग्गदेसओ मग्गनासओ मग्गविप्पडिवत्ती।
मोहेण य मोहित्ता संमोहं भावणं कुणइ॥" त्ति,

ननु पूर्वं तद्विधदेवगामित्वं भावनाफमलमुक्तमिह त्वन्यदेवास्या इति न कथं विरोधः?, उच्यते, अनन्तरफलमाश्रित्य तदुदितमिदं [दमेव चूर्ण्यां दृश्यते, तत्रैव जीवेत्यादि] तु परम्परा-फलं सर्वभावनानामिति भावनार्थमित्थमुपन्यासः, तथा चोक्तम्-

"एयाओ भावनाओ भावित्ता देवदुग्गइं जंति।
तत्तो य चुया संता परिंति भवसागरमनंतं॥"

इति सूत्रपञ्चकार्थः॥ इह च देववक्तव्यताऽनन्तरसूत्रकदम्बस्थाने सूत्रद्वयमेव चूर्ण्यां दृश्यते, तत्रैकं "जीवमजीवे" त्यादि प्राग्वद् व्याख्यातमेव, तथा-

"पसत्थसज्झाणोवगए, कालं किच्चा न संजए।
सिद्धे वा सासए भवति, देवे वावि महड्ढिए॥" त्ति

सम्प्रत्युपसंहारद्वारेण शास्त्रमाहात्म्यं ख्यापयितुमाह

मू. (१७३१) इति पाउकरे बुद्धे, नायए परिनिव्वुए।
छत्तीसं उत्तरज्झाए, भवसिद्धीयसंमए ॥ तिबेमि ॥

वृ. 'इति:' उपदर्शने 'इति' इत्यनन्तरमुपवर्णितान् 'पाउकरे'त्ति सूत्रत्वात् 'प्रादुष्कृत्य' कांश्चिदर्थतः कांश्चन सूत्रतोऽपि प्रकाश्य, कोऽर्थः ? प्रज्ञाप्य, किमित्याह - 'परिनिर्वृतः' निर्वाणं गत इति सम्बन्धनीयम्, कीदृशः सन् क इत्याह - 'बुद्धः' केवलज्ञानादवगतसकलवस्तुतत्त्वः 'ज्ञातको ज्ञातजो वा- ज्ञातकुलसमुद्भवः, स चेह भगवान् वर्द्धमानस्वामी 'षट्त्रिंशद्' इति षट्त्रिंशत्सङ्ख्या उत्तराः - प्रधाना अधीयन्त इत्यध्याया - अध्ययनानि तत उत्तराश्च तेऽध्यायाश्चोत्तराध्यायास्तान् - विनयश्रुतादीन् 'भवसिद्धियसंमए'त्ति भवसिद्धिका भव्यास्तेषां संमिति - भृशं मता - अभिप्रेता भवसिद्धकसंमतास्तान्, पठन्ति च 'भवसिद्धीयसंवुडे'त्ति भवे - तस्मिन्नेव मनुष्यजन्मनि सिद्धिरस्येति भवसिद्धिकः स चासौ संवृतश्चाश्रवनिरोधेन भवसिद्धिकसंवृतः, ज्ञातविशेषणमेतत्, अथवा 'पाउकरे'त्ति 'प्रादुरकार्षीत्' प्रकाशितवान्, शेषं पूर्ववत् नवरं 'परिनिर्वृतः' क्रोधादिदहनोपशमतः समन्तात्स्वस्थीभूतः, एतेन "सत्यानृतत्वसंदेहैः, सर्वमेव वचस्त्रिधा" इति प्रसिद्धेस्त्रैविध्यसम्भवेऽपि वचनरूपत्वेनोत्तराध्ययनानां वक्तृदोषहेतुकत्वादनृतत्वसन्देहयोर्वक्तृदोषाभावख्यापनेनैकान्तसत्यत्वलक्षणं माहात्म्यमाहेति सूत्रार्थः ॥

निर्युक्तिकारोऽप्येतन्माहात्म्यख्यापनायाह

अध्ययनं - ३६ समाप्तम्

नि. [५६०] जे किर भवसिद्धीया परित्तसंसारिआ य भविआ य ।
ते किर पढंति धीरा, छत्तीसं उत्तरज्झयणे ॥

नि. [५६१] जे हुंति अभवसिद्धीया गंथिअसत्ता अनंतसंसारा ।
ते संकिलिट्ठकम्मा अभविय उत्तरज्झाए ॥

वृ. 'ये' इत्यनिर्दिष्टनिर्देशे 'किल' इति सम्भावने 'भवसिद्धिकाः' भव्याः परीतः - प्राग्वत् परिमितः स चासौ संसारश्च तद्वन्तः परीतसंसारिकाः 'अत इनिठना'विति मत्वर्थीयष्ठन्, कोऽर्थः ? - तथाभव्यत्वाक्षिप्तप्रत्यासन्नीभूतमुक्तयः 'भव्याः' सम्यग्दर्शनादिगुणयोग्या भिन्नग्रन्थय इति योऽर्थः, उभयत्र 'चः' समुच्चये इति, व्यवच्छेदफलत्वाद्वा वाक्यस्य त एव, 'किल' इति परोक्षाप्तसूचकः, 'पठन्ति' अधीयते धीराः प्राग्वत्, कानि ? इत्याह - 'छत्तीसं'ति षट्त्रिंशद् 'उत्तराध्ययनानि' विनयश्रुतादीनि, भवसिद्धिकादीनामेतत्पाठफलस्य सम्यग्ज्ञानादेः सद्भावेन निश्चयतस्तत्पाठसम्भवः, अन्येषां व्यवहारत एवेत्येवमभिधानम् ॥

उक्तमेवार्थं विनेयानुग्रहाय व्यतिरेकत आह - ये भवन्ति 'अभवसिद्धयः' अभव्याः प्राग्वद्वचनव्यत्ययः, ग्रन्थिः - उक्तरूपस्तद्योगाद्ग्रन्थयस्त एव ग्रन्थिकास्ते च ते सत्त्वाश्च ग्रन्थिकसत्त्वाः, अभिन्नग्रन्थय इत्यर्थः, तथाऽनन्तः - अपर्यवसितः संसार एषामित्यनन्तसंसारा - ये न कदाचिन्मुक्तिसुखमवाप्स्यन्ति अभव्याः "भव्वावि ते अनंते" त्यादिवचनतो भव्या वा ते संक्लिष्टानि - अशुभानि कर्माणि - ज्ञानावरणीयादीनि एषामिति संक्लिष्टकर्माण इत्याह,

'अभविय'त्ति सूत्रत्वाद् 'अभव्याः' अयोग्याः 'उत्तरज्झाय'त्ति वचनव्यत्ययादुत्तराध्याये-पुत्तराध्यायविषयेऽध्ययन इति गम्यते, यद्वा 'उत्तर'त्ति प्रधानपदैकदेशेऽपि पदसमुदायोपचारादुत्तरा-ध्ययनानि तेषामध्यायः पाठ उत्तराध्यायस्तस्मिन्, तदनेन विशिष्टयोग्यतायामेव तात्त्विकैतद-ध्ययनसद्भावलक्षणं माहात्म्यमुक्तमिति गाथाद्वयार्थः ॥

यतश्चैवमतिमाहात्म्यवन्त एव उत्तराध्याययास्ततो यद्विधेयं तदाह

नि. [५६२] तम्हा जिनपन्नत्ते अनंतगमपज्जवेहि संजुत्ते।
अज्झाए जहाजोगं गुरुपसाया अहिज्जिज्जा ॥

वृ. तस्माज्जिनैः-श्रुतजिनादिभिः प्ररूपताः-प्रज्ञप्तास्तान्, अनन्ताश्च ते गमाश्च-अर्थपरिच्छि-त्तिप्रकाराः पर्यवाश्चशब्दपर्यवार्थपर्यवरूपा अनन्तगमपर्यवास्तैः, समिति सम्यग् भृशं वा युक्ताः-संयुक्तास्तान् 'अध्यायान्' प्रक्रमादुत्तराध्यायान् 'जहाजोगं'ति योग-उपधानादिरु-चितव्यापारस्तदनतिक्रमेण यथायोगं गुरूणां प्रसादः-चित्तप्रसन्नता गुरुप्रसादस्तस्माद्धेतोः 'अधीयेत्' पठेत्, न त्वेतदध्ययनयोग्यतावाप्तौ प्रमादं कुर्यादिति भावः, गुरुप्रसादादिति चाभि-धानमध्ययनार्थिनाऽवश्यं गुरवः प्रसादनीयाः तदधीनत्वात्तस्येति ख्यापनार्थमिति गाथार्थः। 'इति' परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्। उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वदेव ॥

मुनि दीपरत्नसागरेण संशोधिता संपादिता उत्तराध्ययन सूत्रस्य
भद्रबाहुसूरिणाविरचित्ता निर्युक्तिः (एवं) शान्त्याचार्येणविरचित्ता टीका परिसमाप्ता

अस्ति विस्तारवानुर्व्यां, गुरुशाखासमन्वितः।
आसेव्यो भव्यसार्थानां, श्रीकोटिकगणद्रुमः ॥१॥
तदुत्थवैरशाखायामभूदायतिशालिनी।
विशाला प्रतिशाखेव, श्रीचन्द्रकुलसन्ततिः ॥२॥
तस्यामानच्छदनिचयसद्दक्षावर्णान्वयोत्थः,
श्रीथारापद्रगच्छप्रसवभरलसद्धर्मकिञ्जल्कपानात्।
श्रीशान्त्याचार्यभृङ्गो यदिदमुदगिरद्वाऽधु श्रोत्रपेयं,
तद्भो भव्याः! त्रिदोषप्रशमकरमतो गृह्यतां लिह्यतां च ॥३॥

४३ चतुर्थ मूलसूत्रं "उत्तराध्यनानि" समाप्तं